

Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон

ВУЗРІД КОРУПЦІЯ

Держави, суспільства і доля свободи

Від авторів «Чому нації занепадають»

DARON ACEMOGLU
AND JAMES A. ROBINSON

THE NARROW CORRIDOR

STATES, SOCIETIES, AND THE FATE OF LIBERTY

PENGUIN PRESS · NEW YORK · 2019

ДАРОН АДЖЕМОГЛУ
ДЖЕЙМС РОБІНСОН

ВУЗЬКИЙ КОРИДОР

ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬСТВА І ДОЛЯ СВОБОДИ

*Переклад з англійської
Геннадій Шпак*

УДК 316.4:342.72/.73(0.062)
А29

Аджемоглу Дарон, Робінсон Джеймс

А29 Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи / пер. з англ. Геннадій Шпак. — К. : Наш формат, 2020. — 520 с. : іл.
ISBN 978-617-7866-17-5 (паперове видання)
ISBN 978-617-7866-18-2 (електронне видання)

Свобода в історії людства завжди була рідкістю. Між гнітом деспотичної держави й насильством від бездержав'я пролягає вузький коридор до свободи. На думку Дарона Аджемоглу і Джеймса Робінсона, саме в ньому держава й суспільство мають урівноважувати одне одного. Як стримувати державу, що має величезний бюрократичний апарат і потужне військо? Як підтримувати в суспільстві співпрацю й захистити його від маніпуляцій піділами і відмінностями?

У цій книжці дослідники дають відповідь на питання, чим є свобода і чому одним суспільствам вдається її досягнути, а іншим — ні. Автори світового бестселера «Чому нації занепадають», описуючи історичні події від згадок на глиняних табличках і до сучасності, показують на прикладах, як різні суспільства проходять крізь вузький коридор з різними наслідками для себе.

УДК 316.4:342.72/.73(0.062)

Перекладено за виданням: Daron Acemoglu and James A. Robinson. *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty* (NY, Penguin Press, 2019, ISBN 9780735224384).

Головна редакторка *Ольга Дубчак*. Літературна редакторка *Марина Ткачук*. Науковий редактор *Сергій Променко*. Коректорка *Алла Кравченко*. Верстальниця *Наталія Коваль*. Дизайнер обкладинки *Стронговський*. Художня редакторка *Оксана Гаджай*. Технічна редакторка *Вікторія Шелест*. Відповідальна за випуск *Глона Замоцна*.

Дякуємо за допомогу в підготовці видання *Євгеніві Магді* й *Артеміві Мозговому*.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш формат» у ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 13 б, м. Харків, Україна, 61036. Свідоцтво ДК № 5747 від 06.11.2017. Замовлення № 69/02. Підписано до друку 05.02.2020. Тираж 2000 прим. Термін придатності необмежений. ТОВ «НФ», пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032, тел. (044) 222-53-49, pub@nashformat.ua. Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 05.05.02.-04/51017 від 16.11.2015.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-7866-17-5 (паперове видання)
ISBN 978-617-7866-18-2 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© 2019 by Daron Acemoglu and James A. Robinson
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2020

Оглавление

Передмова	5
Розділ 1. Як закінчується історія?	10
Розділ 2. Червона Королева	36
Розділ 3. Жага влади	70
Розділ 4. Економіка за межами коридора	88
Розділ 5. Алегорія Доброго Уряду	112
Розділ 6. Європейські ножиці	133
Розділ 7. Небесний мандат	173
Розділ 8. Зламана Червона Королева	203
Розділ 9. Диявол — у деталях	226
Розділ 10. Що сталося з Фергюсоном?	258
Розділ 11. Паперовий Левіятан	287
Розділ 12. Діти Ваххаба	314
Розділ 13. Червона Королева виходить з-під контролю	331
Розділ 14. Входження в коридор	362
Розділ 15. Життя з Левіятаном	394
Подяки	423
Ілюстрації	425
Бібліографічний есей	441
Джерела	458

ПЕРЕДМОВА

Свобода

Ця книжка про свободу, про те, як і чому різні суспільства змогли або не змогли її досягти. А ще — про її наслідки, зокрема в площині добробуту. Ми розуміємо свободу так, як її визначав англійський філософ Джон Локк. Він стверджував, що особа вільна, коли має змогу поряdkувати своїми діями, майном і людьми так, як сама вважає за потрібне, не питаючи дозволу і не залежачи від волі інших.

У цьому сенсі свобода — найголовніше прагнення людської істоти. Локк наголошував на тому, що жодній людині не слід завдавати шкоди іншій — її життю, здоров'ю, свободі і майну.

Утім очевидно й те, що свобода в історії людства завжди була рідкістю й залишається рідкістю донині. Рік у рік мільйони людей на Близькому Сході, в Африці, Азії та Центральній Америці тікають зі своїх домівок, ризикуючи при цьому життям і здоров'ям, — не тому, що прагнуть кращого достатку чи комфорту, а лише рятуючи себе і свої сім'ї від насильства і страху.

Інші філософи запропонували багато відмінних визначень свободи. Та найперше, як показав Локк, свобода мусить починатися з відсутності насильства, залякування й інших злостивих дій щодо людини. Люди повинні мати вільний вибір у житті та засоби до існування без загрози несправедливого покарання чи драконівських суспільних норм.

Усе зло світу

У січні 2011 року на ринку Аль-Гаріка в старій частині Дамаска спалахнув спонтанний протест проти деспотичного режиму Башара аль-Асада. Невдовзі по тому в місті Дар'а, на півдні країни, хтось із дітей написав на стіні «Народ хоче скинути уряд». Їх схопили і катували. Коли зібрався натовп, який вимагав їхнього звільнення, двох людей застрелила поліція. Це переросло в масову демонстрацію, що охопила всю країну. Як виявилось, більшість населення справді хотіла повалення уряду. Незабаром почалася громадянська війна. Держава, її військо та сили безпеки зникли з більшої частини країни, як цього й хотів народ. Та замість свободи сирійці одержали внутрішню війну і безконтрольне насильство.

Адам, медіа-організатор з портового міста Латакія, писав про те, що сталося потім:

Ми очікували, що отримаємо дар, а дістали все зло світу.

Гусейн, драматург з Алеппо, підсумував це так:

Ми ніколи не думали, що в Сирію прийдуть ці темні групи — ті, що правлять у ній тепер.

Найперша серед цих «темних груп» — так звана «Ісламська Держава», або скорочено ІДІЛ, що заявила про свій намір створити новий «Ісламський халіфат». У 2014 році вона взяла під контроль велике сирійське місто Ракка. По той бік кордону, в Іраку, вони захопили Фаллуджу, Рамаді та давнє місто Мосул, де проживало півтора мільйона населення. ІДІЛ та інші озброєні угруповання з неймовірною жорстокістю заповнили собою державний вакуум, що лишився після падіння сирійського та іракського урядів. Побиття, скалічення, обезголовлення стали буденними речами. Ось як Абу Фірас, боєць Вільної сирійської армії, описує нову сирійську «норму»:

Я вже давно не чув ні про чю природну смерть. Спочатку вбили одного чи двох. Згодом двадцятьох. Потім п'ятдесятюх. Відтак це стало нормальним. Якщо вбивали п'ятдесят людей, ми думали: «Хвалити Бога, лише п'ятдесят!». Я вже не можу заснути без гуркоту бомб і свисту куль. У тиші мені чогось бракує.

Амін, фізіотерапевт з Алеппо, згадував:

Один з наших зателефонував своїй дівчині й сказав: «Кохана, у мене закінчуються гроші на рахунку. Я зараз наберу тебе з Амінового телефона». А коли невдовзі вона сама передзвонила, я сказав їй, що його вбито. Вона заплакала, а товариші накинулися на мене: «Навіщо ти їй сказав?» — «Бо це правда, — відповів я. — Адже так і є. Він мертвий»... Я зазирнув у свою телефонну книжку: там лишилося тільки двоє живих. Нам казали: «Коли когось убивають, не витирайте його номер. Просто поміняйте ім'я на "Мученик"»... Тож я відкрив свій список контактів, а там: «Мученик, Мученик, Мученик...».

Падіння сирійської держави спричинило гуманітарну катастрофу небачених масштабів. У країні з довоєнним населенням близько 18 мільйонів загинуло приблизно 500 тисяч. Більше 6 мільйонів було переміщено всередині країни, 5 мільйонів утекли за кордон і нині мають статус біженців.

Проблема Гільгамеша

Веремія, що її викликав колапс держави в Сирії, — не дивина. Філософи й соціологи віддавна стверджують, що для залагодження конфліктів, застосування законів і стримування насильства потрібна держава. Локк писав:

Де немає закону, там немає свободи.

І сирійці почали протестувати, щоб добитися певних свобод від автократичного режиму Асада. Як гірко згадував Адам,

іронія в тому, що ми вийшли на вулиці, щоб викоринити корупцію, злочини, зло і біль. А в результаті знищили і скривдили стількох людей.

Люди, як-от Адам, постали перед проблемою, такою природною для людського суспільства, що вона стала темою однієї з найдавніших літературних пам'яток, які до нас дійшли, — «Епосу про Гільгамеша», записаного на шумерських глиняних табличках 4200 років тому. Гільгамеш був царем Урука, ймовірно, першого міста у світі, що стояло на нині висохлому річищі Євфрату на півдні сучасного Іраку. Епос

оповідає, що Гільгамеш започаткував дивовижне місто-державу, де процвітала торгівля і якнайкраще було влаштоване життя громадян.

Гляньте, як виблискують його вали, — наче мідь під сонцем. Підніміться кам'яними сходами... пройдіть стінами Урука, обійдіть навкруг міста, огляньте його міцні підвалини, побачте, як майстерно зроблене мурування, роздивіться, що ховають його стіни, усі величні палаці та храми, крамниці та базари, будинки та площі.

Та була одна перешкода:

Хто він, той Гільгамеш?.. Усе місто в його владі, він крокує ним, зухвало задерши голову, топчучи своїх підданих, наче дикий бик. Він — цар, він робить, що хоче. Забирає сина в батька і губить його, забирає доньку в матері й використовує її... ніхто не сміє йому заперечити.

Гільгамеш був безконтрольний. Чимось схожий на Асада в Сирії. У розпачі люди «волали до неба», до Ану, бога небес, що стояв на чолі шумерського пантеону. Вони молили:

Отче небесний, Гільгамеш перейшов усі межі. Люди скніють під його тиранією... Хіба так має правити твій цар? Чи має пастух пожирати власне стадо?

Ану зглянувся й попросив Аруру, матір усього суцього, створити двійника Гільгамеша, його друге «я», людину, рівну йому силою й хоробрістю, з таким самим буремним серцем. Створити ще одного героя, щоб він урівноважив першого, — щоб в Уруці настав мир.

Ану, таким чином, знайшов спосіб розв'язати так звану «проблему Гільгамеша» — контролю державної влади, щоб вона творила добро, а не зло. Ідея двійника, висунута Ану, подібна до того, що в наш час називають системою «стримувань і противаг». Двійник Гільгамеша Енкіду став контролювати його. Джеймс Медісон, один з «отців-засновників» урядової системи США, був би втішений цим. Чотири тисячі років тому він виступив би з тезою про те, що конституцію слід вибудувати так, щоб «одне прагнення протидіяло іншому».

Перша сутичка Гільгамеша з двійником сталася тоді, коли він прийшов забрати собі нову наречену. Енкіду заступив йому шлях. Почався бій. І хоча Гільгамеш зрештою переміг, його безмежній деспотичній владі було покладено край. Чи були це перші паростки свободи в Уруці?

На жаль, ні. Стимування й противаги, спущені згори, зазвичай неефективні: не подіяли вони й в Уруці. Невдовзі Гільгамеш й Енкіду вступили в змову. От як про це зазначено в епосі:

Вони обійнялися й поцілувалися. Узялися за руки, наче брати. Ішли бік у бік. Стали справжніми друзями.

Удвох вони змогли подолати чудовисько Хумбабу, яке боронило великий кедровий ліс у Лівані. Коли боги послали їм у кару Небесного Бика, вони, об'єднавши сили, вбили його. Перспектива свободи зникла разом зі стримуваннями й противагами.

Звідки ж узятися свободі, якщо її не дає держава, обмежена двійниками чи системою стримувань і противаг? Її не дав режим Асада. І, певна річ, не дала

анархія, що настала після повалення сирійської держави.

Наша відповідь проста: свобода потребує держави та законів. Але їх забезпечує не держава й не еліта, що її контролює. Їх створюють звичайні люди, суспільство, громада. Суспільство має контролювати державу, щоб та захищала і розвивала свободу людей, а не нищила її, як це робив Асад у Сирії до 2011 року. Свобода потребує мобілізованого суспільства, яке може брати участь у політиці, протестувати, якщо треба, і голосуванням усувати від влади уряд, коли це можливо.

Вузький коридор до свободи

Головна ідея цієї книжки в тому, що для виникнення та процвітання свободи і держава, і суспільство мусять бути сильними. Сильна держава потрібна для того, щоб стримувати насильство, виконувати закони, надавати суспільні послуги, необхідні для життя, у якому люди при владі роблять і впроваджують свій вибір. Сильне мобілізоване суспільство потрібне для контролю і стримування цілої держави. Двійник і система стримувань і противаг не розв'язали проблеми Гільгамеша, тому що без нагляду суспільства конституції та гарантії варті не більше за пергамент, на якому їх написано.

Між страхом і гнітом деспотичної держави, з одного боку, та насильством і беззаконням, що породжені бездержав'ям, з другого, пролягає вузький коридор до свободи. У ньому держава й суспільство врівноважують одне одного. Цей баланс не виникає в результаті революцій. Між ними триває постійна щоденна боротьба. І вона дає свої плоди. У цьому коридорі держава й суспільство не тільки борються, а й співпрацюють. Ця співпраця надає державі ширші можливості забезпечувати суспільство тим, чого воно потребує, і сприяє кращій його мобілізації для контролю за цими можливостями.

Ми говоримо про «коридор», а не про «двері», позаяк досягнення свободи — це тривалий процес: треба пройти чималий шлях цим коридором, доки насильство буде взято під контроль, будуть написані й впроваджені закони, а держава стане служити своїм громадянам. У цьому процесі держава й еліти мусять навчитися жити в кайданах, які надіває на них суспільство, а різні сегменти суспільства — співіснувати та співпрацювати, незважаючи на всі свої відмінності.

Вузький той коридор тому, що ці завдання — непрості. Як стримувати державу, що має величезний бюрократичний апарат, потужне військо і волю вирішувати, що законно, а що — ні? Як упевнитись, що держава, яка бере на себе дедалі більше відповідальності в складному світі, залишиться покірною і керованою? Як змусити суспільство до співпраці і завадити йому піти проти самого себе, шматованого поділами й відмінностями? Як не дати всьому цьому перетворитися на гру «на нічию»? Це, певна річ, нелегко, ось чому цей коридор вузький, і суспільства проходять через нього з дуже різними для себе наслідками.

Спланувати їх заздальгідь не можна. Не так багато лідерів, діючи цілком самостійно, справді пробували сконструювати свободу. Коли держава та її еліти

сильні, а суспільство м'яке, чом би лідерам просто не дарувати людям права і свободи? А коли вони це зробили, чи можна вірити, що вони не відступлять від свого слова?

Джерела свободи можна простежити за історією боротьби за права жінок: від часів Гільгамеша до наших днів. Як суспільство перейшло від стану, коли, як свідчить епос, «цнота кожної дівчини... належала йому», до такого, де жінка має справжні права (принаймні в частині світу)? Можливо, ці права даровані чоловіками? Наприклад, в Об'єднаних Арабських Еміратах існує Рада гендерного балансу; її у 2015 році створив шейх Мохаммед бін Рашид аль-Мактум, віцепрезидент і прем'єр-міністр країни, правитель емірату Дубай. Щороку ця рада присуджує нагороди в номінаціях «найкраща урядова організація, що підтримує гендерний баланс», «найкраща федеральна влада, що підтримує гендерний баланс» чи «найкраща ініціатива з гендерного балансу». Станом на 2018 рік ці премії, які вручав особисто шейх Мактум, мали одну спільну рису: їх отримали лише чоловіки! Біда такої ініціативи шейха Мактума в ОАЕ в тому, що її впровадили в життя суспільства без участі самого суспільства.

Натомість згадаймо успішнішу історію становлення жіночих прав, приміром у Британії, де жінкам права не були даровані: вони вибороли їх самі. Жінки сформували громадський рух і стали відомі як «суфражистки». Суфражистки виокремились із Суспільно-політичної спілки британських жінок, руху, заснованого жінками для жінок у 1903 році. Вони не чекали, коли чоловіки вручать їм премію за «найкращу ініціативу з гендерного балансу». Вони мобілізувалися. Вдавалися до прямих дій та громадського непослуху. Підірвали літній будинок тодішнього міністра фінансів, а пізніше — прем'єр-міністра Девіда Ллойда Джорджа. Приковували себе ланцюгами до поруччя перед будівлею Парламенту. Відмовлялися сплачувати податки, а коли їх саджали за це у в'язницю, починали голодувати — їх годували силоміць.

Видатною постаттю руху суфражисток була Емілі Девісон. 4 червня 1913 року, під час знаменитого Епсомського дербі, Девісон вибігла на доріжку перед Анмером, конем, який належав королю Георгу V. Згідно з переказами, у неї в руках був бузково-біло-зелений прапор суфражисток. Як видно зі зробленої в той момент світлини, кінь налетів на неї і причавив (див. вклейку). Чотири дні по тому Девісон померла від одержаних травм. Через п'ять років жінки вперше голосували на парламентських виборах. Вони одержали свої права не завдяки великодушним дарункам лідерів чоловічої статі. Здобуття прав стало наслідком їхньої організації та посилення впливу.

Історія руху за права жінок не унікальна і не виняткова. Свобода майже завжди залежить від мобілізації суспільства і його здатності протистояти державі та її елітам.

ЯК ЗАКІНЧУЄТЬСЯ ІСТОРІЯ?

Анархія насувається?

У 1989 році Френсіс Фукуяма² передрік «кінець історії», коли всі країни світу одержать політичні й економічні інститути Сполучених Штатів; він назвав це «остаточною перемогою економічного і політичного лібералізму». Та лише п'ять років по тому Роберт Каплан у своїй статті «Прийдешня анархія» змалював радикально відмінну картину майбутнього. Щоб наочно показати природу цього хаотичного беззаконня і насильства, він був змушений почати із Західної Африки:

Західна Африка вже нині стає символом [анархії] ... Хвороби, перенаселення, безпричинні злочини, нестача ресурсів, міграції біженців, зростання ерозії міждержавних кордонів, посилення приватних армій, охоронних компаній та міжнародних наркокартелів найяскравіше проглядаються крізь західноафриканську призму. Західна Африка дає належне уявлення про проблеми, які нам часто вкрай неприємно обговорювати і з якими невдовзі зіткнеться наша цивілізація. Щоб показати, якою стане політична карта світу через кілька десятиліть... на мою думку, слід почати саме із Західної Африки.

У статті 2018 року «Чому технології сприяють тиранії» Юваль Ноа Харарі³ зробив ще один прогноз щодо майбутнього: прориви в галузі штучного інтелекту знаменують початок «цифрової диктатури», за якої уряди зможуть стежити, контролювати й навіть диктувати нам, як взаємодіяти, спілкуватися і думати.

Тож історія і справді може скінчитися, хоч і зовсім не так, як це уявляв Фукуяма. То яким же буде кінець? Тріумфом фукуямівської демократії, анархією чи цифровою диктатурою? Посилення державного контролю над інтернетом, медіа і життям звичайних громадян у Китаї може свідчити, що ми прямуємо до цифрової диктатури. Тим часом недавні події на Близькому Сході доводять, що анархічне майбуття — теж цілком імовірний прогноз.

Нам слід обмірковувати всі ці явища системно. Як і радив Каплан, почнімо з Африки.

«Держава 15-ї статті»

Якщо рухатися узбережжям Західної Африки на схід, то лінія Гвінейської затоки зрештою поверне в південному напрямку, до Центральної Африки. Проминувши Екваторіальну Гвінею, Габон і порт Пуент-Нуар у Конго-Браззавіль, ми потрапимо в гирло річки Конго на кордоні Демократичної Республіки Конго, країни, яку часто називають еталоном анархії. Конголезці жартують: відколи в 1960 році країна дістала незалежність від Бельгії, у ній змінилося шість конституцій, проте всі вони

малу ту саму 15-ту статтю. Шарль Моріс де Талейран, що в ХІХ столітті обіймав пост прем'єр-міністра Франції, казав, що конституція мусить бути «короткою і неоднозначною». Саме такою і є стаття 15. Вона коротка і дуже неоднозначна. У ній усього два слова: «*Débrouillez-vous*» («Дбайте про себе самі»).

Зазвичай конституцією вважають документ, що визначає обов'язки та права громадян і держави. Держава мусить розв'язувати конфлікти серед громадян, захищати їх, надавати основні громадські послуги, як-от освіта, охорона здоров'я й інфраструктура, яких окремі особи не здатні забезпечити собі самостійно. Конституція не повинна проголошувати: «Дбайте про себе самі».

Згадка про «15-ту статтю» — це лише жарт. Такого положення в конголезькій конституції немає. Але жарт містить зеринку правди. Із часу проголошення незалежності в 1960 році конголезці тільки те й роблять, що «самі про себе дбають» (а до того було ще гірше). Їхня держава неодноразово виказувала свою нездатність виконувати свої обов'язки; у багатьох регіонах країни її влада геть відсутня. Більшість судів, доріг, лікарень і шкіл у країні перебувають у жалюгідному стані.

Убивства, крадіжки, здириство і залякування — повсюдні. Під час Великої Африканської війни, що нуртувала в Конго між 1998 і 2003 роками, і до того жалюгідне життя більшості конголезців перетворилося на суцільне пекло. Близько п'яти мільйонів осіб померло насильницькою смертю або ж від голоду чи хвороб.

Навіть у часи миру держава Конго неспроможна виконувати чинні положення конституції. 16-та стаття її Конституції проголошує:

Усі люди мають право на життя, фізичну недоторканність і вільний розвиток своєї особистості, за умови дотримання законів, громадського порядку, прав інших людей і суспільної моралі.

Однак більшу частину регіону Ківу в східній частині країни досі контролюють групи повстанців та військові диктатори, які пљондрують, мучать і вбивають населення, водночас розграбовуючи мінеральні багатства країни.

Про що ж насправді йдеться в 15-й статті конголезької Конституції? Починається вона словами: «Органи влади відповідальні за викорінення сексуального насильства...». Проте у 2010 році ООН офіційно назвала країну «світовою столицею зґвалтувань».

Конголезці полишені самі на себе. *Débrouillez-vous*.

Шлях крізь домінування

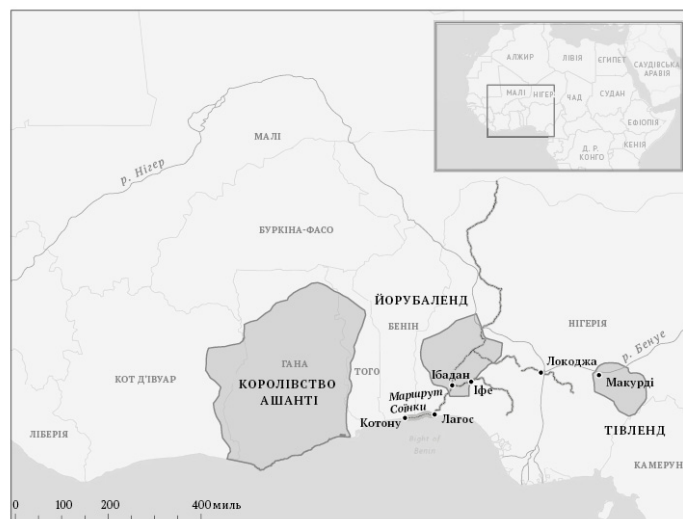
Ця приказка доречна не тільки для конголезців. Якщо повернутися трохи назад узбережжям Гвінейської затоки, ви потрапите в місто, де, здається, якнайточніше втілились усі найпохмуріші прогнози Каплана щодо майбутнього, — у Лагос, ділову столицю Нігерії. Каплан описував його як місто, де «злочинність, забруднення і перенаселення являють собою взірець дисфункціональної урбанізації Третього світу *par excellence*».

У 1994 році, коли Каплан писав ці слова, Нігерія перебувала під контролем військових на чолі з президентом-генералом Сані Абачею. Абача не вважав за свій обов'язок неупереджено розв'язувати конфлікти або захищати нігерійців. Він був цілковито зайнятий винищенням опонентів й експропріацією багатств країни. Приблизна цифра вкраденого ним починається з 3,5 мільярда доларів.

За рік до того в Лагос приїхав лауреат Нобелівської премії письменник Воле Шоїнка, перетнувши кордон з боку Котону, найбільшого міста сусіднього Беніну (див. мапу 1). Він згадував: «Наближаючись до межі між Котону і Нігерією, я з першого погляду прочитав усю місцеву історію. Кілька миль ми їхали повз ряд машин, припаркованих уздовж дороги аж до самого кордону, — тих, що не могли чи не бажали його перетнути». Ті, хто на це наважився, «поверталися через годину або в розбитій машині, або з порожніми кишнями, бо їх змусили сплатити дорожній збір за проїзд усього лиш до першого блокпоста».

Безстрашний Шоїнка все-таки в'їхав на територію Нігерії, шукаючи когось, хто супроводив би його до столиці, та почув лише: «*Ога Воле, Еко о да о*» («Добродію Воле, Лагос — це погано»). До нього підійшов один таксист із перебинтованими головою й рукою. Він розповів, який прийом чекав на нього в місті: бідоласі довелося тікати заднім ходом на повній швидкості від жорстокої банди, яка прагнула крові.

Ога... Ці паскуди розбили мені вітрове скло, хоч я вже здавав назад. Сам Бог не спас... Еко ті дару» («Лагос — це хаос»).

Мапа 1. Західна Африка. Територія історичних держав: Імперія Ашанті, Йорубаленду і Тівленду. Шлях Воле Шоїнки з Котону в Лагос.

Зрештою, Шоїнці вдалося знайти таксиста, який повіз його в Лагос, хоча й той довго впирався, бідкаючись: «Дорога пога-а-ана. Така погана». Згодом Шоїнка писав: «І тут почалася найжахливіша з усіх подорожей, які мені довелося пережити». Ось як це було:

Блокпости були споруджені з порожніх діж з-під пального, старих покришок і колісних маточин, розбитих торгових кіосків, дерев'яних колод і стовбурів, а також величезних каменів... За ними сиділи найманці-горлорізи... На деяких постах проїзд був вільний:

заплати — і тебе пропустять. Безпечна мандрівка тривала в акурат до наступної перепони. Іноді платнею були 4-5 літрів бензину, який відливали з нашого бака, завдяки чому дозволяли проїхати — до наступного поста... На деяких машинах виднілися явні сліди снарядів, палиць, навіть кулаків. Інші — наче приїхали прямісінько зі зйомок «Парку Юрського періоду»: готовий заприсягнути, що я бачив на їхніх корпусах мітки від зубів якихось велетенських істот.

З наближенням до Лагоса все стало ще гірше.

За нормальної ситуації до центру Лагоса їхати не більше двох годин. Тепер минуло вже п'ять — і ми проїхали тільки п'ятдесят кілометрів. Я починав хвилюватися. На під'їзді до міста напруга буквально відчувалася в повітрі. Блокпости ставали частішими, як і розбиті машини та, що найгірше, — трупи.

Трупи в Лагосі — звичайна річ. Коли якось безвісти зник старший офіцер поліції, його колеги почали шукати тіло в річці під мостом. Через шість годин, знайшовши двадцять три інші трупи, вони спинилися.

У той час коли нігерійська хунта грабувала країну, лагосцям довелося багато дбати про самих себе. У місті панувала злочинність, а міжнародний аеропорт був такий занедбаний, що більшість іноземних авіакомпаній заборонили своїм пілотам саджати там літаки. Банди («районні хлопці») нападали на бізнесменів, витрушували з них усі гроші й часом убивали. Утім вони були не єдиною небезпекою в тих місцях. На додачу до трупів вулиці були завалені сміттям і кишіли щурами. Один репортер з BBC у 1999 році доповідав, що «місто... потопає в горах сміття». У місті не було електрики і водогону. Щоб мати світло, доводилося купувати власний генератор. Або свічки.

Пекло, у якому існували лагосці, не обмежувалося тим, що вони жили на завалених сміттям і повних щурів вулицях, щодня бачачи на тротуарах трупи людей. Вони перебували в постійному страху. Жити поруч з районними хлопцями в центрі Лагоса — це не жарти. Навіть якщо вони пощадили тебе сьогодні, то могли прийти завтра, — надто якщо ти мав нахабство поскаржитися на те, до чого вони довели місто, й не виказав належної покірності, якої вони вимагали. Цей страх і невпевненість у майбутньому деморалізували не менше за справжнє насильство, позаяк, користуючись терміном політолога Філіпа Петтіта, ставили їх під «домінування» іншої групи людей.

У своїй книжці «Республіканство: теорія свободи й уряду» Петтіт стверджує, що фундаментальна засада повноцінного достойного життя — це «недомінування», тобто свобода від домінування, страху і крайньої невпевненості. За Петтітом, неприйнятною є необхідність

жити з милості іншого, у такий спосіб, який робить тебе вразливим до зла, що його інший має змогу довільно тобі заподіяти.

Під таке домінування потрапляє

дружина, яку чоловік може побити, коли йому заманеться, і яка не має жодної можливості йому відплатити; службовець, що не сміє подати скаргу проти свого начальника і є вразливим до будь-яких зловживань... з боку керівництва; боржник,

який, щоб уникнути повного банкрутства і злиднів, мусить надіятися на милість кредитора чи банку.

Петтіт визнає, що погрожувати насильством і кривдою — не краще за саме насильство і кривду. Певна річ, ви можете уникнути насильства, виконуючи всі бажання й накази домінантної особи. Але за це ви платите тим, що день у день робите щось усупереч своїм бажанням і не звільняєтесь від погроз. (Як кажуть економісти, насильство може «не стояти на шляху до рівноваги», проте це не означає, що воно не впливатиме на вашу поведінку і не матиме наслідків, не кращих за реальне насильство). На думку Петтіта, такі люди

живуть у тіні присутності іншого, дарма що проти них не піднімають зброї. Вони живуть у непевності щодо реакцій іншого і мусять пильнувати за змінами його настрою. Вони не мають сил... подивитися іншому в очі й змушені лестити, підлабузнюватись і плазувати, щоб завоювати прихильність.

Проте домінування народжується не лише з грубої сили та погроз насильством. Будь-які стосунки нерівної влади, нав'язувані погрозами чи іншими соціальними методами, наприклад звичаями, створюють певну форму домінування, тому що означають

скорення свавільній владі, підпорядкування потенційним примхам або індивідуальним судженням.

Ми визначаємо «свободу» як відсутність домінування, оскільки той, хто перебуває під ним, не може робити вільного вибору. Свобода, або ж, за Петтітом, «недомінування», означає

звільнення від такої субординації, відсутність подібної залежності. Вона означає змогу бути зі співгромадянами віч-на-віч, взаємно усвідомлюючи, що жоден із вас не має влади довільно впливати на іншого.

Головне те, що свобода — це не просто абстрактне уявлення про те, що ви вільні обирати; це також змога застосовувати цей вибір у житті. Такі можливості відсутні, якщо людина, група чи організація мають владу вас примушувати, погрожувати вам, застосовувати вагу соціальних взаємин, щоб вас підкорити. Свободи не може бути там, де конфлікти вирішують за допомогою фізичної сили чи погроз. Та водночас її немає й там, де конфлікти залагоджують через нерівні владні взаємини, що їх диктують усталені звичаї. Для процвітання свободі потрібен кінець домінування, хай яким є його джерело.

У Лагосі свободи немає ні в чому. Конфлікт зрештою був розв'язаний на користь сильнішої, краще озброєної армії. Було багато насильства, крадіжок, убивств. Інфраструктура розсипалася на кожному кроці. Домінування панувало скрізь. Це не було настання анархії. Анархія вже настала.

Війна і Левіатан

Для більшості з нас, що живуть у безпеці й комфорті, Лагос 90-х років ХХ століття здається якоюсь аномалією. Та насправді це не так. Більшу частину історії людства

невпевненість у майбутньому і домінування були невід'ємною частиною життя. Навіть після появи сільського господарства й осілого способу життя, що сталося близько десяти тисяч років тому, людство жило здебільшого в «бездержавних» суспільствах. Деякі з них нагадують ті поодинокі групи мисливців-збирачів, що збереглися донині в глибокій Амазонії та нетрях Африки (іноді їх називають «маломасштабними суспільствами»). Проте інші, наприклад народ пуштунів, який налічує близько 50 мільйонів й обіймає територію південного й східного Афганістану, а також північного заходу Пакистану, значно численніші: вони давно опанували рослинництво і тваринництво. Свідчення археології й антропології показують, що багато з цих суспільств жили в значно скрутніших умовах, ніж мешканці Лагоса в 1990-ті роки.

Найбільш промовистими історичними фактами можуть бути понівечені рештки скелетів у результаті воєнних дій та різноманітних убивств. Дехто з антропологів на власні очі бачив це в сучасних бездержавних суспільствах. У 1978 році антрополог Керол Ембер систематично відзначала дуже високий рівень войовничості в спільнотах мисливців-збирачів, і це різко контрастувало з усталеним у її професії уявленням про «мирних дітей природи». Вона зафіксувала, що у двох третіх досліджуваних нею суспільств війни траплялися не рідше одного разу на два роки. Не воювали лише 10 відсотків із них. Стівен Пінкер, спираючись на дослідження Лоуренса Кілі, зібрав дані з 27 бездержавних суспільств, вивчених антропологами за останніх двісті років. За його оцінками, рівень насильницької смерті в них сягав 500 випадків на 100 тисяч осіб, що було в 100 разів більше за показники вбивств у сучасних США (5 на 100 тисяч) і в понад 1000 разів вище, ніж у Норвегії (близько 0,5 на 100 тисяч). Археологічні свідчення з домодерних суспільств також підтверджують такий рівень насильства.

Нам слід на мить спинитися, щоб усвідомити важливість цих цифр. За рівня смертності 500:100 000 (або 0,5 %) пересічний житель такого суспільства має близько 25 % шансів бути вбитим у перші 50 років свого життя. Відповідно чверть усього населення кінчає свій вік у неприродний спосіб. Нам важко уявити, яку непередбачуваність і страх може спричинити такий розгул насильства в суспільстві.

Попри те що багато цих смертей були пов'язані з ворогуванням між племенами і групами, до невинного насильства призводили не тільки війни та внутрішньогрупові конфлікти. Новогвінейський народ гебусі, приміром, демонструє ще вищі показники вбивств: у доконтактний період 40-50-х років ХХ століття вони становили майже 700:100 000. Ці вбивства відбувалися здебільшого у звичайні мирні часи (якщо їх так можна назвати, адже щороку вбивали кожного сотого!). Очевидно, це пов'язано з вірою тубільців у те, що кожна смерть спричинена чаклунством, що провокувало справжнє полювання на «відповідальних» навіть у випадку природної смерті.

Та не самі лише вбивства роблять життя в бездержавних суспільствах небезпечним. Середня тривалість життя в них була дуже невелика: від 21 до 37 років. Такий самий короткий вік був цілком типовим і для наших предків понад 200

років тому. Тож багато з них, як і сучасні лагосці, жили в тому, що великий філософ-політолог Томас Гоббс описав у своїй книжці «Левітан»⁴ як

безкінечний страх і небезпеку наглої смерті. А життя людини — самотнє, убоге, осоружне, жорстоке й коротке.

Цей стан Гоббс, який писав свій твір в інший похмурий період — під час Громадянської війни в Англії в 40-ві роки XVII століття, — назвав «Війною» (Warre), а Каплан — «анархією»; війною «всіх проти всіх», «кожної людини проти кожної людини».

Гоббсів блискучий опис Війни дає чітко зрозуміти, чому життя в таких умовах більш ніж жалюгідне. Гоббс починає з деяких засадничих припущень про людську природу, стверджуючи, що конфлікти притаманні будь-якій взаємодії між людьми. «Якщо двоє людей бажають однієї речі, якої вони не можуть мати одночасно, вони стають ворогами і... прагнуть знищити або підкорити одне одного». Світ, у якому не існує шляху розв'язання такого конфлікту, ніколи не буде щасливим, позаяк

звідси виходить, що туди, де будь-який загарбник нічого не має боятися більше, ніж влади іншої людини, туди, де хтось щось садить, сіє, будує або ж володіє зручною місциною, інші, як того і слід чекати, можуть заявитися гуртом, аби відібрати в нього не тільки плоди його праці, але й життя чи свободу.

Цікаво зауважити, що Гоббс передбачив аргумент Петтіта про домінування, відзначивши, що загроза насильства може бути не менш руйнівною, навіть якщо ви здатні уникнути справжнього насильства, сидючи вечорами вдома, обмежуючи своє пересування та взаємодію з людьми. Війна, за Гоббсом, «полягає не в боях як таких, а в ситуації, про яку відомо, що вона веде до неї впродовж часу, коли немає впевненості у зворотному». Тому очікування Війни також має великий вплив на життя людини. Вона «озброюється під час подорожі» і «бажає в цей час мати добрий супровід», а «йдучи спати... зачиняє двері, і, навіть перебуваючи вдома, замикає скрині». Усе це було добре знайоме Воле Шоїнці, який не виходив у Лагосі з дому без «глока» на поясі для самозахисту.

Крім того, Гоббс визнавав, що люди потребують базових зручностей та економічних можливостей. Він писав: «Пристрасті, які роблять людей схильними до миру, — це страх смерті, бажання речей, необхідних для зручного життя, і надія отримати їх завдяки своєму працелюбству». Проте в стані Війни ці речі не даються людині природно. Натомість відбувається нищення економічних стимулів.

У такому становищі немає місця для працелюбства, бо плоди його непевні: і внаслідок цього немає ні землеробства, ні мореплавства, ні торгівлі заморськими товарами, ні зручних будівель, ні засобів руху та переміщення речей, що потребують великої сили, ні знання земної поверхні.

Люди, природно, шукатимуть виходу з такої анархії, якогось способу «загнуздати себе» і вивести себе із «жалюгідного стану Війни, який неминуче впливає з... природних Пристрастей людей». Гоббс ще тоді передбачив, як це може статися, запровадивши поняття Війни, адже він спостеріг, що Війна виникає тоді, коли «люди живуть без загальної влади, яка всіх тримала б у страху». Гоббс називає цю

спільну владу «великим Левіятаном, що зветься Загальним Добром, або Державою» — ці три терміни він вживає як синоніми. Припинення Війни мало б означати створення централізованої влади, якої не мали конголезці, нігерійці або члени архаїчних бездержавних спільнот. Гоббс використовує образ Левіятана, великого морського чудовиська, описаного в біблійній Книзі Іова, щоб наголосити на потребі держави в потужній владі. На фронтисписі його книжки було зображено гравюру Левіятана та наведено біблійну цитату:

Рівні він на землі не має (Іов 41:25).

Запам'ятаймо це.

Гоббс розумів, що всемогутнього Левіятана боятимуться. Та краще боятися одного Левіятана, ніж усіх. Левіятан зупинить війну всіх проти всіх, зробить так, щоб люди не «прагнули винищити чи підкорити одне одного», прибере все сміття і «районних хлопців», подасть струм у будинки.

Чудово, ніде правди діти, та де ж його взяти, цього Левіятана? Гоббс пропонує два шляхи. По-перше, він говорить, що «Державу (Загальне Добро) засновано», «якщо множина людей домовляється й укладає договір кожного з кожним», щоб створити державу й делегувати їй владу або ж, як він висловився, «щоб кожен підкорив свою волю і судження волі й судженням повірника загалу». Так великий соціальний контракт приведе до створення Левіятана. Зробити таке в Лагосі було б непросто. Інший випадок він називає «Державою (Загальним Добром) набутою», яку здобувають силою, адже Гоббс визнавав, що в обставинах Війни мусить з'явитися хтось, хто «підкорить ворогів своїй волі». Важливо те, що «права і наслідки верховної влади в обох випадках рівні». Хай яким способом суспільство одержало б Левіятана, наслідок буде однаковий — кінець Війни.

Можливо, такий висновок прозвучить дивно, проте логіка Гоббса стає зрозумілою в дискусії щодо трьох способів керування державою: монархії, аристократії та демократії. Ці керівні інститути видаються дуже різними, проте Гоббс стверджує, що «відмінність між цими трьома видами держави полягає не у відмінності влади, а у відмінності корисності». Загалом монархія найбільш корисна і має всі практичні переваги, та головне, що Левіятан, хай хто ним керує, робить те, що має робити Левіятан. Він спиняє Війни, знімає «одвічний страх і загрозу насильницької смерті», а також гарантує, що життя чоловіків (і, сподіваємося, жінок теж) перестане бути «самотнім, убогим, осоружним, жорстоким і коротким». По суті, Гоббс стверджував, що будь-яка держава повинна прагнути «зберегти Мир і Справедливість», і це «кінцева мета, задля якої утворюються всі держави». Тож застосування моці, чи принаймні моці, що має достатні переваги, — це правильно, хай звідки вона походить.

Вплив Гоббсового шедедру на сучасну соціологію важко переоцінити. У своїх міркуваннях про держави й конституції всі ми йдемо шляхом Гоббса, починаючи з проблем, які ці інститути розв'язують: як стримувати руйнівну поведінку і як розподіляти владу в суспільстві. Ми шукаємо відповіді на питання про те, як влаштоване суспільство, не в Богом даних законах, а в засадничих людських

мотиваціях і в тому, як ми можемо їх оформлювати. Та ще потужніший його вплив на те, як ми сьогодні сприймаємо держави. Ми поважаємо їх та їхніх представників, незалежно від того, чим вони є — монархіями, аристократіями чи демократіями. Навіть після воєнних переворотів і громадянських воєн представники нових урядів прилітають своїми офіційними літаками, обіймають місця в ООН, а міжнародна спільнота споглядає, як вони впроваджують закони, розв'язують конфлікти і захищають своїх громадян. Усім їм дістається офіційна повага. Як і передбачав Гоббс, хай яким є джерело влади і шлях до неї, правителі уособлюють собою Левіатана і перебирають на себе його легітимність.

Гоббс мав рацію в тому, що подолати Війну — найперший пріоритет для людей. Він також правильно передбачив, що після того, як держави сформуються, монополізують засоби насильства і почнуть забезпечувати дотримання своїх законів, кількість убивств зменшиться. Левіатан контролює Війну «всіх проти всіх». У країнах Західної та Північної Європи рівень убивств не перевищує 1 на 100 тисяч населення. Громадські служби ефективні та всеохопні. Люди в цих суспільствах найбільше наблизилися до свободи, ніж будь-хто інший в історії людства.

Водночас багато в чому Гоббс помилявся. По-перше, виявилось, що бездержавні суспільства цілком здатні контролювати насильство і зупиняти конфлікти, хоча це, як ми бачимо, не дає жодної свободи. По-друге, він надто оптимістично сприймав ту свободу, яку приносить держава. І найголовніше, Гоббс не мав рації з одного вирішального питання (зауважмо, так само помиляється щодо нього і міжнародна спільнота): міць не йде правильним шляхом і в жодному разі не породжує свободи. Життя під ярмом держави може бути так само осоружним, жорстоким і коротким.

Тож почнімо з цього останнього положення.

Шок і благоговіння

Не можна просто сказати, що нігерійська держава не хотіла зупинити анархію в Лагосі, а в Демократичній Республіці Конго вирішили не впроваджувати законів і дозволити повстанцям вільно вбивати людей. Цим державам бракувало для цього ресурсів. Ресурси держави — це її здатність досягти поставленої мети. Така мета часто включає забезпечення дотримання законів, розв'язання конфліктів, регулювання й оподаткування економічної діяльності, створення інфраструктури й інших громадських служб. А ще це може бути ведення війни. Ресурси держави частково залежать від того, як організовані її інститути, та, що ще важливіше, від державного апарату (бюрократії). Держава потребує мережі урядовців і державних службовців, які зможуть здійснювати державні плани, а цим службовцям для виконання їхньої місії необхідні засоби й мотивація. Першим, хто виклав таке бачення, був німецький соціолог Макс Вебер⁵, який надихнувся бюрократичною системою Пруссії — держави, що сформувала кістяк Німецької імперії в XIX і XX століттях.

* * *

У 1938 році бюрократія в Німеччині перетворилася на проблему. Керівна Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДАП, «нацисти») вирішила виселити з території Австрії, недавно анексованої Німеччиною, усіх євреїв. Проте в бюрократичній системі швидко утворився затор. Процедура мусила відбутися за всіма правилами, тож кожен єврей повинен був зібрати певний пакет документів, які дали б йому право виїзду. Це забрало неймовірно багато часу. Відповідальним за цю справу був поставлений Адольф Айхманн з відділу «IV-B-4» СС (організації нацистів). Айхманн висунув ідею, яку в наш час Світовий банк називає «єдиним вікном». Він створив «конвеєрну систему», яка об'єднала всі необхідні установи: Міністерство фінансів, податкову адміністрацію, поліцію, єврейських лідерів. А ще він вирядив єврейських функціонерів за кордон, щоб ті зібрали кошти з єврейських організацій на те, щоб австрійські євреї могли купити собі візи на виїзд. Ось що про це писала Ханна Арендт у книжці «Айхманн у Єрусалимі»:

На одному кінці лінії стояв єврей, який володів певним майном, фабрикою, крамницею, банківським рахунком; відтак він проходив увесь конвеєр, від бюро до бюро, з контори в контору, і виходив з іншого кінця — без грошей, без жодних прав, із самим лише паспортом, у якому стояла позначка: «Ви зобов'язані покинути країну впродовж двох тижнів. Інакше вас буде вислано в концентраційний табір».

Унаслідок такого «комплексного підходу» за вісім місяців з Австрії виїхало 45 тисяч євреїв. Айхманна було підвищено до оберштурмбанфюрера (відповідає званню підполковника) і переведено на посаду транспортного координатора «Остаточного розв'язання єврейського питання»⁶, яке мало на меті ліквідацію схожих бюрократичних заторів на шляху до масових убивств.

Це була потужна, ефективна держава в дії — бюрократичний Левіятан. Проте її ресурси були спрямовані не на розв'язання конфліктів і припинення Війни, а на приниження, оббирання і, зрештою, винищення євреїв. Німецький Третій Райх, що тримався на традиціях пруської бюрократії та її професійній армії, безумовно, можна вважати Левіятаном, як його тлумачив Гоббс. Як Гоббс і хотів, німці — принаймні багато хто з них — «підкорили свою волю, волю кожного, і судження судженням повірника загалу». І справді, німецький філософ Мартін Гайдеггер розповідав студентам: «Лише фюрер — це теперішнє і прийдешнє Німеччини та її закон». Німецька держава також навіювала благоговіння своєму населенню, — і не лише тим, хто підтримував Гітлера. Мало хто хотів іти всупереч їй і порушувати закон.

Благоговіння переросло у страх, коли вулиці заповнили загони СА («коричневих сорочок»), СС і гестапо. Німці проводили безсонні ночі в холодному поту, чекаючи на різкий стукіт у двері або тупіт чобіт у вітальні, які означали б, що їх поведуть у підвал на допит чи примусово запишуть у військо й відправлять на Східний фронт — на вірну смерть. Німецький Левіятан викликав не менше страху, ніж анархія в Нігерії або Конго. І на це були причини. Система ув'язнювала, катувала й страчувала безліч німців: соціал-демократів, комуністів, політичних опонентів влади, гомосексуалів, свідків Єгови. Вона знищила шість мільйонів євреїв, багато з

яких були громадянами Німеччини, і 200 тисяч ромів. За деякими оцінками, кількість слов'ян, замордованих у Польщі та СРСР, перевищувала 10 мільйонів.

Те, від чого страждали мешканці окупованих Німеччиною територій за гітлерівського режиму, не було гоббсівською Війною. Це була війна держави проти своїх громадян. Це було домінування і вбивство. Зовсім не на таке сподівався Гоббс від свого Левіятана.

Перевиховання працею

Страх перед всемогутньою державою не обмежується такими жахливими винятками, як нацистська держава. Насправді це значно поширеніше явище. У 50-ті роки ХХ століття для багатьох європейських мислителів лівого крила улюбленцем був Китай: маоїстські ідеї трималися в моді серед завсідників паризьких кафе, цитатник Мао Цзедун («Маленька червона книжка») займав чільне місце на полицях популярних книгарень. Зрештою, в усіх на очах Комуністична партія Китаю скинула кормигу японського колоніалізму й західного імперіалізму та завзято будувала життєздатну державу та соціалістичне суспільство з попелу.

11 листопада 1959 року стався напад на партійного секретаря повіту Гуаншань Чжана Фухуна. Чоловік на ім'я Ма Луншань кинувся на нього й почав бити ногами. Згодом приєдналися інші: на секретаря посипалися удари кулаків і ніг. Його відгамселили до крові, повиривали жмути волосся і до ниток розідрали однострій. Він заледве міг сам забратися з місця події. 15 листопада, під час повторного нападу, Фухун міг тільки лежати на підлозі й зносити нові удари, поки йому висмикували залишки волосся. До того моменту, коли його відтягнули додому, він втратив контроль над функціями власного тіла й уже не міг ні їсти, ні пити. Наступного дня стався ще один напад. Коли опісля секретар попросив води, йому відмовили. 19 листопада він помер.

Опис цієї моторошної події включив у свою книжку «Могильний камінь» письменник Ян Цзішен. Він також згадує, як того самого року його терміново викликали додому зі школи-інтернату, тому що його батько помирав від голоду. Прибувши в рідне селище Ваньлі, він помітив, що

від старого в'язя перед будинком лишився сам обдертий стовбур, навіть коріння було розрите й обламане — під деревом глибочіла тільки недбало розгребена яма. Ставок висох. Сусіди сказали, що його спустили, аби набрати гідких на смак молюсків, яких раніше ніхто не їв. Ніде не було чути собачого гавкоту, ніде не сновигали кури... Ваньлі нагадувало закинуте селище. Увійшовши в будинок, я побачив цілковите запустіння: ані зернинки рису, нічого їстівного, у відрі не було навіть води... Батько напівлежав на ліжку, його неживі очі запали, обличчя змарніло, шкіра вкрилася зморшками й обвисла... Я зварив трохи рідкої рисової каші з того, що привіз... але він не мав сил ковтати. Через три дні він полишив цей світ.

Батько Яна Цзішена помер у час великого голоду, який вразив Китай наприкінці 1950-х років і забрав життя близько 45 мільйонів людей. Ян змальовує, як

довго триває голодна смерть. Спершу зник рис, потім з'їли всі дикі трави, тоді обідрали кору з дерев, їли пташиний послід, щурів, ватну набивку з одягу й ковдр — аби лишень чимось наповнити шлунки. У кар'єрах, де видобували каолінову глину, люди жували її під час роботи. Тіла померлих — жертв голоду, що тікали з сусідніх сіл, і навіть членів власних сімей — ставали їжею для доведених до розпачу живих.

Канібалізм швидко поширювався.

У цей період китайці пройшли крізь справжнє жахіття. Але, як і в Третьюму Райху, його причиною була не відсутність Левіятана. Усе спланувала й утілила сама держава. Чжана Фухуна забили на смерть його власні товариші-комуністи. Ма Луншань був секретарем місцевої партійної організації. Чжана звинуватили в «правому ухилі», затаврувавши його як «дегенеративного елемента». Це означало, що він шукав способів бодай трохи полегшити голод. Сама лише згадка про голод у Китаї могла накликати на людину звинувачення в «запереченні Великого Врожаю» і «боротьбу» (евфемізм, який означав «забити до смерті»).

У «народній комуні» Хуайдянь в іншій частині країни з вересня 1959 року до червня 1960-го померло 12 134 особи — третина всього населення. Більшість — від голоду, але не всі. 3528 китайців були побиті комуністами: з них 636 — померли, 141 — дістали позиттєве каліцтво, а 14 — наклали на себе руки.

Причина, чому стільки людей загинуло в Хуайдяні, — доволі проста. Восени 1959 року врожай зернових становив 5955 мільйонів кілограмів — цифра типово низька для тих часів. Утім партія вимагала від селян здати 6 мільйонів. Відтак усе зерно з Хуайдяня пішло в міста і партійним функціонерам. Селяни їли кору дерев та молюсків, і вмирили з голоду.

Усі ці події були частиною «Великого стрибка», програми «модернізації», яку розпочав Мао Цзедун у 1958 році з метою використати ресурси Китаю для кардинальної перебудови країни з сільського, аграрного суспільства на сучасне — промислове й урбанізоване. Програма передбачала обтяжливе оподаткування селян задля фінансування промисловості й інвестицій у нове обладнання. Результатом стала не просто гуманітарна катастрофа, а економічна трагедія континентальних масштабів, — і все це спланував і реалізував Левіятан. Страшна книжка Яна яскраво ілюструє, як Левіятан, що має «владу позбавити індивідуума всього», вдається до таких заходів, як повне реквізування врожаю зернових у комуні Хуайдянь, і те, як виконання цього плану забезпечують «боротьба» і насильство. Одна з технік полягала в тому, щоб централізувати приготування й роздавання їжі на «комунальній кухні», влаштованій державою, з тим щоб «усіх, хто виявить непослух, можна було позбавити харчів». Відповідно «селяни втратили контроль над власним виживанням». Кожен, хто спробував піти проти системи, був «розчавлений»; у результаті всі люди поділилися на «тиранів і рабів». Щоб вижити, люди мусили «зректися всього, що вони цінували, й лестити всьому тому, що раніше зневажали», демонструючи лояльність системі через віртуозне мистецтво «потурання й ошукування». Це було домінування в чистому вигляді.

Гоббс вважав, що життя буває «самотнім, убогим, осоружним, жорстоким і коротким» тоді, коли «люди живуть, не маючи спільної Влади, яка підтримує в них усіх благоговіння». Утім оповідь Яна показала, що навіть тоді, коли всі «були сповнені благоговіння й жаху перед Мао», це не зарадило, а навпаки зробило життя ще осоружнішим і жорстокішим, а для багатьох — навіть скоротило його тривалість.

Іншим інструментом керування, який створила Комуністична партія, стало «перевиховання працею». Уперше цю формулу згадано в «Директиві про цілковите викорінення прихованої контрреволюції», опублікованій у 1955 році. Уже наступного року система перевиховання втілилась у мережі трудових таборів по всій країні. У цих таборах удосконалювали різноманітні види «боротьби». Луо Хуншаня, наприклад, було засуджено до трьох років перевиховання працею. Ось що він згадував:

Щоранку ми прокидалися о 4-5-й годині, о 6:30 виходили на роботу... яка тривала до 7-8-ї години вечора. Припиняли ми тільки з настанням темряви. Насправді ми геть не мали уявлення про час. Нас постійно луцювали, декого забили на смерть. З нашого невеликого робочого загону № 1 таких було семеро чи восьмеро. Це не рахуючи тих, хто повісився чи в інший спосіб укоротив собі віку, не маючи снаги терпіти знущання... Нас били залізними й дерев'яними палицями, держаками кайл, шкіряними ременями... Мені зламали шість ребер; я дотепер з голови до ніг укритий шрамами... Вони вигадували різні тортури: «політ на аероплані», «їзда на мотоциклі»... «стояння навшипиньки опівночі» (такі в цих покарань були назви). Нас змушували їсти кал і пити сечу, називаючи їх «ютяо²» і «вином». Це були нелюди.

Луо заарештували не в часи «Великого стрибка», а в березні 2001 року, коли Китай уже став шанованим членом міжнародної спільноти й «економічним дивом». Насправді після 1979 року систему «перевиховання працею» тільки було розширено: Ден Сяопін, проводир легендарного економічного зростання Китаю в останні чотири десятиліття, вбачав у ній корисне доповнення до програми «економічних реформ». У 2012 році в країні було близько 350 трудових таборів, у яких утримувалися 160 тисяч в'язнів. Людину можуть запроторити в такий табір на термін до чотирьох років без жодних юридичних процедур. Перевиховні табори — це лише частина величезного ГУЛАГу, що складається з місць утримання під вартою і різних незаконних «чорних в'язниць», якими всіяна сільська місцевість Китаю; крім цього, існує широка «система виправних закладів», що останніми роками суттєво розрослася. У травні 2014 року «перевиховання» в системі проходили 709 тисяч осіб.

Боротьба триває. У жовтні 2013 року прем'єр Сі Цзіньпін розхвалив «досвід Фенцяо» і закликав Комуністичну партію наслідувати цей приклад. Фенцяо — район у провінції Чжецзян, який у 1963 році зміг реалізувати політичну кампанію «чотирьох чисток» Мао Цзедуна, нікого не заарештовуючи, а спонукаючи населення до публічного відстежування, виявлення і «перевиховання» своїх сусідів. Це стало прелюдією до китайської «культурної революції», під час якої було замордовано

сотні тисяч, якщо не мільйони невинних китайців (точні цифри засекречені та не розголошуються).

Китайський Левіятан, як і Левіятан Третього Райху, здатен розв'язувати конфлікти й досягати мети. Однак ця здатність сприяє не свободі, а чистому гнобленню й домінуванню. Він припиняє Війну, проте лише замінюючи її на інший кошмар.

Дволикий Левіятан

Першою хобою в тезі Гоббса було твердження про те, що Левіятан має одне лице. Насправді він дволикий, наче римський бог Янус. Одне з цих облич схоже на те, що уявляв Гоббс: воно попереджає Війну, захищає своїх підданих, справедливо залагоджує суперечки, створює громадські служби та можливості господарювання, закладає підґрунтя для економічного добробуту. Інший лик — деспотичний та страшний: він затикає громадянам роти і глухий до їхніх бажань. Він домінує над своїми підданими, ув'язнює їх, калічить і вбиває. Він краде плоди їхньої праці або допомагає в цьому іншим.

Деякі суспільства, такі як німецьке за Третього Райху або китайське за комуністів, бачать жахливе обличчя Левіятана. Вони страждають від домінування, та цього разу — від рук держави і тих, кому в ній належить влада. Ми кажемо, що такі суспільства живуть із Деспотичним Левіятаном. Визначальною рисою Деспотичного Левіятана є не те, що він гнобить і нищить своїх громадян, а те, що він не дає суспільству і пересічним людям визначати, як використовувати владу і ресурси. Деспотизм китайської влади — не в тому, що вона відправляє громадян у виправні табори. Вона робить це тому, що може так чинити: бо вона не стримувана суспільством і не відповідальна перед ним.

Тут ми повертаємося до проблеми Гільгамеша, про яку йшлося в передмові. Деспотичний Левіятан створює потужну державу, проте використовує її для того, щоб домінувати над суспільством, часом вдаючись до безпосереднього гноблення. Яка тут може бути альтернатива? Перш ніж відповісти на це запитання, повернімося до іншої сформульованої Гоббсом проблеми — до його припущення про те, що бездержав'я означає насильство.

Клітка норм

Минуле людства сповнене прикладів Війни, однак існує чимало бездержавних суспільств, які здатні контролювати насильство в собі: від племені пігмеїв мбуті в джунглях Конго до кількох великих аграрних суспільств Західної Африки, таких як народ аканів у сучасній Гані та Кот д'Івуарі. Броді Крейкшенк, голова британської адміністрації в Гані в 50-х роках XIX століття, писав:

Стежки та шляхи в цій країні цілком безпечні для торгових караванів і так само вільні від будь-яких перепон, як і найшвавіші з доріг цивілізованих країн Європи.

Як і передбачав Гоббс, відсутність Війни дала розквіт торгівлі. Крейкшенк веде далі: «У країні немає жодного куточка, куди не проникла б заповзятливість оптимістичного комерсанта. У кожному селищі бачимо драпірування з манчестерської бавовни й китайського шовку, розвішані на стінах будинків чи навколо дерев біля ринків, щоб привернути увагу й розпалити апетит покупців».

У суспільстві, що нездатне залагоджувати конфлікти й забезпечувати бодай якусь справедливість, ми не побачили б такого економічного буму. І справді, у другій половині ХІХ століття французький торговець Жозеф-Марі Бонна зауважував:

У кожному найменшому сільці перші години дня присвячені розгляду судової справи.

Як акани вершили своє правосуддя? Вони застосовували (соціальні) норми — звичаї, традиції, схеми прийнятної та бажаної поведінки, — які склалися за багато поколінь.

Бонна описував, як люди збиралися на спільну нараду. Старійшини, яких «супроводжували мешканці села, що були вільні від роботи», «розташовувались під тінистим деревом; за ними слідом ішли раби, що несли їхні сидіння. Група, до якої входило більшість селян, вислуховувала дебати, пристаючи на один чи другий бік. Переважно справа розв'язувалась мирно, винний сплачував судові витрати, а присутніх зазвичай частували пальмовим вином. Якщо справа була серйозніша, штраф дорівнював одній вівці або певній кількості золотого піску».

Спільнота вислуховувала скарги та застосовувала свої норми, щоб визначити винного. Та сама норма передбачала, що винуватець сплатить за свою провину чи відшкодує її в інший спосіб. Попри те що Гоббс вважав усемогутнього Левіятана джерелом справедливості, більшість суспільств мало відрізняється від аканів. Норми визначають, що правильно, а що — ні в очах інших, якої поведінки слід уникати і яку — засуджувати, а також коли окремі особи та цілі сім'ї мусять стати вигнанцями в суспільстві й бути позбавлені підтримки інших. Норми також відіграють вирішальну роль в об'єднанні людей і координуванні їхніх дій, з тим щоб вони могли застосовувати силу проти інших спільнот і тих, хто скоїв тяжкі злочини всередині їхньої громади.

Хоча норми відіграють важливу роль навіть під владою Деспотичного Левіятана (чи втримався б Третій Райх, якби німці не вважали його достатньо легітимним, перестали співпрацювати з ним й організувалися б проти нього?), вони найважливіші там, де Левіятана немає, адже пропонують єдиний спосіб уникнути Війни в суспільстві.

Однак проблема свободи багатогранна. Ті самі норми, що виникли для координування дій, залагодження суперечок, досягнення порозуміння в питанні справедливості, водночас створюють клітку, яка накладає на людей інший, але не менш гнітючий тип домінування. Вона існує в будь-якому суспільстві, проте в тих із них, де немає централізованої влади й усе тримається на нормах, ця клітка стає ще тіснішою й більш задушливою.

Зрозуміти, як утворюється клітка норм і як вона обмежує свободу, можна, уважніше вивчивши звіти про життя аканів, складені іншим британським

службовцем, капітаном Робертом Реттреєм. У 1924 році Реттрей став головою Антропологічного департаменту ашанті, однієї з найбільших груп народу аканів, яка населяла британську колонію Золотий Берег (нині Гана). Його роботою було вивчення суспільства, політики та релігії ашанті. Ось як він записав одне з їхніх прислів'їв:

Коли курка відстає від зграї, її хапає яструб.

Для Реттрея це прислів'я відбивало найважливіший аспект організації суспільства ашанті: воно сформувалося в умовах величезної невпевненості й потенційного насильства. І хоча ашанті створили одну з найпотужніших держав у доколоніальній Африці, остання ґрунтувалася на базових соціальних структурах, які існували задовго до появи централізованої політичної влади.

Як уникнути нападу «яструба», не маючи ефективних державних інститутів? Норми були випрацювані для того, щоб зменшити вразливість до насильства і викрити тих, хто міг би його скоїти, забезпечуючи певний захист від «яструбів». Та водночас вони нав'язували клітку: людині доводилось поступатися своєю свободою і приставати до інших «курей».

Навіть у бездержавних суспільствах деякі люди впливовіші за інших, вони мають більше майна, кращі зв'язки та вищий авторитет. В Африці такі люди часто були ватажками племен або просто найстаршими членами груп родичів — старійшинами. Щоб уникнути «яструбів», людям потрібен був їхній захист, а також кількісна перевага, тому кожен прагнув триматися своєї групи чи родини. Натомість доводилось терпіти їхнє домінування над собою, і це перетворилося на статус-кво, закріплений в аканських нормах. Як писав Реттрей, вони приймали «добровільну залежність».

Стан добровільної залежності був, у найбуквальнішому сенсі, спадковим для кожного з ашанті: він формував підґрунтя їхньої соціальної системи. У Західній Африці непокірні чоловіки та жінки стикалися з неминучою небезпекою перетворення того, що ми назвали б «їхньою свободою», на мимовільну залежність, що була більш радикальною за свою суттю.

Під «мимовільною залежністю, більш радикальною за свою суттю» Реттрей розуміє рабство. Якби ви спробували звільнитися від ланцюгів добровільної залежності, ви, найімовірніше, стали б здобиччю «яструбів», — у цьому випадку рабовласників, які продали б вас у рабство.

І справді, багато Війн в Західній Африці виникало на ґрунті постійного прагнення різних груп захопити й поневолити інших. Є чимало яскравих свідчень, які описують досвід африканців, що були залучені в цю боротьбу. Одне з них — історію Гої — переклав англійською місіонер Дугалд Кемпбелл. Наприкінці XIX століття на півдні сучасної Демократичної Республіки Конго, на землі Чіквіви, вождя народу луба, жив такий собі Гої. Його батько помер, коли він був ще дитиною, тож виріс він із матір'ю, сестрою і братом. Одного дня

на дорозі біля селища з'явився озброєний загін: вони швидко наближалися, вигукуючи войовничі гасла. Напавши на селище, вони вбили кількох жінок. Усіх молодих жінок і

нас, хлопчиків, вони схопили та зв'язали. А потім відвезли до міста і продали работорговцям, які закували наші ноги в дерев'яні колодки.

Звідти Гої потрапив на узбережжя. «Мене забрали з дому й від матері, яких я більше ніколи не побачив, і червоним шляхом повезли до моря». Червоним той шлях був від пролитої крові. До того часу Гої був такий виснажений від голоду й постійного насильства, що майже втратив будь-яку цінність.

Ставши скелетом, тінню, я не міг пересуватися сам: мене носили від села до села й пропонували на продаж. Ніхто не давав за мене ані кози, ані курки... Насамкінець один місіонер на ім'я Монаре купив мене за кольоровий носовичок, що вартував п'ятак, — і я дістав свободу. Так принаймні мені тоді сказали, але я не повірив, бо не розумів, що означає свобода, і думав, що став рабом білих людей. Вільним я бути не хотів, адже тоді мене знов упіймали б і продали.

Загроза з боку работорговців і клітка норм сукупно створили цілий спектр несвобод. На одному його краї було власне рабство, у яке потрапив Гої. На іншому — зобов'язання, які доводилося приймати, щоб не стати здобиччю «яструбів». Це означало, що належність до роду чи групи захищала людину, але не робила її вільною від домінування. Дівчину могли віддати заміж за викуп, а заміжню жінку обміняти, не кажучи вже про інші форми підкорення і наруги, які випадали на долю жінок у патріархальному суспільстві, де панували вожді, старійшини й загалом чоловіки.

У межах спектра несвободи існували різноманітні типи стосунків. Один з них, що був взірцем домінування, можна побачити на прикладі оповіді Бваніква, яку також записав Кемпбелл. Бваніква належала до народу луба: її батько мав дванадцять дружин. Головна дружина була дочкою шанованого місцевого вождя Катумби. Бваніква згадувала, що сталося одразу

після смерті головної дружини. За звичаями луба [її батько] мусив сплатити «борг смерті». За покійну дружину він мав віддати трьох рабів... У батька було тільки двоє. Замість третього довелося віддати одну з дочок, — вибір зупинився на мені... Передаючи мене новому господареві, батько сказав: «Будь лагідний до моєї доні, нікому не продавай її, бо невдовзі я її в тебе викуплю». Утім батько не зміг мене викупити, і я залишилася в рабстві.

Бваніква виконувала роль «застави» — ще один вид відносин, типовий для Африки. Заставити людину означало віддати її іншому з певною метою. Часто це була плата за позику, борг чи зобов'язання. У випадку Бванікви батько не зміг знайти зайвого раба. Якби такий раб знайшовся, Бваніква була б вільна. Застава відрізнялася від рабства: вона не означала автоматичного продажу, і ситуацію загалом сприймали як тимчасову. Та, як збагнула Бваніква, від застави до рабства був лише один крок. Ф.Б. Спілсбері, який відвідав Сьєрра-Леоне в 1805–1806 роках, пояснював:

Якщо місцевий король чи інший чоловік приходить у факторію чи на судно работорговців і забажає товарів, за які не має змоги заплатити, то віддає в заставу

дружину, сестру або дитину, яким на шию вішають особливі таблички. Дитя відтак залишається серед рабів, доки його не обмінюють.

Схожим явищем була опіка. Люди віддавали своїх дітей в опіку в заможніші сім'ї, щоб вони росли в їхніх домівках. У такий спосіб батьки намагалися їх захистити, навіть усвідомлюючи, що це означатиме вічну розлуку і навіть рабську залежність від нових вихователів.

Ці історії показують, що з людьми часто поводитися, мов з речами, які можна було віддати в заставу. Зрештою це призводило до того, що вони потрапляли у відносини домінування. Людина повинна була коритися вождеві, старійшинам, вихователям, а якщо це була жінка, — чоловікові. Звичаїв свого суспільства слід було дотримуватись невідступно. Якщо ми згадаємо визначення домінування, запропоноване Петтітом («живуть у тіні присутності іншого... мусять пильнувати за змінами його настрою... підлабузнюватись і плазувати, щоб завоювати прихильність»), то побачимо, як ідеально ця ситуація йому відповідає.

Як виникли ці соціальні статуси залежності? Чим їх виправдовували? Відповідь, знову ж таки, треба шукати в нормах: ці взаємини розвивалися як звичаї, прийняті суспільством і підтримувані вірою в них як у правильне й доцільне. Людей можна було віддати в заставу, віддані в опіку мусять зректися своєї свободи, жінки — коритися чоловікам, кожен повинен невідступно виконувати власну соціальну роль. Чому? Тому що цього очікують від них усі інші. Та якщо подивитися глибше, ці норми не були повністю довільними. Хоча норми ніхто не встановлює і з часом вони виростають з практики та колективних переконань, у них більше шансів одержати широке визнання, якщо вони корисні для суспільства чи принаймні його частини.

Суспільство аканів погодилося прийняти норми, що обмежували свободу і передбачали нерівність у владі, бо це зменшувало вразливість людей до Війни. Якщо вас віддали в опіку чи заставу поважним людям, менш імовірно, що «яструби» на вас спокусяться, щоб схопити й продати в рабство. Інше прислів'я ашанті, яке записав Реттрей, описує ситуацію ще лаконічніше: «Якщо ти не господар, тебе схопить звір».

Бути вільним значить бути куркою серед яструбів, здобиччю хижаків. Краще погодитися на добровільне рабство й пожертвувати своєю свободою.

* * *

Клітка норм не тільки попереджає Війну. Коли традиції та звичаї глибоко закарбовуються у свідомості, вони починають регулювати численні аспекти людського життя. Вони неминуче працюють на користь тих, хто має вагу в суспільстві, коштом усіх інших. Навіть коли норми проходять шлях еволюції довжиною в століття, інтерпретувати й застосовувати їх продовжують більш владні особи. Чому б їм не повернути все на свою користь і не зміцнити свою владу в спільноті або родині ще більше?

За винятком кількох матріархальних груп, норми багатьох бездержавних суспільств Африки створили ієрархію, угорі якої стояли чоловіки, а внизу — жінки.

Це ще помітніше у звичаях, що збереглися на Близькому Сході й у деяких частинах Азії, наприклад у пуштунів, про яких ми вже згадували. Життя пуштунів суворо регульоване давніми звичаями, що називаються «пуштунвалі». Система законів і влади пуштунвалі надає великої уваги щедрості й гостинності. Але водночас створює дуже тісну клітку норм. Один з аспектів цього — санкціонування помсти за низку діянь. Найвідоміша збірка норм пуштунвалі починається зі згадки про те, що

пуштун вірить і діє відповідно до принципу... «око за око, зуб за зуб, кров за кров». Він змиває кривду кривдою, не думаючи про ціну наслідків, і відновлює свою честь, стираючи ганьбу належним вчинком.

Війна завжди стоїть за рогом, навіть там, де її намагаються попередити якнайбільшою щедрістю й гостинністю. Це має передбачувані наслідки для загальної свободи людей. Та найбільше цей тягар відчують на собі жінки. Норми пуштунів не тільки роблять жінку залежною від батька, братів, чоловіка; вони обмежують її в будь-яких діях. Дорослі жінки не працюють і проводять майже весь час удома. Виходячи надвір, вони мусять вкриватися з голови до ніг чадрую і їх обов'язково має супроводжувати родич-чоловік. Покарання за позашлюбні стосунки дуже жорстокі. Гноблення жінок — ще один бік свободи, створюваної кліткою норм.

Поза Гоббсом

Загалом ми бачимо геть не ту картину, яку намалював Гоббс. Проблема суспільств, де немає Левіатана, — не лише в неконтрольованому насильстві «всіх проти всіх». Не менш серйозне питання — клітка норм, яка створює жорсткий комплекс очікувань і здебільшого нерівні соціальні стосунки, породжуючи іншу, проте аж ніяк не легшу форму домінування.

Можливо, досягти свободи здатні потужні централізовані держави? Але ми вже бачили, що такі держави мають схильність діяти деспотично, пригноблювати своїх громадян і не розвивати свободу, а душити її.

То невже ми приречені обирати між різними формами домінування? Вічно існувати або в умовах Війни, або в клітці норм, або під ярмом деспотичної держави? Хоча свобода ніде й ніколи не виникає автоматично, і досягти її завжди було складно, у людському житті є місце для свободи, і це суттєво залежить від появи держави та її інститутів. Однак вони мають кардинально відрізнятись від того, що уявляв собі Гоббс: це має бути не всемогутній нестримний морський монстр, а «закута держава». Нам потрібна держава, яка має силу застосовувати закони, контролювати насильство, залагоджувати конфлікти, надавати громадські послуги, але водночас бути сумірною й керованою впевненим і добре організованим суспільством.

Приборкати техасців

Штат Вайомінг було створено Актом про Тихоокеанську залізницю 1862 року. Він містив наказ збудувати залізничний шлях від Східного до Західного узбережжя США. Об'єднана Тихоокеанська залізниця (Union Pacific), яку почали будувати на захід від Міссурі, мала з'єднатися з Центральною Тихоокеанською (Central Pacific), що простягалася на схід від каліфорнійського міста Сакраменто. У 1867 році вона досягла території сучасного Вайомінгу, який на той час був лише округом території Дакота. До липня 1867 року туди вже прибуло чимало переселенців, і головний інженер «Union Pacific» генерал Гренвілль М. Додж розпочав планування міста Шаєнн, яке повинно було стати столицею штату. Місто мало обійняти територію в десять квадратних кілометрів, складатися з правильно розташованих кварталів, провулків і вулиць. Union Pacific, яка отримала від уряду величезний грант на будівництво залізниці, оголосила розпродаж земельних ділянок уже через три дні після того, як Додж виконав усі розрахунки. Ціна стартувала від 150 доларів. 7 серпня в місцевій крамничці в Шаєнні — тоді ще фактично наметовому містечку — відбулися перші масові збори, де було обрано комітет, що мав створити хартію міста. 19 вересня з'явився перший номер малоформатної міської газети Cheyenne Leader, що стала виходити раз на три тижні. У грудні газета радила своїм читачам уночі носити зброю для самозахисту через «часті напади душителів». 13 жовтня наступного року її редактор зазначав:

Пістолетів у нас не менше, ніж людей. Позбавлення ближнього життя вже перестало бути справою, вартою бодай якоїсь уваги.

Щоб розв'язати проблеми, типові для американського фронтиру, на цьому етапі Шаєнн вдався до «правосуддя пильності». У січні 1868 року трьох чоловіків було заарештовано за крадіжку, але згодом випущено під заставу. На ранок їх знайшли зв'язаними разом із запискою «Вкрали 900 доларів... повернули 500... Наступного разу — на гілляку. Стережіться Комітету пильності». Наступного дня карателі спіймали й повісили трьох «горлорізів».

У сільських районах, де населення займалося тваринництвом, усе було ще гірше. Як у 1879 році доповідав Громадській земельній комісії США Едвард Сміт, «вдалині від поселень рушниця — єдиний закон». З поширенням ранчо конфлікти між дрібними фермерами та великими землевласниками загострилися: реакція скотарів призвела до Війни в окрузі Джонсон. У вівторок, 5 квітня 1892 року, до Шаєнна прибуло шість особливих вагонів з двадцятьма п'ятьма техаськими стрільцями. До них приєдналися ще двадцять чотири місцевих. У цієї групи був «Смертельний список сімдесятьох» — тих, кого вони мали намір убити.

У нас немає даних про рівень убивств у Шаєнні в 90-ті роки XIX століття, проте дані щодо шахтарського містечка Бентон у Каліфорнії вражають: 24 тисячі на 100 тисяч населення! Найімовірніше, вони наближалися до показника 83 на 100 тисяч, як це було в часи «золотої лихоманки» в Каліфорнії, або 100 на 100 тисяч, як у Додж-Сіті в часи Ваєтта Ерпа⁸.

Усе це нагадує ситуацію в Лагосі, коли Шоїнка намагався пробратися в місто, тримаючи наготові заряджений «глок». Проте у Вайомінгу все повернулося

інакше (насправді й у Лагосі все вийшло не зовсім так, як прогнозував Каплан, і ми повернемося до цього в Розділі 14). Анархія, страх і насильство були стримані. Населення Вайомінгу більше не жило під загрозою домінування. Невдовзі тегасці заховалися на ранчо, де їх оточили правоохоронці з міста Буффало, яких попередили про приїзд чужаків. Після трьох днів облоги за наказом президента Вільяма Генрі Гаррісона прибула кавалерія; усіх тегасців і їхніх спільників було взято під варту. У наші дні Вайомінг вільний від страху, насильства й домінування. У цьому штаті один з найнижчих рівнів насильницької смерті в США: 1,9 на 100 тисяч.

А ще Вайомінг має непогану репутацію у справі допомоги людям зі звільнення від клітки норм. Візьмімо, наприклад, становище жінок. Навіть у найгірші часи жінки Вайомінгу не знали таких обмежень, як пуштунки в Афганістані й Пакистані чи мешканки багатьох регіонів Африки. Та як і скрізь у світі, у першій половині ХІХ століття жінки мали дуже незначний доступ до влади і не могли сказати свого слова в громадських справах; натомість на їхню поведінку було накладено тисячі обмежень, пов'язаних не лише з нерівним статусом у шлюбі, а й із суспільними нормами та звичаями. Усе почало змінюватись, коли жінки одержали право голосу. Вайомінг став першим у світі місцем, де в 1869 році жінкам надали виборче право, — за що він й одержав назву «Штат Рівності». І це сталося не через те, що звичаї та норми Вайомінгу були прихильнішими до жінок, ніж в інших частинах світу. Радше законодавчі органи штату дозволили жінкам голосувати почасти для того, щоб зробити нову територію привабливішою для іммігранток, а почасти задля збільшення кількості виборців (вона мала бути достатньою, щоб вимагати для Вайомінгу статусу штату), а ще тому, що з наданням повних громадянських прав і голосу афроамериканцям залишити поза цим процесом жінок видавалося не зовсім прийнятним. У наступному розділі ми побачимо, що існує багато причин, чому клітка норм починає ламатися, щойно держава дістає змогу одягти на негідників кайданки і забезпечити виконання законів.

Закутий Левітан

Левітан, який узяв під контроль Війну і почав ламати клітку норм у Вайомінгу, — це не той звір, про яких ми говорили дотепер. Він існував завжди, окрім хіба що найперших днів. Йому було до снаги взяти від варту тегаських горлорізів. Відтоді він значно розширив свої здібності й тепер може справедливо залагоджувати міради конфліктів, застосовувати складний комплекс законів і надавати громадські послуги, яких потребує населення. У його розпорядженні ефективний бюрократичний апарат (попри те, що часом той здається роздутим і непотрібним), а також величезні масиви інформації про життя і наміри громадян. У нього найсильніша у світі армія. Проте він не використовує своє військо та інформаційні ресурси для гноблення й експлуатації громадян (здебільшого). Він відповідає на

бажання й потреби громадян, може втрутитися й послабити клітку норм для всіх, надто для знедолених груп населення. Це — держава, яка створює свободу.

Вона звітує перед суспільством не лише тому, що до цього її зобов'язує федеральна конституція і «Біль про права», який гучно декларує права громадян. А насамперед тому, що громадяни закували цю державу в кайдани і можуть скаржитися, демонструвати і навіть повставати проти неї, якщо вона вийде за встановлені межі. Її президентів та законотворців обирають і часто усувають з посад, якщо суспільству, яким вони керують, не до смаку їхні дії. Усі посадовці підлягають перевірці та нагляду. Держава сильна, але вона співіснує із суспільством і дослухається до нього; тоді як пильне суспільство прагне брати участь у політиці та змагатися за владу. Це ми називаємо «Закутим Левіятаном». Так само, як Левіятан закував у кайдани техаських стрільців, щоб вони не завдали шкоди простим громадянам, він сам може бути закутий простолюдом, нормами й інститутами, чи, інакше кажучи, суспільством.

Це не означає, що Закутий Левіятан позбавлений дволикості. Репресії та домінування записані в його ДНК, як і в Деспотичного Левіятана. Проте кайдани не дають йому показувати своє страхітливе обличчя. Як постали ці кайдани і чому лише деякі суспільства змогли їх створити — основна тема цієї книжки.

Розмаїття, а не кінець історії

В історії людства свобода завжди була рідкістю. Багато суспільств не змогли розвинути централізованої влади, здатної застосовувати закони, мирно розв'язувати суперечки та захищати слабших від сильніших. Натомість вони нав'язували людям клітку норм, що мало аналогічні згубні наслідки для свободи. Там, де з'являвся Левіятан, ситуація зі свободою навряд чи ставала кращою. Навіть встановлюючи закон і підтримуючи мир у певних царинах, Левіятан часто виявлявся деспотичним, нечутким до суспільства, — він майже нічим не сприяв звільненню своїх громадян. Лише «закуті» держави змогли скористатися владою, щоб захистити свободу. Закутий Левіятан був дуже особливим і в іншому сенсі: він створював широкі економічні можливості й заохочення, сприяв постійному зростанню економічного добробуту. Утім цей Закутий Левіятан з'явився в історії доволі пізно, і його піднесення було пов'язане із запеклими суперечками та змаганнями.

Зараз нам починає трохи відкриватися відповідь на питання, з якого ми почали. Це не означає, що в міру невпинного зростання свободи ми прямуємо до кінця історії. Річ не в тому, що у світі безконтрольно пошириться анархія. І не в тому, що всі країни світу скоряться диктатурі: новітній цифровій чи звичній традиційній. Усе це — лише можливості, і нормою є їхнє розмаїття, а не єдино можливий результат. Та, попри все це, помітний проблиск надії, бо люди здатні створити Закутого Левіятана, який залагоджуватиме конфлікти, не вдаючись до тиранії, і сприятиме свободі, послаблюючи клітку норм. Великою мірою прогрес людства залежить від

того, чи зможе суспільство побудувати таку державу. Водночас створення, захист і контроль Закутого Левіятана завжди потребує зусиль; це невпинна робота, часто сповнена небезпеки й непевності.

Короткий огляд подальших розділів

Цей розділ присвячено троїстій типології Левіятанів: Відсутнього, Деспотичного та Закутого. У наступному ми презентуємо стрижень нашої теорії, яка стосується еволюції в часі взаємин між суспільством і державою. Пояснимо, чому люди часто опираються виникненню потужних держав (тому що бояться деспотизму) і як суспільства застосовують свої норми, не лише щоб зменшити шанси Війни, як ми переконалися на прикладі ашанті, а й для того, щоб урівноважувати й контролювати державну владу. Ми зосередимося на тому, як у тому вузькому коридорі, де втягнення суспільства в політику створює баланс сил у державі, виникає Закутий Левіятан; а також проілюструємо цю можливість прикладами давньогрецького міста-держави Афін і заснування республіки в США. А ще зробимо низку висновків з нашої теорії, показавши, як різні історичні конфігурації призводять до появи Відсутнього, Деспотичного і Закутого Левіятанів. Далі ми покажемо, що згідно з нашою теорією не Деспотичний, а саме Закутий Левіятан виявляє і розвиває найбільші й найглибші можливості держави.

У розділі 3 ми розповімо про те, чому відсутній Левіятан може бути нестабільним і скорятися політичній ієрархії перед лицем «жаги влади» — бажання деяких діячів реформувати суспільство і зосередити у своїх руках якнайбільше політичної та економічної влади. Ми побачимо, як ці переходи від бездержавних суспільств містять у собі елементи свободи і несвободи водночас. З одного боку, вони забезпечують порядок і можуть послабити клітку норм (зокрема, якщо та стоїть на їхньому шляху). З іншого — впроваджують нічим не стримуваний деспотизм. Розділ 4 присвячений огляду наслідків Відсутнього і Деспотичного Левіятанів для економічного й суспільного життя громадян. Пояснено, чому економічний добробут більш імовірний за Деспотичного Левіятана, ніж в анархічних умовах гоббсівської Війни або в тісних обставинах клітки норм. Ми також побачимо, що економічний добробут, створений Деспотичним Левіятаном, обмежений і сповнений несправедливості.

У розділі 5 порівняно економіку в умовах Відсутнього і Деспотичного Левіятанів з життям у коридорі. Ми побачимо, що Закутий Левіятан створює зовсім інші типи економічних стимулів і можливостей, дозволяє широке експериментування й соціальну мобільність. Щоб донести цю ідею і показати, що Закутий Левіятан — не суто європейське явище, ми розглянемо італійські міста-держави та давню цивілізацію сапотеків у Центральній Америці. Та попри це, більшість прикладів Закутих Левіятанів, певна річ, можна знайти саме в Європі. Але чому?

У розділі 6 пояснено, чому деякі країни Європи змогли побудувати держави з широкою участю в них суспільств — держави потужні, проте закуті. Ми

зосередимося на чинниках, які привели більшу частину Європи в коридор ще в ранньому Середньовіччі, коли германські племена, зокрема франки, завоювали землі, що раніше перебували під владою Західної Римської імперії. Ми доводимо, що поєднання представницьких інститутів та норм германських племен із централізованою бюрократичною і юридичною традицією римлян створило унікальний баланс сил між державою і суспільством, ставши початком зростання Закутого Левіятана. Наголошуючи на важливості цього поєднання, ми покажемо, як дуже відмінні типи держав виникли в різних частинах Європи, зокрема там, де не було римських традицій чи колегіальної політики германських племен (як-от в Ісландії або Візантії). Ми простежимо шлях свободи й Закутого Левіятана, який мав свої злети й падіння, а також з різних причин відхилявся від коридора.

У розділі 7 протиставлено європейський досвід та історію Китаю. Попри певну історичну подібність, ранній розвиток потужної держави в Китаї повністю знищив суспільну мобілізацію й участь у політиці. Без цих зрівноважувальних сил шлях розвитку Китаю швидко привів його до Деспотичного Левіятана. Ми простежимо економічні наслідки цього типу взаємин між суспільством і державою як у стародавньому, так і в сучасному Китаї, і поговоримо про те, чи має Закутий Левіятан шанси виникнути в Китаї найближчим часом.

У розділі 8 ми перенесемося в Індію. На відміну від Китаю, Індія має давню історію народного представництва і звітності влади перед суспільством. Проте свобода в Індії так само майже не вкорінилася. Ми доводимо, що причина цього — потужна клітка норм, утілена в індійській системі каст. Стосунки між кастами не лише стримують свободу, а й роблять неможливим для суспільства ефективно змагатися з владою й контролювати державу. Кастова система породила фрагментоване суспільство та державу, якій бракує ресурсів і яка, попри це, нічим не контролювана, позаяк фрагментоване суспільство іммобілізоване й безсиле.

Розділ 9 повертає нас до європейського досвіду; ми розглянемо, чому певні частини Європи змогли дістатися коридора, а інші — ні. Відповідаючи на це питання, ми сформулюємо ще одну з центральних ідей цієї книжки: обумовлену природу того, як структурні фактори впливають на стосунки між суспільством і державою. Ми наголошуємо на тому, що вплив різних структурних факторів, таких як економічні умови, демографічні потрясіння та війни, на розвиток держави й економіки залежить від наявного балансу між державою і суспільством. Це означає, що структурні фактори не дають нам змоги робити однозначні висновки. Ми проілюструємо ці ідеї, розглянувши, чому, почавши в рівних умовах і маючи перед собою однакові проблеми, Швейцарія створила Закутого Левіятана, а Пруссія потрапила під домінування Деспотичного. І порівняємо цей випадок із Чорногорією, у якій держава не відіграла майже ніякої ролі ані в залагодженні конфліктів, ані в організації економічної діяльності. Застосувавши ті самі ідеї, ми спробуємо пояснити, чому шляхи Коста-Рики і Гватемали так різко розійшлися перед лицем економічної глобалізації XIX століття і чому розпад Радянського Союзу призвів до такого розгалуження політичних доль.

Розділ 10 присвячено розвитку американського Левіятана. Ми наголошуємо на тому, що, хоча США і змогли створити Закутого Левіятана, в його основі лежить «фаустіанська угода»: федералісти прийняли Конституцію, яка зробила федеральну державу слабкою, щоб догодити суспільству, що було занепокоєне загрозою деспотизму, а також щоб запевнити рабовласників Півдня в тому, що вони не ризикують втратити своїх рабів і майно. Цей компроміс виявився дієвим, і США досі перебувають у коридорі. З іншого боку, це призвело до незбалансованого розвитку американського Левіятана, який, хоч і став справжнім світовим морським чудовиськом, але досі має лише обмежені можливості в деяких важливих царинах. Найпомітніше це виявляється в нездатності та небажанні американського Левіятана захищати своїх громадян від насильства. Такий незбалансований розвиток також привів американського Левіятана до нерівномірності у структуруванні економічної політики, яка мала б забезпечити справедливу для всіх вигоду від економічного зростання. Ми побачимо, як нерівномірний розвиток штатів спричинив спотворення еволюції влади й ресурсів суспільства та, що парадоксально, створив у деяких галузях (таких, як національна безпека) простір для розвитку державної влади без нагляду і звітності.

Розділ 11 показує, як інститути держави в багатьох країнах, що розвиваються, діють як деспоти, проте не мають достатніх ресурсів Деспотичного Левіятана. Ми пояснимо, як виник цей «Паперовий» Левіятан і чому в цих країнах майже не докладають зусиль, щоб наділити державу необхідними можливостями. Наша відповідь полягає в тому, що ці держави бояться мобілізації суспільства і, відповідно, дестабілізації свого контролю над ним. Одне з джерел Паперового Левіятана — у непрямому правлінні колоніальної влади, яка створила сучасні адміністративні структури, та водночас дала місцевим елітам змогу правити майже без обмежень й участі суспільства.

У розділі 12 йтиметься про Близький Схід. Попри те що державотворці в цих країнах часто послаблюють клітку норм, бо вона обмежує їхню здатність «ліпити» суспільство під себе, існують обставини, за яких деспотичні держави вважають за вигідне зміцнити цю клітку й навіть відбудувати її наново. Ми пояснимо, як ця тенденція характеризує політику Близького Сходу, історичні й соціальні умови, які зробили цю стратегію привабливою для потенційних деспотів, а також наслідки подібного шляху розвитку для свободи, насильства і нестабільності.

У розділі 13 ми подискутуємо про те, як Закутий Левіятан може вийти з-під контролю, коли змагання між державою і суспільством має «нульовий результат» — кожна сторона намагається ослабити й знищити іншу задля власного виживання. Ми наголосимо, що такий результат цієї боротьби більш імовірний тоді, коли державні інститути не здатні неупереджено розв'язувати конфлікти і втрачають довіру певних сегментів громади. Для прикладу ми розглянемо падіння Веймарської республіки в Німеччині, чилійську демократію 70-х років XX століття й італійські комуни, показавши динаміку й ідентифікаційні структурні фактори, що

роблять змагання з нульовим результатом більш імовірним. Зрештою, ми розкажемо, як ці сили пов'язані зі зростанням популізму в сучасному світі.

У розділі 14 розглянуто, як суспільства входять у коридор і чи можна якось полегшити їм цей процес. Ми зупинимося на кількох важливих структурних чинниках, приділивши особливу увагу тому, що робить коридор ширшим, а відповідно легшим для входження. Ми пояснимо роль широких коаліцій у таких переходах й обговоримо кілька випадків успішного переходу, а також деякі фіаско.

У розділі 15 ми торкнемося тих труднощів, які постають перед нацією в коридорі. Наш головний аргумент — у тому, що, коли світ змінюється, держави повинні розширюватися і брати на себе нові зобов'язання, а це, зі свого боку, вимагає від суспільства бути більш здібним і пильним, щоб його не викинуло з коридора відцентровою силою. Нові коаліції надважливі для держави, адже через них вона розвиває свої здатності, залишаючись у кайданах: цю можливість проілюстровано відповіддю Швеції на соціальні та економічні скрути, що спіткали її в часи Великої депресії, і тим, як це призвело до виникнення соціал-демократії. Сьогоднішня ситуація, коли перед нами постають проблеми нерівності, безробіття, повільного економічного зростання та складних загроз безпеці, дуже схожа. Нам потрібна держава, яка розвине додаткові можливості й візьме на себе нові зобов'язання, але лише в тому випадку, якщо ми зможемо знайти нові способи її закувати, мобілізувати суспільство й захистити наші свободи.

---

² Український переклад творів Ф. Фукуями «Витоки політичного порядку» та «Політичний порядок і політичний занепад» опубліковано у видавництві «Наш формат» у 2019 році. — *Прим. ред.*

³ Український переклад книжки Ю.Н. Харарі «Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього» вийшов друком у видавництві «КСД» у 2016 році. — *Прим. ред.*

⁴ Український переклад книжки Томаса Гоббса «Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної» опубліковано у видавництві «Дух і літера» у 2000 році в перекладі Ростислава Димерця, Володимира Ермоленка, Наталії Іванової, Євгена Мірошніченка та Тетяни Олійник. Тут і далі текст цит. за цим виданням. — *Прим. пер.*

⁵ Український переклад однієї з праць М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» було перевидано у 2018 році у видавництві «Наш формат». — *Прим. ред.*

⁶ Політика Третього Райху стосовно євреїв. — *Прим. ред.*

⁷ Ютя — страва китайської кухні: смажені у фритюрі до золотисто-коричневого кольору нарізані смужки тіста. — *Прим. пер.*

⁸ Ваєтт Ерп (1848-1929) — американський правоохоронець, заступник шерифа, картьяр та стрілець, одна з найвідоміших постатей Дикого Заходу. — *Прим. пер.*

ЧЕРВОНА КОРОЛЕВА

Шість подвигів Тесея

Близько 1200 року до нової ери цивілізації бронзової доби, які домінували в грецькому світі все попереднє тисячоліття, зазнали розпаду, що ознаменувало початок так званих Темних століть в історії Греції. У грецьких суспільствах бронзової доби правили ватажки й царі, які жили в палацах, мали бюрократичну адміністрацію, послуговувалися системою лінійного письма Б, збирали податки й регулювали економічну діяльність. У Темні століття все це зникло.

Хаос, який запанував у цю нову еру, став темою легенд про Тесея, міфічного правителя Афін. Один із найкращих описів його подвигів здійснив грецький учений Плутарх, який більшість свого життя служив одним з двох жерців Дельфійського оракула.

Тесей, незаконний син царя Афін Егея, був вихований у місті Тройзен, що на північному сході півострова Пелопоннес. Щоб посісти трон, який належав йому по праву, Тесей мусив повернутися в Афіни суходолом або морем. Він обрав суходіл, але, як пише Плутарх,

подорож в Афіни сушею видалася важкою, адже місцевість була дика, ще й кишіла грабіжниками та вбивцями.

Під час подорожі Тесей не раз вступав у бій з розбійниками. Першого, хто трапився на його шляху, звали Періфет; він чаївся при дорозі до Афін, грабував і вбивав подорожан бронзовою палицею. Плутарх оповідає, як Тесей боровся з Періфетом і, зрештою, вбив його власною палицею. Далі Тесеєві вдалося уникнути кількох дуже серйозних халеп, зокрема бути прив'язаним між двох сосен, стати поживою дикого кромміонського вепра, полетіти зі скелі в море та вступити в смертельний двобій. Насамкінець він зміг перехитрити Прокруста, який славився тим, що відрубав людям ноги, аби вони вмістилися в його ложе. Шлях Тесея до царювання в Афінах яскраво ілюструє беззаконня в Греції тих часів, де не було жодних інститутів підтримання порядку. Плутарх пише:

Отак Тесей... ішов своїм шляхом, караючи зло, що навалювалося на нього так само, як навалювалося воно на інших, і встановлюючи справедливість у тому, що було несправедливим.

Отже, стратегія Тесея мала в собі багато від принципу «око за око, зуб за зуб». Магатма Ганді сказав: «“Око за око” зробить весь світ сліпим», водночас Афіни жили саме за цим правилом.

Утім володарювання афінських царів тривало недовго. Наприкінці Темних століть у місті правила група архонтів — верховних суддів, представників найбагатших

родин. Ці еліти постійно змагалися за владу, що іноді призводило до переворотів, як-от той, що здійснив Кілон у 632 році до н. е. Еліти усвідомлювали, що їм слід виробити більш узгоджені способи подолання конфліктів у місті. Проте цей шлях був довгий, мінливий та мав несподівані повороти.

Перша спроба мала місце через десять років після Кілона, у 621 році до н. е., коли законодавець на ім'я Дракон одержав доручення скласти перший в Афінах кодекс законів. Те, що написання законів забрало так багато часу, пов'язано зі зникненням лінійного письма Б бронзової доби в період Темних століть. Письмо довелося винаходити знову, скориставшись зовсім іншими символами, запозиченими у фінікійців. Конституція Дракона, як писав грецький філософ Арістотель у своїй праці «Афінські Конституції», містила низку писаних законів, з яких до нас дійшов лише один. Відомо, що карою за їх порушення зазвичай була смерть (звідки й пішов сучасний вислів «драконівський»). Один із фрагментів законів Дракона, що зберігся, стосується людиноубивства. Він засвідчує, що цей кодекс дуже відрізнявся від того, що ми нині називаємо «конституцією» — насамперед тому, що закони створювались для суспільства, яке потонуло в іманентному беззаконні, кривих ворожнечах і насильстві. У цьому фрагменті зазначено:

Якщо ж хтось уб'є когось не зумисно, його має бути вигнано.

Якщо в убивці є батько, брат або сини, усі вони мусять знайти примирення, інакше той, хто відмовився, візьме гору. Коли ж таких немає, примиритися мають двоюрідні брати, якщо вони цього прагнуть, інакше той, хто відмовився, візьме гору...

Оголосити про вбивцю повинні на агорі двоюрідні брати вбитого. У покаранні мусять узяти участь двоюрідні брати та їхні сини, шурини й дівери, тесті й свекри, а також члени фратрії.

Цей уривок описує незумисне вбивство. Винний у цьому злочині мусив піти у вигнання й очікувати судилища. Якщо ж численна рідня вбитого одностайно вирішувала дійти примирення, усе на цьому й завершувалось. В іншому разі вся величезна родина вбитого «брала участь у покаранні» вбивці. Термін «фратрія» стосується широкого кола родичів. Та, як ми побачимо далі, вплив фратрій невдовзі зменшився.

Усі ці норми дуже схожі на те, що ми бачимо в інших суспільствах з Відсутнім Левіятаном. Насправді між законами Дракона і кодексами неформальних законів, які діють за відсутності централізованої влади (як, наприклад, албанським кануном), є багато спільного. Канун, авторство якого приписують князеві Лекові Дукаджині, що жив у XV столітті, був зведенням норм, які регулювали поведінку гірського населення Албанії; до початку XX століття цей кодекс існував лише в усній формі. За відсутності централізованої держави дотримання албанських правил і норм (як і законів Дракона) забезпечували роди і клани. Канун містить багато згадок про кривну помсту як відплату за злочини. Це яскраво ілюструє його перша стаття, пов'язана з убивством, що почалося з кривної помсти.

Засідка передбачає сидіння в сховку в горах чи на полонинах Албанії в очікуванні задля кривної помсти ворога або когось іншого, кого мають намір убити. (Чатувати, сидіти

в засідці, ладнати на когось пастку).

Вихідним принципом кануну був: «Кров іде за пальцем». Це значить, що за давнім кануном албанських гір кривна помста падає тільки на безпосереднього вбивцю, тобто людину, яка натиснула гачок рушниці чи використала проти своєї жертви іншу зброю.

Пізніше канун поширив кривну помсту на всіх осіб чоловічої статі в родині вбивці, навіть на немовлят. Двоюродні брати й рідні племінники підпадали під кривну помсту впродовж однієї доби після вбивства. Згодом покарання поширилося й на далеку рідню. Щодо випадкових убивств канун стверджує: «У такому випадку вбивця мусить сховатися і залишатися у своєму сховку до з'ясування всіх обставин». Точнісінько як у законах Дракона, от тільки ніхто навіть не пробував записати, пояснити та врегулювати ці норми в Албанії до ХХ століття.

Кайдани Солона

Менш ніж через тридцять років після того, як Дракон написав свої закони, в Афінах почався процес побудови Закутого Левіятана. Проблема контролю щоденних конфліктів і боротьби еліт за владу існувала вже давно. Тепер до неї додалося змагання між елітами й громадянами за те, у якому напрямку має рухатися суспільство. Арістотель зауважував, що часи Дракона виявилися «довгим періодом незгоди між вищими класами та громадянами». За словами Плутарха, тривала *затяжна політична суперечка, під час якої люди сформували стільки політичних партій, скільки було видів ландшафту в країні. «Люди Пагорбів» представляли переважно демократичну партію, «Люди Рівнин» — здебільшого олігархічну, а треті — «Люди Узбережжя» — воліли мати перехідну, змішану систему.*

По суті, розбіжності стосувалися балансу сил між елітою і простими людьми, а також того, як має контролюватися держава — демократично (усім народом) чи олігархічно (купкою найбагатших і найвладніших родин). У прокладанні курсу, яким рушили далі Афіни, вирішальну роль відіграв купець і високошанований полководець Солон.

У 594 році до н. е. Солон став на рік архонтом². Як писав Плутарх, «багаті прийняли його завдяки його заможності, бідні — завдяки чесності». Посаду архонта віддавна монополізували еліти, але Солон посів її, ймовірно, під тиском громади, тоді як фортуна в боротьбі між елітами і звичайними громадянами трохи перейшла на бік останніх. Солон виявився неабияким реформатором: він змінив державні інститути Афін так, щоб стримувати владу еліт і держави над громадянами, водночас розширивши можливості держави у розв'язанні конфліктів. У фрагменті одного зі своїх творів, який дійшов до наших днів, Солон писав, що його інститути були влаштовані так, щоб створювати баланс сил між багатими й бідними.

Я дав народу достатню кількість привілеїв, не применшуючи й не перебільшуючи належного. Тих, хто мав владу і кому могли заздрити через їхні багатства, я

постарався не зачепити. Я стояв, розитовхуючи своїм щитом обидві сторони, не даючи жодній з них нечесно перемогти.

Реформи Солона мали на меті зміцнити народ у змаганні з елітами і водночас захистити еліти та їхні інтереси від великих загроз.

Коли Солон став архонтом, базові політичні інститути Афін були представлені двома зборами: еклезією, доступною всім громадянам-чоловікам, та ареопагом, що являв собою основну виконавчу і судову владу. Ареопаг складався з колишніх архонтів і перебував під контролем еліт. У той період багато афінян зазнали зубожіння й були виключені з еклезії: опинившись у борговій залежності й рабстві, вони втратили права громадян. Арістотель відзначав, що «до часів Солона всі позики видавалися під заставу особи боржника». Такою була афінська версія клітки норм, у якій люди ставали невільниками, потопаячи в боргах унаслідок постійного погіршення економічних умов. Солон розумів, що політичний баланс в Афінах потребуватиме участі в політиці пересічних громадян, проте це було неможливо через їхнє рабське становище і втрату ними громадянських прав. За словами Арістотеля, «маса людей... фактично не брала участі в жодному з аспектів управління державою». Тому, щоб забезпечити вищий ступінь участі громадян у державництві, Солон скасував усі угоди пеонажу та ухвалив закон, який забороняв брати в борг, віддаючи свою особу під заставу. Він також зробив незаконним продаж афінян у рабство. Боргову залежність було скасовано. В один момент Солон звільнив афінян від цієї частини клітки норм.

Проте заборона пеонажу виявилась недостатньою, адже народ залишався економічно залежним від еліти. Вищий ступінь свободи був необхідний для того, щоб зробити афінян активнішими громадянами, що дало б їм змогу завоювати ще більше свободи. Із цією метою Солон спробував поліпшити їхній доступ до економічних можливостей. Він провів земельну реформу, ліквідувавши наявні межі полів. Ці межі засвідчували обов'язок для орендаторів земельних ділянок сплачувати шосту частину свого врожаю. Скасувавши межі, Солон, по суті, звільнив орендаторів від землевласників, передавши їм землю у власність і зробивши Аттику (регіон навколо Афін) землею малих фермерів. Крім того, Солон скасував обмеження на пересування всередині Аттики. Цей захід значно збільшив кількість громадян, які змогли взяти участь в еклезії. Конфігурація наявного балансу сил одразу змінилася.

Щоб покращити політичне представництво, Солон також удосконалив процес виборів архонтів, збільшивши їхню кількість до дев'яти. Проте водночас він мусив догоджати й еліті: для цього він розділив усе населення на чотири класи залежно від доходів, отримуваних від землі, і лише представники двох верхніх класів могли стати архонтами (обраними з переліку осіб, номінованих чотирма традиційними «філами» афінян). Прослуживши архонтом (що дозволялося лише раз і тільки протягом року), чоловік міг продовжити державну службу в ареопазі. У такий спосіб еліти продовжували контролювати архонтів й ареопаг, проте існували й об'єктивні правила, що робили ареопаг відкритим для ширшого сегмента (елітного)

суспільства і допомагали врівноважувати різні інтереси. Солон створив нову раду з 400 учасників (буле), яка стала головним виконавчим органом, практично обмеживши роль ареопагу лише судовою функцією. Як і у випадку з архонтами, у буле на рівних засадах були представлені чотири традиційні філи афінян.

Установивши баланс між елітами й громадянами, Солон розпочав процес розбудови держави. Найважливішим кроком у цьому напрямку стала судова реформа. Насамперед Солон скасував усі закони Дракона, крім одного. Закони, які проголосив він, були дуже різні. В одному з уривків читаємо:

Драконів закон про людинобивство анаграфевсам (переписувальникам) слід вирізьбити на кам'яній стелі, забравши її в басилевса і секретаря ради й поставивши перед стоєю. Полети укладатимуть угоди згідно з законом; елінотамії даватимуть на це гроші.

У тому єдиному законі, який зберіг Солон, роль «басилевса» було замінено «полетами» та «еллінотаміями». Слово «басилевс» багато разів трапляється в Гомера в «Іліаді» й «Одіссеї», означаючи дещо на зразок «великого мужа» — ватажка Темних століть. Одісей, чиї подвиги під час десятирічних мандрів після Троянської війни описано в поемі, був басилевсом. Натомість «полети» і «еллінотамії» були суддями та державними службовцями. Тож Солон запровадив радикальні зміни — бюрократизацію держави для забезпечення дотримання закону.

Найприкметнішим у цьому процесі було от що: що більше Солон зміцнював становище простого афінянина в політичному розумінні, то далі просувався в будівництві державних інститутів. І що краще оформлювалися ці інститути, то більше контролю над ними одержував народ. Таким чином, коли еклезії було повернено частину влади, народне представництво в ній значно зросло. Для цього реформи Солона не просто запроваджували велике представництво в радах і політичних інститутах, а також змінювали самі інститути й норми, наприклад, поклавши кінець борговій залежності, що змінило характер усього суспільства, давши йому змогу діяти колективно і контролювати еліти й державу.

Арістотель погоджувався з тим, що наділення простих афінян владою було найважливішим аспектом реформ Солона; він також виділяв скасування боргового рабства, покращення способів залагодження конфліктів і доступу до юстиції. Він зауважував:

Ці три риси Солонової конституції видаються такими, що їх найбільше любить народ: перше і найголовніше — заборона позик під заставу людського тіла; по-друге, змога здобути справедливість для кожного скривдженого; по-третє, — і це найбільше зміцнило людей, — можливість звернутися в суд.

Тут Арістотель наголошує на існуванні певної «рівності перед законом», коли закони стосуються кожного і прості громадяни можуть звернутися до суду для відновлення справедливості. І хоча політичне представництво в буле і членство в ареопазі не було доступне для найбільш бідної верстви населення, подати до суду і бути вислуханим міг будь-хто: і еліта, і прості громадяни корилися тим самим законом.

Одним із найцікавіших способів, яким Солон інституціоналізував контроль народу над державою, було запровадження «закону гібрису». Ось його фрагмент, що зберігся донині:

Якщо хтось учинить гібрис проти дитини (і, певна річ, той, хто наймає на роботу, чинить гібрис), чоловіка або жінки, вільних чи невільників, або ж якщо хтось скоїть будь-що незаконне проти когось із них, буде розпочато «графай (цивільний процес) гібреос».

Отже, цим законом було створено поняття про «графай гібреос» у відповідь на акт гібрису — поведінки, спрямованої на приниження і залякування. Варто відзначити, що людей могли звинуватити в гібрисі щодо рабів, яких також захищав закон, і громадян час від часу страчували за багаторазове скоєння цього злочину. Отже, закон гібрису дав афінянам змогу не лише контролювати державу й еліти, а й мати свободу від домінування владних осіб.

Заборонивши пеонаж і поклавши край статусу невільних боржників, Солон водночас почав підривати домінування еліт над простими громадянами й готувати ґрунт для демократичної політики. Проте влада еліт в Афінах у ті часи була дуже сильна. Вони суттєво збагатилися, і будь-яке розширення можливостей держави, якому не відповідало аналогічне зміцнення суспільства, могло посилити їхнє політичне домінування, давши елітам нові інструменти гноблення і контролю. Тому важливим було укріпити руки звичайних громадян у боротьбі з елітами, і саме цього допоміг досягти закон гібрису, який кодифікував і підсилив чинні норми.

Солонів закон гібрису оприявнює один більш загальний аспект життя в коридорі: нестійка рівновага для створення свободи потребує інституціональних реформ, які походили б з наявних норм і розвивали їх, водночас модифікуючи чи навіть ліквідуєчи аспекти тих норм, що стримують свободу. Завдання нелегке, що й казати. Проте реформи Солона заклали фундамент для досягнення обох цих цілей. У додраконівський період правила й закони, що керували життям людей, не були записані; їх дотримання забезпечували родини й клани, найчастіше — з використанням соціального остракізму та ізоляції. Солон зумів розвинути ці норми, кодифікувавши та зміцнивши їх, як-от у законі гібрису, але в процесі він також змінив ці норми, тож зухвала поведінка стала в афінському суспільстві значно менш прийнятною. Ми ще побачимо чимало прикладів такого складного танцю між інституціональними змінами та нормами, і те, як неспроможність знайти правильну рівновагу між ними може зашкодити перспективам свободи. Солон цю рівновагу знайшов.

Ефект Червоної Королеви

Те, як Солон, з одного боку, обмежив контроль еліт над державою і їхнє домінування над пересічними громадянами, а з іншого — збільшив можливості держави, не було чимось особливим для давніх цивілізацій. У цьому полягала сутність Закутого Левіятана. Левіятан може накопичити великі ресурси й стати

дуже сильним, коли суспільство готове з ним співпрацювати, але ця співпраця потребує віри людей у те, що вони здатні контролювати морське чудовисько. Солон домігся такої віри.

Проте вірою і співпрацею справа не закінчується. Свобода і, зрештою, спроможності держави залежать від балансу влади між державою і суспільством. Якщо держава й еліти стають надто владними, Левіятан перетворюється на тирана. Якщо ж вони втрачають владу, він зникає. Тому суспільство і держава повинні йти пліч-о-пліч, і жодне з них не може взяти гору. Це нагадує ефект Червоної Королеви, описаний Льюїсом Керролом в «Алісі в Задзеркаллі». У цій книжці Аліса зустрічає Червону Королеву і кидається з нею в перегони. «Розмірковуючи про це згодом, Аліса так і не змогла до пуття згадати, що тоді на них найшло», проте помітила, що, хоч вони ніби й бігли дуже швидко, «ні дерева, ні будь-які інші речі довкола не рухалися з місця, хай як швидко вони мчали». Нарешті Червона Королева наказала зупинитися.

Аліса з великим зачудуванням розглядалася надовкіл.

— Ото! Я бачу, ми так і залишились під оцим деревом! Усе зосталося, як було!

— Певна річ, — сказала Королева. — А ти як хотіла?

— У нас, — пояснила Аліса, ледь переводячи дух, — коли отак довго мчиш, мов ошпарений, то зазвичай опиняєшся в іншому місці.

— Яка повільна країна! — зауважила Королева. — А в нас, як бачиш, біжиш, мов ошпарений, аби тільки втриматися на місці!¹⁰

Ефектом Червоної Королеви називають ситуацію, коли доводиться бігти щодуху, аби лише втримати своє положення, як-от держава і суспільство, які перебувають у постійному русі, щоб зберегти між собою баланс. У Керрола вся ця біганина виявилася марною. Проте в боротьбі суспільства проти Левіятана все не так сумно. Якщо суспільство слабне й не може бігти так швидко, щоб наздогнати державу, що набирає на силі, Закутий Левіятан легко перетвориться на Деспотичного. Щоб контролювати Левіятана, нам потрібне суспільство, що конкуруватиме з ним, і що сильніший і здібніший Левіятан, то потужнішим мусить бути суспільство. Нам також потрібно, щоб і Левіятан не стояв на місці, а розвивав свої можливості перед лицем нових, дедалі складніших завдань і підтримував свою автономію, надважливу не тільки для залагодження конфліктів і забезпечення застосування законів, а й для того, щоб зруйнувати клітку норм. Усе це звучить дуже заплутано (уся ця «біганина!»), і, як ми побачимо далі, так часто і буває. Попри всю заплутаність, від Червоної Королеви залежить прогрес людства і свобода. Проте Червона Королева створює чимало відхилень у балансі влади між суспільством і державою, коли одна чи друга сторона виривається вперед.

Те, як Солон використовував ефект Червоної Королеви, ілюструє ширші проблеми. Його реформи не тільки встановили інституціональну базу для участі в політиці народу, а й змогли послабити клітку норм, яка безпосередньо обмежувала свободу і не дозволяла того типу політичної участі, який необхідний у коридорі. Утім, ця афінська клітка була не така тісна, як у деяких інших суспільствах,

наприклад, у народу тів, мова про який піде нижче. Та попри все, вона була достатньо гнітючою, щоб перегородити шлях Червоній Королеві. Зламавши частину цієї клітки, Солон почав фундаментально міняти суспільство і формувати інший тип політики, здатної підтримати новонародженого Закутого Левіятана.

Як застосовувати остракізм там, де слід

Солон був архонтом лише рік (однак рік цей був повен подій!), після чого на десять років вирушив у заслання, щоб утриматися від спокуси підправляти свої закони. На його думку, закони слід було залишити незмінними на сто років. Проте все вийшло дещо інакше. Змагання між суспільством та елітами тривали й надалі.

Солон намагався зробити Афіни більш спроможною державою й установити в ній народний контроль, водночас залишивши еліти щасливими, принаймні достатньою мірою. Але що означає «достатньо щасливі»? Конфлікт, який спалахнув невдовзі, породив низку тиранів: фактично це були диктатори, які утримували владу часом силою, часом — завдяки підтримці народу. Однак реформи Солона були популярні й набули легітимності, тож усі афіняни, навіть найзапекліші тирані, мусили бодай віддавати їм належне, і водночас часто їх поглиблювали.

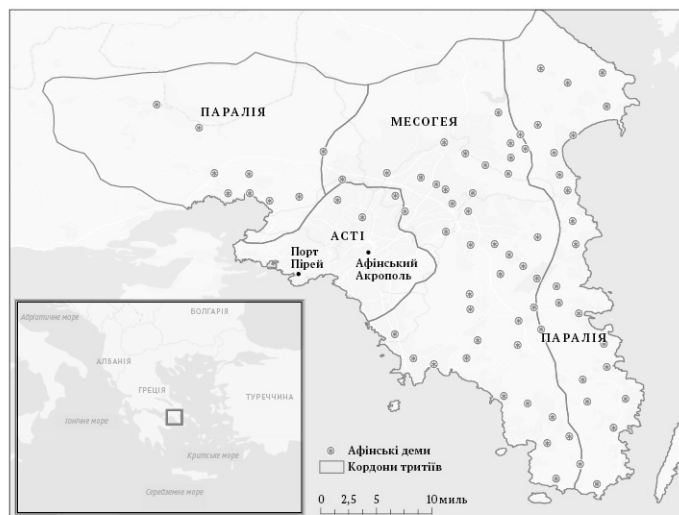
Пісістрат, перший тиран, що прийшов на зміну Солонові, уславився хитрістю, з якою він повалив політичні інститути Афін. Одного разу він навмисне поранив себе й переконав громадян дозволити йому тримати для самозахисту збройну варту, яку використав для контролю над Афінами. Іншим разом, коли його усунули від влади, він повернувся в місто, в'їхавши туди на колісниці разом із величною жінкою, одягнутою Афіною, і нав'язав усім думку, що богиня сама обрала його правителем поліса. Опинившись знову при владі, Пісістрат не скасував повністю Солонові закони, а натомість продовжив нарощувати ресурси держави. Він розпочав у місті монументальне будівництво і вжив заходів для інтеграції Афін із сільським регіоном Аттики. Серед цих новацій було призначення сільських окружних суддів, будівництво системи шляхів із центром в Афінах, запровадження процесій, що зв'язали Афіни зі святинями сільської Аттики, а також Панафінеї. Це релігійне свято було безпосередньою спадщиною деяких інших заходів Солона, тому що він прагнув обмежити приватні святкування еліт на користь більш загальних свят для всієї громади. Крім того, Пісістрат викарбував перші афінські монети.

Це була Червона Королева в дії. Солон розпочав цей шлях, а Пісістрат пішов ним далі, попри те, що ця подорож іноді означала круті віражі. Тирані, заповавши владу, узяли гору над державою й елітами. Утім вони не могли домінувати над суспільством та демосом («народом») і навіть змагалися за його підтримку. І хоча на зміну Пісістратові прийшли його сини Гіппій і Гіппарх, а згодом — Ісагор, якого підтримала держава-суперниця Спарта, демос завдав удару у відповідь. У 508 році до н. е. внаслідок масового народного повстання до влади прийшов Клісфен. Реформи, запроваджені Клісфеном, знову були спрямовані на державу і суспільство, проте він пішов далі в досягненні тих трьох цілей, до яких Солон

спробував наблизитися вісімдесят років до того: зміцнення суспільства проти еліт, підвищення спроможності держави й ослаблення клітки норм.

Почнімо з розбудови держави. Клісфен створив складну фінансову систему, яка обкладала податком на голосування метеків (переселенців з інших полісів), прямим податком — багатих, які мали платити за свята й оснащення військових кораблів, а також встановлювала різні збори й мита, зокрема в порту Пірея та на срібних копалинах Аттики. За його архонтства в державі було не тільки створено низку громадських служб, пов'язаних із безпекою й карбуванням грошей, а й розбудовано цілу інфраструктуру — мури, дороги, мости, в'язниці, притулки для сиріт і калік. Важливо також відзначити появу особливого типу державних службовців. Арістотель писав, що в часи Арістіда, близько 480–470 років до н. е., в Аттиці на державу працювало 700 осіб, і ще 700 — за її межами; ще 500 служило в охороні доків і 50 — на Акрополі.

Ця держава мала значно більш демократичний контроль, ніж Солонова. Клісфен визнав, що, аби досягти такого контролю, він мусить ще більше послабити клітку норм і відійти від племенного принципу політичної влади. Тож він рішуче скасував усі чотири філи, з яких складалося Солонове буле з 400 членів, і замінив їх новим буле з 500 осіб, яких обирало десять нових філ, названих на честь афінських героїв. Кожна філа мала 50 представників у буле. Крім того, кожна філа була поділена на три менші частини, які називалися тритіями («третинами» філ), що, зі свого боку, ділилися на регіональні політичні одиниці — деми. Усього по Аттиці було розкидано 139 демів (див. мапу 2). Створення регіональних одиниць було поважним кроком у процесі побудови держави, який майже повністю згладив усе, що залишалося від попередніх відносин, побудованих на спорідненості. Арістотель підсумував наслідки цієї реформи, відзначивши, що Клісфен «поєднав тих, хто жив разом в одному демі, тож вони тепер зверталися до будь-якого нового громадянина не за іменем його батька, а за назвою дему».

Мапа 2. Афінські деми.

Щоб ще більше зміцнити політичну владу афінських громадян проти еліт, Клісфен зняв класове обмеження на членство в державних інститутах, яке існувало

в часи Солона. Членство в буле стало тепер доступне для всіх громадян чоловічої статі віком від тридцяти років; й оскільки кожен з них мав право служити не більше року й не більше двох разів за життя, службу в буле пройшли майже всі афінські чоловіки. Голову буле обирали довільно, він перебував на цій посаді одну добу, тому кожен афінянин мав змогу побувати очільником ради. Арістотель підсумовує все це так:

Люди взяли справи під свій контроль.

Буле контролював витрати, а його політику впроваджувала низка колегій магістратів. Ці колегії обиралися жеребкуванням на один рік, їм допомагали раби-професіонали, що діяли як державні службовці.

У побудові й інституціоналізації чинних норм, які сприяли зміцненню політичної влади афінських громадян і водночас руйнували клітку норм, Клісфен пішов стежкою Солона. Найвидатнішим його кроком була формалізація інституту остракізму як способу обмеження політичного домінування владних осіб. Згідно з новим законом, загальні збори щороку голосували за те, щоб піддати когось цій процедурі. Якщо в голосуванні брали участь не менше ніж 6 тисяч осіб, і щонайменше половина з них голосувала за остракізм, тоді кожен громадянин писав якесь ім'я на черепку (який називали «остраконом», звідси й термін — «остракізм»). Того, чие ім'я набрало найбільше голосів, виганяли з Афін на десять років. Арістотель зауважував, що цей закон «було ухвалено з недовіри до тих, хто при владі». Як і Солонів закон гібрису, він став інструментом трансформації норм суспільства для дисциплінування еліт. Навіть Фемістокл, герой Саламінської битви, у якій афіняни перемогли персів, і, ймовірно, найвладніша людина в тогочасних Афінах, одного разу, близько 476 року до н. е., був висланий у вигнання, коли люди почали тривожитися, що він занадто дере носа і бачить реального ворога радше у Спарті, ніж у Персії. (Остракон з іменем Фемістокла можна побачити на вклейці). Остракізм застосовували обережно: за 180 років, упродовж яких цей інститут діяв на повну силу, вигнали лише п'ятнадцятьох, але сама загроза остракізму була достатньою, щоб стримувати еліти.

Еволюція афінської конституції не припинилася на Клісфені: за словами Арістотеля, він підготував лише шосту з одинадцятьох конституцій поліса (ми ж казали, що ефект Червоної Королеви може бути доволі заплутаним?). У цьому процесі Афіни впевнено рухалися до наділення громадян більшою владою і зміцнення держави. Як і властиво для Червоної Королеви, нічого з цього не вийшло б без тривалої боротьби, у якій еліти тиснули в одному напрямку, а суспільство — в іншому.

У цей період Афіни поступово (часто роблячи кроки назад) творили одного з перших у світі Закутих Левіятанів — потужну і дієздатну державу, ефективно контрольовану громадянами. За це досягнення афіняни мали б дякувати ефекту Червоної Королеви. Держава не мала змоги домінувати над суспільством, але й суспільство не могло домінувати над державою: розвиток однієї сторони інша зустрічала опором та інноваціями; а кайдани суспільства дали змогу державі

розширити свої повноваження й можливості в нових царинах. У цьому процесі суспільство також брало участь, що дозволило поглибити потенціал держави, яка залишалася під контролем народу. Найважливішим у цьому було те, як Червона Королева руйнувала клітку норм. Щоб закувати Левіятана, суспільство потребувало кооперації, колективної організації й участі всіх громадян у політиці. Зробити це дуже важко, коли суспільство розділене на пеонів і їхніх господарів, фратрії, племена й роди. Реформи Солона та Клісфена поступово вилучили ці суб'єкти зі змагання і надали простір для ширшої взаємодії. Цю особливість ми ще не раз побачимо у створенні Закутого Левіятана.

Брак прав

Історія про те, як американський Левіятан потрапив у кайдани, яку ми почали оповідати в попередньому розділі, має багато спільного із ситуацією в Афінах. Конституцію США, створену отцями-засновниками, зокрема Джорджем Вашингтоном, Джеймсом Медісоном й Александром Гамільтоном, повсюдно вважають блискучим прикладом інституціональної майстерності, яка забезпечила систему стримувань і противаг, подарувавши свободу прийдешнім поколінням американців. І хоча в цьому є частка правди, це лише початок історії. Її більша частина — про надання влади народу і те, як це стримало та змінило американські інститути, запустивши потужний ефект Червоної Королеви.

Розгляньмо питання прав. Чи справді ми завдячуємо захистом наших прав отцям-засновникам та їхній Конституції? І так, і ні. Конституція, що замінила перші закони нової держави — Статті Конфедерації, ухвалені в 1777-1778 роках, — містить базові права, проте в усталеному документі, підготовленому в 1787 році у Філадельфії, їх не було. Отці-засновники легковажно випустили з неї низку основних прав, які сьогодні ми вважаємо невід'ємною складовою американських інститутів і суспільства. Усі вони потрапили в Конституцію пізніше, у формі «Білля про права» — переліку з дванадцятьох поправок до Конституції, ухвалених першим Конгресом і ратифікованих легіслатурами штатів. Серед них була й так звана шоста стаття:

Право людини на безпеку свого тіла, житла, документів і майна, від необґрунтованого обшуку і затримання, не може бути порушене; жоден ордер на такі дії не може бути виданий без достатньої підстави, він має бути підтверджений присягою чи урочистою заявою, а також містити вказівку на місце обшуку й особу, що має бути затримана.

У восьмій статті зазначено:

У всіх кримінальних провадженнях обвинувачений має право на швидкий і публічний суд неупередженою колегією присяжних попередньо встановленого законом штату й округу, у якому скоєно злочин; на поінформованість щодо природи і причин обвинувачень; на очну ставку зі свідками, що дають свідчення проти нього; на примусовий виклик свідків на свою користь і на допомогу адвокатів для свого захисту.

Усі ці положення здаються цілком базовими. Як же отці-засновники могли їх прогледіти? Причина цього досить проста, і вона допоможе нам зрозуміти походження кайданів американського Левіятана — чому ці кайдани не могли з'явитися так легко й самі собою.

Медісон, Гамільтон та їхні прибічники, знані як «федералісти», не хотіли змінювати статті Конституції, прагнучи зміцнити права населення. Їхній проект Конституції радше був розроблений для контролю над тими типами політики, яку провадили легіслатури штатів, а федералісти вважали небезпечно руйнівними. Приміром, легіслатури штатів могли випускати власні гроші, збирати податки, пробачати борги чи відмовлятися фінансувати національний борг. Ба більше, панував певний безлад і відбувалася мобілізація мас, бо люди з усіх верств суспільства відчували, що можуть собою керувати, організовуватися, протестувати й бути обраними в легіслатури, щоб просувати власні інтереси. У цьому контексті Конституція мала на меті подолати дві проблеми водночас. Першою була побудова федеральної держави задля координації законів, оборони й економічної політики всіх штатів. Друга полягала в тому, щоб загнати назад у пляшку джина потужного демократичного інстинкту, якого випустила Війна за незалежність від Британії. Конституція мала досягти обох цих цілей через централізовану політичну владу, переклавши на центральний уряд відповідальність за фінансову політику, стримавши сум'яття, яке виникло на ґрунті політичної активності народу, та загнудавши автономну владу штатів.

Федералісти були тими, кого ми називаємо «будівничими держави». Хоча Гоббс припускав два шляхи утворення Левіятана (через заснування і через набуття), на практиці побудову держави часто здійснюють окремі державні діячі — особи чи групи, такі як Солон, Клісфен або федералісти, що мають намір і план створення централізованої влади, — які засновують протодержаву чи збільшують міць новонародженої держави. Те бачення, з яким федералісти мали намір збудувати свого Левіятана, потішило б Гоббса (утім Статті Конфедерації їм цього не дозволяли).

Крім того, федералісти були цілком свідомі того, що ми називаємо «проблемою Гільгамеша»: вони розуміли, що передавати забагато влади федеральному урядові ризиковано. Насамперед тому, що надміру сильна держава, як хижак, нападе на суспільство, показавши своє страшне обличчя. У знаменитому фрагменті із «Записок федераліста»¹¹ — серії статей, які Медісон написав разом із Гамільтоном і Джоном Джеєм, аби переконати народ ратифікувати Конституцію, — він зауважував:

У створенні уряду, який має бути призначений людьми над людьми, суттєва складність полягає в тому, що спершу ви маєте дати урядові змогу контролювати підлеглих, а потім — зобов'язати його контролювати себе.

Попри те що це Медісонове твердження про необхідність самоконтролю з боку уряду нині опинилося в центрі уваги, акцент, який було поставлено в оригіналі, — вирішальне значення контролю влади за підлеглими, — підкреслює друге завдання

федералістів: обмеження доступу простих людей до політики. Багато читачів того часу розпізнали цей намір і були ним занепокоєні: надто через те, що документ, підписаний у Філадельфії, не містив жодних прямих положень про права людей. Вони мали рацію. Як писав Медісон у приватному листі до Томаса Джефферсона невдовзі після того, як було складено проект Конституції 1787 року,

«Divide et impera», ця гидка аксіома тиранії, — це в певному розумінні єдина політика, за допомогою якої можна керувати республікою на принципах справедливості.

Divide et impera — «розділяй і володарюй» — була стратегією контролю демократії. Медісон наголосив на «необхідності... розширення меж центральної влади [і] більш ефективного обмеження влади штатів». «Центральна влада», тобто федеральний уряд, стала менш демократичною через такі інститути, як непрямі вибори сенаторів і президента. Потреба «більш ефективного обмеження влади штатів» була зумовлена суспільним збуренням 80-х років XVIII століття, коли відбулися повстання фермерів та боржників; на думку Медісона, це могло поставити під загрозу весь проект американської незалежності. Насправді важливою причиною, чому федералісти схвалили Конституцію, було те, що вона мала забезпечити федеральний уряд податками на утримання регулярної армії. Як було зазначено в преамбулі до Конституції, одним із результатів цього мало стати «забезпечення внутрішнього спокою». І справді, перше, що зробила після ратифікації Конституції армія Джорджа Вашингтона, фінансована федеральними коштами, — похід на захід від столиці для придушення пов'язаного з податками «Повстання через віскі».

Проект будівництва держави, започаткований Медісоном і федералістами, посіяв в американському суспільстві багато невдоволення.

Люди боялися того, що могли вчинити потужніша держава і політики, які нею керували, за відсутності захисту, запропонованого в «Біллі про права». Навіть у Сполучених Штатах страшний лик Левіятана чаївся недалеко від поверхні океану. Конвенції кількох штатів відмовилися ратифікувати Конституцію без прямого захисту особистих прав. Сам Медісон був змушений визнати необхідність ухвалення «Білля про права», щоб переконати Конвенцію свого штату Вірджинія підписати Конституцію. Після цього він балотувався в Конгрес від Вірджинії з програмою, яка підтримувала «Біль про права», і палко захищав його необхідність у Конгресі в серпні 1789 року, наполягаючи, що він потрібен для «замирення людських розумів». (Утім далі, у 10-му розділі, ми побачимо, що існували й інші, не такі шляхетні фактори, й щоб зробити Конституцію прийнятною для південних еліт, Медісонові та його прибічникам довелося підтримати рабовласництво. Саме тому «Біль про права» не захищав рабів і не міг бути застосований проти зловживань владою з боку урядів штатів).

Перехід від Статей Конфедерації до Конституції показав, які головні елементи необхідні для виникнення Закутого Левіятана. По-перше, у суспільстві мусять існувати певні особи чи групи — будівничі держави, — які прагнуть сильної держави, що допоможе зупинити Війну «всіх проти всіх», припинити конфлікти в

суспільстві, захистити людей від домінування і створити громадські служби (а також, імовірно, трохи відстояти і власні інтереси). Роль цих будівничих держави — їхнє бачення, їхня здатність формувати належні коаліції для підтримки своїх ініціатив і свого повновладдя — є основоположною. У заснуванні федеративної держави США цю роль відіграли федералісти. Вони мали на меті створити справжнього Левіятана і розуміли, що для безпеки, єдності й економічного успіху нової країни в ній мусить бути більш потужною центральна влада, яка стягуватиме податки, матиме монополію на друк грошей і змогу встановлювати федеральну торгову політику. Ба більше, федералісти були достатньо сильні, щоб утілити цей проект побудови держави: на той час вони вже мали чималий авторитет як зрілі політики. Крім того, вони скористалися своїм альянсом із Джорджем Вашингтоном й іншими поважними лідерами Війни за незалежність. Вони мали великий вплив на громадську думку через пресу і блискуче аргументовані есе — «Записки федераліста».

Другий фундаментальний принцип Закутого Левіятана — мобілізація суспільства — ще важливіший, позаяк це сутність ефекту Червоної Королеви. Під мобілізацією суспільства ми розуміємо залучення мас (зокрема, тих, хто не належить до еліт) у політику, що може набувати як неінституціоналізованих форм, як-от заколоти, протести, петиції та загальний тиск на еліти через асоціації та пресу, так і інституціоналізованих — виборів та зборів. Обидві форми суспільної влади працюють злагоджено, підтримуючи одна одну.

Деспотизм виникає через нездатність суспільства впливати на політику і дії держави. Попри те що в конституції може бути прямо гарантовано демократичні вибори, такої заяви недостатньо для того, щоб зробити Левіятана чутливим, відповідальним і закутим, якщо суспільство не мобілізоване і не бере активної участі в політиці. Отже, дієвість конституції залежить від здатності простих людей захищати її та вимагати обіцяного навіть неконституційними методами, якщо це необхідно. Положення конституції, зі свого боку, мають вагу тому, що забезпечують більшу передбачуваність і послідовність влади, а також закріплюють право суспільства на участь у політиці.

Влада суспільства ґрунтується на здатності людей розв'язувати власні проблеми «колективної дії», брати участь у політиці, блокувати ті зміни, які для нього неприйнятні, та долучатися до ухвалення головних соціальних і політичних рішень. «Проблема колективної дії» означає, що навіть за умови спільного зацікавлення в організації участі в політичній діяльності кожен член групи прагне дбати про особисті інтереси, не роблячи зусиль для захисту інтересів групових і часом навіть не усвідомлюючи, що відбувається. Неінституціоналізовані засоби здійснення влади непередбачувані, оскільки вони не забезпечують надійного способу розв'язання проблем колективної дії; натомість інституціоналізована влада може бути більш систематична і передбачувана. Таким чином, конституції можуть дати суспільству змогу здійснювати владу більш послідовно. Дуже важливо, що в роки,

які передували створенню Конституції, американське суспільство мало обидва джерела влади.

Його неінституціоналізована влада виросла з народної боротьби проти британців у Війні за незалежність. Томас Джефферсон ясно побачив сутність цієї мобілізації, коли в 1787 році написав:

Не дай Боже нам колись прожити бодай 20 років без таких збурень... Яка країна зможе зберегти свої свободи, якщо її правителям не нагадувати час від часу про те, що в її народі не згасає дух опору? Хай беруться до зброї.

Завдяки Статтям Конфедерації, американське суспільство також отримало інституційні засоби припинення федералістського проекту побудови держави, — наприклад, через відмову ратифікації Конституції в законодавчих органах штатів. Ці інституційні обмеження не закінчувалися на ратифікації, тому що згідно з Конституцією законодавчий орган продовжує бути потужним стримувачем виконавчої та федеральної влади.

Ступінь народної мобілізації та організації суспільства вже відіграв провідну роль у Війні за незалежність, яка розгорілася через обурення простолюду політикою британської влади. Саме ці риси американського суспільства привернули увагу молодого французького інтелектуала Алексіса де Токвілля, який відвідав країну на півстоліття пізніше. У своєму шедевральному творі «Про демократію в Америці»¹² де Токвіль писав, що

в жодній країні світу принцип асоціації не застосовувався так успішно і до такої великої кількості різних об'єктів, як в Америці.

Справді, то була «нація об'єднувачів», і де Токвіль чудувався тій «неймовірній майстерності, з якою її представники... вміють запропонувати багатьом людям спільну мету і спонукають їх добровільно її досягати». Ця традиція потужної мобілізації населення дала суспільству США силу сказати своє слово в тому, який тип Левіятана має бути створено. І навіть якби Гамільтон, Медісон та їхні союзники бажали побудувати більш деспотичну державу, суспільство втримало б їх від цього. Так федералістів було переконано запровадити «Біль про права» й інші стримувачі влади, щоб їхній проект будівництва держави більше прийшовся до смаку тим, кому належало «делегувати свої волі» Левіятану. Їх самих це не вельми тішило: Гамільтон нарікав на «надмір демократії» та пропонував зробити посади президента і сенаторів довічними, що цілком зрозуміло, адже федералісти вважали, що контролювати Левіятана будуть саме вони.

Цей украй важливий другий фундаментальний принцип не тільки не дав американському суспільству піти від початку деспотичним шляхом, він також створив баланс влади, який гарантував, що держава залишиться «закутою» навіть тоді, коли з часом стане потужнішою (далі ми побачимо, що в деяких аспектах їхній успіх був дещо надмірним у тому, що стосується стримування можливостей держави впродовж наступних двох століть, зокрема тоді, коли йшлося про захист рівних прав для всіх громадян). Американська держава 1789 року була набагато слабшою за нинішню і майже примітивною порівняно із сьогоднішньою. У неї був

зовсім крихітний бюрократичний апарат, вона надавала лише кілька видів громадських послуг. Ніхто ще навіть не мріяв про регулювання діяльності монополій і створення мережі соціального захисту; держава ще не бачила всіх своїх громадян (а рабів та жінок — і поготів) як рівних між собою, тому послаблення клітки норм, яка в той час стримувала багатьох американців, явно не очолювало список пріоритетів. Сьогодні ми очікуємо від держави набагато більше в тому, що стосується вирішення конфліктів, регулювання, соціальної безпеки, надання громадських послуг і захисту особистої свободи від загроз усіх типів. Те, що держава все це пропонує, — результат ефекту Червоної Королеви. Якби на той час суспільство США було спроможне лише встановлювати жорсткі обмеження на діяльність держави, ми не одержали б багатьох вигод (і зараз страждали б від певної непримиренності), які нам дає наш нинішній стан. Натомість американська держава за 230 років пройшла тривалий шлях еволюції, змінивши свої можливості й роль у суспільстві. За цей час вона стала більш чутливою до бажань і потреб своїх громадян. Причина, чому вона досягла такого зростання, — у кайданах, які її скували, означаючи, що суспільство з деякою пересторогою, але може бути певним, що навіть за подальшого зростання її влади держава не стане повністю безконтрольною і не покаже свого страшного лику. Скута натура держави також означала, що суспільство може поміркувати про співпрацю з нею. Однак так само, як американське суспільство наприкінці XVIII століття не повністю довіряло Медісонові й Гамільтону, прагнучи гарантій, так і суспільство в цілому не до кінця довіряє тим, хто прагне збільшувати потужність і розмах держави. Воно дозволить це, тільки якщо матиме змогу збільшити власну здатність контролювати державу.

Подальший розвиток відносин між суспільством і державою в США у XIX столітті відбувався хаотично й непередбачувано — у «фірмовому стилі» Червоної Королеви, як ми це побачили на прикладі Афіні. Зі зростанням потужності централізованої держави та її участі в житті людей суспільство прагнуло встановити над нею контроль. Коли суспільство мобілізувалося, еліти й державні інстинкти реагували на це, виборюючи втрачений контроль. І хоч така динаміка виявлялася в багатьох аспектах політики Сполучених Штатів, найочевиднішою проблемою стала напруга між північними і південними штатами щодо питання рабовласництва, яка спонукала до багатьох неприємних компромісів у Конституції.

Ця напруга вилилася в один із найтяжчих конфліктів XIX століття, у якому після інавгурації Авраама Лінкольна в 1861 році сім південних штатів (загалом на той час їх було 34) заявили про відокремлення й утворення Конфедеративних Штатів Америки. Цей крок не був визнаний урядом, і 12 квітня 1861 року спалахнула Громадянська війна між Союзом і Конфедерацією. За чотири роки було зруйновано більшу частину транспортної системи, інфраструктури й економіки Півдня; загинуло не менше ніж 750 тисяч осіб. Наприкінці війни баланс сил сильно змінився не на користь еліт, зокрема еліт Півдня, оскільки раби отримали волю (за тринадцятою поправкою), було визнано їхні громадянські права (чотирнадцята поправка) і право голосу (п'ятнадцята поправка). Проте ланцюг реакцій на цьому

не завершився. Епоха Реконструкції, що тривала до 1877 року, зміцнила звільнених рабів, інкорпорувавши їх в економічну та політичну системи (де вони з великим ентузіазмом узялися масово голосувати й балотуватися до легіслатур). Проте Період відкуплення, що мав місце після того, як війська Півночі покинули Південь, знову позбавив колишніх рабів прав, ізолював їх у низькооплачуваному сільськогосподарському секторі та зробив об'єктом цілого спектра формальних і неформальних репресивних практик, зокрема убивств та лінчувань, скоюваних руками місцевих правоохоронців і «Ку-клукс-кланом». Маятник не хитнувся проти еліт і на користь найбільш непривілейованого сегмента південного суспільства, доки в 50-ті роки ХХ століття не почався рух за громадянські права. (Певна річ, у тому, що стосується еволюції американської свободи, до кінця історії ще дуже далеко).

Хоча стандартний наратив малює картину, у якій Конституція США захищає наші права, у тому, як ці права стали захищеними для більшості американців, не було нічого привабливого: ми зобов'язані ними мобілізації суспільства не менше, ніж документу, підготовленому у Філадельфії в 1787 році. Така вже природа Червоної Королеви.

Вожді? Які вожді?

Отже, ефект Червоної Королеви не вельми симпатичний, і, як ми побачимо далі, усі ці перегони сповнені небезпек. Та коли він починає діяти, то створює умови для того типу свободи, яким насолоджувались афіняни й американці. Тоді чому ж так багато суспільств залишається на стадії Відсутнього Левіятана? Чому не пробують створити централізовану владу й узяти її в кайдани? Чому не запускають ефект Червоної Королеви?

Зазвичай соціологи пов'язують неможливість виникнення централізованої влади з відсутністю певних ключових умов, які роблять постання держави доцільним: це, зокрема, висока щільність населення, розвинене сільське господарство чи торгівля. Крім того, прийнято вважати, що деяким суспільствам для створення держави бракує необхідних умінь. Відповідно до цієї позиції побудова державних інститутів — це переважно «технічна» проблема наявності належної компетенції та інституційних планів. Усі ці аспекти, звичайно, відіграють певну роль у деяких контекстах, проте є й інший, важливіший чинник — бажання уникнути страшного лику Левіятана. Ті, хто бояться Левіятана, попереджають нагромадження влади й опираються соціально-політичній ієрархії, яка необхідна для його пробудження.

Дуже яскравий приклад того, як страх блокував зростання Левіятана, можна побачити в історії Нігерії. Покинувши Лагос і прибережні лагуни, ми опиняємося в Йорубаленді — землях народу йоруба. Шосе А1 веде нас спершу на північ, до Ібадана, потім звертає на схід, переходячи в трасу А122, яка проходить повз традиційну духовну батьківщину вождів йоруба, і зрештою, по А123 (відзначеній на мапі 1 у попередньому розділі) ми досягаємо Локоджі. Місто Локоджа, розташоване

в місці злиття річок Нігера і Бенуе, було першою столицею колоніальної Нігерії, заснованою сером Фредеріком Лугардом у 1914 році. Очевидно, саме там його майбутня дружина Флора Шоу вигадала назву для майбутньої країни. Ідучи далі на схід, А233 спускається під Бенуе. Досягнувши міста Макурді на протилежному березі річки, дорога заглиблюється в землі народу тів.

Етнічна група тів, організована на основі родових зв'язків, на момент колонізації Нігерії була бездержавною. Попри це, вони сформували згуртовану групу з чітко визначеною і дедалі розширюваною територією, з окремою мовою, самобутньою культурою й історією. Нашими знаннями про тів ми завдячуємо подружжю антропологів Полу і Лорі Боганнан, які вивчали цей етнос із середини 40-х років ХХ століття. Їхні дослідження та свідчення інших науковців показують, що суспільство тів хвилювали ті самі проблеми, що й давніх афінян: вони намагалися завадити впливовим особам акумулювати забагато влади й домінувати над іншими. Водночас тів вирішували цю проблему зовсім інакше. Чинні в їхньому соціумі норми робили їх підозрілими до влади й спонукали до дій проти тих, хто намагався нагромаджувати цю владу у своїх руках. Такі норми не дали виникнути жодній політичній ієрархії. І хоча в тів були вожді, вони мали обмаль беззаперечної влади над іншими: їхня головна роль полягала в посередництві й залагодженні конфліктів, а також у підтриманні такої кооперації, яку ми вже бачили в старійшин ашанті в попередньому розділі. У правителя чи будь-якої іншої «впливової особи» не було достатньо повноважень, щоб диктувати людям свою волю.

Щоб зрозуміти, як тів підтримували таку політичну ієрархію, повернімося до лорда Лугарда. Лугард хотів удосконалити те, що пізніше назвали «непрямим правлінням» — метод управління колоніями за допомогою місцевих обраних і місцевої політичної влади аборигенів. Але як у такий спосіб правити країною, де взагалі не існує ніякої влади? Коли Лугард попросив відвести його до вождів, тів йому відповіли: «Вожді? Які вожді?». У Південній Нігерії система непрямого правління поширювалась ще з 1890-х років, часу встановлення британського панування. Тут адміністратори призначили «повноважних ватажків», названих так тому, що представники впливових місцевих родин одержували від британців повноваження і ставали вождями. Після 1914 року Лугард зазіхнув на дещо більш амбіційне. Він стверджував: «Якщо немає вождів ... то найперша умова прогресу в таких вільно об'єднаних спільнотах, як іґбо або... тів, — створення груп певного розміру під проводом прогресивних ватажків».

Але хто такі ці «прогресивні ватажки»? Це мали вирішити Лугард і колоніальна адміністрація. Лугард волів, щоб прогресивні лідери встановлювали порядок, збирали податки й організовували роботи з будівництва шосе і залізниць у Тівленді. Якщо в тів не було справжніх вождів, він мав їх створити. І він зробив це після 1914 року, застосувавши до тів оновлену систему повноважних ватажків.

Проте тів не висловили великого вдоволення цим планом Лугарда і не пристали на нього. Невдовзі почалися негаразди. Вибух стався в 1929 році в Іґболенді — сусідній території іншого бездержавного суспільства «вільно об'єднаного» народу

іґбо. До літа 1939 року суспільна та економічна діяльність у Тівленді здебільшого припинилася. Біда прийшла від культу нямбуа: це можна було вважати помстою народу тів Лугардові, який тепер мав титул барона і жив у відставці в Британії, та його повноважним ватажкам. Головою культу був чоловік на ім'я Коква, який продавав амулети для захисту від мбацав (чаклунів). Назва «мбацав» походить від слова «цав», що мовою тів значить «влада», зокрема «влада над іншими». «Цав» — це субстанція, яка зростає в серці людини і яку можна побачити, якщо після смерті розтяти їй груди. Той, у кого є цав, може змусити інших робити те, що йому заманеться, і вбивати їх за допомогою фетишів. Хоча цав є в деяких людей від природи, важливо те, що його можна розвинути через канібалізм. Пол Боганнан писав:

Харчування людським м'ясом збільшує цав і, звісно, владу. Тому найбільш владним людям, хай як їх поважають і люблять, ніколи до кінця не довіряють. Вони — люди цав. Хтозна що може бути?

Ті, хто мають цав, належать до організації під назвою «Мбацав». «Мбацав» має два значення: «владні, сильні люди» (це множина іменника «цав») і, як ми бачили, «група чаклунів». Ці чаклуни можуть вдаватися до нечестивих вчинків, зокрема грабувати могили та їсти мерців. Дуже цікаве подвійне значення. Уявіть, що слово «політики» означало б «тих, хто змагаються за виборні державні посади або контролюють їх» і водночас «банду чаклунів, що збирається для різних гидких діянь» (між іншим, непогана ідея).

Люди, посвячені в культ нямбуа, одержували шкіряну палицю і мітелку для того, щоб відганяти мух. Остання допомагала їм відчувати сморід мбацав, які були канібалами. (Зроблену Полом Боганнаном світлину тівського ворожбита з мітелкою для відганяння мух уміщено на вклейці). У 1939 році мітелки використовували проти повноважних ватажків, яких звинувачували в чаклунстві, — останнє позбавляло їх будь-якої влади, дарованої британцями. Чи намагалися тів у такий спосіб мститися англійцям-колонізаторам? І так і ні. Поглянувши глибше, ми зрозуміємо, що цей рух був не просто антибританським; він ішов усупереч владі взагалі. Ось що розповів колоніальному службовцю Руперту Істу один зі старійшин тів на ім'я Акіґа:

Коли землю було зіпсуто всіма цими безглуздими вбивствами [через цав], тів вдалися до рішучих дій, щоб подолати мбацав. Цей значний рух тривав довгий час: від днів наших предків до сучасності...

Насправді такі релігійні культури, як нямбуа, були частиною комплексу норм, вироблених для збереження статус-кво народу тів, а це означало не дозволяти нікому стати впливовішим за іншого. У 30-ті роки ХХ століття повноважні ватажки набули небезпечної влади, хоча випадки виділення окремих одноплемінців з-поміж інших траплялися і в минулому. Боганнан розповідає про те, як

людей, що ставали занадто впливовими... зводили зі світу звинуваченнями в чаклунстві... Нямбуа був лише одним із низки рухів, які породила політична діяльність

тів з їхньою недовірою до влади і які мали на меті зберегти більші політичні інститути, що ґрунтувалися на принципах спадковості та егалітаризму.

Те, що справді важливо і змушує згадати про увагу, яку афіняни приділяли гібрису й остракізму щодо владних осіб, то це «недовіра до влади». Досі ми говорили про владу або можливості держави. Однак саму державу контролює мережа агентів — правителів, політиків, службовців й інших політично впливових осіб, — яких можна назвати «політичною елітою». У вас не буде Левіятана без політичної ієрархії, без когось — політичної еліти, правителя, будівничого держави, — хто мав би владу над іншими, віддавав накази, вирішував, хто має рацію, а хто винен у суперечках. Недовіра до влади породжує страх перед політичною ієрархією. Норми тів не просто регулюють і контролюють конфлікти, вони суворо обмежують соціальну і політичну ієрархію. Оскільки стримування політичної ієрархії означає стримування влади держави, деякі з цих норм, зокрема й обвинувачення в чаклунстві, водночас зупиняють розбудову держави.

Слизький схил

Суспільство тів було нажахане страшним ликом Левіятана і домінуванням, яке він може принести, щойно зведеться на ноги. У цьому соціумі також існували потужні норми, які запобігали виникненню політичної ієрархії, тож тів опинилися в умовах Відсутнього Левіятана. І тут починається головоломка. Якщо суспільство тів було таке сильне, а держава й еліти такі слабкі, тоді чому вони так боялися Левіятана? Чому б їм було не запустити ефект Червоної Королеви і не одержати вигоду від динаміки, яку приніс би Закутий Левіятан? Чому б їм було не розробити такі самі заходи для контролю за політичною ієрархією, які застосовували Солон, Клісфен, інші грецькі політики-новатори чи отці-засновники Америки?

Відповідь на це питання стосується природи норм, які боронили суспільство від виникнення політичної ієрархії. Вона також дає чітко побачити, як непросто створити умови для Закутого Левіятана і що існують обмеження для певних типів суспільної влади. На відміну від загальної мобілізації суспільства й інституціоналізованих форм політичної влади, норми тів, що ґрунтуються на ритуалах, магічних практиках і загальному упередженні проти ієрархії, не можна легко «розширити»; це були не ті інститути й норми, які могли стати в пригоді, якщо одна з груп усередині суспільства виявиться достатньо сильною і матиме владу над іншими. Таким чином, тів були здатні придушити політичну нерівність у зародку, проте не обов'язково їм було під силу контролювати процес побудови держави, коли той уже розпочався. Це зробило будь-які спроби побудови держави «слизьким схилом» для тів: на такій стежці легко було послизнутися й опинитися там, куди геть не збирався.

Щоб краще це усвідомити, варто порівняти соціальні інструменти, доступні тів для контролю політичної ієрархії, з тими, якими послуговувались афіняни й американці, здійснюючи розбудову своїх держав.

В арсеналі в американців було щонайменше два види потужної зброї для боротьби з ненаситним Левітаном. По-перше, вони мали інституціоналізовану владу, щоб контролювати Левітана: з огляду на впливовість легіслатур штатів, ними не так просто було знехтувати, а Федеральний уряд перебував під виборчим і судовим контролем. По-друге, американське суспільство було мобілізоване так, як суспільство тів ніколи не змогло б мобілізуватися. Америка в багатьох розуміннях була суспільством дрібних власників, які плекали не лише економічні, а й політичні прагнення. У ньому панували норми, які сформували загальну відразу до деспотичної влади й готовність вибухнути проти неї повстанням (як це з'ясували британці). У результаті, навіть побоюючись, що централізована держава набуде значно більше повноважень, ніж вважалося доцільним десятиліття тому, американці все ще гадали, що зможуть не дати державі перетворитися на Деспотичного Левітана.

В афінян була схожа зброя, яку вони застосовували з аналогічним ефектом. Афіни вийшли з Темних століть із суспільством, яке прагнуло загнзудати свавілля еліт й обмежити їхні привілеї. Його економічна структура полегшувала суспільну мобілізацію. Після реформ Солона Афіни, як і тринадцять американських колоній, стали суспільством дрібних власників, здатним до мобілізації, що притаманна такій спільноті. Варто сказати, що в ту епоху грецьке суспільство ставало більш рішучим, завдяки змінам у воєнних технологіях. Якщо впродовж бронзової доби головним матеріалом, з якого виробляли зброю, була бронза, то з VIII століття до н. е. її замінило залізо. Бронзова зброя коштувала дорого і, відповідно, залишалася природною монополією еліти. Натомість залізна зброя була, за словами археолога Гордона Чайлда, дешевшою й «демократичнішою». Зокрема, вона зумовила появу славетних гоплітів — важкоозброєних грецьких громадян-воїнів, які могли битися не тільки з іншими полісами та персами, а й проти зажерливої еліти. Так баланс влади в Афінах ще більше зсунувся від еліт у бік суспільства. Солон, Клісфен й інші лідери, що прийшли після них, інституціоналізували всю цю мобілізацію, що суттєво ускладнило для еліт узурпацію влади й завадило швидко відновити своє домінування. Як наслідок, афіняни, яких, як і тів, бентежило те, що еліти можуть стати надто сильними і домінантними, усе ж таки вірили, що їм вдасться приборкати останніх за допомогою закону про остракізм, залізної зброї і виборів. І почасти вони таки мали рацію.

Проте в тів усього цього не було. Влада суспільства тів впливала з норм, спрямованих проти будь-якого типу політичної ієрархії. Такі норми — потужний спосіб зберегти статус-кво, позаяк вони допомагають розв'язати проблему колективної дії та спонукати людей до організації, щоб обмежити прагнення тих, хто рветься до надмірної влади й домінування. Утім їх недостатньо для організації колективних дій, що мають іншу мету, як-от закувати Левітана, коли той починає борсатися. Причина частково в тому, що тів, як і багато бездержавних суспільств, були організовані в низку родів, згрупованих у більші клани. І хоч афіняни також об'єднувались у фратрії, останні були гнучкіші і менш зав'язані на сильних

генеалогічних зв'язках, до того ж Клісфен суттєво обмежив їхню роль у політиці. Натомість найнижчий рівень агрегації суспільства тів утворював спільноту розширеної родини (знану як «тар»), у якій владу могли мати хіба що старші чоловіки. Це суспільство було організоване вертикально через систему споріднення, у якій ролі людей у житті чітко регульовані й визначені наперед. У них було обмаль шансів сформувати бодай якісь асоціації, що допомогли б їм мобілізуватися й контролювати політичну владу. Крім того, віра в те, що будь-яка нерівність спричинена в чаклунством, почала розсипатися, щойно в тів виникли й завоювали авторитет перші ієрархії. Родинні стосунки не могли стати платформою, на якій суспільство могло б зважувати й ухвалювати колективні рішення.

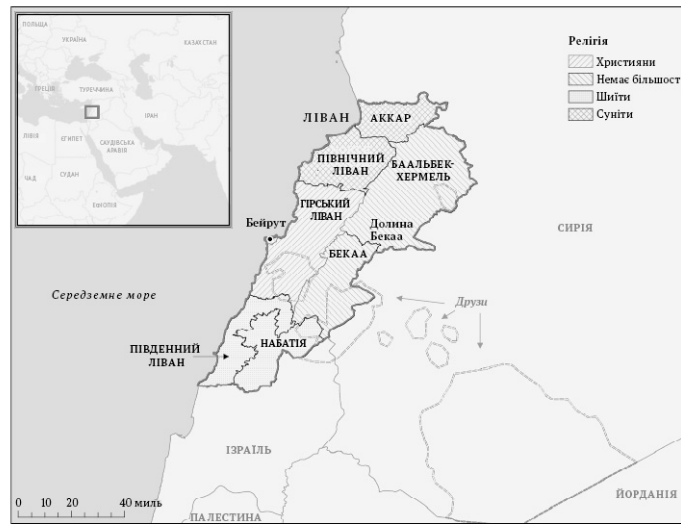
Ще гірше те, що в суспільстві, яке ґрунтується на родинних стосунках, політична ієрархія, найімовірніше, набуде форми домінування одного клану над іншими, відкриваючи шлях для того типу Левіятана, який зрештою розчавить будь-яку опозицію. Це і справді слизький схил. У такому разі ліпше взагалі обійтися без Левіятана.

Залишаючись непрозорими

Багато бездержавних суспільств минулого й сьогодення нагадують суспільство народу тів. Вони не тільки живуть без державної влади та політичної ієрархії, а й наполегливо опираються виникненню в них цих ієрархій, залучаючи для цього всі наявні засоби. Часто це норми й вірування, наприклад у чаклунство, які формувалися поколіннями. Та чи справедливе це твердження щодо сучасних націй? Усі 195 країн світу нині мають державу і закони, суди і правоохоронні органи. Чи має до них стосунок Відсутній Левіятан бездержавних суспільств? Хай як це дивно, але відповідь ствердна. Хоч держави справді існують, вони бувають надзвичайно слабкі і не охоплюють усієї території своїх країн, залишаючи численні зони, де життя нічим не відрізняється від бездержав'я, де чинні норми, як у тів, або ж часто панує насильство, як у гебусі в Папуа Новій Гвінеї, про яких ми згадували в попередньому розділі. Найбільше вражає те, що за модерним фасадом деякі держави не мають навіть базових інституцій і в усьому, крім назви, діють так, як це буває за Відсутнього Левіятана. Причина та сама, що й у тів, — страх перед слизьким схилом. Один із прикладів такої держави — сучасний Ліван.

Конституція США встановлює кількість депутатів від кожного штату в Палаті представників пропорційно до населення штату. Щоб визначити чисельність населення, упродовж трьох років після ратифікації Конституції потрібно було здійснити перепис населення, який мав повторюватися кожні десять років. Перший перепис розпочався в 1790 році, відтоді його сумлінно проводили щодаки. Крім того, що перепис — це основа справедливого розподілу місць у законодавчому органі, існує безліч причин для їх проведення. Переписи допомагають уряду зрозуміти, де мешкають люди, звідки вони приїхали, як живуть, яку мають освіту та, можливо, дохід і статки. Ці відомості важливі для того, щоб держава надавала

належні послуги й ефективно стягувала податки. За словами політолога Джеймса Скотта, переписи населення роблять суспільство «прозорим» для держави, надаючи інформацію для розуміння, регулювання, оподаткування і, за потреби, примусу суспільства. Ці види діяльності видаються такими важливими для існування й функціонування держави, що кожна мала б хотіти зробити своє суспільство прозорим. Люди також повинні прагнути певної прозорості, бо інакше вони не одержуватимуть належних послуг. Певно, ви вже бачите хиби в цьому аргументі. А що, як суспільство не довіряє державі? Що, як його бентежить небезпека нечесного застосування прозорості? Що, як воно боїться слизького схилу? Саме ці питання непокоять ліванців.

Мапа 3. Громади в Лівані.

До Першої світової війни Ліван належав до складу Оманської імперії, а потім, недовго, був французькою колонією. У 1943 році країна здобула незалежність. Відтоді в Лівані жодного разу не проводили перепису населення. Єдиний перепис здійснили в 1932 році, він став основою Національного пакту, укладеного 1943 року. Перепис 1932 року показав, що християни становлять 51 % населення, маючи невеличку перевагу над мусульманами-шіїтами, сунітами й друзами (див. мапу 3). Пакт визнав цю конфігурацію населення й розподілив владу між кількома групами. Наприклад, президента завжди обирають з-поміж християн-маронітів, тоді як прем'єр-міністр мусить бути мусульманином-сунітом, а спікер парламенту — шіїтом. На цьому розподіл не завершується. Заступника спікера і заступника прем'єра завжди призначають з вірян грецької православної церкви, а голова генерального штабу армії повинен бути мусульманином-друзом. Представництво в парламенті закріплене у співвідношенні шість (християни) до п'яти (мусульмани). У середині релігійних груп склад відповідає пропорціям згідно з переписом 1932 року.

Як легко передбачити, цей пакт призвів до утворення дуже слабкої держави. Влада в цій країні перебуває не в руках держави, а в окремих громадах, як це зазвичай буває за Відсутнього Левіятана. Держава не забезпечує таких послуг, як охорона

здоров'я чи електропостачання; це роблять громади. Крім того, держава не контролює ні насильства, ні дотримання правопорядку. Шіїтська організація «Хізбалла», як і інші численні озброєні клани в долині Бекаа, має приватну армію. У кожній громаді є своя телевізійна станція і футбольна команда: у Бейруті, наприклад, — шіїтська команда «Аль-Ахед» і сунітська «Аль-Ансар». Спортивний клуб «Сафа» належить друзам, «Рейсінг Клуб Бейрут» — православним християнам, а «Хікмех» — маронітам.

Такий сильний розподіл влади в ліванській державі дає кожній громаді змогу відстежувати діяльність інших. Кожна з них може накладати вето на те, чого бажає інша, що створює жакливі перешкоди в діяльності уряду. Останні мають очевидні наслідки — неможливість ухвалювати рішення. Особливо це відчувається у сфері державних послуг. У липні 2015 року було закрито головне сміттєзвалище країни в районі Наамех. Уряд не мав жодної альтернативи, тож у Бейруті почало нагромаджуватися сміття. Замість того щоб швидко вжити заходів, уряд не робив нічого. Гори сміття ставали дедалі вищими. (Фото вулиць Бейрута, що тонуть у непотребі, можна побачити на вклейці).

Насправді бездіяльність була нормальним станом уряду. Парламент уже близько десяти років не голосував за бюджет, даючи змогу Кабінету міністрів формувати його на власний розсуд. Після відставки прем'єр-міністра Наджіба Мікати у 2013 році політикам знадобився цілий рік, щоб домовитися про склад нового уряду. Ніхто нікуди не поспішав: у період між парламентськими виборами 2009 і 2014 років, коли звалище було вщерть заповнене, 128 членів парламенту збиралися на сесії 21 раз — близько чотирьох разів на рік. У 2013 році законотворці зустрічалися лише двічі й ухвалили два закони. Один із цих законів подовжив їхні мандати ще на півтора року, щоб вони могли лишитися при владі. Таку стратегію застосовували рік у рік, і нові вибори відбулися тільки в травні 2018-го. Тим часом Ліван постав перед реальною загрозою: із сусідньої Сирії в країну увірвався потік біженців від громадянської війни — близько мільйона осіб, майже 20 % населення самого Лівану. Так, обраний на чотири роки парламент, який утримувався від будь-яких дій щодо нагальних проблем, що поставали перед країною, «засідав» аж дев'ять років. «Сидіння», звісно, — річ відносна. Після того як депутати змогли ухвалити закон про планування виборів 2018 року, місцеві ЗМІ оголосили конкурс найкращих дописів у блогах на честь цієї події. Одним із переможців був такий: «Честь вам і хвала, панове, ви пропрацювали одну годину. Можете повертатися на свої безкінечні вакації». А зі сміттям немає куди поспішати.

Ситуація погіршилася такою мірою, що населення почало організовуватися й протестувати. Так сформувався рух під назвою «YouStink», який використовував проблему зі сміттям для закликів до більш глибоких змін системи. Водночас підозри в Лівані — це нормальне явище. Будь-яку організацію, щойно вона виникає, починають підозрювати в тому, що вона — інструмент нарощення влади однієї з громад. Як ішлося в одному розпачливому дописі у фейсбуці від 25 серпня 2015 року,

від початку руху #YouStink ми старалися прикушувати язика щодо звинувачень, які падали на нас звідусіль... Представників нашого руху, відколи він був заснований, називали прибічниками «Аль-Мустакбаля» («Руху Майбутнього»), інкримінували нам прагнення обмежити права християн (на вебсайті «Таяра»). Нам приписували підтримку «Блоку 8 березня» й виступи проти «Аль-Мустакбаля» (на думку міністрів Ель-Мачнука й уряду). Самим членам руху закидали, що вони беруть хабарі, підтримують Валіда Джумблата, іноземних дипломатів, рух «Амаль», Хізбаллу... Ніхто не уникнув цих звинувачень, головною метою яких було і є спотворення і знецінення ідеї незалежної, несектантської альтернативи.

Цей допис ілюструє явище, яке часто трапляється за Відсутнього Левіятана: розділене суспільство спрямоване проти самого себе, воно нездатне діяти колективно й підозрює будь-яку особу чи групу осіб у бажанні впливати на політику.

Поведінка парламенту свідчить, що громади не хочуть, щоб він щось робив. Як зауважував депутат-християнин із центрального Лівану Гассан Мухейбер, *ім не подобаються такі інститути, як парламент, що надто часто збирається на сесії та конкурує з ними за керівництво країною.*

Ліванська держава слабка не тому, що її народ не зміг ухвалити правильне рішення щодо її розбудови. Насправді населення цієї країни має найліпшу на всьому Близькому Сході освіту, а її університетська система цілком сучасна.

Багато ліванців навчаються за кордоном у найкращих у світі університетах. Річ не в тому, що вони не здатні збудувати спроможну державу. Радше сама держава конструкційно слабка через те, що її населення боїться слизького схилу. Парламентарії знають, що від них не чекають великої активності, тож який сенс докладати зусиль? Вони можуть голосувати за відтягування виборів, бо всім насправді байдуже, кого буде обрано. Уряди-годи, як із проблемою сміття, це може мати жахливі соціальні наслідки, та навіть тоді важко зрушити цю машину з місця. Ніхто не хоче віддавати владу парламенту — йому не довіряють. Суспільний активізм також не у фаворі. Ніколи не знаєш, кому можна довіряти.

Ліван — не бездержавне суспільство. Це сучасна держава з шістьма мільйонами населення, яка є членом ООН і має дипломатичні місії в усіх куточках світу. Але, як і в тів, вона не має справжньої влади. Ліван — це країна з Відсутнім Левіятаном.

З 1975 по 1989 рік у Лівані вирувала кривава внутрішня війна між різними громадами, спричинена дестабілізацією через вплив палестинських біженців із Йорданії. Таїфська угода 1989 року, що поклала край цьому конфлікту, внесла поправку в Національний пакт, встановивши співвідношення християн і мусульман у парламенті 50 на 50 і збільшивши представництво шиїтів. Але водночас вона послабила становище президента.

Чи розподіл 50 на 50 краще репрезентує співвідношення громад, ніж пропорція 6 до 5, встановлена пактом 1943 року? Можливо. Та насправді ніхто не знає і не хоче знати справжнього складу населення. Суспільство воліє залишатися для держави

«непрозорим», оскільки боїться, що владу захопить та чи інша група. Щоб запобігти цьому, воно продовжує присипляти Левіятана. А гори сміття і далі ростуть.

Вузький коридор

Ця книжка — про свободу. Свобода залежить від різних типів Левіятанів та їхньої еволюції: чи зможе суспільство жити без ефективної держави, чи згодне змиритися з деспотичною, чи досягне балансу влади, який відкриє шлях для появи Закутого Левіятана й поступового процвітання свободи.

На відміну від уявлення Гоббса про те, що суспільство підпорядковує свою волю Левіятану (що в багатьох соціальних науках і сучасному світовому порядку вважають самозрозумілим), для нашої теорії фундаментальним є уявлення про те, що Левіятанів не завжди чекають із розкритими обіймами, а їхній шлях буває щонайменше кам'янистим. У багатьох випадках суспільство опиратиметься їхньому сходженню, як це робили тів і як це досі роблять ліванці. Результат такого опору — несвобода.

Коли опір подолано, ми часто опиняємося перед Деспотичним Левіятаном, вельми схожим на морське страховисько, якого собі уявляв Гоббс. Проте цей Левіятан, попри те, що зупиняє Війну, не обов'язково робить життя своїх підданих кращим за «осоружне, жорстоке й коротке» животіння, яке люди тягнуть за Відсутнього Левіятана. Крім того, його піддані насправді не «підкоряють свою волі» Левіятана: не більше, ніж жителі Східної Європи, які виспівували «Інтернаціонал» на вулицях до падіння Берлінської стіни, передавали свою волю Радянському Союзу. Наслідки для громадян можуть бути різні, але жоден із них не дає свободи.

Зовсім інший тип Левіятана — Закутий — виникає там, де між владою і здатністю суспільства її контролювати існує баланс. Цей Левіятан може справедливо залагоджувати конфлікти, надавати громадські послуги й економічні можливості, попереджати домінування і закладати підвалини для свободи. Це той Левіятан, якому люди, що вірять у свою здатність його контролювати, довіряють і з яким співпрацюють, дозволяючи йому зростати. Цей Левіятан також заохочує свободу, ламаючи розмаїті клітки норм, які суворо регулюють поведінку в суспільстві. Але у фундаментальному сенсі це вже не гоббсівський Левіятан. Його прикметна риса — кайдани: він не спроможний домінувати над суспільством, як Гоббсів морський монстр, і не має змоги ігнорувати й пригнічувати народ, коли той намагається впливати на ухвалення важливих політичних рішень. Він стоїть не над суспільством, а поруч із ним.

Наведена нижче схема підсумовує ці ідеї та сили, що формують еволюцію різних типів держави в нашій теорії. Щоб зосередитися на головному, ми спростили її, звівши все до двох змінних. Перша — потужність суспільства з погляду його норм, практик й інститутів, зокрема тоді, коли йдеться про колективну дію, координування дій та стримування політичної ієрархії. Ця змінна, показана на горизонтальній осі, поєднує в собі загальну мобілізованість суспільства,

потужність його інститутів і здатність контролювати ієрархію через норми (як у тів). Другий показник — це сила держави. Ця змінна відкладена по вертикальній осі й аналогічно об'єднує кілька аспектів, зокрема впливовість політичних й економічних еліт, а також міць і владність державних інститутів. Певна річ, ігнорування конфліктів усередині суспільства — це величезне спрощення, так само як і ігнорування конфліктів усередині еліт, а також між елітами та інститутами держави. Проте ці спрощення дозволяють нам виділити кілька важливих складників і новітніх смислів нашої теорії. Далі в цій книжці ми вийдемо за межі цих спрощень й обговоримо більш повну картину, що постає без них.

Більшість домодерних утворень починали десь у нижньому лівому кутку, без сильних держав і суспільств. Стрілки, що виходять із цієї точки, вказують на дивергентні шляхи розвитку держави, суспільства і їхніх відносин у часі. Один із типових, показаних на схемі шляхів, найближчий до розказаних тут історій про тів і Ліван, починається там, де суспільство сильніше за державу і може стимулювати появу інститутів централізованої влади. Це призводить до ситуації, коли Левіятан фактично відсутній, позаяк держава й еліти від початку надто слабкі порівняно з нормами суспільства, що діють проти політичної ієрархії. Страх слизького схилу означає, що, коли це можливо, суспільство намагатиметься підірвати владу еліт і не даватиме зростати політичній ієрархії, тож влада державоподібних утворень слабнучиме, і Відсутній Левіятан утверджуватиметься дедалі сильніше. Більша влада суспільства порівняно з державою також пояснює, чому клітка норм у цьому випадку така потужна: без інституціоналізованих способів залагодження й регулювання конфліктів норми перебирають на себе всі функції, проте водночас створюють власні соціальні нерівності та різні форми гнітючих обмежень для окремих індивідуумів.

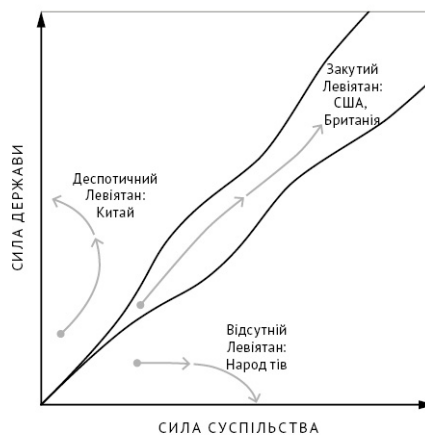

Рисунок 1. Еволюція Деспотичного, Закутого і Відсутнього Левіятана

З іншого боку, починаючи із сильнішої держави та еліт порівняно із суспільством, стрілка наближається до китайського випадку, з якого ми почали нашу дискусію: така конфігурація породжує Деспотичного Левіятана. Тут стрілка рухається до ще вищого рівня державної влади. Водночас сила суспільства занепадає, тому що суспільству не до снаги змагатися з такою державою. Ця тенденція загострюється в міру того, як Деспотичний Левіятан пригноблює і каструє суспільство, аби самому

залишатися незакутим. Завдяки цьому з часом Деспотичний Левіятан стає неймовірно могутнім стосовно смиренного суспільства, і шанси, що баланс влади зсунеться в той бік, який зрештою приведе до закування Левіятана, різко падають.

Ця схема також показує, що співіснування могутніх держав з могутніми суспільствами можливе. Це відбувається у вузькому коридорі посередині, там, де ми спостерігаємо появу Закутого Левіятана. Саме в цьому коридорі діє ефект Червоної Королеви, а боротьба держави із суспільством може зміцнити їх обох і, якимось дивом, допомагає підтримувати між ними рівновагу.

По суті, Червона Королева — тобто перегони між суспільством і державою — не тільки робить їх обох могутнішими. Вона також міняє природу інститутів і робить Левіятана більш відповідальним перед суспільством і чутливим до його запитів. У цьому процесі вона трансформує життя людей, і не лише тому, що усуває домінування держав і еліт над ними, а також тому, що послаблює і навіть ламає клітку норм, розвиває особисту свободу і робить можливою ефективнішу участь населення в політиці. Відповідно, тільки в цьому коридорі виникає й еволюціонує істинна свобода, не обмежена політичним, економічним і соціальним домінуванням. За межами коридора свободу стримує або відсутність Левіятана, або його деспотизм.

Водночас важливо усвідомлювати, що ефект Червоної Королеви має ненадійну природу. У низці реакцій і контрреакцій одна зі сторін часом може обігнати іншу й вивести нас із коридора. Ефект Червоної Королеви також передбачає, що змагання між суспільством і державою, між елітами і не-елітами не дадуть нульового результату і що кожна сторона постійно прагне повалити і знищити іншу. Тож в усій цій конкуренції критично важлива наявність компромісу, усвідомлення того, що на кожен дію знайдеться протидія. У 13-му розділі ми побачимо, що процес поляризації може іноді перетворити ефект Червоної Королеви на справу з нульовим результатом, що суттєво підвищує ймовірність виходу процесу з-під контролю.

Інша варта уваги особливість цієї схеми — у тому, що в лівому нижньому кутку, де суспільство і держава дуже слабкі, коридора немає. Це важливий аспект, якого ми торкнулися в історії про тів. Згадаймо, що тів не мали норм та інститутів, щоб контролювати політичну ієрархію, коли та виникла. Саме з цієї причини вони з таким завзяттям винищували найменші прояви політичної ієрархії, роблячи вибір не між Закутим і Відсутнім Левіятанами, а між деспотизмом і повним бездержав'ям. Це загальна риса, яку можна застосувати до багатьох випадків, де і держава, і суспільство надто слабкі; вона показує, що входження в коридор можливе лише після того, як обидві сторони боротьби набудуть бодай елементарних здатностей, а також з'являться базові інституціоналізовані засновки для балансу влади.

Не спробуєш — не знатимеш

Найкориснішою є теорія, яка пропонує нові уявлення про світ. Розгляньмо кілька ідей, що впливають з теорії, яку ми щойно представили. У розділі 1 ми почали з

питання «куди прямує цей світ?». До ідилічної версії західної демократії без жодних суперників? До анархії? Чи до цифрової диктатури? З погляду нашої теорії кожен із цих варіантів відповідає одному зі шляхів розвитку, що показані на рисунку 1. З нашої теорії ясно лише те, що немає підстав вважати, що всі країни світу підуть однією стежкою. Очікувати слід не конвергенції, а розмаїття. Ба більше, країни не можуть плавно й безболісно переходити з одного шляху на інший. Існує велика «залежність від шляху». Щойно ви опинилися в орбіті Деспотичного Левіятана, держава й еліти, що контролюють державні інститути, стають сильнішими, а суспільство і норми, які мають обмежувати державу, слабшають. Візьмімо, приміром, Китай. Багато політологів й інших експертів продовжують прогнозувати, що, зростаючи й дедалі більше інтегруючись у глобальний економічний порядок, Китай стане подібним до західної демократії. Проте стежка Деспотичного Левіятана на рисунку 1 з плином часу не приведе до коридора. У розділі 7 ми побачимо, що домінування китайської держави над суспільством глибоко закорінене в історії, і ці взаємини підтримуються конкретними діями лідерів та еліт, що мають на меті стримувати суспільство, не дозволяючи йому кинути виклик й обмежити державу. Історія значно ускладнює перехід у коридор.

Однак важливість історії не робить її непереборною. Це наштовхує нас на другий важливий висновок у нашій теорії. Діяльність лідерів, еліт і політичних підприємців може полегшити колективну дію та сформувати нові коаліції, які змінять траєкторію руху суспільства. Ось чому залежність від шляху співіснує з переходом з однієї стежки на іншу. Таке співіснування особливо проявляється в суспільствах, які існують у коридорі, позаяк баланс влади між державою і суспільством дуже хисткий і легко може бути порушений, якщо суспільство не пильнуватиме за державою або держава дозволить своїм можливостям нівелюватися.

Третій, пов'язаний з першими двома, висновок стосується природи свободи. На противагу тому баченню, яке наголошує на перевагах і невпинному зростанні західних інститутів конституційного будівництва, у нашій теорії свобода виникає з хаотичного процесу, штучно створити який доволі непросто. Свободу не можна сконструювати, а її долю — забезпечити розумною системою стримувань і противаг. Потрібна мобілізація суспільства, пильність і рішучість у діях. Усе це мусить працювати!

У передмові ми говорили про те, що стратегія стримування Гільгамеша через його двійника Енкідю не подіяла в Уруці. В інших випадках, зокрема в США, усе відбувається так само, попри те, що стримування й противаги, встановлені Конституцією, часто вважають основою основ американської свободи. У 1787 році Джеймс Медісон і його прибічники, прибувши у Філадельфію, нав'язали конституційній асамблеї свій Вірджинський план, який став базою Конституції. Проте виявилось, що інституційна структура нової країни відмінна від Вірджинського плану, тому що суспільство (або якась його частина) не повністю довіряло федералістам і бажало вищого ступеня захисту своєї свободи. Як ми вже

знаємо, Медісону довелося поступитися, прийнявши «Біль про права». У справі утворення США саме участь і рішучі дії суспільства забезпечили захист прав.

Четвертий висновок із нашої теорії полягає в тому, що в коридор веде багато дверей, а всередині дуже багато різних суспільств. Поміркуймо, якими способами країна може потрапити в коридор. І справді, створення умов для свободи — це багатогранний процес, який передбачає контроль за конфліктами й насильством, руйнування клітки норм і сковування влади й деспотизму держави. Ось чому свобода не виникає в той самий момент, коли нація входить у коридор, а розвивається поступово. Дехто рухається в коридорі довгий час, не контролюючи повною мірою насильства, інші дуже мало просуваються в послабленні клітки норм, а для деякого боротьба з деспотизмом і примушування держави вислухати суспільство виявляється тривалою роботою. Історичні умови та коаліції, що визначають, як суспільство ввійде в коридор, також впливають на компроміси, що їх доведеться досягати в коридорі, — часто із серйозними і зтяжними наслідками.

Конституція США також це ілюструє. «Біль про права» не був єдиною поступкою, необхідною для її ратифікації. Питання прав окремих штатів стало лакмусовим папірцем для південних еліт, готових лягти кістьми за рабовласництво і свої маєтки. Саме тому отці-засновники погодилися, що «Біль про права» застосовуватиметься тільки до федерального законодавства, а не до законодавства окремих штатів. Цей «принцип» відкрив шлях різним типам зловживань на рівні держави, зокрема проти темношкірих американців. Сама Конституція закріпила таке грубе зазіхання на свободу значної частки населення в статті, згідно з якою під час визначення представництва штату в Конгресі кожного раба рахували як три п'ятих вільного громадянина. Дискримінація була не просто вплетена в саме «тіло» Конституції — її творили глибоко вкорінені норми в багатьох частинах країни. Шлях, яким Сполучені Штати потрапили в коридор і рухалися всередині нього, означав, що федеральний уряд не намагався послабити ці норми та їхні інституційні засади на Півдні. Така потужна дискримінація і домінування над темношкірими американцями продовжували існувати й після Громадянської війни та скасування рабства в 1865 році.

Одним з найзухваліших проявів цих дискримінаційних норм було існування так званих «навзаходних міст» (sundown towns), куди темношкірим (а іноді також мексиканцям і євреям) було заборонено в'їзд після заходу сонця. Америка — країна автомобілів, де люди «розсікають по 66-му шосе¹³». Проте «розсікати» дано не всім. У 1930 році 44 з 89 округів, через які проходило 66-те шосе, були «навзаходними». Що, якби вам захотілося поїсти чи просто сходити до вбиральні там, де все «лише для білих»? Навіть на автоматах з продажу «кока-коли» висів напис «Тільки для білих покупців». Уявіть, у якій халепі опинився б темношкірий водій. Ситуація була така складна, що в 1936 році афро-американський листоноша Віктор Грін із Гарлему в Нью-Йорку відчув потребу опублікувати «Книгу для негра-автомобіліста» з інформацією для чорношкірих водіїв про те, куди їм можна заїжджати після заходу сонця і де можна сходити в туалет (її останнє видання вийшло в 1966 році). Таким

чином, досвід США демонструє глибокі наслідки того, як суспільство входить у коридор. У розділі 10 ми переконуємося, що вони впливають не тільки на поширення свободи, а й на численні політичні та соціальні рішення, що мають далекосяжне глобальне значення.

П'ятий і найдивніший висновок з нашої теорії стосується розвитку потенціалу держави. На рисунку 1 стрілка всередині коридора сягає вищого рівня можливостей держави, ніж за Деспотичного Левіятана. Це пов'язано з тим, що в основі збільшення дієздатності держави лежить боротьба між нею і суспільством. Ця ідея суперечить багатьом загальноприйнятим у соціології та політології аргументам, зокрема щодо надважливості ролі сильного лідера, який задля розбудови дієздатності держави повинен мати повний контроль над безпекою і потужними збройними силами. Саме така думка змушує багатьох вважати Китай вдалою рольовою моделлю для інших країн, що розвиваються (і навіть деяких розвинених), оскільки безумовність домінування Комуністичної партії дозволяє державі мати такі великі можливості. Але зазирніть глибше, і ви побачите, що китайський Левіятан, хай який він деспотичний, має менше ресурсів, ніж закуті Левіятани США і скандинавських країн. Це пов'язано з тим, що Китай не має сильного суспільства, яке б підштовхувало його, взаємодіяло з ним та боролось за владу. Без такого балансу влади між державою і суспільством ефект Червоної Королеви не ввійде в гру й Левіятан не одержить великих можливостей.

Щоб усвідомити обмеженість ресурсів китайської держави, достатньо поглянути на систему освіти цієї країни. Освіта — пріоритет для багатьох держав, і не лише тому, що нація з освіченою робочою силою досягає більших успіхів. Це також пов'язано з тим, що освіта — найкращий спосіб прищепити громадянам певні переконання й вірування. Ми очікуємо, що держава зі значними можливостями надаватиме доступну, якісну, меритократичну освіту й мобілізуватиме державних службовців на досягнення цієї мети. Проте реальність геть інакша. У системі освіти Китаю можна купити все, зокрема місця за першими партами біля дошки та посаду класного старости.

Коли Чжао Хуа пішла записувати свою доньку в початкову школу, її зустріли працівники районного управління освіти, які вже мали готовий список, де було зазначено, скільки кожна сім'я має заплатити. Ця зустріч відбулася не в школі, а в банку, куди Чжао мала внести 4800 доларів, щоб дитину зарахували. Офіційно шкільна освіта безкоштовна, тому ці «внески» незаконні, й уряд починаючи з 2005 року забороняв цю практику п'ять разів (і це свідчить про те, що заборону таки довелося оголошувати п'ять разів). В іншій елітній старшій школі Пекіна учні отримують додатковий бал за кожні 4800 доларів, які їхні батьки переказують на рахунок школи. Якщо ви бажаєте записати дитину в одну з найкращих шкіл, наприклад, на базі престижного пекінського Університету Женьмін, розмір хабаря може сягати 130 тисяч доларів. Учителі також очікують подарунків — багато подарунків. Китайські медіа повідомляють, що багато хто з них приймає від батьків учнів дизайнерські годинники, дорогі чаї, подарункові сертифікати і навіть оплачені

тури. Більш настирливі вчителі просто повідомляють батькам номер своєї банківської картки, яку ті мають поповнювати впродовж року. У своєму інтерв'ю газеті The New York Times одна китайська підприємця підсумувала це так: «Якщо ви не робите вчителю подарунків, тоді як інші батьки їх роблять, будьте готові до того, що ваша дитина отримуватиме менше уваги».

Як можуть державні чиновники бути такими корисливими? Хіба Китай не батьківщина першого у світі меритократичного державного апарату? І так і ні. Як ми побачимо в розділі 7, у Китаї існує тривала історія складної та дієвої бюрократії, а також паралельна їй історія всепроникної корупції, коли більшість посад дістаються тим, хто має найкращі політичні зв'язки або сплачує найвищу ціну, як на аукціоні. Ця історія триває й нині. У 2015 році опитування 3671 члена Комуністичної партії показало, що дві треті з них вважають, що головний критерій одержання посади в держапараті — не гідність, а «політична лояльність». Щойно ви оточите себе лояльними людьми, можна братися до витрушування грошей з бізнесменів і громадян. Крім того, продаючи державні посади, можна створити мережу слухняних підлеглих. Політолог Міньсінь Пей проаналізував вибірку з 50 судових справ партійних функціонерів, яких визнали винними в корупції в період між 2001 і 2013 роками. У середньому кожен з них продав за гроші 41 посаду. На дні цієї купи — керівники округів, такі як Чжан Гуї та Сю Шесінь з повіту Ухе в провінції Аньхой. Чжан продав 11 посад за середньою ціною 12 тисяч юанів (тобто близько 1,5 тисячі доларів). Сю — продав 58 посад приблизно по 2 тисячі доларів кожна. Та на вищих рівнях цього «харчового ланцюжка», наприклад у префектурах, посади коштують ще дорожче: деякі службовці одержують за них більше ніж 60 тисяч доларів. У вибірці Пей пересічний корумпований чиновник заробляв на продажах посад приблизно 170 тисяч доларів.

І такі люди, як Чжан і Сю, — це дрібнота. Коли у 2011 році було заарештовано міністра залізничного сполучення Лю Чжідзюня, у його власності виявили 350 квартир і понад 100 мільйонів доларів готівкою. Усе завдяки тому, що система швидкісних залізниць Китаю відкривала безпрецедентні можливості для хабарництва. Утім така сама ситуація притаманна й більшості інших аспектів китайської економіки, що розвивається. Хоча Лю занапали хабарі, більшість цей жереб обминає. У 2012 році 160 осіб із тисячі найбагатших людей Китаю були членами Конгресу Комуністичної партії. Чиста вартість їхніх активів становила 221 мільярд доларів — у 20 разів більше за чисту вартість 660 найвищих посадовців у трьох гілках уряду США, країни, у якої дохід на душу населення в сім разів вищий, ніж у Китаю. Не варто цьому дивуватися. Контроль корупції — у державному апараті або системі освіти — потребує співпраці з суспільством. Держава повинна бути впевнена в тому, що люди правдиво перед нею звітуватимуть, а люди мають довіряти державним інститутам, адже ризикуватимуть власними головами, ділячись своєю інформацією. Під суворим поглядом Деспотичного Левіятана цього не відбувається.

Можна подумати, що в цьому, власне, і полягає проблема корупції. Чи можливо, що в Китаї корупція допустима, попри високі можливості держави? Такій інтерпретації суперечать постійні (та лише іноді успішні) спроби китайської держави приборкати корупцію, а також той факт, що поза корупцією рутинні функції держави даються китайському Левітанові нелегко. Як ми вже згадували, обговорюючи ситуацію в Лівані, прозорість суспільства видається первинною метою держави, яка себе поважає. Це твердження бачиться вдвічі правдивішим щодо прозорості економіки. З огляду на ту надважливу роль, яку економічне зростання відіграє в здатності Комуністичної партії виправдовувати своє домінування в Китаї, розуміння і точна оцінка економічної діяльності повинні стати для неї першочерговим завданням. Проте прозорість, як і контроль корупції, потребує співпраці з суспільством. Там, де такої співпраці немає, виникають проблеми. Чи не стане бізнес шукати прихистку в неформальному, незареєстрованому сегменті? Чи приховують окремі особи інформацію від держави, якій не довіряють? Чи не маніпулюють даними на свою користь чиновники? На всі ці питання відповідь ствердна, особливо в Китаї. Ось чому ніхто не вірить у статистику національного доходу Китаю. Їй не довіряв навіть колишній прем'єр Лі Кецянь, який у 2007 році, перед своїм призначенням на посаду, стверджував, що показники ВВП країни «штучно створені та ненадійні». Він пропонував відмовитись від офіційної статистики й орієнтуватися на споживання електроенергії, обсяги залізничних вантажоперевезень і розміри банківських позик як найкраще мірило того, як працює економіка. Виходить, ресурси китайської держави не можуть зробити її економіку прозорою.

Закування Левітана: довіряй і перевіряй

Закутий Левітан здається нам саме тим типом держави, про який варто мріяти і якому можна довіряти. Але для того, щоб по-справжньому закувати Левітана, ця довіра повинна мати межі. Урешті-решт Левітан, закутий чи ні, — мов дволикий Янус і деспотизм у нього в крові.

Це означає, що життя з Левітаном — це тяжка робота, зокрема через те, що він має природну схильність із часом ставати сильнішим. Левітан сам по собі не є дійовою особою: коли ми говоримо про Левітана, то зазвичай маємо на увазі політичні еліти (правителів, політиків або лідерів, що його контролюють), а іноді — економічні еліти з непропорційним впливом. Більшість цих еліт, як і більшість тих, хто працює на Левітана, зацікавлені в розширенні його влади. Подумайте про бюрократів, які невпинно працюють, щоб надавати вам громадські послуги чи регулювати економічну діяльність, аби не допустити домінування монополій і не дати вам стати жертвами хижацького кредитування. Як їм не бажати розширення своєї влади й впливу? Згадаймо також про політиків, які керують Левітаном. Чому б їм не хотіти, щоб їхній власний морський монстр став більш дієвим і домінуючим? До того ж що складнішим стає наше життя, то більше ми потребуємо

залагодження конфліктів, регулювання, громадських послуг і захисту наших свобод. Водночас що потужнішим стає Левіятан, то важче його контролювати. Відповідно, щоб його контролювати, сильнішим має стати й суспільство — себто прості люди, усі ми та наші організації й асоціації. Це і є ефект Червоної Королеви в дії.

Однак це ще не все. Як ми вже побачили, співпраця з сильним суспільством може значно обмежити можливості держави. Щойно Левіятана буде закуто, суспільство може вирішити тримати його на довгому ланцюгу, дозволяючи розширити діапазон свого охоплення, щоб держава використовувала свої можливості для речей, які громадянам бажані й потрібні. Це стратегія називається «довіряй і перевіряй»: довіряй державі, дозволяючи набувати більшої моці, а сам водночас посилюй свій контроль над нею. Коли ця стратегія працює (як, наприклад, певною мірою в США і Західній Європі), результатом стає безперервний процес, у якому і держава, і суспільство нарощують свою могутність і збалансовано розширюються — так, що жоден із них не домінує над другим. Зі встановленням цього хисткого балансу Закутий Левіятан не тільки кладе край Війні, а й стає інструментом політичного і соціального розвитку суспільства, процвітання громадянської активності, інститутів і ресурсів, а також руйнування клітки норм й економічного піднесення.

Але все це буває лише тоді, коли Левіятана надійно закуто. І якщо ми не дамо хаотичному ефекту Червоної Королеви вийти з-під контролю. Непросте завдання.

Перш ніж ми звернемося до Закутого Левіятана, корисно буде зрозуміти, чому і як виникають держави, як вони дають раду конфліктам у суспільстві і трансформують економічні умови в суспільстві з Відсутнім Левіятаном. З цього ми й почнемо наступний розділ.

---

⁹ Найвища посадова особа в багатьох полісах Давньої Греції. — *Прим. ред.*

¹⁰ Цит. у перекладі В. Корнієнка за вид.: Керрол Л. Аліса в Країні Чудес. Аліса в Задзеркаллі. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2001.

¹¹ Англ. Federalist Papers. — *Прим. ред.*

¹² Український переклад твору Алексіса де Токвілля «Про демократію в Америці» опубліковано в 1999 році у Видавничому домі «Всесвіт». — *Прим. ред.*

¹³ Одне з перших шосе в системі нумерованих автомагістралей США. — *Прим. ред.*

ЖАГА ВЛАДИ

Сходження Пророка

Мухаммед народився в Мецці близько 570 року н. е. в сім'ї купця, а виховував його дядько. Він зростав у жвавому торговельному центрі, яким на той час була Мекка. Заснування міста пов'язують з Каабою, будівлею кубічної форми з міцного чорного граніту. Кааба була храмом доісламських богів, а потім стала святинею мусульман. Упродовж року люди стікалися в Мекку на прощу, і це відкривало чудові можливості для торгівлі. Молода торгова спільнота міста невдовзі вийшла далеко за його межі, охопивши весь Аравійський півострів і сягнувши Дамаска, Візантії та Персії.

Проте люди, що населяли Мекку і сусідню Медіну, за 250 кілометрів на північ (див. мапу 4), були пустельними кочівниками, не звиклими до осілого життя. У їхніх суспільствах не було державності й централізованої влади, тому, як багато інших бездержавних суспільств, вони організовувались навколо родових груп — кланів. Клан Мухаммеда називався «Гашім» і належав до племені курайшитів. Звикати до життя в новому місті навколо Кааби було нелегко. Клани звикли переганяти свої череди верблюдів і кіз на сотні миль у голій пустелі. Через місця для водопою і кращі пасовиська для худоби щодня виникало безліч конфліктів. Проте їх зазвичай допомагали розв'язувати норми і традиції кочівників. Коли ж цього виявлялося недостатньо, зокрема в суперечках між різними групами, опоненти просто розходилися в різні боки — на щастя, місця на малонаселеному півострові вистачало всім. Якщо ж і ця стратегія не давала результату, починалися помсти й ворожнеча. Засадничим принципом був «око за око», хоча в деяких випадках ціна ока становила 100 верблюдів.

Життя поблизу Кааби було складнішим, і не лише тому, що тут часто спалахували різноманітні конфлікти між кланами, які оселилися в Мецці. Нові економічні можливості, що виникали як результат культури прощ і подальшого поширення торгівлі, виховували в людях індивідуалізм і породжували нові конфлікти. Водночас вони послаблювали клітку норм і руйнували колишні зв'язки та солідарність спільноти, що домінували в пустельному житті.

Мапа 4. Аравійський півострів: походження ісламу, Саудівської держави та історичного міста Урука.

Саме в такому суспільному контексті і з'явився пророк. Приблизно у віці сорока років у Мухаммеда почалися видіння та одкровення; згодом він усвідомив, що їх йому навіює сам архангел Гавриїл. Ці одкровення, що склали основу текстів, які згодом увійшли в Коран, священну книгу мусульман, мали форму афоризмів і переконували людей визнати нову монотеїстичну релігію з єдиним істинним богом — Аллахом. Вони не тільки пропонували нову релігію, а й формували нову спільноту й нові норми, які долали межі окремих кланів, як-от клан Гашім. Крім того, вони засуджували нову індивідуалістичну поведінку й зосередженість на грошах.

Мухаммед почав проповідувати нову релігію й закликати інших присягнути на вірність новому Богові. Першими навернутими були його дружина Хадіджа, близькі родичі та друзі. У 613 році він уже проповідував по всьому місту. Проте не всім це було до смаку. Іншим кланам торговців не подобалися нападки на їхню поведінку та вірування; їх бентежило, що Мухаммед може захопити політичну владу в Мецці, яка на той час не мала централізованого уряду. Кількість послідовників Мухаммеда поступово збільшувалась, водночас зростала й напруга в суспільстві. У 622 році він разом із групою своїх прибічників утік у Медіну; ця подія увійшла в історію як «гіджра» (переселення).

Така міграція була спричинена не лише зростанням ворожості до Мухаммеда в Мецці, а й проханнями жителів Медіни приїхати до них і допомогти розв'язати їхні проблеми. Як і Мекка, Медіна страждала від «пологових мук» осілого життя. Та, на відміну від Мекки, це був не центр торгівлі, а оазис, що спеціалізувався на дуже продуктивному сільському господарстві. Різні частини цього оазису заселяли клани двох племен — аус і хазрадж. Крім того, в місті мешкали три юдейські клани. Клани будували маленькі фортеці, що виконували роль опорних пунктів, і вели безперервну ворожнечу, кульмінацією якої стала Буатська битва 618 року. Життя дедалі більше нагадувало гоббсівську Війну.

Декому з медінців спало на думку, що Мухаммед як неупереджена стороння людина та релігійний авторитет може стати арбітром у суперечках і принести в місто мир і лад. У червні 622 року сімдесят п'ять осіб вирушили в Мекку просити його переїхати в Медіну; вони заприсягалися захищати його самого і нову релігію. Мухаммед погодився. Угода між ним і медінцями записана в документі, нині відомому як «Конституція Медіни». У ній ідеться: «Якщо між вами є якась незгода, це справа Бога і Мухаммеда». По суті, Мухаммед перебирав на себе роль судді в суперечках між окремими індивідами та кланами. Але як він міг робити це, не маючи змоги забезпечити дотримання законів і змусити інших виконувати свої накази? Згадка про Бога в Конституції Медіни чітко давала зрозуміти, що Мухаммед не просто особистість, він Пророк, і частиною «пакету», який мали прийняти медінці, були його вчення й одкровення. І справді, Конституція Медіни проголошувала:

В ім'я Бога, благого й милосердного!

Це писання Мухаммеда-Пророка між вірянами та мусульманами Курайша і Ясриба, і всіх, хто йде за ними, пристає до них, і бореться поруч із ними. Усі вони — єдина громада, відмінна від інших людей.

Це мало показати медінцям (людям з Ясриба), що з новою конституцією вони отримали більше, ніж те, на що розраховували. Конституція не лише робила Мухаммеда суддею. Вона засвідчувала появу нового типу суспільства, що ґрунтувався не на спорідненні та кланах, а на новій централізованій владі Пророка. Це був кінець бездержав'я.

Спершу Мухаммед не мав жодної офіційної посади, але невдовзі рушив угору. Його підхід стає зрозумілим із перших рядків наведеного вище тексту — «[усіх], хто бореться поруч із ним». Бореться? З 623 року, через рік після гіджри, Мухаммед почав організовувати напади на торгові каравани з Мекки, залучаючи до цього тих, хто переселився разом із ним до Медіни (так званих «мугаджирів»). Такі вчинки не були чимось незвичайним для арабських племен, проте тепер вони почали набувати нового забарвлення. Це були не просто напади одного племені на інше, а рейди мусульман проти невірних. У 624 році до рейдів долучилися не тільки «переселенці», а й «помічники» — медінці, що перейшли в іслам. У березні того самого року об'єднані сили «переселенців» і «помічників» перемогли в битві біля Бадрі велике військо, виряджене проти них з Мекки.

Бадрська і наступна Угудська битви підняли престиж Мухаммеда і зміцнили його владу в Медіні. Він узявся ліквідувати клани, що не були йому вірні, особливо юдейські, й почав використовувати свій релігійний авторитет для реформування місцевого суспільства: змінювати практики шлюбу й успадкування.

Якщо в момент появи в Медіні Мухаммед мав лише обмежені можливості для розв'язання суперечок, то тепер він будував нову державу, у якій старі клани майже не мали контролю. З часом його влада зростала. Почасти це було зумовлено тим, що кочові пустельні племена дізнавалися про його успіхи і прибували в Медіну присягнути йому на вірність. Іншою причиною було те, що «переселенці»

одержували неабияку вигоду від рейдів. Сам Мухаммед мав від цього одну п'яту частину. Крім того, він встановив внески (по суті, податки), які треба було виплачувати «Божій громаді», а також увів податки для захисту євреїв і християн. Зростання влади й багатства легко простежити за кількістю коней, яких Мухаммед міг виставити як кавалерію в різних рейдах. У Бадрській битві 624 року їх було два. У 630 році на поле битви виїжджали вже 10 тисяч його коней.

Мухаммед скористався зі зростання свого авторитету, коли в 628 році очолив велику місію з «переселенців» і «помічників», яка вирушила в Мекку, начебто на прощу. Природно, що стривожені жителі Мекки змусили їх зупинитися на підступах до міста й уклали з ними угоду про те, що мекканці наступного року залишать місто, щоб Мухаммед із послідовниками міг здійснити паломництво. Поки тривали переговори, Мухаммед зібрав усіх своїх людей під деревом і змусив йому присягнути. Ця присяга, відома як Присяга вдоволення, була ще одним кроком у створенні держави в Медіні. Як і уявляв Гоббс, Левітану потрібно, щоб люди підкорилися його волі. Саме це і зробили мешканці Медіни, погодившись виконувати всі накази Мухаммеда. Хоч він і досі не мав формального законодавчого й виконавчого органів, але був реальним правителем нової держави.

Велич авторитету Мухаммеда вияскравлює подія, що сталася в 630 році, за два роки до його смерті. Він планував розширювати свою державу й повернути ще більше людей у свою релігію. Задля цього він вирішив відправити збройні загони в місто Табук на півночі й на поліг, щоб усі мусульмани Медіни взяли участь у цьому рейді, виконавши свій релігійний обов'язок. Так він став головнокомандувачем.

* * *

Історія створення Мухаммедом нової ісламської держави містить деякі головні ідеї цього розділу. До появи пророка в Аравії не було справжніх держав, лише племена. Навіть в урбанізованих поселеннях, таких як Мекка і Медіна, не було централізованої влади. Це створювало масу проблем, і насамперед — насильство й незахищеність. Коли вони жили посеред неозорої Аравійської пустелі, усім племенам вистачало місця, проте в тісному оазисі Медіни та в Мецці, збудованій навколо святині Кааби, їм довелося звикати жити разом. Очевидним виходом було створення більш централізованої влади. Але як це зробити, не поступившись контролем іншим племенам чи кланам?

І тут прийшов Мухаммед зі своїми одкровеннями від архангела Гавриїла, і в його вченні медінці побачили спосіб вийти зі скрутного становища. Вони звернулися до нього з проханням вирішити конфлікти між кланами та племенами. Він зумів принести мир, що виявилось дуже цінною послугою для мешканців Медіни. Та на цьому він не спинився. Хоч Мухаммед і «переселенці» спершу були в меншості, їхня кількість зростала, тож вони ставали могутнішими й багатшими, адже до них долучалися люди, які допомагали їм фінансово. Так в Аравії народжувалась політична ієрархія. У 628 році, на момент прийняття Присяги вдоволення, авторитет Мухаммеда в Медіні був непохитним. Два роки по тому, під час походу на Табук, він наказав усьому населенню оазису виступити на північ.

За вісім років медінці пройшли довгий шлях. Вони скорилися більш централізованій владі, яка допомогла їм у розв'язанні конфліктів, але водночас позпочали процес формування держави, який вивів їх на слизький шлях, з якого вони вже не змогли зійти. Мухаммед узявся за проект будівництва держави, прагнучи, зокрема, зосередити централізовану владу у своїх руках та руках своїх послідовників і водночас трансформувати не лише залагодження конфліктів, а й усю організацію суспільства, його норми та звичаї. Із цим він упорався блискуче. Менше ніж за десятиліття він посіяв насіння потужної ісламської держави — велетенської імперії, що захопить увесь Близький Схід, і нової визначної цивілізації.

А яка перевага в тебе?

Народження ісламу — це приклад того, що археологи називають «первинним державотворенням», побудови політичної ієрархії та певного типу централізованої влади там, де їх раніше не було. А ще це ілюструє найважливіші проблеми та труднощі, пов'язані з таким процесом.

Найбільша з цих проблем, про яку ми вже згадували в попередньому розділі, — слизький схил. Причина того, що централізована влада не виникає легко в багатьох бездержавних суспільствах, полягає в тому, що ці суспільства розробили норми та практики, не лише щоб контролювати конфлікти, а й для того, щоб не дати будь-кому стати занадто сильним. Коли особі чи групі вдається збільшити свою владу такою мірою, щоб мати змогу долати конфлікти й забезпечувати захист від основних загроз, їм уже важко завадити ще більше зміцнити свою владу і наказувати іншим, що робити в будь-якій зі сфер життя. Саме так і сталося в Медіні. Медінці думали, що зможуть створити систему, яка виправить деякі недоліки, пов'язані з відсутністю держави, не передавши загальної влади харизматичному й впливовому лідерові. У них не вийшло. Кілька інших суспільств, які починали без централізованої влади, так само зазнали фіаско, скотившись слизьким схилом у пазурі Левіятана, який встановив своє домінування.

То чому ж норми та інші випрацьовані суспільством обмеження не діють щодо будівничих держави? Для початку згадаймо те, що німецький філософ Фрідріх Ніцше називав «жагою влади» — бажання чоловіків (а іноді й жінок) та їхніх груп розширювати свою владу й панування над іншими навіть тоді, коли норми спрямовані проти цього. Саме тому навіть у найгармонійніших на перший погляд бездержавних суспільствах існують особи-вискочки, які прагнуть ширшої влади, більшого багатства й кращих можливостей для домінування над іншими. Також існують особи та групи, які хочуть здобути більше влади, бо мають інше бачення реорганізації суспільства. Багатьом із цих вискочок не дають реалізувати їхні цілі чинні норми та дії решти членів суспільства, проте дехто з них досягає успіху.

Майбутні державники мають більше шансів перемогти й зруйнувати норми, покликані стримувати їх, коли в них є якась перевага — щось таке, що дає їм змогу долати перепони на своєму шляху. Для Мухаммеда перевагою була релігія, яка

давала йому легітимну владу в розв'язанні конфліктів, а також наділяла його великим впливом на послідовників, завдяки чому він заснував нову громаду. Вивільнена релігійна ідеологія створила невпинний порив до більш централізованої влади.

Інша суттєва перевага — організаційна, яка впливає зі здатності лідера створювати нові коаліції чи більш ефективні організації для виконання наказів та застосування військової сили. Прикладом цього може слугувати формування Зулуської держави в Південній Африці, до чого ми повернемося пізніше. Ще одна можливість, яку ми розглянемо нижче в цьому розділі, — технологічна перевага, прикладом якої є успішний державотворчий проект гавайського короля Камегамеги, що дуже покладався на вогнепальну зброю — воєнну технологію, до якої не мали доступу його суперники. Також завжди допомагають особиста харизма й інші джерела легітимності, що походять, приміром, від предків, минулих героїчних вчинків чи просто сили особистості.

Остання важлива риса багатьох прикладів первинного державотворення, притаманна і сходженню Мухаммеда, — це реорганізація суспільства, щойно в ньому з'явиться політична ієрархія. Як ми знаємо з попереднього розділу, суспільства без централізованої влади зазвичай організовані за допомогою комплексу норм, які регулюють і контролюють конфлікти, а по суті, — всі аспекти людського життя. Щойно розпочинається процес державотворення, державники ставлять собі за мету знищити ці норми чи, щонайменше, трансформувати їх задля досягнення власних цілей. І це не обов'язково тому, що вони хочуть послабити клітку норм і вивільнити свободу. А й тому що норми, які стримують політичну ієрархію, стоять на їхньому шляху до ще більшої влади. У випадку Мухаммеда важливим завданням було підірвати взаємини, які панували в Мецці та Медіні і ґрунтувалися на спорідненості. Він зміг зробити це доволі легко, адже його релігійне вчення ставило громаду вище за рідню. Для Шаки¹⁴, як ми побачимо далі, метою була влада шаманів.

Роги буйвола

Британський офіцер Горас Сміт-Доррієн згадує у своїх мемуарах події 22 січня 1879 року:

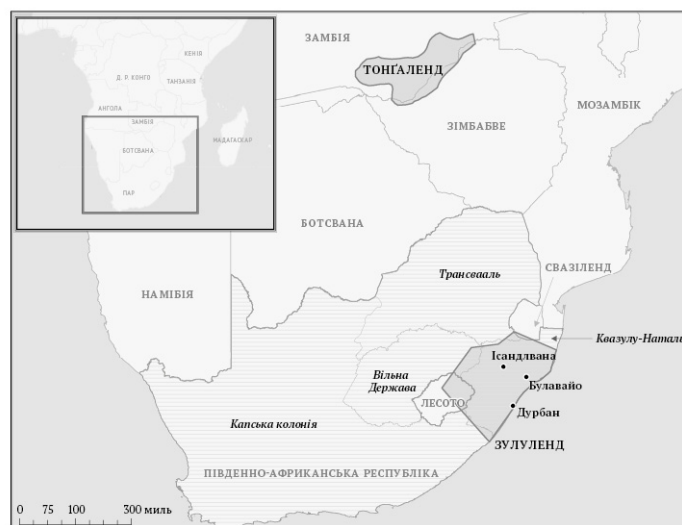
Близько опівдня зулуси... знову почали масово наступати, зухвало спускаючись на рівнину з пагорбів, тож нашим пістолетам і рушницям на деякий час знайшлася робота... Важко було роздивитися, що коїлося насправді, але стрілянина не вщухала. Тепер стало очевидно, що зулуси — потужна сила: ми бачили, як вони розтягуються (розкидають свої роги¹⁵) по всій долині на південний схід, певно, прагнучи зайти до табору праворуч із тилу.

Сміт-Доррієн був членом скерованого в Зулуленд (нині — частина провінції Квазулу-Наталь у ПАР, див. мапу 5) експедиційного корпусу під командуванням Фредеріка Тесіджера, лорда Челмсфорда. Загін Челмсфорда був авангардом

колоніальної імперії, що дедалі більше розширювалась: йому поставили за мету стерти з лиця землі незалежну зулуську державу під проводом короля Кечвайю. Реакція короля на британське вторгнення була проста. Він наказав своєму війську:

Рухайтеся повільно, атакуйте на світанку і їжте червоних солдатів.

22 січня так і сталося. Розділивши свої сили, Челмсфорд припустився помилки: він залишив близько 1300 солдатів, переважно членів 24-го піхотного батальйону, та дві артилерійські батареї біля підніжжя скелі Ісандлвана. Надміру впевнені в собі й недостатньо підготовлені «червоні солдати» постали перед 20-тисячною армією зулуських воїнів, які за попередні шістьдесят років створили й консолідували величезну державу в Південній Африці. Держава зулусів була така велика, що відлуння її впливу відчувалося в усьому регіоні, який охоплював території сучасної Ботсвани, Лесото, Мозамбіку, Свазіленду, Замбії і Зімбабве (див. мапу 5).

Мапа 5. Південна Африка: Зулуленд і Тонга, а також чотири південноафриканські колонії.

Сміт-Доррієн записав:

Лава зулусів, що наступала... являла собою дивовижне видовище: шеренга за шеренгою, в децю розтягнутому порядку, один за одним, стріляючи на ходу, бо в декого з них була стрілецька зброя. Попереду нас стріляла батарея, що стояла десь за милю, аж раптом вона стихла, і невдовзі ми побачили залишки загону Дернфорда, переважно кінних басуто¹⁶, які галопом мчали назад, до правого флангу наших позицій. Боюся, ми ніколи не визнаємо, що ж насправді там сталося. Уся земля була помережана донгами¹⁷, і в них потрапив Рассел зі своєю батареєю: з них ніхто не повернувся, тож не було кому переповісти. Пізніше я чув, що Дернфорд, який був звитяжним полководцем, усе ж таки дістався табору і там наклав головою в бою.

До кінця дня британські сили було знищено. Сміт-Доррієн урятувався завдяки своєму темно-синьому офіцерському однострою. Зулуським солдатам було наказано не вбивати людей у чорному, оскільки це були цивільні, можливо, священики. Вижило всього кілька осіб, які й розповіли про побачене — масштабну воєнну поразку британців у їхній колонізації Африки.

Спостерігаючи, вочевидь, цілком спокійно, наступ зулуської армії, Сміт-Доррієн став свідком однієї з найбільших тактичних новацій, яка зробила імперію зулусів майже непереможною,— «рогів буйвола». Це військове шикування було винайдене засновником держави Шакою Зулу. Військо поділялося на чотири компоненти: «груди буйвола» — у центрі, «стегна» — позаду і два «роги», які оточували ворога з обох боків. Сміт-Доррієн бачив й інші новації Шаки в дії: дисципліновані загони, які Шака сформував на основі традиційних ритуальних асоціацій, припасованих до військової справи, а також іклуа — короткий гострий спис, яким Шака замінив звичну зброю попередньої епохи — металевий спис асегаї.

Лиходій, що не знає закону

Шака, позашлюбний син тодішнього вождя зулусів, народився близько 1787 року. У той час зулуси були об'єднані в невеличкий клан з-поміж багатьох інших, розсіяних по самісінькому півдню Південної Африки. Ставши вигнанкою через незаконно народжену дитину, мати Шаки знайшла прихисток серед сусіднього народу мтетва. У 1800 році у мтетва з'явився новий вождь на ім'я Дінгісвайо. Дінгісвайо випередив деякі з майбутніх реформ Шаки й почав дуже успішну воєнну і територіальну експансію, підкоривши близько тридцяти навколишніх кланів, зокрема й зулусів. Молодий Шака, призваний в армію мтетва, став одним із найвправніших воїнів і невдовзі прославився своєю відвагою та безпринципністю. Дінгісвайо намагався поводитися щодо переможених ворогів великодушно; натомість Шака зазвичай влаштовував різанину. За таку поведінку йому дали прізвисько «лиходій, що не знає закону». Шака спритно просувався кар'єрною драбиною, аж поки не став головнокомандувачем війська. У 1816 році, коли помер батько Шаки, Дінгісвайо подбав про те, щоб Шака став новим ватажком зулусів.

Шака одразу ж узявся до реорганізації зулуського суспільства і всіх переможених кланів у нову соціальну систему. Спершу він відібрав усіх дорослих чоловіків і поділив їх на чотири загони, які утворили «груди», «стегна» і «роги буйвола». На цьому шаблі військо налічувало всього близько 400 воїнів. Він почав їх тренувати, навчаючи бою з іклуа — списом, який за його наказом зробили ковалі, — та щитом нового типу. А ще змусив скинути сандалії та ходити босоніж, завдяки чому воїни стали рухатися швидше. Коли ж його перший серйозний загін був готовий до бою, він почав захоплювати сусідні регіони. Першими були елангені, які швидко здалися та перешли в його підданство. Наступними — бутелезі, які стали чинити опір і зазнали жорстокої розправи. За рік військо Шаки зросло до двох тисяч осіб. Наступного року Дінгісвайо було вбито, і Шака став королем мтетва. Його безжална тактика дозволяла підкорювати плем'я за плем'ям, включаючи їх до складу Зулуської держави. Як відомо з одного усного переказу,

бутелезі, амакунгебе, імбуені, амакуну, маджола, ксулу, сікакане — усі ці племена жили неподалік... Шака напав і винищив їх: він убивав усіх під час нічних вилазок. Більш

віддаленими були племена амамбата, гаса, кумало, хлубі, квабе, дубе, лангені, тембу, зунгу і макоба.

Слово «винищили» в різних контекстах має різні значення. У деяких випадках, як із бутелезі, це буквально масове вбивство. Але іноді це означало просто влиття в Зулуську державу, що з часом дедалі більше розросталася. Інші залишилися окремішніми, проте зобов'язалися платити зулусам данину худобою і молодими жінками. До 1819 року Шака розширив територію зулусів від 260 квадратних кілометрів до майже 30 тисяч, а його військо налічувало 20 тисяч воїнів.

Шака збудував нову столицю в Булавайо (позначена на мапі 5). До нас дійшов опис самовидця, зроблений у 1824 році, коли її відвідала група англійських торговців із Порт-Наталь (тепер місто Дурбан). Один із них, Генрі Флінн, залишив такі спогади:

Увійшовши у величезний крааль для худоби, ми побачили близько 80 тисяч тубільців, які вишикувалися в повному військовому спорядженні... Потім Шака підняв палицю, махнув нею вправо і вліво й вистрибнув з-поміж інших вождів. Маса людей розсипалася в різні боки, згрупувались у загони. Частина їх кинулася до річки й навколишніх пагорбів, а решта утворила коло, яке пустилося в танок, — посередині його витанцьовував сам Шака. Сцена була така захоплива й незвична: ми й гадки не мали, що «дикуни» можуть бути такі дисципліновані. Групи дівчат, від 8 до 10 тисяч, під проводом командирок вийшли в центр арени — кожна тримала в руках ціпок. Вони долучилися до танку, який тривав близько двох годин.

Шака також розпочав процес трансформації чинних норм. Замість спиратися на рідню і клани, держава Шаки трималася на інших засадах. Однією з них був вік. У багатьох частинах Африки (і не тільки) хлопців та дівчат, що досягли повноліття, ініціюють у таємне знання суспільства: цей процес зазвичай передбачає обрізання і скарифікацію. Також молодь надовго відсилають у дикі місцини й піддають іншим випробуванням. У деяких африканських суспільствах, зокрема в Східній Африці, ці ініціації стали такі інституціоналізовані, що хлопці, а часом навіть і дівчата, що проходять обряд, згуртовуються у «вікову групу» («вікову категорію»), до якої належатимуть решту життя.

У багатьох частинах Африки цілі народи організовані не навколо родів чи держави, а навколо послідовності цих вікових категорій. Категорії беруть на себе різні функції в міру того, як їхні члени стають старшими: наприклад, молоді люди можуть бути воїнами, що боронять людей і худобу. Коли вони дорослішають, їм на зміну приходить нова когорта, а ця категорія переходить до шлюбів й економічної діяльності, наприклад обробки землі. Зулусам та іншим народам Південної Африки ці соціальні структури вже були відомі, хоч і в елементарній формі. Шака їх милітаризував. Він перетворив вікові категорії на військові підрозділи й оселив усіх разом у казармах. Крім того, він почав набирати рекрутів з молоді підкорених племен. Ці військові підрозділи допомогли розірвати родинні зв'язки та інтегрувати людей у новій державі. Роль вікових груп у створенні нової зулуської ідентичності проявилася в розмові на щорічному святі врожаю — Умкосі. Під час свята кожному

було дозволено поставити вождеві запитання, тож один зухвалий солдат спитав Шаку: «Чому командирами над зулусами стають чужинці?». На що Шака відповів: «Кожен, хто пристає до війська зулусів, стає зулусом. Тож його підвищення — наслідок тільки його заслуг, хай якою дорогою він до нас прийшов».

Друга вісь була географічна. Шака поділив територію на округи й або залишив старих вождів, пояснивши їм, що відтепер вони служать йому, або призначив намісниками вірних воїнів своєї армії.

Водночас Шака зосередив у своїх руках багато функцій. Свято Умкосі раніше відзначали в цьому регіоні дуже широко, й церемонії проводили місцеві вожді. Тепер же щорічними обрядами керував тільки сам Шака. Крім того, він створив централізований суд. Хоча вожді могли розв'язувати місцеві суперечки та проблеми, по остаточне рішення слід було звертатися до Шаки в Булавайо.

Основний спосіб, у який Шака підтримував свою систему, була данина та її розподіл серед його прибічників. Завойовуючи та підкорюючи навколишні народи, він силою вимагав віддавати йому величезну кількість корів і жінок. Своїм військам від дарував худобу як нагороду за службу, а жінок організовував у вікові загони та відокремлював їх від решти населення, забороняючи чоловікам одружуватися й мати з ними сексуальні стосунки до певного часу.

Певна річ, ця держава не була бюрократизована так, як сучасні держави. Хоча в Шаки були радники, державою керувала армія і призначені ватажки, а оскільки письма не було, усі закони та правила були усні. З бюрократією чи без, державотворчий проект Шаки мусив зламати бодай частину клітки норм, яка не давала постати політичній ієрархії та його особистій владі. Стовпом цих норм, як у випадку з народом тів, про який ми писали в розділі 2, був комплекс містичних вірувань, якими нерідко ставили на місце тих, хто надто задирав носа.

Невдовзі після того, як Шака став вождем зулусів, трапився відомий інцидент, пов'язаний з кількома поганими знаменнями. Над краалем його клану пролетів журавель, потім у нього забрів дикобраз, а на тин усілася ворона, яка заговорила людською мовою. Ці знамення вимагали скликати раду віщунів під проводом жінки на ім'я Нобела, яка виявляла відьом серед людей, вдаряючи їх хвостом антилопи гну. Це мало чим відрізнялося від тів з їхніми мітелками для відмахування мух. На цьому паралелі з тів не закінчуються. Зулуси мусили шикуватися перед Нобелою, а її підручні починали «винюхувати» відьом, які стали причиною цих недобрих знаків. Вибирали успішних людей. Один став багатим завдяки своїй бережливості. Другий розкидав по своїй землі коров'ячий гній як добриво й одержав рясний урожай, значно кращий, ніж у сусідів. Третій був добрим селекціонером, вибирав найкращих бугаїв і добре дбав про свою череду, що давало здоровий і сильний приплід. Проте розправи з багатіями було недостатньо. Нобела цілила ще й у політично впливових. І почала з «винюхування» двох довірених командирів Шаки — Мдлаки та Мгобозі. Передбачивши такий поворот, Шака наказав їм стати поруч із ним, щоб заявити про їхню недоторканність, якщо їх звинуватять у відьомстві. Ось що розповідав один самовидець:

Із жажливим хихотінням, схожим на злостивий гавкіт гієни, усі п'ятеро враз підхопилися. Нобела блискавично махнула хвостом гну вправо і вліво, переплигнувши через плечі Мдлаки та Мгобозі, тоді як її помічниці почали завдавати ударів чоловікові, що стояв перед ними, і вистрибуючи високо над його головою.

Проте Шака так цього не залишив. Зрештою, він був найбільш владною людиною в Зулуленді і мав намір відкрито виявити свою жагу влади, тож наступним могли «винюхати» його самого. Він дарував Мдлаці та Мгобозі недоторканність і закинув Нобелі неправдиве звинувачення у відьомстві. За це, наказав він, дві віщунки мусять заплатити життям. Щоб визначити, хто саме помре, вони мали кинути ворожильні кістки. Це призвело до паніки серед віщунок, які стали благати Шаку про захист. Той погодився, але за однієї умови: «Більше не шахруйте, бо одного дня ви ніде не знайдете порятунку». Відтоді процедуру «винюхування» мав затверджувати сам Шака. Так він упорався із владою віщунок. А ще вигнав усіх заклиначів дощу. Це були елементи державотворення. Будь-яка частина клітки норм, що затуляла йому шлях, мала бути зруйнована.

Міцність інститутів, створених Шакою, найкраще ілюструє сучасне населення зулуських територій. Колись зулуси були кланом, що в 1816 році налічував приблизно 2 тисяч осіб, а перетворилися на народ: нині в Південно-Африканській Республіці зулусами себе вважають 10–11 мільйонів осіб (загальна кількість населення становить 57 мільйонів), які домінують у провінції Квазулу-Наталь. Первісно зулуси були нащадками однієї людини, а тепер стали величезним суспільством, яке налічує мільйони людей, генетично не споріднених із першими зулусами.

Червонорота рушниця

Тисячі років люди поволі мігрували з Азії, розселяючись на Полінезійських островах, що розтяглися довгою смугою. Останнім з них був колонізований Гавайський архіпелаг; сталося це, здається, на початку IX століття н. е. І хоча всі острови Полінезії спочатку об'єднувала спільна культура, релігія, мова й політико-економічні інститути, поступово вони врідноманітнювалися завдяки появі різних новацій. Давнє суспільство полінезійців, реконструйоване археологами й етноісториками, майже не відрізнялося від родових громад, які населяли Зулуленд дошаківської епохи. Це були невеличкі клани, в основі організації яких лежали зв'язки спорідненості; як це зазвичай буває, для розв'язання конфліктів і стримування осіб, що претендували на лідерство, вони розвинули комплекс певних норм.

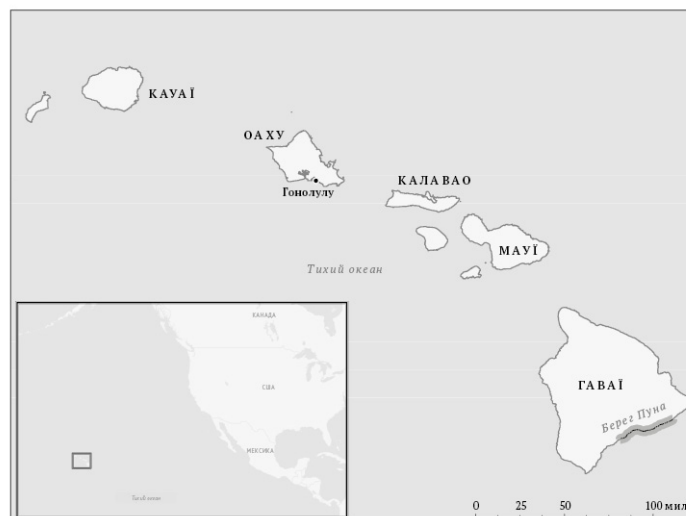
На той час, коли на гавайські береги ступив перший чужинець — капітан Джеймс Кук (сталося це в січні 1778 року), — традиційна система вже починала руйнуватися. Острови утворили три протодержави-суперниці, які на той момент пройшли етап первісного державотворення. Попри те що земля не була приватною власністю, а належала й використовувалась групами родичів, — вожді вже заявляли

свої права на землю в цілому. Люди, які вирощували таро і сагову пальму, мали доступ до землі лише тому, що їм надавали його вожді в обмін на данину й відробітки. Гавайський історик Девід Мало, один з перших автохтонів, який отримав західну освіту і став письменним уже на початку XIX століття, писав:

Обов'язковою умовою для простих людей було скорення ватагам, примусова тяжка праця, гніт і гноблення, часом навіть смерть. Життя людей було випробовуванням на витривалість і догодженням вождям в обмін на їхню милість... Однак саме від простих людей вожді одержували харчі та одяг для чоловіків і жінок, житло й інші речі. Коли вождь вирушав у воєнний похід, прості люди мусили йти з ним, б'ючись на його боці... Усю роботу на землі виконували «макаайнана», але всі плоди їхньої праці належали вождю. За вождями завжди лишалося право вигнати людину з землі та відібрати в неї все майно.

Словом «макаайнана» називали простолюду, основну масу суспільства.

Три протодержави Гаваїв на той час були розташовані на островах Оаху, Мауї та на «великому острові» — Гаваїях, де правив вождь Каланіопуу (див. мапу 6). Кук спершу відвідав острівець Кауаї, який був частиною держави Оаху. Через кілька місяців він повернувся на двох суднах «Діскавері» та «Резолюшн», щоб ґрунтовніше дослідити нові землі й нанести їх на мапи. Цього разу він висадився на Мауї, просунувся далі на схід, де зустрів Каланіопуу з військом, яке в той час вело бої за контроль над островом. Каланіопуу піднявся на борт Кукового корабля разом з одним із командувачів його війська, своїм небожем Камегамегою. Далі Кук рушив на Гаваї, де став на якір біля західного узбережжя. Там його знову навідали Каланіопуу й Камегамега, які вперше побачили дещо дивовижне — міць вогнепальної зброї. (На вклейці вміщено гравюру, виготовлену Джоном Веббером, художником, що супроводжував капітана Кука: на ній зображено прибуття Каланіопуу на його бойових човнах. Вони показалися 14 лютого, коли під час висадки на берег у пошуках човна, вкраденого попередньої ночі з флагманського судна, Кука було вбито).

Мапа 6. Гавайські острови та берег Пуна.

Після відплиття «Діскавері» та «Резолюшн» літній Каланіопуу, який усе ще оплакував загиблого Кука, надумав передати своє царство у спадок одному із синів, а Камегамегу зробити жерцем Бога Війни, що вважалося великою честю. Двоє молодиків швидко посварилися між собою. У 1782 році вони зішлись на полі бою: Камегамега переміг. У боротьбі, що спалахнула після цього, один із братів Каланіопуу заявив свої права на східну частину острова Гаваї, а інший син Каланіопуу проголосив незалежність південної частини. Тож тепер за контроль над великим островом точилася тристороння війна.

Її результат визначила перевага, яку мав Камегамега. Він бачив силу стрілецької зброї в дії. Відтоді гавайські вожді прагнули здобути собі таку зброю — виторгувати її. Проте володіти нею було замало — ще треба було вміти нею користуватися. У цьому Камегамезі допоміг Айзек Дейвіс. Він був матросом зі шхуни «Фейр амерікен», яка побувала на Гаваях на початку 90-х років XVIII століття. Судно потрапило в штіль біля західного узбережжя; тоді на нього й напав місцевий вождь, який мав зуб на тих, хто прибував морем раніше. У цій різанині вижив лише Дейвіс — його взяв під свій захист Камегамега. У той час на місці загибелі Кука став на якір ще один корабель під назвою «Елінор». Боцманом на ньому служив англієць Джон Янг. Щойно той зішов на берег, його схопили люди Камегамеги. І Дейвіс, і Янг були прийняті з царськими почестями й стали довіреними радниками вождя. Цим вони завдячували тому, що вміли поводитися з рушницями. Тепер у Камегамеги з'явилася перевага.

Маючи за «головних зброярів» Дейвіса і Янга, Камегамега вдерся на Мауї, а згодом успішно захистив Гаваї від кількох атак, водночас здобувши славетну перемогу, що одержала назву «червонорота рушниця»: так тубільці передавали свій жах і благоговіння перед вогнем і димом, що виривалися з нової для них порохової зброї. Камегамега швидко встановив одноосібний контроль над островом Гаваї. Наступні кілька років він зміцнював свою владу і розробляв інститути нової держави. У 1795 році виступивши разом з Дейвісом і Янгом великим військовим флотом, він підкорив Мауї та зрештою захопив Оаху. Найзахідніший острів Кауаї, який уник цієї долі завдяки штормам та епідемії, що спинили військо Камегамеги, було завойовано в 1810 році — так завершилося перше об'єднання Гавайського архіпелагу. Згодом Камегамега взявся за розбудову системи політичних інститутів, які допомагали йому керувати своєю величезною державою, розкиданою по островах. На кожен острів він призначив намісника; на найбільшому з них ним став сам Янг.

Ламаючи табу

Мухаммеду і Шаці довелося зламати частину кліток норм у своїх суспільствах, адже деякі з них обмежували виникнення й функціонування політичної влади. Мухаммед, наприклад, боровся проти відносин спорідненості, тоді як Шака трансформував і подібні відносини, і містичні вірування, щоб послабити джерела

конкурентної влади. Камегамега і його послідовники також мали зруйнувати норми, які стояли в них на шляху.

Центральним поняттям системи норм полінезійських суспільств було *тапу*, або табу (у такому написанні це слово увійшло в європейські мови через неточність у записах капітана Кука). Тапу було звичайним інститутом в усій Полінезії; на Гаваях воно трансформувалось у *капу*. У мовах західного світу «табу» стало означати щось заборонене, те, що лежить за межами допустимого. У Полінезії, як твердить перший сучасний етнограф Гаваїв Едвард Генді,

слово «тапу» («капу») у своєму первинному значенні виконувало функцію прикметника й номінувало щось фізично небезпечно, а відповідно заборонене, відкинуте, те, чого слід уникати, бо воно: (а) божественне, а отже, для свого ж блага вимагає ізоляції від простого і грішного; (б) грішне, і тому небезпечно для простого і божественного, — і має бути ізольоване від них заради їхнього добра.

По суті, тапу означало заборону або обмеження. У полінезійських суспільствах вони траплялися повсюдно. Важливість тапу зумовлена тим, що вони боронили ману. «Маною» називали прояв надприродних сил у світі людей. Генді писав:

Мана оприявнювалась в особі, владі, моці, престижі, репутації, уміннях, динаміці особистості, інтелекті; у речах, діях, «талані»; інакше кажучи, у звершеннях.

Але як саме боронять ману? Серед численних заборон варто відзначити «харчові табу», які змушували чоловіків і жінок їсти окремо; їхню їжу слід було готувати в різних печах, до того ж жінкам було заборонено вживати деякі продукти (наприклад, свинину, окремі види риби, банани). Контроль стосувався не тільки їжі, а й одягу та багатьох інших аспектів життя. Найвідомішим було «табу лежання ницьма», яке вимагало від простих людей негайно зняти одяг з верхньої частини тіла і випростуватися долілиць на землі в присутності вождя. Гавайський історик ХІХ століття Кепеліно записав:

Що ж до тапу лежання ницьма перед вождем, то коли вождь бажав кудись вирушити, поперед нього завжди йшов оповісник, який вигукував: «Тапу! Усім лягти!». Усі, хто траплявся на шляху ходи вождя, витягувалися ницьма на землі, тоді як вождь та його почет гордовито проходили повз, зодягнені в пишні шати, плащі з пір'я та головні убори.

Як ми вже згадували в нашій попередній розмові про клітку норм, перед ними були рівні не всі, оскільки частково їх формувала вже наявна на той момент у полінезійському суспільстві влада. Вожді мали набагато більше мани, ніж простолюди, — звідси й ритуал падання ниць. Крім того, влада вождів на Гаваях трансформувала тапу в капу. Вожді не лише боронили богів і свою ману, їх почали вважати прямими нащадками богів, а капу стало освяченням їхнього домінування. За своєю природою мана мало чим відрізняється від цав у народу тів. Згадаймо, що цав, як і мана, допомагала пояснювати різні життєві досягнення: чому одні люди успішніші за інших або чому люди поведуться по-різному? Проте віра в цав означала, що той, хто досяг успіху, або мав уроджений талант, або просто був чаклуном. Натомість мана свідчила про те, що успішними стають обрані богами.

Попри цю кардинальну відмінність, система капу все ще мала безліч обмежень і правил щодо того, що можуть робити еліти. І хоча на Гаваях уже почала формуватися політична ієрархія, їй ще було далеко до того, якою вона стала за правління Камегамеги.

Руйнування норм, які обмежували політичну ієрархію, розпочалося за часів Камегамеги. Він назвав наступником свого сина Ліголіго, і коли по смерті батька в 1819 році новостворене Гавайське королівство перейшло під його владу, Ліголіго, коронований під іменем короля Камегамеги II, вирішив скасувати систему капу. Він почувався достатньо могутнім, щоб здійснити те, чого ніхто з вождів до нього не робив. Він наказав відмовитись від заборони на спільні трапези для чоловіків і жінок. Невдовзі після коронації він влаштував бенкет. Ось як згадували про нього сучасники:

Коли гості всілися й почали їсти, король по два-три рази обійшов навколо кожного столу, наче перевіряв, що за ними робиться. А потім раптом, нікого не попередивши, крім утаємничених у його план, усівся на вільне місце за жіночим столом і почав жадібно жувати, хоч і здавався помітно збентеженим. Гості, приголомшені цим учинком, заплескали в долоні й закричали: «Аі Ноа! Тапу на спільну трапезу скасовано!».

Буремний час

Дотепер ми зосереджувались на виникненні політичної ієрархії там, де її раніше не було, або вона існувала в зачатковій формі. Але те, як жага влади долає спротив проти неї та може вивести суспільство на слизький схил, не обмежується далеким минулим. Жагу влади та її наслідки можна побачити й у випадках із сучасної історії, коли наявні державні інститути не спроможні втримати суспільство під контролем, як це сталося в Грузії на початку 90-х років ХХ століття.

Наприкінці 1980-х років Радянський Союз переживав кризу. Рухи за встановлення незалежності виникали в багатьох союзних республіках: Естонії, Латвії, Литві, а також Грузії. Перші по-справжньому багатопартійні вибори в Грузії відбулися в 1990 році: тоді, перемігши комуністів, дві треті голосів одержала коаліція під назвою «Круглий стіл — Вільна Грузія». У травні 1991 року країна оголосила про свою незалежність від СРСР, а лідера «Круглого столу» Звіяда Гамсахурдію 85 % голосів було обрано президентом республіки. Йому дісталася країна, розколота незгодами в суспільстві й суперечливими поглядами, країна, що не мала консенсусу стосовно того, як нею слід керувати. Численні групи національних меншин були занепокоєні домінуванням етнічних грузинів і почали розмови про відокремлення. До січня 1992 року Гамсахурдія втік з країни, її столиця Тбілісі опинилася в руках двох військових командирів — Джаби Юселіані, очільника парамілітарної групи «Мхедріоні», та Тенгіза Кітовані, командувача Національної гвардії. У певний момент у самому лише Тбілісі налічувалося 12 різних загонів ополчення і збройних формувань (з колоритними назвами на кшталт

«Білі Орли» чи «Лісові Брати»). Грузія на цьому етапі мала (таку-сяку) державу, але її стан був дуже близький до Війни.

Тенгіз Сегура, колишній прем'єр-міністр, якого усунув Гамсахурдія, зумів поновитися на посаді. Сам Гамсахурдія сформував ще одну збройну групу — «звіядистів». Через відсутність ефективного інституту держави столицю затопила хвиля насильства, грабунків, злочинності, гвалтувань. Держава втратила контроль над Південною Осетією й Абхазією, які оголосили про свою незалежність. Інші регіони — Аджарія та Самцхе-Джавахеті — залишилися повністю автономними. Почалася громадянська війна. Грузини назвали її «Буремним часом».

До весни 1993 року військові командири намагалися знайти вихід із цього хаосу. Те, що залишилося від грузинської держави, перейшло до рук Іоселіані та Кітовані, проте конфлікт не вщухав, і ніякого прогресу у встановленні порядку не відбувалося. Не менш важливим для них було підтримувати свій авторитет в очах міжнародної спільноти й заслужити легітимність, яка дала б їм доступ до міжнародної допомоги й ресурсів. Так виник план зробити президентом Едуарда Шеварднадзе.

Шеварднадзе, народжений у Грузії, був міністром закордонних справ в уряді Горбачова впродовж шести років, до відставки в грудні 1990-го. У 1992 році Шеварднадзе став спікером грузинського парламенту: було очевидно, що з його зв'язками й величезним міжнародним досвідом він буде ідеальним обличчям нової нації. Ідея військових була проста. Шеварднадзе стане головою держави, а вони лишаться за лаштунками й смикатимуть його за ниточки. Вони зробили його тимчасовим виконувачем обов'язків голови Державної Ради, яка первісно складалася з чотирьох осіб включно з Кітовані й Іоселіані, які діяли за згодою. У них було право вето на дії Шеварднадзе. Він призначив Кітовані міністром оборони, а Іоселіані — головою Корпусу оперативного реагування, автономної частини збройних сил. Один з близьких друзів Іоселіані став міністром внутрішніх справ, і Шеварднадзе регулярно з'являвся на публіці в супроводі їх усіх. Аж тут на них чекав слизький схил.

Статут, яким було створено Державну Раду, дозволяв уводити в неї нових членів тільки за підтримки двох третин наявного складу. Шеварднадзе почав виступати за її розширення, і це мало доволі безневинний вигляд. Невдовзі Рада перетворилася на великі збори військових командирів та політичної еліти, якими Шеварднадзе було легше керувати. Відтак він почав просувати учасників ополчення в державний апарат, прагнучи змінити їхню лояльність Кітовані та Іоселіані на вірність собі. Він створив мережу нових військових підрозділів, сфера впливу і юрисдикція яких подекуди дублювалися: Прикордонну гвардію, Особливий корпус оперативного реагування, Тбіліський корпус порятунку, Урядову гвардію, Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ, особливий підрозділ «Альфа» і натреновану ЦРУ Президентську гвардію. До 1995 року в Міністерстві внутрішніх справ працювало 30 тисяч осіб, багато з яких у минулому були учасниками ополчення. Водночас у

державі процвітала масова корупція, позаяк колишнім ополченцям було надано карт-бланш на неофіційне стягнення податків і хабарництва.

Партію Шеварднадзе зміцнювало саме те, заради чого його поставили до влади, — створення респектабельного міжнародного іміджу держави, з тим щоб одержувати допомогу. Допомога надійшла — завдяки Шеварднадзе. Але щоб завоювати справжній авторитет, слід було мати ринкову економіку, що означало приватизацію й державне регулювання: усім цим Шеварднадзе вдало маніпулював, щоб винагороджувати дедалі більшу когорту вірних йому людей. По суті, Шеварднадзе провадив дуже складну і ризиковану версію політики «розділай і владаруй». До вересня 1994 року він набув достатньо влади, щоб віддати «Мхедрїоні»¹⁸ наказ про арешт Кітовані, а наступного року — про арешт їхнього власного лідера Іоселіані. Шеварднадзе нарешті зміг використати невдалу спробу замаху на себе як привід для ухвалення нової конституції, яка зміцнила його владу, що до того була переважно неформальною. Грузинська держава відродилася, а військові командири, які вважали, що контролюють її, були зметені зі слизького схилу.

Чому неможливо закувати жагу влади

Ми побачили кілька прикладів того, як жага влади знищує норми, що мають стримувати Левіятана. Мухаммед і Шеварднадзе були покликані ззовні для розв'язання застарілих конфліктів. Вони блискуче зіграли свої ролі, покращили порядок, установили мир і дали міцне підґрунтя для подолання суперечностей. Проте контролювати їх самих виявилось значно важче, ніж первісно розраховували їхні союзники. Шака успішно скористався своїм сходженням до статусу вождя зулусів, щоб створити потужнішу армію та розширити державу і свою особисту владу, водночас руйнуючи норми, які обмежували його державотворчі зусилля. Камегамега зумів застосувати технологію порохової зброї для підкорення своїх суперників і збудував на Гаваях об'єднану й потужну державу, на що до нього ніхто не спромігся.

У жодному з цих випадків, як і в незліченних інших, коли суспільства, що жили без Левіятана, пережили виникнення політичної ієрархії, ми не побачимо переходу до Левіятана Закутого. Аналогічно метою руйнування клітки норм було не досягнення більшої свободи, а усунення бар'єрів на шляху до вищої політичної ієрархії. Певна річ, винятком були Афіни епохи Темних століть, де, як ми побачили в попередньому розділі, зуміли створити державні ресурси для розв'язання конфліктів, стримування ворожнечі та надання громадських послуг, розширивши водночас контроль суспільства над державою і трансформували панівні норми. Чому ж не вийшло в інших суспільств? Відповідь на це запитання пов'язана з природою норм та інститутів, які існують у суспільстві в момент початку державотворення. У багатьох випадках бездержавні суспільства піддаються владі харизматичного лідера, який має певну перевагу. Цих лідерів мотивує не бажання створити Закутого Левіятана, сприяти свободі чи встановити рівновагу між владою

еліт і громадянами, а прагнення укріпити власну міць і домінування над суспільством. З цього погляду Солон в Афінах був винятком, адже прийшов до влади в умовах надмірного впливу заможних родин й еліт, тож скосування Левіятана стало частиною його мандату. В інших державотворців усе було інакше.

Та, мабуть, ще фундаментальнішою відмінністю афінського суспільства часів Солона було те, що в ньому вже існували формальні інститути, які регулювали розподіл політичної влади та розв'язання конфліктів. Хай які недосконалі вони були, але ці інститути дали підґрунтя, на якому Солон, Клісфен та інші змогли організувати значну народну участь у політиці, а також зміцнити наявні норми, які стримували соціально-політичну ієрархію. Так їм вдалося ухвалити закони про гібріс й остракізм, які не давали окремим владним особам надто задирати носа (і водночас послаблювали ті норми, що стримували розвиток Закутого Левіятана). Таких інститутів не було ні в тів, ні в Медіні та Мецці, ні в зулусів, ні на Гаваях часів Камегамеги. Натомість, усупереч Закутому Левіятану, їхні методи стримування потенційних лідерів від набуття влади являли собою складний комплекс норм, таких як чаклунство, відносини, що ґрунтувалися на родинних зв'язках, чи система капугу, яка регулювала конфлікти й не давала розвинути політичній ієрархії. Та щойно жага влади підривала ці норми, від них не лишалося майже нічого, що могло б урівноважити міць новонародженої держави. Державотворці, як ми вже переконалися, також швидко змінювали норми під власні потреби. Повертаючись до рисунка 1 у розділі 2, який узагальнює нашу теорію, ми бачимо, що цій ситуації відповідає нижня ліва частина схеми, де і держава, і суспільство первісно слабкі. Без норм та суспільних інститутів, здатних стримувати процес будівництва держави, коли його запущено, коридора не буде. Тому, стикаючись із жагою влади, суспільство має один шлях — у бік Деспотичного Левіятана.

Але не все так погано. Честолюбний Левіятан у деяких згаданих нами випадках полегшив процес залагодження конфліктів, приніс порядок, часом навіть знищив найбільш згубні аспекти клітки норм, — навіть якщо водночас створив більшу ієрархію та замінив потенціал страху і насильства бездержавного суспільства домінуванням новосформованого Деспотичного Левіятана. Економічні результати були також непогані, позаяк було вдосконалено розподіл ресурсів і став можливим примітивний тип економічного зростання — у цьому ми переконаємося в наступному розділі, де розглянемо природу економіки за Відсутнього Левіятана і його клітки норм, порівнявши її з економікою, що виникає за Левіятана Деспотичного.

---

¹⁴ Зулуський вождь (кінець XVIII — початок XIX століття), за правління якого зулуси перетворилися із клану на могутній народ. — *Прим. ред.*

¹⁵ «Роги буйвола» — особлива військова тактика зулусів; див. нижче. — *Прим. ред.*

¹⁶ Народ, що живе в королівстві Лесото. — *Прим. ред.*

¹⁷ Зазвичай висохлий, розмитий водотік з крутими схилами, що наповнюється водою лише під час сильних дощів; особливість рельєфу Південної Африки. — *Прим. ред.*

¹⁸ Грузинська воєнізована націоналістична організація, яку заснував Джаба Іоселіані в 1989 році. — *Прим. ред.*

ЕКОНОМІКА ЗА МЕЖАМИ КОРИДОРА

Привиди в коморі

У 1972 році антропологиня Елізабет Колсон проводила польові дослідження серед гвембе-тонґа, народу південної Замбії, який до завоювання цього регіону британцями був бездержавним (див. мапу 5 у попередньому розділі). Яюсь, коли вона сиділа в хижі та проглядала зібрану інформацію, увійшла жінка й попросила в господині трохи зерна. Обидві жінки належали до одного клану, але жили доволі далеко одна від одної та були малознайомі. Почувши прохання, господиня хижі пішла в комору й повернулася з повним кошиком — гостя пішла додому задоволена.

Для багатьох бездержавних суспільств така щедрість щодо представників свого клану, роду або іншої групи — цілком звична річ. Більшість антропологів та економістів тлумачать її як ознаку глибоко вкорінених звичаїв і норм кооперації та взаємодопомоги. У цьому також є прозора економічна логіка: сьогодні ти допомагаєш комусь із клану, завтра інші допоможуть тобі. Саме так Колсон спершу і зрозуміла цю позірну щедрість.

Лише згодом, побачивши, як один молодий чоловік із села одержав тривожну звістку з дому, Колсон збагнула, що реальність була дещо інакша. У своїх польових нотатках вона записала: «Яюсь увечері над його коморою з'явилися вогні. Так його дружини й брат довідалися, що на зерно помочилися привиди: тонґа вважають, що до цього привидів змушують чаклуни». Очевидно, чаклун хотів убити чоловіка та його родину. Він бідкався, що «всі прагнення минулого року, які змушували його працювати зі світанку до смеркання, тепер дали тільки врожай ненависті». При цьому була присутня та сама господиня, і вона одразу зрозуміла, що відбувається. Колсон продовжує: «Жінка збагнула, що хтось, мабуть, відвідав його хижу й побачив усі комори. Тоді вона запитала, чи не пригадує він, як хтось стояв поруч і роздивлявся його добро, просив їжу чи щось говорив про харчі». Господиня зробила висновок:

Відмовляти їм небезпечно. Ти бачив, як я нещодавно давала зерно тій жінці. Як я могла відмовити їй, коли вона попросила їсти? Може, вона нічого мені й не зробила б, але хтозна? Єдине, що залишається, — це давати.

Не давши, можна було наразитися на чаклунство й насильство. Тож цією жінкою керувала не щедрість, а страх перед розплатою і насильством, яких вона спізнала б, порушивши норму.

Такий тип погроз був типовим для суспільства тонґа і навіть утілювався в структурі їхніх кланів. Приміром, на сусідньому плато Тонґа мешкало 14 кланів, кожен з яких

мав свої тотеми — тварин, яких не можна їсти. Тотемами клану баямба були гієна, носоріг, вепр, мураха і риба. Членам цього клану було заборонено їсти будь-яку з цих істот. Натомість клан Батенда мав за тотемів слона, вівцю й гіпопотама. Серед інших заборонених тварин можна назвати леопарда (клан Бансака), жабу (клан Бафуму) і навіть білого грифа (клан Бантанга). За легендою тонга, ці харчові заборони були дуже давні: колись одні групи людей їли леопардів, а інші позаздрили їхньому достатку в їжі та прокляли їх, зробивши так, що ті більше не могли переносити ці харчі. Нащадки цих проклятих утворили клан.

Отже, норми гостинності та щедрості серед тонга виникли й підтримувалися не так унаслідок якогось морального імперативу або через те, що люди бачили в цьому економічну вигоду, а радше через страх перед насильством і чарами, не кажучи вже про соціальний остракізм та інші менш жорстокі способи розплати, які чекали на порушників норм. Вони жили в суспільстві без держави й не мали поліції чи урядовців, які могли б захистити їх і розв'язати суперечки. Тож завдяки тому, що норма відвертала і стримувала конфлікт, вони уникали насильства. Гостя прийшла з проханням, господиня виявила щедрість, — потенційного конфлікту було уникнено.

Немає місця для працелюбства

Гоббс вважав, що без централізованої влади всі суспільства опиняються в стані Війни. Крім того, як ми бачили в розділі 1, він передбачав, що Війна руйнуватиме економічні стимули, і наголошував, що «в такому становищі немає місця для працелюбства, бо плоди його непевні». Або ж, кажучи мовою сучасної економіки, конфлікти й непевність означатимуть, що окремі особи не мають надійних прав власності на плоди своїх витрачених зусиль і на те, що вони виробляють, збирають або впольовують, — і це позбавляє економічну активність привабливості.

Щоб усвідомити, які економічні наслідки має Війна, нам доведеться ненадовго повернутися в Демократичну Республіку Конго. На початку розділу 1 ми згадували, що схід цієї країни, зокрема регіон Ківу, потерпає від численних озброєних груп. І справді, у Ківу Війна точиться навіть не між окремими особами, як стверджував Гоббс, а між цілими групами. Одна з таких груп на сході Конго, у місті Гома, має назву «RCD-Goma». Група свого часу відкололася від Конголезького Руху за Демократію (французькою — *Rassemblement Congolais pour la Démocratie*, звідси й абревіатура — RCD) й активно брала участь у Першій і Другій конголезьких війнах, які часто називають Великою африканською війною 1996–2003 років. Коли сторони конфлікту нарешті підписали мирну угоду, RCD-Goma, як і багато інших груп, продовжила боротьбу й тероризувала місцевих мешканців. У грудні 2004 року загони RCD-Goma наблизилися до міста Ньябіндо в північному Ківу (див. мапу 5 у попередньому розділі). Місто захищали представники іншого ополчення — «Маї-Маї». 19 грудня RCD пішла в наступ. Полонених бійців «Маї-Маї» зв'язували і спалювали живцем. Спочатку жертви серед цивільного населення були незначні, бо

під покривом уранішнього туману люди тікали в поля й ліси. Проте RCD їх вистежила. За кілька днів вони холоднокровно вбили 191 людину. П'ятнадцятирічний хлопець Віллі розповідав слідчим з Amnesty International:

Солдати приходили пішки й приїздили на машинах: убивали й грабували. Дехто був в одностроях, інші — в цивільному... Люди тікали в ліси. Нас було п'ятнадцятеро разом з моєю матір'ю, сусідами й рідними. Солдати знайшли нас і змусили лягти на землю, потім стали бити прикладами гвинтівок. З нами був Барокі [місцевий ватажок]. Солдати забрали його і повели геть (я сам був свідком цього). Тиждень по тому, 25 грудня, я бачив його труп. Його застрелили в голову. Перед тим його зв'язали й шмагали батогом. Тіло просто валялося на землі.

Гвалтували навіть восьмирічних дівчаток. 25 тисяч осіб були вигнані зі своїх домівок. Їхнє майно понищили, оселі спалили вщент. Ньябюндю систематично грабували — забирали навіть черепицю з дахів.

Це була Війна з очевидними трагічними наслідками для населення. Так само очевидні і її економічні наслідки. Економіку Ківу було зруйновано; утім те саме можна сказати й про решту регіонів Конго. Результатом стало повне зубожіння. Дохід на душу населення в Конго становить приблизно 40 % від рівня, на якому він був у 1960 році, коли країна здобула незалежність. Конго, із середнім прибутком у 400 доларів (менше ніж 1 % від цього показника в США), не бідніша за багато інших країн у світі. Очікувана тривалість життя тут на 20 років менша, ніж у США. У Демократичній Республіці Конго, як слушно зауважив Гоббс, життя справді «убоге, осоружне, жорстоке й коротке». Для жінок усе ще гірше.

Проте тонга зовсім не схожі на жителів Ківу чи на будь-який інший бездержавний народ, який постійно перебуває в стані війни, — так, як змалював його Гоббс. Вони радше нагадують тип суспільства, яке ілюструє поняття про людину як про «кооперативний вид» — з нормами, що підтримують співпрацю, гостинність і щедрість. Та, як ми вже побачили в розділі 1, ціна, яку люди за це платять, часто означає замикання в клітці норм. Тепер ми розуміємо, що клітка стримує не лише їхній соціальний вибір, а і їхнє економічне життя.

Це ясно для молодого чоловіка, який тяжко гарував, а натомість на його комори нападають духи й чаклуни, бо інші люди заздрили його успіхам. І негативні наслідки для економічних стимулів не обмежуються такими нападами. Вони також стоять на заваді правам власності, навіть це набуває не таких очевидних форм, на які очікував Гоббс у бездержавних суспільствах. Уявімо, наприклад, що ви вкладаєте кошти у своє виробництво й розширюєте його. Якщо ваше право власності захищене, ви зможете насолоджуватися плодами своєї праці та порякувати ними, як вам заманеться. Якщо вам справді подобається бути щедрим, — це частина вашої винагороди. Проте в суспільстві тонга, як і в багатьох інших економіках, сформованих кліткою норм, ви роздаєте свої плоди не тому, що це приносить вам радість, а тому, що боїтеся відплати суспільства чи навіть насильства, адже той, хто порушує норми, страждає. По суті, це означає, що ваші права власності знову ж таки не буде захищено, позаяк додатковий дохід, який ви одержите, у вас заберуть,

навіть якщо здаватиметься, що ви зробили це добровільно — виявивши звичаєву щедрість. Наслідки цього мало чим відрізняться від того, що спостеріг Гоббс: тут не буде місця для працелюбства.

У суспільстві тонґа це найочевидніше виявляється в постійному голоді. Голоді і старцюванні. Колсон відзначає, що люди живуть просто на межі:

Коли сім'я використовує всі запаси харчів, то спершу спробує роздобути щось у рідних і друзів, які живуть поблизу. До родичів, які мають харчі, відправляють дітей і немічних. Чоловіки йдуть на роботу, залишаючи більше їжі тим, хто сидить удома; їх мало тішить думка, що вони будуть ситі, у той час як удома всі голодують. Коли запаси геть вичерпано, люди йдуть за багато кілометрів, щоб випросити їжу в далеких родичів. Часто вони піднімаються на плато, де на їхню появу реагують, як на зграю сарани.

Основоположник економічної науки Адам Сміт наголошував на схильності людини до різноманітних видів обміну. У Тонґаленді жебракування поширене більше за обмін. Колсон відзначала, що «в Долині немає посередників або ринків для організації внутрішньої торгівлі. Немає також і загальноприйнятих засобів обміну». Колись існувало щось на зразок торгівлі, проте

обмін здебільшого здійснювався примусово; це був результат інституціоналізованих взаємин між сторонами угоди: одна з них мала право отримувати, а друга була зобов'язана віддавати.

Унаслідок цього суспільство потрапило в пастку натурального сільського господарства, вразливого до найменших економічних криз і негараздів. Усі технології були відсталі й не розвивалися. Доколоніальне суспільство тонґа не знало колеса — ані гончарного, ані транспортного. Землеробство — основа економіки в цьому регіоні — не давало доброго врожаю: не тому що земля була неродюча, а тому що обробляли її мотиками, а не плугом.

Як ми вже переконалися, джерела клітки норм у тонґа не були пов'язані зі спостереженнями Гоббса. Почасті причина того, що такі норми виникали в багатьох народів, полягає в тому, що егалітаризм має прозору політичну логіку. Норми егалітаризму підтримують статус-кво. Коли вони слабкі або взагалі відсутні, народжується ієрархія, суспільство опиняється на слизькому схилі, а бездержав'ю настає кінець. Бездержавні суспільства, що дожили до наших днів, мають сильні й глибоко вкорінені норми егалітаризму. Крім того, останні допомагають стримувати конфлікти. Якщо конфлікт ризикує вилитися в насильство й ворожнечу, краще йти за чітко прописаним економічним сценарієм. З новими економічними можливостями, новими видами діяльності й новими типами нерівності виникатимуть і нові конфлікти, з якими наявним нормам буде впоратися набагато важче. Ліпше не ризикувати, скочуючись у Війну. Краще залишатися зі статус-кво.

Економіка в клітці

Ця ситуація нам уже добре знайома з прикладу тів. Як ви пам'ятаєте з розділу 2, тів виробили комплекс норм, які надійно рятували їх від слизького схилу. Кожного, хто намагався нарощувати владу, щоб застосовувати її проти інших, негайно ставили на місце звинуваченнями в чаклунстві. Виявляється, що їхні норми і створена ними клітка так само впливали й на економіку, фактично породивши «економіку в клітці».

Суспільство тів ґрунтувалося на родових зв'язках та спадковості. Як ми бачили, у тів була спеціальна назва для території, де проживали нащадки спільного предка, — «тар». У кожному тарі були старійшини, які мали стільки влади, скільки дозволяла традиція суспільства тів. Вони розподіляли між мешканцями тару землю, необхідну, щоб прогодувати їхні сім'ї. Рівно стільки, скільки було достатньо, — і ніколи більше. Як зауважили антропологи Пол і Лора Боганнан, якщо чоловік «забажає саджати більше ямсу, ніж потребують його дружини й діти, щоб продати надлишок та одержати більше грошей і різного добра, ніж мають інші, йому, найімовірніше, відмовлять».

До того ж у Тівленді не було ринку, щоб купувати і продавати робочу силу. Як не було і ринків землі та капіталу. Для сільськогосподарського виробництва в тарі був доступний лише один ресурс — праця його мешканців. На землі працювали чоловіки й жінки, але обробляли вони різні культури, і лише жінки вирощували основний продукт — ямс. Чоловіки мусили надати своїм дружинам землю для обробки, але не мали права зазіхати на продукти їхньої праці. Для деяких товарів існували ринки, проте, як зауважують Боганнани,

мабуть, найбільш характерною особливістю ринку тів була його надзвичайна обмеженість, а також те, що він майже не захоплював інших інститутів суспільства.

І справді, у тів не було вільних ринків. Їхні ринки були замкнені в клітці — структуровані не для того, щоб спростити торгівлю, а щоб уникнути слизького схилу.

Здається, найочевидніший приклад цього стосується поняття обміну товарами, який був суворо обмежений. Уся економіка поділялася на різні сфери. Торгувати можна було в межах однієї сфери, не вторгаючись в інші. Найгнучкішою з них був ринок харчових продуктів і товарів першої потреби, де продавали курей, кіз, овець, домашнє начиння й інші ремісничі вироби (ступки, зернотерки, калабаші, глеки та кошики). Сировину для виробництва цих товарів також продавали тут. Крамарювали на місцевих базарах, ціни були гнучкі, дозволялось торгуватися. Ці ринки вже встигли адаптуватися до наявності грошей. Проте ця сфера залишалася повністю ізольованою від продажу престижних товарів, обмінюватися якими на ринку було заборонено. Такими товарами вважали худобу, коней, особливий різновид білої тканини — тугунду, ліки, магичні предмети і мідяні палиці. Колись до цієї категорії належали й раби. У цій сфері гроші не використовували, однак між різними видами товарів існував певний еквівалент. Наприклад, історично ціну на рабів вказували в коровах і мідяних палицях, а ціну худоби — в мідяних палицях і відрізах тугунду.

Акіґа, старійшина тів, з яким ми познайомилися в розділі 2, згадує кілька специфічних способів, у які торгували престижними товарами: «За шмат тугунду можна купити залізну палицю. У ті часи п'ять відрізів тугунду дорівнювали одному бугаю. Корова коштувала десять шматків тугунду. Мідяну палицю оцінювали приблизно як один шматок тугунду, отже, за п'ять палиць давали одного бугая».

Це вже певною мірою нагадувало сучасні процеси обміну, хоча їхні умови були чітко визначені й незмінні. Попри те що престижні товари дозволялося обмінювати в такий спосіб, це не означало, що їх можна було вільно продавати й купувати, тож, як про це писали Боганнани, «тів не мали змоги придбати корів на ринку».

Як же люди могли дістати престижні товари? Перехід від товарів першої потреби до престижних був процесом, який Боганнани назвали «конверсією». Тів визнавали, що надбання повсякденних товарів може бути результатом тяжкої праці, проте це не стосувалося престижних. Вони вважали, що тяжкої праці для них замало: необхідне ще й «сильне серце». Конверсія «вгору» була можлива тоді, коли хтось мав намір позбутися своїх престижних товарів і в такий спосіб здійснити конверсію «вниз». Утім «люди старалися не допустити одне одного до конверсії», бо того, хто здійснив її, «боялися й водночас поважали. Якщо він був достатньо могутнім, щоб винести вимоги своїх невиситимих родичів... його боялися як людини, що має особливий, імовірно недобрий, дар (“цав”)».

Отак ми знову повернулися до цав! Норми тів тримали економіку в клітці, викорінювали ринки факторів виробництва й робили спадковість головним виробничим засобом. Натомість вони встановлювали рівновагу між різними групами родичів, запобігали потраплянню на слизький схил і робили статус-кво непохитним.

Як і силувана щедрість у тонґа, економіка в клітці у тів мала очевидні негативні наслідки. Ринки мають вирішальне значення для ефективної організації економіки та процвітання. Проте в суспільстві тів їм не давали функціонувати. У міру того, як відбувалася торгівля, ціни часто залишалися фіксованими. У результаті в Тівленді, як і в тонґа, панували жахливі злидні. Інститути суспільства тів майже не створювали можливостей для нагромадження капіталу, окрім як у формі простих знарядь, таких як палиці для риття землі чи кухонне начиння. Навіть проста економія могла призвести до звинувачень у «неправильному» цав, тому страх перед відплатою робив накопичування надто небезпечним. Саме тому в час, коли Тівленд завоювали британці, його населення перебувало на межі виживання, а тривалість життя становила близько 30 років.

Ібн Хальдун і цикл деспотизму

Наша розповідь про тонґа і тів дає привід думати, що Гоббсів аналіз економічних наслідків у бездержавному суспільстві був не зовсім правильним. Ці суспільства не потонули в суцільному насильстві та конфліктах, що руйнують усі економічні стимули, навіть якщо Ківу в Конго нагадує нам про те, що існує безліч прикладів

суспільств без централізованої влади, які затиснуті в лещатах таких конфліктів. Водночас виявилось, що висновки Гоббса не цілковито хибні, адже норми, які ці суспільства виробили, щоб контролювати конфлікти, зрештою породили вкрай спотворені мотиви.

Можливо, Гоббс мав рацію в тому, що Деспотичний Левітан кращий для економічних стимулів, оскільки він створює надійність, передбачуваність і порядок? Частково (але тільки частково) — так. І найкраще зрозуміти двояку сутність економіки за Деспотичного Левітана допоможуть праці великого арабського науковця Ібн Хальдуна. Народжений у Тунісі в 1332 році, Хальдун простежив свій родовід до Мухаммеда через Ємен. Він прожив яскраве життя, у якому була навіть зустріч із проводирем завойовників-монголів Тамерланом. Його найвідоміша наукова праця — «Кітаб аль-Ібар» («Книга уроків»), перший том якої під назвою «Мукаддіма» («Вступ») особливо важливий для усвідомлення економічних наслідків деспотичної держави.

«Вступ» Хальдуна багатий на ідеї. Він не лише простежує економічні наслідки виникнення держави на Аравійському півострові, а й представляє теорію динаміки політичних інститутів, яка ґрунтувалася на тому, що він уважав двома фундаментальними конфліктами в суспільстві. Перший — між пустелею з її кочівним життям та осілим міським суспільством. Другий — між правителями й підданими. Хальдун вважав, що в першому конфлікті шанси вищі в людей пустельних — завдяки природі їхнього суспільства, сформованого в умовах суворого і маргінального життя в пустелі. Їхньому суспільству було притаманне те, що він називав «асабією», тобто «суспільною солідарністю» або «груповим чуттям». Асабія — поняття добре відоме й сьогодні. Вона була частиною клітки норм бездержавного суспільства, проте Хальдун пропонує новий погляд на ці норми. У нашому розумінні асабія була тим, що допомагало регулювати конфлікти та зберігати політичну рівність у кочівних суспільствах. Хальдун стверджував, що вона також суттєво сприяла кочівникам у підкоренні сусідніх осілих народів.

У попередньому розділі ми побачили, як іслам дав Мухаммедові перевагу в його державотворчих зусиллях. Бедуїнські племена, на які він покладався в цій справі, мали багато асабії, і це дало йому і його наступникам ще одну перевагу в перетворенні халіфату на могутню імперію. На думку Хальдуна, цю перевагу забезпечили не лише економічні труднощі, а й тісні родинні зв'язки, які спонукали до взаємної допомоги в суворих пустельних умовах. Пустелі завжди судилося перемагати осілий світ і породжувати нові держави й династії.

Однак Хальдун стверджував, що, хоч асабія і допомогла людям пустелі завоювати «цивілізовані землі» й установити там своє панування, внутрішня динаміка такої влади неминуче призводить до розпаду асабії та остаточного краху держав, заснованих такими групами, як бедуїни. Відтак увесь цикл повторюється знов і знов, коли нова група з пустелі замінює зруйновану державу. За словами Хальдуна, *тривалість існування однієї династії зазвичай не виходить за межі трьох поколінь. Перше покоління ще зберігає риси пустелі, її витривалість і дикість... сила чуття*

групи йому ще також притаманна... друге покоління переходить від пустельного світогляду до осілої культури... від держави, де славу ділили між собою всі, до держави, де одна людина забирає всю славу собі... Люди звикають до покірності й смиренності... Третє покоління... вже геть не пам'ятає часів життя в пустелі... Воно втрачає... чуття групи, бо тепер ним править сила... Якщо хтось приходить до нього і чогось вимагає, воно не може опиратися.

Крім того, дослідження Хальдуна яскраво ілюструє роль конфлікту між правителем і підданими. Вийшовши з пустелі, «одна людина забирає всю славу собі», тоді як більшість людей «мусить звикати до покірності й смиренності». Новій династії він давав близько 120 років.

* * *

Перш ніж зануритися глибше в цю політичну динаміку та її економічні наслідки, варто згадати історію, яку ми розглядали в попередньому розділі, а також простежити, що сталося після смерті Мухаммеда.

Арабські завоювання, які розпочав Мухаммед, спершу підтримували чотири лідери, відомі як халіфи; свій авторитет вони заслужили тим, що були особисто близькі до самого Пророка. Це були Абу-Бакр, Умар, Усман й Алі (двоюрідний брат і зять Мухаммеда, який загинув у 661 році). Убивство Алі припало на кінець періоду суперечок щодо того, як слід керувати новоствореною державою. Усман агресивно намагався зміцнити центральний контроль над молодого державою і зрештою був убитий повсталими солдатами. Окрім Алі, на його трон претендував Муавія, кузен Усмана й намісник Сирії. Це спричинило тривалу громадянську війну, яка закінчилася смертю Алі та проголошенням Муавії халіфом. Він заснував династію Омейядів, які правили майже сто років, доки на зміну їй у 750 році не прийшли Аббасиди — нащадки Аббаса, дядька Мухаммеда. Ще до встановлення влади Омейядів уже було завойовано Іран, Ірак, Сирію та Єгипет, тривала колонізація Північної Африки, яка до 711 року остаточно завершилася. До середини VIII століття до імперії також було приєднано більшу частину Іспанії та значні території у внутрішній Азії.

На завойованих землях Омейяди спершу встановили владу арабського військового класу на базі чинних інституцій Візантії (у Сирії, Палестині, Ізраїлі, Єгипті) та імперії Сасанідів (в Ірані та Іраку), яких вони замінили. Лише в 685 році, коли до влади прийшов халіф Абу аль-Малік, Омейяди почали будувати більш виразну державну структуру навколо своєї нової столиці — Дамаска. Утім вони так і не змогли створити дієздатну централізовану державу. Не вдалося це і їхнім наступникам Аббасидам. І хоч їхні війська виявилися дуже ефективними й захопили великі території, трансформувати окупацію у справжню систему правління і заслужити лояльність підкорених народів було набагато важче. Тож у керуванні провінціями своєї імперії, збиранні податків і підтриманні порядку Омейяди й Аббасиди дедалі більше поклалися на місцеві еліти. Щоб заслужити їхню підтримку, вони вдалися до «відкупу податків» — продажу за певну ціну прав на збирання податків. Одержавши таке право від Дамаска, а пізніше, коли до влади

прийшли Аббасиди, — від Багдада, намісники дістали карт-бланш стягувати у своїй громаді будь-які податки, які їм заманеться. Очевидно, це стало лазівкою для встановлення неймовірно високого рівня оподаткування і накопичення земель елітами, позаяк вони забирали собі землю тих, хто не був спроможний заплатити визначену суму. Така політична структура імперії зрештою виявилась саморуйнівною. Місцеві еліти вимагали статусу спадкових намісників і набирали собі армії, щоб підтримувати порядок. Незабаром Багдад утратив над ними контроль. Імперія тріщала по швах й остаточно розпалася в 945 році.

Хальдуна це аж ніяк не дивувало. Він твердо вірив у жагу влади, відзначаючи, що людям у кожній суспільній організації потрібен певний стримувальний вплив і посередник, який не даватиме їй членам ворогувати між собою. За потреби цей посередник повинен мати краще, ніж у решти, групове чуття. Якщо цього не буде, його влада як стримувальна сила не зможе матеріалізуватися.

Щойно така людина отримає визнання, як це було з Мухаммедом у Медіні, вона стане лідером, «тобто проводирем, ватажком, якого слухаються, проте він не матиме влади змушувати інших виконувати свої накази». Утім Хальдун розумів, що саме існування такого лідера може швидко підштовхнути суспільство на слизький схил. «Коли людина, що поділяє чуття групи, досягає рівня ватажка і їй коряться, коли вона бачить відкритий шлях до вищості й застосування сили, вона йде цим шляхом». Тож, оскільки чуття групи не притаманне всім людям рівною мірою, у суспільстві невпинно виникає монархічна влада, яка означає «вищість і змогу правити за допомогою сили».

Однак, прийшовши до влади, правителі нової династії не потребуватимуть чуття групи, щоб підтримувати свою владу. Так, наче покірність уряду — це таке собі божественне одкровення, яке не можна змінити та якому не можна протидіяти». Тож відповідно до своєї генераційної теорії Хальдун вважав, що правителі династії почали віддалятися від тих, хто допоміг їм прийти до влади, та налагоджувати стосунки з новими групами всередині імперії. То був складовий процес творення імперії після завоювання нових земель. Ці землі вже були окуповані, їх часто контролювали місцеві еліти, тому новим династіям доводилося шукати певного компромісу з ними й домагатися їхньої лояльності або ж чекати постійного опору. Коли династія змінила свою природу, а асабія занепала, народився деспотизм або, за словами Хальдуна, «зі зникненням в арабів групового чуття та знищенням арабської раси й узагалі “аравійства” як такого халіфат втратив свою сутність. Формою правління залишалося не що інше, як монархічна влада». Наслідки цього також були прості:

Послабився стримувальний вплив релігії. Виникла потреба у стримувальному впливі уряду і груп...

Королівська влада потребує вищості й сили... Тому рішення правителя зазвичай відхиляються від того, що є правильним. Вони будуть згубні для повсякденних справ людей, якими він править, бо зазвичай змушує їх виконувати його заміри й бажання,

які можуть виходити за межі їхньої спроможності... Стає помітним непослух, який призводить до неспокою і кровопролиття.

Тут Хальдун натякає на деякі економічні наслідки утворення нової династії. Спочатку, завдяки груповому чуттю та «стримувальному впливу релігії», процвітання було можливе. Та згодом, коли утвердилась «монархічна влада», економічна політика стала «руйнівною для повсякденних справ людей». Найочевиднішими економічними висновками з генераційної теорії Хальдуна стають у дискусії про оподаткування, до якої ми перейдемо нижче.

Ібн Хальдун відкриває криву Лаффера

Варто знати, що на початку правління династії невелике оподаткування дає значні надходження. Наприкінці існування династії великі податки дають малі надходження.

Цим твердженням Хальдун випередив доктрину «рейганоміки», яку проголосив американський президент Рональд Рейган у 80-ті роки ХХ століття. Одне з положень рейганоміки вперше накидав на серветці у вашингтонському ресторані «Два континенти» економіст Артур Лаффер. Лаффер намагався пояснити двом майбутнім «зіркам» Республіканської партії Дональдові Рамсфельду і Дікові Чейні, а також журналістові Джуду Ванніскі базовий, на його думку, принцип фінансової політики — криву залежності між рівнем оподаткування, який встановлює уряд, й обсягами податкових надходжень. Коли податкові ставки низькі, їхнє підвищення веде до збільшення надходжень з тієї простої причини, що уряд одержує більшу частку від доходу кожного.

Однак, коли ставки стають надто високі, це нівелює бажання сумлінно працювати, докладати якихось зусиль й інвестувати, оскільки все зароблене в результаті цієї діяльності відбирає уряд. Як наслідок, коли податкові ставки сягають «карального» рівня, занепадати починає не лише економічна діяльність, а й самі податкові надходження. Це дуже добре видно в тих крайніх випадках, коли ставка наближається до 100 %, тобто уряд забирає все, і залишається дуже мало можливостей для одержання доходу; попри дуже високі ставки податків, надходжень не буде. Ванніскі назвав цей графік залежності «кривою Лаффера» — на честь людини, яка її винайшла. Рамсфельд і Чейні зробили для себе неймовірний висновок, який полягав у тому, що можна збільшити податкові надходження, знизивши податкову ставку, оскільки люди реагують на кращі стимули, створювані низьким оподаткуванням. Це була найбільша безпрограшна ситуація всіх часів, яка швидко стала частиною політики президента Рейгана.

Чи варто казати, що у світі, де реальна ставка податків була трохи нижчою за 100 %, як-от у США за президентства Рейгана, збільшення податкових надходжень у результаті зниження ставки податку викликало великі сумніви?

Аналіз економічної динаміки на Близькому Сході, здійснений Хальдуном, мав міцніше емпіричне підґрунтя, а його уявлення про криву Лаффера було дещо відмінним від того, як його виклав сам Лаффер для Рамсфельда і Чейні. В основі

його ідеї лежала генераційна теорія. Спочатку нова династія, оскільки вона все ще має асабію, «встановлює лише ті податки, які передбачені релігією, такі як добровільні внески, земельний податок і подушне». Така система позитивно впливає на економіку, тому що «коли люди не зобов'язані сплачувати високі податки, вони мають снагу і бажання діяти й працювати. Рoste і розвивається культура підприємництва... З ростом культури підприємництва... податкові надходження, тобто загальна сума всіх податків, також зростають».

Тут Хальдун вказує на те, що низькі податки стимулюють економічну діяльність, яку він називає «культурою підприємництва», а це, відповідно до кривої Лаффера, зумовлює зростання податкових надходжень. Факти свідчать, що саме так усе й відбувалося в часи арабських завоювань. Омейяди об'єднали величезні території за допомогою однієї мови, релігії, системи правління і спільної судової системи, що ґрунтувалася на вченні Мухаммеда. Першим і найочевиднішим економічним ефектом цієї мегадержави стало розширення торгівлі та купецької справи. Зрештою, сам Мухаммед починав як торговець. Географ X століття Аль-Мукаддасі склав список товарів, якими обмінювалися Багдад і Хорасан-Мавераннахр (регіон у нинішньому північно-східному Ірані). Перелік, що займає чотири сторінки, містить «одинадцять різноманітних видів одягу, зокрема покривала і тюрбани, часом виготовлені з простої тканини, часом — із коштовної, як-от шовк, а ще браслети, вовняний одяг з тонкої пряжі, залізо» з Найсабура, «сукно, шовкову парчу нижчої якості, тафту, родзинки, сироп, сталь, фісташки і солодощі» з Харата — й аж до «тканин сріблястого кольору [сіґмуну] і самаркандського краму, великих мідяних посудин, різьблених келихів, стремен, вуздечок і попруг» із Самарканда. Ця торгівля супроводжувалася масовим подорожуванням, найбільш яскраве уявлення про яке, мабуть, дає щорічна проща в Мекку (хадж), під час якої сотні тисяч вірян з усієї імперії стікалися в місто, що відкривало великі можливості — не лише духовні, а й комерційні.

Іншим свідченням економічної вигоди від утвердження Халіфату була сільськогосподарська революція. Певною мірою вона теж стала наслідком розвитку торгівлі, завдяки чому було створено значно більші ринки, ніж ті, що існували до того. Після арабського завоювання в усьому регіоні поширилися різні, раніше не відомі тут рослинні культури. Серед них були рис, сорго, пшениця твердих сортів, цукрова тростина, бавовна, кавуни, баклажани, шпинат, артишоки, апельсини, лимони, лайми, банани, плантани¹⁹, манго і кокосова пальма. Багато з цих рослин, що походили з тропіків, не могли рости в прохолодніших і сухіших регіонах, куди їх завозили, — тож необхідно було повністю реорганізувати сільське господарство. Колись їх вирощували взимку, а врожай збирали навесні. У спекотні місяці літа землю не обробляли. Тепер, коли з тропіків прийшли нові культури, які потребували багато літнього тепла, виробництво зазнало реструктуризації та інтенсифікації. До арабського завоювання Близького Сходу у Візантії землю зазвичай обробляли раз на два роки. Тепер на рік збирали два врожаї: наприклад, пшеницю — взимку, а влітку — сорго, бавовну чи рис. Усі ці новації було

задокументовано в арабських книжках з рільництва, які допомогли поширити ці практики по всій імперії.

Інтенсифікація виробництва потребувала зрошування й добрив. У деяких регіонах, завойованих арабами, існували давні системи зрошування, проте на землях, що належали Візантії та імперії Сасанідів, вони перебували в жалюгідному стані. Араби відновили ці системи та збудували нову громадську інфраструктуру, зокрема нові типи гребель, підземні канали, які збирали ґрунтові води й доставляли їх на великі відстані, різні види механізмів, за допомогою яких воду витягали з річок, каналів, криниць і резервуарів. Такі інвестиції в інфраструктуру ґрунтувалися не на нових технологіях; для цього використовували вже наявні й удосконалені технологічні знання і вміння. Хай там як, а все це значно підвищило продуктивність економіки.

Держава, яка виникла з політичного лідерства Мухаммеда, відіграла вирішальну роль у будівництві та підтриманні оновленої іригаційної системи. Вона також заохочувала приватних осіб робити додаткові інвестиції. Це було пов'язано не тільки з відносною політичною стабільністю, яку встановив Халіфат. Причина також полягала в тому, що Медіна була оазисом, і Мухаммед у ролі посередника в суперечках часто мав справу з конфліктами через воду та зрошування; він окреслив низку прецедентів, які сформували основу юридичної системи, яка полегшувала капіталовкладення. Особливо важливим був той факт, що нові правила передавали права на воду не племенам чи кланам, а окремим особам. Це покращило можливості та загасило суперечки між окремими людьми. Були й інші закони, що безпосередньо заохочували виробництво. Один з них надавав пряме право власності на ділянку землі, яку обробляли вперше, і встановлював її оподаткування на рівні однієї десятої від врожаю.

Утім ці первісні переваги випарувалися, а з ними — і високі податкові надходження, що вони давали. Хальдун чітко пише про те, що темп раннього економічного зростання неможливо підтримувати.

Коли династія залишається при владі і її правителі приходять на зміну одне одному... бедуїнські якості помірності і стримування втрачаються. Їх заступає... монархічна влада з її тиранією та осіла культура... Обсяг індивідуального оподаткування для підданих, землеробів та інших платників зростає... На товари купців накладають мито, яке стягують біля міських брам... Зрештою, тягар податків стає для людей нестерпним... У результаті інтерес підданих до культури підприємництва зникає, бо коли вони порівнюють витрати й податки зі своїми доходами й прибутками та бачать, як мало вигоди вони з цього мають, то втрачають надію. Тож багато хто уникає будь-якої культурної діяльності. Відтак загальні надходження від податків знижуються.

А з їхнім зниженням «правитель мусить вигадувати нові податки. Він стягує їх з торговців. Запроваджує податок на виручку, отриману на ринках, а також на різні імпорتنі товари біля міських воріт... Справи занепадають... І ця ситуація дедалі більше загострюється, аж поки династія не розпадається. Чимало подібних

випадків сталося в містах Сходу в останні дні династій Аббасидів та Убайдідів--Фатімідів». (Династія Фатімідів, яка дістала свою назву за ім'ям доньки Мухаммеда Фатіми, була третім халіфатом, що панував у Північній Африці з початку X до кінця XII століття).

Думку Хальдуна підтверджують численні свідчення. Коли після арабських завоювань ставка податку на землю стрімко зросла, надходження впали. Наприклад, суми, сплачувані Іраком, зменшилися від 12,8 мільйона динарів після завоювань до 8,3 мільйона під кінець правління Омейядів, а згодом до 5 мільйонів у 819 році й аж до 3 з лишком мільйонів у 870-му. Те саме відбувалося в Єгипті та Месопотамії.

Зазвичай це призводило до того, що правитель «сам брався до комерції та сільського господарства, бо хотів збільшити свої доходи». Проте Хальдун розумів, що для людей у суспільстві це може бути дуже шкідливо, оскільки «коли правитель, який має набагато більше грошей за них, починає з ними змагатися, навряд чи хтось із них зможе отримати те, що бажає, і зрештою всі будуть збентежені й нещасливі. Крім того, правитель може присвоїти собі більшість сільськогосподарських продуктів і наявних товарів... Він робить це або силою, або скуповуючи їх за найнижчими з можливих цін. Надалі не залишиться нікого, хто насмілювався б його обійти. Так він може змусити продавця знизити ціну». З іншого боку, коли правитель продає, він змушує всіх платити високу ціну. Конкуренція з правителем призводить до ситуації, коли «землероб кидає землеробство, а торговець — торгівлю».

Коли держави Омейядів та Аббасидів розпалися, вплив «податкового фермерства» і неспроможність правителів збудувати ефективний державний апарат призвели до погіршення інфраструктури, а також падіння інвестицій, адже землероби були віддані на милість місцевих еліт. І справді, здавалося, що прості землероби, які не знали, як звести кінці з кінцями, кидають землю і переселяються в міста. Вхідження еліт в економіку мало саме такі наслідки, про які попереджав Хальдун.

Своєю теорією Хальдун чітко пояснив крах династії Аббасидів:

Групове чуття в арабів за час правління Аль-Мутасіма і його сина Аль-Ватіка було знищене. Після цього вони намагалися підтримувати свою перевагу над урядом за допомогою персів, турків, дейлемітів, сельджуків та інших сателітів. Згодом персидські (неарабські) сателіти одержали владу в провінціях імперії. Вплив династії зменшився і вже не поширювався за межі околиць Багдада.

Дволике деспотичне зростання

Теорія Хальдуна блискуче ілюструє те, як формування деспотичної держави впливає на економіку, — не тому, що тип циклу, де погане йде слідом за хорошим (гіпотезу про який висунув Хальдун), є якимсь «історичним законом», а тому що

вона вияскравлює і хороше, і погане, що буде втілено в економіці за деспотичного режиму.

Держава може забезпечити безліч переваг у плані поліпшення порядку, безпеки та миру. Вона може впроваджувати закони, вносити ясність і передбачуваність у конфлікти, які неминуче виникають у процесі економічної взаємодії. Вона допомагає розвиватися ринкам і торгівлі. Держава та її творці й керманічі можуть також бути зацікавлені в тому, щоб нав'язувати права власності — з тих самих причин, які ми бачимо в кривій Лаффера: без права власності та передбачуваності державної політики створюється враження, ніби над кожним нависає близька до 100 % ставка податків, усім бракує стимулу до виробництва, праці, торгівлі та інвестування, — і, відповідно, держава одержує менше податкових надходжень. Такий результат бажаним не назвеш. Тому краще, щоб податки були низькі. У цьому разі економічна діяльність може потенційно процвітати, від чого суспільство і Деспотичний Левітан мають неабияку користь. Та сама логіка пояснює, чому державотворці бувають зацікавлені в наданні громадських послуг, створенні інфраструктури й навіть системи освіти для підвищення продуктивності та поживлення економічної діяльності.

Усе це наводить на думку, що Деспотичний Левітан здатен створити кращі економічні можливості та стимули, ніж це робить Війна або клітка норм. Він навіть може організувати суспільство, структурувати закони й здійснювати інвестиції, щоб безпосередньо стимулювати економічне зростання. У цьому й полягає сутність того, що ми називаємо «деспотичним зростанням».

Історія ісламської держави добре ілюструє цей тип зростання. На відміну від войовничих кланів, які до того домінували в Медіні, Мухаммед з його здатністю розв'язувати суперечки та забезпечувати дотримання законів стимулював економічну діяльність. Права власності стали для медінців більш захищеними завдяки тому, що держава Мухаммеда запобігала ескалації суперечок, а після об'єднання арабських племен припинила набіги. Крім того, ті самі чинники полегшували торгівлю. Як ми вже знаємо, ця протодержава здійснювала інвестиції в нову громадську інфраструктуру, зокрема в греблі, підземні канали й іригаційні споруди. У результаті продуктивність сільськогосподарського виробництва різко зросла. Усе це дуже відрізнялося від того, куди прямувала Медіна до приїзду Мухаммеда.

Так само як і Левітан, деспотичне зростання також має дві подоби, і Хальдун дуже добре це розумів. Він визнавав, що деспотична держава, позбавлена народного контролю й будь-яких механізмів звітування, з часом концентруватиме в собі дедалі більше політичної влади. Що більша влада, то більша монополізація економічних вигод і відчутніша спокуса порушувати права власності, які вона мусить захищати, що, відповідно, призводить до повільного сповзання вниз кривою Лаффера, туди, де ставки податків і ризик експропріації такі високі, що страждають не лише громадяни, а й податкові надходження держави. Насправді Хальдун вважав, що цього шабля, на якому держава виступає проти суспільства, не уникнути. Це

означає не тільки те, що плоди деспотичного зростання зрештою будуть вичерпані, а й те, що передчуття оприявлення страшного обличчя Левіятана ще швидше зведе нанівець створені ним переваги. Як поетично висловився Хальдун,

Наче шовкопряд, що пряде свою нитку,

Знаходить свій кінець серед ниток, які спряв.

Не менш важлива й друга причина, чому деспотичне зростання обмежене. Як ми наголошували в нашій попередній книжці «Чому нації занепадають»²⁰, для тривалого економічного зростання необхідні не лише надійне право власності, торгівля та інвестування, а також, що ще важливіше, інновації та постійне підвищення продуктивності. Забезпечити це під пильним оком Деспотичного Левіятана значно важче. Інновації потребують креативності, а креативність — свободи: індивідуум повинен мати змогу діяти безстрашно, експериментувати, прокладаючи власний шлях своїми ідеями, навіть якщо іншим це не до вподоби. В умовах деспотизму такого досягти нелегко. Коли в суспільстві одна група домінує над іншою, можливості відкриваються не всім, а в суспільстві без свободи не буде толерантності до вільнодумства й експериментаторства.

Саме тому в нашій попередній книжці ми стверджували, що «екстрактивне зростання» — це поняття, близьке до того, що тут ми називаємо зростанням деспотичним; воно обмежене і має мало шансів стати основою стабільного і тривалого процвітання. Обмежену природу екстрактивного зростання ми проілюстрували кількома прикладами: найпростішим із них було сходження і занепад «дива» радянської економіки. Радянська влада змогла організувати економіку так, щоб вливати величезні ресурси й інвестиції у виробництво і, зрештою, в космічну галузь і гонку озброєнь. Проте вона не зуміла створити достатньо інновацій і поліпшити продуктивність, щоб утримати свою економіку від стагнації, а згодом — і від цілковитого краху. Цей приклад підкреслює той факт, що екстрактивне зростання відбувається тоді, коли правитель, не стримуваний ані інститутами, ані суспільством, зацікавлений у тому, щоб його підтримувати. Та навіть у такому випадку правителю не під силу наказати створити інновації чи керувати ними. Так само він не зможе забезпечити широке розповсюдження можливостей, щоб якнайкраще використати творчий потенціал людей. Те саме відбувається і в умовах деспотичного зростання, які створює Деспотичний Левіятан за відсутності народного контролю, активної участі суспільства і справжньої свободи.

Закон розщепленого весла

Переваги деспотичного зростання для державотворців добре розумів Камегамега, коли об'єднував Гавайські острови. Першим законом, який він ухвалив після остаточного завоювання архіпелагу, був «Закон розщепленого весла». У ньому було сказано:

О народі мій, шануй богів своїх;

поважай однаково [права] мужів великих і скромних;

дбай, щоб літні люди, жінки та діти в хатах при дорозі лягали спати без страху й бентеги.

Хто не слухатиметься — помре.

Цей закон вважають таким важливим в історії Гаваїв, що в 1978 році його було включено до Конституції штату, її 10-ї статті:

Громадська безпека. *Закон розщепленого весла, «matala-hoe kapawai», який ухвалив Камегамега I, — дбати, щоб літні люди, жінки та діти в хатах при дорозі лягали спати без страху й бентеги, — залишається унікальним живим символом турботи штату про громадську безпеку.*

Штат має владу забезпечувати людей від злочинів проти особи та власності.

Початкове завдання цього закону полягало в тому, щоб підкреслити, що нова держава не толеруватиме безпричинних нападів на людей і майно. Назва закону відсилає до одного випадку, коли Камегамега ще замолоду брав участь у рейді на узбережжя Пуна, що на південному сході острова Гаваї (див. мапу 6 у попередньому розділі), й вирішив напасти на рибалок, щоб відібрати в них вилов. Вистрибнувши з каное на берег, Камегамега втрапив ногою в розколину в застиглій лаві. Побачивши це, один рибалка наважився підійти до нього і вдарити веслом, яке від удару розщепилося. Назва закону свідчить, що Камегамега пізніше усвідомив хибність свого вчинку і вирішив використати таку поведінку.

Його непокоїли не лише напади на людей і майно серед гавайців, а і їхні дії проти іноземців. Він розумів, що процвітання його нового острівного королівства залежить від пожвавлення торгових відносин із зовнішнім світом. У процесі об'єднання островів розвинулась активна торгівля з іноземними суднами, проте вона перебувала під постійною загрозою ворожих дій. Гавайцям особливо подобалося викрадати якорі іноземних кораблів. У попередньому розділі ми побачили, що ланцюг подій, який закінчився загибеллю капітана Кука, почався з викрадення човника з Кукового флагмана. Ще в 1793 році Камегамега заявив членові дослідницької експедиції Джорджа Ванкувера

про свій урочистий намір ніколи не докучати і не завдавати клопоту навіть найменшим суднам, що приходять у Кеалакеуа чи деінде, де буде він, а навпаки — створить для них усі можливі зручності.

До цього, як і до пожвавлення деспотичного зростання, Камегамега поставився серйозно. Невдовзі він зміг подолати небажання іноземних торговців відвідувати архіпелаг. Потенційні економічні вигоди були суттєві, і Камегамега дуже вдало ними скористався. Він монополізував міжнародну торгівлю, запровадивши нове тапу, яке забороняло простим людям торгувати з іноземцями. І заволодів ринком так успішно, що вже міг обирати умови торгівлі з іноземцями, встановлюючи високі ціни на товари, яких ті потребували для забезпечення свого флоту. Постачання товарів на судна було дуже вигідним, але згодом Камегамега виявив, що ще більший прибуток може дати експорт сандалового дерева. У 1812 році він підписав угоду з бостонськими морськими капітанами братами Віншіпами та В.Г. Дейвісом, за якою

одержав монополію на експорт сандалу з Гаваїв. Угода мала діяти десять років, і четверту частину всіх прибутків забирав собі особисто Камегамега. Ібн Хальдун писав, що такі угоди не приносять тривалого процвітання. Усе сталося саме так, як і передбачав Хальдун.

Акула виходить на суходіл

Одним з найбільших дослідників історії Гаваїв був швед Абрагам Форнандер, який прибув на острови в 1838 році, вивчив гавайську мову, одружився з місцевою жителькою і взагалі перейнявся глибокою любов'ю до цього суспільства. Він помер у 1887-му, і його рукописи у 20-х роках ХХ століття зрештою опублікував Музей Бішопа. Форнандер записав таку пісню:

*Акула, що вийшла на суходіл, — мій ватаг,
Вельми могутня акула, що може зжертви всю землю;
Акула з яскраво-червоними зябрами — мій ватаг,
Вона має горлянку, що проковтне цілий острів і не вдавиться.*

У цій пісні гавайських вождів (до часів Камегамеги) порівняно з «акулами, що вийшли на суходіл». Це була влучна і жорстока аналогія.

Як і в інших випадках деспотичного зростання, створення гавайської держави в часи Камегамеги швидко пішло шляхом, що й за попередніх вождів — шляхом акули на суходолі. Цей процес підсумував Семюел Камакау, інший представник першого покоління гавайців, які писали історію свого суспільства. Як і Девід Мало, чий свідчення ми наводили в попередньому розділі, Камакау сам був самовидцем багатьох подій, про які писав, або ж бесідував з їхніми учасниками. У його матеріалах згадано про позитивні аспекти державотворення Камегамеги, але водночас, нічого не приховуючи, він згадує і про величезні фіаско:

Країна в цілому виграла від об'єднання під централізованим урядом, проте більшість вождів і землевласників за Камегамеги гнобили своїх підданих і забирали в них землю, перетворюючи тих, хто мав земельні наділи, на рабів... Податками обкладалося все майно, мале й велике, і їхня кількість постійно збільшувалась, бо під кожним володарем існували менші володарі, й усі вони вимагали данини... Об'єднання земель принесло з собою тягар податків... «Податком обкладають кожен клаттик землі», — нарікали в народі.

Наступ акули — чи то пак акул, адже в гру швидко вступили ватажки, нижчі за Камегамегу і його наступників, — на суходіл яскраво описано в низці датованих 1846 роком документів, пов'язаних зі спробою короля Камегамеги III раціоналізувати й перерозподілити права власності на землю. Рада з трьох осіб, одного гавайця і двох чужинців, встановила низку «принципів», за якими мало відбуватися оформлення права власності. У цих принципах наголошувалося, що «король, який представляє уряд і в минулому був єдиним власником землі... повинен і надалі ним вважатися». Певна річ, як ми вже зрозуміли, ішлося не про те,

що король «володіє» землею в західному розумінні цього слова. Попри це, у документі йшлося:

Коли Камегамега I завоював острови, він, наслідуючи приклад своїх попередників, поділив усі землі між своїми полководцями, залишивши собі частку, яку мали обробляти його безпосередні служники та помічники. Кожен із найвищих вождів поділив свої землі, пороздававши їх своїм командирам і вельможам, які, зі свого боку, поділили їх серед своїх людей, і так знов, і знов. Земля пройшла крізь руки чотирьох, п'яťох або шістьох осіб, від короля до найнижчого класу орендарів. Усі ці особи вважалися такими, що мають права власності на землю та її плоди.

Усі вони... були в боргу перед королем і не лише платили податки, які той встановлював на власний розсуд, а й мали служити та працювати на його вимогу — усі, від низу до верхів. Окрім щорічного податку, вони також мусили віддавати частину продукту, отриманого на землі. Від них повсякчас вимагали беззастережного послуху.

Це формулювання дуже важливе. Тепер не тільки «макааїнана», прості люди, мусили платити данину й відпрацьовувати: такий обов'язок мали всі — «від низу до верхів». Також важливий вислів «служити та працювати на його вимогу». На землі короля широко застосовували примусову працю. Представник Російсько--американської компанії купець Федір Шемелін, який мав багато справ з Гавайським архіпелагом, писав, що «він не лише нічого не платить їм за працю, а навіть відмовляється їх годувати». Камакау зазначав, що заготівельники сандалового дерева їдять «самі лише трави й стебла папороті».

Примусова праця стала особливо важливою, коли після смерті Камегамеги у 20-х роках XIX століття різко зріс попит на сандал. Сандалові гаї зазвичай були розташовані далеко від селищ, на схилах гір, тож король і вожді почали збирати величезні загони із сотень і навіть тисяч невільників, які мусили шукати, рубати й перевозити деревину на узбережжя, що часом забирало по кілька тижнів. Англійські місіонери Таерман і Беннет бачили двотисячний загін, що переносив сандал на королівські сховища в Каїлуа на острові Гаваї в 1822 році. Ці люди не отримували ані платні, ані харчів, і мусили самі добувати собі їжу. Примусова праця і переселення, пов'язане з нею, швидко призвели до занепаду сільського господарства і фактично голоду. Один сучасник, який відвідав острови, писав, що *серед причин, чому на острові так бракує провізії, — те, що люди за кілька місяців до того були зайняті заготівлею сандалу і, певна річ, занедбали свої поля.*

Особливо докладно було задокументовано поведінку одного з вождів на ім'я Кокс на півночі острова Оаху. На початку 20-х років він організував тривалу кампанію із видобування сандалової деревини в гірських лісах у долині річки Анахулу в північній частині острова. Торговець Гілберт Метісон був свідком розмаху цього зачинання й масштабів примусу, який для нього застосовували. Він писав:

Кокс наказав кільком сотням своїх людей прибути в ліси в призначений день для заготівлі сандалу. Підкорилися всі, крім одного чоловіка, якому вистачило дурості й

упертості відмовитися. Того самого дня його дім зайнявся і згорів дощенту, проте він продовжував опиратися. Тоді в нього відібрали все майно, а його сім'ю вигнали із землі.

Спостереження Метісона щодо того, як Кокс правив на своїй території, показує, якою екстрактивною стала держава після смерті Камегамеги. Приміром, один американський моряк, якому Кокс подарував земельну ділянку, розповідав, що взагалі боїться робити щось на цій землі, бо це може привернути увагу Кокса, і той забажає забрати землю назад. У 1824 році місцеві жителі скаржились місіонерові Джеймсу Елі:

Ми потопемо в розпачі. Ми не маємо стимулу до праці, надто багато речей відлякують нас від неї. Якщо ми виявляємо заповзятливість, нас помічають вожді, і те, що ми отримуємо, у нас вилучають. Якщо ми тримаємо свиней, овець, кіз чи домашню птицю, на розсуд вождя в нас можуть їх відібрати. Якщо ми продаємо вирощене, то гроші або майно, отримані нами натомість, привласнюють вони. Що більше ти заповзятий, то більше тебе гноблять.

До кінця 20-х років XIX століття обсяги примусової праці на короля збільшили від одного до трьох днів на тиждень, у міру того як зростали обсяги заготівлі сандалової деревини. На початку 30-х років сандалові ліси були вирубані, але тепер король і вожді почали практикувати примусову працю на полях. У 40-х місіонер Вільям Робертс зауважував, що, окрім обов'язкових відпрацювань, пересічний землероб мусив віддавати дві третини свого врожаю королю та різним ватажкам.

Кульмінацією екстрактивної системи стала «Велика Махеле» 1848 року — спроба короля Камегамеги III радикально перерозподілити землі, про що ми згадували вище. Унаслідок цього 24 % всіх земель архіпелагу перейшли в приватну власність короля. Інші 36 % привласнив уряд — по суті, теж король. І ще 39 % поділили між собою 252 вожді, залишивши решті населення менше 1 %.

Акули, що вийшли на суходіл, тепер жадібно поглинали землю.

Птах, який пожирає інших

Схожим чином функціонувала й економіка зулуської держави. У 20-ті роки XIX століття численні малі клани регіону, що згодом став провінцією Квазулу-Наталь, жили за рахунок скотарства та вирощування маїсу й проса. Торгівлі майже не існувало, а міжнародні работорговці ніколи не проникали в цю частину Африки. Як і в більшості доколоніальних африканських суспільств, права на обробку землі та випас худоби у відповідних місцях мали сім'ї та роди, що мешкали там. І корови, і зернові культури були приватною власністю сімей. Хоча економіка зулусів багато в чому відрізнялася від економіки тів, у яких корови були рідкістю через поширення мухи цеце, історія свідчить, що вона так само перебувала в клітці. Корови, наприклад, як престижний товар могли бути продані тільки за дуже особливих і надзвичайних обставин.

У процесі побудови своєї держави Шака реорганізував економіку, зламавши ті частини клітки норм, які стояли в нього на заваді. Він оголосив, що вся земля

належить йому. Це був радикальний відступ від початкового статус-кво. Як відомо з одного усного переказу,

земля зулусів належить Шаці, який їх об'єднав. Якщо Шака мав до когось прихильність, то захопивши землю якогось ватажка, він давав цій людині дозвіл будувати свій дім там, де він [Шака] скаже. Шака роздавав землі своїм людям, і кожен міг дістати дозвіл оселитися на землі, навіть якщо в той час там жив хтось інший.

Шаці належала не тільки земля, а й худоба. Проте то була ще дуже проста економіка. Виробництва майже не існувало, хоча Шака монополізував зброярство, зокрема виготовлення списів і щитів для свого війська. Антрополог Макс Глюкман наголошує, що в такому суспільстві нерівність могла проявитися дуже обмежено, адже

зулуський вождь міг з'їсти не так багато маїсової каші.

Водночас формування держави за Шаки збіглося в часі з різким зростанням нерівності, коли більшість вигод перейшла до самого Шаки, його рідні та головних членів зулуських кланів, які належали до королівської сім'ї. Попри те що Шака був спроможний з'їсти «не так багато» маїсової каші, він міг монополізувати — і повністю монополізував — владу, встановивши безперечне домінування над іншими. Він не тільки заявив свої права на землю й худобу, а й узяв під соціальний контроль жінок і шлюб. А ще прибрав до рук жваву торгівлю з європейцями, які осіли на узбережжі. Він зробив так, щоб уся торгівля з ними йшла через його руки, і повністю заволодів найціннішим для європейців товаром — слоновою кісткою.

Утім за правління Шаки відбувалася не тільки екстракція. Щойно війна, у результаті якої постала зулуська держава, завершилась, Шака, як і Камегамега, створив судову систему й централізовані інститути розв'язання конфліктів, які допомагали людям, покращуючи водночас економічні стимули. За переказами, початковий план територіальної експансії Дінгісвайо був зумовлений бажанням припинити постійні бої, що точилися між дрібними й більшими кланами. Щойно вони ввійшли до складу держави Шаки, там запанував порядок, і Шака справді захистив людей від загрози пљондрування сусідніми кланами. Злочинність усередині королівства також значно знизилася. Крадіжки худоби, які були звичними в період сходження Шаки до влади, майже припинилися через суворі покарання, які він встановив за ці порушення.

Як і в інших випадках, про які ми вже згадували, лад у Зулуленді породив деспотичне зростання, яке певною мірою виявилось позитивним для суспільства, але значно більше збагатило самого Шаку та його оточення.

Економіка Трояндової революції

У дні безвладдя після падіння комунізму в Грузії утворилося «золоте дно» для приватного сектору транспортних послуг. Зокрема, почався «бум» на маршрутки — автобуси-таксі, які, на відміну від попередньої жорстко регульованої системи, видавалися дуже привабливим і гнучким транспортним засобом. Проте уряд

Едуарда Шеварднадзе, про чие сходження до влади ми розповідали в попередньому розділі, незабаром показав, що він також може регулювати ситуацію, і не менш жорстко.

Кожен водій маршрутки мусив щоденно проходити медичну комісію, яка визначала, чи не вийшов він на роботу п'яним або чи не має високого артеріального тиску. Якщо водій не надав довідки, його могли позбавити ліцензії. На час приходу Шеварднадзе до влади сотні, ба навіть тисячі маршруток розвозили людей по всьому Тбілісі. Уряд Шеварднадзе був таким скрупульозним не лише щодо водіїв. Було вирішено, що ятки дрібних вуличних торговців мають відповідати певним архітектурним стандартам. Як і маршрутники, ці люди повинні були поновлювати свої ліцензії двічі на рік. І ці норми були тільки вершиною айсберга. Заправні станції, наприклад, мали бути розташовані на певній відстані від вулиць.

Щоб впровадити такі заходи, держава Шеварднадзе мала накопичити великий потенціал. Певною мірою, так і було, хоча й не в очевидному сенсі цього слова. Насправді, ці норми, як і тисячі подібних, були створені не для того, щоб їх застосовувати. Ніхто насправді не чекав, що маршрутники щодня приходитимуть на медкомісію, — вони й не ходили на неї. Але створивши таке правило, грузинська держава одразу ж отримала привід для переслідування водіїв маршруток усього автопарку. Щоб уникнути цього, вони давали хабарі. Давали їх і дрібні торговці. І заправки теж.

Між неприхованими діями Шеварднадзе, що мали на меті здобування ресурсів й одержання хабарів від грузинів, та теорією покоління Хальдуна, який передбачав, що деспотизм попервах живитиме зростання, а згодом почне посилювати екстракцію, є невеличкі відмінності: під останню схему підпадає історія Халіфату, Гаваїв і навіть Зулуленду. Натомість держава Шеварднадзе перескочила перший щабель і поринула в прямий грабунок. Чому так сталося?

Щоб відповісти на це питання, спершу треба усвідомити, що таке поведження з водіями маршруток було частиною систематичної політики (якщо її можна так назвати), продиктованої не економічною, а політичною логікою. Логіка була така: залишатися при владі, створюючи економічний безлад.

Шеварднадзе поведився так насамперед тому, що опинився в слабшій позиції, ніж інші державотворці, про яких ми писали в попередньому розділі. Навіть перехитрувавши командувачів, він мусив змагатися з сильною провінційною владою в Грузії. Він був заклопотаний не так побудовою ефективної держави, як утриманням влади: саме тому він задовільняв інтереси владних груп, підкуповуючи їх багатствами (чи принаймні хабарями). Для країн, що розвиваються, корупція — річ типова. Тож хабарі, які маршрутники дають державним службовцям, — це не щось надзвичайне. Однак те, що відбувалося в Грузії, дещо відрізнялося від такого типу корупції. Шеварднадзе встановив таку систему, за якої водії майже напевне порушували б закон і ставали легкою здобиччю для поліції. Він зробив порушення закону неминучим і створив систему, яка заохочувала корупцію.

Його головною метою був контроль над суспільством, яке тепер жило в стані постійної провини через порушення закону. Ти можеш відкупитися від закону хабарем, але держава однаково прийде по тебе, рано чи пізно. Ця схема також допомагала контролювати державних службовців — ще одну потенційно владну групу: брати хабарі було протизаконно, тому держава могла б узятися й за них, якби захотіла.

Шеварднадзе поєднав те, що можна назвати «низькою корупцією», з не менш заплутаною системою «високої корупції». Найвища еліта, члени парламенту і високопосадовці втягнулися в аналогічну схему. Вони також були зацікавлені в підтримці режиму Шеварднадзе, позаяк він ділився з ними доходами, які пливли до його уряду, — насамперед від міжнародних донорів. Але користуватися всім цим вони могли лише доти, доки Шеварднадзе залишався при владі, тож мусили впрягати своїх волів у цей віз. Для цього Шеварднадзе використовував безліч методів. Його найбільшою перевагою було комуністичне минуле країни: грузинський уряд контролював більшість виробничих секторів економіки. Попри численні спроби приватизації, до його приходу до влади нічого такого не відбулося. Сам Шеварднадзе пристав на російську модель приватизації, продаючи обрані активи впливовим людям або тим, кого він хотів схилити на свій бік (про приватизацію в Росії ми поговоримо в розділі 9). Часто, щоб скріпити угоду, він робив їх міністрами галузей, до яких належали їхні фірми та компанії. Так він створив низку монополій. Регулювання «вгорі» були такою самою частиною політичної стратегії, як і регулювання «внизу». Приміром, уряд ухвалив закон, згідно з яким у кожному автомобілі мав бути вогнегасник певного типу — їх імпортувала фірма одного з родичів міністра внутрішніх справ.

Родина самого Шеварднадзе також не лишилася за бортом. У той час як більшість населення страждала від частих відключень електроенергії, дві комерційні фірми, які належали рідним президента, продавали державну електрику «на сторону» й заробили на цьому близько 30 мільйонів доларів чистого прибутку. Існувало чимало регулювань щодо імпорту й експорту, тож контрабанда стала вельми вигідною і набула величезних масштабів. У 2003 році парламентська комісія підрахувала, що 90 % борошна, 40 % бензину і 40 % сигарет, які споживалися в країні, були ввезені нелегально. Така ситуація породила потужний потік хабарів, та оскільки еліти, зокрема багато членів уряду, були залучені до незаконної торгівлі, це також стало прекрасним гачком, на якому їх усіх можна було тримати, — так само чинила дорожня поліція з маршрутниками. Заохочення порушень закону було частиною стратегії.

Показником того, якою мірою міністерські посади використовувались як інструмент залучення і корупції, є той факт, що тільки у 2000 році, через вісім років перебування при владі, Шеварднадзе нарешті призначив міністром когось зі своєї політичної партії. Прикметно, що цією людиною був Міхеїл Саакашвілі, який обійняв посаду міністра юстиції. Саакашвілі відмовився увійти в коло президента, і

його швидко звільнили. Згодом, у листопаді 2003 року, він став одним із лідерів Трояндової революції, яка усунула Шеварднадзе від влади.

Економічний вплив політики Шеварднадзе був негативним у всьому. І не лише тому, що всі монополії та норми не давали ринкам створювати можливості й заохочувати до продуктивної діяльності. Почасти це пояснювалось тим, що Шеварднадзе керував усім дуже обережно й непередбачувано. Метою такого економічного безладу було втримання держави та суспільства в стані дисбалансу. Сьогодні ви могли бути міністром і власником потужної монополії, а завтра Шеварднадзе змінював думку і забирав у вас усе. Ідея полягала в тому, щоб зробити людей надзвичайно залежними від президента і змусити їх до беззастережної лояльності. Ця стратегія виявилась такою ефективною, що Шеварднадзе протримався при владі аж десятиліття. Проте неоднозначність і непередбачуваність в усьому були вкрай несприятливі для інвестицій. Саме тому економічного зростання, навіть у деспотичній формі, у Грузії так і не відбулося.

Політична стратегія, яку швидко розробив і вдосконалив Шеварднадзе, не була специфічно грузинським феноменом. Як ми вже знаємо, деспотизм завжди пригноблює та обмежує участь суспільства в ухваленні політичних, економічних і соціальних рішень, що, зі свого боку, дає простір для розгулу деспотичної влади. Утім, це не конче означає, що тиран утримає свою позицію, бо інші також можуть спокуситися на політичні й економічні вигоди, які дає контроль потужної, нестримуваної держави. Загроза втратити владу може підштовхувати правителя до структурування економіки — проте не для підвищення ефективності, а для залучення прихильних суперників у своє коло і скорочення кількості незгодних. Саме цього й досягнув Шеварднадзе за такий короткий термін.

Режим Шеварднадзе втілює найгіршу грань деспотичного зростання. Проте важливо зрозуміти, що спільного має цей випадок з іншими. Крихка природа деспотичного зростання частково зумовлена тим, що воно триває лише доти, доки в ньому зацікавлені правитель і його оточення. Проблема Грузії полягала в тому, що від самого початку зростання не було для Шеварднадзе пріоритетом. Він надто зосередився на ослабленні суспільства, створенні корупції та «перекупуванні» сильних гравців. Усе це мало передбачувано жахливі наслідки для добробуту суспільства.

Економіка в клітці та деспотична економіка

Система оцінювання економіки за межами коридора дає змішані результати. Якщо ви живете без Левіятана, ваше становище дуже скрутне. Це може призвести до безкінечного конфлікту «всіх проти всіх», як передбачав Гоббс, де мотивація нікудишня, і тому «немає місця для працелюбства». Якщо вашому суспільству вдається мобілізувати свої норми та звичаї, поклавши край конфліктам і приборкавши насильство, буде створено економіку в клітці, обмежену нормами й

сповнену спотворених економічних стимулів, які нічого не дають для подолання злиднів.

Деспотизм може покращити результати — так принаймні вважав Гоббс. Порівняно з Війною та економікою в клітці, Деспотичний Левітан має чимало переваг. Хай якою деспотичною є держава, вона запобігає конфліктам, розв'язує суперечки, ухвалює закони, які сприяють економічним операціям, інвестує в громадську інфраструктуру та генерує нові види економічної діяльності. Вона може навіть принести економіці користь, послабивши нормативні обмеження економічної діяльності. Халіфат показав, як можна вивільнити потужний економічний потенціал, встановивши лад і застосовуючи або заохочуючи інвестиції, що поліпшують продуктивність. То було деспотичне зростання в його найкращому вияві. Проте за своєю природою воно виявилось крихким і обмеженим. Крихким через те, що, як і прогнозував Хальдун, Деспотичний Левітан має постійну спокусу витягувати із суспільства більше доходу, монополізувати максимум цінних ресурсів і діяти свавільно. А ще воно крихке, тому що владу держави можна використати, як це зробив Шеварднадзе, для створення напрочуд неефективної системи, аби лише уникнути чи унеможливити зазіхання на місце тирана. Крім того, воно обмежене, коли йдеться про зміцнення основ економічного зростання, оскільки не розвиває і не заохочує більшості продуктивних аспектів суспільства: його здатності вільно функціонувати, створювати широкі можливості та стимули для економічної діяльності, сприяти інвестиціям, експериментуванню й інноваціям. Для цього слід дочекатися появи свободи й Закутого Левітана.

---

¹⁹ Великі овочеві банани, які перед уживанням у їжу потребують термічної обробки. — *Прим. ред.*

²⁰ Український переклад книжки «Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності» Дарона Аджемоглу та Джеймса Робінсона вийшов друком у видавництві «Наш формат» у 2016 році. — *Прим. ред.*

АЛЕГОРІЯ ДОБРОГО УРЯДУ

Фрески П'яцца дель Кампо

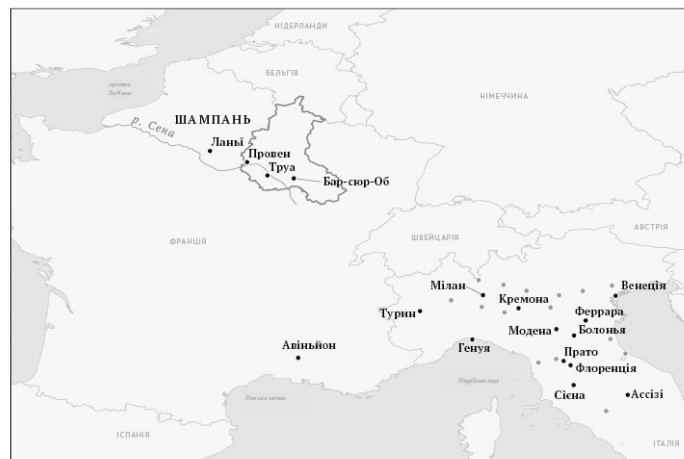
Коли ви в'їжджаєте на знамениту площу П'яцца дель Кампо в Сієні, що має форму мушлі, над вами височіє Палаццо Публіко. Його будівництво розпочалося в 1297 році. У ньому засідав уряд Сієни, верховний орган влади міста, що складався з дев'ятерох консулів. Рада Дев'ятерох збиралася на свої сесії в одній з кімнат Палаццо, знаній як Сала деї Нове («Зала Дев'ятерох»). Вікна в цій кімнаті були розташовані тільки з одного боку — того, що виходив на площу. На трьох інших стінах можна бачити чудові фрески, які «Дев'ятеро» замовили художникові Амброджо Лоренцетті. Він виконав їх у період між лютим 1338-го і травнем 1339-го. Стоячи спиною до світла, ви насамперед помічаєте ту з них, що розташована навпроти вікон, — «Алегорію Доброго Уряду» (див. фото на вклейці).

Найперша з деталей, яка привертає вашу увагу в цій багатофігурній композиції, — постать, що сидить праворуч. Здається, що це якийсь правитель або король. Оточена вона художніми образами головних чеснот: Силою Духу, Доброчесністю, Миром (які стоять ліворуч), Поміркованістю, Справедливістю і Великодушністю (стоять праворуч). Невже правитель може бути справедливим і водночас великодушним? Дивно, що в Алегорії Доброго Уряду зображено правителя, адже в Сієні 1338 року його не було, і Дев'ятеро, без сумніву, не потерпіли б такої особи. Таємниця відкриється, якщо звернути увагу на кольори, у які одягнений гіпотетичний правитель, — чорний і білий, кольори Сієни. Біля його ніг помітні інші символи Сієни: вовчиця і близнюки — образ, запозичений з Рима (його міфічні засновники, брати Ромул і Рем, яких вигодувала своїм молоком вовчиця). А тепер погляньмо на ініціали над головою правителя — «C.S.C.V», від латинського — *Commune Senarum Civitas Virginis* («Сієнська комуна, місто Діви»). Сієна обрала своєю заступницею Діву Марію напередодні битви під Монтаперті 1260 року, коли сієнці розбили флорентійців. Отже, цей правитель, по суті, презентує комуна Сієни.

На цій фресці ми бачимо дещо зовсім відмінне від «жаги влади» та її наслідків. Правителі стоять на задньому плані, а громада як представник суспільства — попереду. Сієнці також убачали в такій формі організації дещо особливе, про що свідчить вислів «Добрий Уряд». Сієні, як і іншим містам-державам, що виникли по всій Італії в ті часи, був притаманний значно вищий рівень свободи. Це створило дуже відмінний тип економіки з надзвичайно широкими можливостями та стимулами, що проклали шлях до процвітання.

* * *

Поняття комуни формувалося в Італії поступово — з кінця IX й упродовж усього X століття, у міру того як населення Північної Італії боролася й усувало від влади єпископів, церковних ієрархів та світських володарів (див. мапу 7). Натомість виникали різні системи республіканського самоврядування. У нас немає цілісного уявлення про ті давні часи, лише фрагменти. У Модені, наприклад, існує літописне свідчення про «народну змову» проти єпископа в 891 році. Схожі події трапились того самого десятиліття в Турині, а 924 року — у Кремоні. 997 року в Тревизо єпископ мав змогу діяти «лише зі згоди всіх очільників, суддів і всього народу Тревизо». У 1038 році єпископ Брешиї пішов на поступки 154 особам, імена яких відомі, та «іншим вільним, що мешкали в Брешиї». Те, що переважна більшість свідчень пов'язана з церковною владою, можна пояснити тим, що в ті часи саме церква найретельніше вела літописи. Але виступи проти світської влади, безсумнівно, мали місце.

Мапа 7. Італійські комуни та ярмарки Шампані.

Визначною рисою цієї нової форми правління були всенародні вибори консулів, які правили містом певний термін. Піза в 1085 році мала 12 таких консулів, обраних народними зборами. Відомо, що в Сієні вони з'явилися пізніше — у 1125-му. У ті часи комуни виникли в усій північній та центральній Італії; у 1097 році — у Мілані, у 1099-му — у Генуї, у 1112-му — у Павії, у 1117-му — у Бергамо, а в 1123-му — у Болоньї. Номінально залишаючись частинами Священної Римської імперії, а де-факто маючи автономію, ці комуни були визнані за Констанцьким миром 1183 року, підписаним імператором Фрідріхом Барбароссою. Цей договір, вочевидь, перед лицем неминучого, навіть надавав комунам право будувати власні фортифікації. Сам Барбаросса був із цього не вельми задоволений, проте розумів, чому комуни прагнули свободи. Дядько Барбаросси, єпископ Оттон Фрайзінзький, писав про складні стосунки між імператором і комунами у своїй праці «Діяння Фрідріха Барбаросси», стверджуючи, що

у правлінні цими містами... і у веденні справ громадських... вони так прагнуть свободи, що... радше коритимуться волі консулів, ніж володарів... А для того, щоб уникнути зверхності, вищезгаданих консулів обирають... з усіх прошарків суспільства. І щоб вони не перейшли межі в жазі до влади, їх змінюють майже щороку. Як наслідок,

майже вся земля поділена між містами... заледве можна знайти в околицях людину шляхетну чи велику, яка не визнавала б влади міста.

Крім того, єпископ Оттон усвідомлював зв'язок між політичною автономією і процвітанням комун, тому вів далі:

із цього всього випливає, що вони набагато переважають інші держави світу в багатстві та силі. У цьому їм сприяє не тільки, як уже було сказано, їхня особлива заповзятливість, а й відсутність володарів (тобто імператорів), які звикли залишатися по той бік Альп.

Щоб збагнути, як функціонував комунальний уряд, варто докладніше розглянути, що становили собою політичні інститути республіканської Сієни в часи Ради Дев'ятьох. Найголовнішими були народні збори, до яких належали всі дорослі чоловіки. І хоч до часів Лоренцетті їхня роль дещо зменшилась, вони залишалися в конституції Сієни та збиралися з особливих нагод, наприклад під час інавгурації нового верховного судді (подести). До середини XIV століття роль народних зборів перебрала на себе Рада Дзвона, названа так, бо збиралася, коли били у дзвін. До неї належали 300 громадян-чоловіків, яких обирали на один рік, — по 100 з кожної адміністративної одиниці Сієни (терції). Обраними представниками цього органу були Дев'ятеро, подеста й інші державні чиновники, зокрема камерарій, чотири головні службовці скарбниці (провізори) та призначені державою судді. Головні функції в уряді виконували подеста і Дев'ятеро; крім того, існували інші малі групи консулів, які презентували інтереси окремих організованих груп, зокрема впливову купецьку гільдію та аристократичні роди.

Подеста був дуже своєрідним інститутом, спільним для більшості комун Італії. Його назва походить від латинського слова *potestas* (буквально — «влада»). На цю посаду призначали людину з-поза меж Сієни, щоб вона могла залишатися незалежною від родин і фракцій усередині комуни. До обов'язків подести належали судові функції, скликання Ради Дзвона і головування на ній. Подеста діяв не сам: собі на допомогу він наймав інших службовців. Наприклад, у 1295 році Бернардо де Верано прибув у Сієну з сімома суддями, трьома лицарями, двома нотаріусами, шістьма зброєносцями та шістьдесятьма поліцейськими, яких він привіз зі своєї провінції. Спочатку подесту обирали на півроку, але в 40-х роках XIV століття термін було подовжено до року, а ту саму особу було заборонено обирати подестою ще на один термін поспіль. Наступного подесту призначала рада, що складалася з Дев'ятьох, шістьдесятьох чоловіків, спеціально для цього обраних, а також консулів купецької гільдії та лицарів.

Подеста не мав права приймати дарунки від городян і навіть їсти разом з ними. Йому не можна було віддалятися від міста більш ніж на один день шляху, і кожен подеста мав мешкати в іншій терції. Коли його термін спливав, подеста мусив залишатися в Сієні на два тижні, поки тривало слідство щодо його поведінки під час каденції. У результаті на подесту часто накладали великі штрафи.

Рада Дев'ятьох з часом еволюціонувала, і після 1292 року набула форми, відомої нам сьогодні. Між 1236 і 1271 роками вони були «Двадцятьма Чотирма», а згодом —

«Тридцятьма Шістьма». Упродовж XIII століття цей орган у Сієні мав 15, 9, 18 і 6 членів. Кількість завжди мусила ділитися на три, щоб кожна терція мала рівне представництво. Ті Дев'ятеро, що замовили Лоренцетті його фрески, були обрані на зібранні, що складалося з попередніх Дев'ятох, подести, консула купецької гільдії, а також капітана народу²¹ (ще один виконавчий посадовець, який початково мав представляти пополо²² — народ). Особу, що прослужила в складі Дев'ятох, тобто впродовж двох місяців, могли знову взяти на службу лише через 20 місяців.

Обов'язки Дев'ятох стисло викладені в присязі, яку вони приймали. Вони мусили поклястися, що підтримуватимуть сієнську комуну «в мирі та злагоді», що видається вирішальним аспектом поняття свободи, яка включає свободу від домінування самих державних інститутів. Насправді присяга досить чітко свідчила про те, що кайдани, у які закуто владу Левіятана, у цьому випадку представленої Дев'ятьма, — надважливі для такого типу свободи. Члени Ради Дев'ятох повинні були забезпечувати

законність і справедливість щодо громадян і всіх осіб, підвладних вам, не розрізняючи ваших володарів і чиновників. І всі статuti вашої комуні та накази мусять виконувати всі ті, кому їх належить виконувати.

Проте це ще не все. Дещо забігаючи наперед у нашій дискусії про роль Закутого Левіятана в зростанні економічного добробуту, скажемо, що Дев'ятеро також були зобов'язані розвивати економіку:

Ви повинні сприяти розширенню, розвитку і збереженню міста Сієна.

На відміну від десятка інших комун північної та центральної Італії, у Сієні не було нічого унікального, крім прекрасних фресок, які розповідали про те, чого прагнуть досягти її державні інститути. У деяких з них, таких як Сієна в часи Ради Дев'ятох, первинний народний поштовх, у результаті якого було створено комуну, поступився місцем олігархічній системі, де надмірно важливу роль відігравали заможні родини. В інших ефективною противагою інтересам олігархів виступали впливовіші народні збори. Та майже всі ці комуні своїми найважливішими рисами були подібні на Сієну. Вони були республіками, де правили виборні консули або магістрати, чия влада була суворо обмежена. Представницькі органи на кшталт народних зборів чи інших рад діяли як кайдани державної влади та її виконавців, таких як Дев'ятеро. Цими органами не керували жодні аристократи чи церковники. Вони були самоврядними утвореннями, підтримуваними сильним суспільством, здатним протистояти владі держави. Зокрема, ця особливість вразила мандрівника Веніаміна Тудельського під час його відвідин Генуї, Лукки та Пізи в 1165 році. Він писав:

У них немає ані короля, ані князя, що правили б ними, — лише судді, призначені ними самими.

Саме це ми бачимо в «Алегорії Доброго Уряду». Як ми вже зауважили, правителя на фресці зображено праворуч в оточенні шести чеснот. Що цікаво, крайній зліва, повернувшись правим боком до середини фрески, сидить Мир. Як зазначає філософ Квентін Скіннер у своєму дослідженні фресок, Мир лежить «у серці повсякденного

життя». Ліворуч від Миру сидить інша пишна постать — Справедливість. Упізнати її можна за терезами в руці. Від них спускається мотузка, яка переходить в іншу частину фрески, до правителя, повз двадцять чотири фігури, які уособлюють консулів, що до того служили в Сієні. Двадцять Чотири тримають мотузку, яку подає їм фігура Злагоди (Concordia), що сидячи тримає на колінах теслярський рубанок. Рубанком роблять гладкими нерівні поверхні; імовірно, він символізує «законність» — те, що в Сієні закон мав застосовуватися до всіх однаково.

Важливо, що Двадцять Чотири, які представляють суспільство, тримають мотузку, а не зв'язані нею. Це означає, що суспільство надає владу, а не владу надають суспільству. Прикметно, що там, де подвійна мотузка доходить до правителя з одного боку сцени, вона зав'язана вузлом навколо його зап'ястка: Левіятана закуто, зв'язано мотузкою, що виходить від Справедливості.

І справді, існувало кілька видів «мотузок», які тримали під контролем Дев'ятьох. Окрім їхнього короткого двомісячного терміну правління, існував посадовець, який називався *maggior sindaco* («головний мер»). Як і подеста, він походив не з Сієні і міг опротестувати будь-яку запропоновану зміну до конституції. Щоб прийняти пропозицію, проти якої виступив *maggior sindaco*, потрібно було, щоб переважна більшість — три чверті радників — проголосували «за», а також кворум не менше 200 осіб.

Від Ради Дев'ятьох та інших політично впливових людей комуни захищали не тільки закони й інститути, а й певні норми. Наприклад, наслідуючи афінян з їхнім законом гібрису, сієнці могли нагородити політиків, які переходили межі дозволеного, «поганим ім'ям» — у прямому сенсі цього слова. Візьмімо, приміром, міланця Джілардо Кагапісто, який між 1141 і 1180 роками був консулом у Мілані чотирнадцять разів. Його прізвище починається зі слова «сага», у перекладі — «лайно». «Кагапісто» означає «товчене лайно» (той самий корінь у назві італійського соусу песто). Іншими прикладами політиків, чиї імена містять слово «лайно», можуть бути прізвища братів Грегоріо і Гільєльмо Какаїнарка, що значить «лайно у скриньці». Аналогічно прізвище консула Ардеріко Кагаїноса, який обіймав посаду з 1140 по 1144 рік, перекладається як «лайно в штанях». Серед інших прізвищ відомих політиків — Какаїнбазіліка («лайно в церкві»), «Какарана» («лайно-жаба»), Кагаленті («повільне лайно») і навіть Кагатозічі («отруйне лайно»). Кожен, хто ставав надто могутнім або поводився нечестно, ризикував дістати до свого прізвища означення «лайно».

Особливої уваги варті ще кілька деталей фрески. У ногах правителя, трохи праворуч, ми бачимо двох шляхтичів в обладунках, що стоять навколішки. Вони означають, що влада комуни вища за владу аристократії, що також зв'язана Справедливістю. Позаду них змальовано групу вояків зі списами, які, очевидно, уособлюють особливе військо, найняте Дев'ятьма в 1302 році для охорони правопорядку в сільській місцевості навколо Сієні.

Усе це багато в чому нагадує про свободу від страху (завдяки Миру), насильства (завдяки Справедливості) і домінування (бо держава й еліта зв'язані законом і

народом). Унизу стіни написані такі слова:

*Там, де панує ця свята чеснота [Справедливість],
Вона до єдності веде багато душ;
І всі вони, зібрані для такої мети,
Спільне добро («веп сотип») своєму володарю несуть;
Тому, хто для правління цією державою
Ніколи не відводить очей
Від величі ясних облич
Чеснот, які його оточують.
Для цього урочисто даровані йому
Податки, данина і власність на землю;
Бо так, без війни,
Приходить загальний добробут,
Корисний, потрібний і приємний.*

Цей текст містить важливу гру слів. Спільне добро асоціюється з комуною. Політична комуна служить загальному добру, позаяк правитель прив'язаний до Справедливості, а насправді зі Справедливістю його зв'язали громадяни. Таким чином, фреска засвідчує, що саме правління суспільства в комуні спонукає її служити загальному добру.

Діяння Доброго Уряду

У розділі 2 ми говорили про те, як потужні держави можуть забезпечити не лише захист від насильства й домінування, а й державні послуги. Цю важливу роль держави можна побачити на прикладі Сієни. Люди, яких приводив із собою подеста, повинні були охороняти правопорядок, розв'язувати конфлікти, надавати нотаріальні та інші послуги. Крім того, в архівах записів про комунальні витрати за перше півріччя 1257 року згадано близько 860 посад, які обіймали в місті сієнці. Серед них — 171 нічний вартовий, 114 митних наглядачів і збирачів мита, 103 синдики (старійшини) різних районів міста і 90 податкових службовців. Також є записи про наглядачів за мірами й вагами, продажем зерна й солі, тюремників і катів, сурмачів, мулярів, які підтримували громадські будівлі, а також охоронців фонтанів. А ще були шестеро «добрих людей», які пильнували за тавернами й попереджали лихослів'я, і ще стільки ж, які стежили за тим, щоб у місто не заходили дикі віслюки, вепри та прокажені. У місті не дозволялося прясти вовну, а ще було встановлено чимало заборон. Приміром, будь-яке нове будівництво в межах міських мурів потребувало дозволу, міська влада навіть регламентувала однаковий розмір цеглин і черепиці. В інших комунах також зростає кількість чиновницьких посад і правових регулювань.

А ще комуни добряче піднімали податки. Зрештою, хтось мусив платити всім цим посадовцям. Податкові надходження використовували і для надання громадських послуг. Про деякі з них, як-от стандартизацію мір і ваг, передбачено у згаданому

вище переліку адміністративних посад, проте було й багато інших, зокрема пожежна команда, монетарня, будівництво доріг і мостів. У 1292 році Сієна мала «дорожнього суддю», до якого згодом додалися три генеральних доглядачі доріг. Щоб люди могли безпечно подорожувати, призначали «чистильника доріг», проте цю посаду було скасовано, коли Рада Дев'ятох створила складнішу систему забезпечення порядку за межами міста. Для того щоб гарантувати майнові та особисті права сієнських купців, хай де б вони перебували, місто організувало «репресалії» — заходи проти купців та решти громадян інших держав, які порушували права сієнців.

Усі ці громадські послуги та підтримка свободи, яку ми бачимо в Сієні, у ті часи не мали аналогів ніде за межами північної та центральної Італії. Проте сієнська держава славилася не тільки цим. У ній було створено широкі можливості та стимули для економічної діяльності.

Щоб переконатися в цьому, звернімо увагу на праву стіну Сала деї Нове, де Лоренцетті написав ще одну велику фреску — «Діяння Доброго Уряду» (її також подано на фотовклейці). Фреска представляє панораму міського і сільського життя. Ліворуч зображено скупчення людей. На передньому плані танцює група жінок, та найбільше вражає бурхлива господарча діяльність навколо. Праворуч від танцівниць крамар торгується за пару чобіт із чоловіком, що тримає на прив'язі коня. Біля них священник виголошує проповідь, а жінки виставляють на прилавок глеки з оливковою олією чи вином. Повз проходить чоловік з мулом, нав'юченим хмизом. Далі бачимо ткачів і чабанів з отарою овець. Дві жінки, одна — з кошиком, друга — з птахом у руках, очевидно, прямують на ринок. І нарешті на задньому плані проходять двоє коней з вантажем у тороках. Угорі фрески зображено, як працюють будівельники, завдяки яким у місті виростають нові прекрасні вежі.

На правій частині фрески представлено, як робота Доброго Уряду позначилася на сільській місцевості, де ми знову бачимо виразні ознаки економіки Закутого Левіятана і свободи, яку він створює. Над картинами сільського життя постать Безпеки тримає сувій, який прямо пов'язує процвітання і свободу:

*Без страху нехай кожен вільно йде
І нехай кожен вільно сіє та працює,
Поки цю комуну
Ця Пані триматиме у своїх руках,
Бо вона відібрала всю силу у винних.*

Фреска змальовує сцену, яка в усьому відповідає цим трьом твердженням. На ближньому плані показано селян, що тяжко працюють біля плодючого пшеничного поля. Гурт мисливців виходить з міської брами брукованою дорогою, тоді як з іншого боку наближаються купці зі своїм крамом і свинею на продаж. На другому плані інші люди сіють, жнуть і молотять хліб. Життя плине мирно й спокійно серед добре доглянутих ланів і будинків.

Суть зрозуміла: серед багатьох переваг доброго уряду — економічне процвітання. Правда це чи вигадка Лоренцетті? Чи справді існував зв'язок між урядом у комунах

і розвитком економіки?

Як Святий Франциск дістав своє ім'я

Життя одного з найвідоміших святих Середньовіччя Франциска Ассізького дає часткову відповідь на це питання. Франциск, уславлений своєю любов'ю до тварин і природи, залишив прийдешнім поколінням один з найвеличніших образів християнської віри — сцену Різдва Христового. Означення «Ассізький» пов'язане з комуною Центральної Італії, де він народився в 1182 році. Ім'я «Франциск» не так просто витлумачити. Під час народження він одержав ім'я Джованні ді П'єтро ді Бернардоне. Звідки ж узявся «Франциск» (італійською — «Франческо»)?

Батько Франциска, П'єтро ді Бернардоне, успішний торговець шовками, коли народжувався його син Джованні, був у справах у Франції. П'єтро одружився з жінкою з Провансу, матір'ю Франциска, яку звали Піка де Бурлемон. Повернувшись в Ассізі, П'єтро став кликати свого сина «Франческо» («Французом»), очевидно, на знак любові до Франції.

Така любов, імовірно, була пов'язана з діловими інтересами П'єтро. У 1174 році, за вісім років до народження Франциска, італійські купці вперше взяли участь у «Шампанських ярмарках» у Північній Франції (див. мапу 7 вище). Ці ярмарки відбувалися шість разів на рік у чотирьох містах Шампані: Бар-сюр-Об, Ланьї, Провені та Труа. Кожен із них зазвичай тривав шість тижнів, після чого робили перерву, яка давала купцям змогу переїхати в інше місто. У результаті Шампанські ярмарки перетворилися на ринок, відкритий практично весь рік.

Вони мали кілька особливостей, які робили їх магнітом для торгівлі. Однією з них було розташування: вони стали місцем зустрічі купців з усієї Франції, відтак почали приваблювати купців з квітучих міст Фландрії та Голландії. Найважливіша перевага Шампані полягала в економічних інститутах, які значно полегшували торгівлю. По-перше, шампанські графи завжди розпізнавали все хороше, що їм траплялося. Коли в 1148 році дорогою до ярмарку в Провені пограбували міняйл з Везле, граф Тібо II написав регенту Франції листа з вимогою компенсувати їм втрати. «Я не залишу безкарною таку образу, яка знищує мої ярмарки». Граф Тібо любив ярмарки, бо ті приносили йому гроші з податків. Не буде купців — не буде грошей. З початку 70-х років XII століття місцеві графи почали призначати «ярмаркових наглядачів» для підтримки порядку, регулювання і виконання судових функцій на ярмарках, що створювало привабливе інституційне середовище. Імовірно, ця новація спонукала італійців, а серед них — і П'єтро Бернардоне, перетнути Альпи, щоб потрапити на ярмарки. Проте завдячували вони не лише графам. У цей період три міста Шампані — Провен, Бар-сюр-Об і Труа — мали привілеї комун, а відповідно, юрисдикцію їхніх муніципальних судів. Суди забезпечували виконання контрактів і були посередниками в торгових суперечках.

Ці початкові інституційні новації були спрямовані на встановлення базового порядку, безпеки і надання судових послуг, як-от розв'язання диспутів. Оскільки

італійці дедалі більше брали участь у ярмарках, новації поширювалися на інші міста аж до Італії. У 1242–1243 роках італійських купців на шляху до Шампані пограбували й викрали розбійники з П'яченци. Такі інциденти були не до вподоби графові Шампані. Він надіслав владі П'яченци погрозного листа, обіцяючи заборонити всім купцям міста торгувати в Шампані, якщо постраждалим не буде сплачено компенсації. Розібравшись із проблемами порядку і суперечок, місцева влада перейшла до більш амбітних справ і почала покращувати дороги та будувати канал від Сени до Труа.

Шампанські ярмарки — один з найвідоміших прикладів так званої торгової революції Середньовіччя. Італійські комуни перебували в її самісінькому центрі. І то не було випадковим збігом. Система правління в комунах породила закони й економічні інститути, які дозволили торгівлі та господарчій діяльності знову розвиватися після застою, спричиненого розпадом Західної Римської імперії наприкінці V століття. Географічне розташування Італії дозволило їй уповні скористатися з цього розквіту. На південний схід від неї була розташована Візантійська імперія та нові ісламські держави, про які ми згадували в розділі 4: звідти привозили східні спеції та багато предметів розкоші. На півночі країна сусідила з Англією і Фландрією. Перша виробляла найкращу вовну, друга — найпопулярніші види тканин. Склалася надзвичайно потужна система обміну: вовну і тканини — на спеції та коштовні товари. Південна Італія, де в середині XII століття правили норманські королі, а також Іспанія теж мали виграшне розташування, проте їм бракувало системи правління, яка була в комунах. Тому їм не вдалося перейняти торгівлю, як це зробили північна і центральна Італія. Багато в чому це було пов'язано з тим, як комуни розвивали інституції, необхідні для торгівлі.

Це стає очевидним, якщо розглянути фінансові нововведення, без яких торгівля не могла функціонувати. Тут італійці мали першість. Вони засновували бази по всій Європі — скрізь, де торгували. А що найважливіше, винайшли вексель («тратту»), який став головним методом організації середньовічної комерції. Уявімо, що сукнороб із Флоренції хоче купити в Англії високоякісну норфолкську вовну. Він може поїхати в Англію з кількома мішками італійських дукатів, знайти в Лондоні того, хто обміняє їх на фунти, купити вовну і відправити її додому. Або ж може скористатися векселем. За стандартною термінологією, у такій угоді бере участь чотири сторони: «ремітент» (у нашому випадку сукнороб), «трассант» (тут — банк ремітента у Флоренції), «трассат» (англійський банк — кореспондент флорентійського банку) й «отримувач» (лондонський купець, який продає вовну і в якого сукнороб хоче придбати сировину). У Флоренції ремітент передає свої дукати трассанту і купує на них вексель. Потім надсилає вексель у Лондон отримувачу, який іде з ним у банк-трассат й одержує від нього англійські фунти. Після чого отримувач відправляє вовну у Флоренцію. На векселі, купленому за дукати у Флоренції, вказано суму у фунтах, за яку він продаватиметься в Лондоні.

У Флорентійського банку навіть не було потреби у своєму відділенні в Лондоні: достатньо було співпрацювати з іншим банком, який його мав. Інтернаціональні банки та векселі значно полегшили міжнародні торгові операції. Під векселем мали на увазі позику. Сукнороб, який очікував на доставку вовни, по суті, позичав гроші лондонському купцеві. Компенсувала це сплата процентів (хоча їх не завжди так називали), яку могло бути реалізовано через різницю в курсі обміну. Наприклад, сукнороб хотів придбати 100 фунтів вовни в Лондоні, а за валютним курсом у Флоренції потрібно було сплатити 1000 дукатів. Тоді в Лондоні під час переведення векселя у фунти стерлінгів застосовували нижчий курс. Новатори-італійці швидко створили новий кредитний інструмент — «сухий обмін», у якому рух товарів не мав значення, а різницю в курсі обміну визначали заздалегідь.

Ідея сухого обміну здається доволі безневинною. Проте вона містила чимало ризиків, позаяк позичання грошей під процент вважали лихварством, що належало до багатьох видів діяльності, які не віталися і які навіть забороняла середньовічна Європа з огляду на свої норми, звичаї і вірування. Ісус у Євангелії від Луки сказав: «Позичайте, не чекаючи назад нічого». Отже, релігійна доктрина тлумачила одержання відсотків як гріх лихварства. Це було серйозною перепорою на шляху створення ефективною фінансовою системою. Природно, що частина людей мають капітал і багатство, а інша — ні. Проте саме в останніх можуть бути ідеї, що відповідно — можливості для інвестування. Функціональна фінансова система мала дозволити людям з грошми надавати їх у користування людям з ідеями. Відсоток — це плата, яка заохочує такі операції та компенсує позичальникові відмову від інших можливостей та ризик несплати. Заборона відсотків на позики під приводом гріховності могла зупинити розвиток фінансової системи. Частиною торговельної революції в Італії було використання новацій, як-от «сухий обмін», для формування системи позик і кредитів без ризику наразитися на звинувачення у гріху лихварства. Церква й далі вважала це гріхом, проте це нововведення дозволило послабити один з важливих аспектів клітки норм, відкривши шлях для значного зростання інвестицій і торгівлі. Та не самим лише винахідливим італійцям спадало на думку, як обійти клітку норм. У міру того як розвивалося життя всередині коридора, терпіти обмеження соціальних й економічних свобод ставало дедалі важче. Навіть церква почала потроху послаблювати клітку. Святий Тома Аквінський, наприклад, дозволив боржникові сплачувати за деяких обставин «компенсацію» кредиторів, що стало гнучким виправданням відсоткових платежів. Таке послаблення клітки норм також стало важливим джерелом економічних переваг італійців над іншими, унаслідок чого вони почали виконувати роль фінансових посередників для всієї Європи. Інституційне середовище італійських комун було підґрунтям усіх цих явищ. В інших країнах така діяльність була не вельми бажана. Приміром, у 1394 році король Арагону погрожував усім італійським купцям, що торгували в Барселоні, судом за лихварство.

Італійці були лідерами і в інших інноваціях. Вони винайшли торгове страхування, коли ризики брала на себе третя сторона. А ще розробили різні форми контрактів,

які полегшили торгівлю. Однією з них була «коменда» — тимчасове партнерство між двома особами, одна з яких надавала капітал для торгової місії, а інша її виконувала. Після завершення місії партнери ділили між собою прибуток. Коменда була ще одним способом уникнути заборони лихварства. Крім того, італійці винайшли організаційні форми, які стали попередниками акціонерних компаній і проіснували тривалий час: людям, які не брали активної участі в бізнесі, дозволялося вкладати капітал й одержувати прибуток у формі дивідендів. Також важливою була особлива увага до письмових юридичних документів, які визначали права власності та роль нотаріусів. У 80-ті роки XIII століття в таких містах, як Мілан і Болонья, працювало по двадцять п'ять нотаріусів на кожну тисячу населення.

Усі ці види діяльності потребували нових методів обліку. Невипадково саме пізанець Леонардо Фібоначчі здійснив революцію в цій сфері, адаптувавши в 1202 році арабську систему цифр. Завдяки цьому фінансові підрахунки стали більш прозорими. До середини XIV століття в Італії вперше з'явилася подвійна бухгалтерія.

Торговельна революція супроводжувалась бурхливим економічним зростанням і, окрім фінансової, стимулювала новації й у інших галузях. Попри брак достатніх свідчень, що б дали змогу оцінити обсяги національного доходу в цей період історії, ми можемо скласти про нього певне уявлення, поглянувши на темпи урбанізації — зростання відсотка людей, які мешкали в містах із чисельністю населення не менше ніж 5 тисяч. У Західній Європі урбанізація подвоїлася від 3 % у 800 році (на початку торгової революції) до 6 % — у 1300-му. У місцях, які брали активну участь у цій революції, темп урбанізації був ще вищий. Для Італії в цілому показник за той самий період виріс від 4 до 14 %. Проте він включає й Південну Італію, де не було розквіту торгівлі та комун. Темпи урбанізації в Північній Італії, без сумніву, були набагато вищі: у Тоскані вони становили приблизно 25 %. В інших країнах — у Фландрії та Голландії — урбанізація зростає від 3 до 12 % у 1300 році й до приголомшливих 23 % — у 1400-му.

Динамічність міських комун стає очевидною, якщо поглянути на відносну чисельність їхнього населення в ширшому європейському контексті. У 1050 році лише одна з них, Флоренція, де мешкало близько 15 тисяч осіб, належала до 30 найбільших міст Європи. До 1200 року населення Флоренції виросло на 400 % — до 60 тисяч. До переліку найбільш населених міст приєдналися Болонья, Кремона, Феррара, Генуя, Павія і Венеція. У 1330 році третину з 30 найбільших міст Європи становили італійські комуни, найчисленнішою з яких була Венеція (110 тисяч осіб), а за нею — Генуя і Мілан (по 100 тисяч). Сієна в той час мала населення в 50 тисяч. Лише Париж і Гренада (столиця доволі урбанізованої ісламської Іспанії) за кількістю населення перевершували Венецію, Генуя і Мілан.

Як ще одну ознаку економічного зростання можна трактувати потужну активізацію господарчої діяльності, поширення освіти й підвищення кваліфікації робочої сили. У той час усе це можна було спостерігати в Північній Італії.

Наприклад, у «Нових Хроніках» Джованні Віллані, трактаті з історії Флоренції XIV століття, сказано, що в місті початкову освіту отримували 8–10 тисяч хлопчиків і дівчаток, від 550 до 600 осіб — вищу освіту, а близько 1–2 тисяч відвідували комерційні навчальні заклади. Якщо така ситуація була типовою, то не менш ніж половина населення Флоренції в той період здобувала той чи інший тип формальної освіти. Флорентійське «катасто» 1427 року, усеохопний перепис населення, свідчить, що семеро з десяти дорослих чоловіків уміли читати й писати — надзвичайно високий показник для тієї епохи. Аналогічне дослідження Венеції 1587 року показує, що письменними були 33 % хлопчиків.

Уявлення про поширення письменності та економічний розвиток можна скласти на основі даних про книгодрукування. У IX столітті лише 10 % із 202 тисяч книжок у Західній Європі походили з Італії. Але вже в XIV столітті Італія перетворилася на найбільшого європейського видавця, опублікувавши 32 % з усіх 2 мільйонів 747 тисяч книжок, надрукованих у Європі. Крім того, в Італії XIV століття було більше університетів, ніж у будь-якій іншій частині Західної Європи — 39 % усіх європейських університетів.

У той період існували й ширші технологічні інновації: деякі з них були критично важливі для торгової революції, як-от поліпшення конструкції суден із винайденням кормового стерна (до того керування судном було менш ефективним, адже для цього використовували весла, як у давньоримські часи). Також в Італії було зроблено першу пару окулярів, у Луцці — перші механізовані кросна для виробництва шовкових тканин; у 60-ті роки XIV століття Джованні де Донді збудував перший механічний годинник, хоча з його записів зрозуміло, що годинники існували ще й до того.

Перша кішка на Канарських островах

Одним із дивовижних досягнень комун був високий рівень соціальної мобільності. Відомий приклад — Франческо ді Марко Датіні. У його рідному місті Прато в Тоскані оповідають історію про те, як він досяг успіху в торгівлі.

За легендою, у ті дні, коли відважні тосканські купці подорожували в далекі землі, один торговець із Прато прибув на віддалений острів Канарія. Король острова запросив його на обід.

Купець побачив стіл, вкритий серветками, а біля кожної з них — палицю завдовжки з руку, призначення якої не міг збагнути. Та коли він сів до столу і слуги внесли наїдки, їхній аромат привабив безліч мишей, для відганяння яких і були потрібні ті палиці... Наступного дня, провівши ніч на своєму кораблі, купець повернувся, несучи в рукаві свого халата кицьку. Тепер, коли подали їжу і знову прибігли гризуни, він випустив кішку, яка спритно задушила двадцять п'ять мишей — інші втекли геть. «Ця тварина — божественна!» — вигукнув король. На що купець відповів: «Ваша Величносте, ви так люб'язно поставилися до мене, що я можу віддячити вам, хіба що подарувавши цю кішку». Король з удячністю прийняв дарунок, та, перш ніж купець

покинув острів, він послав по нього ще раз і вручив йому коштовності на 4 тисячі скуді. Наступного року купець знову прибув на острів і привіз kota, за якого одержав ще 6 тисяч скуді. Купець повернувся в рідне Прато багатієм. Звали його Франческо ді Марко Датіні.

Можливо, Датіні розбагатів зовсім не так. Не існує навіть записів про те, що він колись відвідував Канарські острови. Достеменно відомо лише те, що він народився в сім'ї небагатого шинкаря, близько 1335 року. Коли йому було тринадцять, Італію вразила «чорна смерть» (пандемія бубонної чуми), яка забрала життя його матері, батька і їхніх двох інших дітей. Вижив тільки він сам і його брат Стефано. У спадок їм залишився будинок, маленька ділянка землі й 47 флоринів.

Десь через рік після смерті батька Датіні переїхав у Флоренцію, пішов учнем до крамаря і там уперше почув оповіді про заможне місто Авіньйон на півдні Франції. Між 1309 і 1376 роками через суперечку навколо питання передачі Святого Престолу в Авіньйоні жив Папа Римський. Присутність папського двору створила в місті великий і жвавий ринок, де процвітали італійські торговці. У банківській справі й торгівлі предметами розкоші домінували 600 італійських родин, які жили в окремому кварталі. Невдовзі після того, як йому виповнилося п'ятнадцять, Датіні продав земельну ділянку в Прато і переїхав в Авіньйон. У 1361 році, у свої двадцять шість, він уже був партнером двох інших тосканців — Торо ді Берто й Нікколо ді Бернардо. Спочатку Датіні торгував переважно обладунками і непогано на цьому заробив, постачаючи їх обом сторонам місцевих конфліктів. У 1368 році, наприклад, у його книжках зафіксовано продаж обладунків за 64 ліври французькому командувачу Бернарві дю Геслену. Під тим самим роком є запис про велику партію зброї, відправлену комуні Фонт, яка, власне, і воювала з Гесленом. Перед тим, у 1363 році, Датіні завів власну крамницю, купивши її за 941 золотий флорин, а також сплативши додаткові 300 за «прихильність покупців». У 1367-му він відновив партнерство з Торо ді Берто: кожен з них інвестував по 2500 флоринів, і тепер вони мали вже три крамниці. У 1376 році Датіні почав торгувати сіллю, започаткував справу з обміну грошей, продажу срібного посуду і творів мистецтва. Він відкрив винарню і мануфактурну крамницю, став виряджати своїх торгових агентів у далекі місця, зокрема в Неаполь. На цьому етапі його головна крамниця в Авіньйоні торгувала срібними пасками й золотими обручками, шкірою, сідлами і збруями для мулів з Каталонії, домашнім начинням з усієї Італії, полотном з Генуї, фланеллю з Кремени, а також пурпуровим зендадо — особливою тканиною з Лукки. Крамниця у Флоренції перетворилася на відомий осередок тогочасної торгівлі: у ній продавали біле, блакитне й нефарбоване сукно, нитки для шиття й шовкові завіси з кільцями, скатертини, серветки, великі купальні рушники, розписані вручну скрині та скриньки для коштовностей, які зазвичай давали молодій у посаг.

Повернувшись у 1382 році з Авіньйона, Датіні заснував підприємство, що базувалося в Прато і Флоренції і мало філії в Пізі, Генуї, Барселоні, Валенсії, на островах Майорка та Ібіца. Ці емпорії²³, серед іншого, торгували залізом, свинцем, галунами, рабами і спеціями з Румунії та Чорного моря, англійською вовною із

Саутгемптона і Лондона, пшеницею із Сардинії та Сицилії, шкірою з Тунісу і Кордобі, шовком з Венеції, родзинками та смоквами з Малаги, мигдалем і фініками з Валенсії, яблуками та сардинами з Марселя, оливками з Гаети, сіллю з Ібіци, іспанською вовною з Майорки, апельсинами, оливковою олією й вином з Каталонії. Серед його ділових паперів є листи латинською, французькою, італійською, англійською, фламандською, каталонською, провансальською, грецькою, арабською та гебрейською мовами. Він не лише був торговцем, а й заснував власну сукноробну мануфактуру у Флоренції: вовну для неї він купував в Англії та Іспанії й експортував готові тканини.

Франческо ді Марко Датіні нажив свій статок, не маючи ані привілейованого походження, ані капіталу, ані вигідних зв'язків, монополії чи допомоги влади за винятком того широкого інституційного контексту, який створили італійські комуни.

Певна річ, багато хто був зобов'язаний своєю заможністю старому порядку з домінуванням еліт, які з презирством дивилися на подібні новації. Франческо ді Марко Датіні являв собою саме той тип вертикальної мобільності в суспільстві, якого вони боялися.

Саме проти цього виступав дядько Фрідріха Барбаросси єпископ Оттон, коли писав про генуезців:

Вони не цураються того, щоб дати лицарський пояс чи інші відзнаки молодим людям низького стану й навіть робітникам-ремісникам, що виконують найнищішу працю і яких решта людей не допускає до інших поважних і почесних справ.

Єпископ Оттон скаржився на прогнівання ієрархії та норм, які підтримували її раніше. А послаблення таких норм мало вирішальне значення для економічного розвитку, оскільки вони не давали талановитим «нікчемам», таким як Датіні, підніматися в суспільстві. Інновації безпосередньо залежать від того, чи буде надано шанс талановитим людям і чи дозволять таким «нікчемам», як ді Марко, прокласти власний шлях й експериментувати з власними ідеями.

Франческо ді Марко Датіні — не єдиний відомий випадок вертикальної мобільності в ту епоху. Записи 1369 року з Пізи свідчать, що зі 106 флорентійських компаній, які користувалися її портом, 51 належала «новим людям». Прикладом з-поза меж Італії може бути Годрік Фінкальський (пізніше відомий як Святий Годрік). Він народився близько 1065 року у Волпоулі, що в графстві Норфолк. Його біограф Реджинальд Дургамський оповідає, що «його батька [Годріка. — Пер.] звали Ейлвордом, а мати — Едвенною; обоє вони походили з низів і були небагаті». Як і більшість юнаків у Норфолці, Годрік не хотів бути землеробом. Натомість він вирішив стати купцем. Не маючи капіталу, Годрік мусив пройти весь шлях знизу догори, тож почав з опанування справи «коробейника» (мандрівного торговця) і «став крамарювати, спершу навчившись вигідно купувати й продавати дешеві речі, а згодом, ще замолоду, потроху перейшов до торгівлі дорогими речами». Поступово святий Годрік назбирав достатньо капіталу, щоб узятися за амбітніші справи. Реджинальд пише, як він «став примірятися до зухваліших планів і часто-густо

подорожував морем у сусідні землі. Так, плаваючи між Шотландією та Англією, він торгував різноманітним крамом і завдяки цьому набув неабиякої життєвої мудрості... зрештою, його старання й турботи принесли значні земні плоди». Після шістнадцяти років успішної торгівлі та комерційної діяльності Гюдрік вирішив роздати все своє майно й піти в ченці.

Повертаючись в Ассізі, зауважимо, що батько святого Франциска також був успішним купцем у Франції, але теж, найімовірніше, мав скромне походження. У пізній період свого життя святий Франциск просив своїх братів із Францисканського ордену, який він же і заснував, принижувати його, називаючи «нікчемним смердом», на що відповідав: «Так, саме це й слід чути синові П'єтро ді Бернардоне». Найімовірніше, П'єтро походив із села та заробив свій статок спершу в Ассізі, а потім у Франції — так само, як Франческо ді Марко Датіні й Гюдрік.

Економіка в коридорі

На відміну від економік бездержавних суспільств та економік в умовах деспотизму, про які ми говорили в попередньому розділі, в італійських середньовічних комунах відбувалося дещо зовсім інше. Ми є свідками не лише високого рівня безпеки та свободи громадян цих комун — бо держава не гнітила свій народ, а навпаки, служила йому, надаючи громадські послуги, — а також цілого комплексу економічних можливостей і стимулів, які створював Закутий Левітан.

Процвітання й економічний розвиток зумовлені кількома базовими принципами. Вони передбачають стимулювання тих, хто інвестує, експериментує і творить новації. Без держави такі стимули переважно відсутні, оскільки не існує законів для розв'язання суперечок і захисту прав власності в розпал конфлікту, або ж тому, що норми, які заповнюють собою бездержавну порожнечу, спотворюють економічні стимули та відлякують від господарчої діяльності — щоб економічні можливості не дестабілізували самої сутності цих суспільств. У результаті плоди будь-яких інвестицій найпевніше будуть розкрадені, змарновані чи розпорошені. Деспотичний Левітан може встановити право власності та захистити внески людей, проте часто він більш зацікавлений у високих податках і монополізуванні ресурсів для себе, тож економічні стимули часто нічим не кращі за ті, що існують в умовах Відсутнього Левітана.

Процвітання й економічне зростання залежать не лише від гарантування права власності, а й від широких економічних можливостей. Ми часто приймаємо їх за належне, проте це не так, і вони ніколи не були природним способом організації економіки, що, зокрема, засвідчує й попередній розділ. За Відсутнього Левітана клітка норм часто обмежує для всіх економічні можливості. За Деспотичного Левітана правитель та його оточення можуть мати захищені права власності (навіть надміру захищені, адже вони виходять переможцями в будь-якій суперечці), але для простих людей усе інакше. Такої нерівномірної диференціації економічних можливостей також недостатньо для економічного добробуту. Необхідно, щоб у

суспільстві можливості були розподілені широко й рівномірно, щоб кожен, у кого виникає хороша ідея інновації або цінного внеску, міг її втілити. Це важливий аспект свободи, якого часто не помічають. Згадаймо, що домінування може бути зумовлене надмірною економічною міццю, яку одні застосовують проти інших, і тісними обмеженнями, які встановлюють норми. Свобода в царині економіки передбачає вирівнювання поля гри та зняття цих обмежень. Саме це ми бачимо в соціальній мобільності італійських комун. Безліч людей на кшталт Франческо ді Марко Датіні чи батька святого Франциска скористалися з цих можливостей і свободи, яку вони створили для того, щоб інвестувати, засновувати бізнес, експериментувати з новими ідеями, впроваджувати інновації та підніматися з «низів», стаючи заможними купцями. Таке сміливе експериментування й соціальна мобільність, яку воно дає, — це економічні плоди свободи.

Крім того, ці можливості та стимули повинна підтримувати чесна система розв'язання конфліктів і забезпечення виконання законів (або, як в «Алегорії Доброго Уряду», Справедливість). Вона, зі свого боку, передбачає, що держава і політичні еліти не матимуть змоги втручатися в правосуддя та намагатися перехилити терези на свій бік (мотузки на фресці). Тут ми бачимо ще одну вкрай важливу роль Закутого Левіятана в закладанні підвалин економічного добробуту. Якби Левіятана не було закуто, хіба ми могли б переконатися, що закони застосовні до нього самого і політично впливових людей? Те, що часто називають «законністю», також залежить від кайданів на зап'ястках Левіятана. А ці кайдани визначаються не самими лише конституціями та присягами; як підкреслено на фресці, їх тримає своїми мотузками суспільство.

Та абстрактних обіцянок створювати широкі можливості та стимули й чесно залагоджувати конфлікти недостатньо. Якщо бракує ключової інфраструктури або лише невелика кількість людей має доступ до знань і вмінь, необхідних для процвітання в бізнесі чи якійсь роботі, тоді можливості поширені нерівномірно. Тож громадські служби життєво необхідні не лише тому, що вони поліпшують життя громадян, які одержують доступ до кращих доріг, каналів, шкіл, правил, а й тому, що допомагають створити широкі можливості. Саме цього і досягли італійські комуні завдяки їхній здатності створювати Закутого Левіятана, і саме це чудово ілюструє «Алегорія Доброго Уряду».

* * *

Читач, знайомий з нашою попередньою книжкою «Чому нації занепадають», побачить прямі паралелі між тим, що ми описали тут, і головною концепцією тієї праці (принаймні ми послідовні в розвитку своєї думки). Там ми називали інститути, що надають широкі можливості й мотивують людей інвестувати, впроваджувати інновації і брати участь у діяльності з підвищення продуктивності, «інклюзивними економічними інститутами». Крім того, ми наголошували, що такі інститути можуть існувати тривалий час тільки тоді, коли їх підтримують «інклюзивні політичні інститути», які перешкоджають монополізації політичної влади невеликим сегментом суспільства, водночас надаючи державі можливість

забезпечувати дотримання законів. Ми наголошували на тому, що хоч інновації, нові технології та організації життєво необхідні для постійного економічного зростання, вони часто зазнають обмеження, бо можуть дестабілізувати наявний лад (те, що ми називаємо «політичною креативною деструкцією»). Найкращий спосіб гарантувати, що ніхто з могутніх постатей не заблокує нові технології, водночас зупинивши економічний розвиток, — забезпечити, щоб ніхто й ніщо не мало достатньо сили це зробити.

З такої перспективи наша нова концепція поширюється й на «Чому нації занепадають». Закутий Левітан — не просто кульмінація інклюзивних політичних інститутів, необхідних для існування інклюзивних економічних інститутів. Він також суттєво залежний від ефекту Червоної Королеви — здатності суспільства стримувати, контролювати, а також змагатися з державою та політичними елітами. Це підкреслює центральну роль норм, які допомагають суспільству організовуватися, брати участь у політиці та, за потреби, повставати проти держави й еліт. Однак важливі не лише кайдани. Необхідно, щоб Левітан мав достатньо влади, щоб упроваджувати закони, розв'язувати конфлікти, надавати громадські послуги та підтримувати господарчі інститути, які створюють економічні можливості та стимули. Тому не менш суттєві й можливості держави, якщо вони співвідносні зі здатністю суспільства її контролювати.

Ще один новий елемент, про який ми згадали, — це важливість ослаблення клітки норм. Ця ідея ґрунтується на наших роздумах, викладених у попередньому розділі, де йшлося про те, що обмеження, які ґрунтуються на нормах, традиціях та звичаях, можуть пригнічувати економічні стимули та можливості, а тому для економічного зростання і процвітання вони мають бути ослаблені. Певною мірою це може статися само собою, якщо люди знаходять способи обходити ці норми, а самі норми втрачатимуть доречність. Та, як ми вже переконалися на прикладі Греції в розділі 2, Закутий Левітан дає цьому потужний поштовх, що підкреслює ще одну важливу роль можливостей держави — в ослабленні клітки норм — як у створенні умов для свободи, так і в ліквідації перепон для участі суспільства в політиці. Найважливіше те, що цей процес триває навіть тоді, коли інші аспекти норм (зокрема, ті, що пов'язані з організацією суспільства і його готовністю вживати заходів проти еліт) тримають Левітана під контролем. Це спостереження підтверджує багатосторонні взаємозв'язки між ресурсами держави та нормами, — що ми бачили на прикладі Афін у розділі 2.

Діяння Поганого Уряду

Тепер, коли ми розглянули та проаналізували значення двох фресок у Сала деї Нове, подивімося нарешті на стіну ліворуч. Там зображено «Алегорію Поганого Уряду», яка ілюструє економічні наслідки його діянь.

Фреска збереглася гірше за інші, та її ідея зрозуміла. На ній домінує рогата й ікласта постать — Тиранія (те, що ми називаємо деспотизмом). Біля її ніг ми бачимо

зв'язану Справедливість. У неї над головою замість чеснот Великодушності й Сили Духу літають Марносластво, Зрада, Жорстокість, Ошуканство і Чвари. У далекому лівому кутку стоїть Війна з піднятим мечем. А поруч з Війною — Розбрат, який замість рубанка тримає теслярську пилку, натякаючи на те, що він ділить громаду на частини й приносить Війну. Тло фрески яскраво відображає економічні наслідки Тиранії. Ліворуч — спустошене місто. Земля всяна купами каміння, будинки недоглянуті, з пробоїнами в стінах і балконах. Хтось скоює вбивство. Торгівлі й комерції немає. У сільській місцевості також помітні руїни і злидні. Покинутим ланом крокує військо. Палають будинки, дерева всохли. Ми бачимо драматичний опис економічних наслідків Деспотичного Левіятана, у появі якого винен Поганий Уряд.

Як винайшли тортильї

Закутий Левіятан й економічні можливості та стимули, які він створює, — явище не суто європейське. Наш наступний приклад — з долини Оахака в стародавній Мексиці близько 500 року до н. е. Щоб збагнути, що відбулося в Оахаці тих часів, почнімо з головної страви сучасної мексиканської кухні — тортильї.

Окультурення кукурудзи (маїсу) було ключовим моментом у тривалому економічному розвитку американських цивілізацій. У Мексиці ця культура відома з V тисячоліття до н. е., а можливо, й раніше. Існує багато рецептів приготування кукурудзи. Можна підсмажити її на вогні і їсти зерна просто з качана: цей смаколик продають на кожному кроці в сучасних мексиканських містах. Можна потовкти зерна і зварити з них кашу. Третій спосіб, який придумали в Оахаці близько 500 року до н. е., — перетворити маїс на тортилью. Для цього маїсові зерна слід розмолоти в борошно, змішати з водою, додати солі та готувати в спеціальній круглій керамічній формі, яку мексиканці називають «комаль». (Добірку сучасних комалів з Оахаки зображено на вклейці). Відомо, що тортильї були винайдені в V столітті до н. е., тому що археологи знайшли найдавніші комалі в долині Оахака, датовані цим періодом.

Щоб зробити з кукурудзяних зернин тортилью, потрібно докласти більше зусиль, ніж щоб просто засмажити цілий качан. Але це полегшує перевезення маїсу. Тортилью готують лише з їстівної частини качана — решту можна викинути. Чому ж народів цієї долини, відомому як сапотеки, раптом знадобилося перевозити маїс деінде?

Відповідь містить політична історія долини. У 1000 році до н. е. все населення долини становило близько 2 тисяч осіб, а в першому по-справжньому міському поселенні, нині відомому як Сан-Хосе Моготе, мешкало не менше тисячі. Невдовзі Сан-Хосе зіткнулося з конкуренцією з боку інших міських центрів, зокрема міста Егіх у східній частині долини Тлаколула та Сан-Мартін Тілкахете на півдні Валле--Іранде. Деякі археологи ідентифікували ці місцини як території племен, що ворогували між собою, проте мали багато спільного в культурі. Усі вони

використовували символіку блискавки, землетрусу і людини-ягуара, і говорили діалектами мови, що нині відома як сапотекська. Це слово прийшло з мови нахуатль, яка переважає в центральній Мексиці та означає «жителі місць, де росте сапота» («сапота» — назва фруктів). Між цими трьома центрами урбанізації, де сьогодні розташоване сучасне місто Оахака, була своєрідна нейтральна зона. Саме там над долиною височіє 400-метрова гора Монте-Альбан.

Монте-Альбан була майже безлюдним місцем, без природних джерел води та практично позбавленим орних ґрунтів. У 500 році до н. е. на ній ніхто не жив. Та невдовзі три громади міст Сан-Хосе Моготе, Єгіх і Сан-Мартін Тілкахете об'єдналися і збудували на горі місто, населення якого швидко виросло до 7 тисяч. Це місто стало столицею нової держави, яка інтегрувала в собі всю долину через ієрархію поселень й адміністративних центрів. Більшість будівель, зведених у перші дні фази, яку археологи називають Ранній Монте-Альбан I, тепер поховані під спорудами пізніших часів. Водночас розкопки свідчать про існування трьох окремих кварталів навколо давньої центральної площі міста. Імовірно, люди з трьох громад мігрували в три різні квартали. У той період, поки не було вирито резервуари для збирання дощових опадів, усю воду для поселення, власне, як і маїс, витягали на гору за допомогою людської сили. Тоді й винайшли тортильї. І хоча на схилі гори було вирубано кілька терас для посівів, цього не вистачало, щоб прогодувати 7 тисяч осіб, а тим паче 17 тисяч, які мешкали у фазі Пізній Монте-Альбан I. Тож харчі, як і воду, доводилося піднімати на гору, а тортильї полегшили це завдання.

Створення Монте-Альбан жителями Сан-Хосе Моготе, Єгіх і Сан-Мартін Тілкахете — це ще один приклад формування первісної держави, її становлення там, де доти не було нічого, про що ми вже говорили в розділі 3. Проте в дечому цей випадок відрізнявся від типової первісної держави. На відміну від того, що зробив Шака в Зулуленді, або того, що відбувалося в долині Нілу з появою єгипетської цивілізації, тут усе почалося не з харизматичного лідера чи впливової групи політичної еліти, які встановили своє домінування над рештою. Ситуація більше нагадувала державотворення в Афінах або Сполучених Штатах, де суспільство вже було достатньо сильне, щоб обмежити можливості держави та еліт. Згадаймо, приміром, як після конституційної конвенції у Філадельфії та ратифікації конституції федеральний уряд мав вирішити, у якому місті буде столиця нової країни. Спершу Конгрес збирався в Нью-Йорку, проте між північними та південними штатами виникло змагання за місце постійної столиці. Обговорювалося чимало різних рішень. Ньюйорквці хотіли, щоб столиця залишилася в Нью-Йорку, тоді як жителі південних штатів воліли бачити її ближче до Півдня. Президент Джордж Вашингтон запропонував компроміс: нейтральну територію на річці Потомак неподалік від його маєтку біля гори Вернон. На це рішення погодились у 1790 році завдяки угоді, укладеній силами Джеймса Медісона, Александра Гамільтона і Томаса Джефферсона. До того південні штати блокували законодавство, яке дозволило б новоствореній федеральній державі перебрати на

себе й сплачувати всі борги, накопичені штатами. Для Гамільтона це питання було вирішальним у побудові нової держави з централізованою фінансовою системою й можливістю брати позики. В обмін на згоду, що столицю буде розташовано на Потомаку, у місці, яке визначить Вашингтон, південні штати погодилися на те, що борги перебере на себе федеральний уряд. Місто Вашингтон було збудоване в нейтральній слаборозвиненій області між двома групами північних і південних штатів, що між собою конкурували.

Хоч у нас і немає письмових пам'яток з історії Монте-Альбан, очевидно, вона має чимало спільного з досвідом Сполучених Штатів. Так само як Медісон і Гамільтон, жителі чи принаймні еліти Сан-Хосе Моготе, Єтіх і Сан-Мартін Тілкахете, імовірно, усвідомлювали переваги створення більш ефективної централізованої держави. На це вказують археологічні знахідки. Після заснування Монте-Альбан частотність конфліктів знизилась, про що свідчить менша кількість спалених будинків й обвуглених шматків тиньку чи інших знайдених матеріалів. Факти підтверджують, що в цей період державотворення сприяло розширенню торгівлі. Під час археологічних розкопок у Валле-Гранде було виявлено великий і легкодоступний майдан розмірами 55 на 38 метрів. То не був храм, місце вздовж периметра оточували великі брили. Можна зробити висновок про виробниче призначення цього місця: необпалена кераміка, скупчення уламків кременю і кварциту, копальня кварцу, стерті в певний спосіб камені, форма яких свідчить про їх використання для розтирання й товчення, начиння для подрібнення кори дерева, з якої виготовляли папір. Майже напевне цей майдан був ринком.

Які ж політичні інститути підтримували мир і господарчу спеціалізацію на Монте-Альбан? Зазвичай ми дізнаємося про політичні інститути давно зниклих держав з археологічних знахідок: вони дають нам імена й зображення могутніх царів, а також їхні гробниці, повні цінних речей. У сапотеків нічого такого не було. Ми не знаємо, хто були їхні перші царі, й чи були в них узагалі царі та династії. Нам не відомі їхні імена, бо вони не залишили нам багатих гробниць, різьблень чи палаців. Здається, їхня влада взагалі не була персоналізована. Релігією сапотеків, яка відіграла центральну роль у заснуванні Монте-Альбан, був культ Кохіко. Кохіко являв собою сапотекське уособлення «блискавки-хмар-дощу», проте його образ ніде не закарбовано, і він не співвідносився з жодною постаттю. У сапотеків не було «царя богів». Це досить типово для доколумбової Мексики. Велике місто Теотіуакан, населення якого в добу розквіту налічувало 200 тисяч осіб, також не мало царів, царських гробниць чи палаців. Фігури на настінних розписах, які видаються елітою, завжди зображені в масках: владу в Теотіуакані не виставляли напоказ, так ніби існували закони й норми проти домінування правителів та еліт, і Левіятан у них був міцно закутий у кайдани. І хоча ми не знаємо точно, яку форму правління мали Монте-Альбан і Теотіуакан, точно відомо, що на момент завоювання в Мексиці було чимало держав, де правили колективні ради. Добре задокументованим прикладом є доколумбівська держава тлашкальтеків, яка проіснувала із середини XIV століття аж до іспанського завоювання, створивши складні республіканські інститути за

участю всього народу. Археологічні дані дають підстави вважати, що сапотеки мали схожу форму правління. Доцільно припустити, що держава, яка виникла в Монте-Альбан, була закута аналогічно.

Наголосимо, що інституційні механізми Монте-Альбан мали глибокі економічні наслідки. Ми вже відзначали, що вони сприяли встановленню миру і процвітанню ринків; є також свідчення про важливий розвиток торгівлі. По-перше, на відміну від попереднього періоду, люди перестали будувати великі сховища для харчів: очевидно, тому що могли легко придбати все необхідне на ринку й не мали потреби створювати великих запасів. Також значно поліпшилась якість будованого житла. До 500 року до н. е. будинки здебільшого споруджували з обмазаного глиною гілля і лише деякі — з каміння й цегли. Після 500 року зведення будинків другого типу стало нормою. Та найголовніше — після утворення держави помітно зросла чисельність населення долини. Як ми вже знаємо, близько 1000 року до н. е. в долині проживало дві тисячі осіб, і ця цифра не збільшувалась до настання фази Ранній І. Із заснуванням Монте-Альбан з населенням у 7 тисяч кількість людей в усій долині зросла до 14 тисяч. Пізніше населення Монте-Альбан сягнуло 17 тисяч, а долини — 50. І хоча Монте-Альбан швидко розросталося, кількість населення Сан-Хосе Моготе, Єгіх і Сан-Мартін Тілкахете не зменшилась. У той час як дехто переселявся з цих міст у Монте-Альбан, їхнє населення швидко поповнювалось, а столицю підтримувала міграція між селом і містом. Імовірно, зросла народжуваність, а також міграція з регіонів за межами долини в нову державу. Інші економічні зміни охоплюють збільшення виробництва кераміки, появу її нових типів, помітне пожвавлення сільського господарства. Орні землі розширювалися, й уперше було зафіксовано спроби іригації. Усе це свідчить про активізацію виробництва і споживання сільськогосподарської продукції.

* * *

У цьому розділі ми побачили дещо дуже відмінне від того різновиду держави, який народжується з жаги влади, а також від бездержавного суспільства, політична ієрархія в якому слабка або зовсім відсутня. Крім того, як і було передбачено в розділі 2, ми переконалися, що цей ранній тип Закутого Левіятана створює потужні рівні свободи і формує зовсім інший комплекс економічних можливостей і стимулів, вивільнюючи сили, що ведуть до процвітання.

Та які джерела цього особливого типу відношень між суспільством і державою? Про це ми поговоримо далі.

---

²¹ Італ. *Capitano del Popolo*. — Прим. ред.

²² Італ. *Popolo*. — Прим. ред.

²³ Емпорій (заст.) — великий роздрібний магазин. — Прим. пер.

ЄВРОПЕЙСЬКІ НОЖИЦІ

Європа виходить у коридор

Частиною світу, яка породила довготривалого Закутого Левіятана, що сформував усю історію недавніх часів, була Європа, зокрема Західна і Північна. Закутий Левіятан в Афінах розпався з розширенням імперії Александра Македонського. Так само й держава сапотеків вийшла з коридора і зникла ще до того, як іспанські конкістадори захопили долину Оахака. Як ми невдовзі побачимо, розвиток держави, яка має можливості і водночас обмежена суспільством, у Європі був повільним і болючим історичним процесом. Ті, хто стояв біля його витоків, не бачили в ньому початку трансформації свободи, політики й економіки. Та в міру еволюції цей процес почав приносити свободу, змінювати природу державних інститутів й ознаменував період процвітання, якого людство доти не знало. Чому ж усе це сталося саме в Європі?

Відповідь не така вже й очевидна. Зазирнувши назад на багато століть, ми не побачимо нічого, що віщувало б сходження Європи. Землеробство зародилося не в Європі, а на Близькому Сході — у «Родючому Півмісяці»²⁴, а згодом у Китаї. На європейські терени воно поширилося у зв'язку з колонізаційними рухами народів, що просувалися зі Сходу, і досягнуло Британії близько 4000 року до н. е., через п'ять тисячоліть після опанування землеробства в східному Середземномор'ї. Так само перші міста з'явилися не в Європі, а в долинах Тигру та Євфрату, де сьогодні розташований Ірак. Проблема Гільгамеша, як ми вже знаємо, уперше було сформульовано в Уруці, а не в Аксбриджі. Для всіх великих імперій античної доби Західна і Північна Європа були щонайбільше маргінесами. Римляни побудували дуже розвинену цивілізацію, центром якої стало Середземномор'я, проте мало цікавилися Західною і Північною Європою, попри деякі виправи на території, що зараз входять до складу Німеччини. Там їм успішно протистояли германські племена, яких римляни вважали варварами (утім їм таки вдалося завоювати Галлію — нинішню Францію — і частину Британії). Європа вийшла на світову сцену значно пізніше.

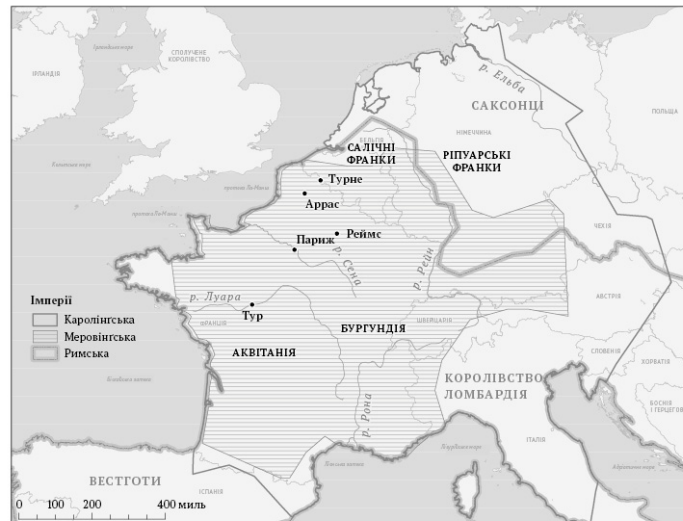
Водночас, і про це ми говорили в попередньому розділі, до XI століття в країнах Європи сформувалися республіканські уряди й відбувався економічний бум. Як Європа досягла цього? Як могли статися ці революції у владі, суспільстві та економіці і прокласти шлях не баченому раніше злету свободи, дивовижному технологічному та науковому прогресу XVIII і XIX століть? У чому була перевага Європи?

Відповідь на ці питання криється в унікальній низці історичних подій, що мали місце півтори тисячі років тому і встановили, за щасливим збігом обставин, баланс між централізованим правлінням і владою пересічного люду — чоловічої статі (на жаль, ще не жінок). Саме цей баланс вивів Європу в коридор, запустивши ефект Червоної Королеви з його невпинним змаганням між державою і суспільством. Такий баланс став наслідком двох чинників. По-перше, з кінця V століття в Європі запанували демократично організовані племенні суспільства, зосереджені навколо народних зборів і норм домовленого ухвалення рішень. По-друге, успадковані від Римської імперії та християнської церкви важливі елементи державних інститутів і політичної ієрархії продовжували справляти свій централізувальний вплив і після падіння Західної Римської імперії наприкінці V століття. Ми можемо уявити ці два чинники як два леза ножиць. Окремо жоден з них не вивів би Західну Європу на нову стежку. Але з'єднані разом ці два леза «європейських ножиць» підготували майданчик для створення Закутого Левіятана та вивільнення ним економічних можливостей і стимулів.

Політика зборів довговолосих королів

Щоб збагнути, як Європі все це вдалося, розгляньмо опис одного зібрання, про який під 882 роком вміщено запис у літописі Гінкмара, єпископа Реймського. Книга Гінкмара «Про управління палацом» була написана для Карломана II, короля Західної Франкії, після його сходження на престол. Франкію, яка на момент коронації Карломана вже була роздроблена, заснували франки, германське плем'я, що впродовж двох століть воювало з римлянами, а іноді й разом з ними проти спільного ворога. Після падіння Римської імперії вона стала однією з її наступниць і відіграла вирішальну роль у політичному розвитку постримської Європи.

Карломан був представником династії Каролінгів, яку на початку VIII століття започаткував Карл Мартел, а його онук Карл Великий значно розширив. До кінця свого життя (він помер у 814 році) Карл Великий об'єднав в одній державі території Франції, Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Швейцарії, Австрії та Північної Італії (див. мапу 8). Гінкмар залишив Карломанові поради, як правити королівством, докладно передавши оповідь Адальгарда, сучасника Карла Великого і самовидця того, як функціонувала держава в ті часи. Цікаво, що мати владу не означало, що король може безконтрольно потурати всім своїм бажанням, адже вона ґрунтувалася на народних зборах. Як зауважував Гінкмар,

Мапа 8. Імперія франків: Меровінгська і Каролінгська імперії та кордони Римської імперії.

тогочасні звичаї вимагали, щоб у рік не скликали більше двох генеральних зборів. Перші збори визначали стан справ усієї держави на весь рік. Ніякі події, окрім хіба що найтяжчої кризи, що якось спіткала королівство, не могли змінити встановленого порядку. На генеральних зборах були присутні всі поважні люди — як духовенство, так і миряни. Шановані люди брали участь у дебатах, а ті, хто належав до нижчих прошарків суспільства, приходили для того, щоб вислухати рішення, іноді їх обговорити, а також підтвердити, що вони не примусові, а цілковито усвідомлені й погоджені.

Участь у других зборах була ще ширшою, але в обох них рада «важливих осіб і старших радників королівства» відігравала ключову роль, «ставила запитання королю й одержувала відповіді», а також

могла вимагати присутності короля в ній так часто і так довго, як вона того бажала. Відтак вони приязно повідомляли йому, які ухвалили рішення з окремих питань, чесно доповідаючи, з одного боку, у чому вони дійшли згоди, а з другого, — про свої розбіжності, суперечки чи приязне суперництво.

Франкські еліти, що засідали «в раді», могли також «запросити сторонніх, коли, приміром... хотіли поставити запитання», і король користувався цією нагодою, «щоб поговорити з прибулими з усіх частин королівства й дізнатися, чи принесли вони з собою відомості, варті розгляду». Тож перед прибуттям на збори кожен їх учасник «мав зібрати інформацію з будь-яких важливих питань не тільки від своїх співвітчизників, а й від чужинців — як друзів, так і ворогів».

Те, що описує Гінкмар, було суттю політики зібрань германських племен — дивовижної колективної форми правління. Карл Великий, а згодом і Карломан, мусили грати за правилами цих зборів, зважати на бажання різних прошарків суспільства (представників чоловічої статі) і забезпечувати певний консенсус в ухваленні головних рішень. Певна річ, на цих зборах збиралася обмежена кількість осіб, проте Карл Великий розсилав вістовців, які передавали рішення зборам нижчого рівня, щоб усе королівство було поінформоване. Така колективна форма правління становила перше лезо «європейських ножиць».

Своїм корінням ці збори сягали способу самоорганізації франків. Найкращий його опис містить Тацитова книга «Германія», написана в 98 році н. е. Тацит був римським політиком, державним діячем та істориком; його книга відбиває ту допитливість, з якою римляни ставилися до германців, від яких дістали кілька нищівних воєнних поразок і чий звичаї та інститути вельми відрізнялися від їхніх. Щоб задовольнити цю цікавість, Тацит створив майже етнографічну працю про організацію та культуру германського народу. Про їхню політичну систему він пише таке:

Щодо несуттєвих питань дискутують тільки ватажки; стосовно важливих — уся громада. Але навіть там, де рішення ухвалює простолюди, проблему спочатку розглядають очільники... Збори також мають право розглядати звинувачення в злочинах, зокрема тих, за які карають на смерть... На цих самих зборах з-поміж інших посадовців обирають суддів, які вершитимуть правосуддя в повітах і селах. Кожному судді допомагає сотня засідателів, обраних з народу, — вони дають поради й додають ваги його рішенням.

Одразу впадає в око паралель з описом Гінкмара — ідеться про два зібрання, на одному з яких політична еліта окреслює коло важливих питань, а в другому беруть участь широкі верстви населення. Крім того, серед завдань зборів було вручення молодим чоловікам щитів і списів, які були атрибутами громадянства. Що ж до лідерів, то

королів обирають за шляхетністю походження, командирів — за їхньою звитягою. Навіть влада королів не є абсолютною і свавільною.

Юлій Цезар, який ненадовго перетнув Рейн, коли підкорював Галлію, також спостеріг, що германці обирають своїх проводирів на зборах під час війни, проте не мають їх у мирний час — лише ватажків з обмеженою владою. Відсутність монархів надзвичайно дратувала деяких авторів, зокрема Григорія Турського, чия «Історія франків», написана наприкінці VI століття, — наше головне джерело інформації про походження і політичний розвиток франків. Григорій цитує Сульпіція, який у давно втраченій праці згадує «царственого проводиря франків», але згодом роздратовано додає: «Коли він каже “царствені проводирі”, то не ясно, чи були вони царями, чи просто виконували функції правителя». Ще більше його обурює те, що коли Сульпіцій нарешті згадує франкського короля, «навіть забуває назвати його ім'я». Це справді так.

Люди, які згодом стали франками, хоча Тацит їх так не називає, успадкували народні збори, зробивши їх центральною частиною своєї політичної організації. Уперше про них стає чути в 250–275 роках, коли разом з алеманами й іншими германськими племенами вони здійснювали набіги на римську провінцію Галлію. Франки як народ, судячи з усього, постали в результаті злиття кількох інших германських народів (бруктерів, амспіваріїв, хамавів і хатуаріїв), у яких з часом виформувалась спільна ідентичність. Майже не лишилося археологічних свідчень про їхнє походження, проте з римських джерел відомо, що в IV столітті вони мешкали в басейні Рейну і до початку V століття воювали з Римом (див. мапу 8

вище). Між 400 і 450 роками римський військовий кордон на Рейні було знищено, а цю територію заселили франки. До середини століття вони просунулися на захід аж до Арраса і Турне (у сучасній Франції та Бельгії) та все ще утворювали кілька окремих королівств. Королівство з центром у Турне набуло сили і впливу за царювання Хлодіона і його сина Меровея, який заснував майбутню династію Меровінгів, що проіснувала майже три століття. Хлодіон і Меровей — фігури напівміфічні. Легенда оповідає, що Меровей був зачатий дружиною Хлодіона, коли та купалася в морі й зустріла чудовисько на ім'я Квінотавр, — він і дав династії надприродну легітимність. У більш чіткому фокусі історії франки опинилися за правління Хлодвіга, онука Меровея, який зійшов на престол 481 року. Хлодвіг був справжнім засновником франкської держави. До своєї смерті в 511 році він встиг значно розширити королівство, охопивши майже всю територію нинішньої Франції.

Франкські королі мали особливу любов до волосся. Довгого волосся. Для хлопчиків наявність довгого волосся була ознакою змужніння; важливо, що підстригти хлопчика без згоди його батьків вважалося злочином, рівноцінним убивству. Григорій описує випадок, коли

Хільдеберт і Хлотар відіслали Аркадія до Королеви... з парюю ножиць в одній руці та оголеним мечем у другій. Прибувши на аудієнцію, він простягнув їй обидва предмети. «Ваші сини, наші володарі, вимагають вашого рішення, милостива Королево, щодо того, як нам вчинити з королевичами. Чи бажали б ви обстригти їхні коси? Чи ліше побачити їх мертвими?»... Вона відповіла: «Якщо вони не зійдуть на трон, я б радше воліла, аби вони померли, аніж бачити їх обстриженими».

Політика зборів довговолосих королів і їхніх могутніх і наполегливих суспільств була першим лезом «ножиць», які вивели Меровінгів, Каролінгів та інші споріднені з ними європейські суспільства в коридор.

Друге лезо дісталось в спадок від Римської імперії.

Друге лезо

Римську республіку було засновано в 509 році до н. е. після повалення царя Луція Тарквінія Гордого. До II століття до н. е. вона потопала в конфліктах між заможними аристократичними родинами та громадянами Риму, кількість яких невпинно зростала. Республіка фактично зазнала краху, коли в 49 році до н. е. Юлій Цезар оголосив себе диктатором. На її місці постала держава-наступниця — Римська імперія, що остаточно виформувалась лише після низки громадянських воєн та сходження на трон Октавіана Августа у 27 році до н. е.

На той час інституціоналізованої держави як такої ще не було. Римом правили Сенат і армія: окрім рабів і слуг еліти, майже не існувало державних службовців. І хоча централізація управління бере свій початок від Августа, її метою було насамперед нагодувати римлян і забезпечити військо. Лише в другій половині III століття в імперії виник справжній державний апарат. У період пізньої імперії на

службі в римській державі перебували не менш ніж 31 тисяча осіб на казенному утриманні: ця цифра, ймовірно, сильно занижена, позаяк не враховує муніципальних службовців, про яких немає точної інформації. Основною адміністративною одиницею держави була провінція: під кінець правління імператора Діоклетіана в 305 році н. е. їх налічувалося 114. На чолі кожної стояв намісник, до основних функцій якого належало збирання податків і правосуддя; на нього зазвичай працювало близько 100 осіб. Провінції об'єднувалися в більші одиниці, знані як діоцези. Ними керував римський вікарій (*vicarius*), над яким стояло четверо префектів преторія: один — у Галлії (включно з Британією та Іспанією), один — в Італії (сфера його впливу також охоплювала Африку і західні Балкани), один — в Іллірику (Греція, Крит і решта Балкан) й один — на Сході Візантії. У кожного з префектів був величезний штат — до 2 тисяч осіб. І хоча службовців набирали без жодних іспитів, у кодексах законів пізнього Риму, впроваджених імператорами Теодосієм у 438 році та Юстиніаном у 529-му, згадано принципи гідності та старшинства. Найкращий опис функціонування бюрократії містять записи, залишені Іоанном Лідом (Лідійським), який служив у Східному преторії у Візантії. Іоанн походив з лідійського міста Філадельфія (нині там розташований турецький Алашехір). На державну службу його найняв його товариш, філадельфійський префект Зотік. Східний преторій був поділений на два відділи — адміністративно-судовий і фінансовий. Іоанна було призначено в перший, і його книга «Про магістратури Римської держави» містить перелік старших чиновників відділу: *princeps officii*, *cornicularius*, *adiutor*, *commentariensis*, *ab actis*, *cura epistularum* і *regendarium*. Насправді закон 384 року, згодом доповнений Кодексом Юстиніана, встановив модель цієї бюрократії з 443 різними посадами, поділеними на 18 груп, перелічених у порядку старшинства.

Scriniium exceptorum:

Один чиновник з рангу perfectissimus другого класу, який є primicerius yciei schola.

Один чиновник рангу perfectissimus (третій клас), який є primicerius ysix exceptores.

Два чиновники рангу ducenarius, які є tertiocerius і quartocerius.

Один чиновник рангу centenarius, який є primicerius instrumentorum.

Двоє epistulares.

Тридцять шість exceptores, що становлять перший клас.

І так далі для ще сімнадцяти груп чиновників. Іоанн починав як *exceptor*, чиновник середнього рангу, у 511 році.

Іоанн писав, що державний апарат застосовував складну систему «звичаїв, форм і мову», чиновники носили військові однострої з «чіткими знаками розрізнення». Вони мали справу з правилами і процедурами, «реєстрами, титулами й обов'язками». Іоанн також підкреслює, що їм були властиві «дух спільноти» й ідентичність, яка відрізняла їх від «простих людей». Мова і писемність були особливо важливі. Лише палацовим чиновникам, наближеним до імператора найбільше, дозволялося послуговуватись *litterae caelestes* (буквально — «небесними літерами»), особливим типом письма, створеним для уникнення підробок (його

було дуже важко зімітувати). Іоанн докладно оповідає про різноманітні бюрократичні процедури, яких слід було дотримуватися. Наприклад, усі справи, які подавали на розгляд суду префекта, слід було резюмувати двічі. Перший раз це робив службовець, знаний як *secretarius*, а вдруге — *personalium*, найстарший судовий чиновник. Іоанн був переконаний, що такі процедури були конче потрібні для безперешкодного функціонування уряду, приміром, для захисту від підробок і втрат. Він пише: «Я сам добре пам'ятаю один такий випадок. Попри те що справу було заслухано, документів, що її стосувалися, ніде не могли знайти. Та коли перед судом постав той, кого називають *personalium*, справу було повністю відновлено».

Те, що описує Іоанн, — це масштабна бюрократія з чітко визначеними правилами, які функціонують у межах складної судової системи. Певна річ, вона не була невразливою до особистого втручання й ніколи не функціонувала точно за встановленими правилами. Сам Іоанн одержав свою посаду не суто за власні заслуги, а завдяки сприянню свого філадельфійського знайомого Зотіка. Ба більше, багато найвищих посад були зарезервовані для еліти, зокрема представників сенаторського класу, і в державі явно процвітала корупція. Та попри всі ці недоліки, у Римі, щонайменше, існувала бюрократична держава зі складною структурою і територіальною організацією. Ці світські установи функціонували паралельно до церковної ієрархії, яка до того часу, коли у взаємодію з Римом вступили франки, уже об'єдналася з політичними інститутами.

З'єднання двох лез

Рання історія франків була боротьбою за поєднання політичної традиції низових ініціатив у германських племен з державними інститутами римлян. Зі сходженням Хлодвіга на престол ще не було зрозуміло, як ці два леза зйдуться до купи.

Встановлення стабільної політичної ієрархії виявилось для франків непростим завданням. Григорій згадує, як одного разу після походу Хлодвіг уподобав дуже гарну кухву і звернувся до своїх людей: «Хочу вам сказати, мої невситимі грабіжники, що вам слід погодитися і подарувати цю кухву мені на додачу до моєї звичайної частки». Один з них відповів, розрубавши кухву надвое сокирою: «Ти не матимеш нічого, крім своєї чесної частки!». Зрештою Хлодвіг поквитався з цим солдатом, проте цей епізод підкреслює егалітаріанську, неієрархічну етику військового загону, яка лежала в основі політики франкських зборів. Ця етика стояла на заваді розбудові держави.

Великим кроком уперед у процесі державотворення стало завоювання останньої римської субпровінції, нині званої як Суассон. Хлодвіг перейняв римські інститути й навіть нібито найняв до себе на службу римських управлінців. Наступним розумним кроком у з'єднанні двох лез «ножиць» стало прийняття християнства. Він не тільки хрестився сам, а й масово похрестив свою армію. Тепер Хлодвіг міг апелювати до церковної ієрархії, яку поставив на службу Меровінгам. Відтак він

проголосив себе імператором. Коронацію було проведено за римськими канонами в місті Турі. Ось як її описав Григорій:

У храмі Святого Мартіна, стоячи в пурпуровій туніці й військовому плащі, він поклав собі на голову вінець. Далі верхи вийшов на вулиці та власноруч кидав у натовп золоті й срібні монети... Від того дня він став називатися «консулом» або «Августом».

Ватажки германських загонів не носили багряниць і не називали себе «Августами», як Хлодвіг. Зробивши це, він з'єднав лезо зборів норм низових ініціатив у германських племен з лезом римської моделі централізованої держави. Із цього виникло дещо більше за поєднання частин. Схему бюрократичної організації, яку Хлодвіг узяв у Римі та християнської церкви, було вживлено в діаметрально протилежну політику й систему норм германців. Завдяки цій комбінації Меровінги опинилися біля входу в коридор.

Окрім пурпурових шат, спадщина Риму проявилась у збереженні базової адміністративної одиниці, яку разом з прилеглими територіями в римські часи називали *civitas*, або «місто». Містом керували старші меровінгські чиновники, або *comes*, буквально — «товариші компаньйони» (від цього слова в романських мовах походить назва титулу графа). Ця посада була адаптацією пізньоримського *comites civitatis*; обов'язки цих службовців були дуже схожі до того, що робили римські чиновники: розв'язували юридичні суперечки, вершили правосуддя і брали на себе військове командування. Чиновників нижчого за *comes* рангу називали *centenarii* (також римського походження): вони порядкували адміністративною одиницею під назвою *centenae* (тобто «сотнею»). Імовірно, сотня сягає своїм походженням групи воїнів у германському загоні, яка обирала свого очільника, але вона злилася з римською територіальною одиницею, й обраний військовий проводир став чиновником франкської держави.

Однією з найважливіших дій Хлодвіга як імператора було запровадження нового кодексу законів — «Салічної правди» (зображення її меровінгської копії, що дійшла до наших днів, подано на вклейці). Хлодвіг належав до салічних франків, які відрізняли себе від іншої групи, так званих ріпуарських франків. «Салічна правда» формалізувала наявні норми і звичаї, які регулювали життя бездержавних франків. Ці норми містили складну систему правил, які вноормовували спадкову ворожнечу. Хлодвіг прагнув їх кодифікувати і зрештою взяти під контроль нової централізованої держави. З цього погляду перша стаття «Салічної правди» особливо важлива. У ній зазначено: «Якщо хтось мусить постати перед тингом королівського закону, але не з'явиться, той повинен сплатити 600 денаріїв або 15 солідів». «Тинг» — застаріла назва зборів. Насамперед Хлодвіг мав забезпечити явку людей. Щодо формулювання законів особливо показова преамбула, що дійшла до наших днів:

З Божою поміччю франки та їхня знать мали приємність погодитися в тому, що їм слід припинити наростання сварок задля збереження серед них миру... Тому вперед виступили четверо мужів, обрані з-поміж багатьох. То були Візогаст, Арогаст, Салегаст і Відогаст. Вони явилися з вілл Ботгем, Салегем і Відогем, що за Рейном.

Зійшовшись на трьох законних зборах і докладно обговоривши джерела і справи, вони присудили з кожної справи таке.

Таким чином, хоч Хлодвіг і впровадив «Салічну правду», її не нав'язували суспільству. До того ж її автором був не він сам, а четверо законодавців і три зібрання.

Законодавцям Візогасту, Арогасту, Салегасту і Відогасту доводилося давати раду всім звичним проблемам, зокрема частим «чварам». Тож у «Титулі XVII. Про поранення» зазначено:

- 1. Якщо хтось забажав убити іншого, але замах провалився, винний у нападі мусить сплатити штраф у 2500 денаріїв.*
- 2. Якщо хтось забажав вразити іншого отруйною стрілою, а стріла пролетіла повз ціль, винний мусить сплатити штраф у 2500 денаріїв.*
- 3. Якщо хтось ударив іншого по голові, проломивши кістки, що аж стало видно мозок, винний мусить сплатити штраф у 1200 денаріїв.*
- 4. Та якщо удару завдано між ребер або в череву, так що утворилася рана, яка відкрила тельбухи, винний мусить сплатити штраф у 1200 денаріїв.*
- 5. Якщо хтось ударив мужа так, що кров пролилася на землю, то винний мусить сплатити штраф у 600 денаріїв.*
- 6. Та якщо вільний муж ударив вільного мужа кулаком так, що кров не показалася, винний мусить сплатити штраф за кожен удар — до 3 ударів — по 120 денаріїв.*

Цей закон стосувався й інших нюансів, пов'язаних з ворожнечею, зокрема образ: було заборонено сварити іншу людину, називаючи її «лисом» або «зайцем». Він також унормовував стосунки між франками та римлянами, хоч ясно давав зрозуміти, хто тепер головний. Приміром, у «Титулі XIV. Про напад і грабунок» ідеться:

- 1. Якщо хтось напав і пограбував вільного мужа, і провину його доведено, він мусить сплатити штраф у 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.*
- 2. Якщо римлянин пограбував салічного франка, то до нього застосовують попередній закон.*
- 3. Та якщо франк пограбував римлянина, він мусить сплатити штраф у 35 солідів.*

Очевидно, що для римлянина грабувати франка було тяжчою провиною, ніж навпаки. Різне ставлення до римлян і франків показує, що франки хоч і мали закон, але в них не було «рівності перед законом» — поняття і практики однакового застосування законів до всіх людей. Цей надважливий аспект законодавства в умовах Закутого Левіятана народжувався дуже повільно, у міру дії ефекту Червоної Королеви.

«Салічна правда» не була схожа на римське право. Вона стала радше кодифікацією, унормуванням і посиленням наявних норм (аналогічну спробу зробив свого часу в Афінах Дракон, а згодом Солон). Водночас завдяки цьому розв'язання конфліктів переходило до функцій держави. До кінця VI століття законодавство ще більше набуло римських рис, включивши в себе елементи Кодексу

Теодосія. «Салічна правда» стала ще одним кроком до злиття структури римської держави з нормами та політичними інститутами франків.

Важливість формулювання законів «Салічної правди» стає очевидною, коли ми розглядаємо правління Карла Великого, який сягнув вершини єдності з Римом, коронувавшись як римський імператор у день Різдва 800 року. Та водночас у тому, що стосувалося взаємин з народом, Карл не діяв як імператор Риму. Ті самі збори, звичаї та сподівання, що «сковували» правління Хлодвіга, стримували й Карла. Два королівські едикти, видані в Регенсбурзі 789 року, показують, що окремі урядовці зловживали своєю владою, а король отримував скарги від людей на те, що вони «їхнього закону не дотримуються». Вислів «їхній закон» для нас дуже важливий. Це був закон народу, а не короля, однак забезпечувати його дотримання мав саме король. Насправді, «якщо граф, або missus, або будь-який муж вчинить це, нехай про то дізнається король, адже він бажає врегулювати цю справу». Латинське «missus» дослівно перекладається як «надісланий» — так називали агентів короля, що зв'язували провінції з центральним судом.

А що ж зі свободою? За Хлодвіга і Карла Великого держава почала входити в коридор, однак їхні імперії не виявляли багатьох ознак процвітання свободи. То були буремні часи, коли мало хто почувався в безпеці від насильства. Наступники Хлодвіга були воїнами, тож франки невідступно дотримувались військових норм. Про це свідчить звичай вручати на зборах спис і щит юним франкам на знак досягнення повноліття. Франки ще були міцно скуті кліткою норм: звичаї, традиції та старі практики дуже сильно стримували економічну й соціальну діяльність людей, не в останнє через наявність численних релігійних і культурних табу, а також чіткої соціальної ієрархії у франкському суспільстві. Рабство залишалося типовим явищем, чоловіки й жінки могли добровільно віддавати себе в заставу — так, як це було в африканських суспільствах, розглянутих у розділі 2, але цілком зникло в Афінах після реформ Солона. Для одержання свідчень у судових процедурах зазвичай застосовували тортури. Нікуди не зникла й спадкова ворожнеча, про що свідчать титули «Салічної правди». Проте ступивши в коридор, ці суспільства розпочали процес, який поступово все це змінить.

Роз'єднане королівство

У той час як франки намагалися об'єднати Західну Європу, за Ла-Маншем існувало інше, усучіль роздроблене королівство. У Британії Західна Римська імперія занепала фактично повністю. Зникли гроші, письмо, і навіть колесо. Міста були покинуті. Йорк, колись один із найбільших римських центрів, до V століття знову перетворився на болото. В археологічних розкопках на території міста того періоду знаходять скам'янілих жуків, які жили на луках і в очеретах, цикад, польових мишей, водяних щурів і землерийок. То були не єдині новоприбулі. На острови також переселилися народи з континентальної Європи, зокрема з Німеччини та південної Скандинавії, яких історик VIII століття Беда Преподобний називав

«англами, саксами і ютами». До того часу ці народи разом із залишками римських британців й інших переселенців, таких як кельти в Ірландії та Шотландії, сформували нестабільний комплекс державних утворень, що змагалися між собою. Нині ми пам'ятаємо їх завдяки назвам англійських графств, як-от Кент. Проте ці утворення поступово об'єдналися. До 796 року, коли помер король Мерсії Оффа, держав залишилося чотири: Вессекс на півдні, Східна Англія на сході, Мерсія в центрі острова та Нортумбрія на півночі (див. мапу 9).

У 871 році королем Вессексу, замінивши свого брата Етельреда, став двадцятидворічний Альфред. Така спадковість престолу була, очевидно, погоджена на вітані — збори англо-саксів. За словами абата Ельфріка з Ейншама,

жоден муж не може зробити себе королем, лише народ обирає королем того, кого вподобає. Проте після того, як його посвячено в королі, він одержує владу над народом.

Найкращий опис вітану тих часів залишив чернець Бертферт із Рамзі. Він описав другу коронацію короля Едгара Мирного в Баті 973 року:

То був святий день, коли, за звичаєм, архієпископи й усі сановиті єпископи, славні абати й побожні абатиси, олдермени, магістрати і судді... прибули на збори. Від «сонця, що зійшло на сході, від заходу, від півночі та з моря», згідно з едиктом короля, усі ці люди мусили постати перед ним. Ця пишна і славна армія його королівства зібралася не для того, щоб скинути його, скарати на горло чи повісити... Вони прийшли із зовсім іншої причини... щоб преподобні єпископи благословили, помазали й освятили його.

Із цього цікавого запису стає зрозуміло, що збори, які склалися з олдерменів — чиновників високого рангу, які зазвичай стояли на чолі графств, — і підпорядкованих їм магістратів, могли б не коронувати Едгара, а скинути його. Тоді король присягнув:

Мапа 9. Роздроблена Британія: королівства в IX столітті.

Передусім обіцяю, що Божа Церква і весь християнський люд за мого царювання житиме в правдивому мирі; також обіцяю, що каратиму крадіяство й різні лихі діяння, скоєні людьми всіх станів; по-третє, що в усіх своїх рішеннях я дотримуватимуся справедливості й милосердя.

Невдовзі єпископ Дунстанський поклав корону йому на голову.

Корона була римським символом монархічної влади, яку в Британію завезли германці. Ще важливіше те, що сакси також імпортували і свої збори, на яких ґрунтувався вітан. У «Церковній історії народу англів» Беда писав:

Давні сакси не мали королів: їхнім народом правили кілька лордів. Там, де назрівала війна, вони кидали жереб, і той, кому він випадав, ставав очільником, за яким йшли і якому на час війни корилися інші. Та щойно війна закінчувалась, лорди знову ставали рівними.

Крім цього прямого впливу, англо-саксонські провідники подорожували Європою і вільно запозичували інституційні моделі, які їм траплялися. В Альфреда навіть був каролінгський радник — Грімбальд із Сен-Бертена. Бертферт з Рамзі згадує ще одні збори, які відбулися в 965 році: на них, окрім «усіх важливих очільників і видатних олдерменів, владних танів з усіх міст, містечок і земель», була присутня «незліченна кількість люду».

Коли Альфред зійшов на престол, виявилось, що справ у нього непочатий край. Згідно з «Англосаксонською хронікою», зібранням літописів, яке започаткував Альфред, з 865 року Британські острови окупувала так звана Велика поганська армія. Це потужне військо складалося зі скандинавів, переважно данів, які прийшли не просто пограбувати, а підкорити острів. Альфред уже бився з ними багато разів, коли вони плюндрували всі чотири королівства. Тоді армія Альфреда зазнала низки поразок. Щоб вікінги відступили, йому, імовірно, довелося сплатити данину. До 878 року три з чотирьох королівств були завойовані, а Вессекс опинився в облозі. Утім до літа того року Альфред реорганізував свої сили та завдав нищівного удару Великій поганській армії під проводом данського короля Гутрума в битві біля Едлінгтона в сучасному Вілтширі (див. мапу 9). Ця перемога закінчилася мирною угодою з Гутрумом, за якою дани відступили на території Данелагу (де діяв данський закон), що приблизно відповідали землям колишніх королівств Східної Англії та Нортумбрії, а також східної частини Мерсії. Цей відносно мирний період дав Альфредові змогу реорганізувати своє королівство, раціоналізувавши оподаткування і військо, та зробити ще один крок у державному будівництві. Наступник Альфреда, його син Едуард («Старший»), і троє онуків — Етельстан, Едмунд та Едред — помалу відвоювали королівство скандинавів. Зрештою, у 954 році Едред вигнав з Йорка останнього короля данів Ейріка Криваву Сокиру. Англію було об'єднано.

Починаючи з цього періоду наявні докладні свідчення про природу і діяльність зборів. Відомо, що в 992 році військові походи проти данів й укладені після них договори були заслугою «короля та його радників (вітану)». В «Англосаксонській хроніці» описано дискусію щодо оборонних заходів, після того, як «король скликав

усіх радників (вітан)». Проте вітан не лише обговорював питання оборони і військових матерій. Він також ухвалював закони. У головному юридичному документів часів правління Етельстана зазначено: «Усе це постановили великі збори в Ірейтлі, на яких був присутній архієпископ Вульфгелмський і всі шляхтичі та радники, яких скликав король Етельстан». З 22 кодексів законів, які дійшли до нас з періоду між 899 і 1022 роками, 19 містять аналогічні статті. Попри згадану Бертфертом «незліченну кількість люду», як і у франкському королівстві, відвідувати ці збори особисто мали право не так багато осіб. Водночас, так само як і франки, англо-сакси робили систематичні спроби залучати до обговорення і поширення рішень ширші маси. Під час правління Едгара «для цього склали чимало документів, які відсилали олдерману Ельтеру й олдерману Етельвіну; останні мусили розіслати їх в усіх напрямках, щоб рішення стало відоме і бідним, і багатим». Ці збори, а також сформульовані та впроваджені з їхньою допомогою закони заклали підґрунтя для двох найважливіших інститутів коридора: англійського парламенту й обмеження королівської влади законом.

Кодекс законів короля Альфреда нагадує фрагменти законів Дракона, що дійшли до наших днів, а також «Салічну правду». З одного боку, він уособлює перехід від бездержавного суспільства, у якому конфлікти й суперечки розв'язували через спадкову ворожнечу, до централізованої державної влади. З іншого, кодекс мав корелювати з наявними нормами та підсилювати, а не відкидати їх. Тому багато уваги в цих законах приділено інституціоналізації покарань задля припинення і подальшого уникнення ворожнечі. Починається він так:

Я, Альфред, король західних саксів, подав на розгляд ці закони своїм радникам, і вони заявляють, що схвалили їх усі.

Отже, знову згадано роль вітану. Центральне поняття в цих законах — «вергельд». Вергельдом людини називали суму грошей, у яку оцінювалося її життя у випадку вбивства. Сплата вергельда припинила ворожнечу. Наприклад, у статті 10 читаємо: «Якщо хтось ляже з жінкою чоловіка, чий вергельд становить 1200 шилінгів, то мусить сплатити 120 шилінгів відшкодування чоловікові; тому, чий вергельд дорівнює 600 шилінгів, нехай сплатить 100 шилінгів відшкодування; простолоюдцеві нехай сплатить 40 шилінгів відшкодування». Люди з вищого стану, такі як олдермани, мали більший вергельд, а їхній статус впливав на те, які покарання могли бути призначені за інші порушення проти них закону. Як і в албанському кануні, якщо в суспільстві, яке ґрунтувалося на спадковій ворожнечі, було скривджено людину, відплатити за це мусили її рідні, тож відповідальність за кривду була колективною. У статті 30 зазначено: «Якщо хтось, хто не має родичів з батькового боку, вб'є людину, то її родичі з материнського боку, якщо такі є, нехай сплатять третину вергельда, а ще третину — його товариші. Якщо не буде сплачено [останню] третину, він відповідатиме за це особисто».

В інших статтях окреслено, як розв'язувати окремі конфлікти без ворожнечі.

Надалі ми заявляємо, що чоловік має право битися від імені свого лорда, якщо на лорда скоєно напад, не наражаючись за це на кривду помсти.

А також:

Чоловік може битися й не наразитися на криву помсту, якщо заскочить іншого [чоловіка] зі своєю вінчаною дружиною за зачиненими дверима або під однією ковдрою.

Крім того, кодекс законів містив докладний перелік штрафів за втрату чи пошкодження різних частин тіла, пальців рук і ніг, очей, щелепи тощо.

Утім подібність до кануну вражає менше, ніж відмінність від нього. Закон Альфреда не тільки кодифікував та раціоналізував наявні норми залагодження суперечок, а й переводив їх під юрисдикцію новоствореної держави (згадаймо, що албанський канун був записаний лише на початку ХХ століття). Це важливо з двох причин. По-перше, тому, що підкреслює відмінність між ворожнечею в бездержавних умовах і початком розв'язання конфліктів під керівництвом держави. Щойно кодекс королівських законів визначає шляхи розв'язання різних конфліктів, наступним кроком для держави має стати їх власне залагодження: саме це й почалося вже після Альфреда. По-друге, кодекс ще раз нагадує нам, що Альфред як лідер, скутий чинними інститутами й нормами, не міг просто нав'язати свої закони суспільству, а виробив їх разом із суспільством і його зборами, раціоналізувавши наявні норми. Усе це підтверджує текст присяги Едгара на коронації в Баті, що лягла в основу сучасної церемонії в Британії. Едгар пообіцяв судити справедливо і милосердно. Дотримання цих принципів чітко видно в ключових моментах постальфредівської Англії, зокрема у правлінні Етельреда («Неготового»), Кнута й Едуарда («Сповідника»). Етельред зазнав низки воєнних поразок від данів і втік у Нормандію. Його закликали повернутися «всі радники (ra witan ealle), що були в Англії», проте лише на чітко встановлених вітаном умовах, які стосувалися реформування законів і зміни поведінки.

Британський історик сер Френк Стентон зауважив, що то був момент «надзвичайної конституційної ваги, адже між англійським королем і його підданими було укладено першу письмову угоду». Однак це не розірвало зв'язки з минулим, а стало продовженням англо-саксонських і германських політичних норм. Вітан уклав аналогічну угоду з данським королем Кнутом, коли прийняв його підданство в 1016 році. А в 1041 році, коли Едгар, який знов опинився у вигнанні, повернувся з Нормандії до Англії, «тани всієї Англії» зустріли його на місці висадки в Герстгеді, що в Гемпширі, та повідомили, що готові присягнути йому, тільки якщо він обіцяє дотримуватися законів короля Кнута.

1066 рік і все, що було потім

У 1066 році Англію захопив Вільгельм Завойовник і його норманське військо, яке на голову розбило англійські сили в битві під Гастінгсом у Суссексі, де поліг їхній проводир Гарольд Годвінсон. Вільгельм позбавив власності всю англосаксонську аристократію і встановив феодальну систему, створену останніми Каролінгами у Франції. Вільгельм зміг зробити це без схвалення англійського суспільства. Він навіть заявив, що є легітимним королем Англії, бо таким, мовляв, його назвав

Едуард Сповідник під час вигнання в Нормандії. (На вклейці можна побачити сцену з гобелена з Байо, який зіткали жінки норманського двору на честь перемоги 1066 року; на ній Едвард заповідає своє королівство Вільгельму). Тому однією з перших дій Вільгельма було підтвердження кодексу законів Едварда. Проте це повернуло кайдани, що існували до прибуття Завойовника, і забезпечило тяглість між двома режимами.

Феодалний лад, який нормани встановили у Франції та який Вільгельм привіз в Англію, був наслідком роздроблення франкської держави після смерті Карла Великого. Централізована держава ослабла з огляду на зміцнення влади місцевих лордів, натомість народилася нова державна структура, заснована на ієрархічних відносинах. Уся земля, принаймні формально, належала королю, який жалував її своїм васалам в обмін на «раду й допомогу», зокрема військову. Під час складання «Книги Страшного суду» в результаті перепису населення, що його Вільгельм провів у 1086 році для каталогізації нових надбань свого королівства, нарахували 846 «головних орендарів» — першої лінії васалів в Англії. Ці люди підлягали так званій субінфеодації, даруючи землі нижчим васалам у каскаді «поради й допомоги». Тож якщо Вільгельм потребував підмоги у вигляді військової служби або ж грошей, то спершу звертався до головних орендарів, які зверталися до всіх субінфеодованих тощо. Така феодална організація зміцнювала еліту землевласників, які були васалами, та послаблювала здатність простолюду брати участь у політиці. Наприклад, відкрита опозиція королю, як це було з Едуардом-Сповідником після його повернення з Франції, тепер стала неможливою, бо означала б порушення феодалних присяг. Чи був це крок до виходу з коридора? Можливо, проте з огляду на те, що збори були невід'ємною частиною життя, участь суспільства в політиці не можна було так просто відкинути.

Вплив зборів було невдовзі відновлено відповідно до вимоги надання «поради й допомоги». Як це було в політиці зборів германських племен, процес передбачав зустрічі між королем і керівною елітою, світською і церковною, а в деяких випадках — і ширших сегментів суспільства. Ба більше, *обов'язок* васалів надавати поради виявився не таким уже відмінним від *права* надавати поради, надто з огляду на те, що це право сягало старої системи правління, яку ратифікував Вільгельм, прийшовши до влади. Вільні люди також мали неявне право одержати раду. До часу правління Генріха II, онука Вільгельма Завойовника, який зійшов на трон у 1154 році, у результаті поєднання кількох факторів ради стали сильнішими у справі «сковування» держави, зокрема в плані відносин із судовою системою.

Від початку правління Вільгельма Завойовника закон перебував у перехідній стадії. Важливою особливістю законів Хлодвіга і Альфреда було встановлення відшкодування жертвам, а не ув'язнення винуватця чи сплати штрафів державі. За Альфредовими законами, якщо ви відрубали комусь вуха, то мали сплатити постраждалому 30 шилінгів (60, «якщо в того зник слух»). Проте це був не штраф, який винний мав сплатити державі, а відшкодування самій людині, яка позбулася вуха. За Вільгельма стався перехід до покарання у вигляді штрафів, сплачуваних

державі. Найвідоміший приклад цього — так званий *murdgum*, коли штрафом обкладали цілу громаду (зазвичай «сотню» або село), якщо було вбито нормана і спільнота не виказала винуватця. Схожим інститутом була «десятина». На групу з 10 або 12 осіб, що присягла охороняти закон, покладали відповідальність за те, щоб упіймати й виказати односельця, що порушив закон. Якщо злочин було скоєно в певній громаді й нікого не спіймали, штраф доводилося сплачувати всій громаді. Цю систему часто називають «гуртовою запорукою»; усі, хто брав у ній участь, ставали місцевими правоохоронцями.

Ідея колективної відповідальності та покарання, імовірно, сягає кодексів спадкової ворожнечі, які робили відповідальними за кривду групу людей, зазвичай усю родину. Проте між відповідальністю групи родичів і географічно близької спільноти села існує серйозна відмінність, зокрема коли йдеться про вплив на клітку норм. Насправді Вільгельм ліквідував законні права на помсту і постійно втримував родини та клани від самовільного здійснення правосуддя, ворожнечі та кривної помсти. Наслідком цього став розпад родинних союзів. Французький історик феодалізму Марк Блок відзначає, що в цей період

величезні родинні союзи недавнього минулого поступово були замінені групами, більш подібними на сучасні малі сім'ї.

Це почало проявлятися в практиці найменування. На початку норманського періоду в людини було одне ім'я, що часто асоціювалося з іменем ширшої родинної групи чи клану. Але у XII столітті до нього почали додавати різні прізвища. Спершу то було особистим рішенням кожного і почалося, судячи з усього, з аристократії, згодом поширившись на все суспільство. Неаристократичні родини брали собі професійні прізвища: Сміт («коваль»), Бейкер («пекар») або Купер («бондар»). Блок наголошує, що фундаментальну роль у цьому процесі відіграло суспільство:

Постійне родинне прізвище, яке тепер мають люди, нічим між собою не пов'язані, було плодом не духу споріднення, а інституції, що найбільш фундаментально протистояла цьому духові, — суверенної держави.

Держава докорінно змінювала природу суспільства, водночас повільно усуваючи міриади обмежень поведінки, зобов'язань і соціальних ієрархій.

За часів Генріха II природа законів набула цілковито нових форм. За правління попередника Генріха Стефана Англію розривали суперечки щодо успадкування престолу і громадянська війна. Генріх мав намір перебудувати країну, а також відновити території, які захопили Шотландія, Уельс й, особливо, Франція. Крім того, він прагнув зберегти за собою королівства хрестоносців у Святій Землі. Для всього цього йому потрібні були гроші, тому в 1166 році він обклав податком прибутки та рухоме майно. До того король жив на доходи від своїх земель, феодальні мита і збори в судових справах. Новий податок міг викликати невдоволення, тому Генріх призначив його на раді архієпископів, єпископів і магнатів своїх французьких маєтків, що «зібралися для надання порад і загального схвалення». Щоб встановити податки, які стосувалися всіх без винятку, король потребував згоди всього суспільства.

Почавши збільшувати оподаткування, Генріх також започаткував низку реформ законодавства, які значно розширили контроль короля над судовою системою. Найвідомішою з цих реформ стало створення близько 1176 року «ейрів» — виїзних засідань суду. То була система мандрівних королівських суддів, які курсували країною, маючи широкі повноваження розглядати справи різних типів. Водночас реформи Генріха запустили ефект Червоної Королеви. Суспільство стало брати участь у розв'язанні конфліктів новими шляхами: суддям тепер доводилося створювати нові типи судів («асизи») і скликати собі на допомогу «дванадцятьох чесних мужів». Почалося це з Кларендонського асизу 1166 року — закону, що проголосив:

Слідство потрібно проводити в кожному графстві й у кожній сотні, через дванадцятьох чи більше чесних мужів із сотні, а також через чотирьох чесних мужів з кожного села після складання присяги про те, що вони говоритимуть лише правду, якщо трапиться в їхній сотні чи селі будь-хто, обвинувачений або підозрюваний у бивстві чи грабунку, а також той, хто покриває грабіжників, убивць чи злодіїв.

Це було важливо для становлення системи суду присяжних, попри те, що її зародки великою мірою сягають ще системи десятин. Варто також відзначити, що в новому законі наголошувалося на збиранні свідчень, а не на визначенні провини. Асиз на той час ще не давав присяжним права проголошувати людину винною чи невинною. Поки що вони надавали інформацію. Право виносити вердикт з'явилося пізніше.

Поняття «суду присяжних» стало ключовою частиною того, що пізніше назвали англійським «загальним правом». Іншим важливим елементом реформ Генріха була ідея суддів як творців законів. Ухвалюючи рішення з окремих справ, судді мусили самостійно тлумачити деякі нечітко сформульовані і незавершені закони. Їхні ухвали створювали прецедент тлумачення закону, стаючи основою для нових законів. Виникнення в Англії автономії майбутньої юридичної професії, рішення представників якої нагромаджувалися в загальному праві, стало ще одним значним кроком на шляху розвитку нових способів розв'язання конфліктів. Ця автономія гарантувала, що правитель не нав'язуватиме суспільству деспотичних законів, бо норми, реалізовані завдяки владі юристів, стримували їх. Ефект Червоної Королеви вже діяв, і його наслідки не забарилися. По-перше, то був значний крок у бік рівності перед законом, підвищення авторитету юридичної професії та формування поняття про те, що закон можна застосовувати до всіх, навіть до короля. По-друге, це уповажнило юристів на послаблення клітки норм та ухвалення рішень проти найбільш обмежувальних практик, які суперечили духу закону, що народжувався. Як ми невдовзі побачимо, найбільше ця сила проявить себе у руйнуванні феодалної системи.

Те, що рівність перед законом жила в думці людей, очевидно з творів Річарда Фіцніла, одного з мандрівних суддів Генріха. Як він написав у своєму відомому трактаті «Діалог про державну скарбницю», виданому в 1180 році:

Ліс має свої закони, що ґрунтуються не на загальному праві королівства, а на свавільних рішеннях короля: тож те, що відповідає законам лісу, не можна назвати абсолютно «справедливим», а тільки «справедливим згідно з законами лісу».

Король може творити закони. Але вони «свавільні», а не «справедливі»!

Відступивши назад, ми можемо розглядати ці заходи як вирішальні в зміцненні централізованої держави коштом суспільства, — наприклад, шляхом позбавлення судової влади місцевих судів і судів сеньйорів, контрольованих баронами. Утім процес централізації все ще мав два серйозні обмеження. По-перше, реформи Генріха стримували норми, а загальне право означало, що судді в місцевих спільнотах створювали прецеденти для майбутніх рішень, не зважаючи на вподобання правителя. Тому впроваджені закони не могли далеко відхилитися від панівних норм. По-друге, здатність судів здійснювати волю держави щодо суспільства була чітко окреслена. Наприклад, майже всі юридичні дії та переслідування ініціювали прості люди. Судді, що засідали в асизах і на квартальних засіданнях, не мали права вести незалежне слідство. Вони повинні були чекати, доки люди прийдуть до них зі своїми справами, тобто потреба в судовому розв'язанні стане критичною.

Те, що суспільство допомогло покликати до життя цей великий державний потенціал, робило його не менш дієвим. Одночасно мало місце примноження тиску законів (у чому часто критичну роль відіграло суспільство), різноманітних громадських служб та бюрократичного потенціалу держави, що підкреслює природу державотворення в коридорі.

Це можна побачити в обсягах продажів сургучу, яким запечатували судові листи лорда-канцлера — одного з найважливіших радників короля і «тримача королівської печатки». З кінця 20-х і до кінця 60-х років XIII століття витрати сургучу зросли від 3,6 до 31,9 фунта на тиждень. Це десятикратне зростання відбиває збільшення кількості листів, які були письмовою фіксацією ходу державних справ, удесятеро. Ресурси держави зростали нерівномірно, стрибками.

Ефект Червоної Королеви в дії: «Велика хартія вольностей»

Реакція суспільства на зміцнення держави була відчутною й після централізаційних реформ Генріха II та сходження на престол у 1199 році його сина Іоанна. Барони, обурені невпинним прагненням Іоанна впроваджувати нові податки та намаганням звільнитися від обмежень, встановлених законами та нормами, повстали проти нього й захопили Лондон. 10 червня Іоанн зустрівся з ними для переговорів у Ранніміді, на річці Темзі, що на захід від Лондона. Місце переговорів не було випадковим. Назва «Раннімід» походить від англо-саксонських слів *runiege* («регулярні зустрічі») та *mede* («лука»). Насправді в часи правління Альфреда Раннімід був місцем регулярних зборів вітану. На цих зборах барони почали з

розгляду того, що згодом назвали «Статтями баронів». У наступні десять днів вони обговорювали Magna Carta — «Велику хартію вольностей».

«Велика хартія вольностей» стала основою політичних інститутів Англії. Її було сфокусовано на багатьох речах: ролі церкви, утриманні заручників для контролю королів Уельсу і Шотландії, французьких чиновниках при дворі Іоанна (хартія вимагала їх звільнити). Але її ключові пункти зосереджувалися на проблемах оподаткування без згоди та обмеження влади короля законами й інститутами. Особливо важливо те, що, хоч «Велику хартію» і запропонували бунтівні барони, король дарував її «всім вільним людям королівства», і «всю громаду землі» мало бути скликано для її затвердження. Щодо питань оподаткування та «незаконних» зборів, які встановив Іоанн, у статті 12 читаємо:

Ніякі «щитові гроші» чи «допомога» не можуть бути зібрані в нашому королівстві без загальної на це згоди.

«Щитовими грішми» називали певну суму, яку міг сплатити феодалний васал королю за звільнення від військової служби. «Допомогою» називали інші феодалні збори, які васал мав сплачувати своєму лорду. Утім хартія не лише обмежувала допомогу, яку васали були винні королю. У статті 15 йшлося: «У майбутньому не дозволятимемо нікому збирати “допомогу” зі своїх вільних людей, хіба що це буде “обґрунтовано”». Вражає те, що хартія захищала навіть невільних людей, тобто кріпаків, або «вілланив». У наступній статті зазначено:

Жодна людина не може бути приневолена до більшої служби за лицарський лен чи за інше вільне землеволодіння, ніж та, що випливає з нього.

Це означало, що віллани були захищені від збільшення обсягів панщини. Крім того, у випадку накладання судом штрафів віллани залишалися його «засоби господарювання». Віллани були прямо захищені від свавілля королівських чиновників, позаяк стаття 28 проголошувала: «Жоден констебль або інший королівський чиновник не може брати зерно чи інше рухоме майно в будь-якої іншої людини без негайної сплати за них». Слова «будь-якої людини» — дуже важливі.

У «Великій хартії вольностей» скрізь наголошено на участі народу в застосуванні законів і на широкій, якщо не абсолютній, рівності всіх перед законом. У статті 20 зазначено, що штрафи заборонено накладати, якщо «справу не розглянув приведений до присяги поважний муж із цих околиць», а у 18-й читаємо, що:

дизнання... здійснює лише суд відповідного графства. Ми самі... відправлятимемо двох суддів у кожне графство чотири рази на рік, і ці судді разом із чотирма рицарями графства, обраними самим графством, проведуть асизи в суді графства.

У статті 38 наголошено: «У майбутньому жоден чиновник не притягатиме людину до суду на підставі самих лише заяв, не підтверджених достовірними доказами їх правдивості». У наступній визначено:

Жодна вільна людина не може бути схоплена, ув'язнена, позбавлена своїх прав на майно або свого стану, вигнана або поставлена поза законом у будь-який спосіб... інакше як за рішенням справедливого суду присяжних і за належною правовою процедурою.

Останнім вартим уваги моментом у хартії був механізм, що забезпечував виконання її положень. Він передбачав скликання ради з 25 баронів: якщо четверо з них дізналися про те, що король і його чиновники порушили будь-яку зі статей, вони могли «виступити проти нас [короля і його чиновників. — Прим. ред.] у всі можливі способи: ...захопити наші замки, землі, майно і будь-що інше, окрім нашої власної особи». У цих діях могли взяти участь усі, адже стаття передбачала: «Кожен, хто забажає, може присягнути на вірність і стати під провід 25 баронів задля досягнення цієї мети».

Цей механізм відстежування так і не зміг запрацювати, й барони вели постійну війну з Іоанном. Водночас силу «Великої хартії вольностей» як утвердження важливих політичних принципів постійно підкріплювали наступні королі та збори, які одержали назву «Великої королівської ради». До 1225 року податки у Великій королівській раді формально мали схвалити «архієпископи, єпископи, абати, пріори, графи, барони, лицарі, вільні орендарі й усі, хто є в королівстві». Важливо те, що податки погоджувалися не тільки зі звичайними представниками еліт, а й із «лицарями і вільними людьми». Ба більше, магнати і лицарі ухвалювали рішення «від свого імені та від імені своїх вілланів», що вказує на представництво ширшої спільноти. До квітня 1254 року це представництво просунулося ще далі. Уперше від кожного графства стали обирати по два лицарі, що дало початок системі, яка діятиме аж до ухвалення Акту про народне представництво в 1918 році. Слово «парламент» уперше було вжито в листопаді 1236 року в юридичному документі, де сказано, що справу припинено до наступного засідання парламенту в січні 1237-го. Під час роботи парламенту, скликаного без згоди короля бунтівником Симоном де Монфором у 1264 році, від кожного міста вперше обрали двох громадян. І хоча Монфор зазнав поразки, структура, яку він запропонував, стала нормою: лицарі та городяни стали називатися «громадами» («the Commons» — від того самого кореня, що й «комуна», про яку йшлося в попередньому розділі).

Саме в цей період лицарів та городян не призначав королівський шериф, їх обирали. До середини XIV століття громади збиралися окремо від Палати лордів, що поклало початок двопалатній системі, яка стане визначальною для англійської демократії.

Сліди Червоної Королеви помітні скрізь в історії еволюції англійського парламенту. Почавшись із народних зборів, традицію яких англо-сакси принесли з собою на острів, парламент згодом перетворився на потужніший інститут. Прикметно, що це сталося всупереч розвитку феодалізму, який міг би значно посилити деспотичну владу короля й еліт, як це було в інших частинах Європи. Ще важливіше те, що все це відбувалося одночасно зі зростанням можливостей держави, про що свідчить її значна роль у кодифікації та впровадженні законів, реорганізації адміністративних структур країни та посиленні бюрократії (витрати сургучу значно збільшились). Певна річ, парламент XIV століття не був демократичним інститутом у сучасному розумінні цього слова (навіть якщо не зважати на те, що засідали в ньому тільки чоловіки). Навіть із 1290-х років, коли

членів парламенту стали обирати, право бути обраним мали лише заможні дорослі чоловіки. Парламент і надалі залишався органом аристократичної та привілейованої частини суспільства. Водночас подальша мобілізація й інституціоналізація влади суспільства в цей період підтверджує наше розуміння Англії як країни, що вже ввійшла в коридор і рухалася в бік розширення державних і суспільних можливостей, хоч і переживала на цьому шляху певні падіння та підйоми. І цей баланс сил корінився не в самому лише парламенті, а радше був зумовлений структуруванням суспільства, тим, як воно відіграло свою незамінну роль у реалізації законів, наданні громадських послуг, а також ініціюванні змін.

Щоб збагнути найсуттєвіші зміни, проаналізуємо, як ужито терміни «лицарі» та «віллани» в наведених статтях «Великої хартії вольностей». Феодальне суспільство вирізнялося відносно високою ригідністю й значним ступенем ієрархізації: людина в ньому або воювала, або молилася, або працювала. Ті, хто працювали, — віллани чи кріпаки — стояли на нижчих сходинках і перебували у вічній залежності, яку передавали у спадок своїм дітям. Сучасне ставлення до таких людей відображене в семантиці англійського слова villain²⁵. На практиці це означало, що їхні нащадки залишалися прив'язані до землі окремих лордів (сеньйорів) і зазнавали різноманітних соціальних й економічних обмежень, а також «стягнень». В Англії XIV століття діяв так званий меркет, який означав, що віллан не мав права одружуватися без дозволу лорда. Такий дозвіл зазвичай викупляли за певну суму грошей. Інший вид данини — мілсьют — віллани платили за право молоти зерно на млині лорда. Талья була більш довільним видом податку, який періодично мали сплачувати віллани, що обробляли землі лорда. Безземельні віллани не звільнялися від стягнень: на них накладали шеваж (подушне). Та, мабуть, найбільш обтяжливим з усього було те, що віллани мусили безоплатно працювати на лорда весь рік — відбувати панщину. Ці пута феодальних інститутів, що придушували свободу вілланів, у другій половині XIV століття почали руйнуватися. Вони зникли на тлі «Чорної смерті» — катастрофічної пандемії бубонної чуми, яка між 1347 і 1352 роками винищила щонайменше третину населення Європи. Загибель населення спричинила гостру нестачу робочої сили та загальну дезорганізацію сільського суспільства. Віллани почали відмовлятися від панщини та цілого спектра феодальних норм. Не хотіли молоти своє зерно на млині лорда. Не просили згоди феодала на шлюб. Суди відмовлялися приневолювати їх до виконання старих правил. Наголошуючи на важливій ролі держави в зміні та формуванні норм, віллани тепер могли звертатися до нової системи судів і суддів, яку створив Генріх II. Лорди змушені були пропонувати нові види оренди землі, які до 1400 року замінили собою більшість старих спадкових типів землекористування, заснованих на вілланажі. Клітка норм феодального суспільства потроху розвалювалась.

Булик гуде

У 1705 році англо-голландський філософ і сатирик Бернард Мандевілль опублікував поему «Вулик гуде»²⁶, у якій порівняв англійське суспільство з колонією бджіл. Ці «бджоли» жили в «розкошах і спокої», між державою і суспільством існувала рівновага.

*Стояв над ними не тиран,
Не дикий демос був їм пан,
А влада чесних королів,
Що правлять, як закон звелів.*

Та все ж таки «бджоли» були невдоволені, і хоч «у бджіл не було кращого уряду», вони мали «багато непостійності й мало вдовolenня». То чому ж суспільство «гуділо»? Розгляньмо відомий випадок із селом Своллоуфілд у Вілтширі. У грудні 1596 року кілька його жителів зібралися разом, щоб скласти таку собі маленьку «конституцію». У ній було 26 резолюцій. Резолюція двадцять п'ята визначала: «Уся громада обіцяє збиратися один раз на місяць». Інакше кажучи, мали відбуватися регулярні збори за чітким протоколом. У першій резолюції йшлося про таке:

Передовсім ухвалюємо, що кожну людину буде вислухано на цих зборах відповідно до черги, і ніхто не перебиватиме іншого в його промові. А також кожна людина говоритиме за першістю в її справі та порядку, і глибину судження кожної людини в цьому буде враховано.

Люди виявляли повагу й не перебивали одне одного під час промови, з тим щоб урахувати глибину суджень кожного. Резолюція 11 вимагала, щоб під час зборів вели належні записи в особливій книзі.

До чого ж стосувалися основні резолюції? По суті, то були звичаєві закони для контролю правопорушень, або, як їх названо в 25-й резолюції, «свавільних і підлих гріхів». До них належали дрібні крадіжки, злостиві плітки, привласнення дров, пиha, сварки та зухвалість (резолюція 18); непослух і порушення спокою (резолюція 15); перелюб і незаконне дітонародження (резолюції 8, 13); нерозважливий шлюб (резолюція 20); укриття злочинців (резолюція 21); недотримання святої неділі (резолюція 22, 24) і пияцтво (резолюція 23).

З резолюцій очевидно, що мешканці Своллоуфілда сприймали свою громаду як самоврядну. Якби вони погодились чекати достатньо довго, то могли б одержати допомогу у винесенні вироку та покаранні від центрального уряду. Та навіть після суттєвого розширення ресурсів держави за Генріха II більшість видів діяльності добровільно організовували та здійснювали місцеві громади. Наприклад, попри наявність одного-двох констеблів на кожну «сотню», а також зазвичай молодшого констебля в кожному селі, їм доводилося бути майстрами на всі штуки. Молодші констеблі відповідали за припинення будь-яких збурень та дотримання всіх видів економічних, соціальних і військових правил і зобов'язань. Вони збирали місцеві податки, стежили за станом доріг і мостів, а ще двічі на рік відвідували засідання асизів. Юридичні документи тих часів показують, якою мірою окремі особи та громада відповідали за затримання злочинців і передання їх правоохоронним органам.

Візьмімо, приміром, випадок Джорджа Венгама з Пенгерста в Суссексі на початку XVII століття. Одного ранку він прокинувся й побачив, що з його хліва біля дому зник один кнур. Він почав обшукувати околиці та за півмилі від своєї оселі побачив місце, де перед тим явно було забито худобу. На землі червоніла кров, на тині поруч висіли тельбухи, а навколо помітні були сліди кінських копит. Венгам попрямував слідом копит і крові. Ішов він довго й мусив зупинитися на ночівлю. Сліди вели в напрямку будинку Джона Марвіка. Збагнувши це, Венгам пішов до місцевого молодшого констебля й попросив обшукати дім Марвіка. Попри те що зрештою до справи було залучено правоохоронців, вистежив й ідентифікував винуватців сам потерпілий. Якщо люди воліли не доводити справу до закону, його колеса миттю спинялися.

Повернімося до Своллоуфілда. Хто ж були ті люди, що написали ці резолюції? То не була група близьких родичів (спорідненість уже перестала відігравати помітну роль в Англії). І не була місцева еліта чи духівництво. У цьому регіоні проживало два великих землевласники — Семюел Блекгаус і Джон Фіппс. Жоден з них не був присутній на зборах. Не було там і місцевого священика. Авторами «Своллоуфілдської конституції» стали радше ті, кого британські історики називають «середняками», — ті, кого Кларендонський асиз називав «чесними мужами з кожного села». Жоден з них не мав достатніх статків, щоб опинитися серед одинадцятьох платників податків, занесених у парламентську декларацію Своллоуфілда за 1594 рік. Це були ті, хто правив на місцях навіть наприкінці XVI століття. Вони служили на адміністративних посадах — присяжними, церковними старостами, опікунами бідних, а також на новій посаді місцевого констебля.

Таке пожвавлення громадського життя не вислизнуло з уваги сучасників, зокрема сера Томаса Сміта, вченого, дипломата і члена англійського парламенту. У 1583 році, незадовго до створення «Своллоуфілдської конституції», Сміт опублікував трактат «De Republica Anglorum: спосіб правління, або політика королівства Англії», який став одним з найвідоміших аналітичних творів про політику елизаветинської Англії. Він писав: «Ми, англійці, зазвичай ділимо наш народ на чотири класи: джентльменів, городян, йоменів і трударів». Четвертий клас становили «поденники, бідні фермери, гуртові та роздрібні торговці, що не мали своєї землі, копігольдери і всі ремісники, як-от кравці, шевці, теслі, цеглярі, муляри та інші»... Натомість у селах це здебільшого церковні старости, пивні інспектори («ельконери») та насамперед констеблі, чия служба багато в чому стосується до загального блага. Звичайні трудівники теж відігравали важливу роль у роботі місцевого уряду, як і йомени, що «брали участь у «судочинстві, покаранні порушників, виборах чиновників... і творенні законів». «Що ж до народного судочинства, — пише Сміт, — кожен англієць має право арештовувати злодіїв».

Цей приклад, як і багато інших, показує, що згідно з ефектом Червоної Королеви, низи англійського суспільства були широко залучені до керівництва державою. Участь і представництво стосуються не тільки парламенту. Вони мали місце на всіх рівнях і багатьма каналами. За однією з оцінок, у 1700 році в Англії працювало не

менше 50 тисяч парафіяльних службовців, що становить близько 5 % від усього дорослого населення чоловічої статі. Оскільки на посадах відбувалася часта ротація, кількість осіб, що обіймали в різний час посади, мала б бути ще більшою. У 1800 році ця цифра, ймовірно, сягала понад 100 тисяч.

Така всенародна участь у функціонуванні держави мала значні наслідки. Централізованій державі та національним елітам було дуже важко провадити політику, яка не відповідала б бажанням народу. Справді, на ранньому етапі сучасна держава не могла повністю ігнорувати чинні норми, позаяк її легітимність була закоріненена в настановах про забезпечення справедливості й суспільного добробуту, навіть якщо її здатність виконувати ці обіцянки залежала від співпраці з простими людьми. Як і в Афінах, у коридорі існували багатогранні зв'язки між законами й нормами. З одного боку, норми мобілізували суспільство, обмежували те, що могла зробити держава, і те, як далеко могла зайти її розбудова. З іншого, централізація держави та її нові закони поступово й помалу ослаблювали деякі аспекти клітки норм, тоді як зростання впливу, наявність судів і юристів руйнували феодалний лад, його соціальну ієрархію та роль у розв'язанні конфліктів.

Зрештою, місцеві громади не просто ухвалювали рішення щодо впровадження національної політики: вони самі її ініціювали. До початку ХХ століття «подушка соціальної безпеки» для знедолених і бідних, якою вона тоді була, полягала в Законах про бідних. Перший із них було ухвалено ще в 1597 році. Але ще до того існувало багато схожих місцевих ініціатив: у 1549 році — у Норвічі, у 1550-му — у Йорку, а також у 1556–1557 роках — у Кембриджі, Колчестері та Іпсвічі. Закони про бідних виникли не під впливом політики королеви Єлизавети та її радників. То були ініціативи на місцях, підхоплені державою та поширені на всю націю. Є чимало інших прикладів того, як центральна влада йшла за прикладом місцевої. Скажімо, у 1555 році, за одним із законів, призначати чиновників, відповідальних за ремонт місцевих доріг, мали парафії, однак про те, що такі чиновники вже існували в Честері, засвідчують документи з 1551 року.

Чому ж «вулик гудів»? Бо всередині коридора, де опинилося суспільство, люди бажали більшого, очікували більшого та вимагали більшого від держави. І водночас змагалися з державою за владу.

Розквіт парламентів

Історія, викладена в цьому розділі, не обмежується лише Англією: схожі події відбувалися по всій Європі. У кількох незначних політичних аспектах Англія була особливою: наприклад, у тяглоті між англосаксонськими зборами та парламентом Середньовіччя, у територіальній організації парламентського представництва, а також у низці подій, які ще більше зміцнили збори, зокрема в їхній надважливій ролі щодо легітимізації успадкування престолу. Проте інші країни Європи мало чим від неї відрізнялися: вони також переживали злиття політики германських зборів з інститутами римської держави (якщо пильніше до Європи придивитися —

а ми зробимо це в розділі 9 — то виявиться, що там існувало вельми цікаве розмаїття політичних систем, яке наша теорія також пояснює).

Для початку повернімося до «Великої хартії вольностей». Чи справді вона унікальна? Відповідь: аж ніяк. Пізніше, у 1356 році в Брабанті, герцогстві, яке пізніше буде поділене між Нідерландами та Бельгією, парламент добився від нового герцога «Радісного в'їзду» — хартії, на якій правитель мав присягати, обіцяв підкорятися їй і впроваджувати її. Герцог погоджувався, що збори мусять давати згоду на початок війни, оподаткування і карбування грошей та зниження їхньої цінності. Виявляється, аналогічні документи і «радісні в'їзди» можна знайти по всій Європі приблизно в той самий період, коли було ухвалено «Велику хартію». Серед них хартія, яку Педро I Арагонський подарував Каталонії в 1205 році; Золота Булла, яку Андрій II жалував Угорщині в 1222 році, та хартія Фридриха II у Священній Римській імперії в 1220-му. Ці документи здебільшого зосереджені на тих самих питаннях: насамперед на гарантуванні того, що правитель радитиметься з громадянами й діставатиме їхню згоду на збільшення податків.

У Європі існували не лише «великі хартії», у різних країнах були ще й парламенти. Почалося все в Іспанії, з Кортеса в Леоні в 1188 році, звідти поширилося на Арагонську Корону, яка утворилася від злиття Арагону, Каталонії та Валенсії: кожен із цих регіонів мав власний парламент. Подібні до парламентів збори згодом виникли в іберійських королівствах Наваррі та Португалії. У Франції, попри дещо повільніший розвиток національних зборів — Генеральних Штатів, — швидко поставали регіональні ради. Далі на схід, у Швейцарії, сільські кантони мали власні збори, які в 1291 році об'єдналися у Швейцарську Конфедерацію. На півночі, у німецьких князівствах і герцогствах, що склали Священну Римську імперію, зазвичай теж діяли збори, які називалися «ландтаґами». На заході, на території сучасних Бельгії та Нідерландів, у Фландрії, Голландії і Брабанті збори були дуже активні. Ще північніше, у Данії, парламент був заснований у 1282 році, а у Швеції — із середини XV століття. Вони обидва, поряд зі зборами Західної Фризії в Нідерландах і Тиролі в Австрії, надавали представництво селянам. Шотландія мала свій парламент ще з XIII століття. У Польщі був — і досі є — Сейм.

У Північній Італії був свій варіант хартій і парламентів, що сформувалися в контексті комун, про які ми говорили в попередньому розділі. Її збори також мали свої особливі джерела. Насправді північ Італії була ідеальним середовищем для змішування державних інститутів Риму з традиціями політики зборів, яку спершу принесли ломбардці — одне з германських племен, а пізніше — Каролінги. Саме це відрізняло північ Італії від її півдня, який не мав власної історії зборів, не виробив хартій і парламентів і, відповідно, не домогся такого процвітання свободи.

Якщо кинути оком на весь континент у період Середньовіччя і раннього Нового часу, ми побачимо не тільки «радісні в'їзди» та парламенти, а ще й активне життя громад, які самостійно порядкували своїми справами і постійно намагалися формувати більш централізовані політичні інститути та впливати на них. Добре задокументовано приклад німецького князівства Гессен, де правитель скликав

законодавчу раду. Рада складалася зі шляхтичів, представників еліт та делегатів від міст, і стала форумом, на якому схвалювали нові вимоги до оподаткування. На відміну від англійського парламенту, рада Гессену не мала права подавати проекти законів, а реалізувала свій вплив через процес складання *gravamina* (скарги), які подавалися князеві.

Цей процес подібний до подання загальних всеєвропейських «клопотань» до правителів, що було особливо актуально для Англії. У Гессені наприкінці XVI століття держава отримувала до тисячі клопотань на рік, а під кінець XVIII ця кількість зросла до чотирьох тисяч. Очевидно, що *gravamina* й ініціативи ради справляли великий вплив на законодавство і політику Гессену. У багатьох преамбулах до князівських едиктів визнано роль місцевих ініціатив і відбито той факт, що рушійною силою формування певної політики були ради. Наприклад, згадано, що в 1731 році щонайменше 15 різних ініціатив ради дали імпульс певній державній політиці. Упродовж 1764–1767 років ці «ініціативи знизу», як їх називають, стосувалися десятин, броварства, міського судочинства, пожежного страхування й багатьох інших сфер. Серед них також був запит на створення загального кодексу законів, які поширювалися б на всю територію Гессену, пропозиції щодо покращення шкільництва від 1731, 1754 і 1764 років, а також заходи для заохочення мануфактурного виробництва в 1731 і 1764 роках. Рада також закликала до створення більш «відкритого уряду», який, зокрема, мав публікувати всі поточні рішення, судові вироки та резолюції, погоджені з радою.

Gravamina, які видавала рада, стосувалися не тільки інтересів міщан і еліти. Вони містили скарги на «контрибуцію» — найтяжчу форму податку, що лягав тягарем переважно на селян, — а також шкоду, завдану оленями та іншими дикими звірами. Постійно надходили скарги на земельні закони, що суперечили традиційним звичаям успадкування. Зрештою, князь змилювався і відкликав ці закони. Досвід Гессену не винятковий. Схоже відбувалося на територіях Нижньої Австрії, у Гогенлоє і Вюртемберзі.

В основі дивовижного поєднання великих хартиї, парламентів і народної участі в політиці середньовічної Європи лежить ефект Червоної Королеви та імпульс, який він дає зміцненню суспільства і зростанню потенціалу держави. І справді, об'єм витрат сургучу виріс не лише в Англії: в усій Західній Європі держави ставали ще більш бюрократичними та централізованими.

Суспільство відповідало на це, не тільки вимагаючи представництво, а й організовуючись багатьма іншими способами, зокрема як в італійських комунах. Крім того, існували численні «ліги, унії», об'єднання, що утверджували свою владу на протигагу владі правителів і намагалися впливати на їхню політику. Однією з них була знаменита Ганзейська унія (Ганза) — група міст-держав на балтійському узбережжі, що почали об'єднуватися після 40-х років XIII століття. Інший такий союз, Рейнська ліга, сформувався в 1254 році; до його складу входило більше сотні членів (міст, церков, навіть князів у межах Священної Римської імперії). В Іспанії

існувало кілька «братств» — у Кастилії та Леоні, — а також Генеральна Ермандада, створена в 1282 році як опозиція королю Альфонсо X Кастильському.

Проте життя в коридорі ніколи не буває спокійним, і досягти мирного балансу між вимогами держави та реакцією суспільства на них було нелегко. Одним з наслідків цього в XIV столітті стала хвиля народних повстань, спричинених розширенням влади держави. Люди виступали проти податків та проти того, що здавалося їм зловживаннями з боку органів влади. Повстання у Фландрії 1323–1328 років було реакцією на повторне впровадження «транспортного податку», Жакерія в північній Франції в 1358 році — частково відповіддю на збільшення оподаткувань у 1340–50-х роках; те саме — з повстанням тюшенів у Лангедоку та південній Франції в 1360-ті та 1380-ті роки. Англійське селянське повстання 1381 року спричинило запровадження починаючи з 1377 року низки нових податків на додачу до спроби лордів утримати феодалні обмеження. Що цікаво, ці повстання спалахували в політичних центрах, як-от Лондон і Париж, на які вони намагалися вплинути. Причина полягає в тому, що люди вважали себе частиною політичної громади, навіть якщо були незадоволені тим, як ця громада функціонує: вони повставали, щоб поліпшити її функціонування.

Від тинга до альтинга: Європа за межами коридора

Чи бачимо ми початок народження Закутого Левіятана в різних країнах Європи? Ні, — з тієї простої причини, що хисткий баланс сил між державою і суспільством не був наявний скрізь. Деякі країни, такі як Ісландія, перебували за межами впливу римських інститутів, і тому залишалися радше в стані Відсутнього Левіятана.

Ісландію заселили вікінги, що прибули з Норвегії приблизно в IX столітті; до того острів був безлюдним. Усе, що ми знаємо про цей ранній період, дійшло до нас у вигляді саг, усних переказів, які передавалися з покоління в покоління, доки не були записані — у XIII і XIV століттях. Археологічні та лінгвістичні дослідження показують, що по завершенні останньої льодовикової доби, яка почалася в III тисячолітті до н. е., до Скандинавії та Німеччини прибули хвилі переселенців, що говорили індоєвропейськими мовами. З них утворилася германська група індоєвропейської мовної сім'ї, до якої належать сучасна німецька і всі скандинавські мови (крім фінської). Видається, що описані Тацитом політичні інститути були притаманні не лише германським племенам, а й скандинавським народам. Назва Геталанду, одного з південних регіонів Швеції, вказує на зв'язок між його мешканцями та одним з найбільших германських племен — готами. Коли скандинави, зазвичай у строях вікінгів (варягів), з'явилися в літописній історії, їхня політична організація нагадувала германську, яку описували Юлій Цезар і Тацит. Вони збиралися на ради («тинги»), у яких брали участь усі вільні чоловіки, не об'єднувалися в держави, а їхні ватажки мали дуже обмежену владу.

У перших поселенців в Ісландії існували схожі інститути. Спершу Ісландія була поділена між п'ятдесятьма чи шістдесятьма ватажками, й до 900 року н. е. тинги вже

збиралися регулярно. У 930 році було засновано збори всієї Ісландії — «альтинг», який збирався в Тінгветлірі на схід від Рейк'явіка, де тепер розташовано національний парк. Ватажки кланів погодилися на створення альтингу, проте не схвалили заснування держави. Центральної влади не існувало, — тільки посада «речника закону» (його призначали на три роки), який мусив знати напам'ять і цитувати одну третину законів на рік, однак це втратило важливість після 1117 року, коли закони було записано. Альтинг у той час виконував лише судові функції. Період після 930 року називають епохою Вільної Ісландської Держави²². У цей період не було ніякої централізованої влади, і незалежні ватажки кланів билися та об'єднувалися між собою, доки не утворився комплекс територіальних правителів окремих «країв». У той час як в Англії та Західній Європі розвивалися і зміцнювалися парламенти, ісландські тинги слабули та втрачали здатність обирати ватажків. Ісландія, що не мала ніякого Левіятана, переживала безкінечну внутрішню ворожнечу.

У неї були германські кайдани, проте не було римської бюрократії та центральних інститутів. Її рання історія свідчить, що входження в коридор — не така вже й проста справа. Це аж ніяк не добровільний вибір бездержавних суспільств чи прямий наслідок культури і звичаїв германських племен з їхніми тингами або й без них. Недостатньо мати лише одне лезо «ножиць».

Середньовічний долар: візантійський Левіятан

Хоча Західна Римська імперія занепала в V столітті, її східна «сестра», Візантія, вижила та, час від часу процвітаючи, проіснувала ще десять століть. До V століття Візантія вже стала втіленням усіх римських інститутів, тож у цій могутній імперії було надійно представлене одне з лез «європейських ножиць». Насправді те, що ми читали про римську бюрократичну систему в Іоанна Ліда, описує саме Візантію. Один з показників могутності держави — її здатність підтримувати стабільну грошову систему з широким обігом. Як писав сучасник імператора Юстиніана Козьма Індікоплов, золоту монету Візантії, номізму, «приймають в усьому світі — від краю до краю. Її шанують усі люди, усі царства, бо в жодному з них немає грошей, подібних до неї». Історик економіки Роберт Лопес навіть назвав її «середньовічним доларом».

Після падіння Західної Римської імперії перед Візантією постали нові труднощі: зокрема в 541-542 роках «юстиніанова чума» знищила велику кількість населення, а в VII столітті внаслідок арабських завоювань імперія втратила половину своєї території. Та, попри все це, візантійська держава уникла кризи: Юстиніан навіть зумів підтримати функціонування фінансової системи в роки чуми. Історик Прокопій писав:

Коли мор пройшов по всьому світові, а найбільше по Римській імперії, стерши з лиця землі майже всі селянські громади й залишивши по собі слід спустошення, Юстиніан не виявив жодної милості до зубожілих землеробів. Навіть тоді він не скасував річного

податку — і не лише тих сум, що мала сплатити кожна людина, а й усього того, що заборгували померлі.

Візантія успадкувала фінансову систему Риму й імплементувала її ретельніше за Меровінгів та Каролінгів: Хлодвіг, приміром, не зміг запровадити податок на землю, а візантійські імператори — змогли. Вони навіть склали кадастр оцінених сільських земель, який поновлювався що тридцять років. Річну ставку податку було визначено в розмірі близько 1/24 від вартості землі. Існували й інші види податків, зокрема на худобу і навіть на бджіл; у 660 році стали оподатковувати домашні господарства. Крім того, були різні види примусових робіт: на будівництві доріг, мостів, фортифікацій.

Держава не лише стягувала податки з майна і виробництва — вона сама стала виробником. У VIII столітті вона була найбільшою землевласницею в імперії, що активно торгувала своєю продукцією. Їй належали копальні, кар'єри, ткацькі і фарбувальні майстерні, зброярні. Крім того, вона регулювала економіку. Уже у VIII столітті існував перелік «заборонених товарів», які не дозволялося вивозити за кордон. Серед них — зерно, сіль, вино, оливкова олія, гарум²⁸, коштовні метали й стратегічні матеріали та вироби (залізо, зброя, високоякісні шовки). Жителів Константинополя держава безкоштовно забезпечувала харчами й навіть намагалася врегулювати їхні прибутки.

Усе це свідчить про потужні можливості держави — більші, ніж у Меровінгів і Каролінгів на Заході. Натомість у Візантії не було нічого схожого на друге лезо «ножиць» — демократичної політики германських племен. Не існувало зборів, не було інституціоналізованого представництва, а відповідно, й не виникло великих хартій і парламентів.

Візантія — досконалий європейський приклад еволюції Деспотичного Левіятана. Справді, концентрована природа державної влади дозволила Алексію I Комніну захопити її в 1081 році та встановити у Візантії династичне домінування. Комнін зробив державу приватною власністю своєї родини, навіть реорганізувавши систему титулів і нагород та пристосувавши її радше до своєї рідні, ніж до всіх громадян. Він використав візантійську державу для того, щоб залякати своїх ворогів і взяти під контроль церковну ієрархію. Правду кажучи, потенціал держави на той момент уже перебував у занепаді, а номізма містила лише 30 % чистого золота. Тож Комнін, по суті, поклав початок майбутньому розпаду держави. У 1082 році він надав венеційцям перші торгові привілеї, а в 1095-му спробував скористатися Першим хрестовим походом задля повернення земель в Анатолії, відвойованих у Візантії турками-сельджуками. Четвертий хрестовий похід 1204 року завдав Візантії удару, після якого імперія вже ніколи не змогла відновитися.

Рухаючись уперед коридором

Взаємини між державою і суспільством, які ми висвітлили на прикладі Своллоуфілда в Англії пізньої епохи Тюдорів, не стояли на місці. Як відомо, ефект

Червоної Королеви передбачає, що Своллоуфілд мав «бігти» вперед, аби тільки залишитися на місці: розвивати організаційні можливості, не даючи державі показувати своє страшне обличчя. Коли наприкінці XVII століття династія Стюартів спробувала нав'язати «божественне право королів», суспільство не забарилося з реакцією. Конфлікт переріс у Громадянську війну та страту Карла I в 1649 році й скинення з престолу Якова II під час Славної революції 1688-го.

XVII століття явно не було періодом, який асоціюється зі свободою. Гоббс, як ми бачили, пристав на ідею всевладного Левіятана, бо був нажаханий хаосом і різаниною, що охопили Англію в роки Громадянської війни. Проте рух країни всередині коридора впродовж цього століття завершився формуванням передумов для свободи — і знову в центрі подій опинилася Червона Королева. Славна революція принесла безліч змін у політичних інститутах: насамперед утвердила суверенність Парламенту, який тепер став єдиною владою, замінивши собою короля. Проте на цьому справа не скінчилася, позаяк Парламент здебільшого складався з представників еліт, які прагнули контролювати суспільство. Після 1688 року в їхніх руках опинилися нові засоби реалізації цього контролю, адже вони швидко узурпували всі ресурси англійської держави. Найпотужнішим з них була система акцизних податків, яка створила фінансову адміністрацію, що проникла в усе суспільство Англії, до найменшого закутка. Державні акцизні чиновники, яких раніше годі було помітити в сільській місцевості Англії, тепер з'явилися скрізь, що становило для місцевого населення неабияку загрозу. Щоб утримати свою позицію, суспільству довелося «підняти планку». Як це було зроблено, дослідив Чарльз Тіллі у своїй книжці «Народна боротьба у Великій Британії, 1758-1834 роки».

Тіллі зацікавила мінлива природа того, що він називає «народною боротьбою», — способу колективної організації простолюду задля впливу на владу. Він зауважив, що в середині XVIII століття боротьба точилася радше навколо «місцевих проблем, а не національно організованих програм і партій». Утім між 1758 і 1833 роками у Британії сформувався новий спосіб висування вимог... «Масова народна політика вийшла на загальнонаціональний рівень».

У той період виникли цілком нові форми колективної дії. Серед них учений особливо виокремлює «відкриті зустрічі», які стали «своєрідними демонстраціями... координованим методом виявлення підтримки певних вимог, адресованих можновладцям. Часто їх скликали асоціації, товариства або клуби, створені для певної мети. Крім того, на зборах часто розглядали питання загальнонаціонального масштабу, зокрема ті, які незабаром мали розв'язувати уряд і Парламент». Дослідник відзначає, що

способи, за допомогою яких прості люди висували свої колективні вимоги... зазнали глибокої трансформації: вони дедалі більше передбачали масштабну скоординовану взаємодію між народом і представниками національної держави.

Рушієм усього цього була інтенсифікація процесу державотворення в Британії, що розпочався після Славної революції. Тіллі вважав, що «розмір» і «вага» держави збільшилися, а

Парламент, — який відігравав головну роль в ухваленні рішень про державні доходи, витрати та персонал, — зайняв ще більше простору у сфері політичних рішень. Ці зміни... знаменували зсув у бік колективної дії, яка мала широкий розмах і загальнонаціональний масштаб.

Особливо важливим було те, що люди перестали зосереджуватися на місцевих, парафіяльних справах, відколи «розширення держави виштовхнуло народну боротьбу з локальних арен, позбавивши її впевненості в заступництві, на арену національну, де люди висували свої вимоги автономно». Подальший розвиток можливостей та участі держави після 1688 року підняв планку для англійського народу. Тіллі відзначає:

Зростання важливості Парламенту й чиновників національного рівня... породило загрози і можливості в житті простолюду. Ці загрози й можливості, зі свого боку, спонукали зацікавлених у них до нових методів захисту й нападу: протиставляти асоціації асоціацію, набувати електоральної сили, висувати прямі вимоги до свого національного уряду. Через довгу й напружену взаємодію з владою, своїми ворогами та союзниками пересічні люди виробили нові шляхи спільної дії у власних інтересах та змусили своїх опонентів змінити їхні способи ухвалення рішень і реагування на вимоги. Поступово боротьба простолюду з можновладцями призвела до великих змін у структурі британської влади.

Розширення держави викликало реакцію суспільства, яка, відповідно, сприяла процесу подальшого державотворення, — саме так, як передбачає ефект Червоної Королеви. У відповідь на всі ці новітні явища наприкінці XVIII століття держава нарешті почала викорінювати корупцію.

Процес, якому дала імпульс народна боротьба, набрав швидкості й вилився в кілька ґрунтовних інституціональних змін у XIX столітті. У результаті Першої виборчої реформи 1832 року кількість виборців серед дорослого населення чоловічої статі зросла з 8 до 16 %; крім того, центри представництва було перенесено з сіл і нерепрезентативних знелюднених містечок у велелюдні промислові міста. Цей процес мав продовження після Другої виборчої реформи 1867 року, тоді електорат сягнув 60 % від усіх дорослих чоловіків. Наступні рішучі кроки в коридорі було зроблено в 1918 році, коли право голосу одержали всі чоловіки від 21 року (жінки отримали політичні права пізніше, про що ми поговоримо окремо). Усі ці масштабні реформи були відповідями на організацію суспільства та його вимоги. Наприклад, загальне виборче право, рівне представництво, щорічні вибори і платня членам Парламенту, щоб прості люди також могли брати в ньому участь, стали основними вимогами руху чартистів у середині XIX століття.

Зі збільшенням інституціоналізаційної сили суспільства в боротьбі проти еліт вирости і можливості держави, проте відбувалося це значною мірою в тому напрямку, якого вимагало суспільство. Першим у низці реформ став Акт острова Святої Єлени 1833 року, який увів Ост-Індську компанію в адміністративну структуру держави. У звіті Норткота—Тревеліана 1854 року було продовжено те, що

розпочав Акт острова Святої Єлени, та рекомендовано зробити державну службу професійною з меритократичним відбором. Попри опір, який викликав цей документ, його основні рекомендації було поступово втілено впродовж двох наступних десятиліть; згодом він сприяв запровадженню громадської перевірки кандидатів на державні посади. Водночас держава розширювала свій спектр надаваних громадських послуг, з-поміж них — масова шкільна освіта, яка до 1891 року, по суті, стала безкоштовною, медичне страхування і страхування від безробіття, а також пенсії. Фінансування всіх цих послуг здійснювалось за рахунок перерозподілу податків. Кульмінацією цього процесу стали Звіт Бевериджа 1942 року і його імплементація, про що ми поговоримо в розділі 15.

Наступна клітка, яку потрібно зламати

Входження в коридор не кладе одним махом край насильству й ворожнечі, так само не руйнує воно одразу й усієї клітки норм. Еволюція свободи — тривалий процес, зокрема для таких груп, як жінки, які систематично зазнавали дискримінації і суворох обмежень соціальної та економічної поведінки.

Кароліна Шерідан повною мірою відчула на собі всі ці реалії в Англії 30-х років ХІХ століття. Вона народилася 1808 року, а в 1827-му вийшла заміж за юриста Джорджа Нортон і узяла його прізвище. Кароліна Нортон була талановитою письменницею, зокрема поетесою, але її чоловік поводився з нею жорстоко й цинічно. У 1836 році вона нарешті надумала його покинути. Проте за англійськими законами прав у неї було дуже мало. Усі доходи від її літературної праці одержував чоловік. Її майно належало йому. У зведенні «Законодавчих рішень щодо жінок» 1632 року стверджено:

Що має чоловік, те йому належить. Що має жінка, належить її чоловікові.

Ні на те, ні на те вона права не мала. Вільям Блекстоун, відомий англійський правознавець, підсумував ситуацію із загальним правом у своїй праці «Коментарі до законів Англії», виданій 1765 року:

У шлюбі чоловік і жінка для закону — одна особа: це означає, що сам факт юридичного буття жінки зі шлюбом анулюється.

Усе перебувало під контролем чоловіка: «вона робила все під його крилом, захистом і заступництвом».

У 1838 році Кароліна Нортон написала брошуру «Розлука матері з дитиною за законом опікунства над немовлятами». Вона зауважила, що згідно з англійськими законами батько мав право віддати його дітей чужим людям, і мати ніяк не могла тому зарадити. Гучний розголос, який одержала її справа, спонукав Парламент до ухвалення Закону про опікунство над немовлятами 1839 року, який давав матерям право вирішувати долю дітей віком до семи років. На цьому Кароліна Нортон не спинилася. У 1854 році вона опублікувала твір «Англійське право для жінок у ХХ столітті», у якому блискуче окреслила нерівність і лицемірство юридичного статус-

кво. Рік по тому — «Лист до Королеви щодо білля лорда-канцлера Кранворта про шлюб і розлучення». У ньому вона писала:

Заміжня жінка в Англії не має правосуб'єктності: його поглинає її чоловік.

Навіть якщо подружжя багато років проживає окремо [або] чоловік залишив свою дружину, це не змінює її становища... Юридична фікція робить її «одним цілим» із чоловіком, навіть якщо вона ніколи не бачить його і не чує про нього.

У неї немає свого майна... — усе воно належить чоловікові...

Дружина в Англії не має навіть законного права на свій одяг і прикраси: чоловік може відібрати і продати їх, коли захоче, навіть якщо це дарунки від її рідних чи друзів, зроблені ще до одруження.

Дружина в Англії не може скласти заповіту...

Дружина в Англії не має законного права на свій заробіток. Байдуже, чи то плата за фізичну працю, чи гонорар за розумову, чи вона прополює картоплю, чи тримає власну школу, — усе, що вона заробила, належить чоловікові...

Дружина в Англії не може покинути дім чоловіка. Він не тільки може подати в суд на «відновлення шлюбних прав», а й має повне право увійти в дім будь-якого друга чи родича, у якого вона одержала «прихисток», — як це називають, — і забрати її звідти силоміць (самотужки або за допомогою поліції).

У 1857 році Парламент ухвалив Закон про матримоніальні справи, у якому було визначено підстави, коли жінка може подавати на розлучення. У 1870 році з'явився Закон про майно заміжніх жінок.

Нортон й інші почали фокусувати увагу на фундаментально дискримінаційній природі англійських законів, про що чітко писала ще в 1792 році Мері Воллстоункрафт у творі «На захист прав жінки». У своїй сильній праці Воллстоункрафт стверджувала, що до жінок «ставляться, як до залежних істот, а не як до частини людського виду». Більша частина книжки закликала жінок до захисту своєї індивідуальності та скидання пут, що їх тримають. Вона продовжувала: «Для того щоб пояснити і виправдати чоловічу тиранію, існує чимало аргументів, які доводять, що дві різні статі в досягненні чеснот мусять іти різними шляхами... Як грубо кривдять нас ті, хто радить нам бути сумірною домашньою худобою».

Воллстоункрафт чітко усвідомлювала, що ця дискримінація закорінена в нормах, звичаях та законах, і вказувала на те, що домінування чоловіків над жінками і ці норми «позірного послуху й ретельної уваги до пристойності, яка личить хіба дітям» не дають жінці розвиватися. Вона рішуче все це відкидала:

Сумирність, слухняність і собачу відданість... постійно рекомендують як головні чесноти нашої статі...

Я люблю свого чоловіка як товариша, але його скіпетр, справжній чи узурпований, не торкнеться мене, якщо тільки його розум не вимагатиме моєї відданості, і навіть тоді я коритимуся розуму, а не чоловікові.

Справа набуття свободи жінками згодом дістала впливового прибічника в особі британського філософа Джона Стюарта Мілла, чия книжка 1869 року «Підкорення жінок» була потужним закликом до цілковитої рівності жіноцтва в юридичному,

економічному й політичному житті. Як і Воллстоункрафт, Мілл порівнював становище жінки з рабством і писав, що «у випадку жінок кожна представниця підкореного класу перебуває в постійному стані підкупу й водночас залякування... В усіх жінок змалку виховують віру в те, що ідеальний характер жінки має бути повною протилежністю характерові чоловіка: ніякої власної волі, ніякого самоконтролю, — саме лише скорення й передавання контролю іншим». Для Мілла також було ясно, що норми, які лежать в основі цього скорення, потрібно зруйнувати, надто коли він стверджував, що

людина вже не народжується на своєму місці в житті та більше не прикута міцними ланцюгами до місця свого народження: вона вільна застосовувати свої здібності та користуватися життєвими можливостями, щоб досягти цілей, які видаються їй найбажанішими.

Далі він пише:

нам слід... визнати, що народитися дівчинкою, а не хлопчиком, так само як бути чорним, а не білим, простолюдином, а не аристократом, не передбачає життєвого шляху людини... Суспільна субординація жінок залишається одиничним фактом у сучасних соціальних інститутах — єдиною вадою в нашому основному законі.

Інакше кажучи, гноблення жінок було грубим порушенням свободи.

Перемоги, які здобула Нортон, і підтримка таких постатей, як Мілл, стали сигналом фундаментальних змін у нормах. Але жінки все ще не мали ні права голосувати, ні політичного представництва. Вони і далі страждали від суттєвої економічної дискримінації. Усе почало змінюватися лише в 1918 році, коли право голосу надали жінкам, старшим за 30 років, і нарешті в 1928-му, коли виборче право отримали всі дорослі жінки. Ці політичні надбання з'явилися після шаленої мобілізації та протестів суфражисток, про які ми згадували в передмові. Цілком очікувано, норми та економічні взаємини трансформувалися повільніше. Закон про рівну оплату праці 1970 року встановив правові принципи гендерної рівності на робочих місцях, що стало великим кроком уперед, проте робота над рівними економічними можливостями та оплатою праці жінок у Британії та в усьому світі ще триває. (На вклейці зображено жінку, яка спалює свій бюстгальтер: ця акція була символом емансипації 60-х років XX століття).

Джерела промислової революції

Народження Закутого Левіятана, яке почалося в V-VI століттях, стало політичною і соціальною революцією, попри те, що відбувалося повільними, часом непевними кроками. Промислова революція, розпал якої в Британії припав на середину XVIII століття, була економічним паростком цього процесу: так само, як і в італійських комунах, які ми розглядали в попередньому розділі, її спричинили свобода, можливості та стимули, які породив Закутий Левіятан. За кілька десятиліть у ключових галузях промисловості технології та організація виробництва докорінно трансформувалися. В авангарді крокувала текстильна промисловість, де сталася

низка інноваційних проривів у ткацтві, зокрема водяна рама, прялки «дженні» та «мюль», що різко збільшило продуктивність. Схожі інновації мали місце й у ткацтві — винайдення летючого човника і різних типів механічних верстатів. Так само революційними були нові форми «неживої» енергії: від атмосферної машини Томаса Ньюкомена до парового двигуна Джеймса Ватта. Паровий двигун не тільки зробив видобуток корисних копалин більш продуктивним, дозволяючи відкачувати воду з шахт, а й трансформував транспортну індустрію та металургію. Транспортний ландшафт почав змінюватись з появою в XIX столітті паротягів, а також завдяки мережі каналів і нових доріг, які з кінця XVII століття зв'язали між собою головні міста. Багато інших галузей економіки, зокрема верстатобудування і сільське господарство, зазнало перетворення завдяки тому, що залізо стало дешевшим і якіснішим, бо в грубах вугілля замінили на кокс, у домнах почали виплавляти чавун, а згодом сталь — за допомогою бессемерування.

Просування британського суспільства в коридорі підготувало умови для промислової революції. Під кінець доби Середньовіччя центр тяжіння економічної діяльності в Європі почав переміщуватись на північ — у Нідерланди та Англію. Це було тісно пов'язано з відкриттям Північної та Південної Америки і впливом нових економічних можливостей, які відкрилися завдяки змаганням між державою і суспільством. Країни, що були більш готові з них скористатися, щоб зміцнити і державу, і суспільство, змогли рухатися вперед — інституційно й економічно. В Англії наявний баланс сил був зсунутий у бік суспільства, тож держава Тюдорів у XVI столітті не могла здійснювати монополістичний контроль над доступом до торгівлі. Результатом стала широка участь у торгівлі з Новим Світом, що породило новий клас активних і наполегливих комерсантів. Ці нові групи не вельми схвально дивилися на спроби монархії Стюартів посилити домінування над економічним і соціальним життям і невдовзі вступили в тривалий конфлікт із Короною. Вони вимагали не лише полегшення доступу до можливостей, монополізованих союзниками Корони, а й ширших інституціональних змін, які б зміцнили їх і послабили еліти.

Славна революція 1688 року була результатом боротьби між Короною і новими групами. Наслідками цієї революції стали поява в Англії Парламенту як первинного законодавчого органу, поліпшення економічних можливостей для більшості членів англійського суспільства, а також похвалення ефекту Червоної Королеви. Мобілізація суспільства посилилась, а його владу було міцніше закріплено в законотворчому процесі; водночас можливості держави також зросли. Так само суттєвими були зміни і в юридичному ландшафті. Статут монополій 1624 року передбачав створення систему патентів, яка вможливила інновації, що зумовили промислову революцію. Монополії в країні зазнали розпаду під час Громадянської війни 40-х років, що уможливило ще ширший розподіл економічних можливостей. Славна революція остаточно утвердила незалежність судової гілки влади — в Акті про успадкування престолу 1701 року, що став серйозним кроком у бік рівності перед законом, неупередженого виконання законів і контрактів, а також

убезпечення майнових прав. Держава не просто зняла перепони для економічної діяльності, а й почала надавати важливі громадські послуги. Крім того, вона також активно заохочувала і сприяла розвитку промисловості (й у цьому могла спокійно нехтувати свободою інших: наприклад, держава підтримувала работоргівлю, від якої мала багато вигоди, а Навігаційний Акт заборонив іноземним суднам ввезення товарів в Англію та її колонії, що допомогло англійським купцям і фабрикантам монополізувати торгівлю).

Усі ці економічні та соціальні зміни дали імпульс надзвичайно завзятому експериментуванню й інноваційній енергії. Тисячі людей з усіх верств суспільства почали втілювати свої ідеї, шукати власні шляхи поліпшення технологій, розв'язувати важливі завдання, започатковувати власні справи та заробляти гроші. Найголовніше те, що ці експерименти були не просто децентралізовані — їх не стримувала жодна політична влада. Тож різні люди могли застосовувати різні підходи до впровадження інновацій і досягнення успіху там, де інші зазнавали невдачі, і, що суттєво, формулювати цілком нові завдання та ідеї. Про важливість такого типу експериментування свідчать деякі найбільш знакові технології промислової революції, зокрема паровий двигун. До розв'язання проблеми використання енергії пари підійшли такі новатори й підприємці, як Роберт Бойль, Дені Папен, Томас Сейворі, Томан Ньюкомен, Джон Смітон і Джеймс Ватт; кожен із них по-своєму експериментував, а їхня сукупна праця в результаті дала найефективніші та найпотужніші парові двигуни.

Власне суть експериментування з безліччю фальстартів і різноманітних підходів, як і її надважливу роль в інноваційних проривах, певно, найкраще ілюструють пошуки способу визначення географічної довготи судна в морі. Широту легко обчислити за зірками, а от довгота — значно складніше завдання. Судна часто губилися в океані. Найочевиднішою ця проблема стала тоді, коли в жовтні 1707 року чотири кораблі британського військового флоту, що поверталися з Гібралтару, через навігаційну помилку налетіли на скелі поблизу берегів Сицилії та потонули. Загибло дві тисячі моряків. Тоді уряд Британії заснував Комісію довгот і в 1714 році запровадив кілька нагород, щоб заохотити розв'язання цієї проблеми.

Серед запропонованих рішень було використовувати на борту два годинники. Один із них встановлювали, приміром, на час за Гринвічем, а стрілки другого щодня переводили на полудень, орієнтуючись на висоту сонця під час подорожі. Так можна було порівняти час у Гринвічі з часом у тому місці, де перебуває судно. Різниця між цими значеннями дозволяла обчислити довготу. Проблема полягала в тому, що годинники були неточні: вони мали маятники, рух яких збивався від морської хитавиці, або ж були зроблені з металу, який розширювався та зменшувався від зміни кліматичних умов. Великий фізик Ісаак Ньютон, який одержав від уряду завдання допомогти в обчисленні довготи, був глибоко переконаний, що в цій справі слід покладатися лише на астрономію та положення зірок. І хоч учений був згоден з тим, що годинниковий метод загалом дієвий, проте в практиці морських подорожей він був марним через те, що

корабль рухався, температура та вологість постійно змінювались, а також те, що в різних широтах сила тяжіння була неоднакова. Годинник, на який усе це не впливало б, ще не винайдено.

Й, очевидно, цього ніколи не буде.

Люди експериментували з різноманітними рішеннями, і деякі з них були надзвичайно дивні. Сам Галілей винайшов спеціальну маску (так звану челатоне), призначену для обчислення довготи через споглядання Юпітера і занотовування часу затемнень його супутників (реконструйовану модель цього пристрою зображено на вклейці). Інші пропозиції стосувалися пораних собак і таємничої речовини під назвою «порошок співчуття». Цей порошок начебто мав силу зіцлювати на відстані, якщо посипати ним річ, чимось пов'язану з пораненою твариною чи людиною. Важливо, що зіцлення супроводжував біль. Ідея була в тому, щоб тримати пораненого пса на борту судна, і рівно опівдні в Лондоні хтось мав посипати порошком співчуття пов'язку, яку до того носила тварина. Скавуління пса означало б, що в Лондоні настав південь (для нас це звучить як якесь божевілля, та згадаймо, що сам Ньютон не цурався алхімії та багато часу витратив на спроби перетворити «основні метали» на золото). Ще була ідея, щоб у відкритому океані велика кількість кораблів ставали на якорі й о певній годині вони стріляли з гармат, щоб інші кораблі в межах чутності могли визначити годину.

Зрештою прорив у цьому питанні здійснив Джон Гаррісон, неосвічений тесляр з Гамбера, що в Північній Англії. Він успішно подолав усі ті перепони, які окреслив Ньютон. Спершу позбувся маятника. Вилучив з годинника мастила, які розширювалися й стискалися від змін температури, скориставшись деревиною тропічного залізного дерева²⁹, яка виділяє олію. Щоб усунути проблему розширення металу, від з'єднав разом смужки латуні та сталі, щоб розширення однієї компенсувалося за рахунок другої. Та в Гаррісона вийшло не одразу. Після низки дослідних зразків та тридцяти років експериментів він нарешті створив у 1761 році модель, нині відому як «Н-4». На шляху до неї він зробив ще кілька важливих відкриттів: наприклад, уперше застосував кульковий підшипник, технологію якого дотепер використовують для зменшення сили тертя в більшості механізмів. Одержимість пошуком визначення довготи і всі божевільні ідеї, що супроводжували ці пошуки, змалював художник Вільям Гогарт у сатиричній серії картин «Історія марнотрата». На останній з них зображено «Бедлам» — сумнозвісну лондонську божевільню, сповнену тих, хто втратив глузд у пошуках способів обчислення довготи.

Наслідком усіх цих бурхливих експериментів стало підвищення соціальної мобільності. Люди скромного походження, домігшись успіхів у своїй справі, не тільки заробляли гроші, а й здобували визнання суспільства. Згадаймо Річарда Аркрайта, який винайшов кільцепрядильну машину і заснував у 1771 році в дербіширському Кромфордї, здається, першу у світі фабрику сучасного типу. Аркрайт був наймолодшим із сімох дітей у кравецькій родині — такій бідній, що батько навіть не зміг відправити Річарда в школу. Зрештою Аркрайт став лицарем,

сягнувши найвищих щаблів англійського суспільства. Чи, приміром, Джеймс Ватт, винахідник парового двигуна, який походив із середняцької шотландської сім'ї. У 1819 році, через неповні десять років після смерті, йому поставили пам'ятник у Вестмінстерському абатстві (там само є й меморіальна плита Джона Гаррісона). В абатстві поховано багатьох англійських королів, королев та відомих людей, як-от Вільям Вілберфорс, що у XVIII столітті очолював кампанію за скасування работоргівлі. Жодна клітка норм не могла завадити експериментам чи успіху цих людей.

Промислова революція розпочалася в Британії з тих самих причин, чому італійські комуни почали заохочувати інновації та економічний розвиток у добу Середньовіччя. Закутий Левітан розкошував у коридорі, і це дало людям велику свободу й економічні можливості. За підтримки Червоної Королеви британська держава стала ефективнішою й розвинула великі можливості, проте не скинула кайданів. Розширення потенціалу закутої держави не завадило, а навпаки допомогло прогресу свободи. У цьому плані Британія випереджала всю Європу. Водночас у цьому розділі ми побачили, що багато інших європейських суспільств також рухалися всередині коридора, хоча в кожного з них були свої злети, падіння й обмеження. У міру того як Левітани Франції, Бельгії, Нідерландів і Німеччини ставали дедалі більш закутими й набували ще потужніших ресурсів, свобода, економічні можливості й стимули населення також поліпшувались, й індустріалізація поширювалась на ці країни.

Чому саме Європа?

Історія Європи, певна річ, багата, складна і розмаїта, й охопити її всю в одному розділі просто неможливо. Натомість ми зосредили увагу на тому, як наша концепція надає різну інтерпретацію цієї історії та джерел унікального комплексу інститутів і соціально-політичних практик, що виникли в Європі за останні п'ятнадцять століть.

Теорій, автори яких вбачають у Європі щось унікальне (її юдейсько-християнську культуру, виняткове географічне положення, її «європейські цінності», хай які вони були) задовго до того, як Середньовіччя зробило її політичний розвиток й економічне панування неминучими, безліч. Наша думка докорінно відмінна від цих теорій.

У ранній європейській історії не було нічого унікального, що наперед визначило б розвиток Закутого Левітана, крім випадкового поєднання збалансованих сил, створених двома лезами «європейських ножиць» — державними інститутами Римської імперії та демократичними нормами й інститутами германських племен. Одного з цих компонентів було б недостатньо для виникнення Закутого Левітана. Там, де існувало лише одне лезо, як-от у Візантії, поставав типовий Деспотичний Левітан. Коли ж наявне було тільки друге, як в Ісландії, не відбувалося достатнього політичного розвитку, а отже, держава не розбудовувалась. В іншу епоху, за інших

обставин, з різними непередбачуваними подіями в ключові моменти історії й, можливо, з менш умілими політичними діячами, ніж Хлодвіг і Карл Великий, навіть два леза «ножиць» не змогли б урівноважити одне одного. Але впродовж буремних V і VI століть, після падіння Римської імперії, їх поєднання створило той хисткий баланс, який вивів Європу у вузький коридор й уможливив сходження Закутого Левіятана.

Потрапляння в коридор не конче створює свободу. Насильство, вбивства та свавілля тривали, іноді набуваючи шалених масштабів, ще понад тисячу років. Та водночас цей рух став початком процесу, який обмежив деспотизм і поступово дав поштовх формуванню засад свободи. Перебування в коридорі не гарантує народження Закутого Левіятана в усій його красі (ми переконаємося в цьому в розділі 9, де поговоримо про великі потрясіння, що можуть виштовхнути суспільство з коридора, і в розділі 13, коли побачимо, як перегони між суспільством і державою можуть вийти з-під контролю). З погляду світової історії прикметно те, що кілька політичних утворень увійшли в коридор і продовжували в ньому розвиватися, збільшуючи можливості своїх суспільств і держав за рахунок сили ефекту Червоної Королеви.

Наслідки входження Європи в коридор і дії ефекту Червоної Королеви, який воно запустило, справді вражають. Саме в Європі свобода набула тих найчіткіших форм, які ми визнаємо нині (попри те, що цей процес був довгий, болючий і подекуди трагічний). Крім того, саме в Європі ця свобода і соціально-економічне середовище, сформоване Закутим Левіятаном, створили широкі економічні можливості та стимули, підтримували функціонування ринків, організували простір для експериментів, інновацій та технологічних проривів, проклали шлях для промислової революції та підтримання добробуту.

Наша теорія підкреслює, що всі ці уроки можуть бути застосовані й за межами Європи. Якби в цих явищах було щось унікально європейське, ми не змогли б скористатися досвідом Європи та перенести його на суспільства, що борються з тими самими проблемами в наш час. Проте наша теорія стверджує інше. Поєднання централізованих римських інститутів і норм германських племен з їхніми народними зборами, певна річ, було унікальним і властивим тільки Європі V-VI століть. Проте загальний принцип, який полягав у тому, що для входження в коридор потрібен баланс сильних централізованих державних інститутів з активним мобілізованим суспільством, що здатне протистояти владі держави і заковувати її політичні еліти, можна застосовувати дуже широко. У наступних розділах ми дізнаємось, що відсутність інститутів, яка збільшує можливості держави та водночас обмежує свободу її громадян, майже завжди пов'язана з нестачею такого балансу сил між державою і суспільством. Цей баланс — так само не суто європейська особливість: як ми бачили в попередньому розділі і ще матимемо змогу переконатися, він виникав за різних обставин та в різних географічних і культурних середовищах.

24 Умовна назва регіону на Близькому Сході, у якому в зимові місяці випадає підвищена кількість опадів. Сюди належить Месопотамія і Левант, зокрема історична Сирія й історична Юдея. — *Прим. ред.*

25 Слово villain в англійській мові має значення «холоп», «кріпосний», а також «лиходій», «негідник» тощо. — *Прим. ред.*

26 Англ. «The Grumbling Hive». — *Прим. ред.*

27 Вона тривала до 1262 року, коли острів підкорила Норвегія. — *Прим. пер.*

28 Рибний соус у давньоримській кухні, популярний серед усіх прошарків суспільства. — *Прим. ред.*

29 Вид тропічних і субтропічних дерев з роду Guaiacum, що мають надзвичайно тверду деревину. — *Прим. ред.*

НЕБЕСНИЙ МАНДАТ

Перевернутий човен

Історія Китаю пішла стежкою, зовсім відмінною від європейської, — у результаті свободи було дуже обмежено. Проте все починалося зовсім інакше. Щоб зрозуміти це, звернімося до періоду китайської історії, відомого як «Епоха весни й осені» (Чуньцю). Вона розпочалася у VIII столітті до н. е. й подарувала людству Конфуція, чия філософія відтоді стала основоположною для китайського суспільства і державних інститутів. Конфуціанство надавало найбільшого значення добробуту людей і доводило, що забезпечити його має добродесний правитель. Конфуцій писав:

Той, хто править силою чеснот, подібний на Полярну зірку: вона стоїть на місці, а навколо неї в пошані кружляють мільярди менших зірок.

Його найвідоміший учень Мен-цзи (або Менцій) стверджував: «Люди — найвища цінність». А ще він повторював думку, висловлену раніше: «Небеса дивляться очима людей і чують вухами людей». Такі погляди були типові для тих часів. Сам Конфуцій зауважував, що «держава перестане існувати, якщо втратить довіру людей».

Ознаки того, що такі погляди відповідали політиці того періоду, бачимо в давній хроніці «Цзо-чжуань» («Коментарі Цзо»). У ній цитовано слова Цзі-ляна, який був чиновником у державі Суй. Він нагадував імператору, що «люди — господарі божеств. Тож мудрі правителі спершу вершать людські справи, а потім служать богам».

Чому людей називали «господарями божеств» і «найбільшою цінністю»? Найімовірніше, тому, що суспільство було доволі добре організоване, щоб відігравати в політиці тих часів певну роль. І справді, у ту епоху політична влада в Китаї була так подрібнена, що вчені називають суспільства, які змагалися між собою, «містами-державами», навіть порівнюючи їх із давньогрецькими полісами. В Афінах політика оберталася навколо столиці, де кожен громадянин мав шанс зробити політичну кар'єру та реалізувати свої прагнення або ж зазнати фіаско. У «Цзо-чжуань» зафіксовано не менше двадцяти п'яти випадків активного впливу жителів столиці на внутрішню політичну боротьбу, зокрема конфлікти навколо того, кому бути правителем. Як і в Афінах, у державі Чжен народ збирався для обговорення і критики дій та політики уряду. Знаменитий перший міністр того часу Цзичань говорив:

З настанням ранку люди збираються, щоб поговорити про добрі та злі справи володаря. Якщо я робитиму те, що вони вважають добром, і виправлятиму те, що

вони вважають злом, тоді вони — мої вчителі.

Далі він відзначає, що намагатися виключити народ із цього процесу — це «усе одно, що загачувати річку: вода розіллється, й багато людей постраждає». Мен-цзи погоджувався з цим твердженням:

Щоб прихилити людей, є один спосіб: треба достукатися до їхніх сердець. Щоб достукатися до сердець, об'єднай їх навколо того, чого вони бажають, і не роби того, що вони ненавидять, — та й по всьому.

У пізнішому філософському трактаті, відомому як «Сюнь-цзи», політику того періоду підсумовано так:

Правитель — човен, а народ — вода. Вода може нести човен, а може й перевернути його.

(На вклейці відтворено оригінальну сторінку «Сюнь-цзи» з цим висловлюванням, записаним китайськими ієрогліфами).

«Піднебесна»

За піднесенням думки в Епоху весни й осені настала політична консолідація і народження сімох великих держав, а також кількох менших, охоплених безкінечними міжусобними війнами (див. мапу 10). Ця Епоха воюючих царств (Чжаньго) дала життя новій, надзвичайно деспотичній, політичній філософії легізму, яка перетворилася на стрижневий стовп домінування китайської держави над суспільством. Одним з найвпливовіших мислителів і практиків тих часів був Шан Ян, відомий також як володар Шан (народився в 390 році до н. е.). У середині Епохи воюючих царств він дуже гостро усвідомлював, який хаос може породити слабкість держави. Як і Гоббс, що майже через дві тисячі років дійде аналогічного рішення, володар Шан бачив вихід у розбудові влади Левіятана, позаяк «найбільша вигода для людей — це порядок». Якщо ж у процесі цієї розбудови суспільство ще більше ослабне, тим краще, вважав Шан, бо

коли народ слабне, держава стає могутнішою; отже, державі... слід ослаблювати народ.

Він не лише викладав ці думки на письмі, а й утілював їх. З держави Вей, де він народився, Шан Ян переїхав у Цінь, щоб стати радником її правителя, володаря Сяо. За правління Сяо Шан Ян запропонував низку радикальних реформ, які формували нові юридичні принципи, змінювали структуру земельних відносин; крім того, він розпочав реформування адміністративної будови держави і створив професійніші державні інститути. До початку наступного століття централізаційна реформа перетворила державу Цінь на економічну й військову суперсилу, яка змогла завоювати всіх сусідів і заснувати першу в Китаї імперію та визнану династію.

Про те, що така була мета Шан Яна від самого початку, свідчить перший же розділ «Книги володаря Шан» — збірки його думок, що дійшла до нас. Розділ «Перегляд законів» відтворює суперечку між володарем Сяо і трьома його радниками, один з

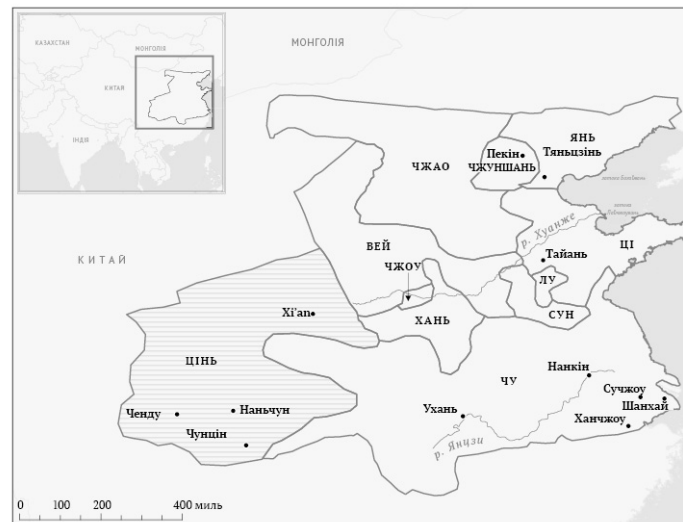
яких — Шан Ян. Володар був занепокоєний тим, що інституційні новації в його державі викличуть нарікання в Піднебесній. Сяо бентежила думка не тільки народу його держави Цінь, а й усіх у Піднебесній, тобто в цілому світі. Повелитель Цінь мислив так, бо перейняв від правителів попередньої держави Чжоу уявлення про те, що мандат на владу дає Небо.

Від того часу китайські імператори послідовно заявляли, що одержали «небесний мандат». Як же суспільству стримувати правителя, чия влада надана йому безпосередньо Небом?

Шан Ян вважав таке стримування небажаним. Його мета була проста — «багата держава і сильне військо». Лише така потужна держава може навести лад і прогнати з голів людей думки про участь у політиці. Без порядку такого типу виникне безлад, а його конче слід попередити. «Сюнь-цзи» розуче нагадує мову Гоббса:

Люди народжуються з бажаннями. Коли вони мають бажання, але не можуть отримати об'єкт своїх бажань, усе, що їм залишається, — шукати бодай якийсь спосіб їх задовольнити. Якщо їхні пошуки нічим не обмежені, вони неминуче почнуть боротися між собою. Із такої боротьби виростає хаос, а з хаосу — зубожіння.

Тож природно було прагнути порядку й формувати інститути, що дозволили б його досягти. Але як саме це мала робити держава Цінь? Головним інструментом був закон, проте не той закон, що розвинувся з норм суспільства й обмежував владу в європейському контексті, як ми бачили в попередньому розділі. На думку Шан Яна, закон і державна влада мусили перетворити всіх людей у державі на землеробів або воїнів. За оброблення землі та участь у битвах їх мали нагороджувати або карати.

Мапа 10. Китай в Епоху воюючих царств, 475–221 роки до н.е.

Людей можна примусити орати або битися... Усе залежить від того, як правителі обдаровують їх [винагородами й чинами]... Тих, хто не працює, але їсть, хто не б'ється, але здобуває славу, хто не має чинів, але знає пошану, хто не одержує нагород, але багатіє, хто не обіймає посади, але керує, — тих називають «негідниками».

Інакше кажучи, держава й тільки держава вирішує, хто чого вартий. Той, кого не визнала держава,— «негідник». Людсьми слід обладувати, «як коваль обладує

металом, а гончар — глиною». Щоб люди сконцентрувалися на землеробстві, важливо «не давати їм на власний розсуд міняти місце проживання» та карати будь-яку господарчу діяльність. Одним зі способів досягнення цього було структурування — чи, по суті, спотворення — ринків, що мало зробити землеробство дуже привабливим. От що пропонував Шан Ян:

Якщо не давати процвітати купцям і крамарям, різним заповзятливим і хитрим людям, то, навіть не прагнучи збагатити державу, неминуче цього доб'єшся. Відповідно: «Хто хоче, щоб селяни збагачували державу, хай зробить харчі в країні дорогими. Тих, хто землі не обробляє, нехай обкладе багатьма податками, а прибутки від торгівлі — ще вищими».

Ті, хто не обробляють землі,— «люди заповзятливі й хитрі». Така оцінка матиме глибокі наслідки в економічному майбутньому Китаю: легістська думка сформує ставлення держави до бізнесу і породить страх комерсантів, промисловців і селян перед державою та небажання співпрацювати з нею.

У легістській моделі пріоритетом був порядок, і досягти його потрібно було рукою всемогутнього правителя, який мав розчавити суспільство тягарем держави й закону. Навіть попри те, що конфуціанська модель не узгоджувалась із жорстким підходом легізму і передбачала дотримання моральних принципів та настанову на те, щоб потрібно заслужити «довіру людей», у представників цих двох шкіл не було розбіжностей щодо засад деспотизму: простолюд не повинен ухвалювати політичних рішень і не може виступати противагою владі держави та імператора. Лише від моральної поведінки правителя залежало, брати чи не брати до уваги добробут його підданих. Як писав Конфуцій,

простолюди не обговорюють справ уряду.

Злет, падіння і знову злет «колодязної системи» землеробства

Досягнення Шан Яна полягало у створенні нової моделі побудови деспотичної держави, яка дала Цінь змогу в наступні сто років підкорити шістьох войовничих сусідів, покласти кінець епосі хаосу і заснувати Цінську імперію. Деталі того, як мала бути організована ця держава, змінювались у наступні століття, коли нові династії починали експериментувати з її різними варіантами. Причина полягала в тому, що модель Шан Яна, хоч і допомогла подолати конкурентів, не пропонувала ефективної схеми правління об'єднаною територією.

Перший імператор Цінь Ші Хуан і його радник Лі Си обрали дуже ретельний контроль. Імперію було поділено на тридцять шість, а згодом на сорок дві провінції, на чолі кожної з яких стояли намісник, військовий командувач і наглядач. Нижче цих чиновників існувала складна ієрархія чиновників, які тримали суспільство в кулаці, як і заповідав Шан Ян.

Природу такого контролю ілюструють адміністративні документи, які опублікував професор історії Енно Гіле. У них показано, як наглядач меншої за

провінцію одиниці звертається до намісника провінції з проханням затвердити призначення старости і поштаря в одному селі. Через чотири дні після подання цього прохання він одержує відмову. Відмова мотивована тим, що в селі налічується лише двадцять сім господ, тож воно замале, щоб мати таких посадовців. Ці документи проливають світло на заплутану мережу призначуваних центром чиновників, а також вияскравлюють ефективність, з якою ті опрацьовували отримані клопотання, не кажучи вже про обсяг їхніх знань (їм точно відома кількість господ у крихітному далекому селі).

У державі Цінь було запроваджено єдині для всіх систему мір і ваг, валюту й календар, а також стандартизовано тип китайського письма. А ще збудовано мережу доріг, що розходилися від її столиці Сяньяна по всій країні. А однією з найважливіших в історії і довготривалих інновацій стала землеробська система «колодязних полів», названа так на честь китайського символу зі значенням «колодязь» (井), який уособлює візуальне представлення поля, розділеного на дев'ять однакових квадратів, кожен з яких забезпечує харчами одного воїна. Колодязна система передбачала рівний розподіл землі, а водночас і фінансового та військового тягара. Уперше її згадано у творах Менція, який вважав, що

великодушний уряд має почати з огляду і розподілу земель. Коли межі не окреслені чітко, ані поділ землі за колодязною системою, ані зерновий оброк, призначений для винагороди правителя, не будуть справедливі.

На цьому етапі став очевидним недолік моделі Шан Яна. Для підтримання такої складної системи було замало «багатої держави», — потрібно було обкласти суспільство нестерпними податками. Зрештою, хтось мусив забезпечувати ресурси й постачати робочу силу для створення 8 тисяч фігур теракотових воїнів натуральної величини, які Цінь Ші Хуан замовив для своєї гробниці. Одним із наслідків важкого оподаткування стала активізація народних повстань, що невдовзі після смерті Цінь Ші Хуана призвели до повалення династії Цінь після всього лише п'ятнадцяти років її існування та правління двох імператорів. Остаточним переможцем у політичній веремії, що мала місце по тому, був селянин з підкореної держави Чу на ім'я Лю Бан, який заснував нову династію Хань під титулом імператора Гаоцзу. Гаоцзу призупинив стягнення податків і згодом зменшив їх до однієї п'ятнадцятої врожаю. Крім того, він також скоротив обсяги примусової праці, які встановила держава Цінь.

Поліпшення, здійснені Гаоцзу, були спробою рухатися в бік конфуціанських ідеалів. Узявши за основу легістські настанови, він поєднав їх з принципами Конфуція. Подальші китайські уряди й закони, аж до нинішніх часів, можна сприймати як злиття цих двох філософій — Шан Яна і Конфуція — й хитання між ними з тимчасовим переважанням то однієї, то другої. У кожній точці цього спектра вони сходилися в окремих базових принципах. Найважливішим було стрижньове положення Деспотичного Левіатана: те, яке утверджує одноосібну владу всемогутнього імператора, за якої народ не відіграє жодної ролі в керівництві державою. Імператор стояв понад законом. Згодом прийшла думка про те, що

державні посади повинні обіймати талановиті люди: за такої умови імператор міг правити суспільством на власний розсуд. Ця ідея так само сягала конфуціанської філософії, яка вчила, що «той, хто має успіхи в навчанні, мусить присвятити себе державній службі», а також що необхідно «сприяти гідним і талановитим». Останній ключовий принцип полягав у тому, що імператор мусить піклуватися про добробут людей й обмежуватись моральними настановами. Крім того, це передбачало, що імператор має примножувати економічний добробут людей або, послуговуючись терміном, який виник у часи пізніших династій, «зберігати багатство серед народу». Ці три принципи становили своєрідний суспільний контракт, який надавав державі певної легітимності. У разі його порушення народ міг повстати.

Китайським імператорам знадобився час, щоб виробити дієву інституційну модель, яка задовольняла б усі три принципи. Поворотною точкою стало усвідомлення того, що складно управляти суспільством так, як це собі уявляли Шан Ян і цінські імператори, контролюючи все до дрібниць. До того ж це дороге. Щоб це фінансувати, вони мали стягувати величезні податки, — або грошима, або в натуральній формі, — що не відповідало останньому принципу. Коли людям не дозволяли брати участь в урядуванні й навіть не повідомляли, на що витрачаються податки, високі ставки спричиняли невдоволення і зрештою повстання. Як ми побачимо, повстання не припинилися, однак наступні імператори навчилися впливати на невдоволення, знижуючи податки, навіть якщо це означало обмеження ресурсів держави в наданні громадських послуг і навіть стабільного підтримання порядку.

Організувати владу так, щоб виконати всі три принципи, було непросто і, по суті, ніколи й не виходило. Насправді тривала постійна боротьба між моделлю мікроменеджменту й примусу Шан Яна та більш поблажливою конфуціанською стратегією відходу від суспільства і покладання на приклад доброго врядування. Попри те що держава Хань знизила податки й обмежила примусові роботи, попервах вона багато в чому зберігала бачення імперії Цінь. Цінь безпосередньо контролювала найбільш продуктивні активи: копальні, ліси, навіть виробничі процеси, такі як ливарні та майстерні. Те саме робила й Хань. Проте, маючи менше податкових надходжень, вона була змушена послабити контроль над суспільством і зрештою відступила від цінської моделі.

Із часом колодязна система землеробства занепала, й у селі з'явилися великі землевласники. Проте за відсутності будь-яких механізмів стримування влади всемогутнього правителя такі тенденції завжди можна повернути назад. Упродовж двох наступних тисячоліть Китай періодично збурювали різноманітні спроби знову утвердити модель Шан Яна. Останньою з них став прихід у 1949 році до влади комуністів, які запровадили власну версію колодязної системи у формі колективного сільського господарства.

Сучасне втілення конфуціанської моделі ми бачимо з 1978 року, коли адміністрація Ден Сяопіна зупинила процес колективізації та почала боротьбу з

корупцією, оскільки та порушувала принципи добродесного правління. Щоб спрогнозувати, що чекає на Китай в найближчому майбутньому, важливо зрозуміти це історичне коливання між легізмом і конфуціанством.

Перша спроба відновити суворий державний контроль над економікою сталася після падіння імперії Цін, коли на престол зійшов ханський імператор У: він правив 54 роки — від 141 до 87 року до н. е. У започаткував імператорську монополію на виробництво заліза та солі, узяв під контроль багато галузей промисловості й торгівлі. Сучасний історик Сима Цянь спостеріг, що «багатства цілого світу було витрачено на те, щоб догодити цьому правителю, і все ж таки він не вдовольнився». Реформи У протрималися недовго.

Наступним цю спробу повторив Ван Ман, який став регентом при малолітньому ханському імператорі в 1 році до н. е. й оголосив себе імператором п'ять років по тому, коли хлопчик помер. Ван доклав скоординованих зусиль, щоб відновити контроль над економікою і суспільством, який помалу від нього вислизав. Він ухвалив, що вся земля належить державі, конфіскував маєтки багатьох землевласників і створив нові державні монополії. У 23 році н. е. проти його політики спалахнуло народне повстання, кульмінацією якого стало захоплення імператорського палацу і загибель Вана. Згодом від колодязної моделі знову відмовились; до 30 року н. е. було скасовано загальний військовий обов'язок, тож суспільство більше не трималося на комплексі «селянин — воїн».

Династія Хань припинила своє існування у 220 році. На зміну їй прийшло кілька режимів, які не протривали довго. На півночі запанували кочівники з Центральної Азії, а на півдні поставали різні відгалуження імперії Хань. До того моменту, коли в 581 році Китай об'єднала династія Суй, сталося ще кілька спроб реанімувати модель Шан Яна, зокрема за правління династії Північної Вей, яка правила на півночі Китаю впродовж 386–524 років. У 485 році Вей запровадили свою систему «рівних полів», яку з 581 року підтримувала держава Суй, а згодом — династія Тан, яка прийшла до влади в 618-му. Долю цієї нової версії колодязної системи визначило повстання Ань Люшана проти династії Тан, яке спалахнуло в 755 році. І хоч його зрештою в 763 році було придушено після захоплення столиці Чан'ань, воно забрало сотні тисяч життів і спустошило танську державу. Відколи здатність держави контролювати суспільство похитнулася, система рівних полів занепала, і нормою стало приватне землеволодіння.

У 960 році Тан змінила чергова династія Сун, яка почала нову реструктуризацію, подібну до тієї, що мала місце під час переходу від Цін до Хань. Стара політика багато в чому збереглася, проте загальний модус правління змістився від легізму до конфуціанства. Одним із плодів цієї перебудови стало употужнення бюрократичного контролю, що передбачав систему іспитів для вступу на державну службу, яка заступила попередню систему рекрутування переважно на основі рекомендацій. (Ще одним результатом, як ми побачимо далі, було економічне зростання). Утім меритократію в державній службі дедалі більше підривав продаж

посад у XVII столітті, коли фінансові ресурси держави виснажились, та постійне урядове втручання.

У 1127 році північна частина Китаю була завойована чжурчженями, народом з Центральної Азії, який сформував там свою династію Цзінь. Сун перенесла свою столицю на південь, але згодом і Цзінь, і частину імперії Сун захопили монголи під проводом хана Хубілая, засновника династії Юань. Після смерті Хубілая в 1294 році там правило ще десять імператорів, перш ніж династія Юань також зазнала краху в розпал масових повстань 50-х років XIV століття. Тим часом відбулася перебудова колишньої організації китайської держави: до неї застосували особливу модель, що ґрунтувалася на ієрархії монгольських племен; за цією моделлю китайці були реорганізовані в кілька спадкових каст, залежно від занять. Було знову впроваджено примусову працю й велику кількість податків. Ремісників масово завозили в столицю монголів Даду (нині Пекін), щоб задовольнити її потребу в товарах і праці.

Династію Юань скинув Чжу Юаньчжан, який у 1368 році, після двох десятиліть громадянських воєн, заснував династію Мін. Узявши титул імператора Хун У, він повів свою державу в шан-янівському напрямку. Хун У швидко зосередив у своїх руках максимум влади, зокрема скасувавши посаду першого міністра, який доти виступав голосом державних громадських служб. У 1373 році він ліквідував систему іспитів, позаяк був невдоволений її результатами. А ще кілька разів проводив кардинальну чистку громадських служб. Відтак Хун У спробував повернути Китай до колодязної системи землеробства (у новій версії). Усі тридцять два роки свого правління Хун У намагався спинити маркетизацію економіки, дійшовши навіть до збирання податків у натуральній формі, а не грошми. У 1374-му він припинив заморську торгівлю едиктом, відомим як «морська заборона», що діяла до кінця XVI століття (й після того періодично відновлювалась).

Із 1380 року Хун У розпочав масову експропріацію земель у великих землевласників. Під кінець його правління близько половини території головної провінції Цзяннань у дельті Янцзи, де стояла його столиця Нанкін, належало державі. Деспотичність влади відчувалась упродовж усього періоду правління династії Мін. У 20-ті роки XVII століття в Донлінській академії в провінції Усі, на 80 кілометрів південніше Шанхая, почала лунати критика держави з конфуціанських позицій. Партія, що утворилася там, мала нахабство скласти перелік «Двадцяти чотирьох злочинів» (держави). У відповідь на це імператор Тяньці звелів стратити дванадцятьох лідерів, решта тринадцятеро наклали на себе руки. Репресій зазнали сотні тих, кого було звинувачено в співчутті їхнім ідеям. Їхні прибічники не здалися: невдовзі виникли й інші групи, такі як Товариство відновлення («Фуше»). Його безжально розчавила вже наступна династія Цін у 60-ті роки XVII століття. Критика не була дозволена.

Перехід від Сун до Мін, який повернув Китай до легізму, нагадує про те, що нічим не стримувана держава не приносить своїм громадянам свободи. Навпаки, вона

зазвичай стає основою домінування — так заповідав володар Шан, і мінські імператори радо виконували його заповіді.

Відрізання кіс

Посилення деспотизму в державі Мін призвело до кількох заворушень, таких як Повстання червоних пов'язок у 20-ті роки XVII століття, що вкотре виказало основні недоліки легістської моделі. Зрештою династію змели внутрішні чвари, чим не забарився скористатися інший азіатський народ, маньчжури, які сформували династію Цін. Оповідь про поширення маньчжурської влади можна побачити в історії повіту Таньчен, розташованого на морському узбережжі між Пекіном і Шанхаєм.

У день 30 січня 1643 року велике військо захопило місто, вирізало всіх чиновників, від 70 до 80 % шляхти, дрібних службовців і простолюду; усередині міських мурів і за ними вони вбили десятки тисяч, на вулицях, у провулках і на подвір'ях людей зганяли до купи й убивали або калічили; ті, хто вижив, затоптали одне одного, а з тих, хто врятувався, більшість були поранені. До 21 лютого 1643-го велике військо розташувалося табором на кордоні нашого повіту... Там вони стояли двадцять два дні; у цей час по всій нашій землі тривали грабунки, підпали, вбивства й катування. Вони знищили також Цаншаньпао, вбивши там більше десяти тисяч чоловіків і жінок.

До 1644 року маньчжури, хоч у них начебто й не було наміру «полонити серця й думки людей», узяли Пекін і заснували в ньому майбутню останню імператорську династію Китаю. Перш ніж вони туди дісталися, престол захопив ватажок розбійників Лі Цзічен, та його «династія» не протрималася й шістьох тижнів. Його імпровізований режим ранжирував усі еліти, євнухів, купців, великих землевласників і вищих чиновників за рівнем доходу і відібрав у них 20–30 % багатства. Сам Лі зумів назбирати 70 мільйонів лян срібла. Він навіть почав розмови про систему рівних полів, аж тут його скинуло з трону маньчжурське військо.

Маньчжури, як і монголи, були чужинцями, яким довелося взяти під контроль корінних китайців. Однією з їхніх цікавих стратегій був «декрет тонзури», який наказував усім чоловікам перейняти маньчжурський тип стрижки: з поголеним лобом і довгою заплетеною косою ззаду. Правителі Цін вирішили, що в такий спосіб вони зможуть змусити всіх китайців скоритися новій династії. У березні 1647 року, через три роки після першої окупації Пекіна маньчжурами, Чан Шан, намісник провінції Каньсу, вирушив у ревізорську поїздку. 4 березня від дістався повіту Юнчан, розташованого просто за Великою китайською стіною. Привітати його зібрався весь учнівський склад повітової школи. Він писав: «Я побачив одного, який не зголив волосся на чолі. Прибувши у повітовий ямень [резиденцію місцевого судді], я скликав усіх учнів на “перевірку знань”, особисто підійшов до цього хлопця і зняв з нього шапку. Волосся в нього справді було геть неголене». Місцеві чиновники завірили Чана, що оголошення про обов'язкову стрижку було вивішене,

і винний — Лю Косін — не має виправдань. Чан кинув Лю у в'язницю і надіслав імператорові клопотання про те, щоб стратити його «за неповагу до законів керівної династії». Відповідь надійшла швидко: «Скарати на горло негайно! А як щодо місцевих чиновників, голів сімейств, старости й сусідів?». У результаті відтяти непоголену голову Лю виставили публічно для «попередження народу». Патріарх дому Лю, староста і сусіди були побиті, і суд призначив їм штраф у розмірі тримісячного заробітку.

Династія Цін турбувалася про стрижки впродовж усього періоду свого панування. У 1768 році імперію охопив масовий страх «викрадення душ». Зловмисники почали відрізати чоловікам коси — очевидно, щоб завладіти їхніми душами. Вкрадена душа давала їм владу над іншими. Китайський уряд на чолі з імператором Цяньлуном відповів на це жорстокими заходами. Однією з технік, регулярно застосовуваних для з'ясування істини, була «чакунь», або «давильна колода», якою з підозрюваного витискали зізнання. Нею повільно стискали щиколотки, завдаючи множинних переломів.

Одним з обвинувачуваних у крадіжці душі в 1769 році був чернець Хай-їнь. Його затримали, коли він ніс по вулиці кілька пасом короткого волосся, що, як він стверджував, було в нього вже кілька років; він ніс його на палиці, на загальний позір, не ховаючись. Після першого допиту місцева влада вирішила піддати його тортурам, щоб дізнатися правду. Але монах був непохитний, і через кілька днів чиновники доповіли: «Якщо ми катуватимемо його ще, він може померти, і тоді ми нічого не дізнаємося». «Це правда», — відписав імператор карміновим чорнилом, яким підписував офіційні документи. Хай-їнь опирався й далі, відтак імператору повідомили, що, на жаль, в'язень «захворів на недугу, поширену в цю пору року», а також страждає від інфікування ран, завданих тортурами. Ситуація зайшла в глухий кут, і місцевий суд ухвалив, що «краще буде публічно стратити його, аби розвіяти сумніви народу», оскільки навколо арешту Хай-їня давно ходили різні чутки. Тому «злочинця вивели на центральну площу й відтяти йому голову, яку виставили на огляд натовпу». Іншого монаха, Мін-юаня, звинуватили в такому самому злочині. Уже через тиждень після арешту його було страчено. «Записано», — додав до рішення імператор своїм карміном. Як бачимо, не тільки франки були одержимі своїм волоссям, хоч держава Цін і виявляла це зовсім інакше.

Примусове впровадження «декрету тонзури» — не єдиний спосіб, яким династія Цін показувала переможеному народові, що не має наміру жартувати. У травні 1645 року представники еліти в дельті річки Янцзи повстали проти нової держави, і цінські генерали винищили близько 200 тисяч чоловіків, жінок та дітей. Від свідчень самовидця Вана Сючу «Про десять днів у Янчжоу» волосся стає дибки. Після того як армія Цін зруйнувала місто Янчжоу, усіх, хто вижив, вислали геть:

Підійшло кілька жінок... вони були напівголі, стояли по литки в глибокому багні. Одна з них обіймала дівчинку, яку солдат ударив батогом, штовхнув у бруд і потягнув за собою. Один солдат підняв меч і пішов попереду. Другий, опустивши спис, гнав нас за ним, а третій метушився туди й назад між нами, щоб ніхто не втік. Кілька десятків

людей зігнали у стадо, наче корів чи кіз. Тих, хто відставав, имагали або й одразу вбивали. Жінки були зв'язані за шиї однією товстою мотузкою, наче низка перлів. Спіткаючись на кожнім кроці, вони геть замастилися багном. Повсюди на землі лежали мертві немовлята. Коні й люди топтали їхні нутроці, мов траву, а крики ще живих сповнювали собою все навколо. Кожна ринва, кожен став, що ми проходили, були забиті трупами, які сплелися руками й ногами. Їхня кров розчинялася у воді, і ця суміш червоного з зеленим переливалася всіма барвами. Канали теж були по вінця заповнені мертвими тілами.

Деспотизм задешево

Правителі династії Цін як чужинці відчували, що їхня влада менш надійна за владу їхніх попередників, і непокоїлись, що запровадження податків викличе опір. Як ми вже знаємо, то було типовою ситуацією ще з часів заснування династії Хань. Одним із тривожних дзвінків став заколот Ма Чао-чу в 1752 році. Ма був селянином з провінції Хубей, який потрапив під вплив одного монаха, що переконав його, що йому судилася велика доля. Ма почав налагоджувати зв'язки із залишками діячів режиму Мін, які тепер населяли «Царство Західного моря», де правив «молодий володар» з династії Мін. У царстві налічувалося 36 тисяч озброєних воїнів під проводом У Саньгуя, генерала династії Мін. Ма зібрав своїх послідовників, стверджуючи, що він полководець свого царства і що чарівні машини в будь-яку мить перенесуть його військо для нападу на долину Янцзи. Поки рух Ма набирал на силу, влада випадково знайшла в одному з його таборів нещодавно викувані мечі. Ма вдалося втекти, але декого з його рідних схопили. Почалося полювання на людей, унаслідок якого заарештували сотні підозрюваних. Це тривало кілька років, проте Ма так і не знайшли. Ув'язнені послідовники оповідали, як потрапивши в табір Ма, люди «змащували вуста кров'ю та ковтали паперові амулети. А ще відпускали довге волосся і не голили лоби» — на знак опору династії Цін. Заарештованих «надзвичайно жорстоко катували» і зберігали життя лише тим, хто зізнався. Імператор Цінлун записав карміном: «Одна іскра може запалити цілий степ».

Держава Цін завжди була занепокоєна можливістю повстань (і мала на те підстави), але це аж ніяк не стримувало її від свавілля. Зокрема, було знову впроваджено морську заборону Мін, а імператор Кансі в 1661 році розпорядився примусово переселити майже всіх жителів південного узбережжя Китаю на шістнадцять кілометрів у глиб континенту, щоб контролювати піратство і торгівлю.

Щоб знизити загрозу повстань, держава Цін у 1713 році зробила крок у бік конфуціанського полюса легістсько-конфуціанської осі та заморозила основну статтю доходів держави — земельний податок. Відтоді кожен сплачував установлену суму за кожен му землі (що приблизно дорівнювало 600 метрам квадратним). Оскільки впродовж того століття ціни значно вирости, реальна вартість податкових

надходжень, отриманих державою, різко впала. Особливих громадських послуг в епоху Цін не надавали.

Навіть ті з них, які держава забезпечувала раніше, зокрема система зерносховищ на випадок голоду або великі інфраструктурні проекти, такі як Великий канал, згасли. Держава більше не мала коштів на закупівлю зерна для сховищ, а до 1840 року Канал був остаточно занедбаний і став непрохідним для суден. Між 1824 і 1826 роками вся система контролю течії Жовтої ріки розпалася, бо за греблями та ринвами не доглядали і не проводили землечерпальних робіт, які запобігали замулюванню. За цим прийшли нищівні повені.

Необхідно зрозуміти, як у той час була організована китайська держава і чому вона не могла підтримувати комерційну і промислову діяльність та надавати численні громадські послуги. На її вершині стояли шість міністерств: персоналу, доходів, обрядів, війни, праці та покарань. Ця термінологія мала давню і цікаву традицію: не «правосуддя», а «покарання» («шіньпу»). Навіть найдавніший кодекс законів, вирізьблений на бронзових посудинах, називали не книгою чи зведенням законів, а «Книгою кар», що цілком відповідало поняттям Шан Яна про закон. Кодекс імперії Тан 653 року — найдавніше повне зведення законів, яке дійшло до наших часів (кодекс династії Цін зберігся лише в уривках). За роки він зазнав багатьох змін, й остаточно його версію держава Цін ухвалила в 1740 році. Ці кодекси підтверджують те, що китайські закони були призначені не для встановлення справедливості й тим паче не для підтримки свободи, а для адміністрування й регулювання суспільства. Права відповідачів у процесі проти держави їх не цікавили. Імператор, який стояв понад ними всіма, міг змінити або скасувати будь-який закон. Таке ставлення до відповідачів у юридичній процедурі свідчить про презумпцію вини: відповідача вважали винним, якщо не було доведено протилежне. На випадок, якщо про щось забули, статут 386 цінського кодексу покарань дозволяв сильне побиття того, хто «робить те, чого робити не слід».

Як відомо, однією з найбільших заслуг китайської держави вважають те, що службовців у ній призначали через іспити і змагання. Прагнення до меритократії мало місце навіть у часи держави Цін, хоча систематичним воно стало в епоху Сун, а свого апогею досягло за правління династії Цін. Іспити передбачали три рівні. На першому можна було спробувати здобути статус ліценціата. До 1700 року кваліфікацію найнижчого рівня отримали близько 500 тисяч осіб. Двічі на кожні три роки кілька тисяч з них одержували право зібратися в столиці провінції, щоб скласти іспит, який тривав три дні та дві ночі. Близько 95 % його провалювали. Ставки були дуже високі.

Складання провінційного іспиту гарантувало перманентний елітний статус і суттєве звільнення від податків і відповідальності. Членів чиновницького класу не можна було заарештувати, узяти під слідство чи катувати без згоди імператора; якщо їх визнавали винними, то звичайне покарання, якому піддавали простолюдуців, — побиття бамбуковими палицями, вигнання або смерть, —

заміняли на грошовий штраф. Також був шанс здобути державну посаду. Проте для цього слід було подолати ще один щабель. Через рік після провінційного іспиту ті, хто успішно його склав, збиралися в Пекіні на іспит державний. Вакантних місць було всього триста, тож 90 % кандидатів відсіювали. Відтак імператор особисто здійснював спеціальну градацію цих трьохсот переможців: оцінених найвище призначали на пости в центральних міністерствах, а найнижче — на різні посади субнаціонального рівня, наприклад магістратами. У період Цін держава була поділена на 1300 повітів, об'єднаних у 180 префектур, які утворювали вісімнадцять провінцій з намісником на чолі кожної. У кожному повіті був магістрат — представник виконавчої влади цінської імперії. Оскільки населення імперії на кінець XVII століття становило близько 300 мільйонів, у кожному магістраті було приблизно 230 тисяч людей. Деякі великі повіти мали населення й до мільйона. Кожен магістрат мав певний штат, який на нього працював, проте це не були державні службовці: він або платив їм зі своєї платні, або вони мусили жити з того, що китаєзнавці перекладають як «вичавлювання», — коштів, які вони могли одержати від простих людей. Що ж до його судових функцій, то магістрат поєднував в одній особі роль слідчого, прокурора, судді та присяжних. Крім того, він відповідав за громадські роботи, оборону і поліцію.

Яких же знань потребували ці надскладні іспити на державні посади? У 1669 році екзаменатори Шаньтуна просили кандидатів з повіту Таньчен поміркувати й пояснити три фрагменти тексту. Один був узятий з «Бесід і суджень» Конфуція: «Ті, хто знають істину». А наступний був такий: «Учитель сказав: “Людина народжується для праведності. Якщо вона втрачає свою праведність, але живе далі, її порятунок від смерті залежить від самої лише долі”. Учитель сказав: “Ті, хто знають істину, не рівні тим, хто любить її, а ті, хто любить істину, не рівні тим, хто кохається в ній”». А ще вони мали поміркувати про щирю людину: «Чи може ця особа залежати від когось чи чогось, крім себе? Назви її ідеальною — яка вона чесна! Назви її безоднею — яка вона глибока! Назви її Небом — яка вона незора!». Це був уривок із твору Менція. Ніхто з кандидатів не склав іспиту. За весь період між 1646 і 1708 роками з повіту Таньчен усі іспити зміг пройти лише один.

Попри конкурентну природу системи випробувань, вона не мала на меті перевірити спеціальні знання або вміння, що стосувалися б керування бюрократичним апаратом чи країною. Магістрати повинні були застосовувати закони, не маючи жодної юридичної підготовки, а приватних адвокатів та юристів не існувало. У систему поступово проникло чимало немеритократичних елементів. Не менше однієї третьої всіх магістратів призначали за рекомендацією намісників провінцій. Мабуть, найважливішою особливістю всієї системи була її абсолютна зосередженість у руках імператора, який міг призначати, підвищувати або понижувати будь-кого на власний розсуд. Ось що писав про це сам імператор Цяньлун: «Оцінку і добір [високих посадовців] Ми щодня несемо в Наших грудях».

У відповідь на зменшення податкових надходжень за імператора Кансі, у 80-ті роки XVII століття, держава Цін почала масово торгувати посадами, фактично

розпродаючи членство в еліті. До 1800 року близько 350 тисяч чиновників обіймали посади, придбані за гроші. Оскільки держава Цін не мала змоги належно їм платити, це спричинило розгул корупції, яка сягнула свого піку наприкінці XVIII століття під час «правління» Хешеня.

Хешень, який народився близько 1750 року, був простим палацовим вартовим, який у 1775 році привернув увагу імператора Цяньлуна. Можливо, імператор побачив у ньому риси наложниці, яку він кохав ще замолоду. Він швидко засипав Хешеня двадцятьма бюрократичними призначеннями, зокрема дарував посаду голови Міністерства доходів. Невдовзі Хешень сплів величезне павутиння корупції, втягнувши в неї призначенців, які цілковито залежали від його милості. Крім того, він здобув собі право вето на всі призначення в державі. За кожну посаду вимагав «відкатів» і всіляко сприяв тим, кого вважав лояльними собі. За всі двадцять років його панування в китайській державній системі він, як видається, систематично підривав функціонування імперії на всіх рівнях. Одразу по смерті імператора Цяньлуна його син Цзяцін наказав заарештувати Хешеня і змусив його до самогубства. Йому висунули обвинувачення в двадцяти злочинах, зокрема в тому, що він їздив верхи та в паланкіні в Забороненому Місті. Але значно тяжчим за них було накопичення багатств і майна. Серед них: «Двадцять особливих альтанок і будиночків, шістнадцять недавно зведених споруд; один головний маєток з тринадцятьма корпусами на 730 кімнат; один східний маєток із сімома корпусами на 360 кімнат; один західний маєток також із сімома корпусами на 360 кімнат; один новий маєток у стилі Хуейчжоу із сімома корпусами на 620 кімнат; одна канцелярія на 730 кімнат; один сад із шістдесятма чотирма альтанками та будиночками; [близько 50 тисяч гектарів] орної землі». Окрім усього цього майна, у Хешеня знайшли 58 тисяч унцій (1 644 кг) чистого золота, 54 600 срібних злитків, півтора мільйона зв'язок мідяних монет, величезну кількість нефриту, женьшеню, перлів і рубінів, 380 срібних чайних ложок і 108 срібних полоскальниць. Ім'я Хешеня стало символом швидкого занепаду держави Цін. Утім показово, що, хоч Хешень і був усунений, імператор Цзяцін не влаштував ширшої чистки державного апарату. Не відбулося й серйозної реформи інституту цензорату, який мав на меті контролювати магістратів і чиновників нижчого рівня. У часи Цін він діяв хіба що в самому Пекіні й фактично не здатен був охопити величезну імперію. У держави і далі бракувало ресурсів і громадських служб.

Невдоволення корупцією, неефективністю державних органів та свавіллям цінського правління, знову вилилося в повстання, адже не мало інших способів розрядки. Між 1796 і 1804 роками масове повстання влаштувала секта Білого Лотоса — вочевидь, у відповідь на здирицтва, що їх коїли поплічники Хешеня. У 1850-му імперію знов потрясло повстання Тайпіна, імовірно, розпочате відсіяними кандидатами на державні посади, які не змогли знайти собі роботи через тотальну корупцію. За чотирнадцять років повстання спустошили країну, забрали життя мільйонів людей і, по суті, призвели до банкрутства держави.

Залежне суспільство

Визначальна риса деспотизму — здатність усувати суспільство від участі в ухваленні політичних рішень. Саме це сталося в Китаї, де найменші елементи народної участі в урядуванні було придушено зі становленням держави Цін. Придушено аж донині. Чи могло суспільство в інший спосіб контролювати і формувати китайського Левіятана? Одним таким життєздатним шляхом, звісно, були повстання, які так бентежили китайських імператорів. Та, незважаючи на це, загроза повстання не була постійною і не переросла в систематичний вплив на ухвалення політичних рішень. Можливо, існували організації (які ми іноді називаємо «громадянським суспільством»), здатні формулювати вимоги та висувати пропозиції державі? Чи були такі організації в Китаї, навіть попри відсутність народних зборів та інших інституціоналізованих засобів суспільного контролю над урядом?

Виникнення таких організацій та мобілізації суспільства можна було б очікувати, приміром, у місті Ханькоу на річці Янцзи (нині частина міста Ухань), де процвітала торгівля. На межі XVIII і XIX століть Ханькоу було жвавою метрополією, де вели активну діяльність ремісники й торговці. У місті почали формуватися професійні гільдії та інші добровільні асоціації. Найпотужнішим об'єднанням, що налічувало понад сто членів, були торговці сіллю, які обирали свого «голову». Частину прибутків вони відкладали в резервний фонд, до якого зверталися у випадку голоду чи коли потрібно було заплатити озброєній охороні. В інших осередках купців також існували асоціації. Це можна розглядати як зачатки автономної суспільної організації.

Проте зовнішня форма оманлива. Цьому суспільству бракувало автономії й солідарності. Окремі групи купців походили з різних частин Китаю та підтримували тісний зв'язок з «рідними місцями»: наприклад, усі торговці сіллю були з Хуейчжоу, а торговці чаєм — з Гуандуну і Нінпо; вони навіть не жили в Ханькоу більшу частину року. Чайна гільдія функціонувала як гілка більшої організації, що базувалась у Шанхаї. До цих асоціацій належали групи родин, які походили з різних регіонів чи міст. Вони об'єднувались для обміну капіталом та інформацією і часто мешкали разом в окремих кварталах. Ці групи не співпрацювали з іншими купцями і мало цікавились інвестуванням коштів у громадські служби та організації Ханькоу. Насправді про очевидний брак солідарності серед місцевих свідчило те, що купці з різних регіонів Китаю не співпрацювали між собою, а перебували в постійному конфлікті. У 1888 році купці з Аньхою і Хунаню не змогли поділити між собою портовий причал, і місцевий магістрат розв'язав справу на користь перших. Тож хунанські купці напали на аньхойських. Щорічні перегони човнів-драконів довелося скасувати через жорстокі сутички між гуандунцями та хубейцями. Сама природа купецької діяльності дуже ускладнювала організацію і виформування ідентичності місцевого населення.

Важливішою за місцеві чвари була суть основного бізнесу міста — соляної торгівлі. У цій галузі заповзятливі підприємці активно змагалися за розширення. Сіль перебувала в державній монополії, тому сила і заможність торговця залежала суто від волі держави. Головою гільдії зазвичай був член імператорського бюрократичного апарату, який склав державні іспити на нижчих щаблях і завдяки цьому отримав теперішню посаду. Це робило торговців сіллю квазідержавними чиновниками, а їхні склади й ринки вважалися державною власністю. Навіть резервні фонди не перебували під колективним контролем купців, і їх зазвичай не використовували для надання громадських послуг місту чи купецькій громаді. Натомість їх контролював голова гільдії, а той часто брав з них гроші на купівлю посад для свої друзів і рідних.

У XIX столітті поширився новий тип ділових установ — бюро: Офіційне бюро поромних перевезень, Телеграфне бюро, Бюро ліцзін (яке встановлювало нові податки). Утім призначення в ці бюро здійснювали провінційні чиновники. Зауважмо, що немає жодного опису діяльності цих бюро, гільдій чи організацій, які намагалися вплинути на місцевих чиновників або на функціонування держави. Без сумніву, це відбувалося за лаштунками, проте підтримки суспільства така діяльність не мала, що означало, що вона не могла перетворитися на засіб народної участі у творенні політики. Після 1863 року соляну монополію було реорганізовано, і приблизно шестистам купцям дозволили придбати ліцензії на торгівлю сіллю. З цього часу державний контроль над торгівлею ще більше зміцнів. Інші гільдії доглядали за вулицями, брали участь у створенні протипожежних смуг, будівництві мостів, проте ініціатором цих справ зажди виступала держава. Поштовхом для заснування торгової палати Ханькоу в 1898 році став імператорський едикт. У місті не було нічого схожого на розглянутий у попередньому розділі Своллоуфілд, де місцева громада ініціювала власну організацію та громадські служби, а також сформулювала вимоги до держави щодо поліпшення системи державного управління.

У Європі, принаймні з XVII століття, в організації активного суспільства велику роль відігравали вільні засоби інформації. У Китаї не було нічого такого. Місто Ханькоу не мало ніяких широкодоступних газет аж до появи «Шеньбао» у 70-х роках XIX століття. Утім, «Шеньбао» видавав у Шанхаї англієць Ернест Мейджор, і хоча в ній публікували ханькоуські новини, ця газета навряд чи мала шанси стати інструментом мобілізованого суспільства.

Тож після докладного аналізу навіть там, де можна було б очікувати появи автономного й активного суспільства, ми бачимо дещо зовсім інше — суспільство, в усьому залежне від держави.

Та незважаючи на таку залежність, китайське суспільство, очевидно, одержало користь від потужного державного контролю, тому що він послаблював клітку норм і створював більше простору для соціальних й економічних свобод. Ми вже бачили, як інші державотворчі зусилля, приміром, ті, яких докладали Мухаммед і Шака (див. розділ 4), ламають задушливі норми та підривають союзи родичів, які

стоять на їхньому шляху, водночас майже не ослаблюючи клітки норм. Проте в китайському контексті, попри весь деспотизм держави, групи родичів усе-таки відіграють суттєву роль. Наприклад, місцеві земляцькі асоціації ґрунтувалися на спорідненості. Держава, яка бачила в цьому стратегію керування суспільством, заохочувала та підтримувала ці та інші види кривних відносин.

Щоб усвідомити, якого важливого значення надавали спорідненості в Китаї, розгляньмо Нові території — частину материкового Китаю навколо острова Гонконг. У 1955 році цей регіон усе ще перебував під владою Британії. Щоб визначити, коли носії певних прізвищ оселилися у своїх селах і скільки поколінь минуло від цього часу, адміністрація розіслала спеціальну анкету. У районі Піншань було опитано мешканців тридцяти чотирьох сіл. Серед них двадцять сім населяли люди, які мали одне прізвище. Із них одна особа могла простежити свій родовід на 29 поколінь назад, інша — на 28, восьмеро — на 27, одна — на 26, одна — на 25, по двоє — на 23 і 22, по одному — на 16, 15 і 14 тощо. Та найдивнішим було не це. З тих, хто знав своїх предків з 27 поколінь, семеро мали прізвище Тан.

Це могло значити, що Тани воліли знатися лише з іншими Танами (тоді як у нас, приміром, немає жодних знайомих із прізвищами Робінсон і Аджемоглу, та й живемо ми далеко від усіх своїх рідних). Однак це не була первинна причина такої однорідності. Суть у тому, що всі Тани мали спільне походження, а відповідно й святині та храми, у яких вшановували пам'ять своїх предків через давні ритуали та церемонії. У повіті провінції Гуандун, поблизу Нових територій, одна родова група перед комуністичною революцією володіла 60 % всієї землі. У другому повіті ця частка становила 30 %. Отже, роди були не просто групами осіб; вони мали корпоративну організацію, а їхні інститути, святині та землі сягали своїм корінням у глибоку історію. Роди встановлювали свої правила і тісні норми. Вони розв'язували суперечки. Їх, зі свого боку, всіляко підтримувала китайська держава, позаяк вважала їх корисними для контролю суспільства і регулювання суперечок, надто знаючи про хистке становище магістратів і їхню обмежену здатність правити суспільством, розв'язувати конфлікти й надавати базові послуги. Із часів династії Сун держава звикла делегувати ці завдання родинним групам. Ще в 1064 році сунські правителі видали едикт про створення благодійних маєтків, які стали основою родових володінь. Відтоді роди перебрали на себе чимало функцій. Той, хто вступав у суперечку з кимось, мав більше шансів постати перед старійшиною роду, ніж перед повітовим магістратом. Часто ці старійшини не виникали спонтанно — їхнє існування було частиною законотворчості держави. В одному з указів від 1726 року йшлося:

У селах і селищах з мурами, де налічується не менше сотні представників одного роду, усі вони мусять мешкати разом... У кожному роді призначається цу-чен [голова роду].

Отже, роди були інтегровані в місцеві органи влади. Династія Мін розвинула ініціативу Сун, заохотивши побудову родових святинь та інституціоналізацію родинної структури. В обмін на забезпечення квазідержавних послуг, роди одержували різні права, наприклад можливість брати участь у соляній монополії.

Тани були «господарями ринку» з монопольним правом тримати на своїй території ринки; крім того, лише їм було дозволено будувати на околицях своїх ринків крамниці. Вони навіть мали власне військо.

Мінливість китайської фортуни

Історія державного деспотизму, яку ми тут окреслили, мала цілком очевидні наслідки не тільки для свободи, а й для китайської економіки. На відміну від Епохи воюючих царств, поява централізованої держави, спроможної підтримувати порядок, встановлювати закони, підвищувати податки й інвестувати в інфраструктуру, позитивно вплинула на економічну діяльність, ознаменувавши собою період деспотичного зростання. Проте нам уже відомі його обмеження. Починаючи з колодязної системи розподілу землі, періодично робилися спроби ретельно контролювати і регулювати суспільство, унаслідок яких деспотична держава нівелювала економічні можливості й стимули для більшості китайців. У результаті виникали економічні труднощі та зростало невдоволення, що спричиняло рух від контрольованої економіки володаря Шана до конфуціанського підходу з більш м'яким контролем і нижчими податками. І хоч ці послаблення певною мірою стимулювали приватну ініціативу, водночас вони створювали державу, обділену в податкових надходженнях та позбавлену здатності підтримувати законність і порядок та надавати громадські послуги, необхідні для збільшення приватних інвестицій. У міру того, як ці різні підходи до економіки змінювали один одного, економічне багатство Китаю то примножувалось, то скорочувалось. Проте за межі деспотичного зростання країна ніколи не виходила. У ній не було ані свободи, ані широких можливостей й існувало обмаль економічних стимулів. Тому ніякої промислової революції та економічного злету не сталося.

Наслідки постійних коливань між двома фазами деспотичного зростання призвели до падіння держави Цінь і встановлення імперії Хань. Перехід від правління династії Тан до Сун ще очевидніше оприявнює цей феномен. Повстання Ань Лушаня, яке саме по собі стало безпосередньою реакцією на безмежний контроль танської держави, знищило систему рівних полів. Тяжку примусову працю в державі Тан більше не застосовували, після чого були скасовані й інші типи примусу. Аналогічно розсипалася система регулювання ринку. Торгувати дозволяли тільки на визначених ринках, а проти купців застосовували різні види дискримінації. Сама держава здійснювала всю міжнародну торгівлю й управляла тисячею державних сільських господарств. Уся ця система помалу руйнувалася.

Із цього процесу занепаду постала не більш конфуціанська організація суспільства, а нова, екстенсивніша ринкова економіка, якій було притаманне вже не таке деспотичне зростання. Після того як повстання Ань Лушаня вигнало населення на південь, економічна діяльність зосередилась у долині річки Янцзи. Згодом прийшли інвестиції в меліорацію земель, спорудження каналів, збільшення посівів рису та чаю, який у ті часи саме став найпопулярнішим напоєм. У цей самий

період з'явився національний ринок предметів розкоші: шовків, лакованих речей, порцеляни, паперу. Виробництво інших товарів, як-от тканин, тепер було зорієнтоване на ринок. Торгівлю вели не лише в самому Китаї. Бурхливо розвивалися комерційні взаємини з Японією та всією Південною Азією. Династія Сун запровадила перші у світі паперові гроші, полегшивши поширення торгівлі, яка тоді переживала злет, та створивши середовище, у якому було винайдено низку дивовижних технологій: друкарський верстат з рухомими літерами, порох, водяний годинник, компас, вітряк, плавлення заліза, розмаїття астрономічних приладів й один з ранніх типів самопрядки. Крім того, продуктивність сільського господарства суттєво підвищилась, насамперед за рахунок посилення іригації. Незважаючи на все це, рушієм, замовником і контролером технологій була держава. Знаменитий водяний годинник створив державний чиновник для державних чиновників. Інновації в сільському господарстві та іригаційна система були державними проектами, так само як і досягнення в металургії.

Та хай яким було його джерело, збільшення продуктивності сільського господарства могло забезпечити потреби населення імперії Сун, кількість якого подвоїлася, а розширення ринків та інновацій свідчило про те, що в 1090 році (щодо цього існують достовірні дані) Китай мав найвищий середній рівень життя — на 16 % вище, ніж в Англії. Такі неймовірні досягнення династії Сун демонструють потенційну силу деспотичного зростання, зокрема в ту епоху, коли технології, за сучасними стандартами, були прості і держава могла їх контролювати. Поки Європа шкутильгала в коридорі, переживаючи постійну боротьбу між суспільством і державою, Китай крокував уперед завдяки здатності деспотичної держави домагатися всього наказами, чого новонароджений Закутий Левітан робити не міг.

Проте це тривало недовго. Деспотичне зростання завжди короткочасне. Династія Юань, яка прийшла на зміну Сун, скасувала меритократичну державну службу, запровадила систему спадкових занять, згорнула розширення торгівлі та промисловості й загалом урізала економічні можливості й стимули. Цей рух назад зупинився, коли до влади прийшла династія Мін, яка принесла з собою власну версію колодязної системи, морську заборону й велику невпевненість для приватного бізнесу. Комерція та урбанізація скоротилися, стимули до інновацій зчезли. Китай почав відставати від Європи.

Яскравий приклад того, як мінські імператори ще більше придушували економічний розвиток, — організація торгівлі сіллю. Уряд почав віддавати в заставу право на соляну монополію в обмін на доправлення зерна до військ, що стояли в прикордонних районах. Тим, хто постачав урядові зерно, надавали право виробляти сіль. Купець, який привозив зерно, одержував грамоту, яку потім обмінював у столичному місті Нанкін на іншу грамоту, за якою діставав право продати певну кількість солі. Деякі купці почали спеціалізуватися на перевезенні зерна до кордонів і продажі своїх грамот іншим, які, власне, і торгували сіллю. Ціна цих грамот не була сталою, позаяк уряд також дозволяв продавати сіль членам

імператорської родини, палацовим євнухам і найвищим чиновникам. У 1617 році імператор вирішив скасувати ці грамоти, одразу знецінивши володіння ними та фактично відібравши права власності в тих, хто їх мав. Згодом він продав монополію на торгівлю сіллю кільком обраним торговим домам. З цього бере початок система, відома як «державний нагляд і купецьке керування» і яка на практиці об'єднувала тих, хто заробляв гроші на державних дотаціях. У 1832 році встановлена династією Мін система змінилася ще раз: тепер для того, щоб привабити дрібних інвесторів. Але, як ми бачили раніше, у 1863 році сталася ще одна зміна — цього разу в Ханькоу, — і це знову посилювало хватку держави. Участь у соляній монополії була ризикованою справою.

Перехід від Мін до Цін спричинив ще більший хаос, зокрема й відновлення морської заборони в 1662 році. Навіть попри те, що 1683 року міжнародну торгівлю було нарешті дозволено, відносини з європейцями були дуже суворо обмежені. Після 1757 року європейці могли торгувати тільки в провінції Гуандун, а право торгувати з ними мала одна-єдина купецька гільдія під назвою «Цохон». Це стосувалося не тільки заморської торгівлі: аналогічну монополію на мідяні копальні жалували в Юньнані.

І все ж таки перехід від Мін до Цін нібито зумовив певне пожвавлення економіки. Цін дозволяла торгівлю, поки та перебувала під контролем держави і вважалася сприятливою для добробуту сільського населення. Спершу вона продовжувала надавати деякі базові громадські послуги, зокрема підтримувати «вперше повноцінну систему зерносховищ» на випадок голоду. Цін також повністю знищила залишки системи успадкування професій, запровадженої Мін у 1683 році, а з 1720 року — заборонила примусову та рабську працю. Таке послаблення призвело до ще одного періоду процвітання внутрішньої торгівлі та збільшення населення. Але і це пожвавлення було частиною деспотичного зростання, а отже, мало свої обмеження.

На це існувало кілька причин. Найочевидніша з них — те, що історія свавілля держави в Китаї, як це було, приміром, у випадку із соляною монополією, усе ще свідчила про ненадійність прав власності й підривала стимули до інвестувань та інновацій. Через відсутність будь-яких кайданів у влади китайського Левіятана, ніщо, крім масштабних повстань, не могло стримати імперську державу від експропріації плодів праці людей (хіба що конфуціанська моральна настанова «зберігати багатство серед людей»). Утім історія епохи Мін та початку епохи Цін показує, що навіть коли дух сильний, тіло буває немичним. Лише найбільші оптимісти чи абсолютні безумці могли довіряти цим гарантіям у Китаї епохи Мін і Цін.

Річ була не лише в браку стимулів на кшталт ненадійних прав власності. Загальний спротив комерційній діяльності, новим технологіям і соціальній мобільності, який ішов від самих верхів, блокував економічний добробут. Боячись, що економічна діяльність, надто та, що перебуває поза сферою компетенції держави, дестабілізує статус-кво, усі китайські династії, і не в останню чергу Цін, із підозрою ставилися до комерції та промисловості. Саме тому час від часу

запроваджувались морські заборони, і китайська влада байдуже ставилась до нових технологій. У 70-ті роки XIX століття порт Усун та Шанхай з'єднала перша в Китаї залізниця — Усунська лінія, збудована британською компанією «Джардін, Мейтсон і К°». Цінський уряд викупив її та знищив. Підозріливе, часто вороже ставлення до нових технологій мало серйозні наслідки. Натомість у Європі, як ми бачили в попередньому розділі, промислова революція та значне поліпшення стандартів життя, що тривали з кінця XVIII століття, ґрунтувалися на активному сприйнятті нових технологій.

Ще важливішою була нездатність чи небажання держави Цін розбудувати інфраструктуру, необхідну для виникнення сучасних економічних інститутів. Цивільна частина цінського кодексу законів була зосереджена насамперед на сім'ї та ніяк не регулювала укладання торгових контрактів. Насправді Цін дозволяла оформлювати торгові угоди, як заманеться, без жодних правових рамок, покладаючи контроль за ними на роди (знову клітка норм). У результаті у строкатому розмаїтті угод і контрактів такий вирішальний елемент, як обмежена відповідальність, був відсутній аж до початку XX століття. Цінський уряд навіть не запровадив єдиної системи мір і ваг. За словами Г. Б. Морза, канадця, що служив у китайській морській митниці впродовж 1874–1908 років, ваги та міри варіювалися від регіону до регіону, і навіть в одному повіті могли бути різними в різних галузях. Наприклад, «доу», міра об'єму, могла дорівнювати від 2,8 до 29,5 літра. Існував китайський аналог британського фута — «чі», але його значення в теслярів і кравців було відмінне, до того ж потрібно було зважати на регіон. Тож, як писав Морз, довжина чі становила від 21 до 71 сантиметра. Основна одиниця площі, «му», також не була постійною. Вона могла дорівнювати від 357 до 926 квадратних метрів. Місцеві гільдії та ділові асоціації приймали і визнавали різні стандарти, але держава нічого не робила для їхньої систематизації.

Загалом держава Цін, розташована біля конфуціанського полюса спектра «володар Шан — Конфуцій», збирала дуже мало податків і не могла надавати більшість громадських послуг, необхідних для процвітання економічної діяльності. Юридична система була такою неадекватною через те, що в державі із 450-мільйонним населенням існувало вкрай обмаль магістратів, які мали б розв'язувати конфлікти й суперечки. Через обмеженість ресурсів держави не тільки юстиція, а й уся інфраструктура включно з уславленою системою зерноховищ почала відмирати.

Джерела всіх цих проблем сягали базових політичних недоліків китайської системи. Держава Цін залишалася деспотичною навіть тоді, коли не обкладала населення високими податками й не дотримувалась заповітів володаря Шана. Деспотизм означав, що суспільство і ділова спільнота не здатні висувати вимоги та впливати на політику держави, наприклад у плані забезпечення кращого виконання угод, більш надійних і передбачуваних прав власності, поліпшення інфраструктури чи підтримки інвестицій та інновацій.

Контраст із європейським досвідом знову ж таки вражає. Саме в той час більшість держав Європи почали відігравати вирішальну роль у стандартизації мiр і забезпеченні юридичної бази для підтримки економічних відносин. Населення країн Європи також швидко набувало голосу в політиці. Британці, наприклад, могли голосувати й подавати петиції в Парламент щодо ухвалення бажаних законів, що вони залюбки й робили. Усе, на що могла сподіватися ділова людина в Китаї, — це одержати вдалий контракт, мати зиск від дарованої державою монополії та користуватися гарантіями, які забезпечували їхні зв'язки. Це й була одна з головних причин, чому купецькі родини в епоху Цін так прагнули закріпитися на державній службі.

Тиск і махінації того періоду добре ілюструє історія однієї з найбільших і найбагатших гільдій купців цінської доби — земляцтва провінції Аньхой. Аньхойські купці, які мешкали переважно в Ханькоу, Сучжоу і Янчжоу, торгували сіллю, тканинами, чаєм й іншим крамом уздовж усєї річки Янцзи. Проте їхні родини, як і більшість провідних комерсантів того часу, рідко трималися своєї справи, а натомість вкладали максимум ресурсів у підготовку своїх дітей до іспитів на державні чини. У XVIII-XIX століттях однією з родин, яка може служити взірцем такої схеми поведінки, були Цао. Спочатку вони зосередились на торгівлі сіллю, проте згодом зуміли поєднати цей бізнес з освітою та державною службою. Цао Шічан, з якого бере початок процвітання родини, був торговцем сіллю. Його старший син вступив в імператорську академію, тоді як другий — Чін-чень — залишився в торговій справі. У наступному поколінні один із його синів продовжив торгівлю сіллю, а решта нащадків Чінчена служили в уряді. До початку XIX століття лише одна з гілок великої родини досі мала бодай якийсь бізнес. Усі інші здобули імперські чини й змішалися зі шляхтою та елітою (див. родинне дерево Цао на схемі 1). Такі зміни були доволі поширені. Приміром, у Ханькоу аньхойські купці заснували заклад, який згодом став знаменитою академією для підготовки їхніх та інших дітей до імператорських іспитів. Якби ця академія надавала професійну та ділову освіту, вона мала б корись для економічного розвитку. Натомість усю увагу там приділяли не корисним знанням, а напучуванню дітей з привілейованих родин на хитрощі складання іспитів на державну службу. Академія показувала успішні результати: від 1646 до 1802 року 208 нащадків великих родин торговців сіллю успішно склали іспити провінційного рівня і ще 139 перемогли на рівні державному. Певна річ, якби вони не склали іспитів, то завжди могли б купити собі посади, і в той самий період близько 140 членів цих родин так і зробили.

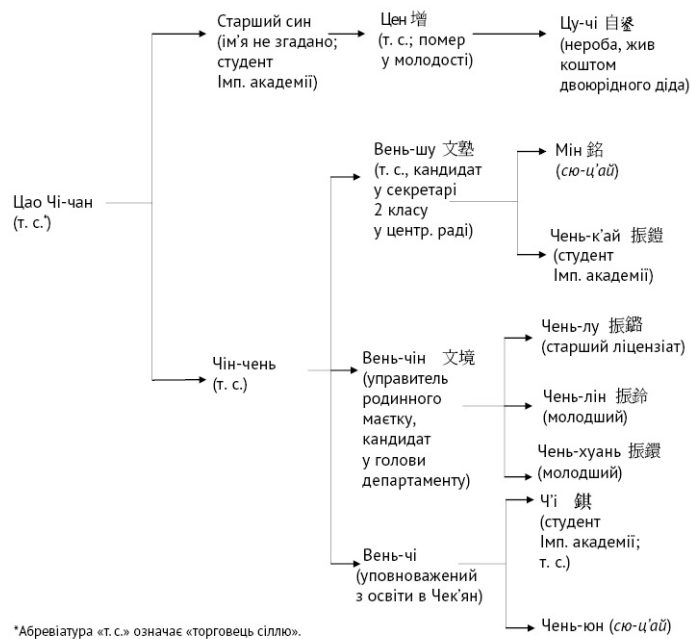

Схема 1. Від торговців сіллю до державних чиновників: Родина Цао у XVIII столітті.

Чому купцям так кортіло покинути соляну справу й податися на державну службу? Адже в Китаї сіль була прибутковим бізнесом, про що свідчить державна монополія на неї. З огляду на її важливість як джерела доходів цінської держави, купці, які діставали цю монополію, мали неабиякий зиск. Тож палке бажання цих родин вивести дітей геть із родинного бізнесу дивує ще більше. Можливо, усе тому, що належати до китайської бюрократії було дуже престижно? Справжня причина полягала в дещо іншому. Навіть соляна монополія не була надійною: держава могла повернутися проти тебе в будь-яку мить, як це робили мінські імператори. Тож вийти зі справи за першої-ліпшої нагоди бажали всі. Крім того, мати родичів серед імперської бюрократії давало непогані гарантії. А сама імперська бюрократія в ті часи теж була вигідним заняттям, про що пише у своєму романі «Ліс учених мужів» письменник У Цзінци. В одному фрагменті йдеться про те, як такий собі Фан Цзін змарнував усе своє життя на те, щоб скласти іспит найнижчого рівня бюрократичної ієрархії. У свої п'ятдесят чотири роки Фан Цзін встиг провалити іспит понад двадцять разів за тридцятичотирирічний термін. Новий уповноважений з освіти зглянувся на нього і вирішив дозволити йому пройти далі. Тож Фан Цзін одержав змогу скласти наступний рівень — провінційний. Утім його родичі поставилися до цього з недовірою. Незважаючи на це, Фан Цзін вирішує йти на іспит, а коли вертається додому, мусить продати свою єдину курку й купити рису, щоб нагодувати сім'ю, яка не їла два дні. Тим часом до нього верхи приїжджає вісник й оголошує, що іспит провінційного рівня складено. До Фан Цзіна негайно навідується представник еліти, до якої його тепер залучено:

Містер Чжан вийшов з паланкіна і зайшов у дім. На ньому була чиновницька газова шапка, халат соняшникового кольору, золочений пас і чорні черевики... Він узяв з рук служника калитку зі сріблом і сказав: «Я не маю чим більше висловити тобі свою пошану, як цими п'ятдесятьма лянами срібла, що їх уклінно прошу тебе прийняти.

Твоя шановна оселя тепер для тебе затісна: тепер тобі буде в ній незручно, коли до тебе приходитиме стільки відвідувачів. У мене є вільний будинок на головній вулиці біля східної брами, у ньому три подвір'я з трьома кімнатами в кожному... Дозволь дарувати його тобі».

Сім'я починає буквально потопати в подарунках:

Після того чимало людей приходило до Фан Цзіна: вони дарували йому землю і крамниці. Приходили й убогі найматися до нього на службу в обмін на заступництво. Через два-три місяці в нього вже було повно слуг і служниць, а про гроші та рис годі й казати... Він переїхав у новий дім, де три дні тишив гостей бенкетами й музиками.

Складання іспиту робило людину не лише багатю: вона опинялася понад законом. Це добре змальовано в іншому китайському романі XVIII століття — «Сон у червоному теремі» Цао Сюеціня. У книжці йдеться про те, як новий магістрат розбирає справу про вбивство. Проте вбивця — впливова у своїй громаді людина: його ім'я занесене в «Життепис мандаринів» — книгу, у якій перелічено багаті й владні родини місцевості. Магістрат змушений дати йому спокій, бо багатіям чи тим, хто склав іспити й став членом чиновницького класу, закони не писані. Навіть убивство сходить їм з рук.

Мандат Маркса

Сьогодні Китай уже не імперія. Імператорську владу було ліквідовано в 1912 році, а короткий період республіканського правління поступився владі військових командирів й автократичному урядові Гоміндану. Громадянська війна, що скінчилася в 1949 році, ознаменувала тріумф комуністів під проводом Мао Цзедуна. Небесний мандат скінчився. Легізм володаря Шана й моральні принципи Конфуція заступила собою комуністична ідеологія. Чи то був цілковитий розрив з минулим?

Аж ніяк. Тяглість виявилась не меншою за відмінності. Мандат Небес поміняли на мандат Маркса. Визначальною рисою китайської держави ще з епохи Цінь було її абсолютне домінування над суспільством. У цьому плані нічого не змінилось. Насправді, коли до влади прийшла Комуністична партія, усе стало навіть гірше, адже Мао наполегливо прагнув зробити присутність партії та держави максимальною в усіх аспектах життя країни. Попри весь свій позірний деспотизм, влада держави Цін не досягала більшості закутків країни, — а надто віддалених сільських місцевостей. Прийшовши до влади завдяки селянській революції, Мао поставив собі за мету негайно змінити цю ситуацію. Як ми бачили в розділі 1, на початку «Великого стрибка» партійні організації та функціонери вже були скрізь.

Тяглість з імперським періодом проявилася в сутності деспотизму — нездатності суспільства зорганізуватися і впливати на творення політики за межами державної ієрархії. Мао волів зробити Комуністичну партію єдиним засобом участі в політиці, що, по суті, означало контроль держави й політичних еліт над громадянами без можливості зворотної дії. Це стало до болю очевидним, коли в часи «культурної революції» виникали періодичні заклики до критики верхівки з боку низів, яку

одразу жорстоко придушували. За комуністичного режиму суспільство не мало голосу.

Підхід Мао до економіки також оприявнює багато спільних рис із попередніми періодами, зокрема зі схемою міцного контролю і регулювання економіки володаря Шана. Замаскована марксистською ідеологією, колективізація в сільському господарстві робила те саме, що й колодязна система за тисячі років до того. Однак цього разу наслідки були значно гірші. Колективізація, поєднана з індустріалізацією в межах програми «Великого стрибка», призвела до голоду, який забрав життя понад 36 мільйонів людей.

Позиція Мао і Комуністичної партії щодо приватного бізнесу так само майже не відрізнялася від настанов володаря Шана, який називав їх «хитрунами й викрутнями». Конфуцій також навчав, що «благородний розуміє правоту, а низька людина знає лише зиск». До комерсантів і промисловців ставились приблизно так само, як і в імперській державі: їм дозволили ставати членами партії лише з 2001 року. А закон про приватну власність, який надав певні гарантії їхнім активам, було ухвалено аж у 2007-му.

Зростання під моральним лідерством

Усе змінилося зі смертю Мао в 1976 році. Сувора боротьба за владу в партійній верхівці закінчилася перемогою Дена Сяопіна, який 1978 року очолив партію і державу. Ден розпочав радикальну трансформацію економіки, готуючи ґрунт для майбутнього потужного економічного буму. Чи можна трактувати цей перехід як остаточний розрив з минулим?

Попри те, що в китайській економіці та політиці після 1978 року справді з'явилося багато нових елементів (і для нас дуже важливо їх розпізнати), існують і певні помітні ознаки тягlosti. У переході від Мао до Дена чимало подібного до того, що сталося, коли династію Тан змінила династія Сун, а династію Мін — династія Цін: у ті часи державний контроль у сфері економіки ослаб, що стимулювало економічне зростання, а ще утворився простір для ринку і приватного бізнесу. Як і в ранні перехідні періоди, економічні трансформації стали результатом спонтанних вибухів суспільства, яке об'єдналося під гнітом економічних труднощів, на тлі рішення еліт замінити контроль у стилі володаря Шана більш конфуціанським підходом до економіки. Останнє можна побачити в одному з міст Китаю, яке першим стало виявляти ознаки швидкого економічного зростання у 80-х роках ХХ століття, — у Веньчжоу, що в провінції Чжецзян, на південь від Шанхая. Ще в 1977 році, до початку реформ Дена, комуністична газета «Женьмін жібао» нарікала на «тривожні ознаки контрреволюції у Веньчжоу»:

Колективізація перетворилась на приватне фермерство, виник чорний ринок, колективні підприємства розвалилися, їх замінили підпільні заводи з підпільним ринком праці.

Де-факто, реформи на селі відбулися ще до лібералізації сільського господарства Деном Сяопіном у 1978-му. У 1986 році Веньчжоу одержав статус «експериментальної зони», де було проголошено свободу від «чинних норм, правил і політики нації». До того часу вже 41 % промислового виробництва перейшов у приватний сектор (порівняно з 1 % у 1980 році). Збентежена цими подіями партія віддала команду місцевим кадрам посилити лідерство комуністів в економічних питаннях, а висвітлення ситуації в новинах і візити з-поза меж регіону були заборонені. Якщо Комуністичній партії було не під силу зупинити все те, що відбувалося у Веньчжоу, то вона могла принаймні не пускати це в телеефір. Але своїх спроб змінити ситуацію вона не полишала. Місцеві кадри активно намагалися обмежити розвиток приватного сектору: наприклад, у 1986–1987 роках було запущено кампанію «проти буржуазного лібералізму». Лише в 1988 році комуністична влада Китаю дозволила існування приватних підприємств зі штатом більше семи осіб. До того партія підтримувала легенду про те, що всі недержавні виробництва були «домашніми». Коли ж вона пом'якшила контроль над усіма аспектами економіки, стався потужний вибух підприємництва (великою мірою вона втратила його ще під час культурної революції, тож пізніше послаблення виявилось неминучим). У 1990 році Веньчжоу почав власний експорт товарів і будівництво аеропорту. Реальна ініціатива у Веньчжоу йшла від суспільства, а не від держави.

Та попри все це, напрямок розвитку китайської економіки зрештою стали визначати згори. Ден наполягав на тому, що політична влада має залишатися в руках Комуністичної партії, керованої в більш моральному ключі, ніж за часів Мао. Насправді ж можна простежити разючу паралель між меритократичним підходом Комуністичної партії до скерування найкращих талантів для управління державою і тим, як бюрократичний апарат ранніх імперій відбирав собі найліпші розуми. Під опікою партії ця система мала б створити достатньо простору для процвітання ринкової економіки. У певному розумінні їй це вдалося блискуче. Китай став другою найбільшою економікою світу, а її приголомшливому зростанню — у середньому 8,5 % починаючи з 1978 року — заздрають усі лідери світу.

Крім того, незаперечним є те, що економічні можливості й стимули в країні покращали. Китай перетворився на суспільство підприємців, і кілька засновників та керівників найуспішніших китайських корпорацій, як-от Джек Ма з Alibaba Group, походили зі скромних родин провінційних містечок; фактично тільки один з них народився в одному з шістьох найбільших міст Китаю (таких як Пекін, Шанхай, Гуанчжоу, Шеньчжень, Чунцін і Ченду). Справді, Китай не зміг би досягти всього того, чого він досяг за останні чотири десятиліття, без такого розширення можливостей і стимулів. Утім це зростання і далі залишається деспотичним, бо перебуває під крилом держави й залежить від її примх; не можна приймати за належне те, що моральне лідерство Комуністичної партії завжди вказуватиме в напрямку безперервного економічного розвитку. Повсякчас існує ймовірність того, що нічим не стримувана влада зірветься і знищить усі потенціали. Те, як

використання деспотичної влади для одержання особистої вигоди може підірвати стимули, ілюструє факт закриття пекінського ринку Сюшуй у 2004 році. Цей велелюдний вуличний ринок виник спонтанно в 1985 році, коли держава припинила регулювати торгівлю та ринки. До 2004-го він став одним із найжвавіших центрів роздрібно́ї торгівлі міста, де від 10 до 20 тисяч відвідувачів щодня витрачали близько 12 мільйонів доларів. Того́річ уряд вирішив закрити ринок і перенести його в нову будівлю під дахом. Це приміщення збудував і контролював новий підприємець із належними політичними зв'язками, який невдовзі продав з аукціону привілеї оператора нового ринку. На торгах ставка дійшла до 480 тисяч доларів. Насправді це дуже схоже на те, як імператори династії Мін вчинили з торговцями сіллю: уряд експропріював права власності в колишніх крамарів і передав їх іншій особі. Цілком логічно припустити, що частину прибутків від цього було поділено між членами місцевого уряду.

Інший нещодавній приклад того, як політичні чинники блокують економічну діяльність, — компанія Township Village Enterprises (TVEs). TVEs була інновацією 80-х і, по суті, приватним бізнесом, хоча й нерідко переходила до рук місцевої влади. Економісти воліють пояснювати успішність такої схеми володіння тим, що в умовах недосконалості китайських інститутів створення коаліції з місцевим урядом давало підприємцеві змогу захистити своє право власності. Із середини 90-х активи TVEs почали скорочуватись, і в наступному десятилітті компанія зазнала краху. Причина цього, очевидно, полягає не в природному переході до ефективної економіки, а в тому, що національні політики вирішили віддати перевагу великим державним підприємствам, які бажали уникнути конкуренції з боку здебільшого сільської TVEs. TVEs наказали зосередитися на сільській місцевості й позбавили кредитів. Політичні рішення витіснили її в небуття. Це лише одна грань загальнішої проблеми: право власності в Китаї дуже сильно залежить від політичного фавору; немає ані незалежної судової системи, ані спроб застосувати закон рівною мірою й до політичних еліт, як це було в імперській період. Залишається сподіватися на те, що моральне лідерство Політбюро Комуністичної партії Китаю чи радше зв'язки з потрібними чиновниками, не зникнуть надто різко. Тож для того, щоб втримати свої права власності, підприємці мусять «увійти» в державу й підтримувати з нею добрі стосунки — так само, як це робили ділові люди в період правління династії Цін. Цим можна пояснити потужну експансію Комуністичної партії в останні двадцять років. Чимало провідних бізнесменів, зокрема й Джек Ма, є її членами.

Якщо провести ще одну паралель з минулим, побачимо, що комуністична держава непокоїться через можливі повстання й політичну нестабільність. У 2005 році, коли зросло невдоволення на селі, партія відповіла скасуванням податків на землю: аналогічний імпульс пережила й цінська держава, замороживши номінальну ставку земельного податку в 1713 році. Основною проблемою держави Цін була її неспроможність зібрати достатньо податків для надання громадських послуг. Дотепер стрімкий економічний розвиток розв'язував цю проблему і дозволяв китайській державі розбудовувати нову величезну інфраструктуру. Але що

станеться, коли економічне зростання піде не спад? Комуністична партія побудувала свою легітимність на невпинному економічному зростанні та моральному лідерстві. Її нинішній очільник-голова Сі Цзіньпін любить цитувати Конфуція і порівнювати себе з Полярною зіркою. Та все це може змінитися, особливо якщо щезне пошана, якої очікує Сі та все китайське керівництво. Не такою вже нереальною видається перспектива того, що будь-який економічний розвиток і соціальні перетворення почнуть сприйматися як такі, що дестабілізують політику, і партія виступить проти економічних змін, позаяк вважатиме їх загрозою для себе. До прикладу, програма реформ Дена Сяопіна кардинально змінилася після протестів 1989 року на площі Тяньаньмень, коли комуністична еліта звинуватила економічні реформи та соціальні зміни, спричинені ними, у русі в продемократичному напрямку.

Певна річ, можна сподіватися, що Китай з часом перетвориться на суспільство, яке менше переймається своїм зростанням і порядком, більш вільне і безпечне. Один широковідомий аргумент, який наводять соціологи, часом називають «теорією модернізації». Згідно з нею, коли нації багатшають, то стають вільнішими й демократичнішими. То чи варто нам чекати таких перетворень від Китаю? Заледве. Майже два з половиною тисячоліття руху деспотичною стежкою поза коридором свідчать про те, що будь-які зміни напрямку навряд чи відбудуться без жодних проблем і надія на швидкий «кінець історії» в Китаї, найімовірніше, залишиться фантазією. (Приклади інших країн також надають мало підстав для оптимізму щодо теорії модернізації).

Якщо модернізація не принесе свободи автоматично, чи можемо ми сподіватися на те, що модель, створена Комуністичною партією Китаю, забезпечить успішні інновації в економіці, яка рухається деспотичною колією? Чи зможе вона культивувати інновації без свободи? Чи буде здатна вливати ресурси в такі галузі, як штучний інтелект, щоб отримати інноваційні переваги? Історія підказує, що відповідь на це питання — «ні», принаймні в тому, що стосується різноманітних і постійних інновацій. Відсутність автономного суспільства, широких економічних можливостей і стимулів не означає, що розвиток зупинився: Китай досяг значних темпів зростання, навіть за рахунок інвестицій та індустріалізації на основі наявних технологій. Це також не означає цілковитої відсутності інновацій та технологічного прогресу, як показує власний досвід Китаю в часи династії Сун і ранні успіхи Радянського Союзу. Радянський Союз дав світові не тільки найкращих математиків і фізиків; радянські вчені зробили чимало важливих технологічних проривів у багатьох галузях, зокрема в обороні та опануванні космосу. Навіть нинішня Північна Корея, попри шан-янівський контроль над економікою та суспільством, змогла створити передове озброєння. І все ж таки в усіх цих випадках успіхи були результатом розв'язання точно сформульованих завдань у вузьких галузях і відповіддю на урядове замовлення (а також, значною мірою, завдячувало запозиченню і копіюванню досягнень інших). Різноманітні сучасні інновації в багатьох галузях, найважливіших для майбутнього зростання, залежать від

розв'язання наявних проблем, а не від вигадування нових. Для цього потрібна автономія в експериментуванні. Можна дати людям величезні ресурси (і дані для застосунків штучного інтелекту), можна наказати їм тяжко працювати, але не можна змусити їх бути креативними. Креативність — головний елемент постійних інновацій. Вона насамперед залежить від великої кількості людей, які здійснюють експерименти, мислять кожен по-своєму, порушують правила, зазнають фіаско й іноді досягають успіху. Саме це ми спостерігали в розділах 5 і 6 на прикладі жвавих, некерованих, соціально мобільних народів італійських міст-держав та підприємців епохи промислової революції. Але як відтворити ці умови без свободи? Що, як вони стануть поперек шляху комусь владному чи підуть проти ідей, санкціонованих партією? Що, як порушуватимуть правила? Краще не експериментувати.

І справді, саме цей тип інновацій, що ґрунтується на експериментах, ризику, порушенні правил, сімдесят років вислизав від радянських планувальників і досі не дається китайській економіці. Можна вливати кошти в патенти, університети, нові технології, навіть призначати величезні премії за успішні розробки (для деяких радянських вчених ці премії означали єдиноможливий спосіб вижити). Проте цього не досить, бо цим неможливо відтворити метушливу, нестримну й примхливу суть істинного експериментування, і жодному суспільству за межами коридора це поки що не вдалося.

Навряд чи зростання Китаю уповільниться в найближчі роки. Але, як і в інших випадках деспотичного зростання, його екзистенційне завдання полягає в забезпеченні умов для широкого експериментування й створення інновацій. І, як було в інших випадках деспотичного зростання, на це мало надії.

Свобода по-китайськи

В умовах деспотизму свобода проростає дуже повільно. Сьогоднішній Китай — не виняток. У той час як Гонконг і Тайвань, розташовані так близько до Китаю і зліплені з того самого культурного тіста, зуміли створити суспільства, що продемонстрували серйозні вимоги до свободи, Китай пішов в іншому напрямку. Поки ми пишемо цю книжку, китайський уряд запускає пілотний проект «соціальної кредитної системи». Кожного громадянина країни буде піддано моніторингу, за результатами якого він одержить певний кредитний рейтинг. Моніторинг передбачатиме відстежування всієї діяльності в інтернеті, а крім цього, уряд планує встановити по всій країні 200 мільйонів камер розпізнавання облич — як-от на площі Тяньаньмень у серці Пекіна (див. вклейку). У романі-антиутопії «1984» Джордж Орвелл написав відомі слова: «Великий Брат стежить за тобою». У 1949 році, коли вийшла друком книжка, це було технологічною мрією (а радше кошмаром). Тепер уже — ні. Ті, хто матиме високий рейтинг соціального кредиту, одержуватиме особливе обслуговування в готелях й аеропортах, легше братиме позики в банках, йому будуть доступні елітні університети та найкращі робочі місця. Ось що говорить про це пропаганда:

Тим, хто гідний довіри, це дозволить вільно ширяти під небесами, а тим, хто її втратить, не дасть ступити й кроку.

Але чи справді «вільно»? Купив у супермаркеті алкоголь — погано, втратив кілька балів. Ба більше, бали зніматимуть і за рідних та знайомих, які робитимуть таке, чого не схвалює влада. З ким ти зустрічаєшся й одружуєшся, також вплине на твій рейтинг. Якщо ухвалюєш рішення, яке не до смаку Комуністичній партії, будеш ізольований від суспільства, не зможеш подорожувати, орендувати житло й авто, навіть одержати роботу. Усе це нагадує клітку, проте створену не нормами, а пильним оком держави.

Яскравий приклад застосування ідей соціального кредиту і того, що він означає для свободи, нині можна бачити на заході Китаю, у провінції Сіньцзян, де живе кількомільйонний мусульманський народ уйгурів. Уйгури вже сьогодні зазнають постійної дискримінації, репресій, масового ув'язнення і найінтенсивнішого використання державних технік нагляду. Вони вже змушені терпіти «великих братів і сестер» у своїх оселях, які стежать за кожним їхнім словом і вчинком. Перша хвиля цього соціального моніторингу почалася у 2014 році, коли близько 200 тисяч членів Комуністичної партії було відправлено у Сіньцзян, щоб «відвідати народ, посприяти народові, звести разом серця народу», попри те, що самі уйгури були раді бачити їх не більше, ніж селяни раділи людям з міст, яких Мао вирядив у села в часи культурної революції. У 2016 році другу хвилю зі 110 тисяч наглядачів було відправлено в авангарді кампанії «Всі, як один»: вони оселилися в домах уйгурів, членів сімей яких ув'язнили або знищили. Третя хвиля — уже чисельністю до мільйона — вирушила туди у 2017-му. Щоранку «брати й сестри» виспівують хором перед фасадом місцевої партійної організації та сумлінно відвідують її інформаційні засідання, присвячені баченню головою Сі «нового Китаю».

За уйгурами ведуть невпинний нагляд на предмет їхньої лояльності. Чи добре вони володіють китайською мовою? Чи моляться і чи стають вони навколішки, обличчям до Мекки? Чи раптом не чути десь ісламське привітання («ас-саламу алейкум»)? Чи мають вони вдома Коран? Що роблять під час Рамадану?

Для більшості свобода по-китайськи аж ніяк не є свободою.

ЗЛАМАНА ЧЕРВОНА КОРОЛЕВА

Історія ненависті

У 2007 році Манодж і Баблі припустилися жахливої помилки — покохали одне одного. Вони жили в маленькому селі Кароран у штаті Хар'яна, що на північному заході Індії. Манодж покинув школу і пішов учнем у майстерню з ремонту електроніки. Баблі ходила до дівочої школи через дорогу від майстерні. Там вони й познайомилися. Хай їхнє кохання спалахнуло і не з першого погляду, але дуже швидко. Вона прийшла до нього з цілком справним мобільним телефоном, і коли він почав розпитувати, відповіла: «Звичайно, з ним усе гаразд. Я просто хотіла ще раз тебе побачити».

Манодж і Баблі належали до однієї касті — джати. Вони обоє були банвала--джатами. Джатів в Індії часто називають «іншим відсталим класом». Та це не було проблемою. Насправді в індійській кастовій системі існують суворі правила ендогамії, тобто представники однієї касті можуть брати шлюби лише між собою. Проте всередині каст теж існують свої обмеження: бідною Маноджа і Баблі було те, що вони належали до одного клану — готри. Готра — група родичів. Для Маноджа і Баблі не існувало законних перепон на шляху до одруження, проте в Індії є речі, сильніші за закон.

Надумавши втекти й таємно одружитися, ці молоді люди порушили правила кастової системи, такі давні, що їх згадано навіть у відомому трактаті з державництва «Артхашастра», який написав брахман Каутілья близько 324 року до н. е. Каутілья був радником Чандрагупти Маур'ї, правителя, що створив велику Імперію маур'їв, яка простягалася по всій північній Індії. У розділі, де йшлося про різні обов'язки та відповідальність каст, Каутілья пише: «До обов'язків голови дому належить заробляти на життя своєю працею, одружитися з жінкою з тієї самої варни, але не з тієї самої готри».

Під «варною» Каутілья розуміє один із чотирьох великих соціальних станів, на які поділялося все населення Індії: брахманів, кшатрій, вайш'їв і шудр. До цих чотирьох груп належить більшість індійців, і статус передається від батьків до дітей. Ще Каутілья дуже чітко описує, що мають робити окремі варни:

Обов'язки брахманів — вчитися, вчити, відправляти належні їм обряди, освячувати обряди інших людей, давати їй одержувати дарунки.

Обов'язки кшатрій — вчитися, відправляти належні їм обряди, жити [заробляти на життя] зброєю й захищати все живе.

Обов'язки вайш'їв — вчитися, відправляти належні їм обряди, обробляти землю, розводити худобу, торгувати.

Обов'язки шудр — служити двічі народженим [тобто представникам трьох вищих каст] [або] провадити господарчу діяльність [обробляти землю, розводити худобу, торгувати]; а також ремесла і розваги [акторство або спів].

З усіх каст три вважалися «двічі народженими» — лише вони мали право брати участь у певних релігійних церемоніях. В основі ієрархії стояли шудри, яким належало служити вищим варнам в усьому, зокрема розважати їх. Можливо, варна шудр первісно складалася з народів, завойованих індоарійцями, які прибули в Індію в далекому минулому й змішалися з ними. На вершині стояли брахмани — варна жерців, що спеціалізувалася на освіті й релігійних обрядах. Наступними йшли кшатрії — здебільшого воїни, за ними — вайш'ї, що були торговцями, ремісниками й землеробами. За межами цієї системи, на самісінькому дні соціальної ієрархії, перебували люди, яких історично називали «недоторканими», або «далітами»; нині офіційний термін — «зареєстровані касты».

Джати, які виділяють з-поміж варн, — це групи, до яких доречніше застосувати термін «каста». Джати — одна з джати. Найкраще уявляти кастову систему Індії як таку, що складається з більш ніж трьох тисяч джати, кожна з яких входить до однієї з варн. Отже, банвала-джати, з яких походили Манодж і Баблі, були членами касты джат, яка, зі свого боку, належала до варни шудр, яких у наш час вважають частиною «інших відсталих класів».

Така історична організація суспільства не унікальна для Індії. Як ми бачили, в середньовічній Англії суспільство також поділялося на «стани», й історики часто пристають на цей троїстий поділ населення на «тих, хто молиться», «тих, хто воює» і «тих, хто працює». Такий розподіл приблизно відповідає брахманам, кшатріям / вайш'ям і шудрам. Люди часто брали собі прізвище за своїм фахом, який (ми побачимо це далі) також є ключовим елементом індійської кастової системи. Якби ви були ковалем в Англії XIII століття, ваше прізвище, ймовірно, було б «Сміт»; якби робили діжки,— «Купер»; а якби пекли хліб,— «Бейкер». Син Сміта також, найімовірніше, став би ковалем. Британський історик Річард Брітнелл за допомогою даних про прізвища навіть зміг оцінити економічне розмаїття середньовічної Англії. Він не мав справжніх відомостей про економіку — лише прізвища людей з податкових реєстрів, проте цього виявилось достатньо. Якщо знати прізвища людей, то знатимеш їхні професії, з чого можна зробити висновок про організацію економіки. Прізвища не змінювалися століттями, проте, як ми бачили в розділі 6, їхній зв'язок з професіями розмивали економічні й соціальні трансформації. Однією з причин розриву між прізвищем і фахом було те, що цей зв'язок ніколи не зазнавав такої інституціоналізації, як в Індії. Зокрема, його не закріплювала релігія і природа держави.

Стійкість кастової ідентичності та норм в Індії яскраво ілюструє той факт, що правила, записані Каутільею майже 2500 років тому, застосовують донині. Але як саме? Манодж і Баблі мусили постати перед судом у Кайтхалі, позаяк рідні Баблі звинуватили Маноджа в її викраденні. Вони мали підтвердити, що одружені законно, отже, викрадення не було. На подив Баблі, з'явилися її брат Суреш і кузен

Гурдев. Звідкись вони дізналися, що має бути судове слухання. Прийшли ще двоє кузенів. Передчуваючи недобре, Манодж і Баблі, за порадою адвоката, попросили суд надати їм поліцейську охорону. Після засідання їх у поліцейській машині доправили до автобуса, яким вони мали дістатися міста Чандігарх, де взяли шлюб і де перехувалися від невдоволених родичів. Їх висадили на зупинці в Пехові, де вони повинні були сісти в автобус. Родичі їхали за ними слідом. Зрозумівши проблему, двоє поліцейських зайшли з Маноджем і Баблі в автобус, щоб за ними наглянути. Двоє кузенів також опинилися в автобусі. Інші їхали машиною позаду. Автобус рушив, та коли він дістався міста Піплі, офіцери заявили, що тут закінчуються межі їхньої юрисдикції, та зійшли. Манодж і Баблі залишилися самі. У розпачі вони пересіли на автобус до Делі; кузени рушили за ними. На заставі біля міста Карналь сріблястий позашляховик «Магіндра Скорпіо» перегородив автобусу дорогу. Маноджа і Баблі змусили вийти та пересісти в авто. Відтоді живими їх більше не бачили. Їхні напіврозкладені понівечені тіла зі зв'язаними ногами згодом витягли з Малого Балсамандського каналу.

І хоча нам Манодж і Баблі можуть здаватися жертвами злочину, рада місцевої касти вирішила покарати сім'ю Маноджа. Усім їхнім односельцям було наказано не говорити з ними й нічого їм не продавати. Порушник правила мусив би сплатити 25 тисяч рупій (близько 350 доларів) і його б так само зацькували решта односельців.

Індія в клітці норм

В еволюції індійського суспільства і держави клітка норм має надзвичайно важливе значення. В Афінах і Європі Червона Королева не тільки дала поштовх розвитку і держави, і суспільства, а й почала водночас послаблювати клітку норм. В Індії такого не сталося. Консолідація кастової системи і сприяння держави її жорсткій ієрархії розділили суспільство і змусили його йти проти самого себе. Суспільство ніколи не буває монолітною єдністю, а його внутрішні конфлікти й нерівність, що виникає в результаті цього, відіграють центральну роль у національній політиці. Червона Королева змінює контури цих поділів через змагання і співпрацю держави з суспільством, як ми бачили на прикладі Британії XVIII століття, де розширення здібностей держави спонукало суспільство виробити нові ідентичності, нові організації та більш загальні вимоги. Натомість розчленованість, яку підтримувала кастова система, означала, що нічого з цього не могло відбутися в Індії; суспільство було нездатне організуватися й відстежувати діяльність держави, динаміка Червоної Королеви не могла переформатувати суспільство, попри те, що півострів Індостан, як і Європа, мав давню історію народної участі в урядуванні. Та оскільки участь у політиці базувалась на кастах і сама держава підтримувала кастову систему і, навпаки, підтримувалась нею, ідентичності, що на ній ґрунтувалися, наново зазнавали підсилення, що мало жахливі наслідки для свободи.

Кастова система не лише пояснює відсутність свободи в Індії. Вона також допомагає пояснити причини бідності цієї країни. Обмеженість людей сферою своїх

занять, що передаються у спадок наступним поколінням, створює величезну перепону для соціальної мобільності й інновацій. Однак це лише видима частина величезних нерівних можливостей і стимулів, створюваних системою, що тримається на жорсткій соціальній ієрархії та домінуванні в усьому суспільстві, до найменшого закутка. Навіть попри те, що в Індії з 26 січня 1950 року встановлено демократію, а в 90-ті «лібералізовано» економіку, домінування каст і ціла гама обмежувальних, розділювальних та ієрархічних норм залишилися, породивши державу, позбавлену більшості можливостей і майже не зацікавлену в допомозі своїм убогим громадянам.

Щоб ліпше це усвідомити, почнімо від самого дна ієрархії — від «далітів».

Зламани люди

Що саме означає слово «даліт»? Його немає в Каутільї, воно не таке вже й давнє. Далітів колись називали «недоторканими». Автор терміна «даліти» — великий державний діяч Індії Бхімрао Рамджі Амбедкар, який у 1947 році, після здобуття країною незалежності, допоміг створити перший проект Конституції. Буквально це значить «зламани люди». Але звідки походить ідея «недоторканності»?

Це значення слід розуміти буквально: «недоторкани» ті, кого не можна торкатися. Для представника вищої касты торкнутися даліта означає «забруднитися», що можна виправити лише ритуальним очищенням. Ось що казав про це один робітник-даліт з міста Ахмедабад у штаті Гуджарат, у якого в 1998 році взяла інтерв'ю неурядова організація Human Rights Watch:

Коли ти працюєш, вони просять не наближатися. У чайних для нас тримають окремі склянки, й ми мусимо прибирати і мити їх самі. Нам не можна заходити в храми. Не можна пити воду з кранів для вищих каст. Щоб набрати собі води, ми мусимо відійти на кілометр... Коли ми нагадуємо уряду про наші права, місцева влада погрожує звільнити нас. Тож ми мовчимо.

Річ не лише у фізичному дотику. Якщо тінь даліта впаде на брахмана, той мусить очиститися ритуалом. Далітам не можна носити взуття в присутності «двічі народжених». Амбедкар, який сам був далітом, ненавидів поняття «недоторканності» й подбав про те, щоб його не було в Конституції Індії. Стаття 17 «Скасування недоторканності» цілком однозначно стверджує:

Недоторканність скасовано, і її практикування в будь-якій формі заборонено. Будь-яке обмеження в правах на підставі недоторканності — це правопорушення, яке карається законом.

Утім за нинішніми оцінками в Індії налічується не менше ніж 200 мільйонів далітів. Як таке можливо?

Найвідоміше своє твердження щодо недоторканності Амбедкар висловив у своїй лекції, яку він підготував у 1936 році. Прочитати її не вдалося, бо коли він розіслав чернетку, вона викликала таке обурення, що запрошення на виступ відкликали. Тоді він надрукував її власним коштом, назвавши «Анігіляція каст». Амбедкар знав,

про що говорить: у дитинстві він мав змогу ходити до школи «доторканних», проте мусив сидіти окремо від інших дітей на мішку, щоб не осквернити підлоги. Цілий день йому не дозволяли пити, бо єдиний кран був призначений для вищих каст. Свою лекцію Амбедкар почав з того, що означає бути недоторканим:

Недоторканному не можна було виходити на вулицю, якщо там ішов індус, щоб не осквернити його своєю тінню. Вони мусили носити на руці або на шиї чорну нитку як знак, що попереджав би індусів і не дав би їм випадково осквернитися. У Пуні... недоторканні були зобов'язані носити прив'язану до пояса мітлу і зм'ятали за собою пил, по якому вони ступали, щоб індус, який пройшов би слідом, не осквернився. У Пуні недоторканим також наказували носити на шиї глиняний глечик, у який вони мали плювати, щоб їхня слина не падала на землю й випадково не осквернила індуса, який би там пройшов.

Проте ідея Амбедкара полягала не в самому лише скасуванні статусу недоторканності. Він мав на меті ліквідувати всю кастову систему, позаяк розумів її далекосяжний згубний вплив. Тож він розпочав на неї наступ в економічному плані. Для нього (як і для нас) не мало жодного сенсу те, що касты, варни та джаті пов'язані з конкретними професіями. Певна річ, він усвідомлював, що це ґрунтувалося на домінуванні й було потужним джерелом несвободи. Та, що важливіше, Амбедкар розумів: касты змушують суспільство виступати проти самого себе, розділяють і дезорганізують його. Він писав, що

кастова система — це не просто розподіл праці. Це водночас розділення працівників. Цивілізованому суспільству, без сумніву, потрібен розподіл праці. Проте в жодному цивілізованому суспільстві розподіл праці не супроводжується розділенням працівників на герметично непроникні групи. Кастова система — це ієрархія, у якій одна група працівників розташована над другою... З одного боку, це розділяє народ на різні спільноти. З іншого, — вишиковує ці спільноти в порядку зростання соціального статусу.

В інших випадках він послуговувався іншою метафорою, порівнюючи кастову систему з «багатоповерховим будинком, що не має ані сходів між поверхами, ані виходу. Кожен мусить померти на тому поверсі, де народився». Розподіл праці, створений кастовою системою, економічно ірраціональний, тому що «являє собою спробу нав'язати кожному його фах заздальгідь — не на підставі вроджених чи набутих здібностей, а через соціальний статус його батьків». Не можна побудувати сучасну економіку на «догмі напередвизначеності», а будь-які спроби зробити це означатимуть «зведення палацу на купі гною».

Амбедкар дуже чітко висловився й про те, які жахливі наслідки має кастова система для свободи та політики. Кастове суспільство не лише було фундаментально неліберальним. На думку Амбедкара, воно також вирізнялося розчленованістю, дезорганізацією та пасивністю. «Касты... повністю дезорганізували та деморалізували індусів», — писав він. А все тому, що «індійського суспільства як такого не існує. Це всього лише набір каст». Крім випадків, коли доводилося об'єднуватися проти зовнішнього ворога, «кожна каста

прагне відокремитися й відмежуватися від решти... Ідеальний індус має жити в норі, наче щур, не бажаючи знатися з іншими... Тож індуси — не просто набір каст, а ще й низка войовничих груп, кожна з яких живе заради себе і своїх ідеалів». Провідна роль каст у формуванні ідентичності людей — це причина того, що «індуси не можуть утворити суспільство». І це насамперед тому, що

індус... відповідальний лише перед своєю кастою. Його лояльність також обмежена кастою. Усі чесноти, мораль міцно прив'язані до каст... Милосердя існує, але воно починається з каст і кастою закінчується. Є співчуття, але тільки до людей своєї касті.

Що можна сказати про неліберальну природу кастового суспільства? Здається, вона очевидна, з огляду на обмеження в професіях, способі життя, помешканнях та інших речах, які прив'язані до каст. Проте Амбедкар хотів вказати на дещо глибше: кастову систему можна підтримувати тільки домінуванням і загрозою насильства. Він нагадує, що в індійському епосі «Рамаяна» цар Рама стинає голову шудрі, якого застав за медитацією. Шудри не є «двічі народженими», тож не мають права медитувати. Закони Ману, найдавніший кодекс Індії, однозначно вчать, що цар мусить утверджувати кастову систему, і встановлюють тяжкі покарання за порушення норм варни. Наприклад, шудра, який декламує чи навіть слухає читання Вед — давніх священних текстів індусів, — може бути покараний відрізанням язика та заливанням розплавленого свинцю у вуха.

Утім найбрудніші справи призначені не для шудр, а для далітів. Серед них — прибирання трупів тварин і людських екскрементів (одне з цих занять проілюстровано на вклейці). Також даліти були шевцями, чинбарями і підмітали вулиці. Даліти продають своїх дітей кредиторам з вищих класів за борги, а далітські дівчата за гроші вступають у храми системи Девасаді (по суті, інституціоналізованої проституції). Чоловіки, жінки й діти-даліти працюють у сільському господарстві в жахливих умовах і за копійки. Організація Human Rights Watch підтверджує урядову статистику, яка оцінює кількість далітів, що прибирають падло й екскременти, в один мільйон, та насправді їх, очевидно, значно більше. Один із цих золотарів зі штату Андхра-Прадеш в інтерв'ю сказав:

В одній громадській вбиральні може бути до 400 сидінь, які доводиться мити вручну. Це найнищіша робота у світі, а виконує її найнищіша група в кастовій системі.

Принизливість цієї роботи — це складова домінування вищих каст, і її підтримують норми під страхом насильства. Багатьох із цих золотарів громада переконує, що в них немає вибору, окрім як робити цю роботу. Коли «Раштрія гаріма абхіян» («Національна кампанія гідності») почала інформувати золотарів у штаті Мадх'я-Прадеш про те, що вони мають повне право покинути це заняття, 11 тисяч із них зробили це одразу. Проте погрози і тиск на них не припинилися. Один з них повідомив: «Чоловік, у якого я прибирав, попередив мене: “Якщо ти знову прийдеш на мою ферму, я відрубав тобі ноги”».

Природа кастової системи та клітка норм, яку вона створює, не дають індійському суспільству вдаватися до колективної дії. Як зазначав Амбедкар, суспільство

обернене проти самого себе. Червона Королева зламана.

Ті, хто домінують

Ті, хто домінують, часто належать до найвищої варни в кастовій ієрархії — брахманів. Історично навіть у селах, де мешкали представники кількох каст, брахмани займали чільне становище в місцевій політиці й політичних інститутах на кшталт сільських зборів «панчаят» (до них ми ще повернемося далі в цьому розділі). В автобіографії Тхілая Говіндана, опублікованій у 1903 році, описано кілька засідань місцевих панчаятів, скликаних для розгляду судових справ у селищі в штаті Таміл-Наду, де він мешкав. На одному з них були присутні 25 осіб, з них — 18 брахманів. У ході польових досліджень у цьому штаті на початку 60-х років ХХ століття антрополог Андре Бетей з'ясував, що хоч брахмани і становили тільки чверть населення, традиційно завжди переважали в панчаяті.

Утім, у той час, коли Бетей почав вивчати цю громаду, усе стало змінюватися. По-перше, це було пов'язано з тим, що брахмани мігрували в міста, де краща освіта відкривала їм доступ до високооплачуваних професій і державної служби; а по-друге, з тим, що демократична політика давала більше влади численнішим кастам. У селі, яке вивчав Бетей, такою була джаті Каллас, що належала до шудр. Їхня впливовість була зумовлена не самою лише чисельною перевагою серед селян. Річ у тому, що, як з'ясував Бетей,

Калласи були традиційно войовничими, через що аді-дравіди не наважувалися суперечити владі.

Термін «аді-дравіди» (буквально «первісні дравіди») використовують у Таміл-Наду на позначення далітів. Це позначення застосовували ще з початку ХХ століття для дестигматизації громади параярів (недоторканих). Від «параяр» походить слово «парія», що його словник тлумачить як «знедолена, безправна, пригноблювана істота або істота, яку за що-небудь зневажають». До міграції аріїв, які, певно, й принесли сюди кастову систему, дравіди були автохтонним населенням півдня Індії, тому термін «первісні дравіди» мав на меті підняти їхній статус.

Антагонізм між тим, що індійський соціолог Місор Нарасімхачар Шрінівас називав «домінантною кастою» села, і далітами типовий і часто зав'язаний на насильстві. Human Rights Watch вивчала це явище в Таміл-Наду в контексті конфлікту між далітами й іншими джаті з варни шудр — тхеварами. Ось що оповіла про це одна людина в інтерв'ю:

Тхевари виступають проти далітів. Вони самі не є однією з вищих каст. Вони господарі, але дуже дрібні. У них погано з освітою, проте вони й далі користуються працею далітів.

Отже, існували економічні причини тримати далітів під контролем, проте Human Rights Watch розкрила значно глибшу систему ієрархії та домінування. Ось як — без жодної іронії — говорив про неї один з політиків-тхеварів:

У минулому, двадцять-тридцять років тому, харіджани [даліти] всі були «недоторканими» і мирилися з цим. Колись жінки корилися владі чоловіків... Більшість... далітських жінок погоджувалися на стосунки з чоловіками-тхеварами. Їм подобалося те, що тхевари роблять їх своїми наложницями. Ніхто нікого не силував. Далітів узагалі не треба силувати. Тому вони ні на що не реагують. Вони не дозволяють собі реагувати, бо залежать від своєї роботи й від нашого захисту... Ми також не змогли б жити без далітів. Нам потрібні робітники на полях. Ми — власники землі. Без них не буде кому вирощувати хліб і порати худобу. Проте стосунки далітської жінки з чоловіком-тхеваром не є економічною залежністю. Вона сама їх бажає. А він згоджується. Якщо він має владу, вона буде прихильнішою до господаря.

Такі домінуючі стосунки не лише знищують свободу підлеглих, а й отруюють функціонування місцевих політичних інститутів. Уявімо, що в панчаяті є місця, зарезервовані для далітів. Цей резерв суперечить інтересам і гегемонії тих каст, які домінували раніше. У 1996 році в селищі Мелавалаву в Таміл-Наду більшість кастової громади, включно з тхеварами, чітко дала зрозуміти далітам, що не дозволить їм узяти участь у панчаяті. У статті, надрукованій в індійській «Таймз», повідомлялося: «Їм пригрозили, що вони втратять роботу на фермах, їм не дадуть випасати їхню худобу і набирати воду з криниць на «патті» [невикористовуваній землі], що належить домінуючим кастам».

Вибори мали відбутися в жовтні, та через залякування їх довелося скасувати, бо всі кандидати-даліти зняли свої кандидатури. У лютому даліт Муругесан набрався хоробрості й подав свою кандидатуру. Оскільки домінуючі касты бойкотували вибори, він переміг. Після того йому знадобився захист поліції, без якого він не міг потрапити в будівлю панчаяту — тхевари не пускали. Муругесанові постійно погрожували й у червні 1997 року вбили. Ось що розповідав про це очевидець:

Їх було майже сорок. Усі — тхевари. Муругесана вдарили в правій бік живота. Дуже довгим ножем. Знадвору Рамар [їхній лідер] дав команду тхеварам убити всіх парій. З дванадцятьох шестеро полягли на місці. Шістьох інших витягнули з автобуса і закололи просто на дорозі садовими ножами більш ніж півметра завдовжки... П'ятеро тхеварів покляли Муругесана на землю біля автобуса і відтягли йому голову, а потім кинули її в колодязь за півкілометра звідти.

Після цієї різанини зовнішнє втручання посприяло тому, що п'ятьох далітських жінок обрали в панчаят. У відповідь на це тхевари звільнили далітів з роботи й наказали іншим їх не наймати. Діти далітів боялися ходити до школи. Ось що розказала Human Rights Watch одна з обраних жінок:

Засідання відбуваються в будівлі на території, що належить індузьким кастам. Туди мені вхід заборонено. Тож ми засідаємо в нашій телевізійній залі; тут — наш імпровізований офіс. Нам досі регулярно погрожують. За мною стежать, мене переслідують... Якщо туди піде одна з обраних далітських жінок, люди з вищої касты зроблять їй якусь шкоду. Коли жінка наполягає, що хоче зайти в офіс, її б'ють. У мене є

лише один охоронець. Він озброєний, та ніколи не виймає свого пістолета... Усе паралізовано.

В іншому тамільському селі жінка на ім'я Велудавур розповіла Human Rights Watch про постійне сексуальне насильство над далітськими жінками:

У селі тхевари можуть просто зайти в дім і примусити далітку до статевого акту. Вони застосовують силу і гвалтують жінок. Мій чоловік помер, і якби я залишилася там, мене також спіткало б те саме... Тож я втекла звідти. Усе це — звичайна доля людей, що перебувають під домінуванням.

Кастова економіка в клітці

Навіть знаючи, що даліти стоять унизу кастової системи, яка розділяє всіх людей соціально й економічно, ви можете скептично поставитися до того, що ця давня суспільна ієрархія може бути такою жорсткою, щоб визначати заняття людей у нинішні часи. Хто це нав'яже? Закони Індії цього не легітимізують. Але ми вже знаємо, як влада каст забезпечує виконання норм і навіть заохочує вбивство тих, хто ці норми порушує. Чи могли ці норми створити міцний зв'язок між іменем людини, її кастою та її професією?

Першим, хто системно дослідив це питання, був працівник британської колоніальної адміністрації Едвард Артур Генрі Блант, який у 1931 році опублікував працю «Кастова система Північної Індії». Маючи дані британських переписів населення про касту й професію в колоніях, Блант зміг оцінити, якою мірою різні джати зайняті у своїх традиційних галузях діяльності. Спершу він розсортював усі джати на дванадцять широких категорій, починаючи з сільськогосподарських працівників і чорноробів, пастухів і вчених професіоналів та закінчуючи ремісниками й промисловцями, торговцями харчами та напоями і навіть жебраками. У межах цих класів він виділив більш спеціалізовані заняття. Наприклад, землеробство поділив на вирощування квітів та овочів, маку і водяних горіхів. Серед вчених професій він виокремив астрологів, писарів і, певна річ, жерців, яких пов'язував з варною брахманів. У торгівлі та промисловості Блант визначив тридцять п'ять різних спеціалізацій, кожна з яких майже точно припадала на одну з джати. Наприклад, члени джати лохар були ковалями, сонар — ювелірами, а пасі — збирачами пальмового соку (для вина). Цілком очевидно, що найпоширенішим серед населення заняттям було сільське господарство: до цієї категорії належало 90 % представників усіх каст. Утім, рільництво становило менший інтерес, адже було основним звичайним заняттям людей, навіть незважаючи на вирощування водяних горіхів. Більш вражали результати дослідження щодо інших професій. Блант з'ясував, що своєї професії трималися не лише 75 % прибиральників вулиць, а й 75 % ювелірів (джати сонар), 60 % кондитерів і виробників смаженого зерна, 60 % цирульників і пральників, а також 50 % теслярів, ткачів, олійників і гончарів.

Проте така сегрегація не означала, що різні касты були економічно самодостатні. Усі вони були зв'язані між собою системою джаджмані, що визначає мережу тих послуг, які представники різних каст мають надавати одне одному. На перший погляд, вона має вигляд взаємного обміну дарунками. Утім дарунки одних людей значно цінніші, ніж інших. Перший докладний опис цієї системи здійснив місіонер Вільям Вайзер у 30-ті роки ХХ століття в північноіндійському селі Карімпур, що поблизу гирла Ганга і Ямуни в штаті Уттар-Прадеш. Вайзер та його дружина Шарлотта згодом написали книжку з етнографії Карімпура, у якій задокументовано потужне домінування в цьому селі:

Очільники села такі впевнені у своїй владі, що навіть не докладають зусиль, щоб її продемонструвати. Випадковий відвідувач не зміг би відрізнити їх від звичайних фермерів... І все ж таки, коли хтось із них з'являється серед людей підлеглої касты, останні виявляють свою повагу і страх у кожному своєму обережному слові чи жесті. Підлеглі навчені того, що поки їхня покора не викликає сумнівів, рука, що керує ними, буде легкою. Та якщо серед них зародиться рух до незалежності або просто байдужість, лагідна батьківська долоня миттю перетвориться на міцний кулак... Очільники прив'язали селян до себе в усіх аспектах життя. Їхня милість може принести людині добробут, а немилість — знищити її.

Усього в Карімпурі мешкало 754 особи, поділені на 161 сім'ю, з-поміж яких 41 належала до брахманів. Вайзер нарахував 24 різні джати: 2 типи брахманів, 2 типи кшатрій, 12 різновидів шудр і 8 категорій недоторканих. Далі він проаналізував складну систему послуг, які ці групи надавали одна одній. Почнімо з брахманів. Загалом брахмани були жерцями, які мали задовольняти релігійні потреби решти каст. Найавторитетніші брахманські родини, що належали до жерців, відправляли культ лише для інших сімей брахманів, а самі одержували такі послуги від ще вищих сімей з інших місць. Нижчі за ієрархією сім'ї брахманів правили службу для кшатрій і шудр. Брахманам, яким належала більшість землі в селі, мусила служити решта каст. Тесля, народжений у джати бархаї, мав раз чи два на тиждень знімати й нагострювати лезо плуга. У сезон жнив — гострити серпи й за потреби міняти їхні держаки. Якщо ламався віз, він мав його лагодити, як і виконувати іншу роботу, яка потребувала його навичок. Інші касты — слюсарі, цирульники, водоноси, гончарі — мали схожі постійні завдання, які вони мусили виконувати для різних людей. Натомість вони одержували сталу платню — зазвичай різну, залежно від касты. Приміром, у сезон брахман міг дати теслі та слюсарю по 5 кілограмів зерна за кожен свій плуг. Не-брахмани мусили платити за плуг по 6,5 кілограма. Така розбіжність була нормою, навіть коли йшлося про грошові виплати. Кравець, наприклад, одержував від брахмана половину тієї платні, яку віддавав йому не-брахман за пошиття того самого одягу. Коли брахман купував молоко, то платив за нього вдвічі менше, ніж не-брахман. Окремі площі сільської землі були зарезервовані за вищими кастами: брахмани одержували найбільше, але наділи давали також теслі, підмітальнику, олійнику, кравцю і мийнику. Найобтяжливішою була робота на

полях, які належали брахманам, де сім'ї нижчих каст мусили працювати за чітко визначену винагороду.

На дні цієї ієрархії, як відомо, стояли недоторканні. Таких було вісім сімей чамарів — чинбарів, які білували тварин, виготовляли шкіру та використовували їх для пошиття взуття, лагодження кошків і торб. Ось що записали про чамарів Вайзери:

У селі його не мають за людину, а з презирством називають «такий-сякий чамар». Його часом і послугами, окрім особистих сімейних справ, розпоряджався господар; так само як і часом та послугами його синів. Його дружина також мала бути готова допомогти в полі або тяжкою хатньою роботою в оселі господаря, коли той по неї пошле. Праця в господаря і його інтереси — на першому місці. Якщо залишається вільний час, то чамар і його сини витрачають його на обробку клантика землі, наданого йому замість платні за його послуги. Він не будує ніяких планів і без згоди господаря не може робити нічого, що потребує часу або грошей.

Насправді система джаджмані була складною мережею послуг з фіксованою платнею, яку люди мусили віддавати згідно з успадкованим принципом розподілу праці, втіленим у кастовій системі. Це дещо нагадує обмежену жорсткими нормами економіку народу тів, про яку ми писали в розділі 4. Та якщо тів встановлювали ці обмеження економічних взаємин, щоб зберегти загальну рівність, зокрема політичну, то індійська кастова система навпаки антигегемонарна. У ній не всі служать усім. Наприклад, тридцять вісім брахманських сімей узагалі не служать нікому, а тільки одержують послуги від інших, і всі умови одержання послуг для вищих каст вигідніші. Як писав про це Амбедкар, люди «розділені на герметично-непроникні групи», що блокують будь-які стимули та можливості. Таланти й здібності розпорошуються і марнуються. На вівтарі індійської клітки норм принесено в жертву не тільки свободу, а й економічний добробут. Тож не дивно, що ця країна страждає від нездоланних злиднів і низького рівня розвитку. (Мусимо також додати, що ця ситуація анітрохи не покращилася за 150 років існування Ост-Індської компанії та британського колоніального правління, як і до того — у період гегемонії Імперії Великих Моголів; усі вони лише зміцнювали і розбудовували кастову систему).

Але чому ж Індія, така ієрархічна і розчленована, від часу здобуття незалежності-все-таки проводить демократичні вибори та вряди-годи називається найбільшою у світі демократією? І чому демократична система не може мобілізувати щось на зразок Червоної Королеви? Відповідь на перше питання, як ми побачимо далі, полягає в історії участі в політиці індійського народу, яка багато в чому подібна до організації германських племен (див. розділ 6). Відповідь на друге питання, знову ж таки, пов'язана з чинниками, які визначив Амбедкар, — тими, що сформували демократичну політику Індії за обрисами кастової системи.

Стародавні республіки

До винайдення письма історію здебільшого переповідали усно, передаючи її в такий спосіб від покоління до покоління. Уряди держав часто використовували усні перекази для збереження династичних традицій і, частково, для легітимізації своєї влади. Крім того, їх переспівують піснярі та казкарі — та радше для втіхи, ніж із політичною метою. Таке походження мають і визначні пам'ятки давньогрецької літератури — «Іліада» й «Одіссея», поеми, приписувані Гомеру, у яких оповідається історія Троянської війни та її наслідків. Вона мала місце близько 1200 року до н. е., проте історію було записано лише шість століть по тому. Весь цей час вона зберігалась усно.

Індія теж має свої версії «Іліади» й «Одіссеї» — «Магабгарату» і «Рамааяну». Ці поеми складені між V століттям до н. е. і V століттям н. е. Ще більш давні і, мабуть, корисніші для нас — веди. Це чотири збірки текстів, які в усній формі зберігали брахмани, жерці індуїзму, і які вперше були записані ще близько 1000 року до н. е. Одна з них — «Рігведа» — складається більш ніж із тисячі гімнів і поезій. Веди вважаються літературою індоарійських народів, які мігрували на територію Індостану впродовж тривалого часу, ймовірно, кількома хвилями. «Рігведа» містить опис суспільства, військової справи й політики. Проте тлумачити ці тексти слід обережно, бо часто невідомо, що вони оповідають — історію чи вигадку. А втім, із них перед нами постає цілком зрозуміла картина політичних інститутів. В аріїв були ватажки (раджі), яких обирали чи принаймні відбирали, а їхню владу чітко регламентували збори, які називалися «відатха», «сабха» та «саміті» (хоч зараз не зовсім зрозуміло, як ці інститути взаємодіяли між собою). Сабха, очевидно, були найменшими з усіх і обіймали тільки еліту, тимчасом як саміті склалися з усіх дорослих громадян-чоловіків. Важливість цих зборів ілюструє уривок з іншої збірки — «Атхарваведи», — де цар заявляє:

У злагоді нехай дві доньки Праджапаті — сабха і саміті — захистять мене.

Хай кожен, кого я зустріну, шанує мене й допомагає мені. Хай будуть чесні мої слова, отці мої, на зборах.

Ми знаємо ім'я твоє, сабхо, твоє ім'я — бесіда, розмова. Хай уся громада, що збереться на сабху, погодиться зі мною.

Від усіх мужів, що зібралися тут, беру я свою славу й мудрість. Хай Індра явить мене всій громаді, що зібралася тут.

Праджапаті, бога-творця, вважають батьком усіх зборів — органів обговорення й ухвалення рішень. З цього уривка видно, що царі потребували їхньої допомоги.

Насправді раджі дуже нагадували військових лідерів германських племен, яких описав Тацит. Наприклад, відатха, очевидно, були зборами, де ділили воєнну здобич. Інший термін, застосований індійськими істориками на позначення суспільних організацій того часу, — «плем'я». У «Рігведі» згадано тридцять різних племен. Судячи з усього, ґрунтувалися вони на спорідненні та клановості.

У пізніший ведичний період, близько 600 року до н. е., ми бачимо відмінності між різними типами держав. У деяких частинах Північної Індії ватажки почали перетворюватись на царів — спадкових монархів, санкціонованих релігією. Система

варн, за якою стежили брахмани, почала відігравати ключову роль у легітимізації спадкової царської влади. В інших регіонах політика зборів залишилася й навіть зміцніла. Такі типи держав історики іменують *гана-сангхами*.

Найкраще задокументовано гана-сангху Ліччаві з центром у місті Вайшалі, яке тепер називається Басарх і належить до штату Біхар, що на північ від Гангу (див. мапу 11). Одне з тогочасних джерел стверджує, що «в цьому місті [Вайшалі] завжди править 7707 царів [раджів] і стільки ж радників, генералів і скарбничих». Інше джерело повідомляє, що «керівна родина Ліччаві налічує 7707 членів, що мешкають у Вайшалі. І всі вони ведуть суперечки й диспути». На підставі цих цифр історики припускають, що кількість громадян Вайшалі дорівнювала 4×7707 , тобто 30 828 осіб, і, ймовірно, одну чверть від них становили «царі», які мали особливі політичні права й формували збори. Таким було серце держави Ліччаві, усе населення якої налічувало від 200 до 300 тисяч. У такому разі частка громадян (30 тисяч) серед усього населення була близькою до того, що спостерігалось в Афінах або в пізній Римській республіці. Збори обирали раду дев'ятерох, яка виконувала найголовніші адміністративні функції — з-поміж них виділяли одну особу, яка ставала головним правителем, що мав виконавчу владу. Можливо, на цій посаді обрана людина залишалася довічно. Сам Будда в одному із записаних висловлювань говорить про Ліччаві, що ті «проводять часті та людні публічні збори», на яких дискутують «у злагоді» та «у злагоді їх покидають». Рішення ухвалювали за принципом більшості. На зборах обирали посадовців, які повинні були виконувати специфічні функції, як-от *салака-гаханака*. Ця посада потребувала п'яти якостей. Людина не має бути «упередженою... злостивою... безумною... боязкою і мусить знати, які голоси було прийнято, а які — ні». Титул *салака-гаханака* походить від слова «салака», що означало «дерев'яні тріски», за допомогою яких тоді вели підрахунок голосів. У Ліччаві існували й інші особливі інститути, зокрема судова система, яка, ймовірно, мала вісім рівнів ієрархії, до якої було залучено багато людей, так само як це було й у давніх Афінах. Найбільше відомостей до нас дійшло саме про Ліччаві, проте є всі підстави вважати, що й інші тогочасні держави, такі як Сак'я, звідки походив Будда, мали схожі республіканські політичні інститути.

Про важливість гана-сангхів можна судити з того, як Каутілья відгукується про них в «Артхашастрі». Каутілья був індійським аналогом володаря Шана: він так само склав підручник з управління державою і низку настанов для майбутніх правителів щодо організації держави. Розмірковуючи про побудову ідеальної держави, Каутілья обходить увагою збори і здебільшого має на увазі монархічну систему з розвиненою ієрархією. Проте в тій частині книги, де йдеться про міжнародну політику, Каутілья прямо говорить про гана-сангхів, яких називає просто «сангхами». Ось що він пише:

Позаяк сангхи — згуртований організм, вороги не можуть їх [легко] зламати.

Ватажок сангхи має прихилити до себе людей справедливими діяннями, самовладанням і сумлінністю у виконанні справ, які до вподоби людям і приносять їм користь.

Ще важливіше те, що гана-сангхам належить ідея колективного створення урядових інститутів. Найкраще це висловлено в буддійських текстах, таких як «Дігха-нікая». Сак'я, де народився Будда, було, як ми вже зазначали, гана-сангхою і згідно з цим текстом довгий час процвітало, поки не почався занепад. Із цим занепадом загострилися расові й статеві відмінності, а також раптом загострилася потреба в харчах і воді. «Небесне» життя поступилося місцем земному. Люди почали засновувати інститути, такі як сім'я і власність, що породило суперечки й навіть крадіжки. У результаті вони зібралися й призначили свого правителя, який був «найбільш шанованим, привабливим і здібним». Той, кого обрали, пообіцяв «не терпіти того, чого по правді не слід терпіти, забороняти те, що по правді слід забороняти, й вигнати тих, хто заслужив на вигнання». У винагороду за це люди мали віддавати йому рис. У «Дігха-нікаї» зазначено, що обраного правителя було наділено трьома титулами: махасаммата, хаттія і раджа. Перше означало «обраний усім народом», друге — «володар полів», а третє — «той, хто зачаровує людей дхармою».

Мапа 11. Імперія мауї колиски представницької політики.

Слово «дхарма», вжите в «Дігха-нікая», важливе: воно походить з «Дхармашастри», збірки текстів, найдавніші з яких датовані між VII і IV століттями до н. е. Дхарма — це належна поведінка людини, що живе в суспільстві; саме слово можна перекласти як «праведність». Перевага такої моральної поведінки полягала в накопиченні духовних заслуг, необхідних для вдалого перевтілення в майбутньому житті. Дхарма була індійським відповідником етичних принципів китайського конфуціанства, згідно з якими володар мусив правити за законами моралі й задля добробуту свого народу. У попередньому розділі ми переконалися, що, навіть попри декларовану вірність китайських імператорів вченню Конфуція, це не завжди ефективно обмежувало їхню поведінку. Те саме можна сказати й про дхарму в Індії.

У новопосталих монархіях було розроблено зовсім інше обґрунтування нової структури влади. Важливо, що на нього суттєво вплинула система варн. Багато текстів містять думку про те, що державна влада мусить підтримувати суспільний лад, який ґрунтується на варнах. З огляду на це стає зрозуміло, чому Каутілья, пишучи про систему варн, наголошує, що

нехтування нею призведе до кінця через плутанину в кастах та обов'язках. Ось чому цар ніколи не дозволяє людям ухилятися від своїх обов'язків: бо той, хто, дотримуючись звичаїв арійв, не порушує свого обов'язку, правил своєї касты та релігійного поділу, буде щасливий у цьому житті й у наступних.

Отже, цареві слід дбати про те, щоб люди дотримувалися своїх обов'язків відповідно до варн і каст. З іншого боку, система варн, замаскована під ритуали брахманів, легітимізувала державу. Це дуже добре видно в найвідомішому коронаційному обряді тих часів — ратнахавімсі. Цар відвідував дім кожного ратніна (тримача коштовностей), щоб помолитися. Різні автори називають різну кількість ратнінів — від одинадцяти до п'ятнадцяти, — але всі сходяться в одному: першим з них був брахман. Ця церемонія показувала, хто має владу і кому цар зобов'язаний своїм статусом. Відносини між варнами й державою — це ще одна важлива причина, чому в Індії Червона Королева не працювала. Держава була покликана підтримувати й шанувати систему варн, а не ламати її. Кастова система, зі свого боку, зберігала ієрархію та запобігала виступам суспільства проти держави.

Маур'ї під проводом Каутільї змогли створити імперію доти не баченого в Індії масштабу (див. мапу 11). Відчуті її розмах можна, поглянувши на локалізацію так званих кам'яних едиктів Ашоки, внука Чандрагупти і найвідомішого з імператорів династії Маур'їв. Ашока правив з 268 по 232 рік до н. е. Його різноманітні закони та керівні принципи були вирізьблені на каменях і стелах по всій країні — імовірно, для того щоб усі люди мали до них доступ. Головні кам'яні едикти були висічені в Кандагарі, далеко на заході в сучасному Афганістані; у Єррагуді, на південь від Гайдарабада (нинішній штат Андхра-Прадеш); у Дхаулі на сході сучасної Одіші (Оріссі) та на півночі в Шабаз-Гархі, що в Пакистані. Це дає уявлення про територію, яку обіймала імперія Ашоки, а текст едиктів проливає світло на те, як саме він правив. І хоч «Артхашастра» характеризує Імперію Маур'їв як складну бюрократичну систему, що проникала аж у села, сучасні історики вважають це малоімовірним.

У цьому плані книжка Каутільї радше про бажане, ніж про те, що насправді сталося чи було правдоподібним. Щоб компенсувати відсутність контролю, Ашока перейшов у буддизм і поширював політичну філософію дхарми: ці ідеї чітко прочитуються в кам'яних едиктах. У Головному Едикті № 6 Ашока зазначає:

Чинovníки мусять звітувати мені про справи народу повсякчас (і) повсюди: коли я трапезую, коли я в гаремі чи у внутрішніх покоях, у корівнику, у паланкіні (або) в саду. І хай де я буду, я повеліватиму справами людей.

А також, якщо в раді (махаматр) виникне суперечка чи буде ухвалене рішення, пов'язане з будь-яким моїм даром чи наказом, що я віддав усно, або (у зв'язку з) новою

справою, яку доручено махаматрам, про це мене має бути негайно сповіщено, хай де б я був.

Так я наказав. Бо я ніколи не буваю вдоволений своїми діяннями й виконанням справ.

Тут Ашока постає в образі дуже відповідального правителя, який повсякчас опікується добробутом своїх підданих. Особливо цікавий останній рядок цього едикту. Ашока іронічно зауважує: «Але здійснити це нелегко без великого завзяття». Саме цього завзяття здебільшого й бракувало. Імперія Маур'їв розпалася в 187 році до н. е., менше ніж через п'ятдесят років після смерті Ашоки.

Ґана-сангхи пережили злет Маур'їв і проіснували ще тривалий час. Попри те, що в Північній Індії впродовж тисячі років після падіння Імперії Маур'їв виникали й щезали численні менші держави, мабуть, лише зі сходженням Делійського султанату в XIII столітті й подальшим створенням Імперії Великих Моголів у 1526 році в Індії вперше повсюдно з'явилися по-справжньому деспотичні державні інститути. До того ми бачимо, що, приміром, чаухани — один з головних кланів раджпутів, що правив у Раджастані до утворення Делійського султанату, — мусили діставати згоду зборів сільської громади на стягнення податків. У тому самому контексті слово «панчаят» вживалося на позначення зібрань місцевих каст або політичних сил. Навіть тоді, коли вже почали розвиватися більш деспотичні інститути, вони часто не охоплювали всього суспільства; зокрема не досягали півдня країни, про який ми поговоримо далі.

Земля тамілів

Збори та представницька система не були монополією Північної Індії. Вони існували повсюди й, очевидно, найбільше поширилися на півдні півострова. У цих краях навіть моголи не змогли зміцнити свого контролю, і місцеве населення мало суттєву автономію до настання британського колоніального періоду, який розпочався із заснування Ост-Індської компанії (що проіснувала до 1857 року) і перейшов у пряме правління уряду Британії, що протривало аж до проголошення незалежності Індії в 1947 році.

Розгляньмо державу Чола, яка добре ілюструє не лише активну діяльність зборів у Південній Індії, а й те, як централізовані держави поставали внаслідок висхідного процесу — добровільного злиття автономних політичних утворень. Чолі контролювала велику частину південного сходу Індії зі свого центру в Таміл-Наду — «землі тамілів» (і знову див. мапу 11). Почалося це, певно, у VIII–IX століттях і протривало до кінця XIII століття. Першою столицею держави був Тханджавур, розташований на південний захід від нинішнього Ченнаї в Таміл-Наду. Пізніше столиця переїжджала в міста Канчіпурам і Мадурай. На локальному рівні керівництво державою ґрунтувалося на сільських зборах. У селищах, де переважали селяни, збори називались «ур», а там, де панували брахмани, побутувала назва «сабха», яку ми вже чули раніше. І ур, і сабха охоплювали все доросле чоловіче населення. Водночас також є свідчення, що членів сабхи вибирали за допомогою

жереба з-поміж визначених кандидатів. Один цікавий напис у храмі в селищі Уттарамерур, яке контролювали брахмани, містить чимало подробиць про те, як функціонували ці інститути:

Там буде тридцять кварталів. Усі, хто живуть у цих кварталах, нехай зійдуться й оберуть для подальшого жеребкування того, хто має такі риси.

Він мусить володіти не менш ніж чвертю оподаткованої землі. Він мусить жити в домі, збудованому на його власній ділянці. Його вік мусить бути менше сімдесяти й більше тридцяти п'яти років. Він мусить знати мантри і брахмани²⁰ [з ведичних текстів].

Навіть якщо він володіє тільки однією восьмою землі, його ім'я буде включене в жеребкування за умови, що він вивчив бодай одну з «Вед» й одну з чотирьох бхаш'ів.

Далі йшов довгий перелік родичів, яких не можна було подавати на розгляд одночасно. Людину також не обирали на збори, якщо вона «раніше крала майно інших. Або ж їла заборонені страви». Також виключали всіх, хто пробув у комітеті один з трьох останніх років, або тих, хто був у комітеті раніше, проте досі не відзвітував про це.

За винятком усіх названих, імена решти мають бути написані на карточках для тридцятьох кварталів... які кладуть у горня. Коли всі карточки витягнуто, скликається пленарне засідання великих зборів, на яких мають бути присутні і молоді, і старші члени.

За цим іде докладна інструкція витягування жеребу, яка унеможливорює шахраювання. За допомогою жеребкування обирали тридцятьох чоловіків — по одному від кожного кварталу. Ці люди засідали в різних комітетах — Садовому, Водному, Річковому. Напевне не відомо, що робив Садовий комітет, проте Водний, вочевидь, дбав про водні сховища і відповідав за постачання питної та іригаційної води. Іригацію згадувано в написах не раз. Наприклад, в одному з них сказано:

Збори брахманів... домовилися з двома братами... Позаяк вода не досягає каналу, що тече в озеро біля села, де мешкають брати, збори мають прочистити їхнє озеро, надати половину робочої сили для того, щоб вирити з'єднувальний канал, і забезпечити, щоб вода з їхнього озера надходила каналом до озера в сусідньому селі.

У написі в іншому селі йдеться про «два малі канали», де засідання зборів місцевих брахманів і більших зборів наду визначає межі цих каналів стосовно навколишніх полів, не знижуючи рівня води в каналах, що ведуть до сусіднього села.

В інших селах існував П'ятикратний комітет і Золотий комітет.

Якщо в італійській Сієні збори скликали биттям у дзвін, то в тамільському селі для цього гатили в барабан. Ур і сабха також відповідали за збирання податків, частину яких вони залишали собі, а решту віддавали державі Чола. А ще на зборах розв'язували суперечки щодо землі та інші юридичні питання. І тут усе стає особливо цікавим. Ур і сабха об'єднувались у великий орган під назвою наду: ми згадували про нього вище, коли говорили про канали. Окремі ури та сабхи обирали своїх представників у наду, який ухвалював колективні рішення. Однією з його

ключових ознак було те, що з географічного погляду наду були дуже різноманітні — деякі з них були зовсім малі.

Наприклад, з одного напису видно, що наду Аданур-наду охоплював лише два села. В іншому написі сказано, що чотири села разом склали наду Вада-Чіруваїл. Проте були й такі наду, які об'єднували по одинадцять-чотирнадцять сіл. Професор історії Єллава Суббараялу на підставі сотень написів, здебільшого храмових, намалював карту наду в Чоламандаламі, центральному районі царства, розташованому навколо долини річки Кавері. Ця карта показує форму і площу різних наду, яка дуже варіювала навіть у річковій долині, де щільність населення мала б бути однорідною. Це можна пояснити тим, що держава Чола не була встановлена центральним урядом, який запанував на цій території, а утворилася в результаті об'єднання колись автономних селищ. Держава вибудовувалася знизу вгору, приблизно так, як це сталося в Швейцарії, про яку ми поговоримо в наступному розділі. Це явище підтверджує інший напис XII століття: щоб зійти на трон Чоли, Раджадхіраджа II мав дістати згоду наду.

Показово те, що цей регіон тепер називається Таміл-Наду, що сучасною мовою означає «земля тамілів». Отже, саме слово, яким номінували об'єднання сіл (наду), тепер стало вживатися на позначення цілого краю тамільського народу.

Від ґана-сангхи до лок-сабхи

Ми вже знаємо, що слово «сабха» має в Індії глибокі корені. Воно щонайменше сягає часів існування зборів ґана-сангха в Північній Індії — тобто понад 2,5 тисячі років. Сьогодні нижня палата індійського парламенту називається Лок-Сабха, або Народні збори. Та чи справді існує ця тяглість?

Відповідь: авжеж. Індія — велика і неоднорідна країна, тож, без сумніву, сабхи функціонували по-різному, попри те, що існували скрізь. Держави Північної Індії, особливо Імперія Великих Моголів, постали внаслідок зовнішнього вторгнення і в жодному разі не були такою «висхідною» інновацією, що будувалася знизу вгору, як Чола.

Проте моголи не створили такого типу державної бюрократії, що зміг би заступити собою сабхи та їхні сільські республіки. Натомість вони ладні були терпіти місцеву автономію, поки одержували податки. Головним методом у цій системі було вже знайоме нам «податкове фермерство»: моголи надавали особі, знаній як заміндар, право збирати податки на визначеній території, з чого він міг залишати собі певну частку — зазвичай 10 %. Моголи тримали у своїй системі фінансових чиновників, які могли збирати точну інформацію про місцеве господарство і його продуктивність, але не створили бюрократичної системи оподаткування. Як же заміндари стягували податки? У деяких випадках це була озброєна домоголівська еліта, яка мала власні засоби примусу, проте часто збирала податки спільно з очільниками села. В інших випадках заміндарів не було зовсім, і

моголи взаємодіяти безпосередньо з сільськими старшинами, які колективно відповідали за податки.

У цих сільських інститутах також простежується тяглість. Чиновники британської Ост-Індської компанії визнали їх у XVIII столітті, особливо після 1765 року, коли компанія одержала від імператора моголів право збирати податки в Бенгалії та Біхарі. Цю ситуацію добре підсумовано в знаменитому «П'ятому звіті Обраного комітету в справах Ост-Індської компанії», поданого в британський парламент у 1812 році. Цей звіт сфокусовано на інституційних інноваціях компанії, які мали місце після 1765 року, зокрема на збиранні податкових надходжень. Та, крім того, він містить цікаві оцінки сільського життя в Індії.

Село... у політичному плані... нагадує корпорацію або міську громаду. Його система чинів і посад має такий вигляд: потаїл, або головний мешканець, який здійснює загальне керівництво справами села, розв'язує суперечки інших мешканців, командує поліцією і зобов'язаний... збирати грошові надходження у своєму селі; до виконання цього обов'язку він пристосований якнайкраще, адже має особистий авторитет і обізнаний зі становищем і турботами людей.

Далі у звіті перелічено багато сільських посадовців, які виконують різноманітні функції, зокрема «нагляд за водосховищами й каналами»; також зазначено, що «під таким простим муніципальним урядуванням люди жили в країні з давніх-давен». У 30-ті роки XIX століття сер Чарльз Меткалф писав:

Сільські громади — це маленькі республіки, які мають у собі майже все, що їм потрібно; вони практично незалежні від будь-яких зовнішніх зв'язків... Союз сільських громад, кожна з яких становить окрему державу, на мою думку, дав більше за будь-що інше для збереження індійського народу, попри всі заворушення й зміни, які ця земля пережила.

У «П'ятому звіті» не вжито слова «панчаят», але й воно невдовзі з'явиться в сучасних джерелах і колоніальних документах. Наприклад, у книжці Генрі Самнера Мейна «Сільські громади сходу і заходу», що видана 1871 року, згадано про існування в Індії «сільських рад» з виборними посадами, а в «Походженні і розвитку сільських громад Індії» Бадена Генрі Павелла, опублікованому в 1899-му, докладно розглянуто панчаяти, хоч автор й оцінює їх як здебільшого олігархічний інститут. У 1915 році Джон Маттаї спостеріг, що «найхарактерніша риса уряду сільської громади — це панчаят, чи сільська рада», яка «може означати або загальні збори мешканців, або комітет, обраний з-поміж них». Насправді ще з 1880 року британська влада намагалася одержати доступ до цих інститутів. Комісія з розслідування голоду в Індії того року записала:

У деяких частинах Індії існують сільські організації, які пропонують готові природні... засоби... для полегшення життя. Для майбутнього прогресу країни слід заохочувати принципи місцевого самоврядування, згідно з якими справи різного роду мають залишатися на розсуд місцевої влади.

У 1892 році було видано акт, який дозволяв людям обирати панчаяти «в будь-який зручний для них спосіб», а іншим актом від 1911 року, ухваленим у Мадрасі, санкціоновано вибори панчаятів і встановлено велику кількість завдань, які на них

покладалися, зокрема освітлення і прибирання спільних доріг, ринів, водосховищ і криниць, а також відкриття й підтримання шкіл та лікарень.

Невипадково бачення Магатми Ганді щодо ідеальної Індії ґрунтувалося на самодостатніх селах, які він називав «Гінду Сварадж», або «самоуправління індійців». Британська колоніальна влада намагалася долучитися до тих самих традицій. Після здобуття незалежності сільські інститути ще більше зміцніли. Стаття 243 індійської Конституції дозволяє створення «Грам-Сабха» — сільських зборів, що складаються з дорослих, які мають виборче право і демократичним способом обирають панчаятів для керування справами села. Ці інститути були остаточно закріплені «Актом про Панчаяті-Радж» 1992 року, який створив ієрархію з трьох видів панчаятів й інституціоналізував їх у політичній системі Індії.

Серед варн немає честі

Отже, індійська демократія має глибоке коріння. Та попри всю його глибину, демократична політика неефективна в суспільстві, оберненому проти себе самого і надміру ускладненому іншою, глибшою ієрархією. Це добре видно в північному штаті Біхар (його також показано на мапі 11), де місцева демократія створила додатковий поштовх до розділення суспільства і водночас радше підірвала, ніж поліпшила можливості держави, а це зовсім не те, що зазвичай чекають від Червоної Королеви. І цього разу не «двічі народжені» згуртувалися проти нижчих за себе, а низькі касти шкодили вищим. Особливо очевидно це було між 1990 і 2005 роками, коли головними міністрами штату по черзі ставали Лалу Прасад Ядав і його дружина Рабрі Деві.

Біхар — один з найбідніших штатів Індії. У 2013 році приблизно третина його стомільйонного населення жила в злиднях. Це один із найвищих рівнів бідності в Індії. Натомість у Таміл-Наду бідними вважається лише 11 %, а в Кералі — тільки 7 %. До того ж згідно з переписом 2011 року в Біхарі найнижчий показник письменності дорослих серед усіх індійських штатів — 64 %, що значно нижче, ніж у Кералі, де цей показник становить 94 %. Злидні та неграмотність панують у Біхарі через те, що в держави майже відсутні можливості. У сусідньому штаті Джаркханд, який до 2000 року був частиною Біхару, після відділення помітна катастрофічна нестача вчителів: близько 40 % робочих місць у школах немає ким заповнити. Схожа ситуація й у Біхарі.

Державна влада в Біхарі не має можливостей, зокрема вона нездатна одержати фінанси, які їй мусить надавати центральний уряд. Штати Індії отримують велику частку доходів від центрального уряду і для цього вони повинні звернутися до нього й виконати низку бюрократичних процедур. Це, певна річ, потребує деяких (дуже невеликих) ресурсів. Вчасно заповнити документи, відстежити доступні фонди, скласти бюджет і затвердити план його витрат. Проте величезні суми грошей, начебто призначені Біхару, не виділяються й не витрачаються на нього. Візьмімо, наприклад, «Сарва шікша абхіян» — важливу програму вдосконалення

початкової освіти, чого Біхар справді потребує. Упродовж 2001–2007 років для Біхару було виділено 52 мільярди рупій, проте реально витрачено лише половину — 26 мільярдів. Водночас на реалізацію програми «Раштрія сам вікас йоджана» у період з 2002 по 2006 рік штатові виділили 40 мільярдів рупій. Ці гроші мали піти на різноманітні інвестиції у фізичну та соціальну інфраструктуру відсталих районів. Уряд Біхару зміг одержати лише 10 із цих 40 мільярдів, а витратили з них тільки 62 %. Ще гірше було із впровадженням флагманської програми розвитку сільських доріг — «Грам садак йоджана». Тут Біхар подужав витратити лише 25 % виділених коштів.

Тим часом половина з 394 проєктів, схвалених національним урядом як складові елементи Програми дитячого розвитку, так і не розпочалися. Влада штату систематично занижує вимоги до уряду країни та не може освоїти те, що їй дістається.

Усе це можна пояснити неефективною структурою місцевої влади в Біхарі. Вона до абсурду централізована: будь-які фінансові рішення щодо сум понад 2,5 мільйона рупій (55 тисяч доларів США у цінах середини першої декади ХХІ століття) мають бути схвалені кабінетом міністрів штату. Це створює величезні затримки, й оскільки 60 % будь-якого першого траншу з Делі необхідно освоїти до отримання наступного, часто буває надто пізно вимагати чи витратити будь-що, крім першого траншу. Згідно зі звітом Світового банку за 2005 рік:

Наявні правила роботи громадських служб передбачають систему наймання, працевлаштування, підвищення, санкцій і винагород, що ґрунтується на досягненнях. Утім система працює ситуативно, в непрозорій і немеритократичній манері. Негаранти, пов'язані з робочим середовищем (зокрема ті, з якими стикаються жінки-службовці), інфраструктурою, побутом, місцевими проблемами й затримками зарплати, спричиняють у персоналу занепад духу... Районні магістрати справляють враження розчарованості централізацією, відсутністю підтримки та розуміння з боку вищих органів, бездіяльністю щодо посадових злочинів, а також неефективністю підлеглих.

Такі оцінки свідчать про повне фіаско державних інститутів, проте на цьому все не закінчується. Річ навіть не в тому, що «система працює ситуативно, в непрозорій і немеритократичній манері»: у багатьох випадках у системі взагалі нікому працювати. У 90-ті роки в урядових структурах залишалася безліч незаповнених вакансій, зокрема відчувався значний брак інженерів. Головною причиною була не відсутність кваліфікованих кадрів, а те, що комітет з підвищення не проводив засідань, і навіть коли вони відбувалися, рекомендації комітету не затверджували. Унаслідок цього посади головних інженерів у двох ключових департаментах — дорожнього будівництва і сільської інфраструктури — тривалий час залишалися вакантними. Усі 15 посад провідних інженерів у цих департаментах, а також 81 з 91 посади наглядових інженерів так само не були заповнені. На нижчих бюрократичних рівнях з 6393 посад керівних інженерів, асистентів і молодших інженерів вакантними залишалися 1305. Брак кадрових призначень відчувався

скрізь. Опублікований у 2006 році урядовий звіт по Біхару безпосередньо пов'язує проблему нестачі кадрів із недоступністю фондів від національного уряду.

На всіх рівнях Департаменту дорожнього будівництва й Організації інженерної справи на селі спостерігається гостра нестача технічного персоналу. Не відбулося суттєвого набору молодшого персоналу і службових підвищень. Організація з контролю якості та Департамент дорожнього будівництва непрацездатні через брак обладнання, хімікатів і персоналу. Підрозділ стратегічного планування неефективний. Технічна адміністрація зазнала повного колапсу. Серйозних обмежень зазнає не тільки виконання робіт, а навіть підготовка запропонованих проектів щодо отримання додаткового фінансування від центрального уряду та з інших джерел.

Неможливість заповнення вакансій, занижування потреб, нестача ресурсів та загальний брак державних ресурсів у Біхарі спричинені не лише неорганізованістю. Це результат політичної стратегії, закоріненої в розчленованості суспільства. Насправді брак державних ресурсів, який завжди відчувався в Біхарі й інших штатах Індії, дуже посилювався після того, як у 1990 році посаду головного міністра обійняв Лалу Прасад Ядав. Ядави — це джаті, що належать до варни шудр; вони становлять більшість населення штату. Історично в Біхарі, як і майже скрізь в Індії, у політиці домінували вищі касты, особливо брахмани. Проте за Лалу Ядава брахманів усунули від участі в місцевій політиці шудри. Щоб здобути владу, Ядави утворили політичну коаліцію з нижчими від себе кастами, а також із мусульманами, які не належать до кастової системи. Їхньою очевидною метою було витіснення вищих каст з владних позицій. Це пояснює таку кількість вільних вакансій. Люди, що мали первинну кваліфікацію інженерів, а також могли виконувати інші функції, що потребують високого рівня підготовки, належали до вищих каст. Лалу Ядав відмовлявся призначати їх на ці посади. Навіть попри те, що недієздатність держави, яка виникла в результаті цього, означала втрату ресурсів і неспроможність надавати громадські послуги, яких так потребували прибічники Лалу Ядава, він усіляко применшував важливість «розвитку», заявляючи, що вигоди від нього матимуть лише вищі касты.

Зламана Червона Королева

Індія — це загадка. Дуже бідна країна, де держава постійно зазнає фіаско, а політична система неефективна, і водночас одна з найбільших у світі демократій з інтенсивною політичною конкуренцією. Чим пояснюється така двоїстість? Ми говорили про те, що корені індійської демократії сягають стародавньої історії народного представництва, чим нагадують збори германських племен, які згадано в розділі 6. Але на цьому подібність із Європою закінчується. Якщо в Європі запрацювала Червона Королева й водночас розширилися можливості держави, набула інституційного характеру й зміцніла суспільна мобілізація, що в результаті зламало клітку норм, то в Індії нічого такого не сталося. Причини — у природі кастової системи та її стійкості. Поділ суспільства на касты не лише створив

жорстку ієрархію та нерівність у суспільстві, а ще й спотворив природу політики. Вічно розчленоване суспільство, яке воює саме з собою, нездатне відстежувати державні інститути чи спонукати державу до нарощування можливостей. Брахмани, що стоять угорі соціальної драбини, надто зайняті своїм домінуванням над іншими, а решта надміру занепокоєні своєю позицією в ієрархії. Кожен міцно замкнений у клітці норм. У минулому держава принаймні вважала своїм обов'язком підтримувати й захищати кастову систему, в усьому зміцнюючи клітку норм.

Коли ж після набуття незалежності настала демократія, каста визначили лінію фронту для політичної боротьби й витягнули з демократичної конкуренції всю енергію. Як спостеріг антрополог Бетей, «слабкість системи сільських панчаятів, здається, сягає своїм корінням накладання формально демократичних структур на соціальний субстрат, розчленований та ієрархічний за своєю природою». Це справедливо щодо демократичної політики на рівні штатів і всієї країни. Червона Королева залишилася зламаною, позаяк кастове розділення завадило державі організуватися за межами наявної суспільної ієрархії, зробити політиків відповідальними та поставити державу на службу народу. Натомість кастові політики часто ще більше руйнують потенціал держави, що ми й побачили в Біхарі.

Що стосується злиднів, зламана Червона Королева має цілком передбачувані наслідки. Але і в більш фундаментальному сенсі вона означає, що навіть у контексті демократичної політики свобода відсутня не тільки для далітів, а для всіх індійців, над якими продовжує домінувати соціальна ієрархія та клітка норм.

---

³⁰ Частина індуїстських священних текстів. — *Прим. ред.*

ДИЯВОЛ — У ДЕТАЛЯХ

Європейське розмаїття

Попри те, що «європейські ножиці», як ми переконалися в розділі 6, привели більшість країн континенту в коридор або близько до нього, у наступні кілька століть у Європі зберігалось і збільшувалось неабияке розмаїття. Англія рухалась всередині коридора до більш кооперативної форми правління, водночас переживаючи поглиблення можливостей держави.

Швейцарська Конфедерація, затиснена між Францією, Італією, Південною Німеччиною та Австрією, також увійшла в коридор і створила «громадянську армію» для захисту від Габсбургів, а також потужні збори, що контролювали політику. За словами Нікколо Макіявеллі, записаними в його праці «Державець» 1513 року,

Рим і Спарта багато століть були озброєні та вільні. Швейцарці також надзвичайно добре озброєні й дуже вільні.

І справді, Том Скотт підсумовує загальну думку істориків про те, що швейцарські селяни були «вільні від феодальної повинності й, на знак цієї свободи, ці горяни носили зброю й вимагали “поваги до їхньої честі” навіть від знаті... Їхня середньовічна кланова структура була мало схожа на те, як ми уявляємо демократію, проте ці селяни були “вільні»». Далі на північ, у Пруссії, склався геть інший тип держави, деспотичний характер якої окреслив французький філософ Вольтер:

Інші держави володіють армією, а в Пруссії армія володіє державою.

Натомість на півдні — в Албанії та Чорногорії — ситуація була відмінна: централізована державна влада там не утворилася, і країни переживали тотальне насильство, по суті, аж до ХХ століття. Ось як чорногорський письменник і мислитель Мілован Джилас описував масштаб кривної ворожнечі в 1950-ті роки на прикладі історії власної родини:

Чоловіки кількох поколінь загинули від рук чорногорців — людей тієї самої віри й імені. Дід мого батька, двоє моїх дідів, мій батько і дядько — усіх було вбито, наче на них лежало якесь страшне прокляття... Покоління за поколінням цей кривавий ланцюг не уривався. Спадкові страх і ненависть ворожих кланів були сильніші за страх і ненависть до спільного ворога — турків. Мені здається, що я народився з кров'ю в очах. Перше, що я побачив, була кров. Моїм першим словом було «кров» і вперше я скупався в крові.

Як пояснити такі розбіжності? Чому ці європейські утворення пішли такими відмінними стежками, почавши фактично в однакових умовах?

У цьому розділі ми пояснимо, як наша концептуальна основа допоможе нам відповісти на це питання; водночас ми покажемо, як вона проливає світло на наслідки політичних, інтернаціональних, економічних і демографічних змін, які часом називають «структурними факторами». Зазвичай, дискутуючи про структурні фактори, соціологи стверджують про те, що вони за своєю природою близькі до деяких типів економічного і політичного розвитку: наприклад, війна і військова мобілізація начебто стимулюють можливості держави, тимчасом як вирощування деяких сільськогосподарських культур (як-от цукру, бавовни тощо) призводить до деспотизму, а інших (таких як пшениця) — готує умови для демократичної політики. Наша концепція показує, що це не завжди так. Однакові структурні фактори по-різному впливають на політичну траєкторію державного утворення залежно від панівного балансу сил між державою і суспільством.

Основну ідею цього відбиває рисунок 1 із розділу 2, який підсумовує нашу концепцію, відтворену на рисунку 2. З нього чітко видно, що в цілому однакові умови щодо потужності держави й суспільства не гарантують, що два різні утворення підуть тим самим шляхом. Це залежить від того, чи стоять вони з одного боку від межі, яка відокремлює області Деспотичного, Закутого і Відсутнього Левітанів. Ця схема також показує, що наслідки структурних факторів бувають дуже відмінними — залежно від того, з якої позиції почала рух та чи інша нація. Візьмімо підвищення можливостей держави, якому на схемі відповідає вертикальна стрілка (можливості держави ростуть, а суспільство залишається незмінним). Як показує стрілка 1 на схемі, цей рух може ввести державне утворення в коридор. Але водночас ця сила може вивести з коридора суспільство, яке в нього увійшло, й скерувати його в бік Деспотичного Левітана, що ілюструє стрілка 2. Або ж цей рух може взагалі не мати таких наслідків, адже суспільство з Відсутнім Левітаном усього лише трохи наближається до коридора, проте його мета залишається незмінною (стрілка 3). Тож коли мова заходить про ефект структурних факторів, то диявол однозначно ховається в деталях.

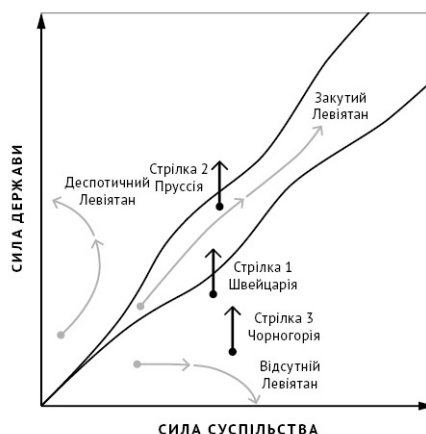

Рисунок 2. Дивергенція наслідків зростання могутності держави.

Далі в цьому розділі ми розвинемо ці ідеї, спершу зосередившись на європейській історії, зокрема на контрасті між Швейцарією, Пруссією і Чорногорією, а також на

дуже специфічному структурному факторі — зростанні потенціалу й могутності держави, спричиненому військовою мобілізацією і війною. Ці ідеї та їхнє застосування стосуються не лише європейської історії. Ми покажемо, що вони також корисні для розуміння того, як нещодавні великі потрясіння призвели до дуже розмаїтих результатів, наприклад, у контексті розпаду Радянського Союзу, який породив низку нових держав у Східній Європі та Азії. Наостанок ми поговоримо, як перша хвиля економічної глобалізації в другій половині XIX століття вплинула на окремі постколоніальні суспільства, та насамперед зосередимося на розбіжностях між Коста-Рикою і Гватемалою.

Війна створила державу, а держава — війну

Ці слова — цитата з праць політичного соціолога Чарльза Тіллі, який сформулював одну з найвідоміших теорій про вплив специфічного структурного фактора — підвищеної вірогідності й загрози міжнародних збройних конфліктів — на розбудову держави. Застосувавши цю ідею до Західної Європи в період ранньої Нової доби, він припустив, що після військової революції утворилася напружена атмосфера, яка і призвела до появи сучасних держав. Військова революція дала багато видів портативних і потужних озброєнь, нову військову тактику й покращені фортифікації. Згодом з'явилися постійні армії та посилювалося міждержавне змагання. Тіллі вважає, що це революціонізувало й політику, позаяк держави були змушені створювати ефективніші системи стягнення податків і розбудовувати інфраструктуру, завдяки якій можна було б фінансувати, оснащувати і транспортувати численні війська. З погляду нашої теорії це означало стимулювання сил держави з метою задоволення військових потреб. Тіллі мав рацію в тому, що такі явища, як показує стрілка 1 на рисунку 2, можуть кардинально змінити динаміку політичного розвитку. Проте можливі й зовсім інші наслідки.

Випадок Швейцарії чудово ілюструє твердження Тіллі, попри те, що побудова держави в такому випадку передувала військовій революції. Історично Швейцарія входила до складу Священної Римської імперії — держави-наступниці східної частини імперії Каролінгів. На чолі її все ще стояв імператор, та насправді вона була розчленована на велику кількість дрібних і відносно самостійних утворень: деякі з них брали участь в обранні імператора. Ми вже бачили, як у Північній Італії, розташованій доволі далеко від серця імперії — Німеччини, — ці державні утворення домоглися незалежності. Швейцарія також належала до периферії імперії, хоча й не була відділена й ізольована від неї Альпами, як Італія. Недосконалий контроль Священної Римської імперії над цим регіоном дозволив швейцарським одиницям політичного устрою — кантонам — утворити власну систему зборів. Ці кантони, частина з яких була сільськими, частина здебільшого міськими, відображали успадковану від германських племен широку модель зборів, які відродилися з послабленням імперії. Швейцарська Конфедерація постала в 1291

році, коли кантони Урі, Швіц й Унтервальден присягнули й підписали на луці над озером Люцерн у Рутлі «Бундесбріф» (Федеральну хартію) (див. мапу 12). Ця хартія була спробою централізувати владу і, зокрема, стосувалася питань громадського порядку й беззаконня. У її першій статті йшлося:

Цим народ долини громади Урі, уся громада долини Швіц і населення нижнього Унтервальдену визнають жорстокість нинішнього часу і для власного захисту обіцяють допомагати одне одному всіма можливими способами, порадами й послугами, людьми і добром у своїх долинах і поза ними проти будь-кого, хто вчинить проти них або серед них насильницькі дії чи кривду щодо людини та майна.

По суті, то був пакт, який зобов'язував три кантони приходити на допомогу одне одному, а також окреслив межі для розв'язання суперечок, ухваливши, що «у випадку виникнення суперечок між людьми, зв'язаними цією присягою, найрозсудливіші з конфедератів мають залагодити негаразди між сторонами. Решта конфедератів мають захищати цей вердикт від будь-кого, хто його заперечуватиме». Хто «найрозсудливіший», тут не уточнено, проте цю статтю можна тлумачити як таку, що призначає арбітраж в одному з кантонів, якщо два інших або мешканці двох інших вступають у суперечку. Чи не в цьому коріння славнозвісної швейцарської схильності до компромісів?

Мапа 12. Європейська дивергенція: Бранденбург-Пруссія, Швейцарія і Чорногорія.

Урі, Швіц й Унтервальден були частинами Священної Римської імперії. Вони підпорядковувались австрійському герцогу Габсбургу і не мали права підписувати пакти. Габсбурги не схвалювали такої автономної організації, і їм уже точно не була до смаку стаття:

Далі ми одногосно присягнули й ухвалили, що в наших долинах не прийматимемо жодного судді, який одержав свою посаду за гроші чи іншу плату і який не є корінним мешканцем наших країв.

Тож суддів-Габсбургів там більше не терпіли. У 1315 році перша армія Габсбургів була розбита під Морґартеном. Згодом з'явилися нові пакти, й почалося розширення Швейцарської Конфедерації. Кантон Люцерн приєднався до неї в 1332 році. У Цюрихській Лізі 1351 року особливо наголошували, що кожен, хто ставить

свій підпис, має прийти на поміч усім і кожному, кому загрожують Габсбурги. У 1352 році до конфедерації ввійшов Гларус, а в 1353-му — Берн. Австрійський герцог Леопольд II зрештою надумав покласти край непокорі швейцарців, проте його військо в битві під Земпахом 1386 року зазнало поразки від об'єднаних сил конфедерації. У бою поліг і сам Леопольд, і багато місцевої знаті, що билася разом з ним. Але то ще не було звільненням швейцарців від влади Габсбургів. Із цим довелося зачекати аж до вирішальної війни 1499 року, яка закінчилася підписанням Базельського договору, що де-факто ратифікував автономію конфедерації. Нічим не стримувана побудова швейцарської держави «знизу» тривала все XV століття. У її процесі сільське населення відкупилося від будь-яких залишкових феодальних обов'язків, і з цим швейцарська шляхта поступово зникла. До цього часу в усій імперії стали помітні перетворення, що відбувалися серед швейцарців, і навіть виник вислів «schweytzer werden» — «пошвейцаритися». Для селян це означало домогтися свободи. Після 1415 року почали регулярно збиратися збори, що склалися з делегатів від усіх кантонів конфедерації. Фрібург і Золотурн доєдналися до неї в 1481 році, Базель і Шаффгаузен — у 1501-му, а в 1513-му — Аппенцель.

Відповідно до теорії Тіллі, усе це відбувалося в контексті зростання воєнної загрози з боку Габсбургів, тож для кантонів було вигідно об'єднуватися й розширювати можливості швейцарської держави. Перемога під Земпахом показала перевагу швейцарської піхоти навіть над лицарями в обладунках. Ще в 1424 році Флоренція просила в Зборів Конфедерації прислати їй своїх найманців, а в наступні кілька століть надання таких військ країнам Європи, які воювали, стало для швейцарців своєрідною спеціалізацією. Спершу набір найманців здійснювали децентралізовано — переважно приватні підприємці й різні кантональні органи. Та невдовзі стало очевидно, що діяльність найманців становить загрозу безпеці держави і влади. Тому 1503 року Збори ухвалили закон про те, що будь-яке вербування рекрутів має схвалити більшість її депутатів. Це було зроблено задля того, щоб уникнути можливого зіткнення двох швейцарських армій між собою, як це сталося в 1500 році в Новарі, коли одна з них виступала на боці Франції, а друга — билася за Мілан. Остаточний мир з Габсбургами не усунув загрози з боку Франції, Мілана та герцогів Вюртембергських, тож, попри розбудову держави, швейцарці й далі відчували гостру потребу у військовій силі.

У випадку Швейцарії постійна воєнна загроза, зокрема з боку Габсбургів, які могли в будь-яку мить спробувати відновити в країні владу Священної Римської імперії, видається важливим стимулом, який зміг об'єднати від природи індивідуалістичні кантони й міста у велику конфедерацію, централізувати в ній владу й употужнити можливості держави. До цієї централізації швейцарські кантони радше перебували поза коридором, покладаючись у розв'язанні суперечок і підтриманні ладу на кланову структуру, а не на закони й авторитет держави. Утім, це також свідчить про те, що швейцарські селяни були вільні, а суспільство перебувало в мобілізованому стані. Централізація, що розпочалася в 1291 році,

відбувалася в контексті суспільства, достатньо сильного, щоб витримати й урівноважити могутність держави, що постійно набирала на силі. Вона стимулювала просування в коридор, активізувавши процес поступового нарощування можливостей і держави, і суспільства.

Рух суспільства і держави всередині коридора створив не тільки передумови для свободи, а й, що передбачувано, можливості та стимули для економічного добробуту. Швейцарці спершу стали відомі своїми годинниками, потім — виробництвом промислової техніки, а нині запанували у світовій фармацевтиці. Скориставшись перевагами свого поголів'я корів і якості молока, вони стали основними виробниками шоколаду. Швейцарія має найвищий у Європі дохід на душу населення (якщо не враховувати маленьких держав-анклавів, як-от Люксембург і Монако).

Як сказав Тіллі, війна «створила» швейцарську державу, але водночас вона «створила» і її суспільство. У Швейцарії збудували одну з найсильніших демократій Європи. Однак, як показує рисунок 2, цей процес не був нічим визначений наперед. Загроза війни може дати поштовх і зовсім іншій динаміці.

Яку державу створила війна

Не доведеться довго мандрувати Європою, щоб переконатися: війна, яка створює державу, у різних обставинах породжує дуже відмінні її типи. Яскравий приклад — Пруссія. Попри те що Пруссія ніколи не належала до Священної Римської імперії, у 1618 році вона об'єдналася з Бранденбургом, який був її частиною. Керівна династія Бранденбургу — Гогенцоллерни — зійшла на престол Пруссії-Бранденбургу під титулом курфюрстів²¹. То були тяжкі часи: тривала Тридцятилітня війна, армії перетинали Європу вздовж і впоперек. Курфюрст Георг-Вільгельм щосили намагався відсторонитися від цього конфлікту, та був змушений змиритися, коли шведський король Густав II Адольф заявив, що нейтралітет неможливий. «Що ж мені робити? У них усі великі гармати» — такою була відома відповідь Георга-Вільгельма. Бранденбург, втративши не менше половини населення, був фактично спустошений.

У 1640 році на престол зійшов новий курфюрст — Фрідріх-Вільгельм. Він правив сорок вісім років і проклав новий курс для Бранденбургу-Пруссії, заслуживши собі ім'я «Великого Курфюрста». Досвід Пруссії в Тридцятилітній війні переконав Фрідріха-Вільгельма в тому, що його країні теж потрібні «великі гармати». Він сказав про це так:

Я знаю, що таке нейтралітет. Навіть за найсприятливіших обставин він не приносить нічого доброго. Я заприсягнув ніколи не залишатися нейтральним, поки живу на світі.

Це означало збільшення можливостей держави. Завдяки «великим гарматам» держава отримує більше контролю. Але, щоб здобути ці гармати, потрібно підвищити податки. Зібрати більше податкових надходжень було б легше, якщо

підсилити владу держави над суспільством, — саме до цього й удався Фрідріх-Вільгельм. Раніше питання податків необхідно було обговорювати з різними представницькими органами, такими як ландштат Кумарку в Бранденбурзі. Для початку курфюрст спробував одержати від нього постійний дозвіл на оподаткування, що звільняло його від необхідності безкінечно звертатися до ландштату по схвалення. У 1653 році він домовився про так звану Бранденбурзьку поступку, яка дала йому 530 тисяч талерів за шестирічний термін. По суті, Фрідріх-Вільгельм тепер одноосібно збирав усі податки замість ландштату Кумарку. В обмін на це він повністю звільнив від податків знать, з якої складалася одна з палат. Це була кмітлива стратегія «розділяй і володарюй», унаслідок якої різні палати ландштату більше не мали причин об'єднуватися проти нього. Далі він здобув аналогічну поступку від ландштату Пруссії.

Відтак Фрідріх-Вільгельм перебрав на себе владу штатів і почав збирати податки без їхньої згоди: він мав змогу це робити, бо рішення 1653 року дозволило йому почати створення податкової адміністрації. У 1655 році він заснував *Kriegskommissariat* («військовий комісаріат»), на який було покладено функції збирання податків й організації війська. До 1659 року ландштати зовсім занепали й опікувалися лише місцевими справами. Фрідріх-Вільгельм також перетворив королівську раду, що складалася з кількох аристократів, на адміністрацію, до якої набрав професійних чиновників. Упродовж 1348–1498 років у Центральній Європі було засновано 16 університетів; у 1648-му відкрилося ще 18 нових. Це означало появу великого резерву висококваліфікованих кадрів, які зналися на римському праві і яких можна було залучити на посади в меритократичному державному апараті. Керувати різними територіями, що перебували під владою курфюрста, призначали губернаторів. Після 1667 року було запроваджено непрямі податки на ремесла. Управління найвищими володіннями двору також було реформовано: цю землю віддали приватним господарям в оренду, що різко збільшило урядові доходи. До 1688 року Бранденбург, Пруссія і Клеве-Марк — найбільші з регіонів — сплачували щорічно до одного мільйона талерів податків; ще близько 600 тисяч надходило з інших земель під контролем Фрідріха-Вільгельма.

У 1701 році син Фрідріха-Вільгельма Фрідріх III перетворив Бранденбург-Пруссію на Королівство Пруссія й коронувався під іменем короля Фрідріха I. Його син на ім'я Фрідріх-Вільгельм I (якого не слід плутати з Великим Курфюрстом попереднього століття, що мав таке саме ім'я) правив з 1713 по 1740 рік, а його внук Фрідріх II (відомий як Фрідріх Великий) — упродовж 1740–1786 років. Батько і син розширили проекти, розпочаті Великим Курфюрстом.

У 1723 році державний апарат знову реструктуризували: було створено Генеральну Директорію, що об'єднала в собі колишній військовий комісаріат з управлінням найвищими володіннями, поставивши всіх чиновників на військову службу. У 1733-му Фрідріх завершив реорганізацію базового військового набору. Він поділив усю територію країни на кантони по 5 тисяч господарств, від кожного з яких набирали один полк. Кожного хлопчика віком від 10 років вносили в

рекрутські списки. Хоч деякі групи населення й представники певних професій звільнялися від набору, до списків потрапляла приблизно чверть усього населення чоловічої статі. Так було різко збільшено потенційну чисельність армії. У 1713 році, у мирний час, в армії служило близько 30 тисяч солдатів. До 1740 року, коли на зміну батькові прийшов Фрідріх Великий, ця кількість зросла до 80 тисяч. Тим часом його батько зміг збільшити податкові надходження майже наполовину. Фрідріх Великий мав нову стратегію щодо розширення податкової бази та військової машини Пруссії: він розпочав агресивну територіальну експансію.

Тож, можливо, війна й створила Пруську державу, але зробила її вкрай деспотичною. Саме цього і прагнули її правителі. Сам Великий Курфюрст наголошував: «Поки Бог дає мені дихання, я правитиму своєю землею, як тиран». Фрідріх Великий, погоджуючись із ним, зауважував:

Добре керований уряд мусить мати міцно усталену систему... у якій фінанси, політику і військову справу об'єднано для досягнення єдиної мети — зміцнення держави й розширення її влади. Таку систему може забезпечити лише одна голова.

У XVI столітті Пруссія, як і багато інших частин Священної Римської імперії, перебувала всередині коридора, де потужні ландштати стримували монархію. Як показує стрілка 2 на рисунку 2, війни, які зміцнили державну владу, виштовхнули її з коридора, — результат, геть відмінний від того, якого досягла Швейцарія. Пруссія, не озираючись, швидко прогресувала в бік деспотизму.

Це мало цілком передбачувані наслідки для свободи, що, на відміну від Швейцарії, аж ніяк не процвітала, а була повністю придушена. Британський посол Г'ю Елліот зазначав:

Пруська монархія нагадує мені незору в'язницю, у центрі якої сидить великий сторож, зайнятий лише тим, щоб наглядати за в'язнями.

Свобода на високогір'ї

Війни можуть створювати не лише Закутого і Деспотичного Левітанів. Чорногорія колись мала багато спільного зі Швейцарією. Вона також була частиною Римської імперії, хоча й більш віддаленою від центру, із такою самою гірською екологією та економікою, що ґрунтувалася на пасовищному тваринництві. Відомий історик Фернан Бродель підкреслював, що в різних природних зонах Європи виникали відмінні суспільства, зауважуючи, що «гори — це гори, тобто насамперед перепона, а отже, прихисток і земля вільних людей». Вільних, як швейцарці. Але в певному розумінні чорногорці з албанцями також мали достатньо свободи. Едіт Дургам, одна з перших європейок, що систематично вивчала Балкани, розпочала свою відому книжку «Висока Албанія» з рядка із вірша Теннісона «Віддавна свобода живе у верховині». Проте взаємозв'язок між цією свободою і державністю непростий. Як ми вже бачили, розширення держави часто наражається на опір, тому що народ бажає зберегти свою незалежність від влади. Саме це сталося в Чорногорії, попри те, що країна весь час жила в стані воєнної загрози.

До 1852 року Чорногорія, по суті, була теократією, але такою, де правитель--єпископ (владика) не мав влади примусу над кланами, що домінували в суспільстві. Відвідавши в 1807 році Чорногорію, французький генерал Мармон спостеріг: «Владика — статечний чоловік років п'ятдесяти п'яти, сильний духом. Поводиться він в усьому шляхетно й гідно. Та його незаперечно законну владу ніхто в країні не визнає».

Ключ до розуміння того, чому все було саме так і чому в Чорногорії не утворилася держава, полягає в тому, що на початку країна стояла далі від коридора, ніж Швейцарія. Її склали групи, клани і племена, яким не були притаманні елементи централізації, що швейцарцям дісталися від Каролінгів. Чорногорія дуже схожа на інші суспільства на кшталт тів, що активно опиралися централізації державної влади. Як зауважив один дослідник: «Неодноразові спроби встановити централізований уряд суперечили племінній лояльності». Почати бодай якимось координувати свої дії клани змусила війна з Османською імперією. Незадовго до вирішальної битви під Крусами 1796 року рада ватажків чорногорських кланів зібралася в Цетине й ухвалила закон під назвою «Стега» (або «Стягування»), проголосивши об'єднання головних земель Чорногорії. Два роки по тому вони знову зібралися й погодилися скликати «раду» з п'ятдесятьох членів: фактично вперше в країні з'явилася інституціоналізована структура уряду, вища за плем'я. Перша спроба владика Петра I ухвалити кодекс законів у 1796 році відбиває те, що порядок у суспільстві регулювався інститутом кривної помсти і містив такі положення:

Якщо чоловік ударить іншого рукою, ногою або чубуком, то мусить заплатити йому штраф у п'ятдесят цехінів. Якщо той, кого вдарили, одразу вб'є нападника, його не має бути покарано. Так само не має бути покарано того, хто вб'є злодія, заскочивши його на крадіжці.

Якщо чорногорець із самозахисту вб'є людину, яка його образила... таке вбивство вважається незумисним.

Це більше схоже на «Салічну правду» Хлодвіга і кодекс законів короля Альфреда, ніж на сучасну правову систему. Але в цьому випадку не було жодних зусиль задля державотворення, як у Хлодвіга й Альфреда. Ворожнеча точилася далі, а дій централізованої влади геть не було видно.

Брак державної влади й домінування кривної ворожнечі відчувалися достатньо довго, тож у 60-ті роки XX століття антрополог Крістофер Бем зміг реконструювати їх в усіх деталях. Учений підкреслює суттєву складність для існування центральної влади в Чорногорії: «Лише тоді, коли їхній головний проводир спробував інституціоналізувати примусові заходи для контролю ворожнечі, члени місцевих племен почали активно відстоювати свої давні традиції. Це сталося тому, що вони сприйняли це втручання як загрозу їхній базовій політичній автономії». Бем має на увазі спробу владика Негоша встановити в Чорногорії 40-х років XIX століття державну владу. Джилас проаналізував ту саму ситуацію так:

Це було зіткнення двох принципів — держави і клану. Перша стояла за порядок і націю, проти хаосу і зради. Другий — за кланову свободу і проти свавілля знеособленої центральної влади — сенату, гвардії, капітанів.

Джилас згадує, що реформи Негоша негайно наразилися на опір у формі заколоту кланів Піпері та Црмніца, позаяк «започаткування уряду і держави поклато б край незалежності та внутрішній свободі кланів». На зміну Негошеві прийшов його племінник Данило, який у 1851 році проголосив себе першим світським князем Чорногорії, проте його проект побудови чогось схожого на державу так само натрапив на опір. Спроба підвищити податки в 1853 році спричинила повстання, у ході якого клани Піпері, Кучі та Белопавличі проголосили себе незалежними державами. Один з Белопавличів у 1860 році скоїв убивство Данила.

Війна створила дуже відмінні типи державності у Швейцарії та Пруссії, проте в Чорногорії, а також, між іншим, і в сусідній Албанії цього не відбулося взагалі — суспільство залишалося дуже розчленованим і підозрілим щодо центральної влади. Чорногорці боролися проти турків-османів не шляхом створення потужної централізованої держави, а за рахунок власної племінної структури. Будь-якого тиску з метою підвищення державного потенціалу, що його показує стрілка 3 на рисунку 2, не вистачило б для наближення Чорногорії чи Албанії до коридора. Вони залишалися з Відсутнім Левіятаном.

У нашій теорії наголошено на цих сповнених іронії наслідках опору свободі. Навіть залишившись вільними від державного контролю та зберігши егалітаріанську кланову структуру, чорногорці продовжували жити в умовах домінування й невпевненості, спричинених постійною ворожнечею. Для них це було краще за домінування Османської імперії чи владики, проте й до свободи від цього було дуже далеко. Суспільство було постійно озброєне й озлоблене. Цікаве питання: чому, на відміну від багатьох інших бездержавних суспільств, таких як ашанті, тів і тонга в Африці, чорногорці й албанці не виробили норм, щоб контролювати ворожнечу та постійне насильство. Єдиноможлива відповідь: через невпинні війни на Балканах. У цих суспільствах насильство мусило бути частиною будь-якого порядку, і це ускладнювало створення бодай якогось ненасильницького суспільного ладу.

Важливі відмінності

Читачі, знайомі з нашою попередньою книжкою «Чому нації занепадають», побачать певні паралелі між описом дивергенції наслідків структурних факторів у цій праці та ролі малих інституційних відмінностей у критичних точках, про які ми писали раніше. У книжці «Чому нації занепадають» ми говорили про те, як великі потрясіння можуть призвести до дуже різних реакцій — залежно від інститутів, які превалюють у суспільстві. У нашій новій теорії ми йдемо ще далі, адже в ній розрізнено суспільства під контролем деспотичних держав і ті, що не мають централізованої держави; крім того, її безпосередньо зосереджено на динаміці

можливостей держави та здатності суспільства контролювати державу й еліти. Така збагачена концептуальна основа породжує більш ґрунтовну дискусію, розкриваючи джерела дивергентної поведінки: зміни в структурних факторах можуть пересувати нас у різні частини рисунка 2. Ця концепція висвітлює динамічні наслідки таких відмінностей, що суттєво виходить за межі висновків попередньої книжки. Наприклад, Пруссія, так само як і Швейцарія, була здатна створити державний потенціал перед лицем загрози міжнародної війни, проте це призвело до зовсім іншого шляху еволюції держави.

Відповідно до нашої теорії, Пруссія зрештою сформувала менший державний потенціал, ніж Швейцарія. На перший погляд, це може здатися парадоксом. Хіба таке спрямування сил на контроль суспільства, збільшення доходів і ведення воєн не мало б привести до величезного зростання можливостей? Те, що цього не сталося, — один зі специфічних висновків нашої теорії, на чому ми вже наголошували в розділі 2. За відсутності ефекту Червоної Королеви розвиток можливостей держави залишається неповним.

Зупинімося на одній із базових громадських послуг, які держава має надавати суспільству, — розв'язанні суперечок і судочинстві. Пруссія створила деспотичну державу, проте зробила це без участі суспільства. У результаті державні інститути було збудовано на готових феодалських структурах. Нова система гідності злилася зі старою структурою, яку один історик описав як «таку, що ґрунтувалася на заступництві аристократії, спадковості, аматорстві і, часто, правах землеволодіння». Останній чинник був особливо помітний у високому статусі кількох аристократичних родин: Гайніців, фон Реденсів, фон Гарденберґів, фон Штайнів, Дехенів і Герхардів — їхня рідня переважала в державному апараті. Заповнивши собою всі вищі посади, вони інтенсивно пригнічували кріпацтво, яке виконувало 80 % робіт у сільському господарстві. Досягали вони цього завдяки контролю над маноріальними судами, які могли призначати покарання — від невеликих штрафів за дрібні правопорушення до тілесних кар та ув'язнення. Отже, в країні не вершилося правосуддя, а радше відбувалося систематичне використання судів для підтримання феодалського ладу. Попри приголомшливу позірність цієї системи, деспотичній владі було не так легко провадити свою політику. Унаслідок такого браку можливостей, незважаючи на величезні обсяги податкових надходжень і військових витрат, у 1806 році прусська армія зазнала нищівної поразки під Єною. Великою перевагою французів стало те, що прусською армією номінально командував троє людей. Вони мали п'ять різних стратегічних планів, узгодити які між собою їм не вдавалося.

У Швейцарії склалася зовсім інша ситуація. Створення Швейцарської Конфедерації 1291 року було зумовлене об'єктивною потребою розв'язання суперечки, якої не могли забезпечити габсбурзькі суди. Магістратів обирали на місцевому рівні, тож держава була вибудована знизу вгору через низку присяг, домовленостей і пактів, які реорганізували автономію і самоврядування суспільства. Про феодалські побори просто забули або скасували їх у результаті

переговорів. Маноріальні суди поступово заступила рівність перед законом. Швейцарці викорінили той тип місцевого деспотизму, з яким довелося змиритися пруським селянам (хоч вони й намагались опиратися йому за будь-якої слушної нагоди).

* * *

Озброєні нашою новою концепцією, ми можемо тепер по-новому підійти до деяких найголовніших моментів європейської історії — про деякі з них ми говорили в книжці «Чому нації занепадають». Натомість тепер ми маємо додаткову інформацію щодо динаміки, яка справила вплив на європейські країни й суспільства.

Поворотними в історії Європи стали XIV і XV століття, коли після «чорної смерті» стався катастрофічний демографічний колапс. Як уже відомо з розділу 6, феодалний лад, який хоч і не зміг повністю зруйнувати баланс між державою і суспільством в Англії, надав елітам значну перевагу в їхньому контролі над селянами й суспільством у багатьох країнах Європи. Зі скороченням кількості населення і зростанням самовпевненості суспільства, пов'язаної з нестачею робочої сили, феодалні еліти почасти втратили контроль і можливості стягувати податки й застосовувати примусову працю своїх кріпаків. Селяни вимагали зменшити їхні зобов'язання і, попри феодалні обмеження мобільності робочого люду, почали залишати маєтки. Згідно з нашою концепцією ця зміна корелює з розширенням впливу суспільства, що в багатьох частинах Західної Європи спричинило відхід від деспотичного контролю еліт і держави над суспільством. То був суттєвий крок уперед усередині коридора. Тим часом у Східній Європі, де до XIV століття домінування землевласників та еліти відчувалося сильніше, усе сталося зовсім інакше. У цьому випадку мобілізація селянства була більш обмежена і виявилась недостатньою для пересування цих регіонів ближче до коридора: саме тому влада Деспотичного Левіятана не зазнала серйозної шкоди. Унаслідок такої конфронтації відбулося «друге закріпачення», яке значно посилило домінування еліт над суспільством. У контексті зменшення кількості населення по всій Європі та зростання попиту на продовольство на Заході впливові землевласники Сходу були зацікавлені в підвищенні вимог до селянства, досягти якого вони могли, тільки посиливши гноблення. До кінця XVI століття на Сході склалася набагато жорсткіша система експлуатації кріпаків. Тому в той час, як Англія, Франція і Нідерланди рухалися вперед коридором, Польща, Угорщина й інші країни Східної Європи дедалі глибше занурювалися в царину Деспотичного Левіятана.

Потенційний різний вплив на політичний розвиток країни зумовлений не лише воєнними загрозами та демографічними катастрофами, а й великими економічними можливостями. Однією з таких подій, що докорінно змінила траєкторію руху Європи, стали відкриття Нового Світу Христофором Колумбом і подорож за мис Доброї Надії Бартоломеу Діаша. І знову різний баланс між державою і суспільством дав відмінні результати. В Англії, як ми вже зазначали в розділі 6, суворі обмеження того, що корона та її союзники могли робити для монополізації заморської торгівлі, означали, що від цих економічних можливостей

матимуть вигоду нові групи купців. Це стимулювало зміцнення й рішучі дії суспільства в тривалій боротьбі з короною. Купці, які вже одержали зиск від торгівлі з Новим Світом, бажали її продовжувати, і тому стали головними прибічниками Парламенту в Громадянській війні 1642–1651 років, а згодом склали основний сегмент опозиції Карлу II і Якову II в тих подіях, що призвели до Славної революції. В Англії ці нові економічні можливості зрушили баланс між державою і суспільством у бік останнього, натомість в Іспанії та Португалії, де монархії змогли створити монополії заморської торгівлі, цього не сталося. Таку відмінність можна пояснити насамперед тим, що первісно баланс сил у цих країнах схилився на бік еліт. Римську Іберію також завоювало германське плем'я вестготів, які залишили у спадок свої збори, пізніше інституціоналізовані як кортеси Кастилії, Леону й Арагону (див. мапу 8 у розділі 6). Проте втрималися вони тільки на півночі країни, коли в VII столітті почалося арабське завоювання, що виштовхнуло Іберію з коридора. Відвоювання півострова в арабів, так звана Реконкіста, значно посилювало деспотичні інстинкти в іберійських державах. Деспотичнішим монархіям Іспанії, Португалії та їхнім союзникам зрештою вдалося успішно взяти під контроль економіку й монополізувати торгові можливості на Атлантиці. Завдяки цьому їм не довелося зіткнутися з потужною опозицією і вони змогли самі стати багатшими, сильнішими й деспотичнішими, тоді як суспільство було скалічене. На Піренейському півострові деспотизм ніколи не припинявся.

Схожі наслідки мала й інша велика економічна можливість. У розділі 6 ми вже зазначали, що в Британії після Промислової революції пришвидшилися темпи суспільної трансформації та ефект Червоної Королеви. Ці зміни відкрили безліч нових економічних можливостей, і ними здебільшого скористалися люди найрізноманітніших соціальних прошарків і груп суспільства. Проте в тих частинах Європи, які вже далеко відійшли вбік, такого ефекту Червоної Королеви не було. В Імперії Габсбургів та в Російській імперії, як ми розповідали в книжці «Чому нації занепадають», Деспотичний Левітан міцно тримав суспільство у своїх лапах і навіть опирався новим технологіям та будівництву залізниць, щоб це не пробудило до життя послаблене суспільство.

Отже, в усіх цих прикладах ми бачимо однакову схему. На обриси європейської історії, як і на історію інших країн світу, значною мірою впливали великі потрясіння, та найбільше цей вплив помітний там, де між суспільством і державою встановився баланс сил.

На верфі імені Леніна

Дивергентний вплив великих потрясінь притаманний й іншим найважливішим епізодам історії, зокрема розпаду Радянського Союзу в 1991 році. Радянська держава була ідеальним взірцем Деспотичного Левітана в себе вдома, у Росії, а також слугувала джерелом деспотичної влади у Східній Європі та в радянських республіках Азії. Коли в 1991 році імперія розпалася, відбувся різкий занепад

державної влади. Як писав про це у своєму есеї «Сила безсилив» чеський драматург і дисидент, тоді ще майбутній президент Вацлав Гавел,

не лише диктатура в усьому світі базується на тих самих принципах і має ту саму структуру... кожна країну пронизує мережа інструментів маніпуляції, що їх контролює супервладний центр у своїх інтересах.

Однак тепер було зруйновано не тільки радянські «інструменти маніпуляції», а й усі можливості держави, що дозволяли контролювати суспільство. Нові незалежні країни залишилися без податкових систем й багатьох інших аспектів сучасної адміністрації.

Усе це, певна річ, сталося не миттєво. План Михайла Горбачова, який прийшов до влади в 1985 році, полягав не в тому, щоб зруйнувати Радянський Союз, а щоб дати йому нове життя. Він розпочав політику «гласності» й «перебудови». Насамперед Горбачова цікавила перебудова, яка мала означати зміну конфігурації інститутів і стимулів застійної радянської економіки. Проте він боявся, що безкомпромісні партійці ніколи не підуть на ці реформи, тому спробував додати до них відкритість політики, яка мала на меті послабити жорсткий курс цих функціонерів. Невідомо, чи передбачав він ризики, проте його стратегія призвела до масового збурення, зокрема в регіонах, які давно нарікали на централізований контроль Москви. Найпотужнішим це невдоволення виявилось у країнах Східної Європи та Балтії, які Радянський Союз окупував останніми — наприкінці Другої світової війни. Антирадянські протести спалахували й раніше: то були повстання 1956 року в Угорщині і «Празька весна» 1968-го, на якій Гавел нагострив свої політичні зуби, проте їх було придушено. У січні 1990 року Комуністична партія Польщі проголосувала за саморозпуск, а в грудні наступного року Михайло Горбачов був змушений оголосити про припинення існування Радянського Союзу. Росію невдовзі заповнили західні економісти й експерти, які зголосилися допомогти новому урядові з переходом до ринкової економіки й ліберальної демократії. Те саме відбувалося й у Польщі, проте ці дві країни пішли напрочуд різними шляхами.

Занепад державної влади, спричинений розпадом Союзу, мав різні наслідки, що залежали від того, як далеко на той момент кожна країна опинилася від коридора. Попри значну подібність цих країн, Росія значно глибше зайшла на територію Деспотичного Левіятана. Коли Горбачов прийшов до влади, Польща була стиснута залізним кулаком генерала Ярузельського, але стояла ближче до коридора, позаяк її держава, підтримувана Союзом, не так сильно домінувала над суспільством, а громадянське суспільство було не таким вихолощеним, як у Росії. Насправді Ярузельський опинився при владі після пробудження польського громадянського суспільства в 1980–1981 роках. Крах Радянського Союзу викинув Ярузельського з його крісла і підштовхнув Польщу в коридор.

Існували й інші, глибші відмінності. Наприклад, у Польщі не було масової колективізації сільського господарства, яку Сталін провів у Росії та Україні. Земля здебільшого залишилася у власності людей: це давало передих, простір для зростання громадянського суспільства в тіні серпа і молота. За іронією долі,

народження польського громадянського руху почалося з Гданської верфі імені Леніна. У вересні 1980 року там виникла незалежна профспілка «Солідарність» під проводом Леха Валенси. За наступний рік її філії розрослися, наче гриби, по всій Польщі, об'єднавши десять мільйонів членів — близько двох третіх усієї робочої сили. Уряд відповів на це воєнним станом і призначенням Ярузельського. Але до того часу «Солідарність» стала надто сильною, щоб її можна було так просто поставити на місце, тож ситуація зайшла в глухий кут. У січні 1989 року Ярузельський погодився на розподіл влади. У квітні «Солідарність» підписала з урядом Угоду круглого столу, яка дозволяла провести в червні того самого року вибори. Проте все було підлаштовано так, що комуністи, які залишили за собою місце, мали становити більшість, і Ярузельський знову став би президентом. Завдяки цим виборам він сподівався вгамувати «Солідарність». Усе було точнісінько так, як писав німецький драматург Бертольд Брехт про ставлення держави НДР до виборів у 50-ті роки:

Чи не було б для уряду легше

Розпустити народ

І набрати новий?

Утім Ярузельський прорахувався. Комуністична партія втратила всі місця, за які йшло вільне змагання, і це повністю підірвало легітимність усієї угоди. «Солідарність» вимагала більшого й до серпня сформувала уряд, призначивши прем'єр-міністром Тадеуша Мазовецького.

Перед Мазовецьким постало незавидне завдання — спланувати вихід із соціалізму. Першим була економічна реструктуризація: для її планування він призначив Лешека Бальцеровича. Цей план став одним із відомих прикладів так званої шокової терапії, різким «стрибком» у ринкову економіку. Бальцерович скасував контроль над цінами, дозволив державним підприємствам оголошувати банкрутство і встановив для них податки, щоб зумисно зробити їх неконкурентоспроможними перед новосформованим приватним сектором. Усі вони луснули, як одне! Національний дохід різко впав, почалися масові звільнення з тих державних підприємств, яким ще дозволялося животіти.

Суспільство відповіло на це протестами. Демократія не вгамувала робітничий рух, а спричинила нескінченну хвилю страйків через падіння доходів працівників і зростання безробіття. Після 250 страйків у 1990 році їхня кількість зросла до 305 у 1991-му, більше у 1992-му — до 6000 і понад 7000 — у 1993-му. Протести, демонстрації та страйки забезпечили важливе джерело тиску на уряд і допомогли виробити консенсус щодо його поточної програми. Після того як Валенсу обрали президентом, Бальцерович погодився допустити профспілки до дискусії про політику оплати праці, зокрема про оподаткування платні, яке на державних підприємствах було збільшене. До кінця 1991 року Бальцеровича звільнили, але перехідний період уже мобілізував суспільство. У 1992 році в Сеймі, польському парламенті, було двадцять вісім політичних партій і, певна річ, точилися запеклі дискусії щодо подальшого курсу. Попри такі розбіжності, Сейм зміг проголосувати

за «Малу Конституцію», що вводила змішану систему парламентаризму і президентства; вона діяла, доки в 1997 році нарешті не було ухвалено нову Конституцію. Тим часом Валенса спробував розширити свою владу за рахунок Сейму. Політичний компроміс, якого вдалося дійти в результаті, призвів до коригування економічного курсу країни. Уряд почав виділяти більше ресурсів державному сектору і намагався пом'якшити ефект шокової терапії. Було запроваджено новий загальний податок на дохід. У лютому 1993 року міністр праці Яцек Куронь запропонував створити трибічну комісію, у якій питання економічної політики обговорювали б уряд, власники підприємств і профспілки. Дехто на Заході був розлютований, адже побачив у цьому зрив переходу до ринкової економіки, проте це легітимізувало реформи й активізувало залучення суспільства, без якого годі було сподіватися ввійти в коридор, як це сталося в Росії.

Входження в коридор створило в Польщі умови для свободи, що дало змогу негайно збудувати потужну демократію за підтримки високо мобілізованого суспільства. Історія демократизації політики й розвитку громадянських прав зрештою переконала Європейський Союз прийняти Польщу до свого складу. Утім потрапляння в коридор не створює свободи; вона виникає лише тоді, коли до справи береться Червона Королева. У 2015 році до влади в Польщі прийшла партія «Право і справедливість», яка потрапила під санкції ЄС за спробу підірвати незалежність Верховного Суду. Свобода — це невпинна робота, надто для країн, які десятиліттями жили під деспотичною владою.

Здичавіння російського ведмедя

Коли навесні 1989 року генерал Ярузельський починав переговори із «Солідарністю», Горбачов запропонував свою власну, ретельно продуману схему демократизації Радянського Союзу. Частиною цього процесу було обрання Бориса Єльцина головою Верховної Ради РРФСР у травні 1990 року. Уже в серпні Єльцин зробив свою знамениту заяву, адресовану іншим регіональним лідерам: «Беріть стільки суверенітету, скільки можете проковтнути». Прихильники жорсткої лінії наважились на спробу державного перевороту, щоб зупинити неминуче, і взяли Горбачова від арешт. Проти путчу Єльцин відважно виступив, стоячи на башті танка. Переворот було зупинено, Єльцин переміг. У грудні Радянський Союз припинив своє існування, а ще до того, влітку 1991-го, Єльцин обійняв новий пост — президента Російської Федерації. Його політична платформа, завдяки якій він переміг чотирьох комуністів й одного затятого націоналіста, містила програму радикальних ринкових реформ — таких самих, як у Польщі. Демократія, економічні реформи — складалося враження, що російську деспотичну державу нарешті буде закуто.

Для виконання програми економічних реформ Єльцин обрав Єгора Гайдара, який, зі свого боку, для здійснення стрімкої приватизації державної промисловості призначив Анатолія Чубайса. Гайдар і Чубайс запропонували стратегію передання

основних активів Радянського Союзу в приватні руки. Навесні 1992 року уряд почав розпродавати дрібні фірми — крамниці й ресторани. Люди могли отримати у власність свої квартири безкоштовно або майже безкоштовно. Наприкінці 1992 року Чубайс узявся за великий бізнес. Великим і середнім підприємствам було наказано продати 29 % своїх акцій на «ваучерних аукціонах», а в жовтні 1992 року кожен дорослий росіянин мав змогу одержати ваучер номінальною вартістю 10 тисяч рублів, купивши його в місцевому відділенні Ощадбанку всього за 25 рублів. До січня 1993 року близько 98 % росіян отримали свої ваучери. Їх можна було продати або обміняти на акції тих чи інших компаній, коли ті будуть приватизовані.

Перший такий аукціон відбувся в грудні 1992 року. Згодом їх провели близько 14 тисяч підприємств. Утім більшість активів цих фірм перейшли в руки їхніх працівників і керівництва. Закон дозволяв працівникам і керівникам викупити 51 % (контрольний пакет) акцій фірми зі знижкою за кошти самої фірми. У результаті більшість активів приватизованих компаній перейшла до «своїх людей» за дуже низькими цінами. Навіть доволі широко розподілені акції згодом зосередилися в одних руках. Якщо в 1994 році працівники володіли 50 % середньостатистичного російського підприємства, то в 1999-му ця частка знизилась до 36 %. До 2005 року 71 % підприємств середньої і важкої промисловості та зв'язку мали одного акціонера, який був власником половини акцій.

Найбільш суперечливим етапом приватизації стали «заставні аукціони» 1995 року, під час яких найцінніші державні активи в секторі енергетики та природних ресурсів опинилися в руках групи людей з політичними зв'язками, які пообіцяли фінансувати нову президентську кампанію Єльцина. Ось як це сталося. Державні акції дванадцятьох високоприбуткових підприємств, зосереджених в енергетичному секторі, використали як забезпечення для банківських позик. Якби позики не було погашено, банки одержали б право продати ці акції. Насправді ж уряд із самого початку не збирався гасити ці борги. Із листопада 1996 до лютого 1997 року уряд продав акції енергетичних гігантів «Юкоса», «Сіданко» і «Сургутнафтогазу»: у кожному з цих випадків банки самі придбали акції на торгах, тимчасом як зовнішні цінові пропозиції було проігноровано чи дискваліфіковано. Після переобрання Єльцина в уряд увійшли дві особи, які мали безпосередній стосунок до цієї операції, — Володимир Потанін і Борис Березовський. Березовський разом з іншим олігархом Володимиром Гусинським контролювали ЗМІ, володіючи двома національними телеканалами.

Тим часом Єльцин домігся ухвалення конституції, яка встановлювала сильнішу владу президента. Ніхто не зміг виступити проти нього і, на відміну від Польщі, перехідний період у Росії не призвів до масової мобілізації суспільства. Не було активного спротиву заставним аукціонам; за ті гроші, які Єльцин одержав від нових прибічників, люди знову привели його до влади. Проте нова російська еліта скористалася своїми силами, щоб змусити державу до низки поступок. У 1996 році Міністерство економіки оголосило пиво безалкогольним напоєм, щоб головні виробники пива в Росії могли уникнути зростання податків. Проте еліти жили в

системі, угорі якої визрівав потужний потенціал деспотизму, і коли Єльцин пішов зі сцени, усі вони стали жертвами Володимира Путіна. Замість «ліберально-демократичної» держави, на виникнення якої сподівався Захід у 90-ті роки, нове століття принесло новий тип деспотизму, що почав консолідуватися за давнім радянським сценарієм.

Олександр Литвиненко був одним із тих, хто бачив це зсередини. Він працював оперативником у російському ФСБ, наступникові радянського КДБ. Це відомство навіть розташувалось у тій самій будівлі на площі Луб'янка. Литвиненко і все ФСБ були активно залучені до боротьби з чеченськими сепаратистами, яка розпочалась у 1994 році. У цьому конфлікті, як писав Литвиненко, «секретні служби мали велику свободу дій: могли затримувати, допитувати і страчувати без юридичних обмежень», як у давні добрі часи; й усе це відбувалося одночасно з «переходом Росії до ринкової економіки». Уряд вирішив створити новий надсекретний підрозділ зі скороченою назвою УРЗО³². Невдовзі до компетенції УРЗО ввійшли різноманітні види «діяльності»: до роботи над ними залучили й Литвиненка. Він пояснював:

Моєму підрозділу наказали спланувати вбивство Бориса Березовського, підприємця і політика з ближнього кола президента Єльцина. Причин нам не пояснювали, але в тому й не було потреби: Березовський був найпомітнішою постаттю серед олігархів.

Це була не зовсім та «шокова терапія», на яку сподівалися західні економісти, проте в ній одразу стала помітною діяльність нових служб безпеки. Пропозицією вбити друзів президента все не обмежилось. Вони накопичували величезні персональні статки. І досягали цього через змову з наркоторговцями і масовий рекет. Литвиненко згадував, як

до одного власника крамниці прийшли люди, які назвалися міліціонерами і стали вимагати грошей за протекцію. Сума, яку вони називали, місяць у місяць зростала: від 5 до 9, а згодом до 15 тисяч доларів і вище. Потім до торговця прийшли додому: його побили й погрожували вбити.

Литвиненко з жахом за цим спостерігав і все записував. Та кому ж довіритися? У липні 1998 року йому начебто трапилася така нагода. Єльцин призначив головою ФСБ відносного аутсайдера — колишнього підполковника КДБ Володимира Путіна. Литвиненко прийшов до нього і виклав карти на стіл: докладно розповів про всі злочини й здирництво, які зафіксував. Він пригадував: «Усю ніч перед нашою зустріччю я креслив таблицю з іменами, зв'язками тощо». Путін вдумливо вислухав і того самого дня завів на нього «справу». Литвиненка звільнили з ФСБ. Один друг сказав йому: «Олександр, я тобі не заздрю. Там змішані спільні гроші». Це означало, що Путін сам не гребував рекетом. Ще один спільний знайомий його попереджав: «Путін розчавить тебе... І ніхто не допоможе». У жовтні 2000 року Литвиненко втік з країни: йому і його сім'ї надала політичний притулок Велика Британія. Там він написав і видав дві книжки, у яких документально відтворив усе, що знав про корупцію і насильство в російській державі. Але у ФСБ довгі руки. 1 листопада 2006 року Литвиненко раптом захворів, після того як зустрівся в Лондоні

з двома колишніми агентами КДБ. Вони підкинули йому отруту (полоній-210) у чашку з чаєм: через три тижні він помер від гострої променевої хвороби.

Коли Путін прийшов до влади, з олігархами було покінчено: частину вислали за кордон, частину кинули за ґрати; їхні активи експропріювали, — хіба що це були вірні союзники Путіна. Найменші паростки свободи, які почали прокидатися після 1989 року, розчинилися. Нині в Росії незалежні ЗМІ зазнають гноблення, журналістів убивають. Політиків, які наважуються протистояти Путіну, — серед останніх можна згадати Олексія Навального, — ув'язнюють чи усувають від справи. Деспотизм повернувся, і його ніщо не стримує.

Чому ж «перехід» Росії зазнав такого прикрого фіаско? Найголовніша з причин — це те, що Росія перебувала надто далеко від коридора. Після розпаду Радянського Союзу, попри всі спроби відродити державні інститути, майже нічого не робилося для реформи служб безпеки. Ба більше, політики мали намір використовувати їх у своїх інтересах, як це було в Чечні. Джерело проблеми полягало в бракові суспільної мобілізації і навіть незалежних приватних інтересів, які були спроможні зупинити свавілля влади в державі й обмежити свободу дій на високому рівні, які дозволив Єльцин. Приватизація й економічна реформа самі по собі не змогли зумовити широкого легітимного розподілу активів, які могли б стати основою економічних кайданів для Левіятана. Завдяки цьому Путін відкотив назад здобутки 90-х і зміцнив новий деспотизм. Насправді нерівність, яка виникла внаслідок приватизації, зокрема після операції заставних аукціонів, не тільки знову зосередила основні активи Росії в руках обраних, а й повністю делегітимізувала процес реформування. Саме тому відроджений КДБ, очолюваний Путіним, легко встановив контроль над економікою і суспільством.

Росія стояла задалеко від коридора. І хоча розпад деспотичного Союзу підштовхнув її в належному напрямку, цього виявилось недостатньо для стримування російської держави, яка, одразу ж підхопивши курс Радянського Союзу, встановила деспотичний контроль над суспільством.

Від деспотизму до дезінтеграції

Навіть якщо занепаду влади держави й партійної еліти не вистачило для того, щоб вивести Росію з орбіти Деспотичного Левіятана, його виявилось більш ніж достатньо, щоб повністю змінити траєкторію руху держави, що мала значно менш певну підтримку в суспільстві, як це було в колишній Таджикиській Радянській Соціалістичній Республіці, що межує з Афганістаном і Китаєм. Із розпадом Союзу Таджикистан мусив визначитися зі своїм майбутнім. Перший секретар Комуністичної партії Кахар Махкамов спершу підтримав путчистів, які в 1991 році взяли Горбачова під арешт. Коли ж спроба перевороту провалилася, масові демонстрації в Душанбе, столиці республіки, змусили Махкамова піти. Таджикистан здобув незалежність уже наступного місяця, і президентом було обрано Рахмона Набієва.

Аби краще зрозуміти те, що відбувалося в Таджикистані далі, слід збагнути, що таке «авлод». За словами таджицького соціолога Саодат Олімової: «Авлод — це патріархальна громада кривих родичів, які мають спільного предка і спільні інтереси, а в багатьох випадках спільно володіють майном, засобами виробництва, а також мають консолідований і координований бюджет господарства». Це дещо нагадує клітку норм у бездержавних суспільствах, за винятком того, що ця система встояла навіть за деспотичного правління Російської імперії та Радянського Союзу. Росія підкорила Таджикистан у другій половині XIX століття; до 1991 року він був підпорядкований радянській владі, та, попри все це, внутрішня кланова соціальна структура лишалася майже незмінною. У 1996 році опитування всього населення показало, що 68 % таджиків вважають себе частиною певного авлоду. Можна уявити клани як регіонально закріплені агрегації авлодів. Політолог Сергій Грецький описував, як у 40-х роках XX століття худжандський клан одержав дозвіл на те, щоб обійняти більшість посад у місцевій радянській адміністрації:

Там, де худжандці піднімалися на найвищі партійні та урядові посади Таджикистану... вони підтримували місництво як наріжний камінь своєї політики й розпалювали місцеву ворожнечу, залишаючи за собою роль арбітрів... У Таджикистані навіть побутувало прислів'я: «Ленінабад править, Гарм господарює, Куляб охороняє, Памір танцює, Курган-Тюбе оре».

Ленінабад був центром Худжандської (Ходжентської) області на північному заході країни. Хай яким деспотичним був режим Радянського Союзу, він контролював Таджикистан непрямо, за допомогою регіональних кланів. Часто конфлікти розв'язували через кланові взаємини й союзи, за межами формальних інститутів держави.

Новообраний президент Набієв належав до однієї з традиційно керівних родин з Худжанда. Проти нього негайно виступила опозиція з інших частин країни, зокрема з Гарма і Паміра. Почалися демонстрації. У відповідь на це, для придушення опору, Набієв роздав населенню близько двох тисяч кулеметів і сформував нерегулярні збройні сили. Його опоненти змогли захопити столицю, і худжандці, відступивши, перейшли до партизанської війни, у якій зрештою перемогли. Тим часом держава повністю занепала, і вся країна поринула в п'ятирічну громадянську війну між регіональними альянсами кланів. Кількість жертв цієї війни точно не підрахована, її оцінюють між 10 і 100 тисячами. Більше ніж одна шоста частина населення втратила домівки, а національний дохід упав на 50 %.

Відмінність Таджикистану від Польщі та Росії очевидна. Цей народ, яким Радянський Союз керував через регіональні клани й альянси, розпочав процес переходу, маючи дуже слабку державу і суспільство, позбавлене інституціоналізованих засобів участі в політиці. Коли в 1991 році деспотична влада Союзу розтанула, країна втратила прості способи врегулювання конфліктів між кланами, які тепер, у світлі можливості захоплення контролю над економічними

активами і владними інститутами, загострилися. Клани озброїлись і почали війну, поки держава була дезінтегрована.

* * *

Отже, ми бачимо ще строкатіший гобелен дивергенції, яка настала після падіння Радянського Союзу. Занепад державної влади виявився недостатнім, щоб відгородити Росію від деспотизму, проте його більш ніж вистачило, щоб увести Польщу в коридор, а також занурити Таджикистан у ситуацію, коли влада держави розсипалася прахом і запанувала громадянська війна кланів. На рисунку 3 в межах нашої концепції показано, що під впливом того самого імпульсу можуть виникати різні реакції — ідеться про розпад Радянського Союзу, що призвів до занепаду державної влади. Стрілка 1 уособлює обнадійливий сценарій, за якого обмеження влади держави зсуває країну в коридор, як це сталося з Польщею. Стрілка 2 — випадок Росії, коли країна починає рухатися так далеко від коридора, що навіть після краху державної влади Деспотичний Левіатан продовжує панувати. І нарешті стрілка 3 показує, що держава і суспільство можуть виявитися доволі слабкими, і під дією тих самих сил державна влада згасне повністю, ведучи країну до Відсутнього Левіатана.

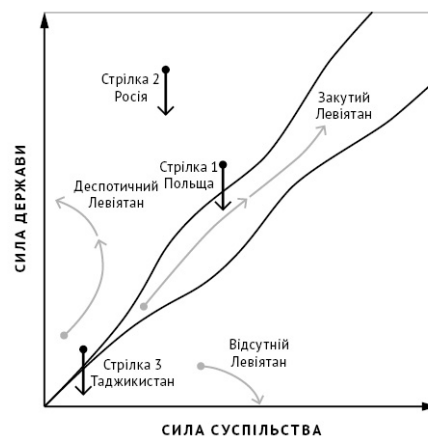

Рисунок 3. Радянська дивергенція.

Розмаїття цих результатів засвідчує, що навіть через багато десятиліть після того, як держава зміцніла за рахунок суспільства, достатньо сильний шок — у цьому разі крах Радянського Союзу — може повністю змінити конфігурацію подальших траєкторій руху держав і суспільств. На еволюцію Левіатана завжди впливають міриади факторів і потрясінь.

Тому що мусимо

Економічні можливості, створювані новими технологіями, позначилися не тільки на розвиткові європейських націй. Вони також сформували схему колоніальної дивергенції, яку ілюструють дуже відмінні траєкторії руху Коста-Рики та Гватемали в ХІХ столітті.

Спершу інститути цих двох сусідніх центральноамериканських країн були дуже схожі. У 1821 році вони обидві ще перебували під деспотичним контролем іспанських колонізаторів. Проте за подальші сто років відмінність між країнами

стала такою кардинальною, як і в інших випадках, описаних у цьому розділі. Суспільство Коста-Рики поступово зміцніло, і до кінця XIX століття вона ввійшла в коридор. Із 1882 року в Коста-Риці почали регулярно відбуватися мирні президентські вибори, а роль військових і загальні репресії стали відходити в минуле. Для костариканців ці зміни означали не лише підвищення безпеки та зменшення насильства, а й утворення зовсім іншого соціально-економічного світу. Наприклад, до 1900 року 36 % дорослого населення країни стало письменним, а до 30-х років читати й писати вміли вже дві третини дорослих.

У Гватемалі все було зовсім інакше. Уявити, як саме і чому так відбувалося, можна поглянувши на біографію лауреатки Нобелівської премії Рігоберти Менчу. Менчу належала до кіче, корінного народу Гватемали — країни, «що складається з двадцяти двох тубільних племен... ба навіть двадцяти трьох, якщо рахувати метисів, або ладіно». Так називали людей іспанського походження чи принаймні змішаного іспансько-місцевого етносу. Бабуся Менчу

була служницею в міських багатіїв. Її сини виконували різну хатню роботу: носили дрова і воду, порали худобу. Та коли вони підросли, господар сказав їй, що вона працює замало, щоб він годував таких великих хлопців. Одного з них — мого батька, — щоб він не голодував, їй довелося віддати іншому пану. Тоді він уже міг виконувати важку роботу — рубати дерева, працювати в полі, — але йому не платили за неї, бо його було віддано задарма. Дев'ять років він прожив серед ладіно, але не навчився іспанської, бо його не пускали в дім... Вони гидували ним, бо він ходив майже голий і постійно брудний.

Зрештою батько Менчу пішов від них і влаштувався на фінки — кавові плантації, що тягнуться вздовж тихоокеанського узбережжя Гватемали. Згодом він «якнайшвидше забрав свою матір від тієї родини. Вона була в ній чимось на кшталт коханки господаря, хоч той мав дружину. Їй довелося на це погодитись, бо виходу не було». Фінки стали їхнім життям. У 1959 році народилася Менчу. «Відколи я була зовсім крихітною, мама на спині носила мене на фінку загорнутою в хустку». Гірськими дорогами їх возили вантажівки. Менчу писала: «Я добре пам'ятаю ці поїздки вантажівкою. Я тоді навіть не знала, що це... У ній сиділо до сорока людей. Разом з ними були й тварини — коти, собаки, кури, — яких люди з Альтиплано брали з собою на фінку». Переїзд тривав дві ночі й один день — усю дорогу люди випорожнювались і блювали просто в кузові. «Під кінець подорожі сморід від людей і тварин був просто нестерпний... Ми вибиралися з кузова, наче кури з клітки... Ледь пересували ноги». Із восьмирічного віку Рігоберта працювала на кавовій плантації, потім — на бавовняній. У школу вона так і не пішла. (На вклейці вміщене фото сучасних гватемальських жінок і дітей на кавовій фінці). Робітників годували тортильями та бобами, проте в кантині на фінці були й інші речі, зокрема алкоголь. «Кожна фінка у Гватемалі має кантину³³ — нею володіє господар плантації; там робітники напиваються... залазячи в борги. Часто вони спускають там весь заробіток. Пиячать, щоб розвіяти смуток і гіркоту життя». Проте Рігоберту змалечку навчили бути обережною. «Мама казала мені: "Нічого не торкайся, бо за

це треба платити”... Я часом питала маму: “Чому ми їздимо на фінку?”. І мама завжди відповідала: “Тому що мусимо”».

Рігоберта згадувала, як уперше побачила власника плантації. «То був гладкий, гарно вбраний чоловік з годинником. Ми тоді не знали, для чого потрібні ті годинники». У Рігоберти не було навіть взуття, не те що годинника. Коли власник прибув на плантацію,

з ним приїхало п'ятнадцять солдатів... Наглядач сказав: «Нехай хтось із вас станцює для господаря»... Господар заговорив, і наглядач став перекладати його слова. Він наказав усім піти й зробити мітку на клаптику паперу... Кожен пішов і зробив по такій мітці... Пригадую, на папері були якісь квадрати з трьома-чотирма малюнками... Нас попередили, що кожного, хто не поставить мітки, викинуть з роботи, не заплативши.

Відтак господар пішов, але я після того... раз у раз бачила його у сні... Це, мабуть, через страх, який навіяло мені обличчя того чоловіка... Усі діти одразу тікали... зі сльозами, коли бачили того ладино, а надто — солдатів зі зброєю.

Вони думали, що ті прийшли повбивати їхніх батьків. Я теж так думала. Я думала, вони вб'ють усіх.

Нарешті гватемальські «вибори» відбулися. «Вони прийшли на фінку і сказали нам, що переміг президент — той, за якого ми голосували. Ми навіть не зрозуміли, що взяли участь у голосуванні. Мої батьки аж розсміялися, коли почули «наш президент». Для нас це був президент ладино, та ніяк не “наш”».

Держава в Гватемалі була далека і відчужена. То була держава навіть не для більшості населення, а для ладино. Коли Рігоберта вперше вирушила до столиці, у місто Гватемала, їй довелося бути дуже обережною. Її батька викликали в ІНТА (Національний інститут аграрних реформ) і пояснили, що, якщо він не поїде в цю контору, його посадять у в'язницю для бідних... «Тато розповідав, що тамтешні люди не впускають тебе, якщо ти не викажеш належної поваги. “Коли заходиш, стій струнко і мовчи”, — оповідав він».

У себе в селі народу кіче доводилося мати справу з ієрархією державних чиновників, від військового вповноваженого до мера і губернатора, — усі вони були ладино. Цей апарат відповідав не так за надання громадських послуг, як за витягування хабарів із населення: «Щоб побачити військового вповноваженого, йому спершу треба дати “мордіду” — так у Гватемалі називають хабар». «Мордіда» буквально значить «кусень». Рігоберта гірко підсумовує: «У Гватемалі якщо маєш справу з урядом, то нічим себе не захистиш». Вони спробували це зробити. Батько і брат Рігоберти намагалися організувати людей зі свого села. 9 вересня 1979 року її брата вбили солдати.

Його повели в дику місцину, де земля була всіяна камінням і поваленими стовбурами дерев. Поки він ішов пішки два кілометри, його гамселили кулаками й ногами... Усе його обличчя було розбите від ударів і падінь на каміння й гілляки дерев... Потім його зв'язали, перев'язали йому яєчка... Кинули голого на цілу ніч у яму з водою й рідким багном. У тій ямі з ним лежали трупи... Брата катували ще шістнадцять днів.

Виривали нігті, потім відтинали пальці, зрізали й випалювали шматки шкіри. Перші його рани запалилися, почалося зараження. Але він іще жив. Йому поголили голову, а потім здерли з неї шкіру, стягнули її з обох боків голови, потім позрізали м'язи на обличчі. У брата не лишилося неушкодженої частини тіла.

Не задовільнившись цим варварством, солдати привели полонених у село — щоб провчити людей. «Капітан дуже докладно описав нам, яку владу і силу вони мають. У нас, простих людей, не було змоги їм протистояти». А потім полонених, а з ними і брата Рігоберти, облили бензином і спалили. Це було брутальне насильницьке домінування над суспільством. Порівняно із сусідньою Коста-Рикою — інший світ.

Чому ж у Гватемалі панувала така дикість, тимчасом як Коста-Рика змогла взяти насильство під контроль, збудувати демократію, підтриману добре організованим суспільством, і створити передумови для свободи? Чому шляхи цих держав так різко розійшлися? Відповідь — у каві.

Підґрунтя для дивергенції

Стрімкий розвиток Західної Європи та Північної Америки в ХІХ столітті не просто трансформував їхню економіку. Виникнення величезного попиту на тропічні культури — цукрову тростину, тютюн, бавовну і каву — і технологічних можливостей для їх транспортування в будь-яку точку світу перемінило конфігурацію постколоніальних суспільств. Парові судна було винайдено вже на початку століття, і з 1838 року «Грейт Вестерн», сконструйований британським підприємцем Ісамбардом Брунелем, почав здійснювати регулярні рейси між Бристолем і Нью-Йорком. «Грейт Вестерн» був зроблений з дерева, йому надавали рух бічні колеса з паровим двигуном. У 1845 році Брунел спустив на воду «Велику Британію», яка мала залізний корпус і гребний гвинт. Залізні корпуси коштували дешевше — з цього матеріалу можна було будувати більші судна, а гвинтова тяга була значно потужнішою за вітрила й бічні колеса.

Після всіх цих технологічних змін стало вигідно експортувати у великих кількостях такі культури, як кава, у найвіддаленіші куточки світу. Центральна Америка перетворилась на епіцентр цієї торгівлі, не лише завдяки чудовому клімату, який підходив для вирощування кави, а й з огляду на близьке розташування до жвавого ринку в Сполучених Штатах, де імпорт кави впродовж 1830-1840 років зріс удвічі, а до 1850 року збільшився ще на 50 %. Після цього ціни на каву почали невпинно зростати; це тривало до кінця століття.

Щоб скористатися підвищенням цього попиту, були потрібні громадські служби. Для експорту культур необхідно було збудувати дороги й інфраструктуру, а права власності на землю впорядковувати так, щоб люди були зацікавлені інвестувати в плантації (оскільки кавові дерева починають плодоносити лише на третій-четвертий рік). Усе це потребувало розширення можливостей держави. Саме це спричинило наступні події в Коста-Риці та Гватемалі.

У колоніальний період Коста-Рика була частиною Королівства Гватемала; після здобуття незалежності в 1821 році обидві країни ненадовго об'єдналися з Мексикою, а потім — з Федеративною Республікою Центральної Америки. Коста-Рика відділилася в 1838 році і нарешті стала незалежною країною. Весь колоніальний період вона залишалася периферійним регіоном й уникла реформ Бурбонів, спрямованих на посилення колоній і збільшення податкових надходжень. Після того як завезені в XVI столітті європейцями хвороби «прорідили» місцеве населення, у країні залишилося тільки кілька корінних народів; коштовних металів і вартих видобутку корисних копалин там також не було. На момент здобуття незалежності населення Коста-Рики налічувало від 60 до 70 тисяч осіб, які мешкали здебільшого у високогірній долині. Колоніальна економіка була розвинена слабо, якщо не враховувати короткого буму вирощування какао на карибському узбережжі в XVII столітті. Гватемала, яка контролювала колоніальну монополію, заблокувала розвиток тютюництва в Коста-Риці. Відповідно, коли Коста-Рика здобула незалежність, там не склалося потужної еліти й не було великих міст. Чотири основні населені пункти — Картаго (колоніальна столиця і центр консервативних груп), Сан-Хосе, Алахуела й Ереїда — були запеклими суперниками. Кожне з цих містечок провадило власну міжнародну політику і шукало союзів з потужними фракціями сусідніх країн, таких як Колумбія. Аргентинський політик і мислитель Домінго Сарм'єнто писав: «Усім південноамериканським республікам, більшою чи меншою мірою, була знайома схильність до розпаду на малі фракції, які приваблювали анархічні прагнення до руйнівної та похмурої незалежності... У Центральній Америці кожне село — суверенна держава».

У 1823 і 1835 роках ця «схильність до розпаду» призвела до громадянських воєн, і Сан-Хосе зрештою здобуло статус столиці. Та якщо міста здатні змагатися, то можуть і співпрацювати. У 1821 році, на світанку латиноамериканської незалежності, рада («аюнтаменто», або «кабільдо») міста Картаго, колоніальної столиці, запросила консулів інших міст обговорити те, як вони проголошуватимуть незалежність. У жовтні того року чотири головні міста, а також Ухаррас, Барба і Багасес, спільно видали «акт про аюнтаменто», який проголосив незалежність від Іспанії. До грудня було підписано Пакт згоди, яким було створено уряд («хунту»), що складався з сімох членів, яких обирав весь народ. Місце засідання цього органу регулярно переносили в одне з чотирьох міст. У містах були поширені «кабільдо аб'єрто» — тип відкритих засідань ради, у яких мала змогу брати участь широка громадськість.

Попри те що Коста-Рика поступово відходила від Іспанської імперії, вона залишалася бідною і нерозвиненою. Єдиним її активом були великі площі неосвоєних земель. Перша хвиля політиків, які правили після 1821 року, дуже добре це розуміла. Костариканці вчинили так само, як Сполучені Штати, що в 1787 році видали Ордонанс про Північний Захід, з якого почалося розширення Союзу. До 1821 року Сан-Хосе безкоштовно роздавало землю всім, хто міг огородити та

обробляти її. Закони, які надавали права і субсидії малим землевласникам для вирощування кави, центральний уряд ухвалив у 1828, 1832 і 1840 роках. До 1856-го всі публічні землі було розпродано. Ці закони відкрили землю центральної долини, яка раніше належала державі. Окремі міста намагалися привабити робітників і мігрантів, продаючи їм ділянки за низькими цінами та заохочуючи вирощувати каву. Захід, якого було вжито в 1828 році, стимулював заселення й сільськогосподарське освоєння земель за межами чотирьох міст, подарувавши до 44,5 гектара цих вільних і малозаселених територій. По суті, Коста-Рика виявилась першою країною Центральної Америки, яка почала експортувати каву: упродовж 40-х років ХХ століття, після здобуття незалежності, обсяги експорту зросли в п'ять разів і сягнули 3800 тонн. На той момент кава становила 80 % експорту Коста-Рики. У те десятиліття збудували першу дорогу, що з'єднала центральну долину й тихоокеанський порт Пунтаренас, до якого тепер каву можна було доставляти не в'ючними мулами, а возами, у яких запрягали волів.

Саме ця рання динаміка розподілу землі в Коста-Риці завадила виникненню великого класу землевласників. Натомість економічні еліти Коста-Рики, хай якими вони були, зосередилися на контролюванні фінансів, купівлі та експорті врожаю. Отже, в країні не спостерігалось тенденцій до такого типу примусової праці, яка превалювала в Гватемалі. Будь-яка заможна родина, що розпочинала кавовий бізнес, зазвичай була добре диверсифікована. Певна річ, костариканська еліта робила спроби занизити закупівельні ціни на каву для малих землевласників, а також активно захищала високі ставки на позики. Найвідомішим прикладом такої поведінки було усунення президента Хуана Рафаеля Мори родиною Монтеалеґре в 1859 році, оскільки Мора запропонував відкрити банк і видавати позики безпосередньо малим землевласникам, чим зазіхнув на ринкову владу фінансистів. Проте це не завадило розвитку дрібновласницької кавової економіки. Бразильський історик Сіру Кардозу підсумував стан костариканської економіки як «абсолютне переважання малих ферм, як кількісно, так і за площею зайнятої землі».

Кавовий бізнес потребував інституціональної підтримки. Насамперед земельного перепису, чіткого визначення і впровадження прав власності. Після проголошення незалежності президент Брауліо Каррільйо почав будувати державу, здатну виконувати ці обов'язки. Він ухвалив цивільний і карний кодекси законів і сформував першу систему державної бюрократії. Також реорганізував національне ополчення і створив поліцію. І хоч Каррільйо вважали довічним диктатором, він майже не намагався оточити себе потужними збройними силами: його військо налічувало не більше ніж 500 осіб.

Найбільш правдоподібно політику Каррільйо пояснює те, що він, як і федералісти в США, визнавав, що без центральної влади буде важко надавати базові громадські послуги, яких потребувала молода країна, щоб уповні скористатися новими економічними можливостями й підтримувати лад перед лицем постійного змагання чотирьох головних міст. Але як і федералісти, він, імовірно, був також занепокоєний проблемою Гільгамеша — як контролювати дуже сильну державу? —

тому відмовився від розширення армії. Після того як у 1842 році Каррільйо усунули від влади, стало очевидно, що кавові еліти набирають на силі, адже різні родини і фракції підтримували різних кандидатів у президенти, й вибори зривало втручання військових. Деяких президентів, таких як Мора, скинули в результаті повстання, інших, як-от Хесуса Хіменеса в 1870 році, — унаслідок воєнних переворотів. Під тиском родини Монтеалегре Хіменеса замінив Томас Гуардіа — перший військовий, який обійняв пост президента в Коста-Риці в XIX столітті. Він протримався при владі двадцять років, упродовж яких зробив армію професійною (за допомогою консультантів із Пруссії) та зменшив її чисельність, тож у 1880 році було лише 358 професійних військових (хоча існувало ще й ополчення, яке скликали в екстрених випадках). Унаслідок цих реформ військові залишилися поза політикою. Уже після смерті Гуардіа в 1882 році в Коста-Риці почали проводити регулярні вибори, хоча фальсифікувати їхні результати припинили тільки в 1948 році. Як і Каррільйо, Гуардіа збільшував можливості держави, довівши розміри цивільних служб майже до 40 %. За його наказом також побудували першу залізницю між центральною долиною й узбережжям. Замість війська Коста-Рика інвестувала в освіту. Після ґрунтовної освітньої реформи 1888 року в країні почала зростати письменність.

На той момент Коста-Рика вже опинилася в коридорі й рухалася всередині нього. У 1948 році повільний перехід до демократії було нарешті консолідовано, після того як фальсифіковані вибори призвели до короткої громадянської війни, у якій перемогли повстанці під проводом Хосе Фігуереса. Фігуерес очолював хунту впродовж вісімнадцяти місяців, та зрештою поступився легітимному переможцю виборів 1948-го. У той період сталася низка серйозних змін: однією з головних був розпуск армії. Коста-Рика — найбільша у світі країна, що не має армії (серед інших — Андорра, Ліхтенштейн і маленькі острівні нації, такі як Маврикій і Гренада). Хунта також створила конституційну конвенцію й ухвалила кілька законів для розвитку меритократичної бюрократії, запровадження обов'язкової освіти і надання виборчого права жінкам і неписьменним. Відтоді Коста-Рика стала мирною і демократичною — неабияке досягнення для країни з регіону, де кожна друга нація в той чи інший час після 1950 року побувала диктатурою, подекуди — упродовж доволі тривалого періоду.

Репресії на фінці

У той час як у Коста-Риці розвиток дрібного кавового господарства був поєднаний із різновидом Закутого Левіятана, у Гватемалі кавове плантаторство також розширювалося, проте в зовсім іншому, репресивному напрямку. Причини тих звірств, які бачила Рігоберта Менчу, можна простежити до часів виникнення примусової праці на кавових плантаціях Гватемали. Логіка тут полягала в тому, що будь-яка загроза існуванню цієї машини мусить бути знищена без жалю.

Гватемала була одним із центрів колоніальної влади в Центральній Америці і, на відміну від Коста-Рики, мала потужну консервативну купецьку гільдію та великих

землевласників. Крім того, її економіка була розвинена краще. Ще в 1794 році там заснували Товариство плантаторів індиго. У Гватемалі також спостерігалася велика щільність корінного населення. Після здобуття незалежності країною правив диктатор Рафаель Каррера, який перебував при владі, де-факто і де-юре, майже весь час із 1838 року до своєї смерті в 1865-му. Біограф Каррери Ральф Лі Вудворд писав:

Попри всю важливість війська Каррери як основи його диктатури, сутність режиму визначала консолідація консервативних еліт у столиці. Саме завдяки їм Гватемала стала «цитаделлю консерватизму»... Дарма що Каррера завжди залишав за собою право на остаточне рішення... він завжди дозволяв маленькій кліці освічених радників-аристократів творити і впроваджувати політику. Консолідація консервативної еліти Гватемали і її контроль над структурою суспільства, економіки й політики в столиці визначили характер періоду 1850-1871 років.

У той час Гватемала підтримувала політику колоніальної ери, зокрема різні типи монополій. На відміну від Коста-Рики, майже нічого не робилося для розвитку сільськогосподарського експорту. Водночас розширення ринків зумовлювало поступове збільшення виробництва кави. У 1860 році обсяги експорту були незначні, проте за наступне десятиліття вони швидко вирости. До 1871 року експорт кави вже становив половину всього експорту Гватемали. Того року уряд Вісенте Серна-і-Серни, одного з консервативних наступників Каррери, пішов у відставку внаслідок революції, яка привела до влади «лібералів» — спершу Мігеля Гарсія Гранадоса, а невдовзі по тому більш рішучу постать — іншого військового каудильйо Хусто Руфіно Барріоса, який правив до 1885 року.

Новий режим мав чітку мету — розвивати сільськогосподарський експорт. Для цього було взято курс на приватизацію земельних володінь. Зокрема, це означало експропріацію землі в корінних народів. Упродовж 1871-1883 років приватизували майже 400 тисяч гектарів землі. Однією з ключових проблем було те, що більшість корінного населення мешкала в горах, тоді як найкращі ґрунти для кавових плантацій лежали внизу, на тихоокеанському узбережжі. Щоб відкрити землевласникам доступ до робочої сили, Барріос вдався до державного примусу. У Гватемалі віддавна побутувала традиція застосування примусової праці — ще з колоніальних часів, коли корінне населення було поділене за принципом «енком'єнди» й віддане іспанським конкістадорам. Початок масштабного виробництва кави спонукав державу переглянути і посилити примус, повернувши до життя інститути колоніальних часів, такі як «мандам'єнто», а також борговий пеонаж, про що свідчить розповідь Рігоберти про кантину на фінці. Мандам'єнто (буквально — «наказ», або «команда») було системою, згідно з якою роботодавець міг замовити й отримати до 60 працівників на 15 оплачуваних днів. Таких робітників можна було набрати примусово, якщо тільки в їхніх особистих трудових книжках не було запису про те, що незадовго до того вони задовільно виконали аналогічну роботу. Земельна політика була спрямована лише на те, щоб виділяти землі людям із політичними зв'язками, а ще — полегшувати застосування примусової праці через підриг економічних механізмів, за якими жили корінні

народи з верховин. Щоб втягнути їх у систему низькооплачуваної або ж і примусової праці, достатньо було позбавити їх доступу до засобів існування. А для цього — відібрати в людей традиційні землі громади та всі можливості прогледувати себе. Щоб вижити, вони мусили спускатися з гір на фінки.

До часів, які описувала Рігоберта, майже нічого не змінилося. Крім цієї стратегії, існували й інші законодавчі норми, як-от закон «про заборону волоцюзтва» — ще один привід змусити людей до праці. Та поки уряд Гватемали був зайнятий «приватизацією земель» й іншими суміжними справами, він майже нічого не зробив у галузі громадських служб. Саме тому Рігоберта ходила до школи. Як записано в її спогадах, дитяча праця стала дуже поширеною ще в 60-ті роки ХХ століття: тендітні пальці — досконалий інструмент для збирання кави, яким ніхто не хотів нехтувати. Про те, що уряд не був зацікавлений у наданні будь-яких громадських послуг, свідчать дані про стан освіти й письменності в Гватемалі. У 1900 році лише 12 % дорослих уміли читати й писати. До 1950 року цей показник зріс лише до 29 %, тоді як майже кожна доросла людина в Коста-Риці була письменною.

Гватемальська держава не вдовольнилася тим, що відібрала в народу землю в ХІХ столітті. Вона продовжувала робити це і в 60-х, і в 70-х роках ХХ століття, у часи дитинства і юності Рігоберти. Одного дня, приблизно в 1967 році, з'явилися люди, що почали перемірювати землі, на яких мешканці Рігобертиного села працювали на верховині. Вона згадувала: «Уряд сказав, що земля належить нації. Вона володіє нею — і надає нам для оброблення... Ми мали вибір: залишитися на ній працювати неонами [sic] або ж піти геть».

Працювати на кого? На сім'ї з політичними зв'язками. Вона називає родини Мартінес, Гарсія, Брол, які роздавали «великі куски», щоб уряд вділив їм певні землі. Люди пробували скаржитися, проте

тоді ми не розуміли, що звертатися до урядових органів — те саме, що говорити із землевласниками... Нас вигнали з домівок й із села загалом. Посіпаки родини Гарсія взялися до справи з усією жорстокістю... Спершу вони без дозволу зайшли в наші хати й вивели надвір усіх людей. Потім повикидали всі речі. Пам'ятаю, у мамі було срібне намисто, дорогоцінна пам'ять від бабусі, але ми його так і не знайшли. Його вкрали. З кухні повикидали наш посуд, глиняні горщики... Вони падали на землю й трошилися.

Селяни втекли.

* * *

Разюча відмінність між Коста-Рикою і Гватемалою, що склалася за останні 150 років, не була чимось наперед визначеним. Обидві країни мали однакову історію, подібну географічну і культурну спадщину, перед ними обома в ХІХ столітті відкривалися однакові економічні можливості. Та, знову ж таки, усе це вкладається в модель нашої концепції. Однаковий імпульс, який створив державний потенціал, завдяки змінам у міжнародній економіці мав зовсім різні наслідки, адже виходив з різного балансу між владою держави й суспільства. На відміну від Коста-Рики, Гватемала у своїй історії зазнала багатьох випадків мілітаризованого примусу до

праці та мала значно більшу чисельність корінного населення, а також успадкувала деспотичні інститути Королівства Гватемали. Державотворчі стимули, які приніс кавовий бум кінця XIX століття, створили в Гватемалі потужного Деспотичного Левіятана. У Коста-Риці колапс Іспанської імперії означав відсутність будь-якої центральної влади в країні, де за контроль над державою змагалися чотири міста. Кава допомогла пережити кризу і підштовхнула Коста-Рику в коридор. Ефект Червоної Королеви був найочевиднішим у появі економіки малих кавових господарств, підтриманих громадськими службами та поліпшеними правами власності на землю. За кілька десятиліть цей процес сформував соціальну базу для ефективної демократії.

Чому історія важлива

Ми побачили кілька прикладів того, як однаковий поштовх до побудови сильнішої держави або, у деяких випадках, однакові сили, що зменшують деспотичний контроль держави, зовсім по-різному визначають подальший шлях, яким підуть держави й суспільства. Це найголовніший урок поточного розділу. На противагу твердженню, яке побутує серед більшості соціологів, структурні фактори не створюють сильної схильності до виникнення конкретного типу економічної, політичної та соціальної моделі. Вони радше породжують «ефект умови»: інакше кажучи, їхні наслідки суттєво залежать від наявного балансу сил між державою і суспільством.

Цей момент — основний, і він допомагає зрозуміти деякі ключові точки європейської та загалом світової історії. А ще наштовхують на деякі зовсім нові висновки, що виходять за межі теми цього розділу. Найважливіший з них — це те, що такі структурні фактори, зокрема пов'язані з природою економічних відносин і з тенденціями, які створюють відносини міжнародні, не лише зсувають позицію країни на рисунках 2 і 3, а й змінюють форму різних ділянок на цих схемах. Насамперед стають іншими лінії, що розділяють зони Деспотичного, Закутого і Відсутнього Левіятанів. Це, як ми побачимо в розділах 14 і 15, дає зрозуміти, які типи суспільств мають більше шансів збудувати й підтримувати Закутого Левіятана, оскільки вони перебувають у ширшому коридорі.

Цей розділ також пояснює, чому для нашої концепції важлива історія. Після входження в коридор суспільства поводяться зовсім не так, як раніше, коли вони перебували на орбіті Деспотичного Левіятана або існували за Відсутнього, тож історичні відмінності не зникають. Саме з цієї причини баланс сил між державою і суспільством часто залишається й надалі. Але цей баланс, певна річ, залежить від економічних, соціальних і політичних відносин, і саме в цьому сенсі структура економіки та політики в країні не лише визначає ширину коридора, а й формує траєкторію подальшого руху. Наприклад, наявність історії примусу до праці додає сили елітам і державі в домінуванні над виснаженим суспільством, і тому примус до праці, найімовірніше, залишиться і посилиться, про що свідчить приклад

Гватемали. Так само й колективізація сільського господарства в минулому робить деспотизм більш стійким, бо, як показує нещодавня історія Росії, вихолощує суспільство. Насправді постійність цих явищ спростовує всі спрощені теорії щодо «кінця історії», коли всі нації нарешті зйдуться в одному типі держави, суспільства й інститутів. Історія справді відрізняється постійністю і створює дивергенції, які не так легко стерти чи відкотити назад. Ще цікавіше те, що різні історичні шляхи еволюції відносин між державою і суспільством можуть мати надзвичайно важливі наслідки, коли стикаються зі змінами структурних факторів і з великими потрясіннями, описаними в цьому розділі. Це, як ми побачили, пов'язано не лише з тим, що на форму коридора впливають такі явища, як примус до праці, індустріалізація чи глибоко вкорінена суспільна ієрархія. Важливо також те, що в країнах з різним минулим існує різний баланс сил між державою і суспільством, що закладає підґрунтя для різних наслідків тих самих структурних факторів.

У цьому параграфі ми наголошували, що історія не може бути наперед визначена долею, і наступні розділи підкріплюють цю думку. Нації входять у коридор і виходять із нього, змінюючи свої історичні траєкторії, навіть якщо ймовірність і характер цих змін, зі свого боку, зазнають впливу історії країни (тобто залежать від їхнього положення на схемі), а також впливу економічних, політичних і соціальних умов, що визначають форму коридора. Крім того, цей підхід дає нам уявлення про те, що соціологи називають агентністю — здатністю ключових діячів впливати на розвиток суспільства, наприклад, на формування нових і тривалих союзів, висловлення нових вимог, невдоволень і опіній або створення технологічних організацій та ідеологічних інновацій (див. розділ 3). Агентність важлива для нашої концепції не тому, що вона здатна вільно змінювати траєкторію руху нації. Агентність, так само як і деякі випадкові обставини, часом дуже незначні на перший погляд, може мати тривалий ефект, зсуваючи панівний баланс держави й суспільства та трансформуючи спосіб реагування нації на структурні фактори. На прикладі федералістів у розділі 2 ми побачили, яку роль лідери, здатні до формулювання нового бачення і створення нових союзів, можуть відіграти в будівництві держави. Те саме було й у випадку Коста-Рики. Попри всі структурні відмінності між Коста-Рикою і Гватемалою, вибір Коста-Рикою свого шляху зазнав сильного впливу таких особистостей, як Брауліо Каррільйо в 30-ті-40-ві роки ХІХ століття. Завдяки його рішенню відділити Коста-Рику від Федеративної Республіки Центральної Америки країна спромоглася піти зовсім іншим шляхом, ніж той, яким пішла решта перешийку. Намір збудувати ефективніші державні інститути дозволив розвивати економіку в опорі на дрібних виробників кави.

Та, мабуть, найцікавішим з усього було рішення не збільшувати чисельність армії, яке відвело військовим вельми невиразну роль у політиці Коста-Рики аж до повного скасування збройних сил у 1948-му. Якби заходи, яких ужив Каррільйо, були іншими, Коста-Рика, найімовірніше, стала б набагато подібнішою на сучасну Гватемалу. Ще одна постать — Хосе Фігуерес — остаточно знищила армію і створила конституційну базу для нинішньої держави та дієвої демократії. Ні вибір

Каррільйо, ні дії Фігуереса не були визначені наперед; ба більше, у сусідній країні Нікарагуа в той час саме зароджувалась диктатура Сомоса. В усіх цих випадках агентність вплинула на дію сил, показаних на рисунках 2 і 3, проте цей вплив був зв'язаний з домінантним балансом сил. І справді, Каррільйо чи Фігуерес не змогли б створити Закутого Левіятана, якби в Коста-Риці існувало таке саме репресивне сільське господарство, як у Гватемалі.

---

31 Титул князів у Священній Римській імперії, нижчий тільки від короля, великого герцога або імператора. Курфюрсти входили до Колегії виборщиків, за якою було закріплене право обирати імператора. — *Прим. ред.*

32 Управління із розробки злочинних організацій. — *Прим. ред.*

33 Таверна, шинок. — *Прим. ред.*

ЩО СТАЛОСЯ З ФЕРГЮСОНОМ?

Убивство опівдні

Близько опівдня 9 серпня 2014 року офіцер поліції Даррен Вілсон у місті Фергюсон, що в окрузі Сент-Луїс штату Міссурі, застрелив вісімнадцятирічного афроамериканця Майкла Брауна. Браун украв у крамниці пачку сигарильйо³⁴ й ішов вулицею зі своїм другом, коли Вілсон почув про крадіжку по рації. Він наказав хлопцям зупинитися. Коли прозвучало два постріли, Вілсон ще сидів у машині. Браун став тікати, й офіцер погнався за ним і, зрештою, всадив у нього шість куль. Між зустріччю Брауна з Вілсоном і смертю юнака минуло лише дев'яносто секунд.

Трагічний випадок стався в контексті дуже напружених стосунків між переважно чорним населенням Фергюсона і майже повністю білою поліцією міста. Убивство Брауна спричинило багатоденний бунт, через який місто опинилося в центрі уваги всього світу. Заворушення посилилися, коли колегія присяжних вирішила не засуджувати офіцера Вілсона. Звіт Департаменту юстиції щодо департаменту поліції Фергюсона, який було складено згодом, виявив приголомшливі порушення конституційних прав містян, зокрема чорношкірих. Згідно зі звітом, діймати афроамериканців було для поліції Фергюсона звичною справою. Наприклад,

улітку 2012 року 32-річний чорношкірий чоловік сидів у своїй машині, відпочиваючи після гри в бейсбол у громадському парку Фергюсона. До нього ззаду, заблокувавши виїзд, наблизився автомобіль поліції; полісмен став вимагати посвідчення особи та номер соціального страхування. Без жодних на те підстав, офіцер назвав чоловіка педофілом і, посилаючись на присутність у парку дітей, наказав йому вийти з авто для обшуку, хоча в поліцейського не було причин вважати його озброєним. Офіцер також став наполягати на обшуку машини. Чоловік запротестував, згадавши про конституційні права. Як стверджують очевидці, у відповідь на це поліцейський заарештував його, наставивши на нього пістолет, і висунув обвинувачення за вісьмома статтями муніципального кодексу Фергюсона. Першою була «неправдива заява», адже чоловік спочатку назвав своє скорочене ім'я («Майк» замість «Майкл») і адресу, яка, дарма що була законна, не відповідала вказаній у його водійському посвідченні. Іншим обвинуваченням став незастебнтий пасок безпеки, попри те, що чоловік сидів у припаркованій машині.

У звіті було зазначено, що використовувана фергюсонською поліцією схема затримань без достатніх підстав і безпричинних арештів, а також застосування надмірної сили суперечать четвертій поправці; заборона вільного висловлювання і помста за це порушують першу поправку. Найгірше те, що «надмірну силу» у Фергюсоні застосовували постійно.

У січні 2013 року патрульний сержант зупинив афроамериканця після того, як побачив, що чоловік поговорив із водієм вантажівки і пішов геть. Сержант затримав чоловіка, хоча й не оголосив жодних достатніх підозр про скоєння злочинних дій. Коли чоловік відмовився відповідати на запитання й дозволити обшук, сержант спробував його обшукати, попри те, що він заявив, що неозброєний: поліцейський схопив його за пасок, витягнув свій електрошоковий пістолет (відомий також як «тейзер») і наказав слухатися. Чоловік схрестив на грудях руки і сказав, що не скоїв нічого поганого. Відеокадри, зняті вбудованою камерою електрошокера, показали, що затриманий не виявив жодної агресії щодо офіцера. Проте сержант задіяв електрошокер, піддавши чоловіка п'ятисекундній дії електричного струму, від чого той упав на землю. Поліцейський майже негайно задіяв електрошокер знову, що пізніше виправдовував у своєму звіті тим, що чоловік нібито спробував піднятися. Утім з відео чітко видно, що чоловік не намагався встати: він лише смикався від болю, лежачи на землі. Відео також показує, що сержант бив людину струмом безперервно впродовж 20 секунд — довше, ніж вказав це у звіті.

Те, що сталося у Фергюсоні, — не поодинокий випадок. Схожі порушення основних прав афроамериканського населення і надмірне застосування сили було доволі поширене в багатьох містах по всій країні. Наслідки перевищення влади та насильства, типового для багатьох бідних міських регіонів США, оприявнюються в тих стражданнях, яких зазнають найвразливіші групи населення через брак ефективної охорони правопорядку. Не торкаючись зараз убивств і фізичного насильства, звернімо увагу на те, що показало недавнє дослідження одного з кварталів міста Атланта в Джорджії: аж 46 % його населення страждає від посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Хіба це не той вид психічної травми, яку мають ветерани війни, що бачили надмірне насильство і небезпеку, коли служили в Афганістані та Іраку? Так, однак їхній досвід мало чим відрізняється від того, що день у день бачать мешканці бідних районів міст. Їхній середній рівень ПТСР навіть перевищує показники ветеранів (11-20 %).

Це зовсім не схоже на свободу. Страх і насильство в цих районах — повсюдні. Як і домінування. То що ж відбувається у Фергюсоні? І загалом у Сполучених Штатах?

Побічні втрати американської винятковості

Найпоширеніший стереотип в історії Сполучених Штатів стосується їхньої винятковості в побудові міцних республіканських інститутів, починаючи з блискучого задуму Конституції. Насправді все було складніше. В еволюції американського Левіятана справді є багато чого, гідного замилювання, проте вона мала багато побічних хиб, таких як Фергюсон. У розділі 2 ми вже писали про те, що американського Левіятана в певному розумінні створили федералісти. У їхньому проекті державотворення не обійшлося без тривожних моментів. Їх бентежило, що владний президент зможе вийти з-під контролю і почати зловживати своїми повноваженнями, або що його підпорядкує собі якась група («фракція»); саме тому

виникла система «стримувань і противаг», а також розподіл влади між виконавчою і законодавчою гілками. Крім того, їх непокоїло, що народ братиме занадто активну участь у керівництві державою: звідси — непрямі вибори сенаторів легіслатурами штатів і Колегія виборців для обрання президента. Вони були змушені піти назустріч тим, хто прагнув зберегти «права штатів» і їхню автономію: звідси — обмеження федеральної влади і уявлення про те, що будь-які положення, не внесені до Конституції, — прерогатива окремих штатів. Вони також пішли на поступки на користь мобілізованого бунтівного, повного підозр населення, яке боялося, що нова влада стане деспотичною: звідси — «Біль про права».

Цей розділ про те, що вся ця архітектура, хоч і посприяла просуванню США в коридор, насправді була фаустівською угодою. Насамперед вона захищала інтереси рабовласників Півдня, які залишили за собою право експлуатувати своїх рабів, і це не тільки зв'язало, а й заплямувало державу. Ці заплямовані кайдани означали те, що в деяких важливих аспектах федеральна держава залишилася неповноцінною. Очевидно, що вона нічим не захищала рабів, а пізніше — афроамериканських громадян, від насильства, дискримінації, бідності й домінування. Символічно в цій схемі те, що принижують, ув'язнюють і навіть убивають саме бідне чорне населення Фергюсона.

З іншого боку, поступки для штатів і різні види стримувань означали, що федеральна влада не матиме засобів захисту не лише афроамериканців, а й усього населення від насильства й економічних скрут.

Інший важливий наслідок такої архітектури Конституції, зокрема в питанні обмеження федерального оподаткування, — труднощі в наданні державою широкодоступних громадських послуг. Це проявляється в тому, що влада часто покладається на партнерство між державними й приватними організаціями навіть у найбазовіших службах — від оборони до медичного страхування й охорони правопорядку. Державно-приватне партнерство означає, що держава надає підтримку, забезпечує стимули й іноді фінансування, проте політику впроваджує приватний сектор, який часом може впливати й на ухвалення державою рішень. Таку стратегію часто вихваляють у широких дискусіях, називаючи її способом вивільнення енергії та творчості приватного сектору. Зазвичай вона справді досягала цієї мети і, що важливіше, допомогла втримати США в коридорі, незважаючи на глибокі конфлікти й міради нових викликів, які поставали перед державою. Відтак Червона Королева вплинула на поступове розширення можливостей американської держави, проте залишалася слабкою і нездатною подолати нагальні проблеми, — у результаті багато чого відійшло на далекий план. Деякі громадські служби, такі як охорона здоров'я та інфраструктура, не кажучи вже про перерозподіл податку на дохід, значно важче ефективно організувати через державно-приватні партнерства, оскільки ринки, навіть за підтримки держави, часто не забезпечують належного рівня постачання чи охоплення. Модель державно-приватних партнерств стає ще проблематичнішою, коли доходить до охорони правопорядку і розв'язання конфліктів. Ми вже не раз бачили, що

«суспільство» — це не монолітна єдність, і зрештою його внутрішні взаємини та норми повертають на свою користь його найбільш мобілізовані, політично ангажовані та потужні сегменти, такі як старійшини й чоловіки в бездержавних суспільствах (розділ 2) чи брахмани в Індії (розділ 8). Те саме стосується і Сполучених Штатів загалом, а надто — державно-приватних партнерств. Саме такі сегменти суспільства вступають у ці партнерства і нав'язують свої рішення щодо розв'язання конфліктів, забезпечення правопорядку і громадських послуг. Афроамериканці та бідні й малоорганізовані групи суспільства в США часто опиняються поза цим процесом, що має згубні наслідки для їхньої свободи.

Як і інші Закуті Левіятани, американська держава віддавна дуже успішно надавала економічні можливості і стимули, здійснювала уніфікацію ринків на своїй величезній території, а легка координація політики між штатами, яка відбулася після ухвалення Конституції, створила середовище для бурхливого економічного зростання. Американці скористалися цим на славу. У ХІХ столітті економіка швидко індустріалізувалася, а у ХХ — країна вийшла у світові технологічні лідери. Але навіть таке процвітання мало ознаки американської винятковості: з усіма обмеженнями центральної держави, потужною владою еліт і штатів, особливостями моделі державно-приватних партнерств; американський економічний розвиток завжди асоціювався зі значною нерівністю, за якої певні сегменти населення — не самі лише раби в часи до Громадянської війни — були повністю позбавлені вигод.

З огляду на це, аж ніяк не дивує, що в Сполучених Штатах кількість убивств на душу населення майже в п'ять разів перевищує аналогічний середній показник у Західній Європі. Чи те, що в багатьох частинах країни високий рівень бідності, а афроамериканці позбавлені можливостей і доступу до громадських послуг. Не слід також дивуватися й тому, що модель державно-приватного партнерства не створила системи соціального захисту бідних американців. Зі зростанням мобілізованості й активності суспільства американський Левіятан часом отримував стимули до заповнення цієї порожнечі — як-от програма «війни з бідністю» президента Ліндона Джонсона, — проте цих зусиль рідко бувало достатньо.

Як не парадоксально, але ми також невдовзі побачимо, що цей шлях американського Левіятана мав й інші несподівані наслідки — відсутність ефективного моніторингу діяльності штатів у деяких дуже важливих аспектах. Стягнута гамівною сорочкою, створеною компромісами федералістів та державно-приватною моделлю, американська держава не могла через легітимні канали відповідати на складні виклики безпеці — як за часів «холодної війни», так і сучасні, пов'язані з посиленням міжнародного тероризму. Так само вона не змогла ефективно відігравати свою роль найпотужнішої країни, де-факто «міжнародного поліцейського». Тому вона створила ці можливості потай, без нагляду суспільства. Це заклало підвалини для такого Левіятана, який, попри міриади стримувань і залишковий слід базової слабкості, командує незакутими службами безпеки й армією. Цей свій жахливий лик Левіятан показав світові тоді, коли Едвард Сноуден оприлюднив дані про масштабну діяльність Агентства національної безпеки (АНБ)

з нагляду та збирання інформації про громадян США, яку воно провадило без жодного контролю з боку суспільства й навіть інших гілок влади.

Який «Білль про права»?

То чому ж департамент поліції Фергюсона так сильно дошкуляв чорному населенню? Коротка відповідь: певна річ, через гроші, а також расизм. Для Фергюсона поліцейський департамент — джерело доходів. Офіцерам наказано виписувати якнайбільше штрафів, щоб наповнити міську скарбницю. Це означає, що стягнення можуть накладати під будь-яким приводом — і вони чималі. Департамент юстиції зафіксував випадки, коли людину штрафували на 302 долари всього лише за «порушення правил пішохідного руху», на 427 — за одиначне «порушення громадського спокою», на 531 — за недотримання «правил підстригання газонів», на 777 — за «опір затриманню», на 792 — за «невиконання наказів» і на 527 — за «відмову підкоритися». Дві останні підстави офіцери використовують навперемінно. Отримавши один штраф і не з'явившись до суду, ви одержуватимете нові. Типовий приклад описано у звіті:

У 2007 році афроамериканка не з'явилася в суді за викликом, коли одноразово порушила правила паркування авто. Її викликали двічі й виписали 151 долар штрафу плюс судові витрати. Жінці, яка переживала фінансові труднощі й кілька років не мала домівки, закидали сім обвинувачень у «невиконанні присуду» через неприбуття на засідання суду та несплату штрафів за паркування в період упродовж 2007–2010 років. За кожне «невиконання вироку» суд видавав ордер на арешт і призначав нові штрафи та пеню. Із 2007 по 2014 рік жінку заарештовували двічі, вона шість днів провела за ґратами і сплатила суду 550 доларів за все, що назбиралося внаслідок одного-єдиного неправильного паркування. Судові архіви засвідчують, що вона двічі намагалася внести часткову сплату (25 і 50 доларів), проте суд повернув ці гроші, відмовившись прийняти суму, меншу за повний розмір штрафів... Попри те що спочатку жінка заборгувала 151 долар, станом на грудень 2014 року, більше ніж сім років по тому, вона сплатила вже 550 доларів і залишилася винною ще 541 долар.

Оскільки всі ці зловживання були спрямовані проти афроамериканської спільноти, це призвело до значного ослаблення її довіри до державних інститутів і бажання з ними співпрацювати. Поліція Фергюсона не вершила правосуддя — вона видавала штрафні квитки. Базова функція правоохоронних органів була спотворена, і на полісменів тепер дивилися з підозрою і страхом.

Але як поліція Фергюсона могла так безкарно порушувати конституційні права жителів міста? Хіба їх не захищав «Білль про права»? Так, але тільки певною мірою. Компромід, який ліг в основу «Білля про права», стосувався лише федерального уряду, а не влади штатів. У штатів залишилася так звана «поліцейська влада», яка передбачала дуже широку свободу дій. І хоча де-факто «Білль про права» не містив таких формулювань, у той час це було зрозуміло без слів. Це питання остаточно розв'язав Верховний Суд у 1833 році, ухваливши, що «Білль про права» регулює

лише дії, які належать до повноважень національних законодавчих зборів. Наприклад, перша поправка до Конституції постановляє:

Конгрес не може ухвалювати закони, які стосуються визначення релігії чи забороняють вільне віросповідання; або обмежують свободу слова чи преси; або право людей на мирні зібрання; або на подання петицій Уряду про задоволення скарг.

У четвертій поправці йдеться:

Права людей на безпеку їхньої особи, житла, документів і майна від необґрунтованих обшуків і арештів не можуть бути порушені. На це не може бути видано жодного ордера, окрім як за наявності вагомої причини, підтвердженої під присягою чи урочистою заявою; водночас ордер повинен містити докладний опис місця, яке належить обшукати, людей та речей, що підлягають арешту.

Ухвала 1833 року прояснила, що штати мають право ухвалювати закони, які обмежують свободу слова і дозволяють необґрунтовані обшуки, оскільки на них ніяк не поширюється «Білль про права». А от законодавчому органу національного рівня заборонено ухвалювати такі закони. Основна мета такої інтерпретації «Білля про права» в південних штатах полягала в тому, щоб відібрати права «вільних громадян» у рабів.

Спроба відділення американського Півдня і його поразка в Громадянській війні в 1865 році мала б покласти край такому погляду на «Білль про права». Однак чотирнадцята поправка, ухвалена в 1868 році, містила фразу:

Жоден штат не може видати чи застосовувати закони, які обмежують привілеї чи пільги громадян Сполучених Штатів; так само жоден штат не може позбавити жодну людину життя, свободи чи майна без належної юридичної процедури, або ж відмовити будь-якій особі, що перебуває в його юрисдикції, у рівному захисті законом.

Утім Верховний Суд не раз ухвалював, що ця поправка не скасовує поліцейської влади штатів. У 1885 році член Верховного Суду Стівен Філд стверджував, що «ані чотирнадцята поправка, хай якою широкою і всеосяжною вона є, ані жодна інша поправка не мала на меті втручатися у повноваження штатів, які часом називають поліцейською владою».

Усе це слід розуміти в контексті «періоду визволення», який настав на Півдні після 1877 року. Чотирнадцята поправка була однією з трьох, які були спрямовані на Реконструкцію Півдня, що означало інституційні реформи, покликані скасувати рабство й гарантувати афроамериканцям економічні можливості та політичні права. Проте в 1877 році президент Резерфорд Гейс підвищив ставки в початковій фаустівській угоді та здобув більшість голосів Колегії виборців, домовившись із південними політиками про відведення військ Півночі та завершення Реконструкції. Щойно північани пішли, Південь було «визволено» — рух Реконструкції пущено навспак, а багато старих репресивних інститутів відновлено під новими машкарами. Особливо відомими стали «закони Джима Кроу», які утвердили расову сегрегацію. До 90-х років XIX століття південні штати переписали свої конституції та позбавили чорношкірих виборчого права через подушний податок й іспити на письменність. В основі цих дій лежала поліцейська влада.

Північ погодився дати Півдню спокій і толерувати «Джима Кроу»; тлумачення «Білля про права» як такого, що не застосовується до законодавства штатів, було найважливішим пунктом у цій угоді.

Справедливо зауважити, що штати самі писали поправки до власних конституцій, аналогічні «Біллю про права». Перші тридцять п'ять статей Конституції штату Міссурі становлять такий білль. Проте в тому, що стосується захисту громадян від державної влади, вони мали на меті зовсім не те саме, що федеральний «Білль про права». Звіт Департаменту юстиції засвідчує, що муніципальний кодекс Фергюсона порушує міссурійський «білль про права». У його розділах 29–16(1) зазначено, що «відмова виконувати законний наказ чи вимоги офіцера поліції під час виконання офіцером своїх службових обов'язків, коли така відмова заважає чи перешкоджає офіцеру виконувати його обов'язки» є порушенням закону. Звіт виявив, що багато справ, ініційованих за цим положенням, починалися з наказу офіцера зупинитися, попри те, що не існувало об'єктивних ознак скоєння особою протиправних дій. За таких обставин вимога зупинитися — це «незаконний наказ», бо офіцерові бракує підстав для підозри у скоєнні злочинної діяльності. Утім, якщо людина не спинялася, її однаково затримували.

Той Південь, який створив «період визволення», проіснував до 60-х років ХХ століття. Зрив стався в 1953 році, коли у Верховний Суд було призначено Ерла Воррена — саме тоді рух за громадянські права набрав обертів. Воррен вважав, що Конституцію слід змінити, оскільки змінилися обставини, і його однодумці становили більшість серед членів Верховного Суду. На їхню думку, дії поліції в південних штатах, де застосовувались репресії, а активістів руху захисту громадянських прав переслідували, були неконституційними, навіть у контексті поліцейської влади.

Першою нагодою зробити таку заяву для Верховного Суду став інцидент 23 травня 1957 року, коли в огайському Клівленді поліцейські вдерлися в дім Долрі Мепп. Мепп працювала в нелегальній лотереї, й поліція одержала повідомлення про те, що в її оселі переховується такий собі Вірджил Оглтрі, підозрюваний у підриві бомби в помешканні господаря конкурентної лотереї Дона Кінга (того самого, що пізніше став менеджером Мухаммеда Алі). Поліція знайшла Оглтрі за цією адресою, проте виявилось, що він непричетний. Також у домі знайшли лотерейні квитки і порножурнали, які, за словами Мепп, залишив попередній мешканець. Їй висунули обвинувачення у зберіганні порнографічних матеріалів і засудили до семи років ув'язнення. Мепп звернулась до Верховного Суду, заявивши про відсутність підстав підозрювати її у зберіганні порно, а також про те, що в поліції не було ордера на обшук. Виносячи вердикт у справі «Мепп проти штату Огайо», суд визнав, що, за четвертою поправкою, влада штату не має права здійснювати необґрунтовані обшуки, та ухвалив, що «будь-які свідчення, здобуті внаслідок обшуків чи арештів, які порушують Конституцію Федерації, не можуть бути представлені в суді штату за кримінальною справою». Згодом Верховний Суд розглянув низку інших випадків поведінки штатів, які, хоч і узгоджувались із «біллями про права» окремих штатів

та їхньою поліцейською владою, проте порушували Конституцію. У справі «Гідеон проти Вейнрайта» 1963 року було ухвалено, що будь-хто, обвинувачуваний у тяжкому кримінальному злочині, має право на адвоката. У «Меллой проти Гоґана» (1964 рік) судді вирішили, що право не свідчити проти себе, яке надає п'ята поправка (звідси й американський вислів «брати п'яту»²⁵), розповсюджується і на суди штатів. У знаменитій справі «Міранда проти штату Аризона» 1965 року присуджено, що свідчення, надані людиною, якій не було зачитано її права, не можуть бути представлені в судах штатів. І, нарешті, ухвала за справами «Паркер проти Гледдена» 1966-го і «Данкан проти штату Луїзіана» 1968-го надала всім людям право на розгляд справ у судах штатів неупередженою колегією присяжних.

Сукупний ефект цих ухвал полягав у тому, що системи кримінальної юстиції штатів наблизились до федерального «Білля про права». Утім історія Ферґюсона показує, що цей процес ще аж ніяк не завершений.

Схема дискримінації афроамериканців має глибокі корені і, хай як це парадоксально, у дечому переплітається з творенням американської свободи загалом.

Американське рабство, американська свобода

Рабство було ключовим питанням у дебатах про повноваження федерального уряду. Раби не тільки становили велику частину «активів» декого з найбагатших осіб у перших тринадцяти колоніях; ба більше, їхній статус був вирішальним фактором у розподілі політичної влади в новій федеральній державі. У книжці «Американське рабство, американська свобода» історик Едмунд Морґан поставив питання: як так вийшло, що ключові постаті, які створили Конституцію США, — Джордж Вашингтон, Джеймс Медісон і Томас Джефферсон — були рабовласниками з Вірджинії? Джефферсон до того ж був основним автором тексту Декларації незалежності, яка з гордістю проголошує:

Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення бути щасливими; що уряди встановлюються між людьми для того, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів схвалена згодою тих, ким вони управляють.

Щодо цієї заяви можна зробити багато зауважень: наприклад, в англійському тексті вжито слово «men» («чоловіки»), а не «people» («люди» взагалі). Однак ще очевидніше те, що уряд, який мав на увазі Джефферсон, власник шістьох сотень рабів, встановлювався не з їхньої згоди чи задля «прагнення бути щасливими». Він радше забезпечував відсутність будь-яких прав для них на наступні вісімдесят сім років.

Морґан прагнув не лише засудити лицемірство цих висловлювань, а й осмислити зв'язок між рабством і свободою. Як вони могли співіснувати? І чи залежала свобода білих американців від майже повної її відсутності в чорношкірих?

Повертаючись до початків колонізації Вірджинії, від самого заснування міста Джеймстаун Вірджинською компанією в 1607 році, зауважимо, що спершу завозити на ці землі рабів не планували. Першим і основним проектом була експлуатація корінного населення. Але корінного населення на теренах Вірджинії виявилось мало.

Тоді з'явився другий план — використовувати англійців, які б погодилися підписати семирічний контракт в обмін на житло, утримання й безкоштовний переїзд за океан. Такий варіант праці за кабальним контрактом випробували, та на практиці з'ясувалося, що контролювати цих людей, коли вони опинилися в Новому Світі, важко: вони масово тікали через відкритий кордон. Поводитися з ними більш суворо не годилося, адже це ускладнило б залучення нових робітників. У 1618 році Вірджинська компанія змінила стратегію і перейшла від спроб експлуатації місцевого населення і найманих робітників до стимулювання колоністів. Їх звільнили від трудових угод, вділили їм землі та зробили цей перехід надійним і вартим довіри, надавши білим чоловікам політичні права в новоствореній Генеральній асамблеї.

І знову ж таки, колонія виявилась економічно не вигідною. Спочатку колоністи пробували вирощувати місцевий тютюн, та його якість була доволі низька. Джон Рольф, відомий тим, що одружився з індіанською принцесою Покахонтас, експериментував з різними сортами з Вест-Індії та досяг значно кращих результатів. У 1614 році з Джеймстауна вирушив перший караван суден із тютюном на експорт. Восени 1619-го на голландському кораблі, що зайшов у гавань, було придбано групу з двох десятків рабів, яких обміняли на місцеву продукцію. Тютюн, розведенню якого спершу різко опиралась Вірджинська компанія, зрештою забезпечив процвітання колонії. Після занепаду компанії в 1624 році людей уже ніщо не стримувало. На тютюнових плантаціях могли працювати наймані робітники, проте скоро стало ясно, що праця рабів дешевша. Територія колонії розросталася — чимало колоністів ставали землевласниками й плантаторами. У міру заповнення простору почалося переосмислення природи Асамблеї, й у 1670-му було вирішено її реструктурувати, зокрема тому, що

багато людей, які не виявляють зацікавленості в розвитку країни, часто влаштовують збурення на виборах, порушуючи мир, а потім на власний розсуд своїми голосами забезпечують його збереження.

З іншого боку, можна було покластися на землевласників, які ставилися до своїх дій більш відповідально. Лише за рік до того Асамблея ухвалила «Акт про незумисне вбивство рабів», у якому йшлося: «Якщо раб опиратиметься своєму господареві... і засоби відновлення ладу призведуть до його смерті, то така смерть не вважатиметься злочином, а господаря... не буде звинувачено в нападі, оскільки немає підстав вважати, що зумисний злочинний намір (який робить це діяння злочином) міг би змусити будь-кого до знищення власного майна». Зрештою, хто став би навмисно знищувати те, що належить йому?

Із розквітом рабовласницького господарства дехто став дуже багатим, нагромадивши у своїй руках великі плантації та значну кількість рабів. Проте зиск мали не лише великі плантатори. Менш успішні громадяни також купували землю і рабів, хай навіть у скромніших обсягах. Багатство, породжене тютюново-рабським виробничим комплексом, стали більш рівномірно розподіляти серед білих. Наприклад, упродовж 1704–1750 років, на Тайдвотері — землях, що тягнуться вздовж судноплавних водних шляхів, де вирощували більшу частину тютюну, — середній розмір площ земельних володінь зменшився від 168 до 136 гектарів. Водночас кількість землевласників виросла на 66 %. Якщо ширше поглянути на район Чесапикської затоки, то, судячи із заповітів, розподіл багатства у XVIII столітті став ще рівномірніший. У 1720 році близько 70 % померлих залишили в спадок майна менше ніж на 100 фунтів. Але до 60-х років їхня кількість зменшилась приблизно до 40 % із відповідним приростом осіб, майно яких коштувало понад 100 фунтів. Вірджинська Асамблея, яка раніше змінила правила голосування, щоб виключити всіх, хто не мав власності, тепер стала провадити більш дружню політику до таких людей. Було знижено подушне, ухвалено закони для поліпшення умов праці білих служників. У всякому разі більшість білих ставала землевласниками. Таким чином, рабовласницька економіка створила серед білих певну солідарність. Фактично у Вірджинії всі раби були бідними, а всі бідні, відповідно, — рабами. Як записав у своїх нотатках на початку XIX століття англійський дипломат сер Огастес Джон Фостер, вірджинці «можуть сповідувати безкінечну любов до свободи і демократії завдяки масі людей, майже повністю складеної з їхніх власних рабів-негрів, які в інших країнах могли б стати чорню».

Ця солідарність допомогла реалізувати ще одне важливе завдання Конституції США — контролювати людей та їхню участь у політиці. Сильна держава була здатна підтримувати лад, уніфікувати ринки й забезпечувати оборону країни, проте вона мусила бути невразливою до зазіхань простолюду, якби той надміру зацікавився участю в політиці. Тож поширення влади через розподіл сфер впливу і непрямі вибори стало не просто розв'язанням проблеми Гільгамеша і усуненням страху, що федеративна держава діятиме деспотично на власний розсуд. Це був спосіб гарантувати, що державні інститути не захопять простолюду. Небезпека участі народу в політиці лякала і федералістів, і південну еліту, чиє багатство ґрунтувалося на рабовласництві й плантаційній економіці. Так народився шанс убити двох зайців одним пострілом: обмеживши здатність пересічних людей долучатися до політичної влади, федералісти водночас домоглися б свого і зробили б весь проект привабливішим для південної еліти, яка, в іншому випадку, стала б чинити опір побудові держави. Ба більше, багато представників тогочасної еліти, як-от Джефферсон, були переконані, що навіть не-еліта білої раси поділяє цей погляд, тому їй можна надати «певні невід'ємні права» і «свободу», не переживаючи, що вони схочуть поділитися цими привілеями з рабами. Отак поняття свободи, яке склалося в процесі державотворення в Америці, уславлювало (білих) і сковувало (чорних) водночас, що дало передбачувані наслідки.

Манівці американської державності

Конституція США змогла одним порухом розв'язати проблеми, які постали перед федералістами. Вона створила державу, забезпечила неможливість захоплення влади в ній окремими фракціями чи населенням узагалі, гарантувавши цим право власності, що було нагальним питанням для американських еліт. Вона зберегла автономію штатів і знехотя надала людям базові права як засіб проти потенційного зловживання владою. Неохоче, згнітивши серце, але свідомо того, що навіть найбідніші білі мали багато спільних з елітами інтересів — наприклад, у рабовласницькій економіці, як ми бачили.

Проте розподіл влади між різними органами та групами означав ризик того, що ситуація зайде в глухий кут. Це стало особливо зрозуміло пізніше, коли з'явилися організовані політичні партії. Одна з них могла мати більшість у Конгресі, а інша — в Сенаті, адже ці органи обирали за різними правилами. Президент, якого обирали за особливим принципом, міг дістати підтримку більшості однієї чи іншої палати. І все ж таки імовірність потенційного політичного колапсу полегшила контроль за федеральним урядом, що зробило Конституцію більш прийнятною для штатів. Водночас це мало й недолік. У той час як головним завданням Конституції було створення потужної централізованої держави з потужнішими можливостями, система породила і певну неспроможність. Ця неспроможність виявилась особливо руйнівною для соціальної політики та розподілу доходів, оскільки будь-хто міг їх опротестувати і заблокувати. Таке поєднання сили і слабкості держави, з яким федералісти мусили миритися для задоволення всіх своїх потреб, і те, як держава існувала з ним далі, — наслідок американської винятковості в державотворенні.

У деяких аспектах американське державотворення дало чудові результати. Слабкість федеративної держави означала неможливість її перетворення на Деспотичного Левіятана, що суспільство добре розуміло. Такі гарантії, як правоохоронні органи штатів, були вирішальним елементом, що спонукав еліти насамперед ратифікувати Конституцію та утриматися від блокування її розширення в майбутньому. Подальший потужний ефект Червоної Королеви посилив державні інститути. Та водночас початкова слабкість нікуди не зникла, що заважало державі реагувати на зростання потреб суспільства, яке впродовж XIX і XX століть переживало стрімкі зміни в економіці та соціальному житті.

Одним із перших побічних ефектів цієї слабкості був брак доходів. Маючи новостворену систему федеральних податків, уряд зміг фінансувати армію Джорджа Вашингтона, яка вирушила в Західну Пенсильванію, щоб придушити Повстання через віскі³⁶. Проте в Конституції записано: «Жоден подушний чи інший прями́й податок не може бути встановлено інакше, як пропорційно до чисельності населення, яка має бути визначена шляхом перепису до встановлення податку». Отже, жодних «прямих податків», зокрема податків на дохід, для федерального уряду. Конституція однією рукою давала, другою — забирала. Як же могла федеральна держава досягти своєї мети без доходів?

Їй доводилося імпровізувати. Ця імпровізація згодом переросла в стратегію державно-приватного партнерства, коли для впровадження і реалізації багатьох своїх важливих функцій уряд покладался на приватний сектор, тимчасом як його роль зводилась до надання землі, невеликих субсидій та заохочення. Наприклад, уряд забажав з'єднати східне і західне узбережжя країни залізницею, проте сам збудувати її не міг. По-перше, до Громадянської війни політики Півдня блокували маршрут, який воліли бачити північани. По-друге, уряд просто не мав коштів на будівництво. Тому було вирішено заохотити до цього приватний сектор. У 1862 році Авраам Лінкольн підписав «Акт Тихоокеанської залізниці». Цей документ надавав залізничним компаніям не лише гарантовані позики, фінансовані урядом, а й величезні ділянки прилеглої до колій землі. Згідно з другим розділом Акта вони одержали право на 60 метрів території обабіч колій, а також вільний доступ до будь-яких матеріалів, необхідних для будівництва залізниці. Третій розділ передавав компаніям-будівельникам по 20 квадратних кілометрів землі з кожного боку залізниці за кожен кілометр прокладених шляхів (у 1864 році цю цифру подвоїли). Це відчутно стимулювало залізничні компанії виконувати свою роботу, адже з появою залізниці цінність землі зростала і, продавши її, вони могли одержати неабиякий прибуток. З розділу 1 ми знаємо, що Об'єднана тихоокеанська залізниця, проклавши колії у Вайомінгу, одразу заснувала місто Шаєнн і почала розпродавати землі. Усе це не потребувало додаткових витрат, тож федеральний уряд не мусив підвищувати податки.

Стратегія державно-приватних партнерств у будівництві трансконтинентальної залізниці означала не тільки мінімум витрат урядових коштів. Вони мала на меті закувати новонародженого американського Левіятана. Її увагу було зосереджено на стимулюванні приватного сектору до роботи, яку в інших частинах світу виконував уряд: унаслідок цього держава не ставала надто великою і сильною. Залучення приватного сектору означало, що Левіятан залишається під пильним наглядом.

У 1862 році надання базових громадських послуг за рахунок приватного сектору не було новиною. За аналогічною моделлю створили одну з найбільш ушлявлених установ Америки XIX століття — Пошту США. Ще в 1792 році перший Конгрес ухвалив Поштовий Акт, за яким було засновано федеральну поштову службу: вона швидко розвинулась у величезну мережу, що з'єднала всю країну. Невдовзі пошта стала найважливішою державною установою. У 1816 році 69 % усіх цивільних федеральних службовців були поштарями. До 1841-го цей показник зріс до 79 % — тоді в країні налічувалось понад 9 тисяч поштарів. У 1852 році газета The New York Times описувала їх як «потужну армію цивільного уряду». Утім пошта була так само державно-приватним партнерством. Кореспонденцію розвозили приватні поштові карети, субсидії на які видавав федеральний уряд. Станом на 1828 рік існувало понад 700 приватних поштових підприємців. Це партнерство дозволило федеральній державі встановити свою присутність на всій неозорій території. У співвідношенні з кількістю населення Сполучені Штати в той час мали вдвічі більше поштових відділень, ніж Британія, і в п'ять разів більше, ніж Франція. Повсюдне

поширення поштової служби підкреслював де Токвіль під час своїх відомих подорожей у 1831 році. Він писав:

У ці неперехідні ліси доставляють напрочуд багато листів і газет... Не думаю, що навіть у найбільш освічених районах Франції інтелектуальний рух так само швидкий і масштабний, як у цій пустелі.

Він також відзначав, що це «міцно пов'язує розуми» і «проникає» в «самісіньке серце диких місцин». Поштова служба була не лише свідченням присутності й ефективності держави. Вона полегшила обмін інформацією, допомогла поширювати старі ідеї та творити нові. З нею значно легше було провадити важливу економічну діяльність, зокрема патентування і захист прав інтелектуальної власності. Історик економіки Зоріна Хан зауважує, що «сільські винахідники в Сполучених Штатах могли подавати заявки на патенти без серйозних перепон, бо їх пересилали поштою безкоштовно. Бюро патентів і торгових марок США також мало філії по всій країні, куди винахідники могли відсилати свої моделі коштом поштової служби. Тож не дивно, що перший сплеск патентування на світанку американської індустріалізації трапився саме в сільській місцевості». Ба більше, уже в 30-ті роки XIX століття поштова служба стала сучасним бюрократичним інститутом, який працював і діяв цілком автономно.

У створенні федеральної системи юстиції можна вбачати різновид державно--приватного партнерства. Судова система США частково передоручила розслідування правопорушень і ведення судових справ приватним громадянам. Тому коли Стаття VII Акта про цивільні права 1964 року заборонила застосування в приватному секторі дискримінації на робочих місцях за расою, статтю, національністю чи релігією, виконання цього припису не поклали на урядові агенції, а залишили для приватних судових позовів за Статтею VII. Це рішення, по суті, спричинило вибух приватних судових процесів, що стався в останні півстоліття. Позови через дискримінацію на робочих місцях (кількість яких сягає 20 тисяч на рік) — друга за обсягом категорія справ у федеральних судах після петицій в'язнів із клопотанням про звільнення. Приватній діяльності в цивільних судах також сприяли потенційні великі економічні втрати і високі адвокатські гонорари, сплачувані позивачами у випадку перемоги. Аналогічно порушення закону з боку корпорацій у США зазвичай контролюються за допомогою приватних колективних позовів, а не через бюрократію чи обвинувачувальні повноваження американської судової системи. Державно-приватне партнерство в юстиції дійшло до крайнощів, адже закони в США також стали залежати від приватних позовів через шахраювання проти уряду. Ґрунтуючись на положеннях загального англосаксонського права, яке називається *qui tam*³⁷ і вже давно не застосовується в Британії, закони США дозволяють приватним особам подавати позови проти партій, які обманюють уряд. У разі успішного задоволення такого позову, позивач одержує частку (від 15 до 25 %) суми відшкодувань федеральному уряду.

Цей незвичайний процес юридичної еволюції обмежив владу федерального уряду (незалежна юстиція виступила бар'єром для перевищення повноважень урядом),

сформував судову систему, що ґрунтується на вимогах і потребах (принаймні деяких) громадян, і зробив розширення потенціалу держави прийнятним для суспільства. Як і поштова служба, юстиція відіграла ключову роль в об'єднанні Сполучених Штатів загальним комплексом правил, що також уможливило експансію на захід. Якщо населення кожної нової території не перевищувало 5 тисяч осіб, Конгрес насамперед призначав губернатора і двох суддів.

Державно-приватні партнерства доповнював ще один політичний компроміс — федерально-місцеве партнерство. Американський федералізм став означати не лише розподіл влади між федеральним урядом й урядами штатів, а й передання охорони правопорядку і багатьох громадських служб місцевій владі. Тож, попри те, що Сполучені Штати мають систему освіти, яка ґрунтується на громадському забезпеченні початкової та середньої ланок, усі ці положення виконуються на місцевому рівні — їх здійснюють і фінансують освітні райони, округи і штати з власних бюджетів. Ця система сягає своїм корінням десятої поправки, яка залишила функції надання й контролю освіти за штатами. І якщо повноваження федерального уряду в питанні одержання доходів були чітко окреслені, для урядів штатів і місцевих органів влади таких обмежень не існувало. Таким чином, багато штатів на світанку Республіки ухвалили закони, які дозволяли освітнім районам встановлювати свої податки для фінансування місцевої освіти. У XIX столітті за рахунок цих надходжень фінансували не тільки школи в містах і містечках, а й сільські «початкові школи», особливістю яких було локальне фондування і контроль. Початкові школи надавали базову освіту, але відповідно до тих преференцій і цінностей, які визначала місцева громада. Згідно з принципом державно-приватних партнерств федеративна держава виступала в ролі стимулятора і помічника. Ордонанс про землю 1785 року Томаса Джефферсона поділив федеральні землі на північному заході на муніципалітети площею 15,5 квадратного кілометра, а кожен з муніципалітетів — на тридцять шість районів. З доходів кожного району виділяли кошти на фінансування освіти. Коли пізніше ці землі об'єдналися в штати, вони одержали резервні ресурси на фінансування освіти. Таку схему застосовували й надалі, а на південному сході й у Каліфорнії для одержання коштів для шкіл виділяли ще більше резервів.

Коли на межі XIX і XX століть уперше стало очевидно, що школярі недоїдають, забезпечувати дітей з бідних сімей безкоштовними обідами стали саме міста. Федеральний уряд підключився пізніше, субсидувавши поширення цих програм, зокрема видавши 1946 року Національний акт про шкільні обіди. Коли до відома громадськості дійшла інформація про масштаби дискримінації проти учнів з фізичними вадами й низьку якість їхньої освіти, Конгрес ухвалив у 1975 році Акт про освіту для всіх неповносправних дітей, проте залишив фінансування спеціалізованих освітніх закладів за освітніми районами та штатами, які й зараз беруть на себе 90 % цих витрат.

В усіх наведених випадках ми бачимо, як міцно закутого американського Левіятана змушують розробляти нові творчі способи розширення своїх

можливостей перед лицем новітніх, часом нагальних потреб і завдань. Зауважмо, що в американській версії ефекту Червоної Королеви в слабкості центральної держави водночас містилося джерело її сили. Це заохочує державу винаходити нові моделі спільної роботи із суспільством і місцевими урядами над подоланням проблем. Це також підтримує впевненість у тому, що передаючи федеральній державі частину влади, штати не послаблюють її кайданів. Так централізована держава розширює сферу своїх повноважень і можливості, проте залишається слабкою, як на початку, і не виходить із коридора. Це прекрасний спосіб створення Закутого Левіятана, що невпинно еволюціонує. Та, як ми й попереджали, цей успіх має і значні слабкі сторони.

Ми переможемо

Недолік стандартного нарративу американської історії — не лише в тому, що він не враховує згубних наслідків тих компромісів, що лягли в основу Конституції. Він також ігнорує ту надважливу роль, яку на кожному повороті відігравали мобілізованість суспільства і Червона Королева. Конституція і «Біль про права», як ми бачили, не були даром доброзичливої еліти: то був результат боротьби між елітами й народом, і без цієї боротьби вони були б так само неефективні, як і створення Енкіду для звільнення Урука.

Найкраще все це ілюструє діяльність й успіхи руху за громадянські права. Мабуть, найбільш відомими його плодами стали Акт про громадянські права 1964 року й Акт про виборче право 1965-го. У міру формування руху за громадянські права і збільшення кількості його прибічників у 50-ті роки було розроблено комплекс стратегій опору дискримінаційній політиці південних штатів, у яких до того часу не діяв федеральний «Біль про права». Спершу федеральний уряд волів залишатися нейтральним і втрутився лише тоді, коли його до цього змусило повсюдне погіршення громадського порядку. Рух за громадянські права почав посилювати тиск на федеральну владу, змушуючи її до дій. Однією з їхніх стратегій були «рейси свободи» — поїздки расово мішаних груп в автобусах далекого сполучення, що порушувало сегрегаційні закони Півдня. У травні 1961 року напади расистів на учасників цих рейсів у різних частинах Алабами спричинили таке заворушення, що Департамент юстиції звернувся до федерального окружного суду в Монтгомері, столиці штату, з проханням втрутитися. Генеральний прокурор Роберт Кеннеді, брат президента, вирядив шістьсот судових виконавців у Монтгомері для захисту «рейсів свободи». Утім першим поривом уряду Кеннеді було уникнути втручання і постаратися підірвати солідарність активістів захисту громадянських прав. Одним з прикладів був проект «Освіта виборців», який, очевидно, мав на меті скерувати енергію активістів на дії, які Кеннеді вважав менш руйнівними. Учасники руху зрозуміли його позицію. У 1963 році було запущено план зриву сегрегаційних законів у місті Бірмінгем в Алабамі, який мав на меті

викликати таку сильну реакцію, яка змусила б федеральний уряд втручатися в ситуацію більш систематично. Ось що писав про це активіст Ральф Абернаті:

Нині очі всього світу дивляться на Бірмінгем. Боббі Кеннеді дивиться на Бірмінгем, Конгрес США дивиться на Бірмінгем. Департамент юстиції позирає на Бірмінгем. Ви готові, ви готові кинути виклик?.. Я готовий опинитися за ґратами, а ви?

Найбільш провокаційним став «Хрестовий похід дітей» 2 травня, коли заарештували шістсот школярів, наймолодшому з яких було вісім років. Президент Джон Кеннеді не мав іншого виходу, крім як заявити, що «події в Бірмінгемі й інших місцях так посилили заклик до рівності, що жодне місто, штат чи законодавчий орган не може залишатися до нього глухим». Наступного місяця він запропонував проект майбутнього Акта про громадянські права 1964 року, який поклав початок не лише відродженню політичної сили афро-американського населення, а й боротьбі з економічною та соціальною дискримінацією, яка здебільшого побутувала на Півдні (хоч ним і не обмежувалась).

Рух за громадянські права на цьому не спинився. Наступною зупинкою було місто Сельма в Алабамі. Із січня 1965-го активісти з руху захисту громадянських прав проводили кампанію з привернення уваги до порушень базових прав чорношкірих, зокрема виборчого права. 7 березня близько шести сотень активістів вирушили маршем із Сельми в Монтгомері. Їх атакувала місцева поліція: п'ятдесят учасників маршу було поранено, сімнадцятьох госпіталізували. На той час, після вбивства Джона Кеннеді, президентом став Ліндон Джонсон. Джонсон посилив федеральне втручання на Півдні, а місцевий федеральний суддя Френк Джонсон постановив, що «законом чітко передбачено, що великі групи мають право апелювати до уряду щодо задоволення їхніх скарг... і це право може бути реалізоване у формі маршів, навіть по державних шосе».

У той час як мітингувальники з Бірмінгема прокладали шлях до Акта про громадянські права, демонстранти із Сельми відкрили браму для Акта про виборчі права 1965 року, скасувавши численні перепони, якими обмежувалось голосування афро-американського населення, — зокрема тести на письменність і подушний податок. Через тиждень після маршу із Сельми президент Джонсон виголосив свою знамениту промову «Ми переможемо». Почав він так:

Сьогодні я говорю в ім'я гідності людини та долі демократії... Бувають часи, коли історія і доля перетинаються в одному місці, в одну мить, і це стає поворотним пунктом у нескінченних пошуках людиною свободи. Так було в Лексингтоні й Конкорді... Так сталося й минулого тижня в Алабамі.

Джонсон порівняв рух за громадянські права з битвами масачусетських «патріотів» у Війні за незалежність. У цьому він мав рацію: і те і те було реакцією суспільства проти деспотизму. Промова Джонсона змусила повірити в те, що закутість американського Левіятана була не тільки особливістю розумної конституційної архітектури; вона також дуже залежала від мобілізованості суспільства і його активності.

Життя в американському коридорі

Зі зміною природи завдань, які поставали перед американським Левіятаном, він сам брав на себе дедалі більше відповідальності, часом навіть вириваючись із полону своєї початкової слабкості. Як і у випадку руху за громадянські права, часто це було відповіддю на запити суспільства.

Поворотною точкою, що демонструє динаміку ефекту Червоної Королеви, стала «ера прогресивізму», у яку федеративна держава вступила з відповідями на нові вимоги, у той час як зміни в соціальних інститутах посилили стримування держави суспільством. Економічні можливості та об'єднаний національний ринок, які створила федеративна держава в ХІХ столітті, особливо після Громадянської війни, дали поштовх швидкій індустріалізації та економічному розвитку. Цей процес був нерівномірний, у ньому часто переважала і мала найбільшу вигоду невеличка купка компаній, надто тих, що вміли долати систему. У результаті в цей період, який Марк Твен назвав «позолоченою добою», — від 70-х років ХІХ століття й до початку ХХ — виникли величезні корпорації, які стали домінувати у своїх сегментах, а іноді — й у всій галузі. З ініціативи залізничних олігархів Корнеліуса Вандербільта і Джея Гулда промисловці Джон Рокфеллер й Ендрю Карнегі, а також такі фінансисти, як Джон Пірпонт Морган, ці «барони-грабіжники», не тільки активно інвестували кошти, розширюючи економіку, а й нагромаджували небачені статки й звично зловживали економічною та політичною владою. Це було зростання, проте нерівне, ускладнене ще й тим, що інститути Америки ХІХ століття не могли впоратися з контролем цих владних і безпринципних людей і їхніх «трестів», як тоді називали великі компанії.

Американський Левіятан відреагував на зміну економічних і політичних обставин, розширивши свої повноваження в регулюванні монополій: він почав із Закону про торгівлю між штатами 1887 року, що був першим кроком до національного регулювання промисловості; за ним, у 1890 році, з'явився Антитрестовий закон Шермана, Закон Гепберна в 1906-му й Антитрестовий закон Клейтона в 1914-му. Три енергійні президенти, що були при владі один за одним, — Теодор Рузвельт, Вільям Говард Тафт і Вудро Вільсон — скористалися цими законами для руйнування монополій. Тафт не лише переслідував трести, а й змінив ландшафт американської економіки, запропонувавши в 1913 році шістнадцяту поправку, яка запровадила федеральний податок на дохід.

Проте завдяки цьому зміцніла не тільки держава. Ці дії, а також обрання президентів-активістів були наслідком зростання мобілізації населення в русі прогресивістів, який об'єднав невдоволене фермерство і міський середній клас задля потужного впливу на політику тих часів. Засоби масової інформації, зокрема журналісти, яких називали «макрейкерами», або «розгортачами бруду», почали активніше впливати на державну політику, викриваючи зловживання владою «баронів-грабіжників» і випадки маніпулювання політикою задля досягнення своїх

корисливих цілей. Великі інституційні реформи зміцнили суспільство в протистоянні державі та політичним елітам.

Сімнадцята поправка 1913 року скасувала обрання сенаторів легіслатурами штатів і запровадила прямі вибори. Із цього почалося послаблення впливу олігархів на законодавство, про що блискуче написав Девід Грем Філліпс у низці сатиричних статей під назвою «Зрада Сенату» в журналі «Космополітен» у 1906 році.

Розширення можливостей центральної держави та її ролі в економіці прискорилося за президентства Франкліна Делано Рузвельта. Це, знову ж таки, стало відповіддю на нову складну економічну ситуацію, цього разу — найсуворішу економічну кризу сучасності, Велику депресію. «Новий курс» Рузвельта почався із суворішого регулювання банків (Надзвичайний банківський акт 1933 року, Акт про цінні папери 1933-го й, особливо, заснування Федеральної депозитної страхової корпорації, яка страхувала малі банківські внески на випадок банкрутства банків). Із заснуванням Адміністрації громадських робіт й Управління ресурсами долини Теннессі відбулося серйозне розширення урядових витрат на громадські роботи. Було запроваджено нову програму з підвищення цін на продовольство і доходів ферм під егідою новозаснованого Управління регулювання сільського господарства. А відтак у 1935 році засновано сучасну систему соціального страхування, а в 1939-му — започатковано Програму продовольчих купонів, які й досі залишаються основним способом підтримки бідного населення в США. Крім того, у 1935 році Рузвельт підписав Закон про регулювання трудових відносин та створив складний бюрократичний інструмент, який стежив за його дотриманням компаніями та подавав судові позови проти тих, хто його порушував (попри те, що пізніше законодавство, зокрема Стаття VII Акта про громадянські права, відмовилося від цього підходу і повернулося до моделі державно-приватного партнерства).

Не менш суттєве розширення ролі федеральної держави в економіці забезпечила програма «Великого суспільства», ініційована президентом Джонсоном. Головний принцип цієї програми — «війну з бідністю» — Джонсон представив у своїй відозві «Про становище країни» в 1964 році. Він заявив: «Сьогодні, тут і зараз, моя адміністрація оголошує безжальну війну бідності в Америці».

Війна з бідністю також стала відповіддю на соціальні зміни, спричинені, по-перше, високим рівнем бідності, який давно тримався в багатьох частинах Сполучених Штатів, а по-друге, зростанням розриву між білим і чорним населенням, тимчасом як останнє становило більшість у багатьох міських поселеннях. Ці економічні передумови стали розглядати як первинну причину зростання рівня злочинності. Гучні заворушення в Нью-Йорку, Рочестері, Чикаго, Філадельфії й, особливо, в Лос-Анджелесі в 1964 і 1965 роках зробили потребу в змінах більш нагальною.

Окрім розширення програм «Нового курсу», таких як соціальне страхування і продовольчі купони, та переведення їх на постійну основу, «Велике суспільство» підвищило страхові премії та виплати через інвалідність, започаткувало програми професійної підготовки для знедоленої молоді в контексті амбітного Акта про

економічні можливості 1964 року, яким було засновано Агенції громадської діяльності для допомоги бідним громадянам. Акт про соціальне страхування 1965 року створив два міцні стовпи державного фінансування медичної допомоги в США — «Медікейр» для літніх осіб і «Медікейд» для безробітних і незаможних. Мабуть, найбільш новаторськими були освітні ініціативи, зокрема «Ранній старт» (дошкільна освіта для бідних дітей), Закон про двомовну освіту 1968 року, за яким місцеві освітні райони мали допомагати дітям з неангломовних сімей, а також значне розширення федеральної допомоги університетам і студентам з незаможних верств у відвідуванні коледжів.

Попри те що мобілізація суспільства спричинила неймовірне розширення можливостей федеральної держави, структура Конституції продовжувала впливати на розвиток деяких з цих програм, а також на їхні результати (Рональд Рейган дошкульно зауважив, що «федеральний уряд оголосив війну бідності, але бідність перемогла»). Розгляньмо, приміром, славнозвісний Рузвельтів Акт про соціальне страхування. До початку «Нового курсу» США не змогли розробити загальнодоступної політики соціального страхування, тоді як Британія почала рух у цьому напрямку в 1906 році, а Німеччина — ще раніше, у 80-ті роки XIX століття. У США існували приватні пенсійні фонди, проте вони охоплювали не більше ніж 10 % населення, що працює. Більшість людей мусила покладатися на свої сім'ї або на ті заощадження, які вони накопичили собі «на старість». Уряд надавав пенсії ветеранам і вдовам військових — ці люди становили 85 % від усіх, хто одержував пенсії в 1928 році. Наріжним каменем Акта про соціальне страхування стала обов'язкова система пенсій для людей літнього віку. У першому розділі Акта було зазначено:

Щоб кожен штат мав змогу забезпечити фінансову допомогу нужденним людям літнього віку, наскільки це здійснено в умовах певного штату, цим призначається асигнування на фінансовий рік, що закінчується 30 червня 1936 року, суми в розмірі 49 750 000 доларів, а також на кожен наступний фінансовий рік суми, достатньої для виконання цього положення.

Отже, основна відповідальність лягала на штати. Цей закон визначав, скільки одержувала людина після виходу на пенсію: це залежало від платні, яку вона мала перед тим, проте в жодному разі сума не могла перевищувати 85 доларів на місяць. То була скромна сума, приблизно половина тогочасної середньої зарплати; утім, вона означала серйозне зобов'язання держави щодо виконання програми загального добробуту. За іронією долі, соціальне страхування зробило приватні пенсійні фонди привабливішими для компаній, бо вони могли пропонувати їх високооплачуваним і більш кваліфікованим працівникам, для яких державна пенсія була б недостатньою. І справді, до появи соціального страхування фірми не мали права запроваджувати пенсійні плани для високооплачуваних кадрів, не роблячи водночас цього для решти працівників. Але забезпечувати такі вигоди для всього персоналу було б для роботодавця збитковим. Щойно закон було ухвалено, низькооплачувані працівники одержали доступ до пенсій, що зняло обмеження

компаній до застосування приватних пенсійних планів до високооплачуваних робочих кадрів. Як зауважував речник Національної корпорації виробників молочних продуктів, «насамперед ми звернули увагу на те, що лише 1200 із загального штату наших працівників одержували більше ніж 3000 доларів. Майже кожен із цих 1200 справді впливав на те, куди рухатиметься компанія і як вона досягатиме успіху в боротьбі з конкурентами... Тож ми вирішили... нічого не закладати в пенсійний фонд для тих працівників і керівників, чия платня становить менше ніж 3000 доларів, і дозволити піклуватися про них системі соціального страхування».

По суті, фірми безкоштовно виїхали на новій політиці. При цьому вони отримували вигоду з того, що такі пенсійні виплати були податковими пільгами для роботодавців, оскільки вважалося, що вони були такими ж витратами, як зарплата. Ці пенсійні виплати працівникам, і підвищені до межі їхні власні внески, оподатковуватимуться як доходи лише тоді, коли їх зніматимуть під час виходу на пенсію, що переносило податкові виплати на майбутнє. Запроваджуючи загальні державні пенсії, держава водночас субсидувала приватні. Крім того, високооплачувані кадри заробляли надто багато, тому соціальне страхування для них було не вигідне. Тож замість загальних державних пенсій, які охоплювали б усіх, було закладено підвалини подвійної системи. Цілком передбачувано, що після запровадження соціального страхування охоплення населення приватними пенсіями в 1970-ті роки різко зросло — від 10 до 40 % від кількості зайнятого населення. Насправді державна система охоплювала аж ніяк не все населення, оскільки політики з південних штатів змусили Рузвельта виключити із цього переліку сільськогосподарських працівників і прислугу, щоб не надавати переваг афроамериканцям.

Якщо система пенсійного страхування США дещо відрізняється від ситуації в інших розвинених країнах, то в підході до охорони здоров'я, попри існування «Великого джонсонівського товариства», ці розбіжності просто разючі. Тут усе зовсім не так, як у сфері соціального страхування. По суті, держава провадить єдину універсальну політику — «Медікер» для осіб літнього віку і «Медікейд» для деяких сегментів бідного населення. Загалом більшість американців одержують медичну допомогу від роботодавців через приватні компанії медичного страхування, які отримують великі субсидії від уряду. Відповідно державно--приватний симбіоз ще більше зсунуто в бік приватного.

Державно-приватні партнерства й обмеження, встановлені для держави, попри те, що вона зростала на силі, сформували й інші напрямки діяльності держави. Вони пояснюють, як США спромоглись мобілізуватися під час Другої світової війни та як організувалися в часи холодної. А ще — ту суперечливу роль, яку відіграли у Війні в Іраку такі компанії-підрядники, як Halliburton і Blackwater. Варто також згадати, що Едвард Сноуден на момент свого приголомшливого викриття таємних даних Агентства національної безпеки був приватним підрядником ЦРУ.

Хто розсікає по Шосе 66?

Зайдяки постійній зміні пропорції приватного і державного американська держава спромоглася наростити свої можливості, але водночас означала її майже повну безпорадність у вирішенні деяких насправді серйозних проблем. Багато складних завдань, які стоять перед країною нині, — від високого рівня бідності й обмеженого доступу до медичного обслуговування (за стандартами багатих націй), рівня злочинності (який є велетенським порівняно з іншими країнами) і недостатнього захисту громадян (що добре видно з прикладу Фергюсона в штаті Міссурі чи району Гайд-Парк у Чикаго, де мешкає один з нас) — сягають своїм корінням відсутності сил для державотворення.

Убивство Майкла Брауна слід розглядати в загальному контексті жалюгідного становища взаємин між громадянами й поліцейськими силами Фергюсона. Це результат складного поєднання чинників, проте він типовий для багатьох бідних міських районів, де мешкають соціальні меншини. Усі ці спільноти мають однакові проблеми: диспропорційна кількість расових меншин, обмежена кількість робочих місць й економічних можливостей, ніж деінде, а також вищий за середній рівень бідності, суттєва нестача громадських служб і набагато вищий ступінь злочинності, зокрема вбивств й інших злочинів із застосуванням вогнепальної зброї. Останнє — головна причина напружених взаємин із поліцією. Загалом у Сполучених Штатах налічується понад 300 мільйонів одиниць вогнепальної зброї — щонайменше одна на кожну людину. Наступна за кількістю зброї на душу населення країна — Ємен; утім там на одну особу припадає лише півстволо. Обіг зброї в інших країнах набагато менший: наприклад, Велика Британія та Китай мають лише один ствол на двадцятьох осіб. У США так багато зброї, що вона проникає в усі капіляри суспільства, зокрема й райони-«гетто» з їхніми тяжкими соціальними проблемами. Поліцію лякає таке поширення зброї, тому вона спершу стріляє, а потім ставить питання. І цей страх небезпідставний. У 2015 році місто Сент-Луїс було «столицею вбивств» у США; друге і третє місця посіли Балтимор і Детройт. Кількість убивств у Сент-Луїсі того року сягнула 59 на 100 тисяч населення, тобто за рік у місті було вбито 188 людей. Порівняймо це із середнім показником для США — 5 убивств на 100 тисяч, який сам по собі вп'ятеро перевищує дані по Західній Європі.

Близько двох третіх усіх убивств у Сполучених Штатах скоюють із вогнепальної зброї. Надзвичайно велика кількість зброї в країні та її роль у статистиці вбивств безпосередньо пов'язані з Конституцією і другою поправкою, яка гарантує «право людини носити й тримати зброю». Право носити зброю (мається на увазі вогнепальну) незліченну кількість разів підтверджував Верховний Суд, попри те, що це коштувало життя стільком невинним людям. Зовсім нещодавно, у 2008 році, у справі «Округ Колумбія проти Геллера» суд скасував закон для Вашингтона, який обмежив доступ населення до вогнепальної зброї та постановив тримати зареєстровану зброю вдома незарядженою. Уперше було визнано, що володіння зброєю в жодному разі не пов'язане з членством в ополченні (міліції), а призначене

для самозахисту. Початкове формулювання другої поправки, яке мало на меті ослабити федеральну владу, залишило по собі довгий кривавий слід. Прикметно, що сфера застосування другої поправки з часом розширилась, відобразивши загальне уявлення населення про потребу в захисті, який воно забезпечує собі самотужки (а не центральна держава), та роль впливових груп і організацій, таких як Національна стрілецька асоціація, що активно опирається впровадженню будь-якого контролю за зброєю в США.

Утім побічні втрати у Фергюсоні, пов'язані з «особливим шляхом американської державності», не починаються і не закінчуються насильством із застосуванням вогнепальної зброї. Фергюсон не завжди був гарячою точкою расової напруги. Колись це було типове передмістя середнього класу, де мешкали не афроамериканці чи інші меншини, а здебільшого заможні білі сім'ї в окремих будинках. У 1970 році менше ніж 1 % населення Фергюсона було чорним. У 60-ті роки ХХ століття місто належало до так званих «навзаходних» (то була одна з особливостей американської несвободи) — міст, у які афроамериканцям було заборонено в'їзд після заходу сонця. Як ми вже відзначали в розділі 2, половина округів, через які пролягав символ особистої свободи, знамените Шосе 66, що з'єднувало Чикаго з Лос-Анджелесом, мала «навзаходні міста». Сент-Луїс, перша зупинка, згадана в пісні «Route 66», яка стала відомою завдяки Нету Кінг Коулу і Чаку Беррі, охоплював чимало «навзаходних» районів. У Фергюсоні головну дорогу до сусіднього, переважно чорного району Кінлох перекривав ланцюг і звалище будівельних матеріалів. У денний час відкритим залишався інший шлях, яким (чорношкірі) комунальні робітники та прислуга могли потрапити у Фергюсон на роботу. Та після 1970 року чорне населення міста почало стрімко зростати: до 14 % — у 1980-му, до 25 % — у 2000-му, до 52 % — у 2010-му й до 67 % — сьогодні. Ця швидка зміна відображає одну дуже поширену в американських міських поселеннях динаміку, важливу для розуміння того, хто і як мав право «розсікати» у Фергюсоні на момент убивства Майкла Брауна.

Щоб зрозуміти, як Фергюсон став «чорним» районом, почнімо з 30-х років ХХ століття. Поки що ми розглядали «Новий курс» як період прогресивних ініціатив у національній політиці, як-от Акт про соціальне страхування, що мав на меті створити загальну політику суспільного добробуту (попри те, що тиск з боку південних штатів зробив його неуспішним). Проте історія неефективної політики пов'язана не тільки з окремими штатами. Федеральна влада не лише не змогла запропонувати прогресивну політику, вона запровадила регресивну. Найяскравішим прикладом цього у Фергюсоні стала Федеральна житлова адміністрація (ФЖА), створена відповідно до Національного закону про житлове будівництво 1934 року. ФЖА ставила перед собою чудові цілі, однією з яких було страхування іпотечних позик, яке б заохочувало банки їх видавати. Якщо ви брали в банку іпотеку й не могли її сплатити, нестачу покривала б за вас ФЖА. Певна річ, існували великі й малі ризики, і, щоб їх контролювати, ФЖА включила у свій страховий довідник за 1936 рік «мапу житлової надійності». На цій мапі, складеній

Корпорацією кредитування власників будинків, міські райони були поділені на чотири зони (А, В, С і D). Літерою «А» позначали найбільш бажані з них, літерою «D» — найменш бажані. На мапах «зони D» було марковано червоним олівцем. (Мапу Сент-Луїса з обведеними червоною лінією районами можна побачити на аркуші-вклейці). Відтоді вислів «за червоною лінією» став синонімом расової дискримінації. У тому, що означає «зона D», двозначності не було. Страховий довідник мав спеціальний розділ «Захист від небажаних впливів». У параграфі 228 рекомендовано «обмежити користування» для захисту від таких небажаних впливів. У наступному розділі зазначено, що «природні або штучно створені бар'єри — це ефективні засоби захисту району... від небажаних впливів», що, зокрема, запобігають «проникненню негармонійних расових груп». Далі в оцінці району «оцінювач має дослідити прилеглі до нього області, визначивши расову сумісність або несумісність... наявних у них груп», позаяк існує природна необхідність оцінити «ймовірність проникнення цих груп у район». Так, наче й без того не було зрозуміло, у довіднику уточнено: «Якщо район прагне зберегти стабільність, необхідно, щоб житлові приміщення в ньому були зайняті представниками однієї... расової групи».

На практиці, певна річ, «зони D» були здебільшого чорними кварталами, мешканці яких не могли одержати страховки від ФЖА. Відповідно афроамериканцям не видавали іпотеки. Застосовувалися й інші додаткові стратегії, унаслідок яких афроамериканці не могли придбати житло в «зонах А» — майже винятково білих кварталах. Ці стратегії також передбачали «обмеження користування», тож мешканцям було заборонено продавати свою нерухомість чорношкірим.

«Сухим залишком» цих заходів стало зміцнення житлової сегрегації. У довіднику за 1947 рік ФЖА довелося дещо завуалювати расовий характер мови, а в 1948-му Верховний Суд ухвалив, що договори з расовими характеристиками неконституційні. Утім інші практики дискримінації проти чорношкірих тривали. Нещодавній звіт ФБР містить свідчення, які підтверджують заяви про те, що компанія з нерухомості Дональда Трампа дискримінувала чорношкірих заявників на оренду квартир. У звіті процитовано слова колишнього швейцара, який відтворює отриману від наглядача інструкцію: «Коли до Оушн-парквей 2650 [у Брукліні] приходив чорний і цікавився орендою квартири, а [ім'я вилучено] не було на місці, я мав назвати йому суму орендної плати вдвічі вищу за справжню, щоб вона виявилась для нього зависокою».

Очевидно, що «червоні лінії» та інші практики дискримінації залишили по собі довгий слід, і навіть сьогодні помітна велика расова нерівномірність населення житлових районів, що збігається з межами, накресленими на мапах у 30-ті роки. У 1974 році троїста суддівська колегія Федерального апеляційного суду восьмого округу ухвалила, що

сегрегація житлових районів міста Сент-Луїса була... насамперед результатом навмисної расової дискримінації на ринку житла, яку провадили весь ринок

нерухомості та агенції федерального уряду, урядів штатів і місцевих органів влади.

Зі збільшенням населення в «зонах D» і кількості доступного житла деяким афроамериканцям поталанило оселитися в районах, які раніше були «суто білими», навіть у «навзаходних містах». Коли це сталося, розпочалося те, що називають «блокбастингом», — залякування білих мешканців тим, що їхній район скоро заселять темношкірі і їхня нерухомість втратить ціну, щоб вони продали своє житло дешевше вже зараз. Ці тактики швидко перетворювали місто з білого на чорне. Починаючи із 70-х років Фергюсон теж пішов цим шляхом. Колапс надання громадських послуг зробив з міста фактичне гето. Одним з перших темношкірих, хто придбав житло в Кірквуді, іншому білому передмісті Сент-Луїса, був Едел Аллен. Він згадував, що коли він тільки-но в'їхав у новий дім,

вулиці щогодини патрулювала поліція. Щомісяця їх начисто підмітали. Сміття вивозили регулярно й акуратно. Освітлення вулиць було якісне. Усі служби працювали, як належить: узимку прибирали сніг тощо.

Та, коли склад населення змінився, позникали й служби.

У нас тепер найгірше вуличне освітлення в місті... Буває, що люди з інших районів міста кидають на наших вулицях машини — назавжди... По суті, вони створюють гето. Самі будинки доглядають краще, ніж було за часів білих, проте комунальні служби страшенно занепали. В інших районах, як мені відомо, обов'язково облаштовані пішохідні доріжки. Тоді як ми мусимо їх випрошувати.

Ось що загалом відбувається у Фергюсоні. Візьмімо освітній район Норманді, де закінчив школу Майкл Браун — усього за вісім днів до загибелі. Якість освіти там була така низька, що у 2013 році штат відкликав його акредитацію.

«Кульгава» природа американської федеральної політики, яка змусила державу вдатися до державно-приватних партнерств і покладатися на місцеві органи влади навіть там, де це не було обов'язково, спричинила й інші негативні наслідки. Візьмімо охорону здоров'я. Сполучені Штати витрачають на цю галузь приблизно на 50 % більше доходу, ніж будь-яка інша держава — член «клубу заможних націй» — Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Водночас США має найбільшу частку населення, яке не має доступу до медичного обслуговування. У 2011 році ОЕСР підрахувала, що у близько 85 % американців є «медична страховка, яка покриває базовий комплекс послуг». Із них 32 % — це державне страхування, а 53 % — приватне. У плані охопленого страхуванням населення ситуація краща навіть у Мексиці. Щоб збагнути, як такий високий рівень витрат узгоджується з поганим охопленням, слід зауважити, що в США розподіл витрат значно нерівномірніший, а контроль коштів — набагато слабший, ніж в інших країнах ОЕСР. Обидві ці риси — наслідок притаманної США моделі, що ґрунтується на державно-приватних партнерствах. За деякими оцінками, у 1998 році, перед запровадженням Реформи охорони здоров'я і захисту пацієнтів президента Обама (т. зв. «Обамакейр»), із 20 % найнижче оплачуваного працездатного населення лише 24 % були охоплені медичним страхуванням. Від аналогічної проблеми потерпає і пенсійна система, в якій вищеоплачувані працівники одержують більше вигоди.

Знову ж таки в 1998 році з 20 % працездатного населення тільки 16 % були охоплені приватними пенсійними фондами, тоді як серед 20 % найвище оплачуваних цей показник становив 72 %. Коли «Обамакейр» спробувала запровадити державну систему доступу до недорогого страхування, її швидко було згорнуто через те, що вона занадто покладалася на державний сектор. Тож навіть коли Сполучені Штати зробили крок до загального покриття населення системою охорони здоров'я, ця ініціатива не змогла відійти від стандартної державно-приватної моделі.

Поєднання державного з приватним зрештою призводить до того, що вигоди від урядових субсидій рівномірно розподіляються між найбагатшими людьми. У 2000 році в Міністерстві фінансів США підрахували, що загальний розмір податкових субсидій, які є невід'ємною частиною пенсійної системи та системи охорони здоров'я, становить до 100 мільярдів доларів (тобто в разі їх скасування держава одержала б на 100 мільярдів більше податкових надходжень). Дві треті цих субсидій відійшли до найбагатшої п'ятої частини американців. І лише 12 % одержали найбідніші 60 %. За своєю суттю державно-приватна модель набагато менш справедлива, ніж були б універсальні програми, проте організація американської держави не дозволяє впроваджувати універсальні програми.

Чому ми не можемо весь час приймати всі сигнали?

Озираючись назад, ми починаємо розуміти, що кайдани й компроміси, якими стримувано американського Левіятана з моменту його заснування, роблять його слабким і змушують винаходити нові, часом дуже незвичні способи розв'язання нових завдань і розширення своїх можливостей. Це тим паче дивно, позаяк та сама архітектура зробила його надміру сильним і важко керованим в інших вимірах. Такий парадоксальний результат можна пояснити тим, що коли нові виклики безпеки й зростання міжнародної ролі змусили американську державу взяти на себе більше відповідальності, зробити це в тенетах, створених Конституцією, виявилось не так уже й легко. Державі доводилося імпровізувати з тим, як нарощувати свої можливості та контролювати американські інститути непомітно для громадськості: це був рецепт звільнення Левіятана від кайданів.

Такий парадоксальний розвиток добре ілюструє історія ФБР та його директора Джона Едгара Гувера. Департамент юстиції було засновано в 1870 році: йому передали функцію охорони закону та боротьби зі злочинами, зокрема тими, що спрямовані проти Сполучених Штатів. Проте він не мав у своєму розпорядженні поліцейських сил. Дотримуючись державно-приватної моделі, американські президенти до Теодора Рузвельта та їхні Департаменти юстиції поклалися на приватну компанію «Національна детективна агенція Пінкертона» як на поліцейську силу і навіть шпигунську службу. Рузвельт, який у цілому прагнув ширшої розбудови держави, забажав створити федеральну поліцейську силу. Його генеральний прокурор Чарльз Бонапарт у 1908 році звернувся до Конгресу по дозвіл і гроші на створення такої сили. Палата представників цю вимогу рішуче

відхилила. Член Палати Джордж Волдо, республіканець із Нью-Йорка, підсумував побоювання багатьох законотворців у своїй заяві про те, що «поява в країні такого потужного бюро секретних служб, як у Росії, стане потужним ударом по свободі та вільним інститутам».

Типовим для федерального уряду способом подолання таких обмежень був пошук варіанта реалізації плану, який заспокоїв би тих, кого непокоїло зростання влади. Проте цього разу сталося не так. Поки Конгрес був на канікулах, Бонапарт проігнорував його відмову і відкрив новий слідчий підрозділ, скориставшись фондами Департаменту юстиції. Повідомив він про це Конгресу пізніше, запевнивши, що нове бюро не стане таємною поліцією. Проте кота вже випустили з мішка. І відколи до справи взявся Гувер, загнати кота назад уже ніяк не вдавалося.

У 1919 році Гувер став шефом «радикального підрозділу» Департаменту юстиції, якому було доручено стежити за «ворогами держави». На той момент цей підрозділ налічував понад сто агентів й інформаторів, і мав право заарештовувати тих, кого обвинувачували в підривній діяльності. Об'єднавшись з генеральним прокурором генералом Палмером, Гувер почав складати довгий перелік комуністів, анархістів, соціалістів й інших «підривників», зокрема з-поміж іммігрантів. Сотні їх було депортовано через політичні погляди під час так званих рейдів Палмера, організованих Гувером. У 1924 році Гувера призначили головою Бюро розслідувань. Він залишався на цій посаді аж до смерті в 1972 році. За час своєї служби він суттєво розширив персонал і повноваження бюро, яке в 1935 році змінило назву на Федеральне бюро розслідувань (ФБР). Гувер перетворив ФБР на силу масового стеження, не підзвітну ані Конгресу, ані судам, ані навіть президентові. За Гувера ФБР прослуховувало тисячі громадян США через їхні політичні погляди, зокрема Мартіна Лютера Кінга, Джона Леннона і Малкольма Ікса; шпигувало за лідерами СРСР і Китаю (що безпосередньо заборонено його статутом) і навіть підірвало владу й авторитет кількох президентів США.

Апогеєм таємної діяльності ФБР стала програма COINTELPRO, яку провадили впродовж 1966–1971 років. Вона полягала в нагляді, інфільтрації, дискредитації та інших видах нейтралізації різних внутрішніх політичних груп та організацій, зокрема противників війни у В'єтнамі, активістів і лідерів руху за громадянські права, організацій чорношкірих і багатьох лівих угруповань, переважна більшість яких була ненасильницькими. Саме під егідою цієї програми прослуховували Мартіна Лютера Кінга, публічно його дискредитували, а також намагалися змусити до самогубства за допомогою анонімного листа.

Комісія Черча (названа так за ім'ям її керівника, сенатора Френка Черча), якій у 1975 році було доручено розслідування зловживань ФБР та інших агенцій, дійшла висновку, що

внутрішня діяльність слідчого органу час від часу порушувала певні статутні заборони та конституційні права американських громадян. Правові питання, які стосуються програм розслідування, часто не брали до уваги. В інших випадках ними нехтували зумисно, маючи впевненість у тому, що там, де вирішуються питання

«національної безпеки», закон нічого не важить... Багато застосованих методів неприпустимі в демократичному суспільстві, навіть якби всі їхні об'єкти були замішані в насильницькій діяльності; проте програма COINTELPRO вийшла далеко за межі цього... Бюро провело складну неправову операцію, спрямовану проти гарантованої першою поправкою свободи слова та зібрань.

Поступове збільшення непідзвітних владі агенцій безпеки не зупинилося на ФБР. Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), яке вийшло з Управління стратегічних служб і Підрозділу стратегічних служб, двох агентств, які спеціалізувалися на шпигунстві, збиранні й аналізі інформації, контррозвідці та інших таємних операціях під час Другої світової війни, одержало офіційний статус у 1947 році. Його місія і контроль над ним від самого початку були визначені дуже нечітко. ЦРУ брало участь у кількох державних переворотках проти урядів інших країн, про що зазвичай не знали інші урядові органи. Серед них були перевороти, спрямовані на повалення кількох демократично обраних лідерів іноземних держав, наприклад прем'єр-міністра Ірану Мохаммеда Мосаддика в 1953 році, президента Гватемали Хакобо Арбенса Гусмана в 1954-му, Патріса Лумумби в Конго і президента Чилі Сальвадора Альєнде в 1973-му, а також кілька невдалих змов у Сирії, Індонезії, Домініканській Республіці, на Кубі та у В'єтнамі в передвоєнний період. Попри те що ЦРУ не має діяти проти громадян США, воно брало участь у прослуховуванні телефонних розмов та «екстраординарних операціях» — позасудових перевезеннях осіб, підозрюваних у тероризмі, у таємні в'язниці чи в країни, де до них могли застосовувати тортури.

Хоч армія і залишається однією з американських інституцій, якій найбільше довіряє населення, її роль і міць зросли із залученням США до міжнародних справ, участю в «холодній війні» та поглибленням війни з тероризмом. По суті, все це відбувалося без будь-якого нагляду з боку суспільства і законодавчої влади. Попри те що сам президент Двайт Айзенгавер замовляв деякі операції ЦРУ проти іноземних урядів, у своєму прощальному зверненні до нації в січні 1961 року він висловив побоювання через неконтрольовану владу американських військових, надто в союзі з компаніями — постачальниками зброї та бойової техніки. Айзенгавер пророко заявив про

необхідність запобігати невиправданому впливу військово-промислового комплексу на політику — довільному чи цілеспрямованому. Небезпека катастрофічного розширення влади не в тих руках існує й існуватиме. Ми не маємо допустити, щоб тягар цього поєднання поставив під загрозу наші свободи та демократичні процеси. Нічого не можна приймати як належне. Лише пильна й обізнана громада здатна як слід поєднати промисловий і військовий механізм захисту з нашими мирними методами й цілями, щоб безпека і свобода процвітали разом.

Добре сказано. Але як громада може зробити це, коли вона й гадки не має про те, що роблять ФБР, ЦРУ та армія?

Викриття програм прослуховування Агентством національної безпеки слід розглядати як продовження тенденції розширення повноважень війська та служб

безпеки, за якими немає нагляду інших урядових організацій чи суспільства в цілому. Інформація, оприлюднена Едвардом Сноуденом, свідчить про те, що для збирання інформації як про іноземців, зокрема лідерів союзників Америки (Німеччини та Бразилії), так і про мільйони американців, АНБ використовувало різні засоби — від інтернет-серверів і супутників до оптоволоконних кабелів і записів телефонних розмов. Розширення місії АНБ зі збирання даних начебто відбувалося під керівництвом Кіта Александера, який головував у ньому впродовж 2005–2014 років і чий навіжений підхід до роботи підсумовує одне його запитання: «Чому ми не можемо весь час приймати всі сигнали?».

Іронія дискредитації АНБ у тому, що, хоч агентство явно і багаторазово виходило за допустимі межі й усупереч Конституції збирало інформацію проти цивільних американців, воно робило це в межах дещо спотвореного державно-приватного партнерства — покладалося на приватних підрядників і змушувало компанії (або діставала згоду на співпрацю від охочих), такі як AT&T, Verizon, а також техновелетні Google, Microsoft, Facebook і Yahoo!, ділитися даними своїх клієнтів.

Парадоксальний американський Левіятан

Є можливість — і навіть дуже велика спокуса — побачити в сходженні американського Левіятана «історію успіху»: тут і суспільство, віддане ідеалам свободи, і Конституція, що робить права священними й боронить їх, і держава, що народилася закутою, залишається такою та рухається вперед у коридорі завдяки вазі своїх кайданів. Це випадок, коли Червона Королева поступово дала державі силу збільшити свої можливостей й розмах, не знімаючи обмежень, встановлених суспільством і Конституцією. Можна навіть стверджувати, що американська історія може багато чого навчити інші народи — зокрема, як досягти балансу сил між державою і суспільством. Проте ми вже побачили, що для такого оптимістичного прочитання історії США бракує двох важливих елементів. По-перше, свободою, яку створив американський Левіятан, США більше завдячує мобілізації суспільства, ніж розумній побудові Конституції. Без мобілізованого, рішучого і зухвалого суспільства конституційні проекти залишилися б порожніми обіцянками. По-друге, архітектура Конституції, тією мірою, якою вона була важлива, має і свої темні боки. Компроміси, які вона запропонувала, зробили федеральну державу нездатною і неохочою до захисту громадян від місцевого деспотизму, змусили її запровадити рівні для всіх закони, а також надавати високоякісні й загальнодоступні громадські послуги, які зазвичай надають своїм громадянам інші багаті держави. Помітні винятки, що переривали солодкий сон держави, були спричинені мобілізацією суспільства, і нерідко — його дискримінованої та позбавленої переваг частини. Та хай як це парадоксально, попри слабкість і неспроможність держави, створеної Конституцією, вона змогла розвинутися в інших сферах, не контрольованих суспільством і навіть іншими гілками влади, і з часом ставала дедалі менш закутою. Американський успіх — винятковий, проте дуже суперечливий.

У цьому світлі постає тривожне питання: чи зможе американська держава, стримувана жорсткими обмеженнями, встановленими її засадничими принципами та державно-приватною моделлю, що розвинулась у результаті, вистояти перед дедалі складнішими завданнями, що майорять на обрії? Чи зможе вона краще захищати своїх громадян і створити більше можливостей для всього свого населення? Як їй поліпшити свою гнучкість і виробити нові моделі для розширення можливостей і розв'язання нових соціально-економічних проблем, та водночас втримати державу в кайданах суспільства й інститутів? Чи зможе суспільство США змусити державу протистояти цим викликам, зберігши натомість свою власну пильність? До цих питань ми повернемося в останньому розділі.

---

³⁴ Тонкі курильні трубочки, схожі на тонкі сигари, згорнуті з тютюнового листа і начинені подрібненим тютюном. — *Прим. ред.*

³⁵ Англ. taking the fifth. — *Прим. ред.*

³⁶ Протести американських фермерів, що почалися за президентства Джорджа Вашингтона через їх небажання платити податок на алкоголь. — *Прим. ред.*

³⁷ Від лат. «той, хто» — концепція загального права, згідно з якою частина стягнення, накладеного на винуватця, може бути передана як винагорода тому, хто посприяв висуненню обвинувачення. — *Прим. пер.*

ПАПЕРОВИЙ ЛЕВІЯТАН

Пацієнти держави

То був весняний день 2008 року в Буенос-Айресі, столиці Аргентини. Наближалось літо, проте в повітрі ще відчувалась прохолода. Паула намагалась зареєструватися в програмі допомоги по безробіттю під назвою *Nuestras Familias* («Наші сім'ї») й одержати гроші, на які мають право всі бідні аргентинці. «Ніколи в житті я так довго не чекала, — розповідала вона соціологові Хав'єру Ауєро. — Я стояла в черзі з березня. Мене просили прийти знов і знов: щоразу чогось бракувало, якогось папірця». Але «слід бути спокійною, терплячою. Треба вміти терпіти. Це допомога, яку тобі дає уряд, — тож варто потерпіти».

Терплячість — головна чеснота тих, хто сподівається отримати доступ до громадських послуг в Аргентині. Летісія, ще одна кандидатка на одержання *Nuestras Familias*, «стоїть сама-одна в кінці зали очікування». За останні два тижні вона приходила в контору тричі. «Я звикла чекати. Чекати доводиться скрізь. Та найгірше те, що тебе змушують ходити туди й назад... Я приходила два тижні тому — мені сказали прийти через три дні. Я прийшла — контора зачинена. Прийшла наступного дня — сказали, що в програмі немає коштів». «Треба чекати, — підсумовує вона, — бо в нас тут усе так. Мусиш приходити раз у раз, бо як пропустиш один — не матимеш нічого».

Ще одна історія Ауєро влучно характеризує природу взаємодії між державою Аргентини та її громадянами.

Марія: Вам призначають дату візиту, а потім відкладають її. Вас не слухають — просто сидять перед вами і нічого не чують.

Опитувач: Не звертають на вас уваги?

Марія: Не знаю: до десятої години вони снідають, потім п'ють мате, їдять печиво, гомонять між собою.

Опитувач: І як ви привертаєте їхню увагу?

Марія: Ніяк. Просто сиджу й чекаю.

Опитувач: Чекаєте, поки вам приділять увагу?

Марія: Так, усе, що можна вдіяти, — це лишень чекати.

Опитувач: За всі ті рази, що ви там бували, чи випадало вам бачити якесь порушення спокою?

Марія: Так, одного разу... Patient³⁸ почала кричати й намагалася когось ударити.

Опитувач: «Пацієнтка»? Як на прийомі в лікаря?

Марія: Ні, просто жінка, яка чекала.

У аргентинців немає прав. Вони — «пацієнти» держави, яка може зглянутися або не зглянутися на них. Мілагрос, ще одна «пацієнтка», розказує, як їх «ганяють туди-сюди». «Ви почуваетесь безпорадно бо [чиновники] спершу кажуть вам прийти в певний день... Наприклад, у понеділок. Відтак — у середу, потім у п'ятницю... Це їхні прийомні дні». Минулого разу, коли вона прийшла в контору, то «залишилася ні з чим», почувалася «безсилою», але, наголошує вона, «нічого не сказала».

Держава свавільна, вона створює невпевненість і розпач, маніпулює людьми, знесилоє їх. Залишається тільки чекати й благати. Не існує ніякого розкладу, весь час виникають якісь винятки. Коли відчиняється контора? Яка процедура? Які потрібні документи? Ніхто не знає точно. Аргентинці часто кажуть: «Нас копають, наче м'ячі».

У своїх польових нотатках Ауєро записав:

11 вересня. *Прийняли жінку з Парагваю, хоча в неї навіть немає свідоцтва про народження з апостилем (офіційною печаткою підтвердження). Сьогодні я познайомився з Вікі. Вона прийшла сюди вже вдруге, бо першого разу їй відмовили — через відсутність апостиля на свідоцтві про народження.*

Дослідження Ауєро привело його не тільки в зали очікування Nuestras Familias, а ще й в установу, де видають посвідчення особи, знані як DNI (Documento Nacional de Identidad). Відділення має відчинятися о шостій годині ранку, прийом триває до десятої, потім контора зачиняється. Наступні години роботи — з шостої до десятої вечора. Люди починають займати чергу з вечора напередодні. Утім правила і робочі години весь час змінюються. «26 жовтня. Я повернувся... після ранкових спостережень, очікуючи побачити велику чергу надворі. Зараз 2:50 ночі. Нікого немає! Жодної душі. Ані людей, ані торговців — нікого! Поліцейський сказав мені: “З контори вийшли та сказали, що на цей день вони зачиняються”». Водночас двері можуть відчинити й прийняти людей у будь-який час. А можуть не відчинити. «24 жовтня. Надворі вже не чекають... Людям дозволили сидіти у великій залі. 7 листопада. Перед будівлею зібралася велика черга. Їм сказали, що стояти назовні заборонено, і наказали приходити о шостій вечора. Чиновники спробували розпустити чергу — не вдалося. 9 листопада. Чиновники нарешті дозволили людям стояти в черзі надворі, а також у вестибюлі». Далі Ауєро пише:

2 жовтня 2008 року. *Одна жінка спитала мене, чи буде, на мою думку, понеділок вихідним. Їй сказали прийти в понеділок (12 жовтня в Аргентині — святковий день). Я запевнив її, що він буде робочим днем — інакше їй не казали б приходити. Не можуть же вони призначати прийом на неробочі дні. Жінка заперечила, що минулого разу їй призначили на неділю.*

Згодом виявилось, що понеділок — таки вихідний.

* * *

Дотепер ми розглядали три типи Левіятанів: Відсутнього, Деспотичного і Закутого. Аргентинська держава, вочевидь, не є жодним з них. Вона не відсутня — вона існує, має складну систему законів, велику армію, бюрократичний апарат (попри те, що чиновники явно не зацікавлені у своїй службі). Певною мірою вона таки

функціонує, зокрема в столиці, Буенос-Айресі (проте значно гірше деінде). Це також не Деспотичний Левітан. Певна річ, аргентинська бюрократія, яку ми щойно побачили, здається невідконтрольною суспільству і байдужою до нього (а це характерна ознака деспотичної держави) та здатна на жорстокість щодо людей. Аргентинці були свідками того, як під час «брудної війни» військової диктатури з 1974 по 1983 рік «щезли» (тобто були таємно знищені хунтою) не менше 30 тисяч людей, — відповідно офіцери та поліція країни можуть вдаватися до кривавого насильства. Утім деспотизм аргентинської держави неорганізований і хаотичний. Йй далеко до тієї сили, якою китайська держава контролює свій народ. Коли чиновники спробували завадити людям шикуватися в чергу біля будівлі контори, їх просто проігнорували. Державники часто нездатні регулювати економіку й охороняти правопорядок по всій країні. І це в жодному разі не Закутий Левітан: йому бракує тих повноважень держави, які повинен мати Закутий Левітан, і здатності суспільства контролювати державу. То яка ж держава існує в Аргентині?

У цьому розділі ми побачимо, що цей тип доволі поширений у Латинській Америці, Африці та інших частинах світу. Він багато в чому подібний до індійської держави: зокрема тим, що в його основі лежить слабке і неорганізоване суспільство. Він поєднує в собі визначальні характеристики Деспотичного Левітана (невідзвітність і неконтрольованість суспільством) зі слабкістю Відсутнього. Ця держава може розв'язувати конфлікти, ухвалювати закони й надавати громадські послуги. Вона репресивна, але не потужна. Вона слабка сама й ослаблює суспільство.

Ньокі в залізній клітці

Ауеро досліджував бюрократичну систему. Бюрократичний апарат життєво необхідний для потенціалу держави. Як ми зазначали в розділі 1, великим теоретиком бюрократії був німецький соціолог Макс Вебер. Згідно з теорією Вебера, сучасний світ відрізняється від давнього «раціоналізацією». Вона проявляється в сучасному бізнесі, де компанії підраховують витрати, прибутки, вигоду й збитки. Те саме роблять й уряди, раціоналізуючи політику і впроваджуючи знеособлені адміністративні структури. Вебер назвав це «раціонально-правовою владою», осередком якої є бюрократичний апарат. Він писав:

Застосування законної влади в найчистішому вигляді — це порядкування бюрократичним адміністративним апаратом, який складається з... окремих чиновників, яких призначають і які функціонують за такими критеріями: 1) Вони — вільні особистості і підпорядковуються владі лише в тому, що стосується їхніх знеособлених офіційних обов'язків. 2) Вони організовані в чітко визначену ієрархію посад. 3) У юридичному плані кожна посада має чітко окреслену сферу компетенції... 5) Кандидатів добирають за принципом відповідності їхньої кваліфікації... Їх призначають, а не обирають... 7) Контора розглядається як єдине чи принаймні основне місце зайнятості службовця... 9) Службовець не може привласнювати собі

засоби адміністрування і свою посаду. 10) Службовець підпорядковується систематичній дисципліні та підлягає контролю під час виконання своїх службових обов'язків.

Отже, бюрократія має йти знеособленим шляхом: чиновники — це професіонали, які підпорядковуються лише своїм обов'язкам; їх обирають і просувають кар'єрною драбиною відповідно до їхніх заслуг; у випадку виходу за встановлені межі — дисциплінують. Силі тієї бюрократії, яку змалював Вебер, опиратися неможливо. У своїй праці, у розділі «Технічні переваги бюрократичної організації», він писав:

Головною причиною вищості бюрократичної організації завжди була її суто технічна перевага над усіма іншими формами організації. Добре розвинений бюрократичний апарат має такий самий стосунок до інших форм організації, як машинне виробництво — до немеханізованого. Точність, швидкість, безпомилковість, знання суті справи, неперервність... зниження сили тертя матеріальних й особистих затрат — у суто бюрократичній адміністрації всі ці чинники доведені до оптимального значення.

Для Вебера тріумф раціонально-правової влади був неминучим. Водночас він визнавав його антигуманність. Учений стверджував, що в давнину люди могли працювати, якщо хотіли, але нині «ми до цього змушені». У сучасному світі існує порядок, «пов'язаний із технічними й економічними умовами машинного виробництва, які сьогодні з непереборною силою детермінують життя всіх людей, народжених у цьому механізмі (а не лише тих, хто безпосередньо зайнятий економічною діяльністю)». Щоб відчувати, якою підступною ця сила може бути, Вебер застосовує метафору «залізної клітки», у якій ми опиняємося через поширення раціонально-правової влади.

Точність, швидкість, безпомилковість, знання суті справи... Зовсім не схоже на те, що спостерігав Ауєро в Буенос-Айресі. Та бюрократія, яку він бачив там, була повільною, неточною, невпевненою і некомпетентною у своїх знаннях. То де ж була аргентинська «залізна клітка»?

Факти, які наводить Ауєро, свідчать про те, що аргентинська держава дуже персоналізована: якщо не брати в ній особистої участі, ви матимете мало шансів одержати послуги. У цьому й полягає суть терпіння: аби щось одержати від чиновника, ви мусите вибудувати з ним особисті взаємини. Утім ці свідчення не дають жодного уявлення про інші аспекти Веберового поняття бюрократії. Можливо, чиновники, з якими стикалися Марія і Летісія, одержали свої посади завдяки своїм чеснотам, як і передбачав Вебер? Малоімовірно, адже в наборі на державну службу в Аргентині переважають ньокі.

Ньокі — страва італійської кухні, ніжні варені галушки, завезені в Аргентину іммігрантами з Італії. В Аргентині їх традиційно подають на стіл двадцять дев'ятого числа кожного місяця. Водночас це слово має переносне значення — «працівники-примари», «мертві душі», які ніколи не з'являються на службі, проте одержують платню. Ньокі в Аргентині дуже багато. Коли у 2015 році новим президентом Аргентини було обрано Маурісьйо Макрі, він звільнив 20 тисяч ньокі, яких, за його

словами, призначив на посади попередній уряд президентки Крістіни Фернандес де Кіршнер з Пероністської партії (названої так на честь її засновника — Хуана Домінго Перона). Хоч би як ці 20 тисяч ньокі одержали роботу, відбирали їх явно не «за принципом відповідності їхньої кваліфікації». Також очевидно, що державна служба не була їхнім «єдиним чи принаймні основним місцем зайнятості». Сумнівно також те, що вони «дотримувалися систематичної дисципліни та проходили контроль під час виконання своїх службових обов'язків». Зазвичай то були партійні функціонери та прибічники пероністів, які одержали «роботу» завдяки політичним зв'язкам. Це убезпечило їх від будь-яких дисциплінарних стягнень, які могли б їм загрожувати у випадку невиконання службових обов'язків. Очевидно, в тому, що спостерігав Ауєро, були значною мірою винні ньокі. Двадцять тисяч таких осіб у бюрократичному апараті можуть справити сильний негативний вплив на можливості держави, не кажучи вже про те, що від них немає жодної користі. Наслідки цього стали вельми очевидними за президентства Крістіни Фернандес де Кіршнер.

Як ми зауважували в розділі 2, одна з центральних функцій уряду полягає в збиранні інформації про громадян — як для того, щоб зрозуміти їхні потреби, так і для їхнього контролю. Гоббсівський Левіятан мав би приділяти багато уваги збиранню даних про своїх громадян. Утім ми побачили, що в Лівані все відбувається не зовсім так; в Аргентині ситуація теж дуже відмінна. У 2011 році Аргентина стала першою країною, якій висловив недовіру Міжнародний валютний фонд через ненадання точної інформації про рівень цін і національний дохід. Часопис *The Economist* перестав публікувати дані з Аргентини, бо визнав їх абсолютно ненадійними. У цьому один з недоліків заповнення залізної клітки ньокі.

Однак залишається ще одна загадка. Вебер вважав залізну клітку неминучою, а раціоналізацію суспільства — неспинною. Він заявляв: «Потреба в адмініструванні має робити її в наші дні обов'язковою. Вибирати у сфері адміністрації можна лише між бюрократією та дилетантством». Що ж ми бачимо в Аргентині? Дилетантство?

Провал «качиного тесту»

Аргентина в першу декаду XXI століття мала цілком сучасну державу — з бюрократичним апаратом, судовою системою, міністерствами, економічними та соціальними програмами, представництвом в усіх міжнародних організаціях, таких як ООН, і президенткою Крістіною Фернандес де Кіршнер, яку люб'язно приймали очільники всіх держав (саме на її президентство припали дослідження Ауєро). Аргентинська держава мала всі атрибути сучасної держави і була схожа на Левіятана. Якщо «качиний тест» адаптувати до нашого контексту, його формулювання звучатиме так: якщо щось схоже на державу, плаває, як держава, і кахає, як держава, то це, ймовірно, і є держава. Та чи справді це так?

Не зовсім, принаймні якщо розглядати те, як ми дотепер описували держави. І Деспотичний, і Закутий Левіятани мають неабиякий потенціал для досягнення

своєї мети. В аргентинській державі все не так. Китайський диктатор Мао Цзедун часом називав Сполучені Штати «паперовим тигром», натякаючи на ілюзорність їхньої моці. Назвімо такі держави, як Аргентина, Колумбія та деякі інші латиноамериканські й африканські країни, які провалюють «качиний тест» і, попри зовнішні ознаки, мають найелементарніший державний потенціал, «Паперовими Левіятанами». Паперові Левіятани зовні схожі на держави і здатні виявляти певну владу в обмежених сферах або у великих містах. Проте ця влада порожня: вона непослідовна й неорганізована в більшості галузей і майже повністю відсутня у віддалених регіонах країни, якою вона мала би правити.

Чому ж Паперовий Левіятан не акумулює більше влади? Зрештою, хіба політичним елітам і державним бюрократам не хотілося б самим мати більше важелів впливу? Домінувати над суспільством? Збагачуватися та, по змозі, більше красти? Куди поділася «жага влади», яка спонукає до потужних державотворчих зусиль? Відповідь на ці питання дасть нам уявлення про природу багатьох держав світу. Річ не в тому, що в суспільствах, які створили Паперового Левіятана, немає жаги влади, а радше в тому, що для політичних лідерів та еліт небезпека потягу до влади надто велика. На це є дві фундаментальні причини.

Перша, парадоксальна, пов'язана з ефектом Червоної Королеви, що, як ми бачили, живить одночасний розвиток держави і суспільства в коридорі. Ефект Червоної Королеви народжується з бажання суспільства краще контролювати державу й захищатися від неї, що має більше можливостей, та більш рішучих політичних еліт.

Ті самі імпульси діють і за межами коридора: якщо держава стає деспотичнішою, слід шукати способи захиститися від неї. Та якщо державотворці впевнені в тому, що можуть придушити будь-яку небажану реакцію суспільства і втримати владу від загарбання її суперниками, ці імпульси також створять проблеми. Назвімо ці позірні загрози державотворенню «ефектом мобілізації» — позаяк, намагаючись збільшити свої можливості, політичні лідери можуть спробувати мобілізувати проти них опозицію. Цей ефект близький до слизького схилу, на який націю може вивести створення політичної ієрархії. Аналогічно до того, як деякі суспільства, що були достатньо сильними, щоб обмежити політичну нерівність, усе ж таки боялися слизького схилу, політичні еліти, показово не стримувані суспільством, теж можуть непокоїтися через реакцію і конкуренцію, які породжує поглиблення можливостей держави. Ефект мобілізації діяв у деяких найяскравіших прикладах державотворення, наприклад, в ісламській державі, заснованій Мухаммедом, або в Китаї. Проте в цих випадках державотворці або були достатньо сильні, щоб не хвилюватися через таку мобілізацію, приміром, тому що мали «перевагу» (див. розділ 3), або ж не мали вибору у світлі зовнішньої загрози чи конкуренції, якої вони не могли уникнути (держава Цінь і володар Шан мали інші, суттєвіші причини для занепокоєння в Епоху воюючих царств, про що ми писали в розділі 7). Далі ми побачимо, що в інших умовах ефект мобілізації може паралізувати процес розбудови можливостей держави.

Друга причина, з якої Паперовий Левіятан дуже поширений і не бажає прокидатися від своєї дрімоти, полягає в тому, що використання можливостей держави часто стає потужним знаряддям у руках безпринципних лідерів. Здійснювати політичний контроль насамперед означає переконувати інших коритися вашим наказам, а не вдаватися до примітивних репресій. У цьому дуже стають у пригоді різні способи винагородження; один з найдієвіших — роздавання посад у бюрократичному апараті друзям, прибічникам або тим, кого хочуть зробити прибічниками. Та уявіть, що ви почали будувати ефективну державу, інституціоналізувавши меритократичний набір на державну службу і систему кар'єрного підвищення в бюрократії, — як це й передбачав Макс Вебер. Це означатиме, що більше не буде ані ньокі, ані можливості використовувати посади як винагороду (то як у такому разі Пероністська партія взагалі вижила?). Звідси впливає потужна політична логіка, яка спонукає відмовитись від меритократії і розбудови держави.

Усе це стосується не лише високої політики. Є й інші, буденніші вигоди від того, що судова і бюрократична системи перебувають під вашим контролем. Невдовзі по тому, як президент Макрі позвільняв ньокі, він був змушений заборонити членам уряду брати на службу своїх рідних. Дружина і дві сестри міністра праці втратили роботу, те саме сталося з батьками міністра внутрішніх справ.

Це значно загальніша модель. Знеособлені правила для судової та бюрократичної систем, які приносять із собою можливості держави, обмежують здатність правителів і політичних кланів застосовувати закони так, як це робив президент Бразилії Жетулью Варгас: «Для друзів — усе, для ворогів — закон». Таке самоуправство, що вельми відрізняється від еволюції законів у коридорі в Європі, дозволяє політичним елітам використовувати державні інститути, хай які вони є, для стримування своїх опонентів і самозбагачення, відбирання землі в інших, надання монополії друзям і просто грабунку держави. Як і ефект мобілізації, здатність одержувати вигоду від свавільного використання закону знижує потенціал і дезорганізує державу. Це відбувається не тільки в Аргентині, а й у багатьох інших країнах, де панує Паперовий Левіятан.

Нездатність Паперового Левіятана додати державі можливостей обертається для її громадян двосічним мечем. Коли держава має менше можливостей, у неї обмаль ресурсів для репресій проти своїх громадян. Чи могло б це створити основу для певної свободи? На жаль, зазвичай буває інакше. Радше громадяни Паперового Левіятана одержують найгірше з обох світів. Такі держави все ще залишаються доволі деспотичними: вони мало зорієнтовані на людей, нечуткі до них, проте їх ніщо не стримує від репресій і знищення свого народу. Водночас громадянам бракує ролі держави як сили, що розв'язує суперечки, запроваджує закони, надає громадські послуги. Паперовий Левіятан нічого не робить для створення свободи й послаблення норм, які стоять у неї на шляху. Насправді, як ми побачимо, Паперовий Левіятан, навпаки, тільки зміцнює клітку норм.

Немає місця для доріг

Що в реальності може запустити ефект мобілізації? Історик Юджин Вебер у своїй праці про становлення французької держави та суспільства «Від пейзажів до французів» запропонував кілька «складників змін» — чинників, які він вважав вирішальними для розвитку сучасного суспільства Франції. Один з розділів його книжки мав назву «Дороги, дороги і знову дороги». На його думку, базова інфраструктура, формуючи національну спільноту, може мобілізувати суспільство, змінити його потреби й трансформувати політичну програму. Інакше кажучи, дати те, що ми називаємо ефектом мобілізації.

У Колумбії, ще одному прикладі Паперового Левіятана, ніхто ніколи не цікавився будівництвом доріг. Навіть нині доволі багато центрів департаментів не сполучені з рештою країни, хіба що повітряними й іноді водними шляхами. Ви можете собі уявити, щоб, скажімо, Августа, столиця штату Мен, не була з'єднана з іншими американськими штатами автошляхом?

Цікавий випадок становить департамент Путумайо на півдні Колумбії та його столиця місто Мокоа (див. мапу 13). У 1582 році чернець Херонімо де Ескобар писав:

Це місто лежить біля гір, далеко від доріг, тож потрапити туди — непросте завдання. Згадане місто Агреда [Мокоа] не розвивається... Воно відлякує людей. Немає як підтримувати зв'язки [з]... усіма тими, хто тягне там жалюгідне життя.

До 1850 року майже нічого не змінилося на краще: префект тодішньої «території Какета», на північ від Путумайо, відзначав, що «подорож з Пасто [центру сусіднього департаменту Наріньйо] в це місто [Мокоа] виснажлива і пролягає крізь жахливі місця. Мандрівники тендітної статури потрапляють туди на спинах індіанців, сидячи в смішній, дивній та незручній позі — зв'язані ремнями для тюків бавовни, наче свині».

Для мешканців столиці, Боготи, Путумайо було лячним місцем. Майбутній президент Рафаель Реєс в автобіографії написав про те, як відвідав цей регіон:

Незаймані й незвідані ліси, безкраї простори чарували мене й вабили вивчати, досліджувати їх... відкривати шлях прогресу і добробуту моєї країни. Ці ліси були геть незнайомі мешканцям гір, і думка про те, щоб проникнути туди, страшила мене, адже народна уява, поряд із численними лютими канібалами, що справді там жили, населяла їх дикими звірами й чудовиськами.

Мапа 13. Колумбія: еліти, парамілітарні утворення і «Трамплін смерті»

Реес знайшов, як вирішити проблему ізоляції: у 1875 році він запропонував збудувати дорогу з Пасто, центру сусіднього департаменту Наріньйо, до Мокоа (його також відзначено на мапі 13). У 1906 році він, уже президент, розпочав вивчати потенційні маршрути. Контракт на будівництво дороги отримав інженер Мігель Тріана. Він провів усе необхідне вимірювання, проте будівництво дороги не почалося. Наступний контракт віддали Віктору Тріані, але в 1908 році проект покинули через брак коштів. У 1909-му уряд країни вирішив доручити будівництво дороги ченцям-капуцинам з долини Сібундой; гроші на це мав надати губернатор провінції Наріньйо. Використовуючи примусову працю аборигенів, капуцини змогли до 1912 року прокласти 120 кілометрів шляху від Пасто до Мокоа, і лише напад перуанської армії на колумбійський гарнізон у Ла-Педрері на ріці Какета змусив уряд країни виділити 36 тисяч песо. Утім до кінця 1912 року дорога вже була в кепському стані. Один місцевий чиновник написав міністрові уряду: «Стосовно стану дороги від Пасто до цього місця [Мокоа]... більша її частина зазнала ушкоджень через обвали схилів і платформ, а також руйнування огорож у рівнинних і болотистих місцинах — тож навіть піший рух надзвичайно ускладнений». Хтось з інженерів доповідав, що з плануванням і побудовою дороги виникли серйозні проблеми: мости були «ненадійні», ширина шляху «не відповідала потребам руху».

Великий ірландський письменник Семюел Беккет мав девіз: «Пробуй ще, провалився знов, провалився краще!». Його цілком можна застосувати до Паперових Левітанів. У 1915 році уряд країни організував публічний тендер на ремонт дороги й завершення її частини до Пуерто-Асіс, що на березі річки Путумайо. У грудні 1917-го цей контракт було скасовано, оскільки підрядник не виконав своїх зобов'язань. Справу знов передали до рук капуцинів. У червні 1919 року з Мокоа в Міністерство громадських робіт надійшла така телеграма: «Національна дорога

повністю закинута. Звідси до Сан-Франциско тридцять зсувів ґрунту. Звідси до Умбрії знищено всі мости». У 1924-му будівництво дороги в капуцинів відібрали — знову-таки під приводом «незадовільного виконання робіт» — і передали контракт одному інженерові в Пасто. У 1925-му було ухвалено закон про перетворення перших 25 кілометрів дороги на автошлях. Та в 1928 році уряд припинив фінансування, збудувавши тільки 5 кілометрів шляху. «Закон 88» 1931 року включив цю дорогу в національну мережу: це означало, що частина до Пуерто-Асіс мала стати автошляхом.

У розділі 9 ми говорили про афоризм Чарльза Тіллі — «війна створила державу, а держава — війну». Якщо це так, то в 1932 році в Колумбії з'явився шанс. Того року спалахнув прикордонний конфлікт з Перу: колумбійський уряд назвав цю дорогу «національним оборонним шляхом» і виділив 120 тисяч песо на її утримання й подовження. Інженерна оцінка показала, що вона перебуває в стані «трохи кращому за безнадійний». У листопаді 1957 року міста Пуерто-Асіс дістався гравійний шлях; це сталося через двадцять п'ять років після того, як Перу перемогло у війні й анексувало великий шмат колумбійської території. Війна чи мир, у Колумбії не будують доріг й майже не помітно діяльності держави.

І хоча до Пуерто-Асіс з'явилося щось схоже на дорогу, вона швидко одержала зловісну назву — «Трамплін смерті». У 1991 році національна газета *El Tiempo* писала: «Уся дорога, прокладена через Путумайо, — жахлива. Водії, що їздять нею день у день, називають її “дорогою смерті”... До того ж мандрівникам постійно загрожують напади партизанських загонів». У 2005-му президент Альваро Урібе підписав План регіональної інфраструктури Південної Америки. До 2016 року було збудовано близько 15 кілометрів шляху, проте роботи призупинили через брак коштів.

Яке ж суспільство формується в Колумбії в умовах відсутності доріг? Розсіяне між ізольованими одна від одної місцинами. У 1946 році у зверненні до Товариства аграріїв Альберто Льерас Камарго, який став президентом у 1958-му, відзначав:

Коли ми говоримо про кампанії в галузі охорони здоров'я, кредитування чи просвіти в сільських районах, що покликані зберегти кампесіно, чи усвідомлюємо ми, що більшість цих програм досягає [лише] сіл [«альдеас»] і вищих верств колумбійського суспільства?.. Між 71 % наших [сільських] співгромадян і рештою суспільства не існує прямого сполучення, ніяких контактів, шляхів, каналів прямого взаємозв'язку. За п'ятнадцять хвилин від Боготи живуть кампесінос, які застрягли в іншій добі, іншому соціальному класі й культурі; від нас їх відділяють століття.

Але саме це і подобається Паперовому Левітанові: таке розчленоване суспільство, зосереджене на своїх місцевих проблемах. У Британії, як ми побачили в розділі 6, місцеві проблеми зникли, коли суспільство мобілізувалося у відповідь на зростання потужності держави. У Колумбії все не так. У 2013 році країну розхитували хвилі страйків і протестів. У липні того року гірники-страйкарі заповнили місто Квібдо, центр департаменту Чоко (також відзначеного на мапі 13). Вони наполягали на визнанні неофіційних копачів і вимагали «субсидій і пільгових кредитів для

шахтарів», а також технічної допомоги. До того ж вони попросили уряд «припинити продаж землі мультинаціональним компаніям з видобутку корисних копалин» і «надати субсидії на пальне для гірничих потреб». Ніяких інших вимог, крім тих, що стосувалися безпосередньо шахтарів, не було. Думаю, вас уже не здивує той факт, що доріг між Кібдо й рештою країни немає. Те саме було властиво й іншим численним страйкам по всій країні. Організація Dignidad Cafetera (буквально — «Кавова гідність») у колумбійському регіоні вирощування кави вимагала від уряду надати цінні субсидії на каву, а також демократизувати Національну федерацію плантаторів кави. Ще однією їхньою вимогою було більш суворе врегулювання гірничих робіт у кавових регіонах. Інша організація — Dignidad Papera, Lechera у Sebollera («Гідність картоплі, молока і цибулі») — заявляла про себе як про союз виробників цих продуктів. І також вимагала цінних субсидій — цього разу на свої сільськогосподарські культури. Вона виступала за заборону відновлення сухого молока і надання компенсації за імпорт сухого молока і заморожених напівфабрикатів з картоплі. The Dignidad Panelera («Гідність цукру-сирцю») об'єднала виробників цукрової тростини, які просили в уряді запровадити вищі тарифи на імпортовані цукрозамінники, а також закупити в них 3500 тонн панелі (тростинного цукру-сирцю, який вони виробляють). У цьому суспільстві дуже мало перспектив мобілізації, і це вельми зручно для колумбійського уряду. Кілька субсидій тут, кілька закупок панелі там — і джин сидітиме в плящі.

Орангутан у смокінгу

Річ не тільки у відсутності інфраструктури. Як і в Аргентині, у Колумбії немає повноцінного бюрократичного апарату — і причини цього аналогічні. У 2013 році в деяких міністерствах країни 60 % службовців були «тимчасовим персоналом», набраним не за меритократичними принципами, а, найімовірніше, за протекцією. Колумбійці — не такі великі любителі ньокі, як аргентинці, та все ж таки на державній службі їх працює чимало.

Наслідок відсутності правил і бюрократичних процедур наочно ілюструє правління Самуеля Морено, обраного мером столиці Боготи у 2008 році. Прийшовши до влади, Морено створив у столиці «тіньовий уряд», який передав своєму братові Івану. Іван створив те, що нині колумбійці називають «каруселлю контрактів», — систему розподілу різних посад у місті. Брати використовували її як спосіб одержання хабарів, які часто становили до 50 % вартості контракту. Щоб приховати незаконну діяльність, вони часто зустрічалися в Маямі, куди літали приватним літаком. У них була своя умовна мова: «відкат» за контрактом називався una mordida («кусень») — це слово нам уже траплялося в Гватемалі (див. розділ 9). Перлиною їхніх «куснів» став контракт на керівництво системою міського транспорту, який щодня перевозить мільйони пасажирів. «Кусень» братів Морено становив 8 песо з кожного пасажирів. На цьому вони не спинилися. Невдовзі їм вдалося розграбувати майже все. Міські лікарні були дуже прибуткові, проте

будівництво нових давало ще більше можливостей для крадіжок — від 25 до 30 % коштів текло в кишені Морено. Після того як було укладено контракт зі службою швидкої допомоги, половина відійшла до братів і їхнього оточення. Той, хто не бажав платити «кусень», не одержував контракту: брати називали його «надто дешевим». Так, на будівництво шляхопроводу, який з'єднав би вулиці Каррера 9 і Кальє 94 і зменшив би затори в частині Боготи, було виділено 45 мільярдів песо (15 мільйонів доларів). Будівництво так і не почалося, і гроші зникли. Ніхто не знає, скільки всього «відкусили» собі брати: за однією з оцінок, не менше 500 мільйонів доларів.

Самуель Морено — не поодиноким фігурою в колумбійській політиці. Його дід, Густаво Рохас Пінілья, був військовим диктатором у 50-ті роки, а в 60-ті спробував «перекрашуватися» в демократа. Не лише брати Морено, а й уся політична еліта Колумбії звикла красти з державного бюджету. Коли є можливість, вони радо загарбують і землю.

Величезні території в Колумбії офіційно класифіковано як «бальдіо» (пустища), і належать вони уряду. Починаючи з XIX століття колумбійський уряд ухвалив чимало законів, які регулюють розподіл і права власності на землю. Закон 160, ухвалений у 1994 році, постановляє, що люди, які прожили на бальдіо понад п'ять років, можуть подати клопотання до Колумбійського інституту аграрної реформи (INCORA) щодо прав власності на зайняту ними ділянку. Цей тип концесії був доступний лише для громадян, які не мали землі у власності. Перевагу начебто повинні були одержати бідні та бездомні, а розміри ділянок, на які вони могли претендувати, обмежувалися Unidad Agrícola Familiar («сімейною сільськогосподарською одиницею») — тією площею, яка, на думку INCORA, дозволила б сім'ї «жити гідно». Та виявилось, що ця система легко стала жертвою еліт з хорошими зв'язками, надто коли ті мали за помічників екстракласні боготські юридичні фірми, добре навчені обходити й перекручувати закони. Один відомий випадок — цукрова компанія Riopaila Castilla з Валле-дель-Каука. За допомогою юридичної фірми Brigard Urrutia вона створила у 2010 році двадцять сім анонімних товариств. Ці товариства придбали 42 ділянки бальдіо в східному департаменті Вічада (див. мапу 13) загальною площею 35 тисяч гектарів; ця земля була призначена бідним, але опинилася у власності Riopaila. Така сама стратегія дозволила Луїсу Карлосу Сарм'єнто, найбагатшій людині Колумбії, викупити 16 тисяч гектарів бальдіо для себе. Коли один журналіст запитав, як респектабельна юридична фірма може надавати допомогу в таких зухвалих порушеннях закону, працівник Brigard Urrutia відповів:

Закон має різні тлумачення. У ньому немає чорного і білого.

Розчленована й неефективна природа Паперового Левіятана має серйозні наслідки для свободи, зокрема для контролю над насильством. Макс Вебер визначав державу як «людську спільноту, що (успішно) заявляє свою монополію на легітимне застосування фізичної сили на певній території». Через те, у який спосіб вони застосовують владу, Паперові Левіятани не можуть мати монополії на фізичну силу,

легітимної чи нелегітимної. Колумбія — ще один приклад катастрофічних наслідків браку монополії на застосування насильства державою.

У своєму дослідженні Колумбії Джеймс Робінсон разом з Марією Анхелікою Баутістою, Хуаном Дієго Рестрепо і Хуаном Себастьяном Галаном задокументували виникнення в 1977 році групи під назвою «Люди з дробовиками», яку заснував колишній солдат і фермер Рамон Ісаса. Ісаса тримав ферму біля містечка Пуерто--Тріунфо на сході департаменту Антіокія (див. мапу 13). Судові документи свідчать про те, що в середині 70-х років ХХ століття марксистське угруповання FARC (Револьюційні збройні сили Колумбії) створило в цьому регіоні новий фронт і почало «оподатковувати» місцевих фермерів, а також експропріювати їхню худобу. У 1977 році Ісаса придбав десять дробовиків, що й дало назву його групі. Вони напали на FARC із засідки, убили їх і заволоділи їхньою зброєю. До 2000 року «Люди з дробовиками» змінили назву на «Селянські сили самооборони Середньої Магдалени», одержали підтримку землевласників й утворили шість фронтів. Лідером одного з них став зять Ісаси Луїс Едуардо Сулуаґа (якого прозвали Макґайвером на честь героя американського телесеріалу). Макґайвер командував фронтом імені Хосе Луїса Сулуаґи (FJLZ), його брата, вбитого партизанами. FJLZ контролював чималу територію, основна частина якої покривала близько п'яти тисяч квадратних кілометрів. Фронт мав письмову правову систему статутів на 32 сторінках; його учасники намагалися зробити їх обов'язковими до виконання — і для простих громадян, і для своїх членів. Також у FJLZ був свій бюрократичний апарат; його формували військове крило, яке складалося з близько 250 бійців в одностроях, цивільне крило «збирачів податків» і «соціальна команда», що переважно опікувалась політичним проектом боротьби з партизанами--марксистами. Вони регулювали торгівлю і суспільне життя: у них була своя визначена місія, гімн, молитва й радіостанція під назвою «Інтеграція в стерео». Фронт навіть вручав нагороди, зокрема Орден імені Франциско де Паула Сантандера і Великий Золотий Хрест. Чим же вони платили своїм чиновникам і солдатам? Стягували податок із землевласників і бізнесменів у контрольованому ними регіоні; також пробували оподатковувати сільськогосподарське виробництво, зокрема молока і картоплі. Фронт збудував десятки кілометрів доріг, розширив мережу електропостачання, відкрив кілька шкіл. У Ла-Данті, де було розташовано їхню базу, вони звели клініку, реконструювали будинок для літніх людей, збудували житло для бідних, відкрили центр ремесел і навіть арену для бою биків, хоча Макґайвер і заявляв, що не схвалює цю жорстоку щодо тварин розвагу.

Цей регіон контролювала не колумбійська держава, а Макґайвер. У своєму зверненні до магістрату після демобілізації групи у 2006 році Рамон Ісаса пояснив їхню роль у виборах так:

У таких вередях³², як Ла-Данта, Сан-Мігель або Кокорна, у нас не було поліції. Ці містечка розташовані далеко від основних доріг, там немає ані військових, ані поліцейських. Ми захищали ці регіони, проте нікому не наказували голосувати за конкретну особу. Радше ми стежили. За чим ми стежили? За тим, щоб вибори не

зірвалися, і не було сварок чи бійок. Ось що ми робили в цьому регіоні та в інших неподалік тих міст — охороняли безпеку виборів.

Колумбійці часто виправдовують свого Паперового Левіятана, підкреслюючи, що їхня країна — це самі гори й тропічні ліси. По суті, Ісаса і його фронти були розташовані на головному шляху між двома найбільшими містами — Боготою і Медельїном, просто «під носом», на виду в колумбійській державі. Як з іронією зауважив інший командувач парамілітарних загонів Колумбії Ернесто Баес, «як може маленька незалежна держава діяти всередині великої законної держави, як наша?». Відповідь проста: легко, бо Левіятан великої держави — Паперовий.

Колумбійська держава не лише нехтує своїми громадянами й ігнорує їх. Вона активно робить з них жертв. Один із прикладів цього пов'язаний із так званім скандалом фальшивих позитивів. Коли 2002 року президентом обрали Альваро Урібе, його програмним завданням стало посилення боротьби проти лівих партизанських загонів. Він запровадив низку потужних стимулів для армії — фінансові премії та відпустки — в обмін на вбитих партизанів. Через це військові ліквідували близько 3 тисяч невинних цивільних і переодягнули їх у партизанів. Один з прокурорів колумбійського суду назвав батальйон Педро Нель Оспіні «групою вбивць, зайнятих створенням жертв, яких вони потім видають за вбитих у бою». Якщо до вас не доберуться партизани й парамілітарні загопи, це зробить армія.

Ще один наслідок колумбійського Паперового Левіятана помітив двісті років тому Сімон Болівар, «визволитель» Латинської Америки та очільник повстання проти іспанського колоніалізму. Він сказав:

Ці добродії вважають, що Колумбія сповнена простачків, яких вони бачили біля вогнищ у Боготі, Тунсі та Памплоні. Та їм не випадало бачити карибів з Оріноко, жителів рівнин Апуре, рибалок з Маракаїбо, човнярів на Магдалені, розбійників з Патії, некеровані племена настусо, гуахібо й касанаре, і всі ті дикі ватаги африканців й американців, що, наче олені, блукають дикими просторами Колумбії.

Слова Болівара означали, що колумбійська еліта насправді не знала й не розуміла країни, якою наважилася правити (грабуючи її). Так, відомий колумбійський президент ХІХ століття Мігель Антоніо Каро, автор ідеї Конституції 1886 року, яка діяла аж до 1991-го, за все життя ніколи не виїжджав з Боготи (так само, як і один з його наступників, Хосе Мануель Маррокін). Для кого ж він писав свою конституцію? Звісно, для добродіїв «з Боготи, Тунхи й Памплони». Периферія країни, якою керували з Боготи, одержувала дуже мало ресурсів і громадських послуг. З 18 500 кілометрів шляхів, що існували в країні станом на 1645 рік, тільки 613 (усі без твердого покриття) лежали в периферійних регіонах, які становлять три чверті території Колумбії. Політична еліта в Боготі стежить за тим, щоб периферія залишалася периферією. Та перш ніж ви зробите з цього висновок, що в Боготі все йшло, як слід, — принаймні коли при владі не було Самуеля Морено, — наступного разу, як будете там, спробуйте відправити листа. Що сказав би про це Токвіль?

Колумбійський політик Даріо Ечандія якось назвав колумбійську демократію «орангутаном у смокінгу». Цей вислів точно передає сутність Паперового Левіятана. Смокінг — зовнішня ознака вправної держави з дієвою бюрократією, хай навіть вона в дечому дезорганізована і її часом використовують для грабування країни. Орангутан — це все те, чого Паперовий Левіятан не може й не хоче контролювати.

Оранка моря

Жодне з цих явищ не виникло за один день. Щоб зрозуміти, як еволюціонувала колумбійська держава, повернімося до Болівара — у той час, як він уже зліг з туберкульозом у портовому місті Барранкілья. 9 листопада 1830 року він писав листа своєму давньому приятелеві генералу Хуану Хосе Флоресу. На той момент континентальна Латинська Америка вже звільнилась від влади Іспанії, під якою залишалася тільки Куба, частина Еспаньйоли та Пуерто-Рико. Утім Болівар відчував розчарування. Він писав:

Я правив двадцять років, з яких зробив лише кілька певних висновків: 1) Для нас Америка некерована. 2) Ті, хто служать революції, орють море. 3) Усе, що може зробити людина в Америці, — це емігрувати звідти. 4) Ця країна неминуче потрапить у руки нестримних мас, а згодом — тиранів усіх кольорів і рас, таких незначних, що їх майже не помічатимуть. 5) Коли нас з'їсть живцем злочинність і зітре з лиця землі жорстокість, європейці навіть не захочуть нас завойовувати. 6) Якщо якась частина світу здатна повернутися в первісний хаос, це буде Америка у свою останню годину.

Звідки стільки песимізму? Чому він вважав, що правити Америкою (під цим словом він розумів Латинську Америку) — те саме, що «орати море», тобто завдання марне і нездійсненне? На те існувало кілька причин. Мабуть, найважливішою з них було те, що латиноамериканське суспільство постало на засадах політичної ієрархії та нерівності. Колоніальне суспільство мало інституціоналізовану ієрархію, вгорі якої стояли білі іспанці, унизу — аборигени, а в деяких регіонах — чорношкірі раби. З часом іспанська еліта перетворилася на корінних латиноамериканців, знаних як креоли (Болівар був одним з них), і в міру того як відбувалося расове змішування, виникла складна система каст, яка визначала, хто за кого вищий. Касты зображено на знаменитій серії картин з колоніальної Мексики, одну з них наведено на аркуші-вклейці. Вони були важливі тому, що закони й податки застосовувались до людей залежно від їхнього соціального статусу; а якщо ви мали достатньо влади, то стояли зовсім понад законом. Через відсутність будь-якої рівності перед законом сам закон був нелегітимним в очах більшості латиноамериканців, що породило відоме гасло колоніальної епохи: «Obedezco pero no cumpro» («Слухаюсь, але не корюся»). Інакше кажучи, визнаю ваше право ухвалювати закони й віддавати накази, однак залишаю за собою право їх ігнорувати. Що важливіше, це означало вищий рівень ієрархії, домінування й нерівності, оскільки автохтонне населення й чорношкірих рабів

систематично експлуатували. Ієрархія, домінування та нерівність помітні в усьому й сьогодні.

Їхнє походження можна зрозуміти, повернувшись на дорогу між Пасто і Мокоа, яка пролягла через долину Сібундой. Після завоювання Нового Світу корінне населення долини передавали в *енком'єнду* (дослівно з іспанської — «опіка») іспанцю, якого називали *енкомендеро*. Чимало аборигенів померли від інфекційних хвороб, завезених іспанцями зі Старого Світу, проте залишилися ще 1371 особа, яку можна було експлуатувати. Згідно з *енком'єндою* багато худоби, птиці та врожаю індіанців мало відходити абатству і *касіку* (це слово було принесене з Карибських островів й означало місцевого ватажка чи правителя). Також призначалося «145 індіанців на роботу в копальнях на вісім місяців», 10 індіанців для робіт на землі *енкомендеро*, «8 індіанців у домашню прислугу *касіка*» й на інші види примусової праці.

Надзвичайно нерівне суспільство зрештою втримувала разом сила, і латиноамериканці знали, що нізащо не виживуть за таких демократичних інститутів, які виникли в Сполучених Штатах. До початку XIX століття *енком'єнди* зникли — їх заступила нова система експлуатації, у якій «внесок» індіанців і далі підтримував фінансову основу держави. Ступінь нерівності на цьому етапі зріс як ніколи. Збереження такої системи, як слушно зауважували Болівар та інші, потребувало значно сильнішої автократичної влади, ніж мав будь-хто з американських президентів. Проте це не означало, що утримувати таке суспільство буде легко. Тут стає важливим другий чинник, що призводить до некерованості.

Як і багато інших колоній, Іспанська Америка мала деякі державні інститути, впроваджені колоністами (насамперед достатню для гноблення корінного населення силу), проте Іспанія керувала ними «непрямо». *Енком'єнда* долини Сібундой віддавала багато врожаю, птиці й свиней *касікові*, тому що саме він був непрямым представником Іспанії. Іспанці не створювали бюрократії чи державної адміністрації, щоб управляти *енком'єндою*: для цього вони маніпулювали корінною політичною ієрархією. Під час повстання проти іспанців, якщо не рахувати військових, у всій Колумбії на іспанську державу працювало лише 800 осіб.

Ці два чинники породили суспільство з величезною нерівністю і розвиненою ієрархією, проте позбавлене дієвої держави. Це означало, що не існує жодного державного апарату, який контролював би всіх «карибів з Оріноко, жителів рівнин Апуре, рибалок з Маракаїбо, човнярів на Магдалені, розбійників з Патії, некеровані племена *пастусо*, *гуахібо* й *касанаре*». Креольська еліта діяла лише відомими їй способами. Вона спробувала побудувати автократичне централізоване суспільство, проте робила це, по суті, використовуючи ті самі стратегії, за допомогою яких Іспанія правила у своїй колоніальній імперії. Місця для *веберіанської* держави тут не було. Уряд радше виступав інструментом для контролю влади, а закон — для стабілізації статус-кво нерівності.

Відмінність між уявленнями про обмеження президентської влади в Латинській Америці та США, мабуть, найкраще ілюструє промова Болівара в перуанській

столиці Лімі в 1826 році, виголошена після того, як він особисто написав конституцію нової країни Болівії, щойно звільненої від влади іспанців. Зауважимо, що назва країни походить від прізвища Болівара. Чи багато існувало на світі людей, на честь яких назвали цілі країни? Однією з них був Христофор Колумб, який дав своє ім'я Колумбії. На честь родини Саудів названо Саудівську Аравію; ще одна маленька країна має ім'я родини Люксембургів — династії правителів Священної Римської імперії. Великий підприємець доби британського колоніалізму Сесіл Родс був «хрещеним батьком» країни Родезії, доки в 1980 році вона не змінила ім'я на Зімбабве. Цей клуб — маленький та ексклюзивний, і його членом зазвичай може стати лише той, хто править своїм народом демократично. Створюючи конституцію Болівії, Болівар приділив головну увагу ролі президента:

Згідно з Конституцією, президент республіки — наче Сонце, він стоїть нерухомо в центрі Всесвіту й випромінює життя. Ця найвища влада мусить бути постійною... сталою точкою, навколо якої обертаються всі магістрати, громадяни й люди... Дайте мені точку оперття, сказав один з древніх, і я переверну Землю. Для Болівії ця точка — довічний президент.

Болівійська конституція декларує саме такий статус президентської посади й робить його «Сонцем». Спершу цю особу мали обрати «законодавці». Наступних президентів обирає чинний довічний президент. Традиція обрання президентом своїх наступників затрималась у Латинській Америці надовго. Ще в 1988 році президента Мексики обирали через *дедасо*. Гугл-перекладач не зміг дібрати до цього слова відповідник, проте його корінь — іспанське *dedo* («палець»). «Дедасо» — це коли стукають по спині пальцем і кажуть: «Ти — наступний». Перекласти цей термін нелегко, проте Болівар знав його значення; воно гарантує, що президентство залишиться в надійних руках еліти. Зрештою, він сам мав максимум шансів бути обраним першим президентом, — саме так і сталося. На папері Конституція Болівії передбачає розподіл гілок влади й таку-сяку систему стримувань і противаг, та водночас вона дозволяє довічному президенту особисто призначати командуваців війська й очолювати їх. Поєднаймо це з дрібною «*Obedezco pero no cumplo*», а все інше, як то кажуть, — історія.

Справедливо сказати, що Війна за незалежність у США вивільнила багато радикальних рухів та енергії. Те саме відбулося й у Латинській Америці. Але знову ж таки, латиноамериканські еліти змогли сформувати політичні інститути, щоб контролювати цю енергію, навіть якщо сам Болівар так і не встиг утілити всі свої плани. Ми бачимо, що навіть коли конституції країн Латинської Америки дозволяли застосовувати стримування і противаги, й навіть були передбачені права громадян, які вважаються священними для Конституції США, або їх завжди придушувала сильна влада президента, або закон ігнорували. Цю логіку дуже чітко пояснив у 1849 році авторитарний президент Перу Рамон Кастілья:

Моя найперша конституційна функція — збереження внутрішнього ладу; але та сама Конституція зобов'язує мене поважати права громадян... Виконувати обидва ці завдання було б неможливо. Перше з них... не можна було б здійснити... не

застосувавши для виявлення ворогів ладу певних заходів, суворіших за ті, які визначає закон. Чи можу я жертвувати внутрішнім миром у країні заради конституційних прав кількох осіб?

Якщо конституційні права заважають, тим гірше для конституційних прав. Ідейний натхненник чилійської держави Дієго Порталес висловив своє бачення цієї дилеми ще різкіше:

З людьми закону не можна дійти згоди; і якщо це так, то якій [лайка] меті служить Конституція... якщо вона нездатна боротися зі злом, про яке ми знаємо? У Чилі закон лише створює анархію, унеможливує покарання, породжує вседозволеність, безкінечні судові позови... Хай буде проклятий закон, який не дає Владі вільно діяти тоді, коли це необхідно.

Уявлення про те, що «Влада» повинна «вільно діяти тоді, коли це необхідно», — це достеменно не те, чого ми очікуємо від держави в коридорі.

Таке розуміння влади знову ж таки сягає своїм корінням в історію Латинської Америки. Алексіс де Токвіль розкрив його джерела у своїй книжці 1835 року «Про демократію в Америці»: він стверджував, що в Південній Америці іспанці знайшли територію, «населену народами... які вже привласнили землю, обробляючи її. Щоб заснувати свої нові держави, вони мусили знищити й поневолити безліч людей». Натомість, пише він далі, «Північну Америку населяли самі лише кочові племена, які не думали про використання природних ресурсів землі. Власне, Північна Америка досі залишалася безлюдним континентом, диким пустищем, що чекало на своїх мешканців». Уявлення де Токвілля про Північну Америку як про «безлюдний континент» хибне, проте вказівка на те, що в цій частині Нового Світу був неможливий розвиток за рахунок експлуатації осілого корінного населення, — слушна. Це означає, що той тип вельми нерівного та ієрархічного суспільства, який виник у Південній Америці, не міг бути відтворений у Північній (попри те, що перші англійські поселенці намагалися це зробити). Рабовласницьке суспільство Півдня США багато чим нагадувало Південну Америку, зокрема низьким рівнем громадських служб, процвітанням еліт і, певна річ, відсутністю свободи для більшості. Однак Південь США існував в інституційному середовищі, частково створеному іншим типом державно-суспільної динаміки Півночі, і коли він спробував звільнитися від цієї динаміки через Громадянську війну, то програв. Як ми переконалися в попередньому розділі, це не стало кінцем деспотичної експлуаторської системи американського Півдня, проте вивело Сполучені Штати загалом на шлях, відмінний від латиноамериканського.

У Латинській Америці суспільство залишалося безсилим і нездатним контролювати еліти, що створило можливості для Паперового Левіятана — з передбачуваними для свободи наслідками.

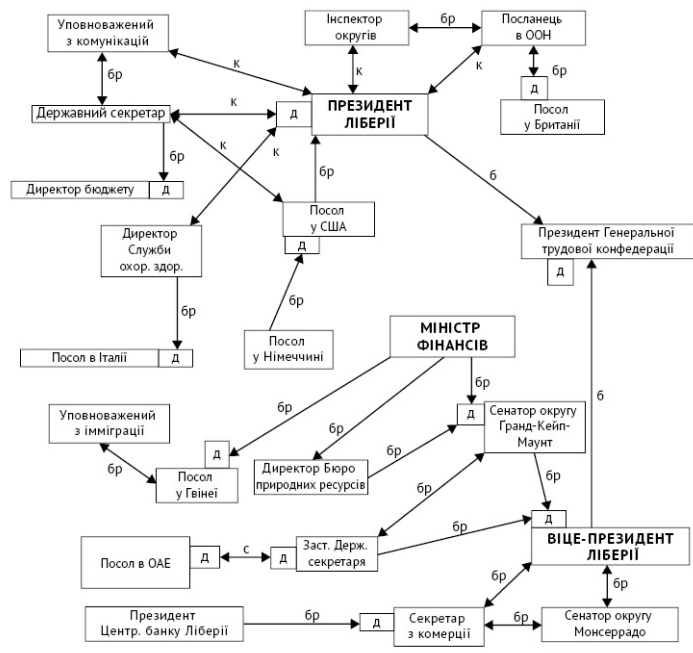
Міссісіпі в Африці

Паперові Левіятани в Латинській Америці майже нічим не стримувані. Вони також притаманні державам Тропічної Африки. Насправді обидва механізми, що підтримують слабкість і дезорганізованість держави, в Африці діють з подвійною силою. Розгляньмо їх по черзі. Спершу — страх мобілізації суспільства.

Один із найкраще задокументованих прикладів такого страху — західноафриканська Ліберія. У 1961 році новостворене Агентство США з міжнародного розвитку вирядило в Ліберію групу дослідників, щоб оцінити рівень розвитку країни. Вони почали зі звичайних міркувань про те, чому бідні країни є бідними. Та невдовзі збагнули, що тамтешня ситуація — унікальна. Пізніше антрополог Джордж Долтон, один із членів команди, писав:

Економічна відсталість Ліберії спричинена не браком ресурсів, домінуванням іноземного капіталу чи політичних інтересів. Зasadнича складність радше полягала в тому, що традиційні американсько-ліберійські правителі, які боялися втратити політичний контроль над місцевим населенням, не дозволяли статися змінам, що необхідні для розвитку національного суспільства й економіки.

Але хто ж вони такі, ці «американсько-ліберійські правителі»? Щоб це збагнути, слід згадати, що держава Ліберія народжувалась як колонія: її в 1822 році заснувало Американське колонізаційне товариство, щоб поселити звільнених у США африканських рабів на рідній землі. Нащадки цих рабів-репатріантів і є американо-ліберійцями. У 1847 році Ліберія проголосила себе незалежною від Американського колонізаційного товариства, а в 1877-му виникла Партія істинних вігів, яка домінувала в політиці, доки її не було скинуто в результаті воєнного перевороту під проводом Самуеля Доу в 1980 році. В авангарді партії стояли американо-ліберійці, які в 60-ті роки ХХ століття становили менш ніж 5 % населення. Ось що пише Долтон: «Подібно до португальців в Анголі й африканерів у ПАР, правителі Ліберії — нащадки чужинської меншості колоніальних поселенців, американсько-ліберійських родин».

Скорочення: бр=брат; к=кузен / кузина; б=батько; с=сестра; д=дружина.

Джерело: R. Clower, G. Dalton, M. Harwitz, and A. Walters (1966). Growth Without Development: An Economic Survey of Liberia. Evanston, IL: Northwestern University Press.

Схема 2. Зв'язки спорідненості в Ліберії: політичні призначення президента Табмена в 1960 році.

Ліберія перетворилась на двокласове суспільство. Різні закони, різні громадські служби, різний доступ до освіти були реальністю американо-ліберійців та «племен». До 1944 року віддалені регіони країни взагалі не мали політичного представництва. Долтон зауважував: «За іронією долі їхній світогляд найкраще характеризує “етика Міссісіпі”: утримувати владу в традиційному вигляді, а тубільців — на їхніх місцях». Тепер стає зрозуміло, чому американо-ліберійці боялися суспільної мобілізації. Побудова ефективної держави могла мобілізувати корінних ліберійців, які становили решту 95 % нації.

Ще один фундаментальний механізм підтримання Паперового Левіатана — ефективність дискреційної влади в немеритократичній, дезорганізованій бюрократичній і судовій системі — також яскраво оприявнюється в Ліберії та інших країнах Африки. Ліберійська держава систематично захочувала своїх прибічників. Наприклад, Долтон у 60-ті роки з'ясував, що «для розуміння ліберійської політики важливіше знання родинних зв'язків, аніж конституції». Він наводить докладну інформацію про те, як політичні еліти заповнюють державні посади своїми близькими родичами. (На схемі 2, наприклад, показано заплутані родинні зв'язки між членами політичної еліти Ліберії в 1960 році за президента Табмена).

Немеритократична природа африканських держав — одна з головних тем фундаментальної праці Тоні Кілліка «Економіка розвитку в дії». На початку 60-х років ХХ століття Кіллік працював в уряді Кваме Нкруми в Гані й на власні очі бачив катастрофічні фіаско режиму Нкруми в економіці. Його цікавило, у чому ж полягають причини. Він відзначав, що в Гані було побудовано плодоконсервний завод «для виробництва продуктів з манго, для яких не було місцевого ринку, і

продукція якого в кілька разів перевищувала обсяги світової торгівлі такими товарами». Тут варто зацитувати урядовий звіт щодо цього заводу.

Проект: Збудувати завод у місті Венкі (область Бронг-Ахафо), який вироблятиме до 7000 тонн консервів з манго і 5300 тонн томатних консервів на рік. Якщо середній обсяг урожаю в цьому регіоні становить 12,5 тонни з гектара на рік для манго і 12,5 тонни з гектара на рік для томатів, то в регіоні, де заплановано збудувати завод, для постачання сировини повинно бути 566,5 гектара мангових садів і 430 гектарів полів томатів.

Завдання: Наразі в цьому районі наявні поодинокі мангові дерева, розкидані серед бушу⁴⁰, а томати не вирощуються в комерційних обсягах, отже, виробництво цих плодів потрібно розпочинати з нуля. Дерева манго починають плодоносити на 5-7-й рік після посадки. Головною проблемою цього проекту швидко стане те, як одержати достатньо саджанців й організувати заготівлю сировини.

Кіллік писав: «Важко уявити більш убивчий коментар щодо ефективності планування проекту». Що взагалі відбувалося? Завод не означав подальшого розвитку економіки. Натомість він створював незліченні можливості для використання політичних прибічників у тому регіоні, де президент Нкрума запланував збудувати завод. Ніякої економічної користі в побудові заводу в тих місцях не було — такі проекти лише підривали роботу громадських служб й «ефективність проектного планування». Проте все це мало великий сенс для політики. Ось що казав Нкрума серу Артурові Льюїсу, економічному радникові й лауреату Нобелівської премії: «Та порада, яку ви мені дали, хай яка вона слухна, відображає економічну позицію, тоді як я наголошував вам при багатьох нагодах, що не завжди можу послуговуватись такими порадами, адже я політик і мушу вести гру за майбуття».

Крім того, Кіллік зауважив, що уряд Нкруми жив у постійному страху перед суспільною мобілізацією. Економічна думка того часу стверджувала, що для країн, які розвиваються, важливо створити власний «клас підприємців» або бізнесменів, які поведуть її шляхом трансформації в напрямку більш індустріалізованої економіки. Водночас Кіллік спостеріг:

Навіть якби й існувала така можливість [створити місцевий клас підприємців], сумнівно, що Нкрума бажав би цього — з причин ідеології та політичної влади. Він цілком недвозначно заявляв: «Ми перешкоджатимемо руху в бік соціалізму, якщо будемо заохочувати зростання серед нас ганського приватного капіталу». Є також свідчення того, що він боявся загрози з боку заможного класу ганських бізнесменів, яку ті становили для його власної політичної влади.

Насправді Еммануель Ае-Кумі, один з головних економічних радників Нкруми, зауважував: «[Нкрума] поінформував мене, що, якби він дозволив африканському бізнесу рости, той перетворився б на велику силу, яка конкурувала б із престижем — його і його партії, тож він готовий на все, аби спинити це, — що він, власне, і зробив». Він вирішив обмежити розміри ганського бізнесу. Кіллік пише: «Прагнучи не дати ганському приватному бізнесу вирости, Нкрума стверджував: “Капітальні

інвестиції слід шукати за кордоном, позаяк у нас немає буржуазного класу, який міг би зробити достатні внески в нашу економіку». Це були лицемірні слова». Далі він додає, що Нкрума «не любив іноземних капіталістів, проте радше волів заохочувати їх, ніж місцевих підприємців, яких намагався обмежувати». Краще іноземний капітал, ніж суспільна мобілізація.

Ще одна авторитетна праця з африканської політики й економіки — «Ринки й держави у Тропічній Африці» Роберта Бейтса — ілюструє, як довільне застосування законів може стати потужною політичною стратегією. Бейтс намагався пояснити кепський стан економіки африканських країн після здобуття ними незалежності й, зокрема, те, чому такі погані результати показував сільськогосподарський сектор, що мав би бути головним рушієм зростання. Проста відповідь, яку він дав, полягає в тому, що міська влада, така як уряд Нкруми в Гані, визначала «каральні» ставки податків для аграрного сектору. Через завелике оподаткування фермери переставали вкладати гроші й виробляти продукцію. Як міг реагувати на це уряд? Очевидно, що треба було підвищити ціни, знизити податкові ставки і відновити стимули. Та, за спостереженням Бейтса, «якби уряди країн Африки підняли ціни на всю сільськогосподарську продукцію, політична вигода стала б дуже низькою; від таких заходів користь одержали б і прибічники влади, і інакодумці». Натомість уряд утримував ціни низькими й застосовував інші політичні інструменти, якими міг послуговуватися на власний розсуд.

З іншого боку, надання пільг у формі громадських проєктів, таких як державні ферми, створює політичні переваги, адже дозволяє розподіляти ці вигоди вибірково.

Те саме стосувалося й субсидування добрив, яке надавали прибічникам влади й не надавали опонентам. У 1978 році Бейтс запитав одного фермера, що вирощував какао і дуже постраждав від урядової політики, чому той не організує громадський спротив уряду.

Той відчинив свій сейф і показав цілий пакет документів: ліцензії на всі транспортні засоби, дозвіл на імпорт запчастин, права на нерухомість і поліпшення житлових умов, свідоцтво про реєстрацію корпорації, яке звільняло його від сплати великої частки податку на дохід. «Якщо я спробую організувати спротив урядовій ціновій політиці, — сказав він, — мене визнають ворогом держави й позбавлять усього цього».

Це ганський варіант принципу «для друзів — усе, для ворогів — закон».

Після проголошення незалежності уряди Гани працювали не в соціальному вакуумі. Згадаймо розділ 1, де ми ввели поняття «клітки норм», скориставшись даними досліджень, які провів у Гані Роберт Ретрей. Коли країна стала незалежною всього через тридцять років після звіту Ретрея, описані ним сили все ще діяли, і то доволі потужно. Філософ Кваме Ентоні Аппія згадував, як у 1960-ті роки його батько, у домі якого він ріс у Кумасі, казав йому: «Ніколи не можна питати в людини про її предків на людях». «Тітонька» Аппія була дитиною родинної рабині. Як стверджує інше прислів'я ашанті, «забагато знань про предків псують місто». Зберігалася сувора мережа норм, взаємних зобов'язань і залишків допоміжних інститутів. Ця клітка норм значною мірою визначала політику після незалежності й

те, чому Нкрума організував свою державу саме так. Мережа взаємних зв'язків, споріднення й етнічних відносин трансформувалася в дуже невеберіанську державу, у якій владні люди, як свідчить історія заводу у Венкі, застосовують свій вплив на користь тих, хто від них залежний. Аналогічно залежні люди зобов'язані допомагати й підтримувати своїх доброзичливців, наприклад, на виборах. Клітка норм сформувала соціальне середовище, яке підтримує Паперового Левіятана, блокує здатність суспільства до колективної дії й водночас спиняє розширення можливостей держави. Що більше Паперовий Левіятан експлуатує мережу взаємозалежності й етнічних зв'язків, то більше зміцнює клітку норм, яку вони створюють у багатьох африканських суспільствах.

Постколоніальний світ

Паперовий Левіятан побутує не тільки в Латинській Америці й Африці; на нього можна натрапити в різних куточках світу. Кілька з них, як ми вже зазначали в цьому розділі, мають одну спільну рису: вони — продукти європейської колонізації. Це справедливо навіть щодо Ліберії, яка була заснована не як колонія, а як аванпост звільнених рабів із колишньої європейської колонії — Сполучених Штатів Америки. Це пов'язано з тим, що способи правління європейських колонізаторів і те, як вони маніпулювали інститутами у створених ними колоніях, сформували передумови для виникнення Паперового Левіятана.

Що ж це за залишки колонізації, які створюють таку державу? Як ми вже бачили на прикладі Латинської Америки, важливими насамперед були дві осі. По-перше, колоніальна влада запровадила державні інститути, проте не дала суспільству їх контролювати (надто якщо колонізатори не були зацікавлені в тому, щоб державою та її апаратом керували африканці). По-друге, колонізатори намагалися зробити це, застосувавши дешевий і майже автоматичний принцип «непрямого правління», згідно з яким владу делегують місцевим ватажкам, як це було в Африці, а отже, не виникає меритократичної судової та бюрократичної системи. Згадаймо викладену в розділі 2 історію про те, як Лугард волів правити Нігерією непрямо. Щоб досягти цього, він мусив створити політичний орган, з яким міг би взаємодіяти, — по суті, державоподібну структуру. Але хто міг би стати в цій державі чиновниками, збирачами податків, суддями й законодавцями? Точно не британці. У 1920 році в усій Нігерії було тільки 265 британських чиновників. Місцевим населенням управляли тільки традиційні ватажки, тому створити незалежний корінний адміністративний апарат не було з чого.

Брак можливостей і нестача громадських служб створювали обмеження в колоніальні часи. Та після того, як Нігерія в 1960 році здобула незалежність, усе стало тільки гірше: британці пішли й дали змогу правити самим нігерійцям. Але якою державою? Свого роду Левіятаном, проте тонким, наче папір, у своїй здатності розв'язувати конфлікти, підвищувати податки, надавати громадські послуги й

навіть підтримувати базовий порядок. Одразу почали діяти політичні стимули, які ми бачили в Аргентині, Колумбії, Ліберії та Гані.

До спадщини поспіхом встановлених державних інститутів і непрямого правління додався третій чинник, який ще більше ослабив і державу, і суспільство, — свавільна натура постколоніальних країн. Одна з причин, чому Нкрума так вабило використовувати державу як власний політичний інструмент, полягала у відсутності в Гані єдності як нації. У країні не було єдиної національної мови, спільної історії, релігії та ідентичності, як і легітимного суспільного договору. Натомість у XIX столітті її склеїли разом англійці з багатьох африканських утворень різного рівня централізації та з відмінними політичними традиціями. Насправді територія Гани охопила як найбільш централізовану в доколоніальній Африці державу Ашанті на півдні, так і зовсім бездержавні суспільства, як-от талленсі на півночі. Ця неоднорідність означала дуже низький рівень суспільної мобілізації, що й зробило країну вельми привабливою для таких лідерів, як Нкрума, що скористалися державою й законом для утвердження своєї влади. По суті, Паперові Левіятани поставали на теренах колишніх колоніальних імперій, що призвело до створення слабких держав і слабких суспільств, а також ситуації, коли вони будуть, імовірно, підтримувати одне одного.

Останній чинник, який завершив формування Паперового Левіятана, — міжнародна державна система. Повоєнний світ XX століття офіційно ґрунтувався на тому, що незалежні держави дотримувалися певних міжнародних правил, співпрацювали в інтернаціональних організаціях і поважали кордони одна одної. Ця система діяла (частково тому, що запровадив її Захід). Варто зауважити, що африканські держави, дарма що склеєні з різних типів суспільств і міріад примітивних утворень, які не мали ані державних кордонів, ані національної ідентичності, за останні шістьдесят років фактично не воювали між собою (попри те, що громадянські війни були звичним явищем і часом перетікали через державні кордони, як у відомому випадку Великої війни у східній частині Демократичної Республіки Конго). Система цементувала Паперового Левіятана, оскільки надала цим державам інтернаціональної легітимності, хай вони й повністю провалили «качиний тест». Коли вас шанує міжнародна спільнота й до того ж у себе вдома ви можете грабувати все, що забажаєте, то факт, що ваша влада є порожньою, нічого не важить.

Можна звести ці вектори разом на схемі, яку ми представили в розділі 2 і відтворюємо тут знову як рисунок 4. На нашу думку, Паперові Левіятани перебувають поблизу нижнього лівого кутка, поруч із Деспотичним — мало влади суспільства, мало державної влади, проте наявний деспотизм. Це дещо пояснює страх перед суспільною мобілізацією — розширення влади суспільства виштовхне Паперового Левіятана на орбіту Відсутнього або назавжди викине його з коридора, що згубно позначиться на здатності еліт контролювати політику. У цьому контексті корисно також порівняти Паперового Левіятана з державою в Індії. У розділі 8 ми переконалися, що Індійська держава дезорганізована і слабка, і цей статус

підтримуваний розчленованістю суспільства — так само, як і в Паперового Левіятана. Проте є тут і помітна різниця. В Індії ця ситуація була спричинена не історією колоніального правління, а історією кастових взаємин і клітки норм, яку вони створили. Крім того, це нагадує, що державі не дає стати сильною особлива організація суспільства. Усе це робить Індію державою, обмеженою суспільством, і радше слабкою, ніж деспотичною. На нашій схемі Індія опиняється з іншого боку від лінії, яка розмежує Відсутнього і Деспотичного Левіятанів. Індійську державу робить слабкою та безпорадною не страх перед наслідками мобілізації, а нестерпний тягар кастового поділу.

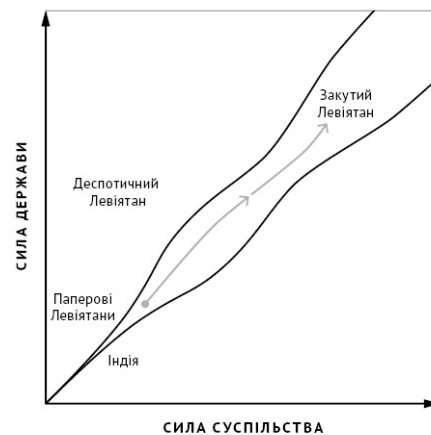

Рисунок 4. Паперові Левіятани.

Наслідки Паперового Левіятана

Обговорюваний у цьому розділі тип держави притаманний багатьом країнам постколоніального світу; він дуже відрізняється від Деспотичного, Відсутнього і Закутого Левіятанів, яких ми розглядали дотепер. Паперовий Левіятан поєднав найгірші риси Відсутнього і Деспотичного. Тією мірою, якою йому притаманна певна влада, він і деспотичний, і репресивний, і свавільний. Його принципово не контролює суспільство, яке він постійно прагне тримати слабким, дезорганізованим і розгубленим. Він надає громадянам мало захисту від Війни й не намагається звільнити їх від клітки норм (ба навіть може застосовувати клітку у власних інтересах). Усе через те, що Паперовий Левіятан не зацікавлений у добробуті своїх громадян і ще менше зацікавлений у їхній свободі. Та водночас йому бракує можливостей, щоб діяти, крім хіба що збагачення владних еліт. Ми стверджували, що джерела Паперового Левіятана — у страху політичної еліти перед мобілізацією суспільства, який обмежує її здатність одержувати вигоду від контролю держави й грабування ресурсів суспільства. Ми також вказували на те, як різка нерівність, неконтрольовані державні структури й історія непрямого правління в колоніальні часи, а також уривчастий і поспішний перехід від колоніального правління до незалежності та міжнародна державна система підготували ґрунт для Паперового Левіятана.

Паперовий Левіятан не тільки згубний для свободи. Він також має катастрофічні наслідки для економічному добробуту. Ми вже бачили, що економічні можливості й стимули мають базуватися на законах, безпеці й ефективних та справедливих громадських службах — і саме тому економічне зростання не відбувається за Відсутнього Левіятана. Деспотичний Левіятан може забезпечити виконання законів, розв'язувати конфлікти (хоча й нерідко — на користь тих, хто має політичну владу), контролювати грабунок і, якщо забажає, надавати громадські послуги. На цьому ґрунті він може дати поштовх деспотичному зростанню, прикладом якого є недавнє стрімке сходження Китаю. Паперовий Левіятан на це не здатен. Він не має можливостей для виконання багатьох цих функцій, а часто — й бажання контролювати грабунок. Тож ціною, яку довелося сплатити Латинській Америці й Африці за існування Паперового Левіятана, став не лише нескінченний страх, насильство й домінування над більшістю громадян, а й корумпована, неефективно організована економіка, що ледве розвивається. Майбутнє і свобода можуть зачекати.

Крім того, неспроможність Паперового Левіятана створює, як видно з прикладу Ліберії, плацдарм для некерованих конфліктів і громадянських воєн. Між 1989 і 2003 роками ліберійська держава занепадала, і країну спустошили дві громадянські війни. Згідно з оцінками, кількість жертв цих двох воєн становить не менше ніж півмільйона людей. Попри те що з тих часів у країні відбулася певна відбудова й усталилась помітна стабільність, паперова природа ліберійської держави не змінилася, що призводить до нездатності і небажання надавати громадські послуги, дарма що останніми роками країна стала набагато популярнішою в міжнародній спільноті. У 2013 році жоден із 25 тисяч абітурієнтів не склав вступні іспити в Ліберійський університет. Вочевидь, вони не мали достатньої підготовки для здобуття вищої освіти, що красномовно свідчить про якість ліберійських шкіл. У 2018 році контейнери зі свіжонадрукованими банкнотами національної валюти на 104 мільйони доларів, що становить близько 5 % національного доходу країни, просто зникли в порту Монровії. По суті, стандарти життя в країні залишилися на рівні 70-х років ХХ століття.

---

38 Тут обігрується багатозначність англ. patient (і «пацієнт», і «терплячий»), яка є очевидною і для носіїв романських мов. — *Прим. пер.*

39 Територіально-адміністративна одиниця в межах колумбійського муніципалітету. — *Прим. ред.*

40 Розлогий не освоєний людиною простір, зазвичай зарослий чагарником чи низькорослими деревами; поширений ландшафт в Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці, Канаді й на Алясці. — *Прим. ред.*

ДІТИ ВАХХАБА

Мрія тактика

На Заході слова «Близький Схід» (а надто «Саудівська Аравія») давно стали синонімом режиму обмеження особистої свободи звичаями, релігією та тиранії. У чому причина цього «ідеального шторму» безмежного деспотизму і задушливої клітки норм? Така ситуація викликає подив, якщо згадати успіхи Мухаммеда в державотворенні, яке починалося саме з Аравійського півострова, та надзвичайно розвинену цивілізацію, створену ісламськими імперіями в наступні століття. Що ж сталося? Чому клітка норм залишилася такою міцною і тісною на Близькому Сході, тоді як деінде розвиток державності навпаки призводив до її послаблення?

Як ми побачили в розділі 3, держава Мухаммеда швидко розросталася на теренах Східного Середземномор'я і Північної Африки. Утім не всюди. Аравія поділяється на кілька дуже самобутніх регіонів (що видно з мапи 4 в розділі 3). Медіна і Мекка належать до Хіджазу, окресленого пасмом Сараватських гір, яке тягнеться вздовж Червоного моря в західній частині півострова. Зі східного боку гори закінчуються й починаються неозорі простори внутрішньої Аравійської пустелі — регіон Неджд. Фельдмаршал Ервін Роммель, який командував Африканським корпусом Вермахту під час Другої світової війни, назвав цю пустелю «мрією тактика і жахіттям інтенданта». І це правда.

Не ризикуючи поринати в цей жах, ісламські імперії після Мухаммеда воліли рухатися в бік Дамаска і Багдада, а потім на захід — у Єгипет і Магриб, де можна було завоювати готові централізовані держави. Навіть пізніше, коли занепало кілька халіфатів і центр ісламського світу пересунувся в Константинополь, столицю Османської імперії, Неджд продовжував опиратися інтеграції. Османи контролювали Хіджас і мусульманські міста-святині, а також межиріччя Тигра і Євфрата, проте внутрішню Аравію майже не зачіпали.

Бедуїни Неджду, хоч і прийняли іслам, уникали політичної централізації. Усі світові релігії гнучкі й відкриті для різноманітних тлумачень і застосувань (інакше вони не змогли б так успішно поширюватися). Попри те що Мухаммед мав намір збудувати потужну державу і сформулював своє бачення природи централізованої влади в Конституції Медіни, Коран щодо цього не має особливих настанов. Насправді безпосередньо конституційним питанням у ньому присвячено лише дві сури. В одній наголошено на скоренні владі. Інша закликає до погодження суперечливих питань, що було нормою для пустельних племен бедуїнів. Завдяки цьому утворився широкий простір для маневрів, які мали пом'якшити скептичне ставлення арабів до централізованої влади. Мабуть, найважливіше те, що в ісламі

не було складної ієрархічної структури церкви зі священниками, єпископами й папами. Натомість кожен мусульманин міг мати зв'язок з Аллахом без жодних посередників (як і в багатьох конфесіях протестантського християнства). Це ускладнювало центральній владі нав'язування своїх бажань місцевим громадам, а також робило нову релігію більш прийнятною для бедуїнів. Крім того, це означало, що в таких регіонах, як Неджд, племінна структура має більше шансів на збереження завдяки поєднанню із вченням ісламу.

Тож Неджд залишився поділеним на окремі племена, що змагалися між собою; ними правили шейхи та еміри. Це тривало до XVIII століття. Змагання часом переростало в кровопролиття. В оазисі Аль-Дірія, поблизу Ер-Ріада, сучасної столиці Саудівської Аравії, низка вбивств призвела до появи нового еміра Мухаммада ібн Сауда, який прийшов до влади в 1726 або 1727 році. Саме нащадки Сауда в 1932-му дадуть своє родове ім'я королівству Саудівська Аравія, чого він не міг собі навіть уявити. Найдавніші відомі нам факти про Сауда датовані початком XIX століття — і всі вони сходяться на тому, що визначальною подією для нього і для долі його королівства була зустріч з Мухаммадом ібн Абд аль-Ваххабом.

Аль-Ваххаб походив з міста-оазису Уяйна, де за тридцять кілометрів на північ від Аль-Дірії. Його сім'я глибоко шанувала ісламське вчення, а його батько був кадї — суддею, якого призначав місцевий емір для розв'язання суперечок відповідно до ісламського закону — шаріату. Цей закон виник ще в часи Мухаммеда і перших ісламських імперій. Його базовими елементами були священна книга Коран та хадиси, великі збірки висловлювань і діянь, приписуваних Мухаммеду й занотованих його послідовниками. У ранньому Середньовіччі між кількома релігійними течіями, насамперед ханафійською, малікійською, шафійською, ханбалійською та джафарійською, точилося чимало дебатів про те, що саме складає шаріат. І хоч усі ці школи погоджувалися з центральною роллю Корану і хадисів, вони не могли дійти згоди щодо того, якою мірою судді можуть створювати прецеденти й ухвалювати рішення на основі аналогій. Ханбалійська школа була найконсервативнішою. Вона відкидала ідею будь-якої еволюції права. Саме таке тлумачення шаріату панувало в Неджді.

Аль-Ваххаб у десять років знав Коран напам'ять і почав мандрувати Іраком, Сирією та Іраном. На початку 30-х років XVIII століття він повернувся в Неджд і став проповідувати. За відсутності релігійної ієрархії кожен, хто знав Коран і хадиси, міг бути визнаний *улемом*, духовним учителем, і створювати фетви — правила, згідно з якими формулювали тлумачення ісламських писань, зазвичай у контекстах нагальних завдань і суперечок. Якимось під час своїх подорожей Аль-Ваххаб вигадав особливу інтерпретацію ісламу і того, що, на його думку, було причинами його фіаско в Аравії. Відповідно до вчення ханбалійської школи, він вважав, що люди збочили зі шляху істинної віри, коли почали шанувати ідолів. Згадаймо, що до Мухаммедового об'явлення в Мецці храм Кааба був капищем різних доісламських богів. Люди продовжували їх шанувати: підтримували культ святих, вклонялися могилі Мухаммеда в Медіні. Для Аль-Ваххаба це було

ідолопоклонством. Він проповідував, що проти язичників слід виступати священною війною, джихадом. Таке вчення виявилось дуже корисним для Сауда, який був проникливим тактиком.

Але спершу Аль-Ваххаб мусив розробити доктрину і зібрати послідовників. Дві його ідеї особливо сподобалися правителям: люди мусять слухатися влади й платити *закят*, обов'язковий релігійний податок, згаданий у Корані. Закят не був поширений серед бедуїнів Неджду, і, схоже, у той період вони його майже не платили. Податок призначався на благодійність і релігійні потреби, але шейхи й еміри також одержували частку. Наріжним каменем майбутнього ваххадизму стала думка про те, що кожен, хто не платить закяту, — невірний.

Аль-Ваххаб почав втілювати в Уяїні свою нову доктрину. Він власноруч зрубав священне дерево: мусульманам не можна шанувати дерева. Далі він знищив могилу Зайна ібн аль-Каттаба, супутника Пророка, яка була місцем паломництва. Не мало бути ніякого поклоніння могилам і ніяких прощ, крім хаджу, щорічного відвідування Мекки. Коли одну жінку з Уяїни визнали винною в перелюбстві, Аль-Ваххаб застосував до неї жорстке тлумачення шаріату й засудив до побиття камінням до смерті. Це вийшло за межі прийнятного, і під тиском місцевого улема, який незлюбив його радикальне вчення, Аль-Ваххаб був змушений тікати з Уяїни до Аль-Дірії. Там він знайшов собі однодумця в особі Сауда. Прямих свідчень про цю доленосну зустріч не залишилося, проте відомо, що Аль-Ваххаб попросив про військову підтримку в джихаді, який він мав намір здійснити для поширення свого вчення. Зі свого боку, Сауд побачив у ваххабізмі потужний інструмент військової експансії та суспільного контролю. Тому він попросив Аль-Ваххаба залишитися в Аль-Дірії та підтримати запланований воєнний похід у Неджд. Він також вимагав, щоб Аль-Ваххаб дав згоду на збирання регулярних податків з місцевих землеробів. Аль-Ваххаб погодився на перше, але не на друге. Натомість він пообіцяв Саудові одну п'яту з усієї здобичі від джихаду, і зауважив, що це буде значно більше, ніж податкові надходження від селян. Угоду було укладено: Сауд покладався на ваххабізм, а ваххабізм — на Сауда. Цей союз виявився напрочуд успішним. Сауди, які почали з маленького оазису, спершу захопили Неджд, а в 1803 році — Мекку, анексувавши весь Хіджаз в Османської імперії. Один із переказів оповідає про те, як Сауд завоював Ель-Хасу, на схід від Неджду.

Із настанням ранку, закінчивши молитву, Сауд вирушив у похід. Коли вони [ваххабіти] сіли на верблюдів та коней і дали залп з усіх рушниць, небо потемнішало, хмари диму здійнялися в повітря, у багатьох вагітних жінок стався викидень. Тоді всі люди Ель-Хаси потяглися до Сауда, благаючи про милосердя.

Він наказав їм постати перед ним, і вони послухались. Три місяці він страчував, відправляв у вигнання й ув'язнював, кого хотів, відбирав майно, руйнував будинки та зводив фортеці. Він вимагав у них 100 тисяч дірхамів й одержав цю суму... Його люди... вешталися ринками й виловлювали тих, хто вів розпусне життя... Одних убивали просто в оазисі, інших приводили в табір і стинали їм голови перед наметом Сауда, доки не знищили всіх.

Уперше в історії Аравійський півострів був більш-менш об'єднаний в одній державі, хоча території сучасного Оману і Ємену на півдні залишалися незалежними. Ніщо з цього не здивувало б Ібн Хальдуна: пустельні люди, які мали асабію, завойовували міські поселення під прапором ісламу.

Політична система, яка сформувалася в Неджді після 40-х років XVIII століття і, зрештою, скріпила Саудівську Аравію, дуже відрізнялася від тієї, яка існувала там раніше. У той час племінні шейхи мусили радитися з іншими шанованими особами на зборах, знаних як *меджліси*. Англійський письменник і дослідник Чарльз Дагерті писав, що ця практика зберігалася навіть у 60-ті й 70-ті роки XIX століття. Принцип цих зборів був такий: «Нехай говорить той, хто хоче говорити, — голос найменшого з них буде почуто, бо він наш одноплемінник».

Шейхів обирали, і потенційно будь-який бедуїн міг піднятися до цієї посади, дарма що зазвичай її монополізували поважні родини. Як на початку цього ж століття записав швейцарський мандрівник Йоганн Людвіг Буркгардт,

шейх не мав реальної влади над своїми одноплемінниками.

Отже, це був просто різновид Відсутнього Левіятана. Коли в 1765 році Мухаммад ібн Сауд помер, його замінив його син Абд аль-Азіз Мухаммад ібн Сауд, який мусив спершу одержати легітимність — бути обраним народом Аль-Дірії. Утім цей баланс між державою і суспільством незабаром було зруйновано. Абд аль-Азіз продовжив батькові завоювання, скориставшись поширенням ваххабізму як приводом для воєнної експансії та анексії нових територій. Ось копія листа, який зачитували тим, кого невдовзі мали перемогти:

Абд аль-Азіз — арабам племені ***. Вітаю! Ваш обов'язок — увірувати в книгу, яку я вам надсилаю. Не будьте такими, як турки-поганці, що ставлять між Богом і людьми людину-посередника. Якщо ви істинно вірні, ви спасетеся, а інакше я воюватиму з вами до смерті.

У кожен завойований оазис спершу приходили ваххабітські улеми з проповідями. Сауд заміняв місцевих емірів і шейхів людьми, яких вибирав сам. Призначав на посади кадї ваххабітів, які сповідували сувору версію шаріату. Крім того, він створив особливу посаду *мухтасіба*. Мухтасіб виконував кілька адміністративних функцій: наглядав за торгівлею, мірами й вагами, а також забезпечував дотримання головних ісламських ритуалів, зокрема молитов. А ще Ібн Сауд запровадив доволі складну бюрократичну систему збирачів закяту: за переказами, він щороку споряджав для цього сімдесят команд чиновників по сім осіб у кожній. Він також почав розв'язувати племінні суперечки. У 1788 році Аль-Ваххаб видав фетву, яка визнала Саудів спадковими емірами і наказала всім ваххабітам присягнути на вірність керівній династії Саудів. Деспотизм Саудів почав зливатися з кліткою норм ваххабітів.

Перший тріумф Саудів і ваххабітів над османами тривав недовго. Османський султан наказав Мухаммаду Алі, полководцю албанського походження, який де-факто став незалежним правителем Єгипту, виступити проти ваххабітської загрози. Мухаммад Алі, а згодом і його син Ібрагім-паша, вдерлися в 1818 році в Хіджаз і

знищили молоду Саудівську державу. Проте підкорити Неджд було не так просто. У 1824-му народилася друга Саудівська держава, проте їй не вдалося досягти авторитету й розмаху першої, бо османи міцно тримали контроль над Хіджазом. У 1891 році вона впала під ударом династії-суперниці з Неджду, і Сауди втекли у вигнання в Кувейт. Проте ненадовго.

«Одомашнення» улемів

У 1902 році Сауди на чолі з Абд аль-Азізом бін Саудом, прапраправнуком Мухаммада ібн Сауда, повернулися. Абд аль-Азіз вирушив з Кувейту і, перетнувши пустелю, захопив Ер-Ріяд (Аль-Дірія, після того як її в 1818 році зруйнував Ібрагімпаша, була покинута). Сауди мали нову версію таємної релігійної зброї їхніх предків — Іхван. Іхван (буквально — «брати») була релігійною організацією, яку створив кадї Ер-Ріяда, член родини Аль-Шаїх, нащадків Аль-Ваххаба. Вони засновували селища, де жили за суворими законами ісламу, уникали чужоземців, дотримувалися суворих правил поведінки, виробляли чіткі норми співпраці та взаємної підтримки. А ще вони успадкували ваххабітську звичку оголошувати джихад тим, хто не дотримувався їхніх правил. Мухаммад ібн Сауд убачав у ваххабізмі потенціал для своїх державотворчих зусиль і використовував його для боротьби зі своїми суперниками. Те саме робив Абд аль-Азіз з Іхваном.

Перше поселення Іхвану виникло в 1913 році в Аль-Артавії на північному заході від Ер-Ріяда. Невдовзі Абд аль-Азіз почав давати їм гроші й насіння, допомагати в спорудженні мечетей і шкіл. Згодом до цього додалися стрілецька зброя та амуніція, дарма що Іхван надавав перевагу зброї традиційній, такій як мечі. Король заохочував їх будувати нові селища, доручив улемові Ер-Ріяда видати фетву, яка спонукала до осілого життя й землеробства. Він також домігся права призначати кадї нових селищ, зазвичай з родини Аль-Шаїх, чим зміцнив союз Саудів із ваххабітами. Відтак Іхван було піддано мілітаризації та перетворено на ударний військовий загін Абд аль-Азіза. (Фото членів Іхвану, що зберіглося до наших часів, вміщено на вклейці). Вони билися з невірними, він — за своє королівство. Це був хисткий баланс, але на певний час вдалося об'єднати такі різні цілі навколо осі деспотизму — клітки норм. Однак уже в 1914 році Абу аль-Азіз був змушений домогтися від улема фетви, яка закликала б до терпимості, щоб якимось стримати Іхван.

Ситуація стала критичною, коли Османська імперія, що досі контролювала Хіджаз із мусульманськими святинями, вступила в Першу світову війну на боці Німеччини. Британці, зокрема знаменитий Лоуренс Аравійський, підбурили еміра Мекки Хуссейна очолити Аравійське повстання 1916 року, пообіцявши йому, що після того, як османів буде розбито, вони гарантують утворення Аравійської держави «в кордонах і межах, указаних шарифом Мекки», проте за винятком «частин Сирії», розташованих на захід від «районів Дамаска, Хомса, Хами й Алеппо». До 1918 року османська армія була розгромлена, і британці, скориставшись двозначністю

укладеної з Хуссейном угоди, обмежили його державу територією Хіджазу. Разом із Францією Британія розкrojла решту колишньої Османської імперії, крім її турецької частини. Хуссейн, смертельно ображений цією зрадою, відмовився підписувати Версальський мирний договір 1919 року. Тим часом Абд аль-Азіз та Іхван зміцнили своє домінування в Неджді. Спершу вони не хотіли виступати проти османського війська. Так само як і не бажали битися з Хуссейном, який правив у Хіджазі за підтримки британців. Однак супротив Хуссейна повоєнним планам британців, зокрема тим, що стосувалися Палестини, спонукав Британію змінити об'єкт своєї підтримки, віддавши цей регіон у 1924 році Абд аль-Азізу. На піднесенні той наважився вдертися в Хіджаз. Мекка пала в жовтні цього самого року, Медіну захопили в грудні 1925-го.

Завдяки Іхвану Абд аль-Азіз став королем Неджду і Хіджазу. На відміну від Іхвану, він отримав, що хотів. Вони й далі вели джихад проти невірних — і не лише тих, що мешкали на Аравійському півострові. Невдовзі почалися напади на британський протекторат Трансйорданію, які негайно відбила британська авіація. Абд аль-Азіз вирішив, що Іхван уже зіграв свою роль і перетворився з цінного активу на заваду. Тому, виступивши проти організації, він переміг її сили в битві під Сабіллою, оточив і стратив його лідерів. У 1932 році Абд аль-Азіз об'єднав Хіджаз і Неджд у Королівство Саудівська Аравія.

Розгром Іхвану став потужним сигналом того, що в союзі Саудів з ваххабітами першість мають Сауди. Проте для інституціоналізації в її сучасній формі саудівським королям знадобився певний час. Поворотний момент настав зі смертю Абд аль-Азіза в 1953 році. Його змінив син Сауд, однак на трон активно претендували й інші брати, зокрема Фейсал. Політично Фейсал виявився значно проникливішим за решту. Поки Сауд боровся з проблемами зі здоров'ям, Фейсал поступово взяв під свій контроль чимало політичних портфелів й уклав коаліцію зі своїми прибічниками з королівської родини. Зрештою, впевнений у своїй владі, Фейсал запропонував улемові розглянути питання усунення Сауда від державних справ. Він покійно видав 29 березня 1964 року фетву, яка містила два основні пункти. Перший: «Сауд — це суверен держави, і його мусить шанувати кожен»; і другий: «Як прем'єр-міністр принц Фейсал може вільно керувати внутрішніми й зовнішніми справами королівства, не радячись із королем». По суті, це був державний переворот, санкціонований релігійною владою. Попри те що таких прецедентів не було ані в Корані, ані в будь-якому іншому священному тексті, улем просто визнав, кому належить влада. Але Фейсалові та його прибічникам було цього замало. Вони вирішили, що мають остаточно позбутися Сауда. У жовтні 1964 року Фейсал знову прикликав улема — цього разу, щоб знайти спосіб виправдати усунення короля Сауда від влади. Один з учасників цих переговорів згадував, як група Фейсала

під кількома приводами зверталася до шейха Мухаммада ібн Ібрагіма з проханням видати фетву, яка скинула б з трону короля Сауда... Ця дія була необхідна, щоб зберегти єдність спільноти й ісламської держави. Улем мусив підтримувати рішення

королівської родини. Шейх Мухаммад вирішив зустрітися з улемом у себе вдома... Після короткої дискусії про становище країни вони дійшли висновку, що слід підтримати вибір королівського дому.

Шейх Мухаммад був Великим муфтієм — найголовнішим улемом у країні. Ці слова просто вражають. Хоча історично Аль-Ваххаб і його нащадки, очевидно, мали значну автономію від Саудів, стає зрозуміло, що до 1964 року улеми робили те, що їм наказувала та гілка Саудів, яка була сильнішою, тож рішення про усунення короля було ухвалене зразу після «короткої дискусії». Фетва про скинення Сауда вийшла 1 листопада.

Королем став Фейсал. До його правління стосунки між королівською родиною й улемами були неформальні. Фейсал це почав змінювати й створив інституційну структуру, яку міг контролювати безпосередньо. Він оголосив про низку реформ, які передбачали заснування «дорадчого комітету з двадцяти двох членів, обраних з-поміж провідних правознавців і науковців». Їм було доручено «сформулювати правила і надавати поради з питань, які цікавили членів мусульманської спільноти».

Лише в 1971 році нарешті вдалося створити Комітет Великого улема — ймовірно, через супротив Великого муфтія шейха Мухаммада. Після його смерті в 1969 році Фейсал скасував посаду Великого муфтія (яку пізніше було відновлено). Комітет Великого улема мав багато підкомітетів, які розглядали різноманітні проблеми й видавали фетви, пов'язані з різними галузями ісламського права. Проте вони мали змогу розв'язувати лише ті питання, які затверджував королівський кабінет, що міг змінювати порядок денний підкомітетів на власний розсуд. Так комітет став інструментом «одомашнення» улемів.

Мабуть, найбільш яскравий приклад цього мав місце в 90-ті роки ХХ століття. Після того як армія Саддама Хуссейна зайняла Кувейт, саудівці були нажахані перспективою вторгнення до їхньої країни й попросили США ввести свої війська, щоб їх захистити. Короля Фахда, брата Фейсала, що зійшов на трон у 1982 році, непокоїло, що це може бути сприйнято негативно в контексті самопроголошеної Саудами ролі захисників священних міст Мекки й Медіни. Проте Великий улем одразу видав фетву, якою заспокоїв саудівців. У ній було сказано, що для захисту нації

всіма можливими способами... Верховна Рада Улемів підтримує те, що зробив правитель, — нехай Аллах дарує йому талан, — введення військ, оснащених озброєнням, що здатне нажахати того, хто зазіхне на землю цієї країни. Цей обов'язок продиктований необхідністю в теперішніх обставинах, його зробила неминучим болісна реальність: його правова основа і свідчення диктують, що людині, яка відповідає за справи мусульман, слід шукати підтримки в тих, хто здатен досягти бажаної мети. Коран і Сунна (діяння і вислови) вказують на те, що треба бути готовими й вживати запобіжних заходів, поки не пізно.

Сунна містить низку практик, норм і вірувань ісламської спільноти, взятих з Корану і хадисів. Без сумніву, населення Саудівської Аравії отримало полегкість,

коли дізналося, що присутність «хрестоносців», як пізніше називав їх Усама бін Ладен, на їхній землі ідеально відповідає Сунні.

Зміцнення клітки норм

Історія Саудівської Аравії — приклад того, як держава зміцнює клітку норм. Суспільні норми без централізованої влади часто переростають у механізм стримування поведінки безліччю способів — як для врегулювання конфліктів, так і для попередження дестабілізації статус-кво. Ці норми беруть свій початок у звичаях, віруваннях і практиках людей, які згодом інтегруються в релігію та її ритуали. Так сталося і в ісламі, попри всі намагання Мухаммеда збудувати централізовану владу в Медіні та за її межами. Завдяки зусиллям ханбалійської школи права і ваххабізму з їхньою увагою до традицій та опором новому ці норми відродилися. Далі ваххабіти уклали угоду з Ібн Саудом, який скористався з їхнього фанатизму для воєнної експансії, а він та його наступники узвичаїли ці норми й обмеження ваххабітів, щоб віддячити за послугу. Не така вже й велика ціна за королівство.

Утім у руках Ібн Сауда й Абд аль-Азіза ідеї та обмеження ваххабітів почали справляти вплив далеко за межами оазису Аль-Дірії. Інші потенційні тирані Близького Сходу почали використовувати ті самі ідеї і стратегії, так само зміцнюючи клітку норм для підтримання своєї деспотичної влади. Популярність подібного підходу в цьому регіоні можна пояснити трьома взаємопов'язаними чинниками. Один із них — інституційна структура ісламу. Як уже було згадано, іслам, надто сунітського напрямку, не має церковної ієрархії: жодні священики не виступають посередниками між людьми й божеством.

Улеми, обізнані в релігії, могли тільки давати людям вказівки щодо тлумачення писань і видавати фетви. З одного боку, це означало, що кожен, хто досить добре знає Коран і хадиси, може грати цю роль і тлумачити іслам та його вчення (наслідки цієї динаміки ми розглянемо трохи нижче). З іншого боку, така організаційна структура дозволила взяти улемів під контроль і фабрикувати фетви, які підтримували б режим Саудів. Не існувало жодної ієрархії, як-от у католицькій церкві, що могла б виступити протипагою саудівським махінаціям. Інші деспотичні режими Близького Сходу робили те саме.

Другим чинником було те, що, як ми вже зазначали вище, Коран не є конституційним документом і відкритий до інтерпретацій щодо масштабів влади правителя. Наприклад, оскільки в Корані й у Конституції Медіни нічого не сказано про те, хто має брати участь у радах і консультувати правителя, для Саудів це означало велику свободу дій та змогу обходити чинні ради, бедуїнські меджліси, обмежувати їхню роль у місцевих справах і повністю контролювати склад вищого Меджлісу Аш-Шура.

Третій чинник — гоббсівський погляд на відносини держави й суспільства, що розвинувся і став вирішальним у часи деспотичних ісламських імперій. Приміром,

відомий філософ X століття Аль-Газалі писав:

Тиранія султана за тисячу років не завдасть стільки шкоди, скільки завдає тиранія підданих щодо інших підданих... Повстання виправдане, тільки якщо його підняли проти правителя, який прямо пішов проти волі Бога і пророка Його.

Отже, Війна була значно гіршою за деспотизм, і поки тиран дотримувалася шариату, його терпіли.

Тому така інтерпретація ісламу створювала привабливий набір принципів для потенційного тирана (і, як ми побачимо далі, історія Близького Сходу знала таких багато). Цим тлумаченням було легко маніпулювати, воно не мало сильних нахилів до демократії й інших типів політичної відповідальності, а також проповідувало покірність у контексті дотримання шариату. Та, певна річ, цим іслам не вичерпувався: це складна система вірувань про те, як слід прожити життя відповідно до Божих законів. Багато цих принципів були сформовані в Аравії у 20-ті роки VII століття й відбивали норми того регіону і часу. Такі групи, як ханбалійці та ваххабіти, підкреслювали сувору традиціоналістську інтерпретацію шариату, створюючи цим безжальну клітку норм, що в наші дні сприймається як аномалія.

Ця клітка норм була не просто потужним інструментом у руках Саудів, а ціною їхньої коаліції з ваххабітами. Наприклад, Абд аль-Азіз заснував у 1926 році комерційний суд із сімома суддями, один з яких був релігійним діячем. Він намагався мінімізувати модернізацію економічних відносин. У 1955-му улем переконав короля Сауда повністю ліквідувати цей суд. У 1967 році Фейсал відродив його, створивши навіть три комерційні суди: один в Ер-Ріяді і два у головних портових містах — Джидді й Даммамі. Але тепер улемами мали бути половина суддів, а до 1969 року — дві третіх. Шаріат поклав будь-яким спробам запровадити сучасні цивільні кодекси торгівлі.

Можна подумати, що після поразки Іхвану й «одомашнення» улемів Саудівська королівська родина взяла гору і мала б почати послаблювати частини клітки норм, які не збігалися з її політичними й економічними інтересами. Утім, як свідчить фетва короля Фахда про захист нації, у неприкрито деспотичній системі без жодних консультацій із суспільством від релігійних авторитетів часто вимагали підтвердити саудівську політику і практику. Ці тенденції значно погіршилися після двох подій у 1978 і 1979 роках. Першою з них була Ісламська революція в Ірані, яка перетворилася на загрозу для Саудів як самопроголошених поборників ісламу у своєму регіоні. Другою, більш зловісною, подією для родини Саудів був напад сотень повстанців (їхньої точної кількості не знає ніхто) на Велику мечеть у Мецці під проводом людини на ім'я Джухайман аль-Утайбі. Аль-Утайбі походив із селища, заснованого королем Абд аль-Азізом для Іхвану: його батько і численні родичі були активними членами братства і частиною руху спротиву королю. Невдоволення бунтівників мало ваххабітське коріння. На їхню думку, дім Саудів відійшов від учень Мухаммеда та європеїзувався. Вони закликали повернутися до більш традиційної версії ісламу. Крім того, (справедливо) зауважували, що улеми потрапили в полон Саудів і втратили свою легітимність. У відповідь на це керівна

родина Саудів, коли після тривалої облоги мечеть було взято за допомогою пакистанських і французьких спецслужб, а Аль-Утайбі з послідовниками страчено, взялася за ваххабізм з подвійною силою. Тлумачення і вчення релігії стали ще суворішими, зокрема як спосіб виховання саудівської молоді в школах. Клітка норм ще більше стиснулася.

Недоторканні Саудівської Аравії

У 1955 році король Сауд оголосив про запровадження державної освіти для дівчат. Але чотири роки по тому, під тиском улемів, Сауди змінили політику й віддали цей напрям освіти під їхній нагляд. Великий муфтії та улеми тримали її під контролем до 2002 року. Річ не в самій лише жіночій освіті: кожен аспект поведінки жінок обмежений кліткою норм, викуваною пактом Саудів-ваххабітів.

Головний орган контролю клітки в Саудівській Аравії — Комітет винагородження чеснот і запобігання гріховності, члени якого називаються *мутавінами*, що зазвичай перекладають як «релігійна поліція». Завдання мутавінів — змусити населення дотримуватись норм ісламу і шаріату, наприклад, суворого стилю одягу для жінок. Ставлення до цього дуже серйозне: коли в березні 2002 року в школі для дівчат у Мецці сталася пожежа, мутавіни не випускали з будівлі тих, хто був неналежно вбраний — без хусток на головах і без абай (чорних суконь, обов'язкових для ісламських традицій Королівства). У результаті п'ятнадцять дівчат загинуло. Один рятувальник, за переказами, повідомив:

Коли дівчата вибігали через головну браму, ці люди заганяли їх назад крізь іншу.

Замість простягнути руку допомоги в порятунку, ці люди били нас своєю рукою.

Ви, можливо, подумали, що Комітет винагородження чеснот і запобігання гріховності — це якась давня ісламська інституція, але це не так. Справді, і ми мали змогу в цьому переконатися, із розростанням саудівської держави в захоплених оазисах стали призначати мухтасібів. До їхніх обов'язків належало стежити за дотриманням релігійних норм і виконанням законів, тож коріння цієї організації сягають ще епохи Халіфату Абасидів, тобто раннього Середньовіччя. Проте «комітет» був новим інститутом, попередницю якої, «компанію» з винагородження чеснот і запобігання гріховності створив Абд аль-Азіз 1926 року після завоювання Хіджазу. У 1928 році «компанія» стала «комітетом». Разом із консолідацією влади Саудівської держави міцнішала й клітка норм. Почасти це відбувалося через поступку вахабітському улему. Та, з іншого боку, так було дуже зручно посилювати тиранію. Клітка допомагала тримати людей під контролем, навіть попри модернізацію економіки та життя; звідси й ідея створення цього комітету.

Основний тягар клітки норм у Саудівській Аравії лягає на жінок. Одна студентка Королівського Саудівського університету в Ер-Ріяді у 2014 році померла через те, що лікарям-чоловікам швидкої допомоги було заборонено їй допомагати. Чоловіки, якщо вони не близькі родичі, не можуть торкатися жінки, навіть потиснути їй руку

— що вже казати про надання життєво необхідної медичної допомоги. У Саудівській Аравії жінки — недоторканні.

Дрес-код, заборона доторків, цілий набір правил, що ставлять жінок під контроль чоловіків, зумовлені своєрідним тлумаченням Корану. Сура 4, вірш 34 стверджує, що «чоловіки мають захищати й підтримувати жінок, позаяк Бог одним дав більше [сили], ніж іншим, і позаяк вони підтримують їх своїми зусиллями». У Саудівській Аравії інтерпретують це так, що жінки перебувають під контролем чоловіків, як і діти. Вони вважають, що таке прочитання повністю відповідає положенню за номером 41 у Мухаммедовій Конституції Медіни, складеній у 622 році, де згадано жінок: «Жінці може бути надано захист лише зі згоди її родини».

Отже, жінка перебуває під контролем своєї сім'ї (треба читати — «чоловіка»). У Саудівській Аравії домінування чоловіків над жінками інституціоналізоване через систему піклування. У кожної жінки повинен бути чоловік-опікун, у якого вона питає дозволу на різні дії, наприклад, на подорожування. Таким опікуном може бути батько, чоловік і навіть син. Якщо жінка подорожує без опікуна, вона мусить мати при собі жовту картку, на якій повинно бути зазначено кількість і тривалість поїздок, схвалених опікуном. Дозвіл також потрібен на те, щоб відкрити рахунок у банку, орендувати квартиру, започаткувати бізнес, подати документи на закордонний паспорт. На урядовому порталі наголошено, що анкету на одержання паспорта за жінку має заповнити чоловік-опікун. Жінці навіть потрібен дозвіл чоловіка, щоб вийти з в'язниці, коли вона відсиділа свій термін!

До недавнього часу дозвіл також вимагали під час працевлаштування. Проте ця умова змінилася: згідно із саудівськими законами потрібно відокремлювати робочі місця чоловіків і жінок, що робить наймання жінок дуже не вигідним. Якщо жінка хоче навчатися за кордоном, її має супроводжувати родич чоловічої статі. Жінка не може їсти в ресторані, який не має окремого «сімейного» залу і входу для жінок. Фетва Великої Ради стверджує, що «жінка не має права залишати свій дім без дозволу чоловіка».

І звісно, не існує ніякої рівності перед законом. У судових справах свідчення жінки дорівнюють половині свідчень чоловіка. Аналогічно, за шариатом, жінка успадковує тільки половину майна чоловіка. По суті, вона не може звернутися до суду або свідчити без втручання опікуна. Суди, у яких засідають судді-чоловіки, зазвичай відмовляються приймати свідчення жінок у кримінальних справах. Дві жінки повідомили представникам Human Rights Watch, що судді відмовлялися надати їм слово в залі суду, оскільки вважали їхні голоси «соромітними». Їхнім опікунам було дозволено говорити від їхнього імені. А що, коли жінок кривдять їхні опікуни або чоловіки?

Рейтинг гендерної рівності, складений Світовим економічним форумом, поставив Саудівську Аравію на 141-ше місце зі 149 країн (Об'єднані Арабські Емірати, попри премію за гендерну рівність, яку ми згадували в передмові, опинилися не набагато вище — на 121-му місці). Цей рейтинг поєднав у собі багато показників: один із них

— працевлаштованість, яка в Саудівській Аравії становить 22 % порівняно з 56 % у США.

Систему опікунства і систематичну дискримінацію жінок постійно підтримує релігійна влада. У 90-ті роки ХХ століття, коли Великого Улема попросили ухвалити правило, яке дозволило б жінкам відкласти шлюб, щоб закінчити університетську освіту, він видав фетву, яка стверджувала, що

питання здобуття жінкою вищої освіти як непотрібної для неї необхідно вивчити. Я вважаю [за правильне], що коли жінка закінчить початкову школу і навчиться читати й писати, а відповідно здобувати користь від читання Книги Божої, коментарів до неї та пророчих хадисів, — цього для неї достатньо.

Щодо питання працевлаштування жінок фетва постановляла:

Бог Усемогутній... звелів жінкам залишатися в їхніх домівках. Їхня присутність у громадських місцях насамперед сіє та поширює фітну [розбрат]. Так, шариат дозволяє жінкам покидати дім, коли в цьому є потреба, але тільки вбраними в хіджаб; також вони мусять уникати будь-яких підозрілих ситуацій. Але найкраще їм усе-таки залишатися вдома.

І, звісно, жодних доторків. Ніякого лідерства. Інша фетва, видана тим самим органом, стверджувала, що жінки не можуть обіймати вищі за чоловіків посади через своє «неповноцінне мислення, а також перевагу почуттів над розумом». На захист цих правил влада Саудівської Аравії зазвичай наголошує на тому, що їхнє суспільство консервативне і ці норми відбивають думку народу.

Проте ці заяви не підтверджені фактами. Нещодавнє опитування Леонардо Бурштина, Алессандри Гонсалес і Девіда Янагідзави-Дротта, проведене в Ер-Ріяді, полягало в тому, що чоловікам пропонували погодитися або заперечити просте твердження: «На мою думку, жінкам слід дозволити працювати поза домом». З твердженням погодилися 87 %. Але через страх перед тим, що скажуть інші, багато чоловіків почувалися ніяково, якщо їхня жінка працювала поза домом: так зміцнюється клітка норм. Зокрема, вони пояснювали, що інші ставитимуться не так схвально до того, що жінка працюватиме не вдома, і лише 63 % з них вважали, що інші чоловіки з-поміж їхніх сусідів погодяться з тим самим твердженням. Отже, в клітці норм усі бояться того, що скажуть про надання жінкам найбазовіших прав інші. Жіноче працевлаштування таврували ганьбою, і це додало міцності клітці норм.

І хоча вчені вишукують цитати на підтримку контролю жінок чоловіками в Корані й хадисах, усе це — предмет політичних імперативів. Ще в 1996 році Великий улем видав фетву, яка, згідно з шариатом, категорично забороняла жінкам водити авто.

Без сумніву, це [водіння] не дозволене. Водіння авто жінками призвело до багатьох бід і негараздів. Серед них — спілкування з чоловіками без присутності опікуна. Це також призводить до страшних гріхів, через що такі дії заборонені.

У часи Мухаммеда, певна річ, не було автомобілів. Подібна фетва — це умоглядна інтерпретація засадничих принципів ісламу, якими вони могли бути, якби у 20-ті

роки VI століття існували машини і ними кермували жінки. Проте той факт, що в Саудівській Аравії жінкам забороняли водити авто, ставав дедалі більш ганебною гранню цього режиму, який часто і нещадно згадували міжнародні ЗМІ. У 2017 році було заявлено, що відповідно до програми реформ спадкового принца Мохаммада бін Салмана це буде змінено. Але стривайте, у 1996 році Велика Рада чітко проголосила, що дозволяти жінкам водити суперечить шариату. Жодних проблем. Сауди просто наказали улемам видати нову фетву, яка називала цю практику цілком ісламською.

Навуходоносор повстає знов

І хоч Саудівська Аравія сприймається як взірець посилення клітки норм, за її сценарієм грають й інші деспотичні режими в цьому регіоні. Візьмімо уряд Саддама Хусейна в Іраку. Ірак постав як британський мандат із того ж сумнівного плану, яким, на думку еміра Хусейна з Мекки, арабам підмінили їхню справжню винагороду за боротьбу з Османською імперією. Щоб підсолодити пігулку, британці посадили на трон Іраку сина Хусейна Фейсала. Ірак був колоніальним витвором, зрощенням трьох провінцій Османської імперії: Мосулу, Багдаду і Басри. Поставити Фейсала їхнім правителем стало химерним вивертом колоніальної політики: на коронації оркестр грав гімн Британії «Боже, бережи Короля», бо Ірак свого гімну ще не мав. Монархія тривала недовго. Ірак одержав незалежність у 1931 році, а перший державний переворот стався в 1936-му, після чого настали два десятиліття прикрої політичної нестабільності, доки монархію в 1958 році зрештою не скинули члени «Вільного офіцерства», групи під проводом бригадного генерала Абд аль-Каріма Касима. У перші години перевороту люди Касима безцеремонно стратили короля і його сім'ю.

Касим узяв улемів під державний контроль і спробував секуляризувати країну. Та довго це не протривало. У 1963 році його самого вбили військові-путчисти, які симпатизували партії Баас. Заснована в 1947-му в Сирії, Баас мала ідеологію, що ґрунтувалась на панарабізмі, антиколоніалізмі та соціалізмі. Попри те, що баатисти були світським рухом, вони не цуралися застосовувати іслам для замирення суспільства і зміцнення клітки норм. Цей процес почався в 1968 році, коли після чергового перевороту баатисти без жодних роздумів взяли кермо влади у свої руки, й посилювався до 1979-го, коли владу одноосібно захопив Саддам Хусейн. Саддам не був військовим, він рішуче проторував собі шлях за допомогою партії. Ніколи не гаяв жодного шансу, що плинув до його рук. Щоб утвердити свою владу, Саддам узяв у заручники членів сімей третини Ради революційного командування. А згодом пішов ще далі. Він підлаштував і зняв на плівку зізнання Мухія Абдель-Хусейна, секретаря Ради революційного командування (сам Саддам був його віце-головою), яке показали членам партії по всій країні. За однією з версій, записаною істориком,

уражений горем Саддам виступав на зборах, і сльози стікали по його щоках. Він заповнював паузи в зізнанні [Абдель-Хуссейна], театральньо виказуючи своїх колишніх колег. Варта виводила названих просто із зали засідання, і Саддам закликав міністрів і партійних лідерів власноруч розстріляти зрадників.

Здається, 1 серпня 1979 року було страчено близько п'ятисот найвищих функціонерів Баасу.

Тепер Саддам мав повний контроль над усім. Він зробив улемів державними службовцями, які одержували платню і безпосередньо підпорядковувались йому. Він вигадав складну ідеологію для легітимізації свого правління, заявивши, що походить з роду вавилонського царя Навуходоносора, який жив у V столітті до н. е. Навуходоносор, звісно, не був мусульманином, але в міру того як правління Саддама ставало дедалі менш надійним і легітимним, він намагався зміцнити свою владу, не лише апелюючи до ісламу, а взагалі всіма можливими засобами. Через рік після захоплення влади Саддам удерся в Іран, розпочавши катастрофічну ірано-іракську війну. Він сподівався скористатися слабкістю іранського режиму, який було встановлено після усунення від влади шаха в 1979 році, й захопити їхні нафтові родовища. Натомість криваве протистояння протривало вісім років.

До 1982 року Саддам повністю зрікся свого світського коріння. Він говорив про джихад і завершував свої промови релігійними гаслами, як-от: «Бог боронитиме, захищатиме вас і вестиме шляхом до перемоги». На святкуванні уродин Пророка в 1984 році Саддама прославляли нарівні з «нашим історичним, винахідливим, войовничим лідером, який бився за майбутнє іракського народу й за піднесення нашої монотеїстичної ісламської віри під Гаслом Вічного Ісламу». На момент вторгнення в Кувейт Саддам заявляв, що «Бог показав нам [читайте “мені”] стежину... Бог нас благословив». (Його зображення в молитві на колінах, яким прикрашали громадські місця, вміщено на вклейці). Після повної поразки внаслідок операції «Буря в пустелі», яку провела (переважно) армія США, Саддам ще більше став апелювати до ісламу. Він запровадив масштабну програму ісламської освіти, подвоївши чи навіть потроївши кількість годин вивчення Корану й хадисів у школі. Дорослих, навіть членів Кабінету міністрів, змушували вивчати Коран; він також відкрив Центр читання Корану імені Саддама й Університет ісламських студій імені Саддама. Знання писань учителями постійно перевірялися, в'язням скорочували термін, якщо ті успішно завчали головні фрагменти релігійних текстів. У 1992 році Саддам наполог, щоб слова «Аллах акбар» («Бог великий») було додано на іракський прапор, і заявив народу, що прапор стане

стягом джихаду і віри... проти орди невірних.

Саддам тепер називав себе «Командувачем конгрегації вірян» і відточував свою релігійну добродетель, узявшись до клітки норм. У 1994 році Декретом 59 ухвалили перший із безлічі законів, що ґрунтувалися на шаріаті і трансформували правовий кодекс Іраку. За грабунок і крадіжку авто покаранням спершу була ампутація руки. За друге порушення ампутували ліву ногу до кісточки. Невдовзі аналогічні покарання призначили за незаконний обмін валют, який здійснювали

«банкіри-лихварі». Ще раніше, у 1990 році, у карний кодекс було введено «племінні звичаї», що дозволяли родичам зрадливої жінки її вбити.

Саддам і далі посилював клітку норм, запроваджуючи заходи, подібні до системи чоловічого опікунства в Саудівській Аравії. Жінкам не дозволяли виїжджати за кордон, якщо з ними не їхав родич чоловічої статі. Він також заявив, що жінки мають покинути роботу й залишитися вдома, проте не ухвалив такого закону, вочевидь, побоявшись його непопулярності. Справу звільнення з посад усіх жінок--суддів в Іраку на підставі «неісламського» характеру такого призначення залишили новому, призначеному Сполученими Штатами у 2003 році, урядові Іраку.

Саудівська стратегія поєднання неконтрольованої тиранії з міцною (й такою, що дедалі міцнішала) кліткою норм була привабливою не тільки для Саддама, а й для інших режимів Близького Сходу. Цей регіон став родючим ґрунтом для такої жахливої комбінації з кількох причин. Перша — це історія деспотичного правління. Чому ісламські імперії еволюціонували в напрямку до суворого деспотизму, пояснював ще Ібн Хальдун. Ця еволюція продовжилась і навіть посилилась під османським пануванням. У суспільства майже не залишилося способів сказати своє слово в ухваленні політичних рішень або одержати звіт від своїх правителів, окрім прямого повстання. Після Першої світової війни Османську імперію замінила європейська колоніальна влада. Надії на самоуправління й незалежність, які народи плекали впродовж кількох попередніх десятиліть, були роздушені; натомість виникло безліч штучних держав-сателітів. Вони не мали майже нічого спільного з чинними політичними структурами і кордонами; окрім одного — потягу до деспотизму. А потім знайшли нафту, яка стала головним продуктом експорту в регіоні, хоча й була дуже нерівномірно розподілена між країнами. Природні ресурси, які дають багато користі тим, хто контролює політичну владу, мають тенденцію посилювати деспотизм — і новітня історія Близького Сходу не стала винятком із цього правила. Потім відбулося заснування Держави Ізраїль, і розпочався безперервний арабо-ізраїльський конфлікт. Склалися всі умови для експлуатації регіону і клітки норм, які знову і знову відтворювали деспотичну модель.

Насіння 11 вересня

Ми переконалися, що тісний зв'язок деспотичних держав зі зміцненою кліткою норм на Близькому Сході не випадковий. Немає сумнівів, що Саудівська Аравія — це крайній випадок: не існує жодної іншої мусульманської країни, яка так агресивно відділяла б жінок від чоловіків, наприклад, на робочих місцях. Проте всі ці держави грають однакову гру в експлуатацію децентралізованої структури ісламу для підсилення політичної влади. У 1962 році єгипетський Університет Аль-Азгар, найавторитетніший центр сунітського ісламу, видав фетву, яка оголосила мир з Ізраїлем «антиісламським». Однак коли президент Анвар Садат у 1979 році підписав з президентом Ізраїлю Менахемом Бегіном Кемп-Девідські угоди, шейх Аль-Азгара

видав фетву з цитатами з Корану і трактату, написаного Мухаммедом, які засвідчували, що мир з Ізраїлем цілком відповідає ісламським принципам. Тепер якби єгипетська армія захотіла укласти перемир'я з ізраїльською, вони могли розраховувати на підтримку улемів.

Економіст Жан-Філіпп Платто вказував на ще один важливий наслідок симбіотичних взаємин між улемами і принаймні частиною деспотичних держав Близького Сходу. Згадаймо, що коли Аль-Ваххаб став улемом, його ніхто не призначав — він просто почав проповідувати, і народ визнав його за релігійний авторитет і вченого мужа. Він формулював правила, і люди стали до них дослухатися. Тож, попри те, що саудівська держава має свою Велику Раду Улемів і наказує їм, які фетви видавати, насправді ніщо не заважає комусь іншому проголосити себе улемом і почати самому видавати фетви з протилежними закликами. Саме це і зробив Усама бін Ладен. У своїй першій фетві 1996 року він нарікав на жахливу ситуацію на Близькому Сході й особливо в Саудівській Аравії, де люди

вірять, що все це — прокляття Аллаха, накладене на них за те, що вони не опираються гнобленню й беззаконню чинного режиму, який ігнорує божественний закон шаріату, позбавляє людей законних прав, дозволяє американцям окупувати землю з двома Святинями й несправедливо ув'язнювати чесних учених. Шановані улеми й учені, а також комерсанти, економісти й видатні люди країни були збентежені катастрофічною ситуацією.

Великою мірою фетва бін Ладена була антиамериканською, та водночас вона висвітлювала реальні проблеми Саудівської Аравії й закликала до джихаду проти «керівного режиму».

Політична стратегія близькосхідних держав не тільки придушує свободу, зміцнюючи клітку норм. Вона сіє насіння насильства, нестабільності й тероризму. Клітка кожної держави обмежує свободу, регулюючи поведінку і риторику — те, про що люди говорять і як вони говорять. Близькосхідна клітка норм значно ускладнює поширення риторики, яка критикувала б тирана, бо тиран вважається представником релігії. Критикуючи його, критикуєш весь іслам. Це створює природну тенденцію формулювати й розвивати критику, вказуючи на те, що тиран недостатньо релігійний, а ти сам — більш відданий вірі. Платто зазначав:

Якщо тирані послуговуються релігією для власної легітимізації в дуже конкурентному середовищі, вони можуть спровокувати реакцію у формі релігійного спротиву, коли правитель і його опоненти змагаються, хто відданийший вірі.

Такою була тактика бін Ладена. У його фетві йшлося про «призупинення ісламського закону шаріату і його заміну на статутне право, а також криваве протистояння з вірними вченими та праведною молоддю». Нехай Сауди і захопили більшість улемів, ще залишалися «вірні вчені», такі як бін Ладен. І справді, хай як старалися Сауди, спіймати бін Ладена вони не змогли. Він сформував суспільний рух і створив радикальну силову програму, ґрунтуючись не лише на ненависті до

Заходу й США, а й на ненависті та презирстві до Саудів і «гноблення й беззаконня керівного режиму».

Те, що стратегію маніпулювання улемами для цілей Деспотичного Левіятана найбільш інтенсивно й успішно використовували саме в Саудівській Аравії, пояснює, чому Усама бін Ладен сформувався саме в цьому середовищі, а також чому п'ятнадцять із дев'ятнадцятьох терористів, які захопили літаки й скерували їх у нью-йоркські хмарочоси 11 вересня 2001 року, були саудівськими громадянами. Поєднання Деспотичного Левіятана з інституціональною структурою ісламу не лише зміцнює клітку норм. Воно породжує тероризм, насильство і нестабільність.

ЧЕРВОНА КОРОЛЕВА ВИХОДИТЬ З-ПІД КОНТРОЛЮ

Революція руйнації

Парламент Німеччини засідав 23 березня 1933 року в Оперному театрі Кролля в Берліні. Незвичне місце зборів пояснювалося тим, що сама будівля парламенту — Рейхстаг — за місяць до того згоріла. До парламенту звернувся Отто Вельс, лідер Соціал-демократичної партії. Вельс був єдиним, хто, окрім недавно призначеного канцлера, голови Націонал-соціалістичної партії (нацистів) Адольфа Гітлера, узяв того дня слово. Вельс рішуче виступив проти Гітлерового Закону про надзвичайні повноваження. Цей закон — новий крок у тому, що німецький політик Германн Раушнінг назвав «революцією руйнації» — фактично скасовував парламент і на чотирирічний період віддавав усю владу Гітлеру. Вельс не сподівався на те, що його промова щось змінить, і навіть очікував, що його поб'ють, заарештують чи ще гірше, і тому тримав у кишені капсулу з ціанідом. Зі свого досвіду він зробив висновок: краще вбити себе, ніж потрапити до рук нацистів і їхніх парамілітарних «штурмовиків» (відомих як «коричневі сорочки», або СА) чи «захисних загонів» (СС). Вельс знав, що за день до того відкрили перший концентраційний табір у Дахау, і туди вже було переведено дві сотні політичних в'язнів. Він знав це, бо нацисти радо оприлюднювали подібну інформацію для своїх ворогів. Гітлер говорив про такі табори ще з 1921 року, а 20 березня голова СС Генріх Гімmlер дав прес-конференцію, де оголосив про відкриття Дахау. Вельс виступав в атмосфері посиленого залякування й прихованого насильства. Зала оперного театру була завішана нацистськими прапорами і свастиками, члени СА і СС патрулювали проходи й виходи.

Вельс розумів, що закон ухвалять, проте рішуче виступав проти нього, заявляючи:

У цю історичну годину німецькі соціал-демократи урочисто присягають на відданість засадничим принципам гуманності, справедливості, свободи й соціалізму. Жоден Закон про надзвичайні повноваження не дасть вам права нищити ідеї, що є вічними й незнищенними... У переслідуваннях соціал-демократія лише черпатиме нові сили. Ми вітаємо наших переслідуваних і гноблених... товаришів по всій країні. Їхня відданість і вірність... непохитність їхніх переконань і незламність обіцяють світле майбуття.

На жаль, ухвалення закону було неминуче. Нацисти всіма доступними способами домоглися підтримки всіх присутніх делегатів, крім членів соціал-демократичної

партії.

Несподіванкою стало те, що ситуація у Веймарській республіці дійшла до такої критичної точки, що Гітлер став канцлером, а парламент був готовий саморозпуститися. Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (нацисти) була маргінальним рухом, який одержав на виборах 1928 року лише 2,6 % голосів. Велика депресія, що знищила половину економічної сили Німеччини, породила невдоволення; низка неефективних урядів спричинила значний зсув голосів у бік нацистів на перших після початку депресії виборах, у 1930 році, після чого, на виборах 1932-го, за них проголосувало ще більше людей. На останніх вільних виборах, що відбулися в Німеччині в листопаді 1932 року, нацисти отримали близько 33 % голосів. Наступні вибори, у березні 1933-го, через два місяці після того, як Гітлер став канцлером, відбулися в атмосфері терору і репресій «коричневих сорочок» і контрольованої нацистами поліції. Нацисти мали тепер майже 44 % голосів. За веймарською системою пропорційного представництва, це означало 288 із 647 депутатів. Щоб ухвалити Закон про надзвичайні повноваження, нацистам був потрібен кворум — не менше двох третіх присутніх членів парламенту, і дві третіх присутніх проголосували «за». Якби присутність була повною, закон не пройшов би. Спершу заблокували доступ у парламент 81 обраному депутату від Комуністичної партії, завдяки чому кворум зменшився із 432 до 378 осіб. Зі 120 соціал-демократів присутні були тільки 94: решта сиділи за ґратами, хворіли або просто побоялися прийти. Усі 94 проголосували проти закону, та цього виявилось недостатньо, позаяк усі інші фракції його підтримали. Демократично обраний законодавчий орган сам проголосував за своє знищення.

Те, що це має статися, не було таємницею, дарма що нацисти часом самі не були впевнені у своїй меті. У їхньому маніфесті до виборів 1930 року йшлося:

Своєю перемогою націонал-соціалізм подолає стару класову і власницьку ментальність. Він дасть народові змогу звільнитися від безумства власництва і класового безглуздя. Він навчить народ залізної рішучості. Він здолає демократію і підвищить владу особистості.

Але що саме означало «здолати демократію»? Гітлер також говорив, що йому знадобиться лише чотири роки, — звідси й початкова тривалість дії Закону про надзвичайні повноваження (його було подовжено в 1937 році, ще раз — у 1939-му і з 1943-го — переведено на постійну основу). У промові 10 лютого 1933 року в Берлінському Палаці спорту він оголосив: «Дайте нам чотири роки, і клянуся, як ми прийняли, як я прийняв цю посаду, так я її й залишу. Я зробив це не заради грошей, а задля вас». Утім наступного дня після промови, коли Гітлер таємно зустрівся з промисловцями, у яких просив кошти на передвиборчу кампанію нацистів, Германн Герінг заявив, що наступні вибори будуть останніми не тільки за чотири роки, а за сто. У зверненні до народу в попередньому році, 10 жовтня 1932-го, Гітлер уже казав: «Якщо одного дня ми візьмемо владу, ми з Божою поміччю не віддамо її нікому. Ми не дамо їм забрати її в нас». У день, коли Гітлер став канцлером, його

майбутній міністр пропаганди Йозеф Геббельс оголосив: «Готуйтеся до передвиборчої кампанії. Останньої».

Як же до цього дійшло? Німецька Веймарська республіка збудувала яскраву демократію з високоосвіченим і політично активним населенням. Чому ж вона поступилася революції руйнації, здійснюваної руками банди горлорізів?

Щоб відповісти на ці питання, доведеться простежити етапи становлення Веймарської республіки. Коли Німеччина капітулювала в жовтні 1918 року, її морські адмірали планували останню відчайдушну атаку на узбережжя Британії та Голландії. У відповідь на це матроси повстали. У листопаді ці події переросли в повномасштабну революцію, у результаті якої влада по всій країні перейшла до робітничих і солдатських рад та було створено Раду народних уповноважених. 9 листопада імператор Вільгельм II зрікся престолу і вирушив у вигнання. Було засновано Веймарську республіку на чолі з соціал-демократом Фрідріхом Ебертом. Еберт намагався стримати революційну мобілізацію, зокрема створивши паралельну структуру під назвою Виконавчий конгрес робітничих і солдатських рад. До грудня Еберт стягнув у Берлін вірні йому загони і розпустив Раду народних уповноважених. Він озброїв націоналістичні парамілітарні формування з лав колишніх солдатів, відомі як фрайкори, і коли в січні 1919 року спалахнуло комуністичне повстання, наказав їм убити його лідерів — Розу Люксембург і Карла Лібкнехта. Проголошення соціалістичних республік у Баварії та Бремені також обернулося швидкими репресіями з боку вірних владі військових частин і фрайкорів.

Незважаючи на все це насильство і нестабільність, Німеччина нібито рухалася вперед у коридорі, й Червона Королева діяла на повну силу. Ще з 1848 року країна мала законодавчий орган, а виборче право було надане всім дорослим чоловікам, та загалом у ній домінувала прусська еліта, що контролювала верхню палату парламенту, усі державні інститути й бюрократичний апарат. Попри ці перепони, у передвоєнні роки одним із головних гравців стала соціал-демократична партія. Після зречення кайзера Веймарська конституція запровадила загальне виборче право для всіх дорослих чоловіків і скасувала контроль верхньої палати парламенту над політикою. Проте це був лише один крок у динаміці Червоної Королеви в повоєнну епоху. Поразка німецької армії посилила невдоволення багатьох німців державними інститутами і спричинила злет суспільної мобілізації. Громадяни вимагали більше влади, прав й ефективного політичного представництва. Профспілки домоглися від роботодавців згоди на восьмигодинний робочий день, який був предметом тривалих і марних переговорів до війни.

Суспільна мобілізація значною мірою проявилася в так званій Vereinsmeierei («манії асоціацій»). Асоціації, клуби і громадські товариства процвітали й досягли рекордної кількості. Здавалося, що там, де зійдеться бодай троє німців, одразу виникне клуб. Або буде написано конституцію. Історик Петер Фріцше писав:

Дедалі більша кількість вільних об'єднань приваблювала безліч членів, і відбувалося це набагато активніше... ніж будь-коли до того. Крамарі, пекарі й торговці об'єднувались

у групи за економічними інтересами; гімнасти, фольклористи, співаки й церковні парафіяни — у клуби. Усі вони вербували нових членів, планували збори й цілий спектр конференцій і турнірів.

То була не лише ера суспільної мобілізації. Клітка норм також тріщала по швах, зокрема для жінок, які за Веймарською конституцією вибороли в 1919 році виборче право. Ельза Геррманн у своїй книжці «Це нова жінка» 1929 року прославляла нову жіночу свободу й ідентичність. Вона відкидала традиційні стереотипи щодо ролі жінки в суспільстві, зауважуючи, що «вчорашня жінка жила тільки для майбуття і підпорядковувала йому всі свої дії. Ще підлітком вона гарувала й наповнювала скриню надій для майбутнього посагу. У перший рік шлюбу вона робила якнайбільше хатньої роботи сама, щоб заощадити на витратах... Допомогала чоловікові в його справах і професійній діяльності». Проте все змінюється:

Нова жінка поставила собі за мету довести працею і вчинками, що представниці жіночої статі — не другосортні особи, які існують лише для залежності й послуху.

Виборче право для жінок було не єдиною інновацією в німецьких політичних інститутах після поразки країни в Першій світовій війні. Конституція, написана в місті Веймар одразу після виборів 1919 року, зробила Німеччину республікою з виборним президентом замість спадкового монарха. Вона гарантувала рівність перед законом і всі особисті права. Тепер було дозволено вільно висловлювати думку, збиратися разом і брати участь у політиці. У статті 124 йшлося:

Усі німці мають право утворювати асоціації з будь-якою метою, якщо вона не заборонена кримінальним кодексом. Ці права не можуть бути обмежені превентивним законодавством. Те саме положення стосується й релігійних товариств та асоціацій.

Кожна асоціація має право оформитись офіційно відповідно до положень цивільного кодексу. Їй не може бути відмовлено в такому праві на підставі того, що її мета політична, суспільна або релігійна.

Окрім не баченої раніше суспільної мобілізації, Веймарська ера принесла багато культурних змін і творчих віянь. Мистецька школа «Баухаус», заснована в 1919 році під проникливим керівництвом Вальтера Гропіуса й Людвіга Міеса ван дер Рое, породила синтез мистецтва й дизайну. Із колишньої групи художників «Блакитний вершник» постала нова — «Блакитна четвірка», до якої належали Василь Кандинський і Пауль Клее. І Кандинський, і Клее викладали в «Баухаусі». Композитори-модерністи Арнольд Шенберг і Пауль Гіндеміт здійснили революцію в оркестровій музиці. Фріц Ланг і Роберт Віне створили експресіоністське кіно.

Але, як це зазвичай буває в умовах нестримної динаміки Червоної Королеви, еліта зреагувала на зміцнення суспільства. Дарма що в цей період при владі переважно залишалася Соціал-демократична партія, еліта все ще становила значну частину бюрократії й могла розраховувати на вірність більшості військових. Коли ж така можливість зникла, вони звернулися до фрайкорів. Ця сила дещо зупинила суспільну мобілізацію й Раду народних уповноважених. Реакція еліти поглибила поляризацію міжвоєнної Німеччини.

Натомість розквітле громадянське суспільство вдалося до інших заходів, що мали важливі інституційні наслідки. Щоб придушити радикалів наприкінці 1918 і на початку 1919 року, Еберт використав армію. Проте ця стратегія могла вивільнити інші сили за рахунок його Веймарської республіки. Існували також інституційні особливості, які мали вагомні наслідки в подальші роки. Від самого початку Веймарську республіку зв'язувало те, що майже половина обраних представників не вірила в її інститути. Приблизно п'ята частина лівого крила була комуністами, які прагнули революції в російському дусі. Для них Веймарська демократична держава була «буржуазною», ба навіть «фашистською». Близько 30 % правого крила, як і більшість традиційних еліт, що були з ними в союзі, мріяли про повернення довоєнного статус-кво — консервативного домінування і відновлення монархії, а дехто, як-от нацисти, повністю відкидали легітимність республіканських інститутів. Ніщо, мабуть, не було таким показовим, як сцени, що мали місце в парламенті після виборів 1930 року, коли нацисти одержали значну кількість місць. Сто сім нацистів у коричневих сорочках-одностроях змовилися із сімдесятьма сімома депутатами--комуністами про зрив засідання. І праві, і ліві галасували, блокували трибуну, не дотримувалися регламенту, нескінченно порушували процедурні питання. Ні праві, ні ліві не мали жодної поваги до інституту, у який їх було обрано.

Насправді у відповідь на поширену недовіру до державних інститутів воєнізовані загони завели собі не тільки нацисти. Ми вже бачили, яку важливу роль відіграв парамілітарний Вільний корпус у боротьбі з комуністами в Мюнхені та інших містах. Від Вільного корпусу рукою сягнути до СА, що почалася в 1920 році як нацистська «гімнастично-спортивна секція» і масово поглинула ветеранів фрайкорів, зокрема й Ернста Рьома, який став командиром СА. У соціал-демократів теж була своя парамілітарна група під назвою «Райхсбаннер», а в комуністів — «Союз червоних фронтовиків» («Рот Фронт»). Показово, що, на відміну від своєї попередниці Пруссії з її потужними державними інститутами, Веймарська держава ніколи не мала монополії на насильство.

Така безкомпромісна позиція, а також виборча система, що ґрунтувалась на пропорційному представництві, дуже ускладнювала функціонування веймарської демократії. До 1928 року в Рейхстагу було представлено п'ятнадцять різних політичних партій, включно із Саксонською селянською партією і Німецькою фермерською партією. Ще двадцять шість партій зазнали на виборах поразки, розрідивши електорат основних партій. Жодна з партій на веймарських виборах не завойовувала більшості, тож усі уряди були коаліційними. Половину цього періоду уряд навіть не мав більшості в парламенті, тому для кожного нормативного акта доводилося формувати нову коаліцію. Упродовж 1919–1933 років при владі побувало двадцять різних кабінетів, кожен з яких протримався в середньому 239 днів. Як наслідок, фрустрація і застій змусили уряди покладатися у виконанні своїх функцій на прерогативи президента. Широкі повноваження в надзвичайних ситуаціях, які давала президентові стаття 48 Веймарської конституції, полегшували його діяльність. І хоча ці повноваження в принципі можна було скасувати

голосуванням парламенту, сам президент також міг розпустити парламент, тому він мав змогу послуговуватися 48-ю статтею на свій розсуд. Перший президент Фрідріх Еберт посилався на статтю 48 зі 136 різних приводів, дарма що це було положення для надзвичайних ситуацій.

Райдужна коаліція невдоволених

У таке високомобілізоване суспільство з розчленованою партійною системою і прийшли нацисти. Націонал-соціалістична партія виросла з Німецької робітничої партії, заснованої в Мюнхені в 1919 році. Адольф Гітлер, який тоді був ще капралом в армії, став одним з перших наверхнених і швидко виділився з маси ораторськими здібностями, за що його призначили головним з пропаганди. У 1920 році партія змінила назву: щоб охопити ширше коло прибічників, було додано слово «соціалістична». До 1921 року завдяки своїй непримиренності і харизмі Гітлер перебрав на себе партійне лідерство і повний контроль над завданнями і стратегіями. У листопаді 1923 року він припустився однієї помилки. Вирішив, що нацисти зможуть залучити на свою підтримку місцеві військові загопи в Мюнхені під час так званого Півного путчу. То було фіаско. Партію заборонили, а Гітлера заарештували.

Те, що путч стався в Мюнхені, — не випадково. Після червня 1922 року, коли праві націоналісти вбили міністра закордонних справ Вальтера Ратенау, нацистську партію заборонили майже в усіх частинах Німеччини. Проте в Баварії партія залишалася легальною і процвітала за сприяння уряду члена правого крила Густава Ріттера фон Кара, який підтримував парамілітарні групи в 1918–1919 роках і сформував власну незалежну групу під назвою «Сили місцевого самозахисту». На думку багатьох консерваторів, нацисти були злочинцями й горлорізами, але корисними: їхню енергію можна було використати для відновлення довеймарського режиму. Утім, Півний путч виявився несвоечасним кроком. Кар відрікся від путчу, й військові також трималися непохитно.

Хай там як, судовий процес над Гітлером показав, що місцева влада йому співчуває. Вона домоглася, щоб суд відбувся в Мюнхені, а суддею призначили Георга Найтгардта — переконаного націоналіста. Найтгардт дозволив Гітлерові виступати перед судом годинами, перетворивши весь процес на «політичний карнавал», як назвав це один із журналістів тих часів. Уже після першого виступу один суддя вигукнув: «Який славний чоловік, цей Гітлер!».

Гітлера засудили на п'ять років ув'язнення, проте звільнили дочасно в грудні 1924 року, усього через тринадцять місяців після першого арешту. Під час комфортного перебування у в'язниці Гітлер написав свою відому книгу «Моя боротьба» («Mein Kampf»). Крім того, з цієї історії він засвоїв цінний урок: замість спроб перевороту нацистській партії слід обрати демократичний шлях до влади.

Однак ще на виборах 1928 року нацисти були маргінальною партією, набравши не більше 3 % голосів. Усе змінилося після біржової катастрофи на Волл-стрит у 1929

році, з якої почалася Велика депресія, що охопила весь світ. І хоч Німеччини вона торкнулася лише в 1930 році, колапс інвестицій став очевидним уже в 1929-му. У 1930 році національний дохід упав на 8 %. До 1931 року він знизився на чверть, а до 1932-го — на 40 %. Заробітки німців стрімко знецінювалися в них на очах, однак найбільший тягар ліг на плечі тих, хто втратив роботу: рівень безробіття злетів до 44 % — рекордний показник у розвиненій економіці. Для порівняння: у США рівень безробіття в 1932 році становив 24 %, а в Британії — 22 %.

Проте більшість безробітних не голосувала за нацистів. Вони, як і члени профспілок, воліли підтримувати ліві партії. Туманні обіцянки нацистів про відновлення нації приваблювали радше середній протестантський клас, крамарів і фермерів, а також невдоволену міську молодь. Нацисти стали всеосяжною партією для всіх розчарованих у чинній партійній системі та веймарській політиці: історик Річард Еванс назвав це «райдужною коаліцією невдоволених».

У березні 1930 року президент Пауль фон Гінденбург призначив новий уряд на чолі з канцлером Генріхом Брунінгом із Центристської партії. Центристська партія була третьою за обсягом після соціал-демократів і консервативної Німецької національної народної партії та мала в парламенті 61 місце з 491. Призначення Брунінга Гінденбургом свідчило про занепад парламентського правління, позаяк було здійснене без консультації з парламентом, і більшість членів нового кабінету міністрів не були пов'язані з жодною партією. Уряд Брунінга не зміг ухвалити бюджет. У відповідь на це Гінденбург розпустив парламент. За конституцією, нові вибори мали відбутися впродовж шістдесяти днів. Тоді частка голосів за нацистську партію злетіла до 18,25 %, що забезпечило їм 107 місць у новому парламенті. Гінденбург знову призначив Брунінга канцлером, і Брунінг продовжив боротися з поглибленням економічної кризи, доки в червні 1932 року його не змінив Франц фон Папен. Комуністи, об'єднавшись з нацистами, одразу ж спробували організувати вотум недовіри, та, перш ніж вони встигли це зробити, Гінденбург знову розпустив парламент. Нові вибори відбулися через шістдесят днів, у липні 1932-го, проте в цей період Гінденбург і, звичайно ж, Папен могли правити без парламентської опозиції. Вони скористалися цим шансом 20 липня, щоб видати надзвичайний декрет, у якому Папена було проголошено рейхскомісаром Пруссії, що давало йому контроль над пруським урядом. Цей тип декрету згодом безчесно застосують нацисти, щоб зняти демократично обраний уряд Пруської держави і взяти під контроль її потужні оборонні сили. Сам Папен, схоже, не відчував жодних докорів сумління через те, що скинув демократично обраний пруський уряд. У своїх мемуарах він писав, що мета приходу до влади полягала в тому, щоб відновити імперську систему і монархію, і здається, що пізніший план скасування виборів у 1932 році було відкладено тільки через загрозу вотуму недовіри. У той момент, повторюючи помилки інших традиційних еліт, Папен виношував стратегію, як використати популярність нацистів, щоб повернути політичні інститути у довеймарський статус-кво. Це виявилось жахливим прорахунком.

На виборах 31 липня 1932 року частка голосів за нацистів стрибнула до 37 %, що дорівнювало 230 місцям у Рейхстазі. Після безплідних переговорів щодо нового уряду Гінденбург знову розпустив парламент й одержав змогу правити без опозиції через Папена. Нові вибори в листопаді показали, що кількість прихильників нацистів дещо зменшилась — до 33,1 % (або 196 місць). Це була патова ситуація. 3 грудня Папена змінив рейхсміністр оборони Курт фон Шляйхер, колишній генерал, що плекав мрію здійснити переворот і встановити авторитарний уряд — за підтримки військових, але, що важливо, без нацистів. Його план ні до чого не призвів. Розпад парламенту був очевидним. У 1930 році парламентарі засідали 94 дні й ухвалили 98 законів, а президент Гінденбург видав ще один надзвичайний декрет. До 1932 року засідання відбувалися лише впродовж 13 днів, за які було ухвалено 5 законів. Натомість Гінденбург був значно більш зайнятим, видавши 66 надзвичайних декретів. Марно намагаючись створити функціональний уряд, Гінденбург пристав на вимогу Папена призначити Гітлера канцлером, що й сталося 30 січня 1933 року. Останній переконав Гінденбурга знову розпустити парламент. До нових виборів, призначених на 5 травня 1933 року, Гітлер уже очолював країну.

27 лютого голландський комуніст Марінус ван дер Люббе, ймовірно, спільно з іншими підпалив Рейхстаг. Це дало Гітлерові підстави заявити, що ця подія стала початком комуністичного перевороту. Він спонукав Гінденбурга скористатися статтею 48 для ухвалення Декрету про підпал Рейхстагу, який скасовував у Німеччині більшість громадянських свобод, зокрема й habeas corpus — свободу слова, преси, права на створення добровільних асоціацій та публічні збори, а також право на таємницю листування й телефонних переговорів. Маючи на руках цей декрет, Гітлер зміг використати всю парамілітарну й організаційну міць нацистської партії для залякування й примусу до скорення перед березневими виборами всієї опозиції. У цьому йому допомогло попереднє захоплення влади в Пруссії Францом фон Папенем, тож Гітлер призначив пруським міністром внутрішніх справ Герінга, фактично зробивши його начальником поліції половини Німеччини.

Наступним кроком було засідання в Оперному театрі Кролля, Закон про надзвичайні повноваження і кінець веймарської демократії.

Червона Королева з нульовим результатом

Хай яким приголомшливим здавалося падіння Веймарської демократії, воно не було наслідком самих лише непередбачуваних подій і сили особистості Адольфа Гітлера. Веймарська республіка мала глибокі приховані проблеми, які робили ефект Червоної Королеви потенційно нестабільним, більш небезпечним і таким, що виявляє високі шанси вийти з-під контролю. У цьому розділі ми розглянемо, чому так сталося в Німеччині, і пояснимо обставини, за яких динамічне змагання між державою і суспільством може викинути націю з коридора.

Перша тріщина у Веймарській республіці стосувалася природи взаємин між державою і суспільством. Ефект Червоної Королеви в стародавніх Афінах (розділ 2)

або в США (розділи 2 і 10) полягав у тому, що кожна зі сторін нарощувала можливості, щоб узяти гору, проте держава в жодному разі не намагалася пригнобити чи вихолостити суспільство. Так само він не передбачав і суспільної мобілізації, спрямованої на повне знищення еліт. (Наприклад, навіть коли представника еліти в Афінах відправляли у вигнання, у нього не конфіскували майна). Насправді Солон, Клісфен й отці-засновники, як-от Джордж Вашингтон і Джеймс Медісон, ставали арбітрами, прийнятними для еліт і не-еліт: вони інституціоналізували владу суспільства й водночас сприяли розширенню можливостей держави. Так виникло політичне середовище, у якому потенціал держави розвивався більш врегульовано, породжуючи кращі інститути надання громадських послуг і можливості розв'язання конфліктів — приклад «додатного результату» Червоної Королеви, коли обидві сторони в підсумку стають сильнішими в результаті змагання. Ситуація в Німеччині була іншою, більш поляризованою. Під поляризацією ми маємо на увазі, що в країні майже не лишилося місця для компромісу між елітами й тими сегментами суспільства, що були найбільш мобілізованими й мали серйозний намір залишити слід у німецькій політиці (зокрема, таким був робітничий рух і його найважливіша організація — Соціал-демократична партія). Як наслідок, замість того щоб підтримувати кооперацію між державою і суспільством, німецька Червона Королева у своїй динаміці дала радше «нульовий результат», де кожна сторона руйнувала іншу, аби мати змогу вижити.

Така Червона Королева з нульовим результатом у Німеччині була спричинена — переважно, але не тільки — позицією німецької еліти. Еліти в армії, бюрократичному апараті, судовій системі, освіті, науці й діловому світі не сприйняли веймарської демократії та бажали повернення до авторитарнішого суспільства під контролем еліт, яке існувало в країні в XIX столітті за славетного канцлера Отто фон Бісмарка. Військові, що домінували в прусській еліті, пов'язували нову демократію з поразкою у війні та обтяжливими умовами Версальської мирної угоди, на які вони змушені були погодитись. Ділова еліта відчувала загрозу з боку соціал-демократів і мобілізації, зумовленої політикою мас. Такі підходи не тільки означали надання переваги репресій над компромісом у критичних питаннях, а й створили сприятливе середовище для виникнення різноманітних маргінальних правих організацій, приміром Націонал-соціалістичної партії.

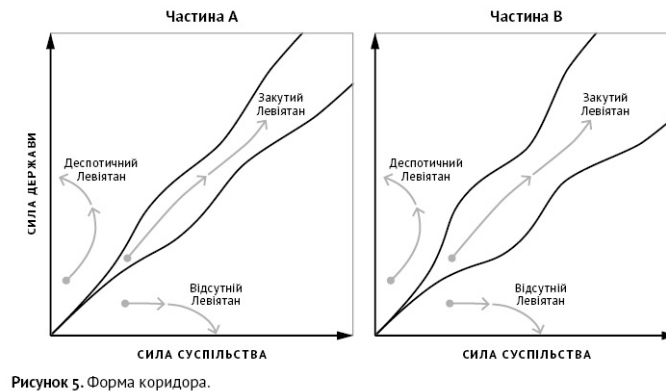
Це було найочевиднішим у мовчазній підтримці, яку надали нацистам німецькі еліти. Приязне ставлення істеблішменту до Гітлера мало місце ще до невдалого Пивного путчу. Поліція і суд часто ставали на бік «коричневих сорочок», які били й навіть убивали комуністів та соціал-демократів під час своєї кампанії терору. Статистик Еміль Юліус Гумбель, зібравши дані від 1919 до 1922 року, показав, що 22 політичні вбивства, скоєні лівими, привели до 38 засуджень і 10 страт, тоді як 354 політичні вбивства, у яких були винні праві, здебільшого нацисти, закінчилися лише 24 арештами без жодних страт.

Університети Німеччини також ставали на бік правих проти лівих. За словами Річарда Еванса, «політична відданість молоді крайнім правим найочевидніше проявлялась у німецьких університетах, багато з яких були відомими освітніми центрами з традиціями, що сягали Середньовіччя... Більшість професури... також мала непохитні націоналістичні погляди». У результаті університети стали одними з перших установ, які в 1920-ті роки підтримали нацистську ідеологію; крім того, до партії приєдналося чимало студентів. Як відомо, ситуація досягла кульмінації після того, як підтримка нацистів стала розширюватися, і велика частина державного апарату, армії, а також, що найбільш показово, президент Гінденбург нічим не вжили жодних заходів, щоб завадити їхньому злету: вони віддали перевагу нацистам, тому що, як їм здавалося, їх, на відміну від комуністів і навіть соціал-демократів, можна було контролювати.

Але чому німецькі еліти, чиновники й офіцери, так опиралися веймарському експерименту? Почасти це пов'язано зі структурними чинниками, які визначають природу життя в коридорі; вони здебільшого були зроблені з одного тіста — їхнє коріння сягало пруської землевласницької аристократії. Цей клас часто дивився на зміцнення суспільства і початок демократії як на «нульовий результат», і мав на те підстави. Промисловці та кваліфіковані фахівці можуть жити в коридорі, процвітаючи економічно й політично, бо мають активи (у формі свого досвіду, знань і вмінь), що залишаються цінними навіть в умовах трансформації економіки, а також тому, що міське життя відкриває перед ними нові можливості для організації та збереження політичної релевантності в умовах динаміки Червоної Королеви. Інша річ — землевласники, які бояться втратити свою землю, яку в них відібрати легше, ніж заводи в промисловців чи знання в професіоналів. І справді, суспільну мобілізацію часто супроводжують вимоги скасування економічних, політичних і соціальних привілеїв для землевласників, і ситуація у Веймарській республіці не була особливою (попри всі намагання президента Гінденбурга, який сам належав до пруської земельної аристократії та співчував її занепокоєнню, заблокувати всі їхні спроби). Крім того, землевласники — цілком слушно — боялися, що опиняться на маргінесі, якщо політичний центр тяжіння внаслідок демократичної політики відсунеться від них. Усе це викликало в них скептичне ставлення до стрімкого зростання Закутого Левіятана.

Роль землевласницьких еліт у міжвоєнній Німеччині ілюструє ширшу проблему. Дотепер ми наголошували на різній природі політики в коридорі й поза ним; натомість у цьому розділі ми бачимо, як боротьба між державою і суспільством виводить націю з вузького коридора. Очевидно, що з вузького коридора суспільству вислизнути легше, ніж із широкого. Розгляньмо, приміром, рисунок 5. У його лівій частині ми бачимо дуже вузький коридор, а в правій — ширший. У наступному розділі йтиметься про те, як різні фактори формують коридор, і те, як це визначає шанси на те, щоб не лише в ньому залишитися, а й потрапити туди. Поки що ми можемо констатувати, що важливість впливу та багатства землевласників, як у Веймарській Німеччині, — це один із факторів, які звужують коридор, оскільки

страх землевласників втратити свою землю і політичну владу робить їх неохочими до компромісів і співіснування з мобілізованим суспільством, а їхня непримиренність допомагає його радикалізувати. Отже, ситуація в Німеччині була більше схожа на частину А рисунка 5, — а відповідно більше схильна до нестабільності.

Попри те що позиція пруських землевласників і структурні труднощі, які вони створювали для життя в коридорі, були явищем доволі типовим, земельна еліта Пруссії радше воліла приєднатися до коаліції, ніж опиратися суспільній мобілізації. Насамперед багато найвищих офіцерів, суддів і чиновників походили з цього соціального класу й мали спільний світогляд. Пруська еліта зберігала відносну послідовність і залишалася політично домінантною всю другу половину XIX століття, незважаючи на те, що в країні тривали соціальні зміни. Це переконало її в тому, що вона здатна контролювати політику Німеччини і, в разі потреби, перевести стрілки годинника назад, у часи Отто фон Бісмарка.

Та не сама лише еліта не виявляла належної відданості Веймарській демократії. Голоси німецьких робітників розподілилися між багатьма партіями, та переважно — між комуністами й соціал-демократами. Комуністи мріяли про революцію, як у Росії, і намагалися підірвати веймарську демократію та парламент, часом навіть спільно зі своїми запеклими ворогами — нацистами. Попри те що соціал-демократи стали партією, яку найбільше асоціювали з Веймарською республікою, і мали багатьох прагматичних і навіть опортуністичних лідерів, таких як Еберт, їхня відданість демократичній політиці також була вельми слабкою. Їхнє коріння сягало марксизму, і вони зовсім недавно відкололися від комуністів: не так через незгоду з їхньою остаточною метою — встановленням соціалістичного суспільства, — а радше через питання підтримки воєнних зусиль Німеччини. Порівняно з деякими іншими соціал-демократичними партіями Європи німецькі соціал-демократи мали міцніше марксистське підґрунтя, що робило їх більш загрозливими для ділових еліт і сприяло більшій поляризації.

Поляризація, що виникла через брак компромісу і суперництво всіх сторін, була водночас і причиною, і наслідком характеру організації громадянського суспільства в роки Веймарської республіки. Якби де Токвіль побачив це, його більше вразило б бурхливе суспільне життя в міжвоєнній Німеччині, ніж у Сполучених Штатах

середини XIX століття. І все ж таки воно було дуже обмежене. Навіть у маленьких містечках асоціації були розподілені між католиками, націоналістами, комуністами й соціал-демократами. Молодь, яка симпатизувала націоналістам, належала до націоналістичних клубів, відвідувала націоналістичні церкви й, можливо, навіть спілкувалася й укладала шлюби в межах своєї націоналістичної спільноти. Те саме можна сказати й про католиків, соціал-демократів та комуністів. Така поляризована суспільна мобілізація ще більше сприяла нульовому ефекту Червоної Королеви, згідно з яким кожна сторона прагнула ослабити другу. У Веймарській Німеччині не було свого Солона чи Джеймса Медісона, який міг би звернутися до держави й суспільства водночас.

Усе це стало початком виникнення другої лінії розламу Веймарської демократії. Динаміка Червоної Королеви часто збільшує напругу в суспільстві так, що здатність інститутів розв'язувати й стримувати ці конфлікти стає особливо важливою, оскільки вона може скерувати їх у напрямку конструктивного змагання, а не до нестабільності. Той факт, що суди не розширили своїх можливостей у розв'язанні міриад суперечок у Німеччині та не прийняли легітимності суспільної мобілізації, зокрема з боку лівих, означав, що в цих конфліктах не було неупереджених арбітрів, і частково в результаті цього конфлікти посилювалися, а суспільство поляризувалося ще більше. Розчленована та нерухома природа парламенту ще дужче зміцнила екстремістські партії й унеможливила демократичний компроміс, який міг би розв'язати ці конфлікти. У певному сенсі інститути не могли рухатися так швидко, як держава і суспільство, що підвищувало шанси виходу Червоної Королеви з-під контролю.

На те, як боротьба між державою і суспільством розгортається в реальності, впливають тільки структурні фактори. Як ми зазначали в розділі 9, лідерство певних груп чи індивідуумів може часом відігравати вирішальну роль: на гірше або на краще. Харизматична, хоч значною мірою ненормальна цілеспрямованість і життєва енергія Адольфа Гітлера, яку він приніс у маргінальні праві рухи міжвоєнної Німеччини, без сумніву, посприяла швидкому падінню Веймарської республіки і становленню характеру того вбивчого режиму, який прийшов їй на зміну.

З цими лініями розколу, ораторським талантом і харизматичним лідерством Гітлера шлях веймарської демократії не міг бути гладким. Але сьогодні про це вже давно забули б, якби не третій структурний фактор — страшний удар Великої депресії, який посилив конфлікт і поляризацію в суспільстві, делегітимізував демократичні інститути тієї епохи, надто коли розколотий парламент виявився нездатним упоратися з економічною кризою. Веймарська республіка зависла на краю коридора.

Деспотизм знизу

Проблема з Червоною Королевою полягає в тому, що енергія, яка живить здатність і держави, і суспільства до розбудови, може також вийти з під контроль й дестабілізувати життя в коридорі. Зрештою, на загибель німецького Закутого Левіятана прирік, як ми побачили, не переворот прусських еліт чи армії, організувати який сподівалися численні представники традиційної еліти, такі як Курт фон Шляйхер. Кінець цьому епізоду поклав суспільний рух знизу вгору. І хоч деякі промисловці й елітні чиновники, судді й університетські професори від самого початку підтримували нацистів, ця партія стала переважно рухом невдоволеного міського середнього класу й молоді. Майже до середини 30-х років нацистський рух був не більше ніж збіговиськом хуліганів у коричневих сорочках, які влаштовували рейвах на вулицях, били й іноді вбивали комуністів, соціал-демократів та євреїв. Та вже в липні 1932-го Йозеф Геббельс у передвиборчій промові закликав: «Повстань, народе, і нехай здійметься буря!». Якщо нацистська партія була агентом руху знизу, який вивів Німеччину з коридора, чи не мало це призвести до колапсу можливостей держави та її контролю над суспільством? Можливо, треба було очікувати, що постнацистське суспільство буде трохи схоже на Таджикистан після падіння Радянського Союзу чи, скажімо, Ліван?

Цілком очевидно, що такого не сталося. Хоча нацистський рух прийшов знизу, він не послабив деспотизму й домінування держави над суспільством, а навпаки, посилив їх. Існували області, де нацистський контроль з приходом ідеологічно відданих опортуністичних нацистів, які не мали потрібної кваліфікації та не були зацікавлені в безсторонньому виконанні обов'язків, справді обмежив можливості держави; це насамперед сталося в поліції, судовій системі та бюрократичному апараті. З багатьох поглядів німецька держава за нацистів стала більш деспотичною і сильною: армія виросла — кількісно і відповідальністю, бюрократичний апарат організував масові депортації та вбивства євреїв, а силові структури одержали повну свободу дій, як видно з прикладу гестапо. Нацистська програма полягала в посиленні репресій, ослабленні суспільної мобілізації й асоціацій, зміцненні верховенства держави над суспільством. У цьому німецькі нацисти були подібні до італійських фашистів, яких вони мали за приклад. На Півний пучк Гітлера надихнув успішний марш Муссоліні в Римі. Муссоліні чітко передав дух фашизму й нацизму такими словами:

Для фашиста Держава — це все, поза Державою не існує ніяких цінностей — ані людських, ані духовних. У цьому сенсі фашизм тоталітарний, і Фашистська Держава, синтез і єдність усіх цінностей, інтерпретує, розвиває і додає сили всьому життю людей.

Історик фашизму Герман Файнер підсумував філософію фашистської держави так: «У ній немає громадян... Є лише піддані». Джерелом цієї філософії було мілітаристське походження фашизму й нацизму з їхньою відмовою від будь-яких стримувань держави чи своїх лідерів, щойно влада опинилася в їхніх руках. Також вона ґрунтувалася на тому, як ці рухи реагували на суспільну мобілізацію

соціалістів і комуністів, та, відповідно, розглядала відновлення деспотичного контролю держави над лівими силами як своє природне завдання.

Але, якщо подивитися глибше, навіть за відсутності цих ідеологічних переконань, така нація, як Веймарська Німеччина, враховуючи історію її сильних державних інститутів, не змогла б еволюціонувати так, як нинішній Ліван. Щойно ці інститути — армія, поліція, суди, бюрократія — стали доступними для захоплення, ними скористалася б будь-яка група, що мала політичну перевагу, незалежно від того, чи вона прийшла знизу або ж виправдовувала бандитизм. Отже, навіть якщо німецька Червона Королева вийшла з-під контролю й передала стерно влади групі, яка народилася в ході мобілізації народних мас, щойно нація вийшла з коридора, шанси завжди склалися на користь перебудови державних інститутів і їхнього використання в інтересах нової панівної серед інших групи, надто коли демократичні та інші обмеження було знято. Тому коли нацисти знищили в зародку Закутого Левіятана, то швидко відновили й посилили деспотичне домінування держави над суспільством.

Як Червона Королева виривається з-під контролю

Проблема з коридором полягає в тому, що з нього можна вийти. Ми бачили, як це відбулося у Веймарській республіці, а також деякі причини того, чому це могло статися саме в Німеччині.

Три фактори, які поставили міжвоєнну Німеччину в таке хистке становище, — поляризація між державою і суспільством, яка зробила компроміс малоімовірним, а ефект Червоної Королеви нульовим за результатом; нездатність інститутів стримувати й розв'язувати конфлікти; а також зрушення, що дестабілізували інститути й поглибили невдоволення, — у тій чи іншій формі проявляються в багатьох інших прикладах виходу Червоної Королеви з-під контролю. Проте це не означає, що вони завжди призводитимуть до руху знизу вгору, який підриватиме Закутого Левіятана, як це сталося в Німеччині. Це можуть бути еліти, які відновлюють Деспотичного Левіятана, коли виходять сильнішою стороною зі змагання із суспільством, або коли відчують, що можуть чи змушені використовувати будь-яку владу, щоб відновити свій контроль, бо їм самим, можливо, загрожує поляризація.

Або ж це можуть бути окремі сегменти суспільства, які кладуть край життю в коридорі, оскільки переконалися в тому, що більше не в змозі його контролювати: власне, це зруйнувало більшість італійських комун, які ми розглядали в розділі 5; таку ситуацію ми можемо спостерігати в багатьох частинах світу й нині.

Скільки землі треба одному «інкіліно»?

Ми вже знаємо, що Закутих Левіятанів не можна створити за один день. Вони завжди стають результатом тривалої боротьби між державою і суспільством. У 1958 році Чилі переживала останню фазу такої боротьби, яка вже призвела до політичної

емансипації більшості сільської робочої сили, відомої як *інкіліно*. «Інкіліно» буквально означає «орендар», проте в сільській місцевості Чилі це слово мало негативну конотацію. Хоч інкіліно не були ані рабами, ані кріпаками, на практиці вони були прив'язані до ферм так, що, продаючи землю, власники продавали разом з нею й інкіліно. Інкіліно обробляли землю на фермах та надавали інші «послуги». Особливо важливо те, що серед останніх вони робили внесок у політичну владу своїх господарів, адже їх примушували голосувати так, як наказували власники землі. Коли настав час виборів, землевласники автобусом відвозили інкіліно на пункт голосування, де їм видавали бюлетені й інструкції, за кого голосувати. Голосування не було таємним, і господарі могли спостерігати за всім процесом. Той, хто насмілювався б голосувати проти бажання господаря, ризикував бути вигнаним і позбавленим землі.

Як же Чилі, де відбувалися такі речі, змогло в 1958 році опинитися в коридорі? Згадаймо, що перебування в коридорі — процес динамічний. Воно може розпочатися тоді, коли і держава, і суспільство мають ще скромні, проте збалансовані можливості. У цьому Чилі не відрізнялося від інших країн. Наприклад, у Британії таємне голосування з'явилося лише в 1872 році. Ще в 1841-му політик-консерватор і тричі прем'єр-міністр лорд Стенлі зауважував: «Коли хтось пробував оцінити ймовірний результат виборів в Англії, це можна було зробити, підрахувавши число великих землевласників у країні та число мешканців на землі кожного». І справді, у сільськогосподарській Англії великі землевласники контролювали достатньо велику частку виборців, щоб мати змогу визначати результат виборів. Як і в Чилі 50-х років ХХ століття, якщо «мешканець» ішов проти власника землі, то потрапляв у халепу. Відомий британський економіст Девід Рікардо відзначав це ще в 1824 році: «Це найприкріше знуцання — казати людині, що вона може проголосувати за А або за В, коли ви знаєте, що вона перебуває під таким впливом А чи друзів А, що голосування за В означатиме для неї знищення. По суті, голосувати має не вона сама, а її господар, позаяк у теперішній системі це слугує його вигодам та інтересам».

Логіку лорда Стенлі можна рівною мірою застосувати й до Чилі. Під час дебатів у Сенаті про запровадження таємного голосування сенатор-соціаліст Мартонес виступав за такий тип голосування, тому що

якби цей закон [старий закон про вибори із відкритим голосуванням] не існував, то замість дев'ятох сенаторів від соціалістів ми мали б вісімнадцятьох, а вас [консерваторів] було б двоє або троє... [сміх]. Ви смієтеся, але по правді зараз не було б двох консервативних сенаторів від комун О'Тілгінс і Колчагуа, які точно відповідають кількості інкіліно на фондо, які належать асендадо-консерваторам у цих регіонах. Натомість був би лише один консерватор або й жодного.

Закон про таємне голосування, ухвалений у 1958 році, мав неймовірний вплив на вибори в Чилі. По-перше, він трансформував політичні перспективи для Сальвадора Альєнде. Альєнде балотувався в президенти від Соціалістичної партії 1952 року й одержав лише 5,4 % голосів. У 1958 році він був кандидатом від

створеної соціалістами коаліції, що називалась «Фронт народної дії» (FRAP), і домігся набагато більших успіхів, здобувши 28,8 % голосів, лише на 3 % менше за переможця Хорхе Алессандрі.

Альєнде був чудовим прикладом приказки: «Якщо не вийшло з першого разу, спробуй ще». Він спробував у 1964-му і програв утретє. Але на четвертій спробі в 1970 році йому всміхнулася фортуна. Хоч він набрав лише 36,6 % голосів — на 1,5 % більше за свого давнього суперника Алессандрі, — Конгрес визнав його президентом за підтримки Християнської демократичної партії, кандидат від якої посів третє місце на президентських виборах. У 1970 році Альєнде очолив нову ліву коаліцію, що мала, як виявилось згодом, дещо іронічну назву «Народна єдність» (Popular Unity, або U.P.). Він прагнув перетворити Чилі на соціалістичну країну.

Щодо цього в чилійському суспільстві не було єдиної думки, проте Альєнде «виїхав» на гребені хвилі, яку спричинило впровадження таємного голосування та інші політичні й суспільні зміни, які приніс ефект Червоної Королеви. Наприклад, у 1958 році також легалізували Комуністичну партію, яка стала частиною FRAP, а згодом — U.P. Крім того, реєстрація виборців стала обов'язковою і її відсутність могла скінчитися навіть ув'язненням. Це призвело до збільшення електорату від 1,25 мільйона осіб у 1960 році до 2,84 мільйона — у 1971-му, коли право голосу нарешті надали неписьменним. Християнсько-демократичний уряд Едуардо Фрея, який прийшов до влади в результаті цих змін, ініціював у 60-х роках не лише цілий спектр реформ, зокрема перерозподіл землі, а й загальне зміцнення суспільства. Зрештою, в 1961 році президент Джон Кеннеді створив «Союз за прогрес». 13 березня того року він заявив:

Ми пропонуємо завершити революцію на Американському континенті та збудувати півкулю, де всі люди зможуть сподіватися на гідний рівень життя і прожити його гідно й вільно. Щоб досягти цієї мети, матеріальний прогрес повинна супроводжувати політична свобода... Перетворімо ще раз наш континент на величезне горно революційних ідей і зусиль, данину творчій енергії вільних чоловіків і жінок, приклад, який покаже всьому світові, що свобода і прогрес можуть іти пліч-о-пліч. Пробудімо знову американську революцію, щоб вона повсюди спрямовувала людей у їхній боротьбі.

Часте вживання слова «революція» звучить іронічно, адже «Союз за прогрес» став частиною плану зупинки поширення соціалістичної революції на всьому континенті. Це була одна з відповідей політики уряду США на Кубинську революцію. (Іншу відповідь через місяць після промови Кеннеді дали в затоці Кочінос на Кубі). Союз стверджував, що земельна реформа стане для Латинської Америки кардинальним перетворенням. Як висловився Кеннеді, Союз планував «задовольнити базові потреби американських народів у житлі, роботі й землі, охороні здоров'я й освіті» («techo, trabajo y tierra, salud y escuela»).

Не дивно, що саме tierra (земля) найбільше цікавила багатьох нещодавно наділених виборчим правом інкіліно. Це, а також палка підтримка США, зробило земельну реформу частиною політичної програми 1964 року. У 1967-му Фрей розпочав аграрну реформу, спрямовану на перерозподіл земель й експропріацію

всіх ферм у долині Маїпо, які мали понад 80 гектарів площі. (Це означало, що ферми могли бути й більші там, де земля була нижчої якості). В очікуванні земельної реформи утворилося близько 200 селянських спілок, хоча тоді це заборонялося. Легалізував їх той самий пакет законів. До 1970 року таких спілок було вже близько 500. За 1969 рік стався сплеск робітничих страйків — 275 тисяч порівняно з 88 тисячами в 1960 році.

Знову показуючи Червону Королеву в дії, у відповідь на суспільну мобілізацію Фрей не лише ініціював земельну реформу, а й розширив можливості держави. Зокрема, він спробував обмежити здатність політиків, які майже ніяк не служили населенню, застосовувати протекціонізм для здобуття підтримки. Реалізував він це кількома способами, зокрема накладаючи постатейне вето, щоб унеможливити розкрадання бюджету, а також зменшуючи вплив членів Конгресу на проекти громадських робіт і зарплатню. Юрисдикція Конгресу й Сенату в питаннях бюджету також була обмежена.

Програма Альєнде натрапила на значні перепони. Наприклад, він не мав більшості в Конгресі. Навіть його президентство стало можливим завдяки Християнській демократичній партії, яка проголосувала за нього лише після того, як він погодився додати до Конституції «статут гарантій». Відповідно в текст основного закону 1925 року ввели низку нових індивідуальних прав. Поправки чітко показали, чим були занепокоєні християнські демократи. В одному з положень ішлося: «Не можна вважати злочином або порушенням підтримання чи поширення будь-якої політичної ідеї». Інші були зумовлені побоюванням, що система освіти може стати інструментом пропаганди: «Освіта, яка надається в межах національної системи, мусить бути демократичною і плюралістичною та не мати жодної офіційної партійної орієнтації. Усі її модифікації необхідно здійснювати демократично після вільного обговорення в компетентних органах плюралістичного складу». Інші положення стосувалися існування парамілітарних груп. Одне постановляло: «Державна оборона складається лише зі Збройних сил і Карабінерос — професійних, ієрархічно організованих, дисциплінованих, покірних, недискусійних інститутів». Вони мали всі підстави хвилюватися.

Здобувши владу, Альєнде почав утілювати свій план. Він передбачав посилення земельної реформи та експропріації, а також створення робітничих кооперативів. Крім того, Альєнде планував масову націоналізацію промисловості. Серед інших аспектів його економічної політики було значне підвищення платні робітникам. Деякі пункти його програми, зокрема підвищення заробітної плати державним працівникам, могли бути втілені через президентські декрети. Інші потребували згоди Конгресу. Що робив би Альєнде, якби не дістав такої згоди? Діяв би, порушуючи Конституцію? Такий крок мав унеможливити статут, але хто мав забезпечити виконання статуту?

У березні 1971 року Альєнде дав інтерв'ю французькому філософу-марксисту Режісові Дебре. Серед іншого Дебре зауважив: «Ви... маєте виконавчу владу. Але законодавча й судова, а також силовий апарат вам не підпорядковуються. Ці

інститути створив не пролетаріат; Конституцію писала буржуазія для своїх цілей». На це Альєнде відповів:

Ваша правда, але все ж таки вислухайте мене — і ви зрозумієте. Що ми казали під час виборчої кампанії? Ми казали, що, незважаючи на те, що перемогти на виборах було важко, майже неможливо, перехідний етап між перемогою й підкоренням уряду обіцяє бути ще важчим, бо ми торуємо новий шлях, чилійський шлях для Чилі, для чилійців. Ми казали, що скористаємося цими аспектами чинної Конституції, щоб прокласти шлях до Конституції нової, народної. Чому? Тому що ми, чилійці, можемо це зробити. Ми презентуємо проект, а Конгрес його відкидає. Тоді ми організуємо референдум.

Так Альєнде просував свою ідею побудови соціалізму в Чилі конституційними методами. Попри те що в нього не було конституційної більшості, він міг реалізувати свої проекти шляхом прямого звернення до народу — через референдум. Як саме це мало спрацювати, не зрозуміло. Зрештою, на виборах Альєнде набрав лише 36,6 % голосів. Коли Дебре дорікнув йому, Альєнде зауважив:

Ми переможемо, граючи за їхніми правилами. Наша тактика правильна, їхня — ні. Але я сказав народові: з 3 вересня по 4 листопада Чилі буде тремтіти сильніше, ніж футбольний м'яч, коли по ньому б'є Пеле.

У той час як Альєнде, схоже, вірив, що зможе привести Чилі до соціалізму конституційними методами, багато учасників його коаліції такої віри не мали, й Альєнде не був здатен їх контролювати. Групи робітників зайняли ферми й заводи, ігноруючи законні процедури, а уряд ратифікував ці захоплення. Земельна реформа та націоналізація перетворилися на хаос. На першій шпальті газети El Mercurio в 1972 році було зазначено: «Ані президент республіки Сальвадор Альєнде, ані партії-члени У. Р. ... не вірять навіть у те, що проти груп робітників, фермерів і студентів, які порушують закон, можна застосувати репресивні заходи». Ці групи розуміли це і цим користувалися. Їхні дії дедалі більше виправдовували поняттям про те, що політичні інститути — витвір опонентів У. Р., і тому покликані захищати статус-кво, який У. Р. має на меті зрушити. Ефект Червоної Королеви знову дійшов нульового результату — геть відмінного від того, що ми бачили в Стародавній Греції та Сполучених Штатах. У міру його розгортання чилійські політики поляризувалися. Генеральний контролер дуже нарікав на таку поляризацію, стверджуючи на всіх прес-конференціях, що такі інститути, як його посада, не є «ані революційними, ані реакційними». Потрібен був компроміс, але жодна зі сторін не бажала на нього йти. Сенатор від Соціалістичної партії Карлос Альтамірано казав:

Є ті, хто вдає, ніби наполягає на «демократичному діалозі» з християнськими демократами. Як соціалісти ми кажемо, що такий діалог можливий лише з тими силами, які чітко визначають себе як борців з експлуататорами та імперіалізмом. Ми розвиваємо й підтримуємо діалог на рівні мас, з усіма трудящими — бадуже, на нашому боці чи ні, але не вестимемо жодних перемовин з реакційними та контрреволюційними лідерами й партіями.

Коли члени Християнської демократичної партії досягли попереднього компромісу з урядом, його зруйнувало їхнє власне консервативне крило, яке почало бити на сполох через «комуністичну загрозу». Жереб було кинуто. Насильство вибухнуло з усіх боків.

На запитання Дебре про те, як він відповість на насильство опозиції, Альєнде відповів: «Спершу ми будемо стримувати їх силою їхніх власних законів. Крім того, на реакційне насильство ми відповімо насильством революційним, бо ми знаємо, що вони мають намір порушити правила гри». Альєнде мав рацію щодо наміру іншої сторони порушити правила гри, але помилився в тому, що зможе протистояти цьому революційним насильством.

Його усунули від влади 11 вересня 1973 року внаслідок державного перевороту. Перша невдала спроба цього відбулася на початку цього року, і супротивники Альєнде тиснули на армію, щоб її повторити. У червні El Mercurio опублікувала статтю, автор якої писав: «Щоб виконати завдання політичного порятунку, доведеться відмовитися від усіх політичних партій, від маскараду виборів, отруйної та брехливої пропаганди і звернутися до небагатьох обраних військових з проханням спинити політичну анархію».

Процес суспільної мобілізації та зміцнення суспільства, який мав місце в Чилі в 60-ті роки, супроводжувався посиленням держави, проте це лише призвело до більшої радикалізації вимог після 1970-го. Ці радикальні вимоги посіяли страх серед чилійської еліти, яка очікувала масової експропріації земель і бізнесів. Реакція еліти викинула Чилі з коридора.

Хмизу в огонь підкинула політика уряду США, незважаючи на всі гучні заяви Кеннеді про «революцію» політичної свободи в Латинській Америці. ЦРУ вливала в Чилі гроші, роблячи різноманітні спроби, щоб дестабілізувати уряд Альєнде. Звіт Спеціального комітету Сенату США з розвідувальної діяльності «Таємні операції в Чилі, 1963-1973», розсекречений у 2010 році, свідчить, що ЦРУ намагалася втручатися в життя країни на всіх рівнях, прагнучи змінити політичну реальність. Християнській демократичній партії було передано більше 2 мільйонів доларів на фінансування виборчої кампанії 1964 року. Ще 4 мільйони одержали антиальєндівські партії після 1970-го. 1,5 мільйона було влито в газету El Mercurio, яка вважалася найвпливовішим друкованим органом опозиції Альєнде. Крім того, ЦРУ фінансувало «демократичні профспілки» в їхній боротьбі проти конфедерації комуністичних профспілок. Президент Ніксон безпосередньо віддав ЦРУ наказ запобігти переходу влади до Альєнде після виборів. У звіті Сенату зазначено:

Після того як Альєнде переміг на виборах... президент Ніксон зустрівся з директором ЦРУ Річардом Гелмсом, Генрі Кіссінджером і Джонні Мітчеллом. Гелмсові було наказано не дати Альєнде прийти до влади... Невдовзі стало ясно, що єдиний спосіб не пустити Альєнде до влади — це воєнний переворот. ЦРУ встановило контакт з кількома групами змовників у війську і зрештою передало одній із них зброю.

Переворот мав початися з викрадення голови збройних сил, генерала Рене Шнайдера. Проте під час спроби викрадення Шнайдера випадково вбили, і

державний переворот провалився. Якою мірою ЦРУ сприяло перевороту 1973 року, достеменно не відомо, оскільки частина пов'язаних із ним документів досі засекречена. У звіті Сенату зроблено висновок, що, хоч і «немає прямих доказів допомоги США в перевороті», проте «Сполучені Штати, судячи з їхніх попередніх дій, нинішньої позиції та природи контактів з чилійськими військовими, найімовірніше, до державного перевороту ставилися прихильно».

Той переворот, до якого США «ставилися прихильно», спричинив бурю насильства і вбивств серед чилійського населення. За свої політичні переконання і діяльність життям заплатили близько 3500 осіб. Десятки тисяч були ув'язнені, побиті чи катовані. Десятки тисяч втратили роботу через політичні зв'язки. Профспілки були заборонені, колективні дії стали неможливими, Конгрес закрився. Те, що починалося як звичайні перегони держави й суспільства в коридорі та посилення суспільної мобілізації в 60-ті, вийшло з-під контролю і закінчилося виходом Чилі з коридора на сімнадцятирічний період деспотизму.

* * *

Отже, в чилійському випадку ми знову бачимо ефект Червоної Королеви з нульовим результатом, який замість пошуків компромісних рішень призвів до поляризації та спроб обох сторін ослабити одна одну. Структурні фактори, що у Веймарській республіці зробили коридор особливо вузьким, а Червону Королеву — небезпечною, мають багато паралелей із чилійським випадком. Усе почалося із землевласницької еліти, наляканої земельною реформою й ослабленням своєї політичної влади, що спричинило сильне небажання еліти прийняти суспільну мобілізацію і розподіл. Зростання поляризації, спричинене непримиренністю еліти й радикальною марксистською ідеологією уряду Альєнде, також стало визначальним фактором. До цього ще слід додати неспроможність чилійських інститутів, зокрема Конгресу і судів, виступити посередниками в конфлікті. Так обидві групи дійшли висновку, що суперечку можна розв'язати лише силою. У Чилі не було зовнішнього дестабілізуючого струсу, такого як Велика депресія; це доводить, що країна може легко вислизнути з коридора навіть без впливу ззовні. Політика Альєнде та безкомпромісність еліти самі по собі стали причиною серйозного занепаду, що ще більше поглибило катастрофу.

Чилі, як і Німеччина, вийшла з коридора. У цьому випадку поклали край перспективам чилійського Закутого Левіятана (принаймні на деякий час) не «коричневі сорочки», а воєнний переворот за підтримки еліт.

По кому подзвін

У 1264 році в місті Феррара, що в Північній Італії, відбулися урочисті збори. Головував на них подеста, який (нам відомо це з розділу 5) був представником виконавчої влади, запрошеним ззовні для керування італійськими республіканськими комунами. У протоколі зборів зазначено:

Ми, П'єрконте з Каррари, подеста Феррари, у присутності всіх громадян міста Феррара на центральній площі, зібраних звичним способом — вдаривши у дзвони, — за бажанням, згодою і наказом усієї комуни й населення, що зійшлися на ці збори... ухвалили таке... Преславний і шанований володар Обіццо, онук і спадкоємець покійного преславного володаря Аццо, хай живе славна пам'ять про нього... з власної волі стає правителем, повелителем, найпершим і постійним володарем міста Феррара й усіх його частин. До нього переходять правосуддя, влада і правління в місті та за його межами, а також право збагачуватися, чинити, наказувати й порядкувати так, як він забажає і вважатиме за потрібне. І загалом він матиме владу і права як постійний володар у місті Феррара та на його околицях чинити й порядкувати всім відповідно до своїх бажань і наказів.

Мабуть, необхідно зупинитися на цьому докладніше. «Уся комуна і населення», що зійшлися на збори, призначили «постійного володаря». Далі все стає ще химерніше, адже йдеться не про самого лише володаря Обіццо, адже в документі сказано: «Ми бажаємо, щоб усе вищезазначене стосувалося не тільки до володаря Обіццо... нехай після його смерті його спадкоємець стане повелителем і найпершим правителем міста». Отже, це не було просто постійне особисте панування: збори створили спадкову династію, підтримавши її «всією громадою і всім населенням», яке прийшло на збори. Республіканська комуна сама проголосувала за своє знищення.

Щоб зрозуміти те, що сталося у Феррарі, а також у багатьох інших комунах Італії, слід повернутися в минуле. Ми вже знаємо, що в ранньому Середньовіччі комуни постали на основі ломбардських і каролінгських представницьких політичних інститутів і що вони створили складні системи республіканських урядів, які підтримували Закутих Левітанів. Комунам також допомагала спадковість Римської імперії, де еліти походили з міст, а тому суспільству, яке також формувалося в містах, було їх легше контролювати. Проте з переходом влади до комун еліти не зникли. Вони часто володіли великими маєтками й мали феодалні зв'язки в сільській місцевості, що давало їм змогу зберігати свої статки і політичний вплив. Комуни намагалися з цим боротися й ухвалювали закони, які обмежували феодалні відносини й містили, приміром, такі положення: «Жодна людина не може стати васалом іншої або присягнути їй на вірність». У комуні Перуджа це було доведено до крайнощів: кожен, хто брав участь у васальній присязі (зокрема, нотаріус, який її оформляв), підлягав смертній карі. Занепокоєння викликало те, що васалів можна легко озброїти й погрозами змусити до дестабілізації комуни, — власне, так і було.

Відповідно до логіки Червоної Королеви та перефразовуючи Шекспіра, «шлях справжньої конкуренції ніколи не буває гладким». Це, певна річ, стосується і конкуренції між елітами й комунами. Створення комун еліти зустріли не склавши руки. Вони теж почали організовуватися. Із появою комун еліти стали об'єднуватися в асоціації, відомі як «консорції» (consorzeria). У цих союзах представники еліти домовлялися приходити на поміч одне одному, особливо в

боротьбі проти комун. В одній з угод про консорцію від 1196 року зазначено: «Ми присягаємося допомагати одне одному сумлінно і чесно... нашою вежею і спільним домом; присягаємося, що ніхто з нас не діятиме проти іншого — ані сам, ані через третю сторону».

Згадка про вежу дуже важлива. По всій Італії представники еліт зводили вежі. Невдовзі комуни почали видавати закони, що обмежували висоту цих веж, які й нині майорять над силуетами Болоньї та Павії. (Фото однієї з веж Болоньї, що збереглася дотепер, уміщено на аркуші-вклейці). Ці вежі, по суті, були фортифікаціями. Мандрівник Веніамін Тудельський у 60-ті роки XII століття оповідав, що в Генуї «кожен домовласник має над своєю оселею вежу, і в часи розбрату вони вражають одне одного з висоти цих веж». Щось подібне він зауважив і в Пізі. У 1194 році громадянин Генуї зробив запис про битву в місті Пістоя між двома групами, що назвалися «чорні» та «білі».

«Чорні» укріпили вежу синів синьйора Якопо, і звідти завдали багато шкоди синам синьйора Раньєрі. Натомість «білі» фортифікували будинок синьйора де Лаццарі... З нього вони вели арбалетний вогонь і жбурляли каміння по «чорних», щоб ті не могли напасти з вулиці. Коли «чорні» побачили, що проти них виступають слуги, які засіли в будинку, Ванне Фуччі й дехто з його поплічників піднялися туди й атакували їх з фасаду з арбалетів та зрештою перемогли, підпаливши будинок з одного боку й удершись до нього з іншого. Ті, хто був усередині, стали тікати; їх переслідували, ранили й убивали; весь будинок було сплюндровано.

У багатьох комунах явно було щось не так із розв'язанням конфліктів. «Чорні» та «білі» належали до конкурентних консорцій еліти, які безперервно між собою ворогували. Цю боротьбу між родинами італійської еліти увічнено в літературі Вільямом Шекспіром в образах Монтеккі та Капулетті з «Ромео і Джульєтти». У місті Реджо реальна ворожнеча між родинами Да Сессо і Да Фольяно тривала п'ятдесят років і забрала життя близько двох тисяч осіб. На одному з її етапів Да Фольяно взяли в облогу Да Сессо, які, відмовившись здатися, за переказами, тягнули жереб, щоб визначити, хто з них кого їстиме. Такий кінець здавався їм кращим за полон!

Члени еліти не тільки боролися між собою, вони загрожували всій структурі республіканського правління. Багато комун не змогли відмовитися від усіх привілеїв для еліт та феодальних відносин. Навіть у 1300 році в багатьох містах, таких як Мілан, Генуя, Піза, Мантуя, Модена і Равенна, еліти все ще контролювали збирання мит, податків, право карбувати монети й визначати міри та ваги. Деякі родини, як-от Вісконті в Мілані, користувалися цими правами дуже активно. Власність громадян у деяких комунах була обмежена різними типами феодальних маєтків, і всі угоди укладалися на підставі феодальних законів і звичаїв.

На відміну від діяльності та привілеїв еліти, громадяни мобілізувалися під виглядом пополо — народу. У розділі 5 ми побіжно згадували виконавчу посаду під назвою капітана народу, обов'язком якого була організація людей. Пополо

уособлював контрмобілізацію проти еліти. У Бергамо всі члени пополо мали скласти таку присягу:

Я робитиму все, що в моїх силах, аби побачити, що рада... і всі посадовці й сановники комуни Бергамо обрані в інтересах комуни, а не за бажанням будь-якої партії чи партій...

Якщо яка-небудь партія чи союз у місті Бергамо або ж якісь збори візьмуть до рук зброю і почнуть битися, і якщо вони матимуть намір діяти проти честі й майна подести... проти комуни або цього об'єднання (пополо)... я захищатиму й підтримуватиму... подесту... і комуни всіма способами, на які здатен.

Власне, існування пополо — це ознака того, що в комунах не все було гаразд. Суспільство мусило організовуватися для захисту комуни від еліт. Та хіба сама комуна і її законні інститути не могли впоратися з войовничими елітами? Чому людям доводилося брати справу у свої руки? Пополо виправдовував своє існування в Болоньї, стверджуючи, що це потрібно для того, щоб «люті вовки й сумирні ягнята могли йти однаковими кроками». Лютими вовками була еліта, прості люди — ягнятами. Джерела пополо змінювались залежно від міста. Десь він виник із гільдій, а деінде — із земляцтв, у багатьох містах мав військові формування. Вони влаштовували себе за зразком комун — звідси ключова роль капітана народу, перший із яких начебто з'явився в Пармі в 1244 році. Вони вимагали постійного представництва своїх членів у радах комун. У Віченці ще в 1222 році половину посад у комуні передавали пополо. Водночас вони вимагали, щоб представництво еліт на цих посадах було обмежене, а крім того, — більших законних прав порівняно з елітою. У Пармі «кожен член пополо клявся бути повністю вільним від волі будь-якого магната чи впливової особи», але зворотної ситуації не траплялося. До 80-х років XIII століття у Флоренції та Болоньї пополо складали список родин еліти, від яких вимагали плати як гарантії їхньої доброчесної поведінки в майбутньому.

Ба більше, Італію розбурхував не лише розкол між елітами й пополо. Усі комуни, як ми пам'ятаємо, номінально були частинами Священної Римської імперії, держави-наступниці східної частини Каролінгської імперії Карла Великого, яку він поділив між своїми синами. Хоча комуни де-факто здобули незалежність, дехто все ще підтримував імперію, а дехто виступав проти неї. Перші відомі як «гібеліни» — очевидно, від назви замка Вайблінген, який належав Гогенштауфенам, династії, що правила в імперії з XII століття, зокрема родині її найбільш впливового правителя — Фрідріха Барбаросси. Другі називалися «гвельфами» — від німецького *Welf*, родового імені одного з головних суперників Фрідріха Барбаросси, Оттона IV. Конфлікт між гібелінами і гвельфами був не менш запеклий, ніж ворожнеча між елітами й пополо. Узявши в 1268 році під контроль уряд Флоренції, гвельфи негайно склали перелік гібелінів: він складався з 1050 осіб, 400 з яких було відправлено на заслання.

Тепер те, що відбулося у Феррарі, починає набувати сенсу. Створення комун спричинило реакцію феодальних еліт. Це, відповідно, призвело до реакції з боку

громадян у формі пополо. Пополо почали схилити систему законів на свій бік, забороняючи елітам представництво в комуні та забезпечуючи власне представництво недемократичними засобами. Еліти натомість спробувати не просто підірвати цю систему, а повністю її зруйнувати. Часто вони робили це в ім'я якоїсь «партії» на кшталт гвельфів, які у Флоренції та Луцці проголосили короля Сицилії Карла Анжуйського подестою на шестирічний термін, фактично делегувавши йому право вибору тих, хто правитиме в містах. Коли гвельфи захопили Флоренцію та Болонью, усі державні посади, зокрема й військові, перейшли членам їхньої партії. Часто партії брали собі за назву ім'я елітних родин і ставали засобом повалення комуни. У Мілані це були партії Вісконті й Делла Торре, у Комо — Русконі й Віттани, у Болоньї — Ламбертацці та Джеремеї, а в Орв'єто — Мональдескі та Філіппескі. Спершу еліти успішно посилювали свій контроль над республіканськими режимами. В Івреї, поблизу Турина, місто запрягнуло на вірність і навіть пообіцяло «васалітет» маркізу Монферрату, зобов'язавшись віддавати йому половину міських доходів і дозволивши йому призначати подесту. В інших випадках, наприклад, у Венеції, що в ті часи була одним із найуспішніших міст-держав Італії, еліти просто змінили правила, усунувши решту від політичної влади. Військова сила також допомогла зміцнити владу родини Бонакольсі в Мантуї в 1272 році, Полента — у Равенні після 1275-го, Да Каміно — у Тревизо в 1283-му і Малатеста — у Ріміні починаючи з 1295-го. До початку XIV століття не менш ніж половина міст, що раніше були комунами, підпали під деспотичне правління. Невдовзі стали очевидні наслідки. У Феррарі, з якої ми почали, участь народу в радах була суворо обмежена, усі гільдії та братства — закриті. Нові володарі почали порядкувати всім на свій манер.

На це розповзання влади еліт пополо, звісно, відреагував, однак не лише боротьбою з ними. Якщо політична влада повністю повернулася б до еліти, було б краще зруйнувати всю систему. Почалося це в П'яченці в 1250 році, коли, під впливом пополо, Уберто де Ініквітате було на рік обрано і подестою, і очільником пополо. Та невдовзі термін подовжили до п'яти років з умовою, що у випадку його смерті посаду обійме його син. Такі події траплялися повсюдно. Буозо да Довара спершу в 1248 році посів пост подести Кремони на десять років, а до 1255-го став довічним подестою в Сончіно. Уберто Паллавічіно дістав довічну посаду подести у Верчеллі, П'яченці, Павії та Кремоні. У Перуджі пополо посприяв приходу до влади Емmano Мональдескі. Після завершення його терміну хтось із прибічників Мональдескі запропонував скасувати конституцію і призначити комісію з дванадцятьох осіб для зміни інститутів міста. Комісія ухвалила надати Мональдескі майже абсолютну владу і титул гонфалоньєра (прапорносеця) — довічно.

Насправді комуни були приречені через конфлікти, з якими вони не могли впоратися. Вони не здатні були усунути загрозу з боку еліт, що спричинило контрмобілізацію народу. Інституції також не могли стримати конфлікт між двома групами, й вони обидві були раді діяти поза ними й навіть узагалі їх ліквідувати. У результаті така нестабільність призвела до занепаду комун. У Феррарі маркіз

Обіццю та його родина здавалися безпечнішою альтернативою постійній веремії та насильству, не кажучи вже про захоплення влади елітою.

Привабливість аристократії

Те, що італійські комуни позакривали свої представницькі інститути й, по суті, ліквідували самі себе, на перший погляд, може видатись незрозумілим. Хіба суспільство не воліло б захищати своє існування в коридорі?

Ми могли б відповісти на це ствердно, тільки якщо люди вважали б, що можуть залишитися в коридорі, попри всю міць й опір еліти. Песимістичний прогноз, згідно з яким динаміка Червоної Королеви додавала б переваг еліті та призвела б до її деспотизму, спонукав би народ передати владу неконтрольованому автократу, що, як сподівались люди, прихильніше поставився б до їхніх інтересів, ніж режим домінування еліти. Попри те що таке міркування часто виявляється ефемерним, це не втримало суспільство від знищення власного Закутого Левіятана задля того, щоб узяти гору в боротьбі з елітами.

Історію занепаду італійських комун і повалення Веймарської та чилійської демократій об'єднує спільний чинник — сила і спротив землевласницьких інтересів, які звужують коридор і роблять суспільство дуже поляризованим. Ефект Червоної Королеви, зі свого боку, дає нульовий результат, тобто перетворюється на боротьбу за існування, а не на перегони між державою і суспільством, що збільшують потенціал обох. Це добре помітно у випадку Італії, зокрема в тому, як еліти почали битву не лише для того, щоб встояти проти комун, а й щоб узагалі їх знищити, а самі комуни стали вважати неможливим співіснування з елітами, віддаючи перевагу автократії перед зростанням впливу еліт.

Макіавеллі підсумував ці процеси у своїй книжці «Державець», зауваживши, що *народ не хоче, щоб знатні ним верховодили й утискали його, а знатні хочуть верховодити й утискати народ; ці два різні поривання доводять місто до одного з трьох наслідків: до єдиновладдя, свободи чи свавілля однієї партії. Єдиновладдя запроваджується народом чи знаттю, залежно від того, яка сторона знайде для цього нагоду; якщо знатні бачать, що гору може взяти народ, вони починають оточувати всілякою пошаною когось зі своїх і роблять його Державцем, щоб під крилом його влади можна було виробляти що заманеться. Так само й народ, переконавшись, що не в змозі змагатися зі знаттю, підносить когось зі своїх і обирає Державцем, щоб знайти в ньому собі оборону⁴¹.*

По суті, Макіавеллі ідентифікував силу, що живить багато нинішніх рухів, які іноді позначають як «популістські». Хоча термін цей виник у кінці XIX століття, у зв'язку з популістським рухом у США, прикладом якого стала Народна партія, його нещодавні вияви, хай і дуже різноманітні, непорівнювані та позбавлені єдиного визначення, мають чимало схожих ознак. У їхній риторичній протиставленості «людей, народ» та хитру еліту, наголошено на необхідності перегляду системи й інститутів (позаяк вони не працюють на народ) і довіри до лідера, який (нібито) представляє

істинні бажання й інтереси народу, а також на відмові від будь-яких стримувань і спроб компромісу, оскільки ті стоять на заваді в руху і його лідера. Сучасні популістські рухи, такі як Національний фронт у Франції, Партія свободи в Нідерландах, Об'єднана соціалістична партія Венесуели, заснована Уго Чавесом, і Республіканська партія, реформована Дональдом Трампом, — усі вони мають ці риси, як мали їх фашистські рухи минулого (хоча останні додавали до своїх програм ще й потужний мілітаризм та фанатичний антикомунізм). Як і у випадку з італійськими комунами, еліти справді можуть плести інтриги і виступати проти народу, але заяви про те, що популістський рух і його всемогутній лідер захистять інтереси народу, — не більш ніж хитрощі.

Наша концепція допомагає прояснити, що саме спричиняє ці популістські рухи та чому вони загрожують стабільності суспільства в коридорі. Динаміка Червоної Королеви ніколи не буває акуратною й упорядкованою. Якщо вона діє всередині коридора, то може розширити можливості як держави, так і суспільства. Але, як ми переконалися, це може призвести й до поляризації та нульового результату. Навіть гірше: коли інститути неспроможні стримувати й розв'язувати ці конфлікти, а змагання між елітами та не-елітами не додає ресурсів та реальної влади не-елітам, довіра до самих інститутів, які утворюють коридор, падає. Частково подібне сталося в епоху Веймарської республіки: демократичні інститути зайшли в глухий кут, суди й органи безпеки не змогли розв'язати конфлікти в суспільстві, економіка зазнала краху — усе це мало тяжкі наслідки для багатьох німців. Те саме трапилось і в італійських комунах, коли мешканці багатьох міст втратили надію на те, що зможуть стримати наростання домінування еліт. В обох цих випадках віра народу в те, що державні інститути працюють на них і захищають їхні інтереси, щезла, і це додало привабливості авторитарним лідерам і рухам, які заявляли, що дбатимуть про інтереси людей — щойно прийдуть до влади й усі обмеження їхньої автократії буде знято.

Із такої перспективи оприявнюються певні паралелі між цими подіями й тим, що відбувається у світі сьогодні. Той факт, що в останні три десятиліття громадяни індустріальних країн одержували дуже обмежені економічні вигоди (про що ми докладно поговоримо в розділі 15), у той час як технологічний прогрес і глобалізація збагатили інших, надто очевидний і спричиняє значне невдоволення. Правда здебільшого й те, що політична система майже не реагує на їхнє тяжке становище. Згодом, коли стало ясно, що виплекані західні інститути нездатні подолати економічний занепад, спричинений світовою фінансовою кризою 2008 року, і що політично сильні групи, об'єднані фінансовими інтересами, почали домінувати й одержувати користь від реакцій на кризу, ці обґрунтовані претензії набули вибухового характеру. Так було підготовлено ґрунт для стрімкого падіння довіри народу до інститутів і прокладено шлях для появи популістських рухів.

Домінування популізму, зі свого боку, розкладає політику в коридорі. У Червоної Королеви більше шансів вийти з-під контролю тоді, коли змагання між державою і суспільством (а також між різними сегментами суспільства) стає більш

поляризованим і дає нульовий результат. Риторика популістського руху, яка змальовує всіх, хто перебуває за межами цього руху, як частину хитрої еліти, що гнітить народ, сприяє такій поляризації. Із занепадом інститутів досягнути компромісу стає ще важче.

Наше дослідження також пояснює, чому популістський рух, коли він приходить до влади, зрештою вдається до деспотизму, незважаючи на те, що його формують важливі сили «низів» і він декларує, що представляє народ. Причини цього такі самі, що їх ми визначали, коли говорили про піднесення нацистського режиму: популісти заявляють, що система стримувань і противаг працює на користь еліт, і їхня зосередженість на тому, щоб узяти під контроль державу, ускладнює збереження ефективності кайданів державної влади після того, як вона переходить до популістів.

Чи означає це, що будь-який політичний рух, який проголошує себе речником народу і протиставляє себе всемогутній еліті, — популістський і призводить до дестабілізації життя в коридорі? Звісно, ні. Ті рухи, що підтримують зв'язок з інститутами коридора, які в наш час майже завжди є демократичними, можуть сприяти процвітанню Червоної Королеви, а не перетворювати її на дестабілізаційну силу. Крім того, вони здатні дуже допомогти знедоленим членам суспільства. Згадаймо з розділу 10, як американський рух за права людини, хоч він і усвідомлював негативне ставлення з боку багатьох еліт, реалізовував свою програму через суди й федеральний уряд, а не повністю їх відкидав. Визначальна риса популістського руху, яка спричиняє нульовий результат Червоної Королеви, — відмова приймати обмеження та компроміси, і тому в цих рухів дуже мало шансів на усунення дисбалансу в суспільстві. Вони прагнуть створити ситуацію домінування, а не покласти йому край.

Кому до вподоби стримування й противаги?

Один вельми показовий приклад, який ілюструє, які сили формують нинішній популізм і зумовлюють його наслідки, взято з досвіду кількох латиноамериканських країн, зокрема Перу, Венесуели та Еквадору. Багато цих країн регулярно проводять вибори й мають деякі атрибути демократичних інститутів, хоча їм дуже далеко до Закутого Левіятана. Причиною того, що ці нації опинилися на орбіті Деспотичного Левіятана, почасти було те, що з виборами чи без традиційні еліти, часто — великі аграрні землевласники, мали змогу контролювати політику. У поляризованому середовищі це створювало популістську підтримку, яка часто схилилася до демонтажу системи стримувань і противаг для президентської влади та скасування демократичних інститутів — з тієї самої причини, чому народ підтримав автократів в італійських комунах.

Візьмімо, приміром, Перу. У 1992 році президент Альберто Фухіморі, який прагнув послабити демократичні стримування президентської влади, видав Декрет № 25418, який антиконституційно розпустив законодавчий орган і призначив нові

вибори. Люди мали б відповісти на це рішучим протестом. Але Фухіморі подав таке загарбання влади як реакцію на поведінку традиційних еліт, як правих — під виглядом партії, заснованої Маріо Варгасом Льюїсою, так і лівих — у вигляді APRA (Американського народного революційного союзу). Домінування еліт у Перу, звісно, не було вигадкою, хоча й покласти йому край Фухіморі не прагнув. Так чи інакше, його пропаганда спрацювала. У новому законодавчому органі його прибічники одержали більшість. Відтак вони переписали конституцію, скасувавши одну з палат законодавчого органу і збільшивши повноваження президента. Усі ці зміни відбулися за підтримки плебісциту. Перу опинилася в лещатах авторитарної диктатури Фухіморі.

Прихід до влади у Венесуелі Уго Чавеса мав схожі корені. Одержавши її в 1998 році, Чавес організував Конституційну асамблею, яка запровадила однопалатні Національні збори і передала президентові широкі повноваження. 72 % осіб, що голосували на референдумі, підтримали нову конституцію. Ба більше, у 2000-му Чавес згідно з декретом одержав змогу правити один рік без згоди легіслатури. У 2007-му це право було відновлене й подовжене до вісімнадцяти місяців. А в грудні 2010 року — ще на вісімнадцять місяців. Як Чавесу це вдалося? Так само, як і Фухіморі, — він презентував себе як революціонера, який дбає про інтереси венесуельського народу і виступає проти традиційних еліт, які давно контролювали політику й економіку країни. Як і Фухіморі, він мав рацію щодо контролю й хитрощів еліт, а також у тому, що у Венесуелі сильно занедбані інтереси бідного й корінного населення, проте сам він мало що робив для того, або зміцнити владу й добробут народу. За Чавеса і його наступника Ніколаса Мадуро венесуельська економіка зазнала катастрофи, а державні інститути були винищені. Опозицію і простих громадян піддавали репресіям, примушували мовчати, а тепер дедалі частіше почали вбивати руками лояльних режиму сил безпеки. Зараз, поки ми пишемо ці рядки, країна балансує на межі громадянської війни.

Схожа ситуація склалася і в Еквадорі з приходом до влади президента Рафаеля Корреа. У 2007 році Корреа сформулював свою популістську програму — мабуть, навіть краще за Фухіморі та Чавеса. Він стверджував, що попри безпосередню мету ліквідувати систему стримувань і противаг, а також представницькі інститути в Еквадорі, він — «людина з народу»:

Ми казали, що хочемо змінити нашу батьківщину в громадянській революції, демократичній, конституційній... проте революції — не плутаючись зі старими структурами, нічим не поступаючись представникам традиційної влади, не визнаючи того, що в нашій батьківщині є окремі володарі. Батьківщина — для всіх тих, хто не бреше і діє абсолютно прозоро.

Як передбачав Макіавеллі, «простолюд... віддає свою підтримку одній людині, щоб його захистив її авторитет». Корреа був такою людиною, і 28 вересня 2008 року 64 % виборців Еквадору ратифікували нову конституцію з однопалатною легіслатурою і розширеними повноваженнями президента. Корреа більше не мусив

рахуватися з незалежною судовою системою чи центральним банком і мав право розпустити легіслатуру. Йому також дозволили балотуватися ще на два терміни.

Назад у коридор?

У травні 1949 року після недовгих (або ж болісно довгих для тих, хто їх пережив) шістнадцяти років, що минули від встановлення нацистського режиму в 1933-му, Німеччина ухвалила нову конституцію — Основний закон Федеративної Республіки Німеччини, у якому були зафіксовані різноманітні стримування та противаги для державної влади й еліт, а також гарантовано особисті права і свободи. У серпні того року в країні відбулися демократичні вибори в парламент, а місяць по тому — президентські вибори. Німеччина, точніше та її частина, що не перебувала під радянським ярмом, повернулася в коридор. І ніколи вже не озиралася.

Чилі також швидко знов опинилася в коридорі — мирно перейшла до демократії через сімнадцять років після брутального перевороту генерала Августо Піночета. Влада земельної та промислової еліти в Чилі не ослабла зовсім (аж ніяк), проте в країні сформувалася життєздатна демократія, відродилася влада суспільства, що зумовило низку реформ, які обмежили привілеї еліт, відкотили назад конституційні зміни, запроваджені військовими, та покращили економічні й освітні можливості для незаможних.

Як таке було можливо? І нацисти, і диктатура Піночета зняли всі обмеження з влади поліції та армії, ув'язнили, вигнали або вбили своїх противників, жорстоко репресували всі суспільні організації та загалом посяли терор. Як же так вийшло, що менш ніж через два десятиліття країна повернулася до балансу між державою і суспільством?

Річ у тім, що, хай якими кривавими й спрямованими на поневолення суспільства були диктатури Німеччини й Чилі, обидві країни на той момент перебували всередині коридора. Навіть після того, як вони з нього вилетіли, багато чинників, що робили їхні суспільства активними й мобілізованими, нікуди не зникли. До них, зокрема, належали норми суспільної мобілізації та віра в те, що еліти й державні інститути можна притягнути до відповідальності. Крім того, вони охоплювали пам'ять про часи, коли простолюд був організованим і сильним, закони стосувалися всіх, а Левіятан був закутий суспільством. А ще — схеми побудови стримуваних та відповідальних бюрократичних інститутів. Візьмімо, наприклад, Німеччину. Попри те що елементи деспотичного контролю були важливими в період абсолютизму після 1648 року і в часи канцлерства Бісмарка, навіть тоді Німеччина мала інституційні інструменти, необхідні для закування Левіятана. З одного боку, більша частина Німеччини, хіба що крім Пруссії, мала глибокі каролінгські корені. Держава і представницькі інститути, успадковані з минулого, ніколи повністю не скасовувалися, навіть у самісінький розпал прусського абсолютизму. До них повернулися в XIX столітті, зокрема під час революцій 1848 року. Це надбання відіграло важливу роль у тому, що соціал-демократи здобули більшість місць у

Рейхстазі перед Першою світовою війною. І хоч владу Рейхстагу обмежували кайзер і прусська еліта, яка домінувала у верхній палаті, воно все-таки створювало основу для інституційної архітектури всередині коридора. Ці історичні елементи були посилені й одержали подальший розвиток у Веймарській республіці. У результаті, навіть після двох десятиліть руху поза коридором, Німеччина залишалася поблизу нього. Порівняймо це з Китаєм, який так довго перебував на орбіті Деспотичного Левіатана, що коридор навіть не майорить у нього на обрії: у країні дуже мало шансів увійти туди найближчим часом.

Ця перспектива також свідчить про те, що навіть за катастрофічних умов виходу Червоної Королеви з-під контролю існує можливість повернення в коридор, якщо баланс між державою і суспільством може бути швидко відновлений.

Утім це не означає, що повернення в коридор відбудеться легко чи автоматично. Якби Німеччина не зазнала повної поразки в Другій світовій війні, а після її закінчення американські та (деякі) європейські сили не долучилися до відбудови демократії в країні, невідомо, як усе склалося б далі (ми навіть підозрюємо, що Німеччина могла б і не стати такою, як вона є нині, — демократичною, миролюбною нацією, де панує повага до свободи). Перехід до демократії в Чилі почасти став реакцією на міжнародні події, які переконали генералів обрати шлях м'якої керованої посадки й не ризикувати нарощуванням тиску. Без цих зовнішніх впливів військова диктатура в Чилі могла б проіснувати значно довше.

Історія італійських комун показує, що повернення в коридор — процес аж ніяк не автоматичний. І, певна річ, перспективи просування в коридор для Венесуели, яка переживає не просто конфлікти з нульовим результатом, а цілковитий колапс інститутів, — вельми невеселі. Тож відновлення Німеччини та Чилі не слід сприймати як історію наперед визначеної демократії або неминучості виникнення Закутого Левіатана. Натомість їх слід розглядати як приклади успішної, часом випадкової, зміни конфігурації балансу сил між державою і суспільством, перш ніж він повністю зникне.

Небезпека на обрії

Населення, що не одержує вигод від економічних змін, відчуває, що еліти беруть над ним гору, і втрачає довіру до інститутів держави. Боротьба між різними сторонами дедалі більше поляризує їх і дає нульовий результат. Інститути неспроможні розв'язувати конфлікти та виступати в них посередниками. Економічна криза ще більше дестабілізує інститути й убиває до них довіру. «Сильна особистість» заявляє, що стоятиме за людей проти еліт і пропонує ослабити інституційну клітку, щоб служити народу краще. Звучить знайомо?

Це проблема, яку зараз переживають багато країн світу. Це і Туреччина, де «сильний» Реджеп Таїп Ердоган виступає проти світської еліти й просить консервативний середній клас та сільських виборців підтримати його, поки він зніматиме інституційні стримування зі своєї влади. Це й Угорщина, де Віктор

Орбан робить те саме, додаючи порцію антиіммігрантської риторики та дій (хоча країна досі стримувана інститутами Європейського Союзу). Це й Філіппіни, де Родріго Дуерте, ще один «сильний лідер», розсилає загони для винищення справжніх і уявних наркоторговців та наркоманів, демонізуючи своїх опонентів. Це й Марін Ле Пен, яка впритул підійшла до перемоги на президентських виборах 2017 року у Франції, майстерно переформатувавши головний конфлікт нації в дусі ХХІ століття й представивши його не як боротьбу між лівими та правими, а як битву глобалістів і патріотів.

Таким може бути й Дональд Трамп.

Але ж у США не може статися нічого такого, правда? У країні з дивовижною конституцією, де ідеально збалансована влада еліт і не-еліт, де створено кілька рівнів стримувань зажерливих політиків. Де політична система — взірць розподілу влади. У суспільстві з давніми традиціями мобілізації та вічною підозрою до автократії. У державі з виплеканими традиціями законності, де як зіницю ока бережуть демократію та особисті свободи. У країні, чия історія знає випадки успішного подолання давніх проблем, таких як наслідки рабовласництва, домінування баронів-грабіжників і поширення дискримінації афроамериканців. Із нацією, яка впевнено рухається в коридорі, набираючи на силі за рахунок ефекту Червоної Королеви.

А втім, згадаймо, що у Веймарській республіці все це також начебто не мало шансів статися.

---

⁴¹ Цит. у перекладі А. Перепаді за виданням: Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. — Харків: Фоліо, 2007. — С. 442. — *Прим. ред.*

ВХОДЖЕННЯ В КОРИДОР

Тягар чорної людини

Прокинувшись уранці 20 червня 1913 року, корінний мешканець Південної Африки дізнався, що став навіть не рабом, а парією на рідній землі.

Так починається книжка Соломона Плаакі «Життя аборигенів Південної Африки». Плаакі був чорношкірим журналістом, письменником, політичним активістом, одним із засновників Південноафриканського конгресу корінних народів (ПАККН) — суспільного руху, який десять років по тому трансформувався в Африканський національний конгрес (АНК). Формування ПАККН було реакцією на утворення в 1910 році Південноафриканського Союзу, що після закінчення низки воєн об'єднав колишні британські колонії, Капську і Наталь, з республіками голландськомовних бурів (африканерів) — Оранжевої Вільної Держави і Трансваалю. У Капській провінції політичні права визначали майно і статки, а не раса. У Бурських республіках права належали тільки білим. Утворення Союзу стало прямим наслідком тріумфу Британської імперії в Другій англо-бурській війні, яка тривала з 1899 по 1902 рік. У роки війни британці критикували суворе поводження африканерів з чорношкірими аборигенами, давши останнім надію на те, що після війни вони одержать більше прав. Отже, із закінченням війни виникло вікно можливостей для інституційних змін. Проте новостворений Південноафриканський Союз привів усе до найбезжальнішого спільного знаменника. Відносно ліберальний режим Капської провінції не було поширено на інші, й він поступово занепав. Зрештою всьому чорношкірому населенню було відмовлено в представництві.

Брак політичної влади призвів до тяжких наслідків. Він відкрив шлях ухваленню Акта про тубільні землі 1913 року, унаслідок якого чорношкірі, або «корінні жителі», за висловом Плаакі, стали «паріями» на власній землі. Плаакі вживає ще один вражаючий вислів «тягар чорної людини», відзначаючи:

«Тягар чорної людини» передбачає сумлінне виконання будь-якої брудної й найнижче оплачуваної роботи в Південній Африці, сплату прямих податків у різні муніципалітети... будівництво й догляд білих кварталів міст, у той час як чорні квартали стоять занедбані... [а також] сплату податків... на утримання державних шкіль, у які дітей корінного населення не приймають.

Проте білі бачили все це не так. Під час дебатів у парламенті Південноафриканського Союзу щодо законів депутат ван дер Верве з Вредефорта, що в Оранжевій Вільній Державі, схвально зауважив, що «серед білих тубільців можна толерувати лише як робітників», тоді як депутат Кейтер із сусіднього

містечка Фіксбурга стверджував, що Вільна Держава «завжди ставилася до кольорових людей з якнайбільшою уважністю і справедливістю» і що Акт про тубільні землі — «просто закон», який повідомляє кольоровим, що «Оранжева Вільна Держава — це країна білих людей і такою залишиться». На цьому місці в протоколі засідання відзначено «схвальні вигуки» — члени парламенту висловили підтримку Кейтеровому тлумаченню справедливості. Аби гарантувати, що Вільна Держава залишатиметься «білою», корінним «не дозволялося купувати й орендувати землю; якщо ж вони бажатимуть залишатися тут, то мусять служити». На підтримку цього закону депутат Гроблер оголосив, що «неможливо далі відкладати розв'язання проблеми тубільців». У примітці до своєї книжки Плаакі зауважує, що «під розв'язанням “проблеми тубільців” фермери “Вільної” Держави розуміли насамперед відновлення рабства».

Плаакі багато подорожував країною і бачив, як цей закон впроваджують у дію, — як чорношкірих власників й орендарів зігнали із землі на 87 % території Південної Африки — тієї частини, що становила «країну білих людей». Типовою в цьому плані є історія чорношкірого фермера Кгобаді, який до того мав річний дохід у 100 фунтів. 30 червня 1913 року він одержав листа з наказом «звільнити зайняту ним землю до заходу сонця того самого дня; у випадку невиконання, його худобу буде конфісковано, а його самого — передано владі за незаконне перебування на чужій землі». Натомість йому запропонували роботу за 30 шилінгів на місяць без виселення. Так білий фермер діставав змогу користуватися послугами «його самого, його дружини та його волів» за малу частку того, що він заробляв раніше. Кгобаді відмовився, і його вигнали з землі: не маючи де подітися, йому довелося блукати вздовж доріг зі своєю сім'єю та до смерті знесиленою худобою або ж згодитись на одну з аналогічних пропозицій чи знайти спосіб дістатись однієї з чорних «домівок» — територій, які білий уряд виділив для африканців.

Чому ж більшість білих прагнула позбавити чорношкірих усього? Їхня земля й худоба була тільки однією з причин. Вони хотіли забезпечити дешеве джерело чорної робочої сили для ферм і копалень, якими володіли білі, за потреби — через примус; і позбавлення можливості заробляти на життя в сільському господарстві стало суттєвим кроком у цьому процесі. Комісія Голловея 1932 року оцінила ситуацію, що склалася на початку століття, так:

У минулому різні галузі господарства відчували велику нестачу робочої сили... Звиклі забезпечувати лише найпростіші потреби свого племінного життя, [чорні тубільці] не мали справжньої мотивації працювати. Європейські уряди, яким була потрібна робоча сила для їхніх господарств, вирішили натиснути на тубільців, щоб змусити їх стати до роботи, і зробили це через запровадження податків.

Скликаний у 1909 році, перед самим заснуванням Південноафриканського Союзу, Спеціальний комітет Капської колонії зі справ тубільців наголосив на цьому намірі в ході обговорення, яке містило такі фрагменти:

А. Г. Б. Стенфорд, головний магістрат Транскею: [Тиск населення і змагання за землю дуже гострі], і в деяких частинах уже дійшли до крайнощів...

В. П. Шрайнер, член Спеціального комітету: Певна річ, природний економічний результат буде такий... що надлишок населення звернеться до ремесел і промислової праці по всій Південній Африці; тобто, якщо можна так сказати, вийде за межі?

Стенфорд: Їм доведеться опанувати інші заняття, крім сільського господарства.

Шрайнер: І заробляти собі на життя чесною працею деінде?

Стенфорд: Це видається мені єдиним рішенням.

Шрайнер: І дуже добрим рішенням, чи не так?

Проте це «дуже добре рішення» могло бути впроваджене тільки за умови повного позбавлення прав більшості населення, аби ніхто не міг проти цього заперечити. Саме такий був наступний крок Південноафриканського Союзу. Після позбавлення людей політичних прав ухвалили різноманітні закони, зокрема Акт про тубільні землі, який форсовано створив дешеву робочу силу для підприємств білих. Серед інших заходів ще була «кольорова планка», яка не допускала чорних південноафриканців до більшості кваліфікованих і професійних занять. Майже всі витрати на освіту також спрямовувались для білих, тоді як, — писав Плаакі, — чорні мусили платити податки. Практично безземельні, застрягли на своїй рідній території, не маючи ані освіти, ані можливостей працювати будь-де, крім сільського господарства й видобутку корисних копалин, чорношкірі робітники, працю яких використовували масово, легко надавалися до примусу і коштували дешево для білих фермерів і власників шахт. Репресії та відкрита дискримінація проти чорних ще більше посилювались, коли до влади прийшла переважно африканерська Національна партія, що з 1948 року інституціоналізувала й розширила режим, знаний як «апартеїд».

Південна Африка перебувала за межами коридора і мала інститути, типові для Деспотичного Левіятана. Як може таке суспільство ввійти в коридор? Для того щоб подібна нація змінила свій курс, потрібен серйозний виклик або екзистенційна криза. Та навіть таких обставин буває недостатньо для переходу в коридор. У цьому розділі ми висвітлимо три основні чинники, які впливають на те, чи зробить нація такий перехід. Це здатність утворювати коаліції, що підтримують такий перехід, розташування наявного балансу сил між суспільством і державою відносно коридора, а також форма самого коридора.

Райдужна коаліція

У 1994 році режим апартеїду в Південній Африці було зруйновано, країна мирно перейшла до демократії та ввійшла в коридор. Цій історичній зміні посприяла масова мобілізація під проводом АНК, чорних південноафриканців, яких не зупинили системні репресії. Основою цього кроку стала коаліція між АНК, чорним середнім класом і білими промисловцями.

Найбільшу користь від політичних та економічних схем, спрямованих на те, щоб тримати оплату праці чорношкірих на низькому рівні, одержувала

сільськогосподарська й гірнича еліта. Білі робітники також мали великі переваги, бо такі інструменти, як «кольорова планка» і жалюгідний стан системи освіти для чорних, означали, що білі можуть отримувати високу платню за кваліфіковану і напівкваліфіковану роботу — у 5,5–11 разів вище за те, що мали чорні, які фактично не могли з ними конкурувати. Проте для промисловців режим апартеїду не був таким вигідним. Якщо від «кольорової планки» отримували зиск білі фермери, власники шахт і робітники, то для промисловців це означало підвищення вартості робочої сили, оскільки вони могли залучати дешевих чорношкірих робітників лише до найпростішої, некваліфікованої праці. Промисловці також менше за фермерів і власників шахт переймалися тим, що їхні активи можуть експропріювати, якщо чорна більшість одержить політичну владу, позаяк перебрати на себе управління й керувати сучасним заводом або фабрикою важче, ніж захопити ферми чи шахти. Між елітами африканерського і британського походження також існували соціальні відмінності. Апартеїд як соціальна філософія став творінням африканерів, тоді як промисловці були здебільшого англофонами, менш схильними до апартеїду. Так у коаліції апартеїду виникла слабка ланка і хороша мета для нової коаліції, що могла скинути чинний режим.

Коаліції рідко формуються самі собою. Їх мають скріпити взаємини, гарантії й довіра. Не була винятком і коаліція, що підтримувала перехід до демократії в Південній Африці. Головним інструментом налагодження взаємин між промисловцями та лідерами АНК (а також чорним середнім класом) стала Програма розширення економічних можливостей корінного африканського населення (ВЕЕ⁴²). Хоча це поняття було сформульоване в урядовій Програмі реконструкції та розвитку 1994 року, по суті, першу хвилю проектів ВЕЕ започаткував приватний сектор. Це передбачало переведення капіталу від «білих» компаній чорним громадянам або їхнім бізнесам. Ще в 1993-му фінансова компанія Sanlam продала 10 % своїх акцій Metropolitan Life — «чорному» консорціуму, очолюваному Нтхато Мотланом, колишнім секретарем Молодіжної ліги АНК, що певний час був лікарем лідера АНК і майбутнього президента Нельсона Мандели та архієпископа Дезмонда Туту. Після 1994 року кількість таких справ ВЕЕ почала швидко зростати, досягнувши 281 у 1998-му. До того часу, за деякими оцінками, не менш ніж 10 % Йоганнесбурзької біржі (JSE) належали «чорним» бізнесам. Проблема полягала лише в тому, що не всі чорношкірі, які хотіли придбати акції, мали на це кошти. Вихід був такий: компанії позичали їм гроші на придбання своїх же акцій з величезними знижками — зазвичай на 15–40 % дешевше за ринкову вартість.

У 1997 році уряд АНК призначив комісію з ВЕЕ на чолі з Сірілом Рамафозою (який пізніше став четвертим президентом ПАР після апартеїду). Починаючи зі звіту комісії з ВЕЕ від 2001 року, уряд ужив заходів з інституціоналізації переведення активів і значно розширив сферу діяльності ВЕЕ, включивши до неї «елементи розвитку людських ресурсів, рівноправ'я в питаннях працевлаштування, підтримку підприємств, пріоритетність закупівель, інвестиції, питання прав

власності та контролю за підприємствами й економічними активами». Комісія також визначила низку цілей, яких південноафриканська економіка мала досягти впродовж десяти років. Серед найважливіших із них було передання не менш ніж 30 % родючих земель чорношкірим і колективна організація із забезпеченням підвищення участі чорних в економіці на 25 %, а також досягнення 25 % у володінні акціями на JSE чорношкірими. Крім цього, комісія визначила цільовий показник у 40 % чорних серед членів правління та виконавчих директорів компаній, що належали до переліку JSE, 50 % урядових закупівель, призначених «чорним» компаніям, 30 % закупівель у приватному секторі, спрямованих «чорним» компаніям, і 40 % чорношкірих на керівних посадах у приватному секторі. Згідно з рекомендаціями, 50 % позик державні фінансові інститути також мали видавати «чорним» компаніям, їх мали залучати в 30 % контрактів і концесій з урядом і скеровувати 40 % економічних стимулів уряду для приватного сектору.

Після звіту комісії ВЕЕ також з'явилася низка промислових хартій, що передували новому законодавству. Перша з них — гірнична хартія, видана на початку 2002 року, — викликала неабияку веремію. Коли в пресу просочився проект цієї хартії, що мала передати 51 % промисловості у володіння чорношкірих, ціни на акції на JSE різко впали. У наступні півроку стався відтік капіталу в 1,5 мільярда рендів (близько 250 мільйонів доларів). Подальші переговори призвели до підписання хартії, згідно з якою компанії в цьому секторі мали стати «чорними» на 15 % через п'ять років і на 26 % через десять. Гірнична галузь також погодилася виділити 100 мільярдів рендів на фінансування цього переходу. Кульмінацією діяльності ВЕЕ став Акт про розширення економічних прав чорношкірих, який набув чинності за президентства Мбекі у 2004 році. Акт дав міністрові торгівлі та промисловості змогу видавати кодекси рекомендованих ВЕЕ норм і забезпечувати їх дотримання. По суті, якщо компанія захотіла б узяти участь у тендері на урядовий контракт чи поновити ліцензію, то мусила б довести, що відповідає вимогам ВЕЕ. Це дає урядові потужні важелі впливу в деяких галузях, зокрема у гірничій.

Південноафриканський соціолог Моелетсі Мбекі, брат президента Табо Мбекі, описував ВЕЕ як «нечестивий союз»:

Південноафриканську політичну еліту заохочує виконувати ВЕЕ той найбагатший прошарок, який прагне одержати політичні переваги від держави, щоб: 1) вивести назовні свої активи, перенісши первинний лістинг своїх корпорацій з Йоганнесбурзької біржі на Лондонську, 2) одержати перший шмат урядових контрактів і 3) купити місце за столом, де ухвалюють найвищі рішення щодо економічної політики.

Нечестивий чи ні, цей союз забезпечив ПАР упевнене входження в коридор. Він не тільки налагодив тісні зв'язки між промисловцями та тими сегментами суспільства, які раніше були усунені від політичної влади, а й створив для бізнесу гарантії того, що лідери АНК і чорний середній клас, які тепер були задіяні в економіці, будуть менш зацікавлені в експропріації активів і багатств, що належать білим. Перехідна конституція, ухвалена в 1993 році, заспокоїла білих

південноафриканців, закріпивши білль про права та інші стримування й противаги, які ускладнили АНК пригноблення білої меншості. Також важливою була створена 1995 року Комісія істини та примирення, яка надала широку амністію винним у злочинах, зокрема порушеннях прав людини, у відповідь на щиросердне зізнання і надання доказів того, що ці дії були політично вмотивовані. Це стало сигналом того, що чорна більшість, яка здобула владу під проводом АНК, не шукатиме помсти білому населенню.

Проте взаємин та гарантій недостатньо, якщо між партнерами в коаліції немає довіри, і в цьому символічні жести компромісу набувають великого значення. Ось тут вирішальну роль відіграло натхненне лідерство Нельсона Мандели. Один випадок, що став уособленням зусиль Мандели, мав місце 24 червня 1995 року, у день першого Чемпіонату світу з регбі в ПАР. Національній збірній, «Спрінгбокс», уперше після закінчення міжнародного бойкоту проти режиму апартеїду дозволили виступити й зіграти з фаворитами чемпіонату, новозеландською командою «Олл Блекс». Команда «Спрінгбокс» у свідомості багатьох була тісно пов'язана з апартеїдом, а на їхніх футболках — зображено африканерський символ, ненависний чорному населенню. Як же президент нової, постапартеїдної, ПАР виконав у той день свої обов'язки голови держави? Як виявилось, блискуче. Нельсон Мандела, на додачу до своїх річних зусиль із подолання озлобленості й недовіри чорної більшості до білої меншості, з'явився у футболці «Спрінгбокс» із номером 6 капітана команди Франсуа Пінаара. 63 тисячі глядачів, близько 62 тисяч з яких були білими, здебільшого африканерами, були приголомшені. «Спрінгбокс», вочевидь, підбадьорені великодушним жестом Мандели, попри малі шанси, перемогли «Олл Блекс», забивши гол у додатковий час. Пінаар, коли його запитали, як він почуввається, маючи сильну підтримку 63 тисяч людей, відповів: «Сьогодні нас підтримали не 63 тисячі південноафриканців. А всі 42 мільйони». Вручаючи Пінаарові кубок (див. фото на вклейці), Мандела сказав йому:

Дякую вам за все, що ви зробили для нашої країни.

Пінаар, не змигнувши оком, відповів:

Пане президенте, це — ніщо порівняно з тим, що зробили для країни ви.

Двері в коридор

Ми щойно побачили, яку роль у входженні ПАР у коридор відіграла коаліція, підтримана АНК. Другим надважливим чинником входження було розташування країни стосовно коридора.

Єдиний спосіб досягти довготривалої свободи — ввійти в коридор і створити баланс, необхідний для побудови Закутого Левіятана. Справжня свобода не може процвітати ані без держави, ані під ярмом Деспотичного Левіятана. Проте універсального способу збудувати Закутого Левіятана не існує, як немає і єдиних дверей, що вели б у коридор. Перспективи кожної країни формує її унікальна історія, типи коаліцій і компромісів, які в ній можливі, а також точний баланс сил

між державою і суспільством. Наприклад, для націй із Відсутнім, Деспотичним і Паперовим Левіятаном реальні шляхи в коридор дуже різні. Цю думку ілюструє рисунок 6.

Нації з Деспотичним Левіятаном найлегше опиняються в коридорі, зміцнивши своє суспільство й ослабивши владу держави (або розвинувши нові способи стримування і врівноваження державної влади), що показує на рисунку стрілка «Шлях 1». Така ситуація спостерігалася й у ПАР, де домінувала впливова світлошкіра економічна еліта і були наявні найефективніші державні інститути на всьому континенті. Отже, метою ПАР була мобілізація суспільства і його здатності виборювати владу, чого й домоглися АНК і рух чорношкірих робітників.

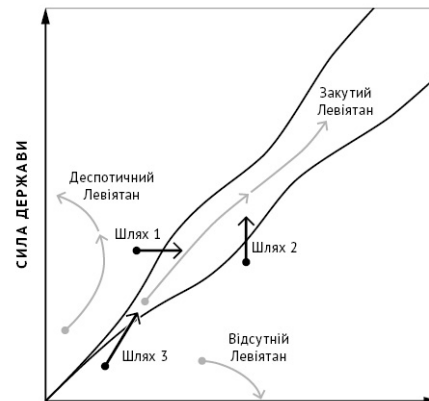

Рисунок 6. Двері в коридор.

Але з такою проблемою не стикаються суспільства, які починають з Відсутнім Левіятаном; подальше зміцнення суспільства й ослаблення держави дасть зворотний ефект. Натомість «Шлях 2» на схемі показує можливий у цьому випадку спосіб входження в коридор — через посилення влади держави.

Насамкінець країни й народи, що перебувають у лівому нижньому кутку, — а це багато Паперових Левітанів і такі, як тів, де держава має обмаль можливостей і позбавлена інституціональних способів реалізації влади суспільством, — постають перед ще важчим завданням. Вони не можуть увійти в коридор, збільшивши владу суспільства або держави, оскільки поблизу від них немає коридора. Щоб здійснити входження, їм слід нарощувати ресурси і держави, і суспільства водночас: це показує «Шлях 3». Один зі способів зробити це, як ми покажемо нижче, — скористатися ефектом мобілізації, який описано в розділі 11: дати суспільству зміцніти у відповідь на зростання ресурсів держави, і навпаки.

У наступному підрозділі ми розкажемо, як відбувається рух цими шляхами, якого типу коаліції та компроміси потрібні для руху в напрямку коридора, і як двері в коридор зачиняються, якщо таких коаліцій не виникає.

Будівництво залізної клітки

Південноафриканська Республіка — це приклад Шляху 1, де головний конфлікт точився між суспільством, представленим чорною більшістю, і білими елітами, що контролювали державні інститути. Склад еліт і природа їхньої влади можуть бути

дуже відмінні в інших Деспотичних Левітанів, що має серйозні наслідки для типів коаліції, необхідних для руху Шляхом 1. На початку ХХ століття в Японії, як і в багатьох інших суспільствах, найсильнішими елементами були високопоставлені чиновники та військові командири, хоча великий бізнес їм також симпатизував. Японія зробила крок у бік вищого деспотизму, збудувавши на початку ХХ століття свою власну версію «залізної клітки», спираючись на зростання впливу військової верхівки, що рішуче дотримувалася політики, у якій домінували еліти. Контроль військових разом з імператором і наближеним до нього бюрократичним апаратом над політикою, що ґрунтувалася на принципі «кокутай» — «японської національної сутності», звів ці групи на щабель, вищий за все суспільство. Їхнє домінування стало потужнішим у роки війни, після того як Японія вдерлася в Маньчжурію. Проте все мусило змінитися, коли Японія зазнала остаточної поразки в Другій світовій війні після того, як Сполучені Штати скинули атомні бомби на Хіросіму й Нагасакі в 1945 році. Чи знайшла б Японія двері в коридор, якби військово-бюрократичний комплекс не відмовився від домінування?

Щодо цього було багато невпевненості, коли головнокомандувач сил союзників генерал Дуглас Макартур висадився 30 серпня 1945 року на повітряно-морській базі Ацугі. Макартур був сповнений оптимізму щодо своєї спроможності перетворити Японію на проамериканську демократію. На момент прибуття в Макартура і його радників уже склалося бачення того, як слід реформувати інститути й політику Японії. У 1944-му військовий секретар і права рука Макартура бригадний генерал Боннер Феллерс підготував документ під назвою «Відповідь Японії», яким передбачалося, що

тільки абсолютна воєнна катастрофа і подальший хаос змусить японський народ втратити ілюзії та фанатичну віру в себе як у вищу расу, якій судилося володарювати в усій Азії...

Маси усвідомлять, що бандити-мілітаристи зрадили їхнього священного Імператора. Вони підвели Сина Небес, Божественного Правителя Імперії до згубної прірви. Ті, хто зраджує Імператора, не можуть існувати в Японії. Коли прийде мить цього усвідомлення, консервативні толерантні елементи Японії, що довгий час були загнані в підпілля, можливо, опанують себе.

Незалежна японська армія, що відповідає лише перед Імператором, — перманентна загроза миру.

Отже, існувала потреба не тільки завдати Японії цілковитої поразки, а й тотально її демілітаризувати. Саме це завдання й почали реалізовувати США. Макартур особисто скликав команду американців для написання конституції Японії. Її 9-та стаття розпускала японське військо, проголошуючи:

Війна як суверенне право нації та загроза застосування збройних сил віднині повністю скасовані як засіб ведення диспутів з іншими націями.

Утримання наземних, морських і повітряних збройних сил ніколи не буде дозволене. Право ведення війни державою не буде визнано.

Наступною ціллю була ідеологія «кокутай», яку розглядали як джерело японської міжнародної агресії. Проте Макартур і Феллерс вирішили, що японці не здатні правити самі собою й потребуватимуть монарха. Тому вони утрималися від звинувачень імператора Хірохіто у воєнних злочинах. А також не стали робити спроб скинути його з трону; натомість лише наполягли, щоб імператор зрікся статусу божественності. Він погодився. Його новорічне звернення до нації 1 січня 1946 року містило такий фрагмент:

Зв'язки між мною і моїм народом завжди формувалися на основі взаємної довіри і приязні. Вони не залежать від самих лише легенд і міфів. Як і не ґрунтуються на хибному понятті про те, що імператор — божество, а японці — верховна нація, якій судилося правити світом.

Знову ж таки, спираючись на переконання, сформульовані у Феллеровій «Відповіді Японії», про те, що японці потребують сильного лідера, Сполучені Штати мали намір працювати з високопоставленими військовими й чиновниками, навіть із тими, що відігравали ключові ролі у воєнному кабінеті.

Показовою в цьому плані може бути кар'єра Нобусуке Кісі, який більше за решту доклався до розбудови повоєнної політичної системи Японії. У міжвоєнний період Кісі проявив себе як блискучий урядовець з непохитними політичними переконаннями: він вихваляв систему управління економікою «згори вниз» і вважав, що найкращий шлях для Японії — наслідування політики й економіки нацистської Німеччини. Пізніше він уклав ще міцніший союз із високопоставленими військовими, закликаючи до «тотальної війни» задля збільшення домінування Японії у своєму регіоні. Сходження Кісі на вершину збіглося із вторгненням Японії в Маньчжурію та встановленням там маріонеткового режиму Маньчжоу-Го. Маньчжоу-Го прагнув нещадно експлуатувати ресурси Маньчжурії й розпочати мілітаристську індустріалізацію, творцем якої виступив Кісі. Останній був залучений до експропріації приватних акціонерів найбільшої на той час корпорації Азії — Південно-Маньчжурської залізниці — й передання їхніх акцій військовим, що окупували цю територію. У 1935 році його призначили заступником міністра Маньчжоу-Го з промислового розвитку, й він організував державну економіку, яка майже повністю покладалася на систему примусу й експлуатації китайського населення.

У 40-ві роки його зірка зійшла ще вище, коли він отримав призначення міністром в уряді Японії та зблизився з генералом, а пізніше — прем'єр-міністром Хідекі Тодзьо. Кісі підтримав війну проти Британії та США і був одним з будівничих програми рабської праці корейців та китайців на заводах і в шахтах Японії впродовж війни. Після поразки Японії його заарештували як «воєнного злочинця класу А» і три роки тримали у в'язниці, проте, на відміну від Тодзьо й інших лідерів японського мілітаризму, він не постав перед трибуналом (натомість Тодзьо й кількох інших було засуджено й повішено).

Кісі отримав амністію на Різдво 1948 року й одразу ж знову поринув у політику. Він неодноразово шкодив правими ідеями повоєнному прем'єр-міністрові Японії

Сігеру Йосіду, який сам був аж ніяк не лібералом. Щоб узяти гору над Йосідою, він заснував у 1955 році Ліберально-демократичну партію, яка відтоді незмінно переважає в японській політиці. Сам Кісі впродовж 1957-1960 років побував прем'єр-міністром двічі. Багато з обраних ним протеже, як-от Хаято Ікеда, відіграли провідні ролі в політиці й економіці Японії, зокрема в промисловій політиці, яку провадило Міністерство міжнародної торгівлі та промисловості. Ікеда, наприклад, став ключовою фігурою в японській повоєнній індустріалізації та був призначений прем'єр-міністром після Кісі. Вплив Кісі на японську політику відчувається не тільки в безперестанному домінуванні Ліберально-демократичної партії. Його внук Сіндзо Абе — чинний прем'єр-міністр Японії.

Кісі, якого часом називали «улюбленим воєнним злочинцем Америки», став символом стратегії Макартура і Феллера для впливу на шлях розвитку японських інститутів: співпраці зі старою бюрократичною елітою. План виявився дієвим. Виникла коаліція, що складалася з більш ліберально налаштованих частин японського суспільства та багатьох очільників старої деспотичної держави, які примирилися з розширенням ролі суспільства й демократичною політикою (а також з обмеженням ролі військово-бюрократичного комплексу). Уряди-годи ця коаліція підривала владу профспілок і лівих партій, проте їй вдалося ввести Японію в коридор і втримувати її там упродовж сімдесяти років.

У досвіді Японії ми бачимо ще один шлях до коаліції, цього разу збудованої в тій самій залізній клітці, яка підтримувала попередній деспотичний режим, що, проте, дозволило підвищити суспільну мобілізацію в політиці й зробило перехід у коридор можливим. Хоча в багатьох випадках це неоднозначно з погляду моралі, цей процес допомагає створити баланс і зробити перехід достатньо поступовим, щоб не дати йому вирватися з-під контролю. Але, певна річ, не так уже й легко забезпечити (чи сталося б це в Японії, якби не її поразка у війні?) або гарантувати, що в цих умовах виникне Закутий Левіятан. Про це ми поговоримо далі.

Чорний турок, білий турок

У перші роки ХХІ століття у Туреччині з'явилося її власне вікно можливостей для входу в коридор. Вона також починала з Деспотичним Левіятаном, у якому домінували військові та бюрократія. Країна одержала зиск як від потужного відновлення економіки після фінансової кризи 2000-2001 років унаслідок низки серйозних економічних реформ, так і від стимулювання політичних реформ, яке дала перспектива вступу в Європейський Союз. Певний час здавалося, що Туреччина може ввійти в коридор. Проте коаліція і компроміси, необхідні для цього переходу, не матеріалізувалися.

Турецька Республіка, хоч і була заснована в процесі відкидання багатьох інститутів Османської імперії, має чимало ознак тяглості з цим режимом. Корені Республіки сягають реформаторських спроб, які починалися в ХІХ столітті, спершу спричинивши фінансові й політичні реформи, які було закріплено в Едикті

трояндового саду від 1839 року, а пізніше підхоплено «молодотурками» й потужною організацією (переважно) молодших офіцерів — Товариством єдності й поступу (ТЄП). Ці реформістські рухи, особливо ТЄП, не мали на меті фундаментально змінювати напрямок руху османського Деспотичного Левіятана. Вони прагнули розширити можливості держави, щоб зупинити занепад. Спричинені цим реформи та мобілізація були явно спрямовані згори вниз. Наприклад, коли в 1908 році офіцери ТЄП увірвалися у владу, очоливши парламент і поділивши повноваження з османським монархом султаном Абдул-Гамідом II, вони поєднали модернізацію з нещадними репресіями проти незгодних, профспілок і новітнього громадянського суспільства, що почало зароджуватись після 1839 року. Шість років по тому ТЄП ініціював вступ Османської імперії в Першу світову війну через таємну угоду з Німеччиною, яку уклали лідери двох імперій у день, коли Росія оголосила війну Німеччині.

Турецька Республіка, заснована в 1923 році, після перемоги сил, очолюваних Мустафою Кемалем, якого пізніше прозвали «Ататюрком», або «батьком турків», багато в чому грала за сценарієм ТЄП (а її лідери, зокрема й Ататюрк, були колишніми членами Товариства). Ця стежка була відкрита для подальших реформ і державотворення, але завжди деспотичного штибу — під проводом військових і бюрократії (власники бізнесу та інші громадяни долучалися до коаліції тільки як периферійні елементи). Осередком влади тепер стала Ататюркова Республіканська народна партія, відома своєю турецькою аббревіатурою СНР. СНР модернізувала економіку й суспільство, але водночас створила нестримувану владу й економічні розкоші для лідерів та їхніх союзників. Попри те що деякі з впроваджених ними реформ, такі як звільнення жінок і залучення їх у суспільне життя, модернізація державного апарату і заохочення індустріалізації, були вельми важливими кроками в розбудові можливостей держави і невеличкої лібералізації багатьох сегментів суспільства, які доти її не знали, ніхто не мав на меті вводити Туреччину в коридор. Чимало реформ, зокрема латинську абетку, західний стиль одягу і реструктуризацію релігійних інститутів, упроваджували силоміць, без консультацій із суспільством, а тих, хто їм опирався, наприклад продовжував носити феску замість капелюха західного фасону, переслідували, часом навіть страчували.

І хоча в наступні кілька десятиліть монополію СНР на владу, первісно інституціоналізовану Ататюрком в однопартійній системі, було зруйновано, військові та чиновники залишилися непропорційно сильними. Коли військові відчували, що їхня хватка слабшає чи суспільство мобілізується, то втручалися в ситуацію, здійснюючи державні перевороти — як-от у 1960, 1971, 1980 і 1997 роках. Військовий і цивільний уряд, які часто бували світськими, усе ж таки воліли використовувати релігію для суспільного контролю, тому періодично то формували коаліції з релігійними групами, то виходили з них. Після чергового воєнного перевороту 1980 року хунта і подальші правоцентристські уряди посилили роль релігії в повсякденному житті та школах, щоб створити противагу лівим силам.

Підбадьорені цими соціальними змінами, більш консервативні, релігійніші й бідніші представники населення з провінційних містечок і не вельми заможних районів великих міст, таких як Стамбул, відчували себе позбавленими можливостей і стали вимагати більшого визнання з боку військових і бюрократичних еліт, які здавалися їм вестернізованими й такими, що не представляють їхніх інтересів. Ця ситуація сформувала підґрунтя для створення Партії справедливості й розвитку, відомої під турецькою аббревіатурою АКР, лідером якої став Реджеп Таїп Ердоган. АКР була однією з багатьох консервативних релігійних партій, що здобула популярність. До влади вона прийшла після виборів 2002 року, одержавши чимало (проте аж ніяк не більшість) голосів. На момент перемоги партії на виборах Ердоган був усунений від участі в політиці, оскільки як мер Стамбула публічно продекламував релігійну поезію. Ердоган уловив і якоюсь мірою використав настрої в лавах партії, оголосивши на мітингу:

У цій країні існує сегрегація чорних і білих турків. Ваш брат Таїп належить до чорних турків.

«Білими турками» він називав турецьку еліту, представлену військовими й бюрократичними кадрами, а також вестернізованих бізнесменів, що були з ними в злуці й виступали проти суспільства. Хоча дещо перебільшений і вельми своєкорисливий, цей вислів влучно передав змагання між бюрократично--військовою елітою і значною частиною населення. Отже, піднесення АКР могло створити можливості для відходу влади від військових і чиновників, як це сталося в Японії після Другої світової війни, до менш репрезентованих, бідніших сегментів населення. У перші роки ХХІ століття перехід у коридор здавався можливим, позаяк громадянське суспільство процвітало, а турецька демократія поглибилася в результаті низки політичних й економічних реформ.

Саме тоді все перевернулося. Кілька речей, які потрібно зробити правильно для входження в коридор, пішли шкереберть. У Японії наставництво США і відкидання старого мілітаристського режиму полегшили для членів владних політичних еліт добровільне приєднання до нової коаліції та підтримали перехід у коридор. У Туреччині було не так. Хоча деякі представники ліберальної та лівої інтелігенції спершу підтримали АКР та її реформи, військовий і чиновницький істеблішмент був налаштований вороже, тож у квітні 2007 року військові стали погрожувати переворотом проти АКР, розмістивши на своєму сайті меморандум, а впливовий Конституційний Суд ухвалив рішення про заборону партії (приводом для цього було те, що дружина кандидата в президенти від АКР носила на голові хустку!). Це було дуже схоже на те, що сталося з попередньою релігійною партією, що перебувала при владі в 1997 році і яку змусили військовим меморандумом скласти повноваження, а потім розпустили ухвалою Конституційного Суду. І хоча АКР вдалося втриматися на плаву, ця подія стала вододілом у дедалі більш поляризованих відносинах з нульовим результатом між партією і військово--чиновницьким істеблішментом.

Іншим важливим чинником стали власні прагнення АКР. У Японії суспільство в перші повоєнні роки було погано організоване й не спроможне на мобілізацію. Головна загроза, якої боялися ділова спільнота і консервативні еліти, надходила з лівої частини політичного спектра, проте її легко контролювали консолідовані праві сили під егідою Ліберально-демократичної партії. У Туреччині АКР уже була доволі сильною, щоб перемогти на виборах 2002 року, і далі продовжувала зміцнюватися. Колапс двох правоцентристських партій, що стався в умовах кризи керівництва й ендемічної корупції 90-х років, раптом вивів АКР у лідери голосувань, давши їй значно більше політичної влади, ніж могли мріяти її засновники. Таким чином, у Туреччині ситуація склалася не на користь балансу сил.

Наставницька роль, яку генерал Макартур й американські сили відіграли в Японії, частково була заміщена процесом зближення з ЄС, який мотивував проведення реформ для покращення ситуації з правами людини й громадянина, зокрема правами курдів, а також конституційних реформ, які мали стримати свавільну владу військових у цивільних справах. Спочатку лідери АКР сприйняли стимули з боку ЄС дуже схвально, адже вони обмежували участь військових у політиці та, ймовірно, стали однією з причин, чому військовим меморандумом 2007 року не вдалося скинути уряд. Але процес входження в ЄС невдовзі забуксував і згодом повністю спинився, що зняло міцну прив'язку АКР до процесу інституційних реформ.

Туреччина перейшла від однієї фази деспотичного контролю до іншої. Після 2007 року позиція АКР стала жорсткішою — партія почала перебирати на себе повний контроль над різними важелями влади в країні. Найважливішим у цьому процесі був альянс між керівництвом АКР і підпільною організацією ісламського духовника Фетхуллаха Гюлена, джерела якої сягали турецьких таємних служб, бюрократії, судової та освітньої системи. Спочатку АКР, що з підозрою ставилася до чиновників, які мали секуляристські погляди, хотіла призначати на посади людей з більш консервативними пріоритетами та переконаннями, проте не мала доступу до кадрів із необхідним досвідом. Тому партія звернулася до руху Гюлена, до якого, завдяки наявності осередків у багатьох старших школах й університетах, належало чимало кваліфікованих членів. Коли перед організацією Гюлена відкрилися нові можливості, його прихована експансія в державних інститутах розширилася. Після 2007 року АКР і гюленісти розпочали систематичну чистку тих, кого вважали ворогами партії, влаштовуючи показові суди на підставі сфабрикованих свідчень. У цей час уряд почав здійснювати рейди на розмаїті ЗМІ, що критикували владу, й незалежні суспільні організації, які останніми роками почали процвітати завдяки розширенню свобод.

У 2011 році Туреччина очолила список країн, у яких заарештовують журналістів. У травні 2013-го вибухнули протести в парку Гезі, поблизу стамбульської площі Таксім — спершу як реакція на плани зведення торгового центру в одній із небагатьох наявних у великому місті зелених зон. Згодом протестувальники зосередилися на питаннях свободи віросповідання, самовираження і преси,

занепаді секуляризму в турецькому суспільстві й корупції. Протести швидко перекинулися на всі найбільші міста. Відповіддю уряду була фізична розправа з протестувальниками. Мирний процес, який ініціювала АКР разом з курдськими повстанцями на південному сході країни, було зупинено, а свободи ще більше обмежено. Тим часом Ердоган і Гюлен, колишні союзники, які єдиним фронтом виступали проти секуляристів і ліваків, почали боротися один проти одного (ймовірно, за владу). Кульмінацією процесу стала невдала спроба державного перевороту в липні 2016 року, керували якою, судячи з усього, офіцери, що таємно підтримали Гюлена. Після того як путч зазнав фіаско, Ердоган і його союзники оголосили воєнний стан і почали вичищати гюленістів з таємної служби, судів і державного апарату. Понад 130 тисяч осіб було звільнено з державного сектору і більше 50 тисяч заарештовано — у багатьох випадках на підставі лише непрямих доказів. Іноді як гюленістів заарештовували тих, хто виступав за права курдів, критикував уряд чи належав до лівих сил, зокрема впродовж усієї кар'єри викривав махінації руху Гюлена. Обмеження для медіа і свободи слова стали ще жорсткіші. Далі Ердоган узявся до запровадження президентської форми правління з кількома нечисленними механізмами стримування. Шляхом референдуму в 2017 році це довелося протягнути в законодавство в межах воєнного стану, тимчасом жоден з основних ЗМІ не мав змоги провести кампанію проти зміни конституції. Туреччина й сьогодні очолює список країн, які тримають за ґратами найбільше журналістів, але тепер до них додалися кілька обраних політиків, зокрема й співголови прокурдської фракції в парламенті.

Країна змарнувала свій шанс увійти в коридор.

* * *

Втрата шансу Туреччиною показує нам, чого слід чекати від Китаю — ще одного відомого прикладу деспотичної держави, контрольованої бюрократичною елітою в образі Комуністичної партії. Розповідаючи про Японію, ми підкреслювали важливість формування коаліції, що охоплює елементи бюрократичної еліти, які забезпечують входження у коридор. У випадку Китаю сильний дисбаланс між державою і суспільством — не єдиний фактор, що ускладнює такий перехід; відсутність серед китайських комуністів будь-яких груп, які воліли б скласти коаліцію, щоб позбутися Деспотичного Левіятана, ще більше знижує його шанси. Насправді єдність Комуністичної партії робить малоімовірним, що ті, хто приєднався до такої коаліції, залишатися при владі, як це сталося з Чжао Цзяном, генеральним секретарем Комуністичної партії Китаю, який у 1989 році підтримав протести на площі Тяньаньмень. Його швидко позбавили влади, посадили під домашній арешт, під яким він залишався до кінця свого життя, усі його кар'єрні досягнення анулювали. Під ярмом Деспотичного Левіятана дуже складно сформувати коаліції, спрямовані на входження в коридор.

В умовах Паперового і Відсутнього Левіятанів ситуація складається зовсім інакше. Держава в цих випадках слабка і не здатна повністю зупинити формування нових організацій і розвиток можливостей суспільства, хоч вона і докладає зусиль,

щоб, попри все, уникнути ефекту мобілізації. Водночас мобілізаційний ефект звільнює простір для набуття такими Левіятанами можливостей, навіть якщо суспільство стає сильнішим і рішучішим. Отже, шлях у коридор закрито не повністю.

Ба більше, суспільство і різні громадські організації, зокрема й місцева влада, іноді здатні створити державні можливості і водночас суспільну мобілізацію на локальному рівні. Це потенційно може змінити громадян, тому що чимало громадських служб і правоохоронних функцій за Відсутнього та Паперового Левіятанів залежать від того, що робиться на локальному рівні (адже національний уряд майже нічого не забезпечує). Активність місцевого населення також може бути менш небезпечною для національних політичних еліт і створювати вікно можливостей для імпровізованого балансу між державою і суспільством. Крім того, може з'явитися простір для місцевих експериментів, що означатиме можливість спробувати різні підходи до розширення потенціалу держави і поліпшення якості громадських служб. Але ще важливіше за цей тип експериментів, на якому часто наголошують у публічних дискусіях, політичне випробування, що передбачає спроби створення нових коаліцій на підтримку розширення можливостей держави й водночас залучення суспільства на місцевому рівні. Успішні локальні політичні експерименти можуть навіть запропонувати схеми для подальших змін на національному рівні. Далі ми проілюструємо цю динаміку двома вдалими прикладами з місцевого державотворення, один з яких приблизно відповідає Шляху 2, а другий — Шляху 3 на рисунку 6.

Віагрова весна

Із розділу 1 нам відомо, що Роберт Каплан аргументував свої похмурі прогнози настання анархії у світі цілковитим колапсом закону та правопорядку в нігерійському Лагосі. Подорож Воле Шоїнки в 1994 році, здається, підтвердила найбільші страхи Каплана. Та всього лише через двадцять років Лагос змінився до невпізнаності. Він рушив Шляхом 2 у напрямку коридора, хоча йому ще доведеться йти до нього доволі довго. Як це сталося?

Дев'яності роки ХХ століття виявилися скрутним періодом для африканських аристократів. Після закінчення холодної війни їм, щоб утриматися при владі, доводилося перетворюватися на демократів (чи принаймні фальшивих демократів), проводити вибори, носити діловий костюм і не піддавати своїх опонентів аж таким очевидним репресіям. Нігерійський військовий диктатор генерал Сані Абача, про якого ми вперше почули в розділі 1, помер 7 червня 1998 року, ймовірно, від великої дози віагри, яку він прийняв в очікуванні побачення з двома індійськими повіями. Невдовзі його дружина спробувала втекти з країни. Її затримали в міжнародному аеропорту Кано, де вона «трохи» перевищила максимум дозволеного багажу: здала на реєстрацію тридцять вісім валіз, які виявилися вцент набитими готівкою. Нігерійська військова влада відчула, що її час минув. У 1999-му вона

відмовилась від правління, і в країні було вперше демократично обрано президента Олусеґуна Обасанджо. То була «Віагрова весна».

У Лагосі також відбулися вибори, і губернатором штату обрали Бола Ахмед Тінубу. Прийшовши до влади, він зробив дещо неочікуване: замість того, щоб призначити на важливі посади своїх союзників, від запросив для цього кваліфікованих фахівців. Генеральним прокурором став поважний професор-юрист, а голова «Сітібанку» одержав посаду комісонера з економічного планування й бюджету. Лагос зіткнувся з безліччю проблем, серед яких були не лише гори сміття. По-перше, місто жило в злиднях, і ту невелику частку національних доходів, що надходили від нафти, сумнівно розподіляв федеральний уряд. Тінубу одержав у спадок від попередньої влади 1400 працівників податкової адміністрації, з яких лише тринадцять були професійними бухгалтерами й шестеро — дипломованими податківцями. Решта була просто політичними призначенцями. Дарма що нігерійці надають перевагу маніоку та ямсу перед ньокі, процес набору державних службовців дуже нагадував систему «ньокі», знайому нам з аргентинського бюрократичного апарату. У 1976 році, в період правління військового уряду, в Нігерії мало бути створено новий проект конституції. Проектний комітет багато намучився з визначенням «влади» і зрештою записав, що влада — це

можливість набувати багатство і престиж, перебувати в становищі, яке дає змогу роздавати вигоди у формі робочих місць, контрактів, грошових дарунків тощо родичам і політичним союзникам.

Інакше кажучи, навіть проектний комітет із написання нігерійської конституції визнав, що влада — це можливість ліпити «ньокі»!

Тінубу мав іншу думку про те, що слід робити в Лагосі. Він хотів розв'язати проблему сміття й інші неприємності в місті, але потрапив у класичне зачароване коло. Тінубу не міг нічого почати, не маючи податкових надходжень, але природа держави, яку він успадкував, унеможлиблювала стягнення податків. Він вирішив запровадити електронну сплату податків. Люди мушили робити це в електронній формі, а не готівкою податківцям. На його думку, це мало зменшити обсяги корупції. Тож він доручив розробити систему сплати податків одній приватній компанії. В обмін на створення бази даних потенційних платників і збирання податків компанія могла залишати частку надходжень собі. Таку аутсорсингову стратегію застосовували і в інших галузях. У 2001 році держава найняла приватних аудиторів для перевірки компаній в обмін на комісію за зобов'язаннями. Громадян усіляко заохочували сплачувати податки (як показано на банері, зображеному на вклейці).

Результатом стало збільшення дуже потрібних податкових надходжень. Маючи такі козирі, Тінубу і голова його штабу Бабатунде Раджі Фашола, який став наступним губернатором, почали перебудовувати бюрократичний апарат. У 2003 році вони створили напівавтономне агентство — Службу внутрішніх доходів штату Лагос, — куди набрали на службу компетентних і добре підготовлених фахівців. Податкові надходження штату, здебільшого від персональних податків на дохід,

стрімко зросли — із приблизно 190 мільйонів доларів у 1999 році, одержаних від 500 тисяч платників податків, до 1,2 мільярда від 4 мільйонів платників у 2011-му.

Розширення бази фінансових ресурсів уможливило фінансування багатьох речей, однією з яких була спроба зареєструвати всіх мешканців в Агентстві реєстрації резидентів штату Лагос. Іншою був наступ на проблему сміття через залучення тисяч нових сміттярів. Число сміттевозів зросло від 63 у 2005 році до 763 у 2009-му, а згодом до 1000 — у 2012-му. Лагос став чистим містом. А ще — значно безпечнішим, коли за правління Фашоли були масово нейтралізовані «місцеві хлопці», що тероризували й грабували містян. У кожному аспекті суспільства покращилося регулювання. Мототаксі, причину майже половини всіх дорожніх аварій, заборонили в більшості районів міста й штату. У 1999 році сталося 529 дорожньо-транспортних пригод зі смертельними наслідками і 1543 — із тяжкими травмами. У 2012-му, попри суттєве зростання кількості одиниць транспорту в місті, ці показники впали до 116 і 240 випадків відповідно. Нова інфраструктура виникала повсюди, зокрема це стосується і міської залізниці, що перевозила пасажирів із житлових районів. У 1999-му на вулицях не встановили жодного нового ліхтаря. Мабуть, у цьому не було сенсу, бо для них бракувало електрики. До 2012-го електрика в місті вже була і вулиці освітлювало вже 1217 нових ліхтарів.

Поліпшення у сфері громадських послуг та зниження рівня злочинності мали величезний вплив на розвиток економіки. Упродовж 2004–2010 років частка зубожілого населення зменшилася з 57 до 23 % (тимчасом як рівень злиднів у половині з 36 штатів Нігерії зріс майже наполовину).

Отже, Тінубу трансформував Лагос, розширивши можливості місцевої держави. Проте цього б не сталося без співпраці із суспільством. Мати Тінубу була головою асоціації ринкових торговців Лагоса. Після її смерті у 2013 році її змінила донька Тінубу. Оскільки в Лагосі існував величезний тіньовий сектор економіки, асоціація ринкових торговців була цінним політичним ресурсом. А ще — потужним інструментом політичного стримування, тому що її опір міг «втопити» весь проект. Співпраця і суперечки з цією асоціацією очевидні в податковій політиці. Торговці були однією з ключових баз потенційних надходжень, проте відстежувати їх було важко. Влада Лагоса домовилася про податкові ставки з асоціацією, яка згодом зобов'язалась надавати інформацію про те, які торговці які ринки використовують, та фіксувати, хто з них сплатив податки. В обмін на це влада пообіцяла ринкам громадські служби та заходи безпеки. Подібні угоди також уклали організації нелегальних водіїв автобусів, ремісників тощо. Формальний сектор також активно висував вимоги в межах інституційної структури. У 2000 році Асоціація виробників і готель «Еко» подали позов проти уряду Тінубу через запровадження податку на продаж, і у 2003-му уряд під тиском опозиції був змушений знизити ставки. У ширшому контексті змагання між державою і суспільством означало, що Тінубу і Фашола мусили змінити соціальний контракт на тих засадах, що люди, які платять податки й виконують правила, можуть очікувати, що держава виконає свої функції. Цей контракт був скріплений численними каналами інформації, скаргами й

відповідальністю. Фашола навіть оприлюднив свій особистий номер телефону, заохочуючи людей надсилати йому повідомлення. Лагос розв'язав проблему Гільгамеша та створив великі можливості для держави не через складну архітектуру інститутів, а завдяки активному суспільству, яке пильнує за державою.

Лагос показує, що передбачення Роберта Каплана про настання анархії справджується не скрізь. Очевидно, що він не рухається і в бік цифрової диктатури. Історія в Лагосі ще не скінчилася. Так чи інакше, місто дало зрозуміти, що навіть для тих, хто перебуває в жалюгідному становищі, рух у бік коридора можливий. Римський солдат і вчений Пліній Старший якось сказав: «З Африки завжди приходять щось нове». Він мав рацію. Нині в Африці на місцях багато експериментують: так люди намагаються знайти шлях поліпшити можливості їхньої хисткої держави та свободи. Безліч людей у Лагосі все ще живе в злиднях, і порівняно з американцями їхнє життя коротке. Але вже не таке коротке, яким було в 1999-му, і бідних відтоді теж стало значно менше. Життя більшості з них уже не таке жорстоке й осоружне, яким було в 1999-му. Губернатори Тінубу і Фашола почали будувати місцевого Закутого Левіятана в лагоському стилі, який дав їм чимало переваг, яких і слід було очікувати.

Зняти смокінг з орангутана

У 80-90-ті роки ХХ століття Богота, столиця Колумбії, так само як і Лагос, переживала тяжкі часи. У розділі 11 ми вже розглянули механізм, який підтримує колумбійського Паперового Левіятана. Вірхілію Барко, який був мером Боготи в 60-ті роки, а в 1986-му став президентом Колумбії, бідкався, що «від блискучого міста, яким я правив, тепер лишилася урбанізована анархія, жахливий хаос, безмежний безлад і колосальна плутанина». Барко став мером у часи угоди про колумбійський «Національний Фронт», згідно з якою владу на шістнадцять років поділили між собою Ліберальна і Консервативна партії. Вибори відбувалися, та результат був відомий наперед. Обидві сторони навіть по черзі приводили до влади своїх президентів. У багатьох аспектах Барко був типовим «орангутаном у смокінгу». За словами іншого экс-президента Альберто Льераса: «У Боготі він був технократом, а в Кукуті — мансанільйо». *Мансанільйо* (ісп. manzanillo) — ще одне слово, для якого гугл не добере перекладу. Так називають людину, яка роздає вино під час бичачих боїв. Безкоштовне вино заробляє голоси на виборах — так робить орангутан. Барко вчився в Массачусетському технологічному інституті, отже, вмів носити смокінг. Проте в провінції, у Кукуті, він знав, як стати мансанільйо.

У 80-ті роки, коли в країні процвітали партизани-марксистичні й наркокартелі, Колумбія здобула репутацію світової столиці викрадень людей і вбивств. Через деяку роздратованість політичних еліт, суспільство мобілізувалося і стало активно брати участь у політиці. Цей процес дав трохи демократії, й у 1988 році відбулися перші вибори мерів. Боготці обрали Андреса Пастрану, політика-традиціоналіста від Консервативної партії, який пізніше став президентом Колумбії. Проте вибори

не розв'язали проблеми з колумбійським безладом, оскільки всі, хто були в цьому безладі зацікавлені, залишилися при владі. Зловживання державними посадами й контрактами було особливо поширене в законодавчій раді Боготи. Крім того, ця рада мала спільну виконавчу владу з мером, тож її члени могли безпосередньо роздавати контракти своїм друзям і прибічникам. Члени ради також брали участь у керівництві державними компаніями, що означало зростання кількості «ньоки» та розквіт корупції. Жалюгідний стан бюрократичного апарату і його ставлення до населення мало відрізнялися від ситуації в Аргентині. У Боготі головну адміністративну споруду народ називав «будинком глуму».

У 1989 і 1990 роках усе стало ще гірше. Трьох кандидатів у президенти було вбито. Наступний президент Сезар Гавірія, відчуваючи необхідність зробити бодай щось, підтримав більш радикальну зміну конфігурації колумбійських інститутів і запропонував створити конституційну конвенцію. Майже третина конвенції складалася з демобілізованих членів партизанської групи М-19. Нова конституція, ухвалена в 1991 році, містила кілька інновацій, одна з яких була особливо важлива для Боготи. Делегат на ім'я Джеймі Кастро переконав конвенцію включити в текст статтю, яка зобов'язала б наступного мера Боготи (ним невдовзі мав стати сам Кастро) подати проект закону про реструктуризацію міської адміністрації. Зокрема, важливо те, що після написання цей закон мусив бути впроваджений президентським декретом, і міська легіслатура не мала права його ветоувати. Кастро обрали мером у 1992 році, і новий закон перетворив його на особу з найвищою виконавчою владою в місті. Члени ради більше не могли роздавати посади й контракти, як і засідати в керівництві державних компаній. Їх ослабила децентралізація адміністрації міста до двадцятьох районів з виборними районними мерами. Так Кастро зміг обійти традиційний політичний апарат. Крім того, цей закон закрити лазівки в податковому законодавстві. У результаті фінансове становище Боготи одразу ж поліпшилось. Упродовж 1993–1994 років податкові надходження зросли на 77 %.

Кастро діяв згори, проте його реформи дали мобілізаційний ефект та в міру реагування й організації суспільства допомогли вийти на різновид Шляху 3 на рисунку 6. У 1994 році мером обрали абсолютного політичного аутсайдера Антанаса Мокуса. Він був професором математики й філософії в Національному університеті Колумбії. У своїх роздумах він дійшов висновку, що можливо наростити потенціал держави і водночас залучити суспільство в політику — знову той самий ефект мобілізації! Це означало зміну ставлення людей до правил, закону, держави, щоб вони могли долучитися і розширити можливості держави, розвинувши їх так, як їм було б зручніше. Ліліана Кабальєро, голова його штабу, описувала його філософію так:

Не змушувати громадян просити державу про послуги чи дотримання своїх прав, а поставити останні в центрі, зробивши так, щоб усе оберталось навколо громадян.

Зосередженість Мокуса на зміні ставлення людей змусила його вдаватися до багатьох творчих ініціатив. Він вбирався в костюм супергероя і називав себе

«Супергромадянином» (його фото можна побачити на вклейці). Пришпилював на лацкан свого піджака зроблену з тканини ропуху, заохочуючи людей бути *сапос* — ропухами. У Колумбії побутує вислів «No sea sapo» («Не будь ропухою»). Ця сильна норма означає: «Не втручайся в чужі справи; якщо бачиш, що щось не так, тримайся якнайдалі». Натомість Мокус наполягав, що бути «сапос» — обов'язок громадян. Він найняв спершу 20, а згодом ще 400 акторів-мімів, які ходили вулицями Боготи й висміювали тих, хто переходив вулицю на червоне світло, кидав на тротуар сміття, порушував інші правила. Він роздав населенню 350 тисяч карток, на яких було зображено руку з великим пальцем, піднятим догори й опущеним униз, щоб ті могли оцінити поведінку інших на вулицях схвально чи негативно. Кількість ДТП зі смертельними наслідками знизилась із 1300 до 600 у перший же його рік на посаді. Крім того, він застосовував різноманітні стратегії, щоб заохотити людей до відновлення громадських місць. Однією з його ініціатив була «Вечір для жінок», під час якого він попросив усіх чоловіків залишитися вдома на чотири години, а жінкам дозволив вільно гуляти вулицями під наглядом 1500 жінок--поліцейських. Це дало жінкам безліч нових можливостей.

В основі всього цього лежала ідея Мокуса приборкати ефект мобілізації суспільства, щоб змусити державу функціонувати краще, віддавати більше і робити це правильно. Середній час на сплату рахунка скоротився з години до п'яти хвилин. «Будинку глуму» більше не існувало. Коли довелося зіткнутися з неймовірною кількістю «ньоки», Мокус приватизував державні компанії. Утім, дозволивши приватизувати постачальника електроенергії, він залишив 49 % акцій для міста. Коли приватні компанії знову стали давати прибуток, у міста з'явилися ресурси на громадські послуги. За час адміністрації Мокуса податкові надходження зросли втричі. Упродовж 1993–2003 років кількість домогосподарств, куди було підведено постачання питної води, зросла із 79 до 100 %. Частка господарств із доступом до каналізації — від 71 до 95 %. Не дивно й те, що найбільше боготці переймалися насильством у місті. Його рівень також упав. Люди почали відновлювати вулиці, рівень убивств на момент завершення каденції Мокуса знизився з 80 до 22 на 100 тисяч населення.

Мокус усе ще мусив боротися з членами ради, які хотіли мати посади й контракти, але для цього він також мав стратегію. Пізніше він згадував, що, коли хтось просив його про особливу послугу, він дивився на цю людину так, «наче її щойно змудило... і жестами показував, що розмірковує, як тепер прибрати блювоту з килима». Коли один сенатор написав подібне прохання на своєму особистому бланку, Мокус йому відповів: «Сенаторе, хтось викрав ваші персональні бланки!».

Боготі ще слід багато чого змінити. Як ми бачили в розділі 11, усі переваги, створені Кастро і Мокусом, не завадили Самуелю Морено пограбувати місто (зокрема, тому, що суспільна мобілізація в Боготі була лише частковою, і Морено вдалося скористатися довірою до місцевих інститутів, збудованих Мокусом). Проте Мокус експериментував з новим і зумів створити коаліцію безпосередньо з містянами, відкривши шлях потенційному ефекту мобілізації. Він назвав це

«культурою громадян» — стратегією зривання смокінга з орангутана. Як і в Лагосі, усе починалося на місцевому рівні.

* * *

Ми побачили, як різні двері в коридор залежать від початкового балансу сил між державою і суспільством. Почавши з Деспотичного Левіятана, слід нарощувати силу суспільства (й ослаблювати хватку економічної еліти чи військово-бюрократичного комплексу). Якщо первісно Левіятан Відсутній, збільшувати треба можливості держави. Маючи Паперового Левіятана або таку ситуацію, коли відсутній коридор, необхідно зміцнювати і суспільство, і державу водночас.

Ми ще раз наголошуємо, що незалежно від розташування дверей, увійти в коридор — справа нелегка. Для цього потрібна широка коаліція, часто нова, яка підтримуватиме такий рух; усередині цієї коаліції повинен існувати баланс сил, щоб жодна з груп не могла відтіснити інші й установити свій деспотичний контроль. Вхід у коридор потребує компромісу, щоб змагання за владу не призвело до поляризації та нульового результату. Також він залежить від форми коридора, зокрема від того, широкий він чи вузький. Далі ми поговоримо про чинники, які впливають на форму коридора, і те, що вони означають для майбутнього Закутого Левіятана і демократії.

Форма коридора

У Південній Африці не менш важливим за харизматичне й далекоглядне лідерство Нельсона Мандели стало те, що економічні умови, а отже, і форма коридора, в 90-ті роки були зовсім не такі, як на початку століття. У попередньому розділі ми побачили, як ширина коридора впливає на ймовірність того, чи залишиться в ньому країна. Крім того, це позначається на спробах країни рухатися всередині коридора. Порівняння двох частин рисунка 5 показує, як однакове посилення впливовості суспільства (тому що АНК покращив організацію чорної більшості) може виявитися недостатнім для втримання країни в коридорі, якщо той надто вузький (частина А), але вводить країну просто в коридор, якщо він ширший (частина В). Коридор ПАР у 90-ті роки був ширшим, що збільшило шанси країни потрапити в нього.

На форму коридора впливає багато чинників. Один з них пов'язаний з оповіддю про інтереси великих землевласників у попередньому розділі: це примусова праця. Примусові трудові відносини впливають на ширину коридора, оскільки визначають те, як може бути використана політична влада держави й еліт; також вони змінюють вигоди від такого типу деспотичної влади і позначаються на організації суспільства. Розгляньмо кожен із цих взаємопов'язаних ефектів окремо.

По-перше, примус до праці, який може набувати форми рабства, кріпацтва чи економічного примусу через розподіл землі, регулювання і погроз з боку роботодавців, як це було в Південній Африці, створює в суспільстві глибшу ієрархію, у якій еліта, що примушує, має значно більше можливостей за рахунок

тих, кого примушують. Ця ієрархія означає, що за будь-якої конфігурації сил держави і суспільства забезпечити стабільний баланс між ними важче. У результаті та сама комбінація сил держави і суспільства, що гарантує перебування в коридорі без примусової праці, може означати перебування поза коридором, коли існує такий примус і вся міць держави спрямована на репресії та силювання більшості населення до низькооплачуваної економічної діяльності. Унаслідок цього коридор ще більше звужується.

По-друге, економічна діяльність, яка покладається на примусову працю, заохочує еліти діяти злагоджено, використовуючи владу держави для захисту і зміцнення наявної економічної системи будь-яким коштом. Якщо їхнє домінування над суспільством може бути збільшене, це дасть їм змогу посилювати примус до праці, як це сталося в Південній Африці після 1910 року. У нашій концепції це також відповідає вузькому коридору: починаючи з однаковою конфігурацією влади держави й суспільства, країна, у якій існує примусова праця, зсувається в бік деспотичного домінування держави й еліт, і підтримувати Закутого Левіятана стає важче.

І хоча ці два механізми посилюють деспотизм, третій канал змінює те, як суспільство організується і змагається за владу. Примус до праці розкладає спроможність суспільства організовуватися і розв'язувати проблеми за допомогою колективної дії. Це відбувається тому, що примус заважає діяти колективно, а також позбавляє організації, такі як профспілки, здатності формулювати ефективні політичні й економічні вимоги. У погано організованому суспільстві опиратися деспотизму важче, тож коридор звужується і з іншого боку — з боку Відсутнього Левіятана. Згадаймо, що входження в коридор для країни зі слабкою чи відсутньою державою значною мірою залежить від її здатності інституціоналізувати владу так, щоб вона могла організувати й продовжувати здійснювати контроль над державою й елітами після того, як розпочнеться процес державотворення. Проте під ярмом примусової праці така інституціоналізація ускладнюється, оскільки різні елементи суспільства не здатні організуватися й діяти колективно. У результаті, як ми вже бачили на прикладі народу тів у розділі 1, гостріше відчувається слизький схил, стає важче зсунути з місця процес побудови держави, і коридор звужується з обох боків, а отже, увійти в нього й залишитися там буде складно.

Дію всіх цих факторів ми бачили як у ранній, так і в нещодавній історії ПАР. Примус чорношкірого населення до праці був особливо поширений у південноафриканському сільському господарстві та гірничій промисловості, яка стала життєво важливою для країни після того, як у 1886 році в Трансваалі знайшли золото. Бажання білих фермерів і власників копалень мати доступ до дешевої, одержаної примусом, чорної робочої сили було головним чинником ухвалення інституціональних змін, які повністю позбавили темношкірих прав, експропріювали їхню землю і встановили репресивний режим апартеїду. Усі спроби на ранньому етапі існування Південноафриканського Союзу збільшити площі землі у володінні чорношкірих чи послабити кольорову планку, натрапляли на рішучий

опір білих фермерів і власників копалень, які воліли мати зиск від дешевої праці чорних — байдуже, якими були б соціальні наслідки й людські жертви. Частково внаслідок примусових трудових відносин у сільському господарстві та гірничій промисловості чорному населенню бракувало організованості для опору цим деспотичним інституційним змінам, хоча час від часу невеликі повстання таки спалахували.

Ситуація у 80–90-ті роки ХХ століття дещо змінилася. До початку 90-х, хоч видобування золота й діамантів усе ще відіграло важливу роль, у ПАР превалювала промислова економіка. Багато промисловців мріяли про зняття кольорової планки, а також вважали, що їхні активи будуть надійно захищені за більш представницького демократичного режиму, надто якщо вони зможуть повернути на свій бік впливових чорних лідерів (що вдалося зробити завдяки Програмі розширення економічних можливостей корінного африканського населення). У 90-ті ПАР була вже зовсім не тією державою, яку створила примусова праця на початку історії Союзу. І, певна річ, тягар міжнародних санкцій, накладених на режим апартеїду, став додатковим стимулом для південноафриканського бізнесу, який спонукав його позбутися відкрито репресивних і дискримінаційних інститутів. Тепер промисловці були готові відколотися від коаліції апартеїду, чого від них і домігся АНК.

Так само важливими для розширення південноафриканського коридора були більш наполегливі й організовані вимоги чорношкірих громадян, багато з яких тепер працювали на підприємствах і вступили в профспілки. Ще до їх формального визнання вони разом з АНК відігравали вирішальну роль в організації чорних робітників і формуванні політичних й економічних вимог. Після повстання в Совето⁴³ в 1976 році, яке було відповіддю на запровадження освіти мовою африкаанс у школах, чорні профспілки були визнані формально і почали здійснювати тиск на режим апартеїду.

Вплив примусової праці на форму коридора допомагає нам зрозуміти не тільки досвід Південної Африки, а й різні траєкторії руху Коста-Рики і Гватемали, описані в розділі 9. Відсутність примусу в малих кавових господарствах у Коста-Риці порівняно із сильним примусом на великих кавових фінках у Гватемалі розширили коридор для Коста-Рики й полегшили подальшу еволюцію її Закутого Левіятана, водночас знизивши для Гватемали вірогідність входження в її вузький коридор.

Примус до праці та його вплив на форму коридора також пояснюють різні траєкторії, якими рухалися ПАР і Зімбабве, колишня Родезія, — ще один експлуататорський режим, встановлений білою меншістю. Між Родезією і ПАР існує чимало паралелей: насамперед це стосується масового нерівномірного розподілу землі на користь білої меншості й того, як чорні були змушені задешево продавати свою некваліфіковану працю білим власникам ферм і копалень. Обидві країни мали потужні збройні формування, що намагалися підірвати репресивний режим, і безкомпромісних прибічників цього режиму. Проте в ПАР, на відміну від Родезії, окрім власників копалень і фермерів, були ще й промисловці. Біла більшість

у Родезії була дуже згуртована, і кінець режиму настав тільки після запеклої та тривалої боротьби. Коли ж режим нарешті впав, не лишилося майже нічого, що могло б підтримати баланс сил, необхідний для руху в коридор. Родезійський режим, очолюваний одним із лідерів боротьби за незалежність Робертом Мугабе та його поплічниками із Африканського національного Союзу Зімбабве — Патріотичний Фронт (АНСЗ — ПФ), став деспотичним, нестримним і незбалансованим. Зрозуміло, що це мало катастрофічні наслідки для економіки новоствореної країни Зімбабве.

У Зімбабве не було свого Мандели та ВЕЕ, які скріпили б коаліцію, що її архієпископ Десмонд Туту назвав «райдужною нацією». Частково це пояснюється тим, що Зімбабве, з його вужчим коридором, не мало економічних засад райдужної нації.

За деяких обставин Закутого Левіятана створити дуже важко. Коли визрівають умови для його появи, тоді наявність такої коаліції, яку створило керівництво Мандели і ВЕЕ, стає надважливою. Це чітко усвідомлювали південноафриканські промисловці. Виконавчий директор Південноафриканської нафтової асоціації, білої бізнес-групи, відзначив:

Щоб не піти шляхом Зімбабве на слизькому схилі економічної руїни, південноафриканці й бізнесмени мусять поставитися до залучення чорних в економіку вкрай серйозно.

Вони так і зробили.

ІНШИЙ СВІТ?

Хоча кінець історії ще далеко і нації не злилися в єдиному типі суспільно--державних відносин, в останні чотири десятиліття в усіх куточках світу сталися деякі варті уваги зміни в політичних інститутах. Візьмімо, приміром, такий доволі показовий аспект, як наявність у країні виборної демократії, коли кандидати вільно змагаються між собою і ведуть кампанії, а громадяни вільно за них голосують. З одного боку, число країн з виборною демократією зросло з буквально кількох наприкінці ХІХ століття до 40 — у 70-ті роки ХХ століття і до 120 — у 2010 році (хоча 2010-ті роки виявилися не найкращим часом для демократії). Незважаючи на те, що виборні демократії не завжди опиняються в коридорі (як видно з нашої розповіді про Індію й Латинську Америку), і багато націй, що історично ввійшли в коридор, — як-от чимало країн Європи в Середні віки, — були далекі від демократії, між демократичними режимами і Закутим Левіятаном існує тісна спорідненість. Отже, ця тенденція свідчить про те, що дедалі більше країн входить чи намагається ввійти в коридор. Чому?

Наша концепція показує, що визначальною є зміна форми коридора. Коментуючи авторитетну працю Стенлі Енґермана і Роберта Фогеля «Час на хресті», присвячену рабству в Америці, яке американські історики часто називали «специфічним інститутом», відомий дослідник історії стародавнього світу Мозес Фінлі зауважував:

У контексті всесвітньої історії специфічний інститут — це якраз вільна оплачувана праця.

Примус до праці відігравав фундаментальну роль у більшості цивілізацій — від масштабної рабовласницької економіки Стародавнього Єгипту до кріпацтва в Європі й сучасного рабства в Новому Світі, а також різноманітних видів примусової праці в колоніях, зокрема в Африці. Практика примусу до праці була доволі поширена на ранніх щаблях індустріалізації: у Британії вона зникла лише після 1889 року, коли було скасовано різні «закони про господарів і слуг». Проте в більшості економік в останні півстоліття примусова праця поступово зійшла нанівець, залишившись хіба що в деяких антиутопічних куточках світу на кшталт Північної Кореї і, донедавна, Узбекистану та Непалу. Потужним рушієм у контексті цієї традиції, як-от у ПАР, став розвиток промисловості, у якій примусова праця була не така поширена, як у сільському господарстві й видобутку корисних копалин. Переважно це було пов'язано з тим, що, як ми вже наголошували, промислове виробництво робить примус менш вигідним і практичним, бо складніший механізм виробництва зменшує віддачу від примусової праці; крім того, кращі можливості для колективної організації робітників на заводах і фабриках ускладнюють і здорожчують застосування примусу. (Інша причина занепаду примусової праці — ефект Червоної Королеви, який запускається, щойно суспільство входить у коридор; наприклад, у розділі 6 ми бачили, як із потраплянням у коридор примусові феодальні відносини в кількох європейських країнах хоч і повільно, але почали зникати). У результаті цього коридор стає ширшим, з'являється більше простору для переходу в нього, народжується демократія і свобода.

Занепад примусової праці — не єдиний фактор трансформації коридора. Іншою важливою економічною тенденцією, яка, утім, має складніші й багатогранніші наслідки для свободи, стає глобалізація.

Коридор, який створює глобалізація

Економічна логіка глобалізації зумовлює спеціалізацію. З поглибленням міжнародних зв'язків деякі країни підвищували обсяги виробництва й експорт, тимчасом як інші спеціалізувалися на сільському господарстві й гірничій галузі. Як же це позначається на формі коридора?

Для країн з аграрною спеціалізацією коридор може звузитись. Навіть якщо землевласники ХХІ століття не вдаються до відверто репресивних методів, сільське господарство створює гірші умови для суспільної мобілізації — причини цього ми вже називали. Працівники в галузі аграрної економіки менш здатні на організацію й не дуже схильні змагатися за владу. Організувати колективну дію в сільськогосподарському середовищі нелегко й з інших міркувань. Наприклад, координувати громадські об'єднання, протести і навіть політичні партії легше в місті.

Натомість спеціалізація на промисловому виробництві, а також послугах і високотехнологічних видах діяльності розширює коридор і поліпшує перспективи Закутого Левіятана. Один із прикладів, що ілюструє цю можливість, — Південна Корея. Після поділу півострова за лінією 38-ї паралелі в 1948 році країна починала своє існування як відкритий для ринкової економіки, проте дедалі автократичніший режим президента Лі Синмана. Постійна загроза з боку комуністичної Півночі та підтримка США стимулювали низку реформ, зокрема радикальний перерозподіл землі і, відповідно, інтенсивний рух у бік індустріалізації. Індустріалізація посилилась після приходу до влади генерала Пака Чон Хи — спершу в результаті перевороту 1961 року, згодом — після виборів 1972-го, коли він оголосив воєнний стан. Міжнародна торгівля й експорт промислових товарів відіграли ключову роль в економічному розвитку Південної Кореї в цей період. Зростання було зумовлене переважно державним плануванням, здійснюваним спільно з великими промисловими конгломератами (чеболями), серед яких — такі всесвітньо відомі імена, як Samsung і Hyundai; а також — значними інвестиціями в освіту, частково у відповідь на потреби корейської промисловості. Проте цей розвиток відбувався в умовах, коли, попри регулярні репресії, громадянське суспільство, що процвітало в 50-ті роки, залишається активним донині. Крім того, в процесі індустріалізації в країні виникли добре організовані профспілки. Усі ці зміни підготували ґрунт для масових протестів проти військового режиму в 1970-х роках. Протистояння досягло кульмінації, коли військовий режим було повалено і в 1987 році відбулися демократичні вибори. Втрата підтримки, як внутрішньої, так і міжнародної, військовим режимом, коли він жорстоко придушив студентські й профспілкові протести, стала головним чинником цього переходу. Процес стимулювало те, що репресії виявилися шкідливішими й дорожчими для індустріалізованої економіки, ніж для аграрної або гірничої. У випадку Південної Кореї спеціалізація на промисловому виробництві, зумовлена економічною глобалізацією, зробила коридор ширшим і привела в нього країну.

Однак важливо пам'ятати, що наслідки економічної спеціалізації залежать від наявного балансу між державою і суспільством. Це стає очевидно, якщо порівняти Південну Корею з Китаєм, де відбулася ще швидша індустріалізація, стимульована глобалізацією. Водночас через значно слабше суспільство і вищий деспотизм уряду ці зміни не забезпечили впевненого руху в коридор. Навіть коли коридор стає дуже широким, країни, що стоять надто далеко від нього, не так легко потрапляють усередину.

Тож, як бачимо, економічна глобалізація — явище неоднозначне. Деякі країни спеціалізуються на видобутку природних ресурсів або на сільському господарстві, де різні практики примусу все ще можуть бути доцільними, а мобілізація — ускладнена. Це призводить до звуження коридора. Протидіючи цьому, глобалізація також спонукає інші країни до спеціалізації на промисловому виробництві, послугах, і навіть, у деяких випадках, на високих технологіях, які можуть

полегшити входження в коридор. А ще глобалізація, економічні й соціальні зміни спрощують обмін ідеями, що іноді заохочує суспільну мобілізацію та нові прагнення. Коли мова заходить про наслідки економічної глобалізації, диявол також ховається в деталях.

* * *

Економічна глобалізація — не єдиний фактор, що змінює моделі спеціалізації. Більшість країн переводять населення із сільського господарства в промисловість і сферу послуг, щойно їм вдається досягти певного рівня економічного розвитку (частково тому, що в міру збагачення споживачів попит на промислові товари й послуги зростає швидше, ніж попит на продовольство). До того ж нові й ефективніші технології, що з'являються в більш розвинених економіках, поширюються на решту світу і спричиняють бум виробництва. Ці довготермінові тенденції, дарма що вони повільні й відмінні в різних країнах, зсувають баланс від аграрного виробництва та видобутку природних ресурсів і допомагають розширити коридор за участі глобалізації або без неї.

Форма коридора залежить не лише від економічних чинників. На коридор і на перспективи свободи впливають також міжнародні відносини. Але, як і глобалізація, вони мають змішаний ефект, з одного боку, підштовхуючи до ширшого коридора, а з іншого — допомагаючи тиранам. Цей розділ ми закінчимо дискусією про такі міжнародні фактори.

Усі ми тепер гоббсіанці

Король Бельгії Леопольд II вийшов справжнім переможцем на Берлінській конференції 1884 року, коли Африканський континент поділили між європейськими країнами. Він зміг переконати учасників конференції та інших голів держав, зокрема президента США Честера Артура, що контролюватиме величезну територію басейну річки Конго, створивши там «Вільну Державу Конго», де провадитиме гуманітарну й філантропічну діяльність. Насправді ця держава була якою завгодно, тільки не вільною, і не мала нічого спільного з гуманітарною метою. Леопольд правив державою, наче своїм приватним маєтком, та нещадно експлуатував її ресурси — насамперед природний каучук, попит на який був дуже високим, доки його не замінила синтетична гума, яку винайшли в 30-ті роки XX століття. Приватна армія Леопольда, Force Publique, примусово призначала великі норми на видобуток каучуку для місцевих працівників і забезпечувала їх виконання жорстоким насильством: тих, хто не виконав норми, били, спалювали їхні села, калічили їм руки і масово вбивали. За деякими оцінками, в часи правління Леопольда із загальної кількості населення в 20 мільйонів загинуло не менше ніж 10 мільйонів осіб.

Ця страшна людська трагедія дала початок міжнародному руху за права людини, в основі якого лежали більш ранні кампанії аболіціоністського руху за скасування рабства. На початку 90-х років XIX століття американський журналіст Джордж

Вашингтон Вільямс, який подорожував по Конго, став першим, хто оприлюднив факти надзвичайно жорстокого поводження з населенням, дарма що міжнародна реакція на ці викриття була стриманою. У 1899 році вийшла друком повість Джозефа Конрада «Серце темряви», написана під впливом його вражень як капітана на пароплаві, який ходив річкою Конго. Цей твір привернув широку увагу до звірств у колоніях. Два інших піонери міжнародного руху за права людини — Едмунд Морель і Роджер Кейсмент, — перейнявшись тяжким становищем населення Вільної Держави Конго, заснували Асоціацію реформ Конго, що безпосередньо мала на меті покласти край пануванню Леопольда в країні.

Морель збагнув усю глибину людської трагедії та експлуатації, які приніс режим Леопольда, працюючи клерком у ліверпульській фрахтовій компанії Elder Dempster, що доставляла товари з Вільної Держави Конго. Його викриття зловживань у Конго спонукали британську Палату громад ухвалити резолюцію про розслідування цих випадків, до чого було залучено тодішнього британського консула ірландця Роджера Кейсмента (пізніше британська влада стратить його за участь у боротьбі за незалежність Ірландії). Кейсмент виявив багато з того, що ми знаємо про ситуацію в колонії. Його щоденник дозволяє скласти уявлення про звірства, які він там спостерігав. У записках між 5 червня і 9 вересня читаємо:

5 червня: Країна спустошена, тубільців не лишилося.

25 липня: Я вирушив у села й ось що спостеріг у найближчому з них: кількість населення страшенно скоротилася — з кількох сотень осіб лишилося тільки 93.

26 липня: Бідолашні, нещасні люди... — порох до пороху, попіл до попелу — де знайти добре серце, співчутливу думку? Усе щезло.

6 серпня: Багато записував зі слів тубільців... Їх жорстоко шмагають, якщо вони спізняться зі своїми кошиками.

13 серпня: А. прийшов сказати, що п'ятеро людей з Бікоро, у яких відрубані руки, прийшли аж у М'янгу, щоб показатися мені на очі.

22 серпня: Булонго майже вимерло. Пам'ятаю його в листопаді 1887-го — було повно народу. Зараз лишилося 14 дорослих. Мушу сказати, люди скривджені, гірко скаржаться на податок на каучук... О 6:30 пройшов знелюдненою частиною Бокути... Музеде каже, людей силою повезли в Мампоко. Нещасні, понівечені душі.

29 серпня: Буганданга... бачив «ринок» каучуку — самі лише рушниці, близько 20 озброєних чоловіків... Населення з 242 осіб, що збирають каучук, охороняють, наче в'язнів. Називати це «торгівлею» — верх брехні.

30 серпня: 16 зв'язаних чоловіків, жінок і дітей із села Мбоє неподалік від міста. Ганьба. Чоловіків кинули до в'язниці, дітей відпустили, коли я втрутився. Ганьба. Ганьба. Безчесна система.

2 вересня: Бачив 16 жінок, яких схопила варта Пітерса і відправила до в'язниці.

9 вересня: Об 11:10 знову проходив Болонго. Бідолашні люди, що сиділи в каное, благали про допомогу.

Звіт Кейсмента було оприлюднено в 1904 році — він містив яскравий опис приголомшливих звірств у Конго, здійснених очевидцем. Особливо докладно в

ньому описано, як люди Леопольда калічили тубільців, що не виконали каучукової норми. Наприклад:

Коли я перебував в Озерному краї, то особливо звернув увагу на два випадки (скалічень). Першим був молодий чоловік, у якого кисті обох рук були розтриті прикладом рушниць об стовбур дерева; другим — хлопчик 11-12 років, якому відрубали праву кисть на рівні зап'ястка... В обох випадках урядових солдатів супроводжували білі офіцери, чий імена мені повідомили. З шістьох тубільців (однієї дівчинки, трьох маленьких хлопчиків, одного юнака й однієї жінки), яких так само скалічили за каучукового режиму, усі, крім одного, на час мого візиту вже померли.

Загальний вердикт звіту був нещадним:

До середини 90-х років XIX століття басейн річки Конго і його продукція стали джерелом великого багатства короля Леопольда, який використав ці кошти на прикрашення столиці Бельгії Брюсселя, тоді як його довірені особи в Африці встановили режим брутальної експлуатації задля вилучення каучуку з внутрішніх лісових районів Вільної Держави.

Цей звіт змінив міжнародну громадську думку. Завдяки йому справа Асоціації реформ у Конго здобула підтримку вагомих постатей з обох боків Атлантики, зокрема сера Артура Конан Дойла, Марка Твена, Букера Вашингтона, Бертрана Рассела і Джозефа Конрада. Зрештою це поклало край владі Леопольда в колонії.

Після Другої світової війни міжнародний рух за права людини став більш зрілим і набув потужнішого інтернаціонального впливу. Загальна декларація прав людини 1948 року, про яку ми поговоримо в наступному розділі, стала його головним досягненням. Не менш важливою була й Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, також ухвалена в 1948-му, і не лише тому, що вона притягнула до відповідальності винних за відомі випадки геноциду в першій половині століття. На відміну від давніших угод і декларацій, таких як Гаазькі конвенції 1899 і 1907 років та Женевська конвенція, датована ще 1864 роком, — документів, що визнавали суверенітет держав і мали на меті врегулювати їхні взаємини та ставлення до військових і цивільних у воєнний час, — вона закріпила поняття про те, що держави не вільні поводитися зі своїми громадянами, як забажають. Конвенція постановляла:

Особи, що вчинили геноцид чи інші діяння, перелічені в статті III, мусять бути покарані, незалежно від того, хто вони — конституційно відповідальні правителі, державні службовці чи приватні особи.

Ідея прозвучала чітко і ясно. З Левіятаном чи без, звірства проти людей неприпустимі. Спершу це була радше «беззуба» заява про намір. Проте міжнародний тиск і увага, спрямовані на суверенні держави, посилилися завдяки діяльності кількох організацій, таких як Amnesty International та Human Rights Watch, які викривають і запобігають порушенням прав людини і громадян у країнах, а також заснованого у 2002 році Міжнародного кримінального суду, який має юрисдикцію переслідувати осіб і навіть голів держав за геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини.

Певна річ, ефективність цих організацій і конвенцій не слід перебільшувати. Після Другої світової мали місце десятки випадків порушення прав людини й навіть геноциду, як-от у Камбоджі в 70-ті роки, у Руанді — в 1994-му і в Судані — у першу декаду XXI століття. Та водночас міжнародний рух за права людини мав два ключові наслідки, які позначилися на відносинах держави й суспільства в усьому світі. Він суттєво вияскравив випадки безпрецедентного гноблення, підвищивши для держав й еліт ціну, яку вони мали сплатити за репресії щодо суспільства; а ще запропонував комплекс загальних критеріїв і єдиний підхід для суспільних організацій, які об'єднувались, щоб протистояти деспотизму.

Роль обох цих факторів можна побачити в численних «кольорових революціях» останніх років, коли суспільство мобілізувалося почасти під впливом обґрунтованих свідчень про систематичне порушення прав людини і громадянина диктаторськими режимами. Згідно з нашою концепцією міжнародна реакція робить коридор ширшим за рахунок Деспотичного Левіятана: ту саму силу держави, що в інших умовах могла б призвести до деспотичної динаміки, тепер стримує підтримка міжнародних груп, що борються за права людини, й суспільна мобілізація, яку ці групи допомагають запустити.

Міжнародний рух за права людини розширює коридор і з іншого боку, зокрема заохочуючи організувати й застосовувати можливості держави проти дискримінації та зловживань, від яких потерпають знедолені групи населення. Одним з прикладів цього може бути роль, яку відіграла Amnesty International у кампанії проти домашнього насильства й жіночого обрізання. У 2012 році ООН зрештою ухвалила резолюцію проти калічення жіночих геніталій — найбільше для цього зробила кампанія Amnesty International. Розширене застосування ресурсів держави для захисту від дискримінації, що стало результатом цього процесу, відповідає розширенню коридора з боку Відсутнього Левіятана.

Залучення цих сил може справити враження, що міжнародні відносини стали потужною силою в розширенні коридора і полегшенні сходження Закутого Левіятана. Проте в реальності існує чимало нюансів. Один більш осяжний аспект міжнародних відносин звужує коридор і сприяє росту Деспотичного й Паперового Левіятанів.

* * *

У жовтні 2017 року Всесвітня організація охорони здоров'я призначила тодішнього президента Зімбабве Роберта Мугабе своїм «послом доброї волі» з питань неінфекційних хвороб, заявивши, що він зможе скористатися цією посадою для «впливу на своїх сусідів-лідерів». (Фото президента Мугабе в момент проголошення промови в ООН уміщено на аркуші-вклейці). Але якого впливу? Послом доброї волі стала людина, яка коїла репресії проти населення своєї країни, винищила тисячі цивільних у Матабелеленді, експропріювала землі, привласнювала їх сама та роздавала членам своєї родини й прибічникам своєї партії, спричинила катастрофічний занепад колись продуктивної економіки й регулярно підробляла результати виборів. Можливо, Зімбабве добре провадила політику в галузі охорони

здоров'я? Аж ніяк. Стан здоров'я нації Зімбабве стрімко падав разом з економікою країни. Не менш ніж 8 % населення інфіковано ВІЛ, прогнозована тривалість життя чоловіків знизилася до 59 років. Розпад системи охорони здоров'я країни став причиною масової епідемії холери у 2008–2009 роках, під час якої, за деякими оцінками, зі 100 тисяч хворих померло до 4 тисяч. Про стан системи охорони здоров'я Зімбабве найкраще свідчить той факт, що, перебуваючи на посаді, Мугабе регулярно літав по медичну допомогу в Сінгапур, не довіряючи лікарям--співвітчизникам. Вартість його «медичного туризму» в 2016 році оцінюють у 53 мільйони доларів, що становить одну шосту від загального бюджету країни на охорону здоров'я.

Зрозуміти таке призначення можна, лише поглянувши на міжнародну систему держав у ширшому контексті. Міжнародні організації, зокрема й ООН, яка не раз відіграла важливу роль у русі за права людини, існують для того, щоб співпрацювати з головами держав суверенних націй. Їхні хартії ґрунтуються на гоббсівських поняттях: якщо держава існує, вона представляє націю і заслуговує на міжнародну повагу. Це означає визнання президентів, прем'єр-міністрів, військових диктаторів і королів, навіть якщо вони жорстоко пригноблюють своє населення, порушують права громадянина й людини. До того, хто представляє державу на певній території, скеровують не тільки міжнародну повагу, а й фінансові потоки. У деяких країнах Африки, наприклад Сомалі, ці грошові ресурси можуть становити до 40 % урядового бюджету. Для такої міжнародної системи існують вагомі причини. Невизнання держави як легітимного партнера зробить міжнародну кооперацію складнішою й потенційно дестабілізує режими. У певному розумінні міжнародна система держав функціонує добре. Приміром, вона запобігла війнам в Африці й Латинській Америці, попри те, що прикордонні суперечки й конфлікти в цих регіонах досягли критичної точки.

Проте відповідно до нашої концепції незапланованим наслідком дії цієї системи, яка підтримує найбільш сумнівну частину Гоббсової теорії (згідно з якою правитель — завжди легітимний, і тому має рацію), стає звуження коридора. Міжнародна легітимність означає легітимність внутрішню і відкриває шлях для репресій та гноблення інакодумців усередині країни. Вона дає доступ до ресурсів і закріплює ієрархію, угорі якої стоять нинішні еліти. Таке схилення балансу на користь держави може мати згубний ефект для взаємин держави й суспільства. По-перше, суспільству дуже складно протистояти деспотичній владі держави. А по-друге, — інституціоналізувати свою владу. Ми вже бачили цей ефект у розділі 11: міжнародна система держав стимулює Паперових Левітанів. Попри те що джерела Паперових Левітанів сягають колоніального правління, вони продовжують існувати завдяки міжнародній системі, яка ставиться до них, як до істинних, вартих поваги Левітанів. Проте Паперові Левітани занадто переймаються ефектом мобілізації та реакцією суспільства, щоб бути здатними збудувати бодай якийсь тип державного потенціалу, і в процесі підривають перспективи для інституціоналізації

влади суспільства. Унаслідок цього виникає потужна сила, яка штовхає в напрямку, протилежному міжнародному рухові за права людини, і звужує коридор.

* * *

Отже, з огляду на всі ці сили, власне, як і на багато інших, про які ми говорили вище, чи варто чекати розширення коридора й поліпшення перспектив для свободи в найближчі десятиліття? Чіткої відповіді немає, проте ми оптимісти, і навіть сьогодні, коли підтримка автократів у багатьох країнах швидко зростає, а коридор значно хисткіший, ніж колись, бачимо підстави вважати, що принаймні невеличкого розширення коридора очікувати слід. Утім залишається актуальною ідея, висловлена в розділі 1: природної тенденції, згідно з якою всі держави рухаються до створення єдиного комплексу інститутів і відносин між державою і суспільством, не існує. Деспотичний, Паперовий і Відсутній Левіятани не менш сильні, ніж Закутий. Тому не менш важлива ще одна думка з цього розділу. Незалежно від форми коридора, країни, що не спромоглися створити широкі коаліції та підтримати компроміс, не зможуть у ньому зачепитися.

---

⁴² Від англ. Black Economic Empowerment. — Прим. ред.

⁴³ Поселення на південно-західній околиці Йоганнесбурга; за часів апартеїду — місце примусового проживання африканського населення. — Прим. ред.

ЖИТТЯ З ЛЕВІЯТАНОМ

Помилка Гаєка

У розпал Другої світової війни директор Лондонського інституту економіки Вільям Беверідж очолював команду державних службовців, які мали подати урядовий звіт під назвою «Соціальне страхування і союзні служби». Цей документ, що згодом став відомий як «Звіт Беверіджа», заклав підґрунтя розвитку системи державного добробуту у Великій Британії. Його головні рекомендації передбачали значне розширення системи Національного страхування, програми, що забезпечує виплати із безробіття, лікарняних та пенсій, створюючи універсальну мережу безкоштовної медицини під егідою Національної служби охорони здоров'я і вводячи мінімальну платню. Цей звіт мав величезну популярність серед населення Британії. Повоєнний міністр національного страхування, член Лейбористської партії Джеймс Гріффітс, написав у своїх мемуарах: «У найпохмурішу годину повоєнного періоду [цей звіт] був наче манна з небес».

Деякі рекомендації впровадили ще в роки війни, коли було ініційовано програму послуг для дітей і матерів, за якою надавали пільги і субсидії на придбання молока матерям і сім'ям з дітьми віком до 5 років, а також безкоштовне харчування школярів. У 1945 році до влади прийшла Лейбористська партія, пообіцявши реалізувати «Звіт Беверіджа» й ухваливши низку знакових законів, спрямованих на реалізацію планів звіту. Серед них були Закон про сімейну допомогу 1945 року, Закон про національне страхування 1946-го, Закон про національну допомогу 1948-го й Закон про Національну службу охорони здоров'я 1946-го.

Один кмітливий емігрант з Відня, що тоді викладав у Лондонському інституті економіки, занепокоївся. Найбільше Фрідріха фон Гаєка хвилювало народження тоталітарної держави: він уже був свідком її крайньої форми — нацизму, від якого втік за кілька років до того. Зокрема, Гаєка бентежило «соціалістичне» планування й адміністративне регулювання економіки, яке могло трансформуватися в різновид тоталітаризму. Уперше він висловив думку про зростання державного управління в економіці в меморандумі, надісланому Вільяму Беверіджу. Цей меморандум згодом розрісся до журнальної статті, відтак — до книжки «Шлях до кріпацтва», яка стала однією з найвпливовіших соціологічних праць ХХ століття. Гаєк не заперечував проти урядового втручання чи соціальних забезпечень. Він писав: «Можливо, ніщо інше не завдало більшої шкоди ліберальній справі, ніж уперте наполягання деяких лібералів на впровадженні грубих загальних правил, насамперед принципу невтручання (*laissez faire*)». Далі він додає: «Немає сумнівів, що певний мінімум харчів, прихистку й одягу, достатній для збереження здоров'я і працездатності,

мусить бути гарантований кожному». Проте його непокоїло, що визначальну роль у призначенні допомоги й розподілі ресурсів відведено державі. На його думку, у цьому напрямку могли піти багато держав, почасти через вплив ідей соціалізму, і скоригувати останні була покликана його книжка. У передмові до її американського видання 1956 року Гаєк, уже знайомий з урядовою політикою лейбористів, писав:

Мішанина з погано дібраних і часто не сумісних ідей, які під назвою «Держава загального добробуту» фактично замінили соціалізм як мету реформаторів, вимагає ретельного розбору, навіть якщо її результати не будуть дуже схожими на такі у повноцінного соціалізму. Це не означає, що якісь із завдань нездійсненні чи не варті схвалення. Утім існує чимало способів, якими можна досягти тієї самої мети, й за нинішнього стану думки існує небезпека того, що наша нетерплячість в очікуванні швидких результатів змусить нас обрати ті інструменти, які, дарма що ефективніші для виконання конкретних завдань, не сумісні зі збереженням вільного суспільства.

Він продовжує:

Звісно, шість років правління соціалістичного уряду в Англії не створили нічого схожого на тоталітарну державу. Але ті, хто вважає, що це спростовує тези «Шляху до кріпацтва», насправду не вловили одну з головних думок цієї праці: те, що найбільша зміна, яку може спричинити екстенсивний урядовий контроль, — це зміна психології, вдачі людей. Це обов'язково повільний процес, який розтягується не на кілька років, а мабуть, на кілька поколінь. Важливо, що політичні ідеали і ставлення народу до влади — це однаковою мірою і наслідок, і причина народження політичних інститутів, за яких народ живе. Крім того, це означає, що навіть сильна традиція політичної свободи не може вберегти від небезпеки, що нові інститути й політика стануть поволі руйнувати цей дух.

«Психологічні зміни», про які пише Гаєк, подібні до того, що ми називаємо домінуванням держави над суспільством. З цієї перспективи Гаєка непокоїло, що зростання потужності британської держави вихолостить суспільство і прокладе шлях до деспотизму. Як він сам стверджував за іншої нагоди, та й навіть у наведеній вище цитаті, деякі з цілей можуть бути «здійсненими і вартими схвалення». Однак цього недостатньо, бо зростання державної влади загрожує самій природі відносин держави й суспільства. Саме цього він боявся. Насправді захист від потенційної загрози, на думку Гаєка, відповідає тезі, яку висловили ми. Він писав: «Наслідків, певна річ, можна уникнути, якщо цей дух вчасно заявить про себе, і люди не лише скинуть партію, яка вела їх усе далі в небезпечному напрямку, а й визнають природу цієї небезпеки та рішуче змінять свій курс».

Інакше кажучи, Гаєк визнавав тільки один шлях попередження появи Деспотичного Левіатана — утвердження опору суспільства владі й домінуванню держави. Поки все добре. Проте у своєму проникливому аналізі Гаєк пропустив одну життєствердну силу — ефект Червоної Королеви. Єдиний вихід суспільства в його боротьбі проти розширення можливостей держави — її цілковите приборкання. Суспільство також може нарощувати свої можливості, свій контроль

над державою. Саме це відбулося у Британії та більшості європейських країн після Другої світової війни. Як ми бачили в розділі 10, почасти така динаміка мала місце й у Сполучених Штатах.

Насправді прогрес людства суттєво залежить від ролі й можливостей держави, яка розвивається у відповідь на нові завдання, тимчасом як суспільство також стає сильнішим і розвиває пильність. Придушення можливостей держави в зародку зупинить такий прогрес. Дуже важливо дозволити державі розширювати свій потенціал у періоди економічних і соціальних криз. У Британії реакцією на таку кризу став Звіт Беверіджа.

Тож Гаек припустився подвійної помилки. По-перше, він не передбачив сили Червоної Королеви і не зрозумів, що вона допомагає втримати Закутого Левіятана всередині коридора. По-друге, — і це, мабуть, не дивно, — не побачив того, що нині стало набагато очевиднішим: держава мусить брати участь у перерозподілі, створенні мережі соціальних гарантій та регулюванні економіки, яка постала в першій половині ХХ століття і ставала дедалі складнішою.

* * *

Утриматись у коридорі не вдається автоматично, — надто перед лицем нових труднощів. У розділі 13 ми бачили, як країни випадають з коридора, коли ефект Червоної Королеви дає нульовий результат. Гаєка хвилювала значно базовіша проблема свободи — зростання влади адміністративної держави, яка впроваджує новітній тип «кріпацтва». Проте ефект Червоної Королеви, якщо тільки він не дає нульового результату, може стати потужною силою, яка не дозволить суспільству вийти з коридора, водночас формуючи нові можливості й інституційні побудови, які триматимуть під контролем розростання держави. Заснування Шведської держави загального добробуту посеред Великої депресії — певно, найкращий приклад того, як Червона Королева відіграє цю роль і як її мобілізація нерідко спонукає до створення нових коаліцій.

Коров'ячі торги

Велика депресія створила кризу держав і суспільств скрізь на Заході. Економічна криза породила кризу політичну, проте відбувалося це в різних країнах по-різному. У той час як Німеччина віддалася нацизму і швидко залишила коридор, а США намагалися подолати нові проблеми в межах своєї системи стримувань, Швеція пішла шляхом, який став взірцем одночасного розростання потенціалу і держави, і суспільства під дією ефекту Червоної Королеви. У міжвоєнні роки Швеція запровадила виборче право для всіх чоловіків, що сформувало більш конкурентний електоральний ландшафт, у якому нові коаліції не лише втримали країну в коридорі, а й значно розширили можливості держави щодо регулювання ринку праці й впливу на розподіл доходів. Ґрунт для цих змін підготували кілька чинників.

Шведська економіка на початку ХХ століття була переважно аграрною: у сільському господарстві працювала приблизно половина населення. Швеція мала давню історію парламентського представництва, яке, зокрема, охоплювало й селян (згадаймо розділ 6), і до ХІХ століття землевласницька аристократія втратила більшість свого багатства і влади. Водночас право голосу було обмежене, і досі існувала верхня, аристократична палата парламенту, яка справляла значний вплив на політику. Загальне виборче право чоловіків запровадили в 1909 році для Верхньої палати й із 1918 року — для всіх виборців, тимчасом як владу монарха в 1918-му сильно обмежили, що відкрило шлях парламентській демократії та конкурентним виборам. У цих інституційних змінах визначальну роль відіграла Шведська робітничка партія (ШРП).

На відміну від багатьох інших соціалістичних партій Європи, ШРП, почавши змагатися за владу, майже повністю відкинула своє марксистське коріння. Одним з ініціаторів цієї трансформації був впливовий лідер початку ХХ століття Карл Ялмар Брантінг. Поки інші соціалістичні партії на континенті прагнули революції під проводом пролетаріату і підривали власні електоральні перспективи ідеологічними сварками, Брантінг шукав партнерів по коаліції, щоб перетворити ШРП на справжню електоральну силу. У 1886 році він стверджував: «У такій відсталій країні, як Швеція, ми не можемо заплющити очі на те, що середній клас відіграє дедалі вагомішу роль. Робітничий клас потребує допомоги, яку він може від нього отримати, так само як середній потребує підтримки робітників...».

У цих пошуках посприяв той факт, що головним завданням ШРП на початку століття було забезпечення загального виборчого права чоловіків для обох палат парламенту, що передбачало стратегію надання можливостей усім, хто не мав представництва, зокрема фермерам та селянам.

Коли світ вразила Велика депресія, вона не обійшла і Швецію. Як і в багатьох країнах, уряд намагався захистити цінність своєї валюти, крони, однак ця політика призвела до дефляції та ще глибшої кризи у зв'язку зі зростанням безробіття. Попри те що Швеція частково розвернула свій курс і відмовилась від золотого стандарту після девальвації в Британії в 1931 році, умови не поліпшали. Саме в цьому контексті пошуки партнерів по коаліції ШРП почали трансформувати політику Швеції. На цьому етапі ШРП звернулася не до середнього класу, а до фермерів і селян як до можливих коаліційних партнерів. То була нелегка боротьба. ШРП співпрацювала з профспілками, чиїми головними пріоритетами були збереження компенсацій із безробіття, підтримання високого рівня заробітної платні та створення робочих місць у промисловості за рахунок громадських робіт і державних витрат. Вони виступали проти будь-якої політики, що означала б підвищення цін на харчі для робітників. З іншого боку, фермери виступали проти високої оплати праці робітників, вимагаючи натомість підтримки цін через закупівельні ради й інші методи підвищення цін на свою продукцію.

Проте це не спинило ШРП в її поступі. Напередодні виборів 1932 року лідер партії Пер Альбін Ганссон представив ШРП як «дім народу», відкритий для всіх

шведів. Він пояснив, що

найважливіше завдання партії — енергійна робота задля допомоги всім групам населення, які страждають від необґрунтованих наслідків економічної кризи... Партія не прагне допомогти [одному] робітничому класу коштом іншого. Працюючи заради майбутнього, вона не проводить різниці між промисловим робітничим і сільськогосподарським класом або ж між тими, хто трудиться фізично та розумово.

Лідери ШРП презентували цю стратегію у відповідь на скрутні умови, створені економічною кризою, і головним рекламним гаслом партії для електорату стала її готовність експериментувати з громадянською активністю задля подолання негативних наслідків депресії. У маніфесті партії на виборах 1932-го чітко прозвучало, що країну поглинула

криза, жертвами якої стали всі верстви суспільства... [партія] бореться за те, щоб забезпечити довготривалі поліпшення, і докладає зусилля, щоб спонукати державу до надання ефективної допомоги невинним жертвам кризи.

План виявився дієвим. Партія різко збільшила кількість прибічників порівняно з виборами 1928 року, одержавши 41,7 % голосів, що стало історичним успіхом, хоча й не дотягнуло до більшості. У цей момент спроби Ганссона «зачарувати» фермерів принесли свої плоди, і ШРП організувала «коров'ячі торги», вступивши в альянс з Аграрною партією, щоб сформувати уряд. ШРП ужила захисних заходів для підвищення цін на продовольство, а у відповідь одержала мандат на впровадження кризового пакету, спрямованого на підвищення урядових витрат і платні в промисловому секторі.

Проти цього пакету спершу виступали впливові банкіри, як-от Валленберги, а також найбільший і найактивніший сегмент ділової спільноти, який працював на експортний ринок і, відповідно, був збентежений підвищенням вартості праці, що могло б зашкодити його конкурентоспроможності. Усе змінилося після виборів 1936 року, коли електорат рішуче й масово підтримав ШРП. Така широка підтримка спонукала до зустрічі між представниками ділових інтересів, профспілками і фермерами, а також членами уряду, в невеличкому курортному містечку Сальтшебаден у 1938 році. Її результатом стало розширення «соціал--демократичної» коаліції, до якої ввійшли бізнесмени, що змирилися з новою програмою уряду, «державою загального добробуту» і високим рівнем оплати праці робітників в обмін на більш кооперативні трудові відносини й зниження страйкової активності.

Після Другої світової війни цю модель розвинули ще більше. Соціальний консенсус сформувався навколо ідеї про те, що шведська держава повинна підтримувати як рівність, так і зростання. Із цього консенсусу виросла корпоративістська модель, згідно з якою держава надає щедрі пільги працівникам, заохочуючи водночас поміркованість у встановленні рівня платні й сприяючи більшій плинності на ринку праці завдяки активній політиці (наприклад, допомогу робітникам у пошуку роботи шляхом перепідготовки). Як і угоди, досягнуті в Сальтшебадені, ця стратегія була вигідна і для бізнесу. Цитаделлю цієї системи

стала модель централізованого встановлення платні Рена — Мейднера, згідно з якою заробітна плата на рівні промислової галузі в усіх компаніях вставляється відповідно до соціальної домовленості. Це не лише забезпечило рівномірніший розподіл заробітку між працівниками через «стиснення платні» (усі працівники, що виконують однакову роботу, одержують однакову платню), а й означало, що більш продуктивні фірми не мусять платити вищі ставки. Така система виявилась надзвичайно вигідною для високопродуктивних компаній, які платили ті самі ставки, що й решта промислових підприємств. За тією самою логікою система заохочувала фірми інвестувати, здійснювати інновації та підвищувати продуктивність, адже вони мали змогу залишати собі бонуси від збільшення продуктивності як додатковий прибуток.

Тим часом Шведська держава загального добробуту продовжувала розширюватись і розвиватися. Швеція не тільки встановила щедріші соціальні виплати, а й однаковою мірою стала надавати їх усім громадянам відповідно до універсальної моделі зі звіту Беверіджа. Після щедрої допомоги із безробіття й медичного страхування було забезпечено перші у світі виплати матерям за народження дитини, рівну для всіх високоякісну систему освіти, що постала зі спроб «демократизувати шведську шкільну систему». Ці програми дали країні змогу вийти в авангард боротьби з бідністю, що стало величезним досягненням у часи Великої депресії, коли надвисокий рівень бідності не лише створив атмосферу страху й непевності, а й загрожував демократичній політичній системі, як це було в Німеччині.

Згідно з нашою концепцією вирішальним моментом є не лише значне розширення ролі й можливостей шведської держави, а й те, як це поєдналося з поглибленням демократії та суспільного контролю; можливості суспільства вирости одночасно з державними. У цього процесу було кілька граней. По-перше, головна проблема, пов'язана з розширенням ролі держави, полягає в імовірності «узурпації еліт», яка перетворює державну діяльність на інструмент нечисленних бізнесів або вузьких інтересів, що одержують вигоду коштом суспільства. Той факт, що все це відбувалося під керівництвом ШРП, а також ключова роль, яку профспілки як партнери стали відігравати в цьому процесі, а також моніторингу й адмініструванні системи, стали головними перепонами на шляху такого захоплення державних інститутів. Універсальна природа шведських програм добробуту унеможливила їхнє перетворення на інструмент покровительства в руках еліт і допомогла ще більше згуртувати суспільство й посилити відчуття власництва в населення, що посприяло мобілізації суспільства для підтримки цих ініціатив.

Друга важлива небезпека, сформульована Гаєком, полягала в тому, що посилення ролі держави в економіці може відбуватися за рахунок бізнесу в цілому, наприклад через націоналізацію підприємств й експропріацію капіталу. Швеція виключила цю можливість, залучивши ділову спільноту до соціал-демократичної коаліції після Сальтшебадена. Показове в цьому контексті те, що ШРП послідовно відмовлялася від партнерства з комуністами та утримувалася від прямої націоналізації

підприємств й експропріації прибутків чи капіталу. Час від часу профспілки пробували проштовхнути політику, яка зобов'язувала значно збільшити платню робітникам, але ШРП зазвичай цьому опиралася. Винятком, який лише підтверджує ступінь суспільного контролю, була реакція на рух профспілок і ШРП у 1970-ті роки, спрямований на зміну умов моделі централізованого визначення заробітної плати Рена — Мейднера через створення «фондів для найманих працівників», до яких потрапляли б «надлишкові прибутки», що їх мають високопродуктивні фірми, які далі сплачують зарплатні ставки на рівні галузі. У міру того, як ставало очевидно, що закладання цих фондів загрожує самому існуванню коаліції, на якій тримається шведська соціал-демократія, опір їм зростав. Це змусило ШРП відступити і зрештою вперше в 1976 році втратити владу.

По-третє, розширення держави збіглося з поглибленням демократії. Коли всі основні партії Швеції погодилися прийняти засади соціал-демократії, електорат почав обирати між різними силами, які мали на меті впроваджувати свої версії підходу до соціал-демократії, а також, за потреби, відмовлятися від більш радикальної політики на кшталт фондів для найманих працівників, запропонованих профспілками та ШРП у 1970-х роках.

І нарешті шведський державний апарат та судова система розвивалися в тандемі з цими змінами, особливо в тому, що стосується призначення і нагляду за цими програмами разом із профспілками. У процесі цього вони набували компетентності в реалізації соціальних програм і стримуванні зловживань системою.

Загалом на нові потреби в умовах кризи, зумовлені економічним занепадом, шведська держава зреагувала розширенням своєї ролі та можливостей. Усупереч побоюванням Гаєка це не проклало шляху до тоталітаризму. Навпаки, оскільки розширення держави було здійснене коаліцією робітників, фермерів і бізнесменів, а ефект Червоної Королеви запустив суспільну мобілізацію для стримування держави, шведська демократія від цього не ослабла, а тільки зміцніла.

* * *

Незважаючи на те, що подробиці шведського досвіду унікальні, у загальних рисах він має багато спільно з тим, що відбувалося в кількох інших країнах. Данія і Норвегія створили аналогічні держави загального добробуту, хоча спосіб формування коаліцій у цих країнах різнився. Німеччина після Другої світової також змогла збудувати державу загального добробуту, підтримувану високим рівнем державного потенціалу й суспільного контролю.

Не менш цікавий досвід Америки. Франклін Делано Рузвельт постав перед тими самими економічними й соціальними труднощами, що й ШРП, проте змушений був мати справу з суспільством, різко розділеним за расовими й регіональними лініями, яке до того ж ставилося до дій держави із сильною недовірою. Попри це, його першими політичними ініціативами були Закон про відновлення національної промисловості (NIRA) 1933 року й заснування Управління з регулювання сільського господарства, які йшли в одному напрямку і розширювали можливості держави, зміцнюючи систему соціального захисту й допомагаючи економіці

відновитися. Ця програма мала на меті залучити і робітників, і фермерів. Перша стаття NIRA, приміром, містила тлумачення промислової політики, дуже близьке до того, яке прийняла ШРП, тоді як підтримка фермерів через встановлення вищих цін стала центром аграрної політики адміністрації. В обох випадках початкові плани Рузвельта передбачали адміністративний контроль і практичне втілення, як у Швеції. Однак американські умови відрізнялися від шведських: NIRA наразився на жорсткий опір бізнесу і судів, тому багато його положень довелося вилучити або реалізувати по-іншому. Та, незважаючи на те, що плани Рузвельта були дещо пом'якшені та підтягнені до загальної моделі державно-приватних партнерств у США, він почасти зміг досягти того, що й «коров'ячі торги» у Швеції, у процесі фундаментально трансформували норми й адміністрування економіки США.

Левітан проти ринку

Одні з найзапекліших дебатів в економічній науці та соціології стосуються балансу держави та ринку. Якою мірою державі варто втручатися в економіку? Якими мають бути належний обсяг і глибина регулювання? Які види діяльності слід залишити ринкам, а за якими повинна пильнувати держава? Хрестоматійна відповідь на ці питання полягає в тому, що держава мусить втручатися тільки за чітко визначених обставин. Серед них — наявність «зовнішніх ефектів», які виникають тоді, коли дії деяких суб'єктів справляють великий вплив на інших і не регульовані ринком, що відкриває шлях до надлишкового рівня окремих видів діяльності, як-от забруднення навколишнього середовища. Інший зовнішній ефект — надання «суспільних благ», від яких мають вигоду всі (наприклад, інфраструктури або національної оборони). Ще один різновид зовнішнього ефекту — поширення «асиметричної інформації», тобто неспроможність деяких учасників ринку точно оцінити якість товарів і послуг, які вони пропонують. Також втручання держави потребує наявність монополій, які необхідно врегулювати, щоб запобігти встановленню ними завищених цін і вчиненню хижих дій, спрямованих на витіснення конкурентів. Особливо важливе втручання держави в галузі соціального страхування і перерозподілу благ для обмеження нерівності. Ключова засада цього хрестоматійного підходу полягає в тому, що коли держава впливає на розподіл доходів в економіці, її вплив на ринкові ціни мусить бути мінімальним; натомість у досягненні своєї мети вона має спиратися на податки й трансферти.

Це відповідає принципам, викладеним у «Шляху до кріпацтва», де Гаек виступав за обмеження участі держави в економіці, позаяк у розподілі ресурсів ринки діють ефективніше. Але важливо те, що Гаек пішов далі, обстоюючи думку, що зміцнення влади й залучення держави може мати негативні наслідки для політики. Попри те що деякі висновки Гаєка не були ані достатньо переконливими, ані підтвердженими політичними подіями останніх десятиліть, його підхід до проблеми відкрив нові обрії. Мабуть, найблисучіша здогадка Гаєка полягала в тому, що баланс між державою і ринком — явище не суто економічне, а водночас і політичне (і ми

кажемо так не лише тому, що це один з головних висновків з нашої концептуальної моделі). Життєво необхідно переконатися, що держава може збільшувати свої можливості у відповідь на зростання потреб суспільства й водночас залишатися закутою. Для цього необхідні нові способи, у які суспільство зможе стежити за державою й елітами та контролювати їх. Отже, оцінка корисного втручання держави враховує не лише економічні компроміси, а й політичні наслідки цих втручань. Не тільки розширення можливостей держави, а й те, хто контролює та відстежує ці можливості та їх застосування.

У цьому контексті реальною інституційною новацією у Швеції, а згодом і в інших скандинавських країнах, було не створення держави, яка більше втручається і більше перерозподіляє, а формування її під егідою коаліції, яка охоплює бізнес разом із переважною більшістю робітників, організованих у політично активні профспілки, що накладають міцні кайдани на державу. З одного боку, як ми вже відзначали, залучення бізнесу, зокрема найбільших шведських корпорацій, означало, що шведська держава загального добробуту ніколи не піде в напрямку масової націоналізації промисловості або скасування ринків. З іншого боку, вирішальна роль, яку відіграли в цьому процесі профспілки, забезпечила значно більшу участь населення в політиці, унеможлививши захоплення зміцнілих державних інститутів елітами. Завдяки такому поєднанню й ефекту Червоної Королеви шведській політичній системі вдалось переорієнтуватися, коли деякі регулювання зайшли надто далеко — спершу в 1970-ті роки, а потім — у 1990-ті.

Зі шведського досвіду можна винести ще три важливі уроки, що допомагають зрозуміти, яким має бути баланс між державою і ринком. Перший — висновок із того, про що ми щойно говорили. Коли ситуація потребує, щоб держава взяла на себе нові обов'язки, ця експансія мусить відкривати перед суспільством нові шляхи для участі в політиці, контролю за державою та її бюрократичним апаратом, а також, у разі потреби, можливість призупиняти нові програми. Це означає, що чимало дебатів про те, що мають робити ринки, а що — уряди, не стосуються найважливішого питання, дарма що Гаєк давно наголошував на його нагальності. Чи зможемо ми втримати Левіятана під контролем навіть з його новою відповідальністю і новими силами? Чи вартість запровадження нових способів стримування Левіятана, зокрема тих, які не виникають автоматично під дією ефекту Червоної Королеви, переважить вигоди від додаткового втручання держави?

З огляду на це, причина, чому урядам не слід регулювати ціни на більшість товарів, полягає не в тому, що їх ідеально встановлюють самі ринки (або, за термінологією економістів, що тут не діють зовнішні ефекти, загальні блага, асиметрична інформація і труднощі розподілу), а в тому, що політична вартість розширення державою сфери своєї компетенції буде надто висока — або через додаткові застережні заходи, яких це потребує, або через підвищений ризик виходу з коридора. Такий хід думок передбачає, що держава мусить втручатися тільки тоді, коли вигоди від втручання перевищують його політичну вартість. Що важливіше, це доводить, що ті втручання й заходи, які запускають потужний ефект Червоної

Королеви (з додатним результатом), виявляється, мають більше шансів бути корисними для суспільства. Тому для держави доцільніше надавати соціальний захист і широкодоступні послуги, координувати суперечки між роботодавцями та працівниками, залучаючи до цього і профспілки, і бізнес (що має всі шанси додати сил Червоній Королеві, як це було у Швеції), ніж вдаватися до специфічних, часто непрозорих урядових регулювань і коригувальних дій у вузьких галузях, таких як тариф на цукор чи на сталь (у той самий спосіб, як Паперові Левіятани відповідали на запити суспільства, як ми бачили в розділі 11).

Другий урок полягає в тому, що деякі на перший погляд неефективні аспекти економіки можуть виявитись дуже корисними для суспільства. З-поміж них — самі профспілки, до яких часто ставляться з великою підозрою, тому що одне з їхніх головних завдань — домагатися вищої платні для своїх членів, навіть якщо це ускладнить пошук роботи для решти. І справді, ми бачили, що навіть у Швеції профспілки часто вимагали надзвичайно високої оплати праці. Таке підозріливе ставлення поділяє чимало політиків у Сполучених Штатах, які постійно прагнуть підірвати міць профспілок. Частково результатом такої політичної позиції (а також наслідком скорочення робочих місць у промисловості) стає те, що кількість членів профспілок у США нині значно скоротилася, особливо в приватному секторі, — надто якщо порівняти це із золотою добою профспілок у середині минулого століття, після того як права працівників на організацію спілок, колективні переговори з працедавцем і страйки були визнані Законом про регулювання трудових відносин (законом Вагнера) 1935 року. Схоже зниження впливовості профспілок нині відбувається і в інших розвинених економіках. Чи має сенс опір профспілкам у суто економічному плані — питання дискусійне. Проте головна функція профспілок — політична; вони відіграють ключову роль у підтриманні часткового балансу між добре організованим бізнесом і робочою силою. Тому зниження впливу профспілок в останні десятиліття може стати чинником зсування балансу в суспільстві США на користь великих корпорацій. Ще важливіше для нашої концепції те, що в оцінці ролі різних політик й інститутів необхідно брати до уваги механізми підтримки, які прагнуть створити баланс та утримувати Левіятана й еліти закутими.

Третій важливий урок — форма урядового втручання. У цьому питанні ми більше відхиляємося від позиції Гаєка і класичної відповіді, яку містять підручники з економіки. На їхню думку, завжди доцільніше утримуватися від втручання в ринкові ціни, і якщо уряд хоче провадити більш рівномірний розподіл доходів, йому варто дозволити ринкові самому робити свою справу, а для того, щоб досягти бажаного розподілу, ліпше застосовувати особливі схеми оподаткування. Проте хиба такої позиції в тому, що вона відділяє політику від економіки. Якщо Левіятан сприйматиме ринкові ціни й розподіл доходів як належне і просто покладатиметься на перерозподіл фінансів задля досягнення своєї мети, це може призвести до дуже високого рівня податкових ставок. Чи не краще, зокрема з погляду контролю над Левіятаном, якби ринкові ціни можна було змінити так, щоб досягти деяких із цих

цілей без значного фінансового перерозподілу? Саме так вчинила шведська держава загального добробуту. Соціал-демократична коаліція була побудована на корпоративістській моделі, у якій профспілки та державний апарат безпосередньо регулюють ринок праці. Це привело до підвищення заробітної плати робітникам і зменшило потребу в перерозподілі коштів між власниками капіталу й корпорацій та працівниками. Крім того, це створює ефект «стиснення» платні, що робить доходи робітників більш рівними. У результаті знижується потреба в перерозподільному оподаткуванні, попри те, що його певною мірою використовували у шведській економіці для фінансування щедрої держави загального добробуту. Більшість цих факторів не були сплановані заздалегідь. Водночас наша концепція наголошує на єдиній причині того, чому все було так, а не інакше; гарантуючи вищі й більш «стиснені» ставки заробітної плати, і завдяки цьому відішовши від того, яким міг би бути результат на неконтрольованому ринку, держава уникла потреби в ще більшому фінансовому перерозподілі та оподаткуванні. З обмеженням фінансової ролі держави її стримування стало реальнішою метою.

Неподілений добробут

Багато західних країн, зокрема і Сполучені Штати Америки, сьогодні стикаються з серйозними економічними проблемами. Політична реакція на це поки що була ближчою до нульового результату ефекту Червоної Королеви, ніж того типу динаміки, який ми бачили у шведських «коров'ячих торгах», що передбачали створення новітніх коаліцій та інституційної архітектури для подолання нових труднощів. Проте другий шлях відкритий для більшості країн у коридорі, й перший крок до його підтримки — усвідомлення суті цих нових проблем. На них ми зосередимо свою увагу в трьох наступних параграфах.

Двома найпотужнішими рушіями економічного добробуту в останні кілька десятиліть стали економічна глобалізація і швидке впровадження автоматизованих технологій. Економічна глобалізація збільшила обсяги торгівлі, а такі явища, як аутсорсинг й офшоринг, дали змогу розподілити процес по всьому світу й одержувати завдяки цьому вигоду від низької вартості виробництва окремих товарів і послуг. Від глобалізації виграли не лише розвинені нації, а й країни, що розвиваються. Приголомшливе зростання економіки в Південній Кореї і на Тайвані в 70–90-ті роки ХХ століття, а також у Китаї в 90-ті та в першу декаду нового тисячоліття було б неможливе без глобалізації. Так само сьогодні ми не мали б змоги купувати за низькими цінами сотні найменувань товарів — від одягу й іграшок до електроніки та комп'ютерів. У попередньому розділі ми переконалися, що глобалізація впливає на ширину коридора й на перспективи країн за межами коридора ввійти в нього. Проте її вплив на економіку і політику розвинених держав складніший і залежить від того, як розподіляються здобутки від глобалізації чи, якщо точніше, як їх не вдається розподілити. Хоча в більшості рекомендацій щодо

економічної політики наголошено на тому, що від економічної глобалізації мають зиск усі, насправді в США і Європі все складається інакше: корпорації й заможні особи одержують вищі прибутки, тоді як працівники отримують меншу користь, а в деяких випадках їхня зарплатня знижується або вони взагалі втрачають роботу. Цей факт передбачений в економічній теорії: глобалізація створює переможців і переможених, а коли вона набуває форми інтеграції розвинутої країни з менш розвинутою, де масштабно поширена низькокваліфікована й низькооплачувана робоча сила, то працівники — особливо менш кваліфіковані в розвиненій економіці — опиняються в становищі переможених.

Інший потужний рушій економічного добробуту — технологічні зміни — має схожий ефект. Технологічний прогрес підвищує продуктивність і розширює асортимент товарів, доступних споживачеві. Цей процес історично завжди був фундаментом стабільного економічного розвитку. Час від часу він також ставав припливом, який піднімав усі човни (чи принаймні більшість). Від 40-х до середини 70-х років XX століття в економіці США відбувалося швидке зростання продуктивності паралельно зі збільшенням доходів усіх груп населення незалежно від освіти — від робітників із самою лише шкільною освітою до осіб з науковими ступенями. Проте безліч нових технологій, які трансформували робочі місця в останні тридцять років, мали різні наслідки. Багато з них, зокрема значно потужніші комп'ютери, обладнання з числовим програмним управлінням, а згодом комп'ютеризованим, промислові роботи, а з недавнього часу — і штучний інтелект, автоматизували процеси виробництва, дозволивши машинам перебрати на себе багато функцій, які раніше виконували люди. За своєю природою автоматизація потребує капіталу, який тепер використовують більш широко у вигляді нових машин. Також існує тенденція віддавати перевагу кваліфікованим працівникам перед некваліфікованими, чия роботу тепер виконують машини. Тож не дивно, що нові технології автоматизації мають величезні розподільні наслідки.

Поєднання ефектів глобалізації й автоматизації зумовило розгалуження шляхів. У США модель всеохопного зростання платні припинила своє існування наприкінці 1970-х років, поступившись місцем зростанню розриву між працівниками на вершині системи розподілу й унизу. Наприклад, у той час як доходи осіб з науковими ступенями (з поправкою на інфляцію) зросли майже на 60 %, порівняно з 1980 роком, доходи людей із середньою освітою (повною і неповною) знизились більш ніж на 20 %. Упродовж останніх трьох з половиною десятиліть реальна платня малокваліфікованих працівників різко зменшилась.

У той самий період в американській економіці перестали створювати й нові робочі місця. Із середини 90-х зайнятість у промисловості США знизилась на 25 %, а загальна частка працевлаштованого населення суттєво впала після 2000 року. Схожі тенденції спостерігаються і в деяких інших розвинених економіках, хоча приголомшливе скорочення реальних доходів малоосвічених працівників — явище, унікальне для ринку праці Сполучених Штатів.

Загальноприйнятою є думка, що основні чинники цих тенденцій — автоматизація і глобалізація. Втрати у сфері зайнятості й доходів сконцентровані в тих регіонах, галузях і спеціальностях, які були зосереджені на видах діяльності, що зазнали або автоматизації, або швидкого збільшення імпорту з економік, які розвиваються, насамперед з Китаю. Наведені в літературі оцінки показують, що лише імпорт з Китаю міг зменшити зайнятість в економіці США на два мільйони робочих місць, а застосування промислових роботів — один з найпомітніших прикладів новітніх технологій автоматизації — не менш ніж на 400 тисяч вакансій. В обох випадках найчутливішими до наслідків виявилися працівники на найнижчому рівні розподілу кваліфікацій.

Волл-стрит зривається

Економічна глобалізація й автоматизація — не єдині тенденції, які посилюють нерівність у світі. Швидка дерегуляція кількох галузей економіки в Сполучених Штатах, яка супроводжувалась помірними змінами в інших розвинених економіках, також стала потужним фактором зростання нерівності. Особливо важливу роль у цьому процесі відіграла фінансова дерегуляція.

Фінансова галузь у більшості країн світу за кілька десятиліть після Другої світової війни стала високорегульованою: настільки, що в США зайнятість у банківській справі почали сприймати як типову роботу «білих комірців», що позначилося й на платні, яка залишалася приблизно на тому самому рівні, що й у працівників інших галузей. Підґрунтям американської повоєнної фінансової системи було «правило Q», яке лімітувало процентні ставки на ощадні рахунки, стримуючи конкуренцію між різними фінансовими установами, а також обмеження для міжштатних філій, які не давали банкам змагатися за депозити в різних штатах. Ці обмеження були доповнені ухваленим у 1933 році Законом Гласса — Стіголла, який відділив банківське обслуговування дрібних клієнтів (яке полягало здебільшого в розміщенні та знятті депозитів) від більш ризикованої інвестиційної банківської справи (що була зосереджена на таких процесах, як андеррайтинг, злиття й поглинання, похідні фінансові інструменти та трейдинг). У такому регульованому середовищі бюрократизовані й комфортні робочі місця в банках стали описувати формулою «3–6–3»: береш депозит під 3 %, позичаєш під 6 % й о третій годині — на гольф. Усе почало змінюватися в 70-ті роки, особливо після скасування «правила Q» в 1986-му, що проклало шлях значному збільшенню концентрації в банківській справі. Разом із підвищенням концентрації стався величезний зсув у бік більш ризикованих видів діяльності, таких як фінансові похідні, зокрема процентні свопи (коли одна сторона фінансової угоди сплачує другій залежно від того, якою є ставка-орієнтир — вищою чи нижчою за порогову) та свопи на дефолт за кредитом (коли платежі здійснюють залежно від того, чи оголосить боржник про дефолт). Попри те що фінансовий сектор почав провадити ризиковану діяльність, банки завдяки зростанню свого політичного впливу блокували будь-які нові норми й

фактично рухалися в бік ще більшої дерегуляції. Із підвищеною концентрацією, меншим регулюванням й агресивнішим прийняттям ризиків прийшли вищі доходи й прибутки. Упродовж 1980–2006 років фінансовий сектор виріс від 4,9 % валового національного продукту Сполучених Штатів до 8,3 %, а його прибутки збільшились на 800 % у реальних цифрах, більше ніж утричі перевищивши зростання в нефінансових секторах.

У потужному циклі зворотного зв'язку більші розміри та прибутки призвели до посилення політичної влади. До 2006 року фінансовий сектор почав вкладати в політичні кампанії по 260 мільйонів доларів порівняно з 61 мільйоном у 1990-му. Наслідком цього стало продовження потужної фінансової дерегуляції. Інші стовпи фінансових регулювань після Великої депресії були скасовані — починаючи із Закону Рігла — Ніла про ефективність банківської діяльності і відкриття відділень у кількох штатах 1994 року, який послабив норми банківської діяльності в різних штатах і відкрив шлях для низки злиттів, що призвели до утворення велетенських банківських корпорацій, таких як JPMorgan Chase, Citicorp та Bank of America. У 1999 році Закон Гремма — Ліча — Блайлі усунув залишки бар'єрів між комерційними та інвестиційними банками. У той період, навіть попри поширення складних фінансових похідних, банкіри рішуче опиралися новим нормам. У результаті суттєве зростання побічних боргових зобов'язань на базі цінних паперів, забезпечених пулом іпотек (які створюють синтетичні цінні папери з різним профілем ризику з великого пулу іпотек), а також свопів на дефолт за кредитом майже повністю відбувалося поза нормативно-правовим регулюванням. Це було однією з причин того, чому страхова компанія American Insurance Group змогла продати великі обсяги свопів на дефолт за кредитами і взяти на себе великі ризики. Із цією хвилею дерегулювань цикл повторився, і прибутки у фінансовій галузі знову зросли.

Дерегуляція у сфері фінансах посприяла нерівності. Надвисокі прибутки на Волл-стріт не лише зумовили ще нерівномірніший розподіл доходів між власниками головних фінансових установ, зокрема й гедж-фондів, які спеціалізуються на ризикованих інвестиціях заможних клієнтів, а й збільшили загальну нерівність, оскільки фінансові менеджери і трейдери найвищого рівня почали одержувати величезні компенсаційні пакети та бонуси. Доходи працівників і керівників у галузі фінансів, які до 1990 року були приблизно тотожні заробітку аналогічних ланок в інших секторах економіки, відтоді стали різко відрізнятися. До 2006 року працівники фінансової сфери вже одержували на 50 % більше, ніж решта, тимчасом як керівництво у фінансах заробляло аж на 250 % більше за керівників подібної кваліфікації в інших галузях.

Індикатором цього аспекту нерівності виступає частка національного доходу, що дістається тим, хто належить до верхнього 1 % і 0,1 % у розподілі доходів, тобто так званих дуже багатих і надзвичайно багатих, серед яких превалюють власники і топ-менеджери фінансових корпорацій. Верхній 1 % американців у 1970-ті роки одержував близько 9 % національного доходу. До 2015 року ця цифра сягнула 22 %.

Це зростання було ще більш приголомшливим для найвищої 0,1 % громадян, для яких цей показник зріс від 2,5 % у 70-ті роки до майже 11 % національного доходу в 2015-му.

Друга складність пов'язана з розподілом ресурсів. Фінанси установи, які переводять кошти від тих, хто їх накопичив, до тих, хто має нові ідеї та можливості інвестування, відіграють життєво важливу роль у підвищенні ефективності економічної діяльності. Проте коли вони концентровані, спеціалізовані на прийнятті ризиків і захищені політичною владою, то навпаки можуть стати джерелом поширення неефективності. До початку кризи 2007–2008 років фінансова галузь просунулась далеко в цьому напрямку. Надмірне прийняття ризиків було зумовлене нерегульованою конкуренцією у сфері фінансів, яка заохочувала численні установи активно видавати позики і приймати ризики щодо власних трейдингових підрозділів, щоб підвищити рівень прибутків, які вони обіцяли своїм інвесторам. Хмизу в огонь підкинула й віра багатьох фінансових установ у те, що уряд і Федеральний резервний банк їх урятують, навіть якщо їхні інвестиції зазнають найбільш катастрофічного фіаско (у цьому вони не помилилися). Саме колапс таких ризикованих інвестицій зрештою призвів до фінансової кризи, яка згодом трансформувалася у світовий економічний занепад. І хоча Закон Додда — Франка 2010 року й посилені норми Федеральної резервної системи спробували обмежити обсяги такого прийняття ризиків і негативні наслідки фінансових втрат, їхній успіх був у найліпшому разі частковим. Фінансова галузь, яка покладається на потужне лобі, опиралася і не давала впровадити ці норми повною мірою, часто прагнучи відкотити їх назад. Тим часом сектор став, по суті, більш концентрованим. Частка п'ятох найбільших банків у фінансовій системі США зросла від 20 % у 1990 році до 28 % — у 2000-му, а у 2019-му становить понад 46 %.

Роздуті фірми

Підвищена концентрація спостерігається не в самій лише фінансовій галузі. Разом із загальною дерегуляцією і новими технологіями значне збільшення концентрації прийшло в багато секторів економіки, зокрема в онлайн-послуги, сферу комунікації та соціальні медіа. Розмір найбільших компаній порівняно з іншими суб'єктами економіки став просто велетенським. Технологічні гіганти Alphabet (Google), Amazon, Apple, Facebook і Microsoft мають сукупну ринкову вартість (виражену в ринковій оцінці їхніх акцій), що дорівнює 17 % валового внутрішнього продукту США. Аналогічний показник для п'ятох найбільших компаній у 1900 році, коли держава і суспільство були збентежені зростанням влади великих корпорацій, становив 6 %. У такого потужного зростання концентрації, здається, є кілька причин. Найважливіша з них — природа технологій цих компаній, яка створює динаміку, що її економісти називають «переможець здобуває все». Візьмімо, наприклад, Google. Заснована в 1998 році, коли в інтернеті вже існувало кілька успішних пошукових систем, Google швидко виокремилась з-поміж них значно

кращим алгоритмом пошуку. Поки її конкуренти, такі як Yahoo! й AltaVista, ранжували вебсайти за кількістю згадувань на них шуканого терміна, засновники Google Сергій Брін і Ларрі Пейдж винайшли набагато кращий метод, ще коли були студентами Стенфордського університету. Згідно з цим підходом, названим «алгоритмом PageRank», вебсторінки сортувалися за їхньою релевантністю, яка оцінювалась за тим, скільки інших сторінок, які згадують шуканий термін, мають посилання на цей вебсайт. Оскільки цей алгоритм значно дієвіше пропонував користувачам потрібні їм вебсайти, частка Google на ринку інтернет-пошуковиків стрімко зростала. Здобувши велику частку ринку, Google зміг використати дані користувацьких пошуків для вдосконалення алгоритму, зробивши його ще кращим і домінантнішим.

Ця динаміка посилилась, коли дані інтернет-пошуків почали використовувати для застосунків штучного інтелекту, наприклад перекладу і розпізнавання. Швидкий успіх компанії привабив більше інвестицій у наукові дослідження і придбання компаній, що розробляли технології, які могли б прислужитися Google в його подальшій експансії.

Ефект «переможця, що здобуває все» лежав також в основі стрімкого злету компанії Amazon, чий ранній успіх як онлайн-магазину зробив її привабливішою для продавців і користувачів, а також Facebook, чия популярність як соціальної мережі насамперед залежала від очікувань користувачів, які сподівалися, що до неї приєднаються і їхні друзі. І хоча для Apple і Microsoft принцип «переможець здобуває все» подіяв інакше, вони не менш важливі, оскільки, знову ж таки, цінність їхніх продуктів залежить від загальної популярності й широкого розповсюдження серед населення.

Незважаючи на те, що природа технологій інтернет-доби — визначальний фактор економічної концентрації, бездіяльність органів державного регулювання, особливо в США, так само відіграла важливу роль. Така ситуація дуже контрастує з тим, що ми бачили в країні в інші ключові моменти історії. Коли на початку ХХ століття кілька компаній досягли аналогічного домінантного становища, адміністрація під впливом прогресивних сил скористалася своєю владою для їх рішучого стримування, як ми це бачили в розділі 10. Нині схожих інститутів або пропозицій політичної програми немає. Певна річ, багато цих компаній швидко вирости завдяки тому, що пропонують нові, кращі й дешевші товари та послуги. Але це не знімає тривоги через підвищення концентрації, особливо у світлі того, що компанії, які домінують на ринку, можуть у певний момент скористатися монополістичною владою, підвищити ціни або почати придушувати інновації. Підвищення економічної концентрації — це так само важливий фактор зростання нерівності: і не лише тому, що власники й основні акціонери цих компаній стали дуже багатими, а й тому, що працівники цих компаній отримують вищу платню, ніж інші в цій індустрії.

* * *

Економічні тенденції, які ми коротко описали, — глобалізація і автоматизація, розвиток фінансової галузі, розквіт велетенських компаній — ставлять нагальні завдання перед Сполученими Штатами й деякими іншими розвиненими економіками світу щонайменше з трьох причин. Перша з них — нерівність, на якій ми вже наголошували. Друга — економічна ефективність. Дехто вбачає в нашій епосі золоту добу технологій, проте зростання доходів і продуктивності, принаймні в останні два десятиліття, розчаровує, попри приголомшливі масштаби глобалізації та захопиви нові технології. Причини такого невтішного підвищення продуктивності досі не зрозумілі. Вони можуть бути пов'язані з тими тенденціями, які ми окреслили вище. Глобалізація і швидка автоматизація дають користь, проте їхній недавній вибух міг статися коштом інших технологічних проривів, які, ймовірно, ще більше посприяли б продуктивності й добробуту. Надмірне зростання у фінансовому секторі й неефективне прийняття ризиків, схоже, коштували дорого, оскільки створили нестабільність в економіці (згадаймо фінансову кризу) і відтягнули ресурси, які мали б піти в інші сектори й на інновації (подумаймо про те, що найрозумніші випускники вищих навчальних закладів беруться за гедж-фонди й інвестиційний банкінг замість того, щоб створювати інновації, ставати науковцями чи працювати в громадських службах). Значне збільшення економічної концентрації також може підірвати ефективність, стримуючи конкуренцію і спотворюючи засвоєння й розробку нових технологій.

Третя причина пов'язана з довірою інститутам. Закутий Левітан потребує не самого лише балансу сил між державою і суспільством. Його суспільство мусить довіряти інститутам. Не маючи довіри, громадяни не стануть захищати їх від держави й еліт, тож ефект Червоної Королеви матиме результат, близький до нульового.

Без довіри інститути не зможуть розв'язувати конфлікти в суспільстві (як це сталося в міжвоєнній Німеччині). Поширення нерівності, повільне зростання зайнятості, надвисокі прибутки у фінансовій галузі, роздуті фірми, які залишаються нерегульованими, — усе це створює враження, що економіка зазнає маніпуляцій, а політична система — співучасник цього процесу. Це відчуття, безумовно, посилила фінансова криза та її наслідки, коли уряд став надавати допомогу банкам, частково відповідальним за кризу, тоді, коли бідні господарства, що перебували на межі банкрутства, її майже не одержували. Ще гірше те, що, як і в нашій розповіді про Веймарську Німеччину, сегменти суспільства, які економічно пасуть задніх і втрачають довіру в інститути, — це головна мішень для рухів, що прагнуть дестабілізувати політичну систему і зрушити баланс між державою і суспільством, який організує життя в коридорі. Такі рухи, чого і варто було очікувати, останнім часом перебувають на підйомі.

Нерівність, безробіття, низька продуктивність і незначне зростання доходів, втрата довіри до інститутів були серед тих чинників, які зробили період Великої депресії родючим ґрунтом для політичної нестабільності. І хоча криза, що охопила

розвинені економіки сьогодні, не така глибока, як у часи Великої депресії, ми не можемо самовдоволено ігнорувати цю паралель.

Як уникнути Червоної Королеви з нульовим результатом

Ми побачили дві діаметрально протилежні реакції на Велику депресію. Перша — крах Веймарської республіки в Німеччині, що був прикладом Червоної Королеви з нульовим результатом, де кожна сторона боролася з іншою, щоб її ослабити, не шукаючи компромісу. Друга реакція — шведська — полягала в ширшому залученні й наданні можливостей державі, тоді як суспільство також набирало на силі і ставало краще організованим для контролю за державою. Суспільна мобілізація виникла за сприяння нової коаліції, що підтримувала нову інституційну архітектуру. У наш час реакція більшості західних країн більше нагадує поведінку Веймарської Німеччини, ніж Швеції: еліти прагнуть захистити свої привілеї, а ті, хто перебуває в найбільш ризикованому становищі, піддаються на маніпуляції автократів; поляризація і непримиренність стають звичними явищами. Чи приречені ми на те, щоб повторити долю міжвоєнної Німеччини? Чи можемо не дати Червоній Королеві перетворитися на процес з нульовим результатом? Чи варто нам також пам'ятати про застереження Гаєка й уникати новітнього «кріпацтва»?

Почнімо з доброї новини. Як ми наголошували в розділі 13, Червона Королева має більше шансів вийти з-під контролю там, де коридор вузький. Тут США і багато інших західних країн перебувають у значно кращому становищі, оскільки їхня диверсифікована економіка ґрунтується на промисловому виробництві й послугах, дуже обмеженій ролі примусу (згадаймо розділ 14), відсутності домінантних груп, радикально ворожих до демократії (як-от пруська земельна аристократія), а їхня недавня історія безперервної демократичної політики сформувала ширший коридор. Проте ані ширину коридору, ані стабільність у ньому не слід сприймати як належне. Ширину коридора збільшують демократичні колективні інститути. Якщо останні втратять довіру людей, коридор звужиться і здатність суспільства до подолання конфліктів знизиться. А Червона Королева може вийти з-під контролю навіть у широкому коридорі, якщо результат її діяльності тяжітиме до нуля.

Погляньмо ще раз на шведський досвід у період Великої депресії, щоб зрозуміти, як цій країні вдалося уникнути нульового результату. Три стовпи шведської реакції на кризу стали найважливішими. Першим із них було те, що весь проект ґрунтувався на широкій коаліції, яка складалася з робітників, фермерів і бізнесу. Робітничий рух, представлений профспілками і ШРП, який був далекий від того, щоб шкодити інтересам інших, прагнув компромісу.

Другим стовпом став спектр економічних реакцій, як короткотермінових, так і інституціональних. Ці реакції передбачали заходи зі стимулювання економіки, а також низку реформ із перерозподілу доходів на користь тих, хто потерпав від

безробіття, втрати заробітку і злиднів. Ці заходи згодом були інституціоналізовані в соціал-демократичній моделі, у якій держава виступала посередницею в діалозі між роботодавцями й працівниками, забезпечуючи мирне розв'язання проблем у промисловості. Також було засновано щедрю державу загального добробуту, яка мала зробити процвітання більш рівномірно поширеним.

Третій стовп — політичний. Поглибшення державного потенціалу було вживлене в політичну систему, у якій суспільство здійснювало потужний контроль як за діяльністю держави, так і за взаєминами між політичними й економічними елітами. Провадити його допомагав універсальний характер програм, які зміцнювали соціал-демократичні коаліції, той факт, що адміністративні можливості держави швидко розвивалися в процесі керування державою загального добробуту, а також пряме залучення профспілок у реалізації ключових програм. Усе це, зі свого боку, підкріплювали більш ранні політичні реформи, які значно демократизували шведську політику.

Перший урок, який дає нам Швеція, — очевидний: ідіть на компроміс і шукайте способів формування широких коаліцій для підтримання Закутого Левіятана і нової політики. Це, певна річ, може бути набагато важче, коли політика різко поляризована — як-от у випадку Німеччини. Проте є надія знайти спільну мову, поки ще не пізно. У цьому контексті важливо, щоб і праві, і ліві сили як у США, так і в багатьох країнах Західної Європи дійшли згоди в тому, що названі тенденції — зростання нерівності, зникнення робочих місць, домінування Волл-стрит, економічна концентрація — це проблеми. Складність полягає в тому, що про те, як їх долати, немає єдиної думки. А втім, це не дивно. Нові коаліції завжди породжують нові ідеї, перспективи, інституційні інновації. Зараз ми спробуємо розібратися, звідки вони можуть узятися, зосередившись, зокрема, на випадку США.

Почнімо з формування коаліції. У зв'язку з цим постають завдання, подібні до тих, з якими зіткнулися федералісти. Той компроміс, якого досягли вони, попри те, що в певних аспектах він коштував дорого, на чому ми наголошували в розділі 10, може стати в пригоді знову. Одним складником цього компромісу було передання значної частини влади штатам (щоб місцеві громади могли брати участь у процесі). Враховуючи відмінності в економічних і політичних завданнях, а також толерантність до залучення уряду в різних штатах, аналогічний компроміс може знадобитися й сьогодні. Другий елемент — державно-приватні партнерства. Їхня цінність полягає в активізації приватного сектору і забезпеченні розширення потенціалу держави. Хоча для сучасних США компроміс такого стибу необхідний, може знадобитися нова інституційна архітектура, яка вийшла б за межі поточної моделі державно-приватного партнерства, про що ми поговоримо трохи нижче. Нарешті може бути корисним ще раз зосередити увагу на тому, про що говорив Гаек від самого початку. Це означатиме, що будь-який соціальний договір, який передбачає ширше залучення держави й сильнішу державну соціальну політику, мусить забезпечити значне розширення здатності суспільства відстежувати дії

держави. Попри те що шведське суспільство не було таким підозрілим щодо втручання держави, саме це і сталося у Швеції в 30-ті роки ХХ століття.

На економічному фронті сама природа нових завдань свідчить про необхідність всебічного розширення відповідальності й можливостей держави. Серед відповідальностей, які має взяти на себе держава, надто американська, можна назвати розробку і запровадження більш щедрої та всеосяжної державної соціальної політики, яка захищатиме тих осіб, які не одержують користі від великих економічних змін. Дії, спрямовані на поліпшення державної соціальної політики, мають доповнити інші, які сприяють створенню робочих місць і підвищенню заробітків, а також допомагають працівникам переходити на нові робочі місця. Прикладом цього в США може бути податковий кредит на одержаний дохід, який надає ефективну допомогу малооплачуваним працівникам, знижуючи податкові ставки на їхній заробіток. Необхідно також переглянути американську систему освіти, яка застаріває не лише через те, що не встигає за потребами мінливого економічного ландшафту, а й тому що відбиває несправедливість у суспільстві, адже створює нерівні умови для більшості американців. Знадобляться більш суворі, більш рішучі й ширші норми для багатьох бізнесів, зокрема у фінансовому і технологічному секторах. І насамкінець. Недавній досвід Сполучених Штатів показує, що надмірне покладання на модель державно-приватного партнерства стає недоліком у побудові сучасної держави загального добробуту. Успішне функціонування програм допомоги й соціального страхування передбачає розширення адміністративних можливостей держави. Це не означає, що роль приватного сектору буде зведено нанівець, а потребує більш автономних, ефективних і авторитетних громадських служб.

Ще один урок зі шведського досвіду (підтверджений прикладами Данії, Норвегії і Британії) полягає в тому, щоб просувати програми загального добробуту в більш універсальному напрямку, заохочуючи суспільство до їх прийняття і залучаючи до їх моніторингу. Субсидії окремим галузям чи певним категоріям працівників зазвичай не досягають цієї мети. Часи великих економічних і соціальних змін створюють особливо родючий ґрунт для впровадження універсальних вигод, тому що вони потребують широкодоступних програм, які згодом формують усенародні коаліції на їхню підтримку. Можливі реформи, спрямовані на подолання негативних наслідків економічної глобалізації, автоматизації та інших змін в економіці, а також інвестиції в освіту задля досягнення ефективнішого й більш рівноправного застосування цих можливостей мусять також бути широкодоступними і можуть, зі свого боку, згуртовувати навколо себе потужні коаліції.

Знову ж таки, спираючись на шведський досвід, ми можемо стверджувати, що покладатися в розв'язанні цих завдань тільки на податкову політику і прямий перерозподіл — це помилка. Натомість краще було б створити інститути ринку праці, які безпосередньо спрямовували б економіку до більш рівного розподілу доходів від економічного зростання, як-от кращі можливості участі в колективних

угодах для працівників, закони про мінімальну платню й інші політики збільшення заробітку. Такі політики не лише зменшують тягар держави (полегшуючи контроль над нею), а й сприяють утворенню ширших коаліцій для підтримування цих програм.

Ті самі фактори передбачають, що, можливо, знадобиться зміна напрямку технологічних перетворень. Шлях розвитку технологій і його вплив на економіку не визначені наперед. Слабке зростання продуктивності в наш час може бути сигналом того, що на цьому фронті не все гаразд. Одна з проблем — ослаблення підтримки урядом США фундаментальних і корпоративних наукових досліджень після завершення холодної війни. Посилення такої підтримки стане важливим кроком у стимулюванні зростання продуктивності. Ба більше, в останні кілька десятиліть головну увагу приділяли швидкій економії коштів, що, власне, і сприяло розвитку автоматизації. Не дивно, що таке зосередження на автоматизації не дає достатнього зростання продуктивності. Суспільний консенсус щодо отримання вигод від економічного розвитку та їх більш рівномірного розподілу заохочує інвестування в технології, які не просто автоматизуватимуть необхідні процеси, а й створюватимуть нові можливості участі у виробництві для працівників різної кваліфікації. Якщо цього буде досягнуто, результатом стане не лише більш рівномірний розподіл доходів і робочих місць та зниження потреб у фінансовому перерозподілі, а й підвищення продуктивності завдяки кращому застосуванню людських умінь.

Завдання політиків не менш грандіозні. Окрім забезпечення коаліцій навколо економічних реформ та інститутів, важливо приборкати надмірний вплив приватних інтересів через фінансування кампаній і лобіювання, які в останні десятиліття досягли астрономічних масштабів. Тож занепокоєння тим, що більша держава виконуватиме накази економічних еліт, — зовсім не віддалена загроза політичній системі США; це вже сьогоднішня реальність. Масштабність цієї проблеми означає, що і ліві, і праві сили в США погоджуються з тим, що таке захоплення становить серйозну небезпеку (хоча вони віддають перевагу різним способам її розв'язання). Пропонуємо короткий перелік політичних реформ, спрямованих на подолання цієї загрози. Перша — обмежити участь у політичних кампаніях і лобіювання. Специфічні заходи, спрямовані на збільшення прозорості взаємин між фірмами, лобістами й політиками, можуть мати особливе значення, оскільки свідчення про те, як політики стають вірними слугами певних галузей і корпорацій, часто виказують їхню участь у прихованих від громадського ока і погано відстежуваних циклічних схемах, у яких регуляторів і політиків згодом наймає приватний сектор за дуже привабливі гонорари.

Другою реформою має стати збільшення автономії громадських служб. Перший очевидний крок — припинення зручних взаємин між лобістами й державою. Однак важливіше те, що більш фундаментальні реформи, які обмежать здатність нової адміністрації робити політичні призначення на всі високі посади в урядових

структурах, збільшать автономію громадських служб і допоможуть запобігти їй політичній узурпації.

Інші необхідні реформи передбачають заходи щодо припинення кількох тенденцій, що знизили представницький характер американської політичної системи, зокрема перегляд меж виборчих округів, у результаті якого з початку ХХІ століття було створено десятки округів, що мають надійну підтримку однієї з двох основних партій.

Ще важливішим за конкретні політичні реформи є загальне посилення мобілізації суспільства, і щодо цього в США також існує доволі широка домовленість. Однією з особливостей американського суспільства в ХІХ столітті, яка так вразила де Токвілля, була жага людей організовуватися й формувати асоціації, не пов'язані з урядом. Це не лише давало їм змогу розв'язувати певні соціальні проблеми, а й створювало народний тиск на процес ухвалення політичних рішень. В останні роки багато говорять про занепад асоціацій такого типу. Незважаючи на те, що про його обсяги й точну причину точаться дебати і не всі організації відіграють важливу роль у політиці, нове піднесення в діяльності асоціацій, які здатні тримати під контролем державу й владні еліти, було би вельми корисним. Це тим більш актуально, бо профспілки, які часто протидіють впливу економічних еліт, в останні десятиліття дуже ослабли. Це свідчить про необхідність створення альтернативних форм організацій, які могли б прокласти нові шляхи в політику для промислових працівників й інших громадян. Відкритим залишається питання, чи зможуть (і якщо зможуть, то як) ці організації ефективно взяти на себе ту роль, яку в минулому відігравали профспілки. До цього питання ми повернемося наприкінці розділу.

Вивчення шведського досвіду успішного формування різноманітних коаліцій для підтримки й відстежування розширення можливостей держави не слід розуміти як пораду Сполученим Штатам й іншим країнам Заходу сліпо наслідувати й копіювати елементи того, що Швеція зробила понад вісімдесят років тому. Почнімо з того, що коаліції, здатні підтримати позитивну динаміку Червоної Королеви у США, мусять дуже відрізнитися від коаліції робітників і селян у шведських «коров'ячих торгах». Вони мають залучати різні регіони, ідеологічні й етнічні групи. Оскільки США досі залишається головним світовим новатором у низці провідних галузей, таких як програмне забезпечення, штучний інтелект, біотехнології та високотехнологічна інженерія, країні доведеться створити інші організації, відмінні від тих, що сформувала Швеція в 30-х роках ХХ століття. Однак забезпечення можливостей і стимулів для розвитку бізнесу й інновацій не суперечить створенню кращої системи соціального захисту та держави загального добробуту. Не суперечить воно і допомозі суспільству в мобілізації задля кращого стримування держави. Як і, певна річ, розвитку ефективної держави, тим паче, що участь американської держави в науці й дослідженнях було основою інноваційної енергії американської економіки. Це видно з діяльності американського уряду як головного покупця високотехнологічного обладнання, а також основного джерела фінансування

досліджень через такі організації, як Національний науковий фонд, і щедрі податкові кредити на дослідницькі витрати. Ще одне питання полягає в тому, як Сполучені Штати й інші західні країни зможуть переспрямувати економічну діяльність у напрямку створення більш рівномірного розподілу ресурсів, тримаючи тим часом державу в кайданах. Деякі натяки на відповідь дає розгляд проблеми моніторингу держави, коли вона має справу із загрозою безпеці.

Війна Левіятана з тероризмом

Модель того, як держава здатна розширювати свої можливості для подолання нових проблем, залишаючись водночас закутою, також можна застосувати й до неекономічних явищ. З-поміж найважливіших вимог, які громадяни висувують до своїх держав, — це безпека. І справді, один із найсильніших стимулів у розбудові держави — пошук централізованої влади, яка б забезпечувала дотримання закону, розв'язувала конфлікти й гарантувала безпеку. Проте світ змінюється, а разом з ним — і виклики безпеці.

Більшість жителів Заходу усвідомили це вранці 11 вересня 2001 року, коли дев'ятнадцять терористів, членів організації «Аль-Каїда», захопили чотири пасажирські літаки США і скерували два з них у будівлі нью-йоркського Всесвітнього торгового центру, тоді як третій упав на будівлю Пентагону у Вашингтоні, а четвертий — на полі в Пенсильванії, після того як пасажери стали чинити опір терористам. Загальна кількість загиблих сягнула 2996 осіб, поранених — більше 6000. Незважаючи на те, що світ не раз бачив жакливі випадки терористичних атак та захопленнь літаків і до 11 вересня, а західні держави впродовж десятиліть холодної війни мали справу з різноманітними викликами безпеці, розмах і зухвальство цих атак шокували людство. Більшість громадян й урядових агенцій сприйняли це як початок нового світу загроз безпеці, з якими слід було негайно починати боротьбу. І хоча в подальші вісімнадцять років нові масштабні атаки вдалося відвернути, діагноз у цілому виявився правильним, адже в цей період мали місце чимало дрібніших нападів і кілька невдалих спроб, підготовлених схожими організаціями, найвідоміша з яких — так звана «Ісламська Держава». Нині суспільство чітко закликає до збільшення можливостей й активності держави в подоланні нових проблем.

Відповідь на ці заклики не забарилася, і служби безпеки США сильно розрослися й розширили свою відповідальність. Проте, як ми вже відзначали в розділі 10, це відбулося не під наглядом суспільства. Болісним свідченням про це став червень 2013 року, коли ЗМІ почали публікувати деякі секретні документи, оприлюднені Едвардом Сноуденом: вони містили докази існування й функціонування секретних програм стеження, реалізовуваних федеральним урядом. Першою викритою програмою стала PRISM, яка надавала прямий доступ до облікових записів американців у сервісах Google, Yahoo!, Microsoft, Facebook, YouTube і Skype. Люди також дізналися про таємну ухвалу суду, яка зобов'язувала компанію Verizon

передати реєстри телефонних розмов мільйонів американців Агентству національної безпеки; про Boundless Informant — програми, що збирали інформацію про метадані мільярдів електронних листів і телефонних дзвінків; про XKeyscore — комп'ютерну систему, здатну збирати інформацію «майже про все, що відбувається в інтернеті». Сноуден показав, що АНБ збирало мільйони списків контактів електронної пошти й месенджерів, вело пошук за вмістом електронних листів, відстежувало й пеленгувало місцезнаходження мобільних телефонів і зламувало спроби шифрування. Сам Сноуден казав: «Я, сидячи за своїм столом, [можу] підслухати будь-кого, від вашого бухгалтера до федерального судді чи навіть президента, якщо маю персональну електронну пошту». Після викриттів Сноудена Деніел Еллсберг, відомий тим, що оприлюднив документи Пентагону, писав:

Викриття Сноудена — це справжній конституційний момент... Якщо говорити про четверту і п'яту поправки, Едвард Сноуден зробив для нашої конституції більше, ніж будь-хто, кого я знаю.

Можливо, все це — лише буря в склянці води. Може, для боротьби із серйозними терористичними загрозами безпекові агенції обов'язково мусять діяти таємно, збирати величезні обсяги даних, ігнорувати питання приватності й дозволяти деяким ЗМІ скаржитися на них, здіймаючи галас. Можливо.

Щоб поглянути на це з іншої перспективи, згадаймо досвід Данії. У 2006 році Європейський Союз видав Директиву про втримання даних, яка стосувалася «збереження даних, згенерованих чи оброблених у зв'язку із забезпеченням публічно доступних послуг електронного зв'язку або в публічних комунікаційних мережах». Данський уряд вирішив розширити цю директиву й опублікував закон, який пішов ще далі — запровадив обов'язкове «логування сесій», яке вимагало від провайдерів зберігати інформацію про вихідні та цільові IP-адреси користувачів, номери портів, типи сесій і часовий штамп. У відповідь на це Privacy International, неприбуткова організація, що відстежує і захищає приватність у всьому світі, знизила рейтинг країни до 2.0 (суспільство з екстенсивним наглядом): до того рейтинг Данії був 2.5 (системне недотримання гарантій). Так Данія опинилася на 3-му місці із 45 країн, охоплених дослідженням. Але більшість данців це явно не збентежило. Вони вірили, що їхній уряд не стане використовувати їхні IP-адреси, номери портів, типи сесій і часові штампи для того, щоб стежити за ними, придушувати їхню свободу слова чи ув'язнювати їх через політичні погляди. У квітні 2015 року Європейський суд постановив, що данська практика утримання даних — це «особливо серйозне втручання у фундаментальні права», проте громадськість Данії не була збурена і не стала вимагати припинення цих практик.

Різниця в реакції американців і данців спричинена тим, що уряд Данії не поведився агресивно через схожі загрози безпеці. Підтримуючи безпеку, він зумів не втратити довіру данського суспільства. Ключову роль у цьому відіграли два важливі фактори. По-перше, у той час як програма США була таємною й розширювалася без жодного зовнішнього нагляду, данську політику збереження даних не приховували й відкрито оголосили про неї громадськості. По-друге, данці

із самого початку довіряли своїм інститутам і вірили, що уряд не скористається інформацією їм на шкоду — для екстраординарних екстрадицій чи тортур, як це робило ЦРУ після 11 вересня. Обидва ці фактори свідчать, що данці вірять, і не без підстав, що збирання даних їхнім урядом не загрожує закутій природі їхньої держави. Натомість американська громадськість такої віри не має, бо знає, що ЦРУ, ФБР та АНБ мають звичку діяти неконтрольовано і часом аморально.

Отже, між тим, як Закутий Левітан відповідає на нові загрози безпеці, залишаючись тим часом закутим, і тим, як йому, можливо, доведеться реагувати на нові економічні виклики, існує чітка паралель. Вона зумовлена надзвичайною важливістю інституційних та інших обмежень, які втримують Левітана в коридорі. Довіра суспільства до влади — відображення цих обмежень. У цьому контексті проблематичним у реакції АНБ і ЦРУ на нові загрози безпеці виявилось не розширення їхніх повноважень і діяльності, а таємний і неконтрольований спосіб, у який усе це було організовано. Програми, інформацію про які оприлюднив Сноуден, мали бути відстежувані Судами з контролю за зовнішньою розвідкою, проте діяли ці суди також таємно і часто існували лише на папері. Це не той спосіб, яким підтримують кайдани і вибудовують довіру.

* * *

У розділі 1 ми починали з широковідомих прогнозів про те, що більшість країн світу рухатимуться до ліберальної демократії, анархії або диктатури. Найбільш зловісними, мабуть, були застереження Ювала Ноя Харарі про те, що цифрова диктатура вже майорить на обрії для більшої частини людства, і китайська система «соціального кредиту», а також програми агресивного нагляду АНБ посилюють довіру людей до його передбачень. Проте, як ми вже зазначали, немає підстав вважати, що всі чи більшість країн неминуче рухатимуться до одного типу політичної та економічної системи. Їхній шлях визначатиме панівний баланс між державою і суспільством. Альтернативна реакція Данії на ту саму загрозу безпеці підтверджує цей погляд. Коли ж на загрозу безпеці відповідають розширенням неконтрольованої влади держави, набагато частіше виникають зловживання й імовірність цифрової диктатури зростає. Коли те саме відбувається відкрито і суспільство може пильнувати за можливим зловживанням владою, баланс сил, який утримує країну в коридорі, зміцнюється. Таке зміцнення заохочує до застосування нових технологій, що більше відповідає принципам Закутого Левітана, навіть якщо ці технології означають певне порушення приватності. Те, як ці нові технології будуть запроваджені і чи порушать вони баланс сил, не буває визначено заздалегідь. Це наш власний вибір.

Права в дії: принцип Німеллера

Створити Закутого Левітана дуже нелегко. Але жити з ним — не менш складне завдання. Ми запропонували кілька конкретних шляхів зміцнення суспільства в присутності Левітана, що зростає. Найважливіший — використання потенціалу

суспільної мобілізації. Але як досягти цього на практиці? Чи існують організаційні перспективи, які допоможуть суспільству розширити свої можливості й узяти під контроль державу та еліти? Ми вважаємо, що відповідь ствердна. Вона пов'язана з ідеями, висловленими в попередньому розділі: потрібно створити захист прав громадян від усіх загроз, зокрема з боку держави, еліт чи інших громадян.

Права дуже тісно пов'язані з нашим уявленням про свободу як захист окремих осіб від страху, насильства і домінування. Хоча саме страх і насильство — головні причини, чому люди кидають свої домівки, домінування — неспроможність індивідуумів робити власний вибір і жити тим життям, яке відповідає їхнім цінностям, — часто буває не менш гнітючим. Права — це, по суті, фундаментальний спосіб, у який суспільство може закріпити у своїх законах і нормах здатність усіх індивідуумів робити у своєму житті такий вибір.

На правах наголошували щонайменше від часів Джона Локка і Томаса Джефферсона, який у Декларації незалежності писав про «права природні й невід'ємні, серед яких — право на збереження життя і свободи, а також на прагнення щастя», а також французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Наша сучасна концепція ґрунтується на Всесвітній декларації прав ООН, ухваленій у 1948 році. Вільям Беверідж передбачав появу цих ідей у своїй праці 1945 року «Чому я ліберал», у якій писав:

Свобода означає більше, ніж свобода від свавільної влади Урядів. Вона означає свободу від економічного рабства Бідності, Злиднів та іншого соціального зла; вона означає свободу від свавілля влади в будь-якому вигляді. Людина, що помирає з голоду, не вільна.

У Всесвітній декларації стверджено подібне:

З огляду на те, що нехтування і презирство до прав людини призвело до варварських діянь, які осквернили совість людства, настання світу, у якому люди матимуть свободу слова і переконань, свободу від страху і злиднів, було проголошено найвищим прагненням простих людей.

У Статті 23 йдеться:

- 1. Кожен має право на роботу, на вільний вибір заняття, на справедливій та сприятливій умови праці й на захист від безробіття.*
- 2. Кожен, без жодної дискримінації, має право на однакову платню за однакову роботу.*
- 3. Кожен, хто працює, має право на справедливу і сприятливу винагороду, яка забезпечуватиме людині та її сім'ї існування, варте людської гідності, доповнене, за потреби, іншими засобами соціального захисту.*
- 4. Кожен має право створювати профспілки і вступати в них задля захисту своїх інтересів.*

Схожі ідеї сформулював ще Франклін Делано Рузвельт. У 1940 і 1941 роках він наголошував на «чотирьох основних свободах»: свободі слова, свободі релігії, свободі від злиднів, свободі від страху. У своєму зверненні «Про становище країни» в 1944 році Рузвельт навіть пішов далі, стверджуючи:

Ми чітко усвідомили, що істинна особиста свобода не може існувати без економічних гарантій і незалежності. «Люди, що мають незадоволені потреби, не вільні». Голодні й

безробітні — це ті, на кому ґрунтуються диктатури.

Далі він перелічує найважливіші права, зокрема «право на корисну й оплачувану роботу»; «право заробляти достатньо коштів, щоб забезпечувати собі належне харчування, одяг і відпочинок»; «право кожного бізнесмена, малого і великого, розвивати свій бізнес в атмосфері свободи від нечесної конкуренції та домінування, вдома і за кордоном»; «право кожної сім'ї на пристойне житло»; «право на адекватний захист від економічних страхів старості, хвороб, нещасних випадків і безробіття»; а також «право на хорошу освіту». У минулому Рузвельт хотів обмежити деякі з цих прав і свобод, наприклад, коли інтернував японських громадян у 1942-1945 роки, а також працював із «законами Джима Кроу» на Півдні. (Реакцією одного афроамериканця на чотири свободи Рузвельта були такі слова: «Білі говорять про Чотири Свободи, а в нас немає жодної»). Його звернення до важливості свобод свідчить про те, як змінювалися настрої по обидва боки Атлантики.

У цих заявах варті уваги два принципи концепції прав: вони доволі загальні й універсальні (і в цьому виходять далеко за межі Декларації незалежності, яка не охоплювала рабів і залишала невизначеною долю жінок), а також визнають важливість розуміння свого вибору індивідуумами. Отже, погрози насильства й обмеження свободи слова для будь-якої групи людей порушують їхні права, так само як і заборона провадити свою релігійну діяльність (або не провадити жодної) чи задовольняти сексуальні потреби. Однак не менш важливо те, що позбавлення засобів на гідне життя — це також порушення, оскільки воно створює форму домінування. Останнє полягає не лише в тому, що прикрі злидні позбавляють людей можливості вести повноцінне життя, а й в усвідомленні, що за таких обставин роботодавці можуть вимагати працювати в умовах неприємних, принизливих і цілковито безправних (згадаймо, як даліти з розділу 8 прибирали падло й екскременти).

Така концепція прав украй важлива для свободи не тільки чоловіків і більшості, а й жінок, релігійних, етнічних та сексуальних меншин, а також людей з фізичними вадами й неповносправних. Плекання цих прав встановлює чіткі межі того, що владні еліти в суспільстві можуть і не можуть робити. Позбавлення людей права організовуватися, відстоювати свої інтереси чи вести свій спосіб життя лежить за межами того, що будь-хто може робити, коли ці права надійно захищені. Те саме стосується створення умов, які змушують людей до економічного підкорення і встановлюють домінування.

У цьому полягає початок трансформувальної сили суспільства. Якщо чітко окреслені межі того, чого держава не має права робити, не визнані всіма, зазіхання на ці межі може дати поштовх широкій мобілізації суспільства з метою спинити розповзання влади держави. Визнання прав меншин як універсальних має вирішальне значення, адже без нього скажитися й протестувати будуть лише ті конкретні меншини, чії права утискаються тут і зараз, і це не дасть мобілізації чи реакції, прикладом чого можуть бути дезорганізовані й розчленовані суспільства

Індії (розділ 8), Латинської Америки й Африки (розділ 11). Універсальне визнання прав створює основу для широких коаліцій.

Важливість цієї ідеї підкреслював ще німецький лютеранський пастор Мартін Німеллер, чия поезія, написана в 50-ті роки ХХ століття, стисло передає, чому нацистській державі так легко вдалося встановити домінування над німецьким суспільством. Найвідоміші рядки цієї поезії вигравірувані в багатьох меморіальних музеях Голокосту і часто цитовані на різних пам'ятних заходах:

Спершу вони прийшли по соціалістів, і я мовчав, бо не був соціалістом.

Потім вони прийшли по профспілки, і я мовчав, бо не належав до профспілок.

Відтак вони прийшли по євреїв, і я мовчав, бо я не єврей.

А тоді вони прийшли по мене, і не було кому за мене заступитися.

Отже, за словами Німеллера, нездатність німецького суспільства повстати проти нацизму була зумовлена браком загального визнання найбазовіших прав, через що нацисти змогли винищити кожну з груп окремо, не наражаючись на опір мобілізованої широкої коаліції всередині Німеччини. Це виявилось особливо поганим способом захисту коридора.

Аналогічні ідеї також почасти висловлював Рузвельт, який у тому самому зверненні «Про становище країни» 1944 року наголошував на різноманітному комплексі прав для кожного, принагідно цитуючи Бенджаміна Франкліна, який у 1776 році сказав: «Усі ми маємо бути зв'язані однією мотузкою, бо інакше нас усіх на ній повісять».

Перевернувши цю логіку догори дригом, суспільство тією мірою, якою воно здатне зробити більш універсальним широкий комплекс (розумних) прав, може знайти їм краще застосування для організації та змагання з експансивною владою держави. Варто відзначити, що ці права, викладені у Всесвітній декларації, охоплюють доступ до оплачуваної зайнятості, оскільки це створює простір і стимули для різних частин суспільства, мотивованих економічними міркуваннями та претензіями, зводячи їх разом у широкій коаліції та організуючи їх для опору тиранії. Ці завдання можуть вийти на перший план у майбутньому, адже, як ми вже відзначали, профспілковий рух, можливо, вже ніколи не набуде колишнього впливу. Суспільство (громадянське), організоване навколо прав, — це одна з альтернатив.

* * *

Багатьом з нас, хто живе в демократичних країнах з активними суспільствами й ефективними державами, надзвичайно поталанило, на відміну від тих, хто страждає під гнітом Деспотичного Левіятана чи животіє в страху, насильстві й домінуванні, не маючи державних інститутів, які могли б його захистити. Та водночас життя із (Закутим) Левіятаном — теж невпинна робота. Нашим аргументом було те, що ключ до підвищення стабільності й зменшення ймовірності випадіння з коридора полягає в пошуку шляхів створення і відновлення балансу між державою і суспільством, між тими, хто має владу, і тими, хто її не має. Ефект Червоної Королеви готовий прийти нам на допомогу, але сила суспільства — у його організованості й мобілізованості.

У жовтні 2017 року жінки почали говорити вголос про сексуальні домагання й напади з боку чоловіків, які мали над ними владу. Усе почалося зі звинувачень у бік потужного кіномагната Гарві Вайнштайна. 5 жовтня до них додалися свідчення актриси Ешлі Джадд. 17 жовтня актриса Алісса Мілано, скориставшись терміном, вигаданим активісткою Тараною Берк у 2006 році, твітнула: «Якщо ви зазнавали сексуальних домагань або нападів, напишіть “я теж” у відповіді на цей твіт». Так з’явилась лавина твітів і цілий рух у соціальних медіа. Попри те що ми ще далекі від повної рівності й захисту жінок у всьому світі, завдяки тому, що люди згуртувалися й виступили проти порушення цих найбазовіших прав, впливовим особам стало важче домагатися, принижувати й кривдити жінок в уряді, компаніях і навчальних закладах. Під впливом цього почали ухвалювати закони: наприклад, новий закон про запобігання сексуальним домаганням у штаті Нью-Йорк.

Прогрес людства залежить від розширення можливостей держав у відповідь на нові виклики й задля подолання всіх видів домінування, старих і нових. Однак цього не станеться, якщо суспільство цього не вимагатиме і не мобілізується на захист прав кожного. Це не відбудуватиметься легко чи автоматично, але може статися — і станеться.

ПОДЯКИ

Поки ми писали цю книжку, у нас нагромадилась маса інтелектуальних боргів. Найважливіші з них — борги перед нашими співавторами, з якими ми працювали над різними аспектами досліджень, на яких ґрунтується ця праця. Ми вдячні Марії Анхеліці Баутісті, Жанет Бентцен, Давіде Кантоні, Ісаї Чейвзу, Алі Чема, Джонатанові Коннігу, Джузеппе Де Фео, Джакомо Де Лука, Меліссі Делл, Георгію Єгорову, Леопольдо Фергюссону, Хуанові Себастьяну Ґалану, Франсіско Ґальєго, Каміло Ґарсія-Хімено, Джейкобу Гарірі, Тарекові Гассану, Леандеру Гелдрінгу, Меттью Джексону, Саймонові Джонсону, Асімові Кхважда, Сарі Лоуз, Себастьянові Мацуці, Джейкобу Масконі, Сурешу Найдю, Джеффрі Нагенту, Нейтанові Нанну, Філіпові Осафо-Кваако, Стіву Пінкасу, Трістану Ріду, Хуанові Дієго Рестрепо, Паскуалю Рестрепо, Даріо Ромеро, Пабло Керубіну, Рафаелю Сантосу-Вільяґрану, Ахмедові Тахуну, Давіде Тіккі, Константинові Соніну, Раґнару Торвіку, Хуанові Ф. Варґасу, Тьєррі Вердье, Андреа Віндінї, Себастьянові Фольмеру, Джонові Віґелю, Алексові Воліцкі та П'єру Яреду за їхню креативність, працьовитість і терплячість.

Хочемо окремо подякувати Джоелу Мокіру, який організував дводенну книжкову конференцію в Центрі історії економіки Північно-Західного Університету в березні 2018 року. Уже понад двадцять років Джоел є інтелектуальним натхненником, академічним прикладом для наслідування і джерелом величезної професійної підтримки: нам важко уявити, якою була б наша кар'єра без нього. На конференції ми одержали потужний зворотний зв'язок від усіх її учасників: Карен Альтер, Сандіпа Баліґи, Кріса Блаттмена, Петера Буттке, Федеріки Каругаті, Данієля Дірмаєра, Георгія Єгорова, Тіма Феддерсена, Гері Файнмена, Джилліан Гедфілд, Ноеля Джонсона, Лінн Кіслінг, Марка Коями, Лінди Ніколас, Дебін Ма, Мелані Менсюе, Суреша Найдю, Джона Ная, Пабло Керубіна, Джареда Рубіна, Кена Шепслі, Костантяна Соніна, Девіда Стасаваґе, Джона Волліса і Барта Вілсона. Ми вдячні Брамуну ван Безуву і Матті Мітрунену, які вели нотатки на цій конференції та допомагали нам стежити за її вільною дискусією.

Зараз, певно, найкращий момент згадати всіх учених, які вплинули на траєкторію нашого дослідження за останні два десятиліття, зокрема Лі Олстона, Жана-Марі Балана, Роберта Бейтса, Тіма Беслі, Джареда Даймонда, Роберта Діксона, Річарда Істерліна, Стенлі Енґермана, Джеффрі Фрідена, Стівена Габера, Джо Генріха, Ієна Морріса, Дугласса Норґа, Джоша Обера, Ніла Парсонса, Торстена Перссона, Жана-Філіппа Платто, Кеннета Соколоффа, Гвідо Табелліні, Яна Вансіну, Баррі Вайнґаста і Фабріціо Зіліботті.

Ми одержували дуже корисні коментарі до різних розділів нашої книжки від Сівана Андерсона, Девіда Отора, Пітера Даймонда, Джона Грабера, Саймона Джонсона, Лакшмі Ієр, Рамзі Мардіні, Марка Прізіка, Гаутама Рао, Корі Сміта, Девіда Янга й Ананда Свами. Ми дуже вдячні їм за витрачений час і високу ерудицію. Кріс Екерман і Джіхат Токгез прочитали весь наш рукопис і надали масу коментарів, порад і зауважень.

Різні варіанти викладених тут ідей ми презентували на семінарах упродовж кількох останніх років, зокрема на Неммерській лекції в Північно-Західному Університеті, Мюнхенських лекціях і Кузнецьких лекціях у Єлі, Лекціях Річарда Стоуна в Кембриджі, Чунь-Ченських лекціях у Тайбеї, Лекціях Жан-Жака Лафонта в Тулузі, Меморіальних лекціях імені Гільєрмо О'Доннела в Нотр-Дамі, Лайновських лекціях в Університеті штату Іллінойс (Урбана-Шампейн), Щорічних Оксфордських лекціях із вивчення розвитку, зверненні-презентації ABCDE у Світовому банку і на Річній конференції із соціальної онтології в Тафтсі. Ми отримали багато корисних коментарів і пропозицій, за які особливо вдячні Токе Аїдт, Габрієлеві Леону і Мінь-Цзен Лінь.

Надзвичайну допомогу в дослідженнях нам надали Том Гао, Метт Лоу, Карлос Моліна, Джейкоб Москона, Фредерік Папазян і Хосе-Ігнасіо Веларде Моралес. Тобі Грінберґ, як завжди, був нашим безцінним фоторедактором. Алекс Карр, Лорен Фейґі та Шелбі Джеймерсон надавали нам неоціненні редакторські поради і правки.

Ми безмежно вдячні нашим партнеркам Асу Оздаглар і Марії Анхеліці Баутіста за те, що підтримували, підбадьорювали й терпіли.

І насамкінець ми висловлюємо надзвичайну подяку нашому агентові Максу Брокману, редакторам Скоттові Моєрсу і Денієлові Крю, а також заступниці редактора Penguin Press Мії Каунсіл за їхню відданість цьому проекту й дуже корисні рекомендації. За всі помилки, що залишилися в книжці, безумовно, відповідальний лише автор.

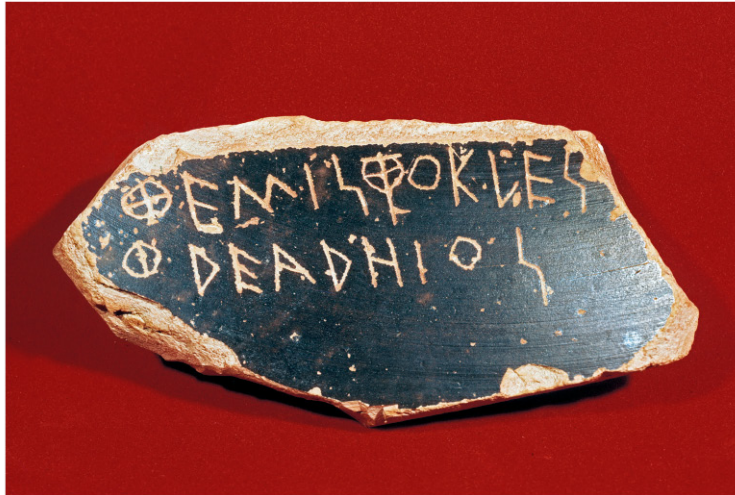
ІЛЮСТРАЦІЇ

Суспільна мобілізація: загибель суфражистки Емілі Девісон

Гоббсів «Левіятан»

Норми контролюють ієрархію: остракізм Фемістокла

Норми проти ієрархії: ворожбит народу тів

Відсутній Левіатан: гори сміття в Лівані

Жага до влади збудувала гавайський флот

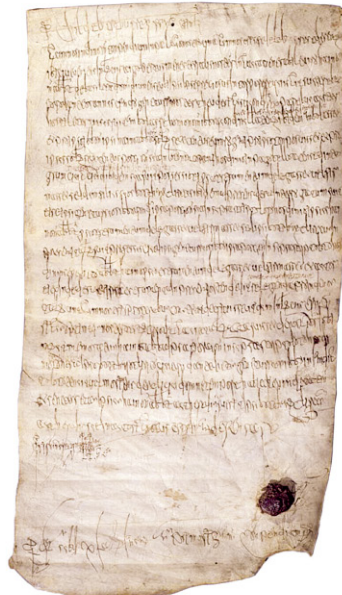
Закутий Левіятан: «Алегорія Доброго Уряду»

Наслідки Закутого Левіятана: «Діяння Доброго Уряду»

Інші наслідки Закутого Левіятана: винайдення тортильї

Закони Закутого Левіятана знизу: «Салічна правда»

Гобелен із Байо

Руйнування клітки норм

Невдалі експерименти: Галілеїв пристрій вимірювання довготи (челатоне)

ЛЮДИ	<p>荀子東齊 王制</p> <p>揚曰：此皆名無差等，則不可相制也。有天地而上下有差，明王始立而處國有制。揚曰：制亦謂差等處、處。夫兩貴之不能相事，兩賤之不能相使，是天數也。執位齊，而欲惡同，物不能濟則必爭。揚曰：禮謂為體，既無等級，則者不知紀極，爭則必亂，亂則窮矣。揚曰：窮端也。先王惡其亂也，故制禮義以分之，使有貧、富、貴、賤之等，足以相兼臨者，是養天下之本也。書曰：一維齊非齊。揚曰：呂刑。言維齊者乃在不齊以論有差然後可以為治也。此之謂也。</p> <p>馬駭與，則君子不安與；庶人駭政，則君子不安位。揚曰：駭政、馬駭與，則莫若靜之；庶人駭政，則莫若惠之。揚曰：惠，選賢良，舉篤敬，興孝弟，收孤寡，補貧窮；如是，則庶人安政矣。庶人安政，然後君子安位。傳曰：一君者，舟也；庶人者，水也。水則載舟，水則覆舟。啓維案：則、能也。左哀十一年傳載孔子語：「鳥則擇木，水則擇人，此之謂也。」豈能擇鳥。史記孔子世家作：「鳥則擇木，水則擇人。」</p> <p>故君人者，欲安則莫若平政愛民矣；欲榮則莫若隆禮敬士矣；欲立功名，則莫若修德而加於民矣。</p>
ВОДА	
ВОДА	
МОЖЕ	
НОСИТИ	
ЧОВЕН	
ВОДА	
МОЖЕ	
ПОТОПИТИ	
ЧОВЕН	

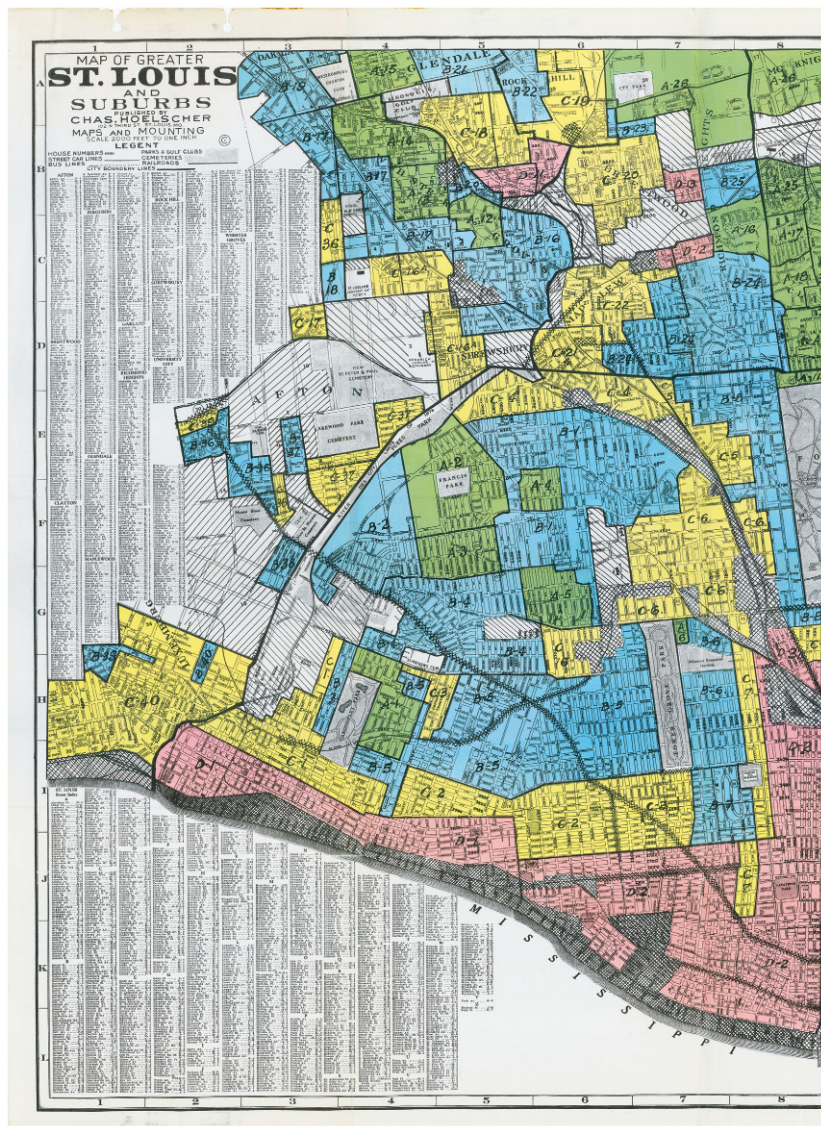
Коли китайський народ перебував під контролем: «Сюнь-цзи»

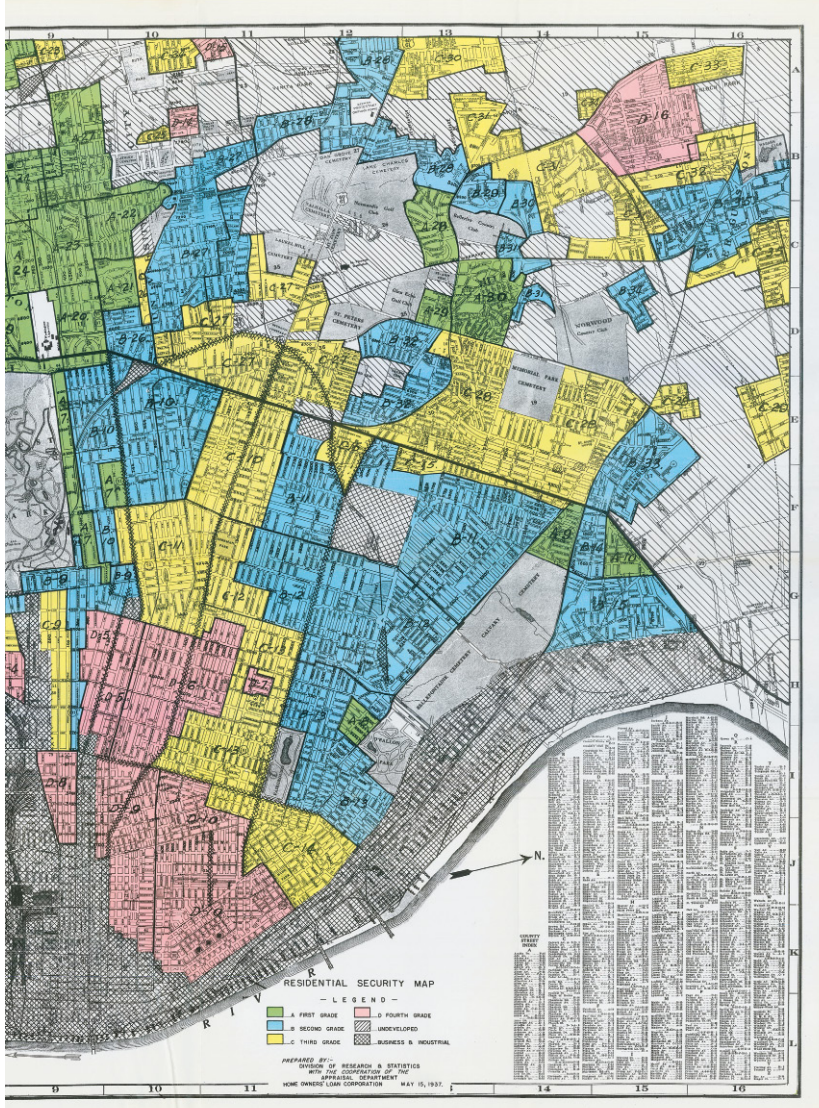
Деспотичний Левіятан на полюванні: площа Тяньаньмень

У полоні клітки норм: ручне прибирання відходів далітами

Зонування Сент-Луїса

Економіка Деспотичного Левіятана: працівники на кавових плантаціях у Гватемалі

Кастова система Латинської Америки

Іхван у Неджді

Саддам Хуссейн відкриває релігію

Червона Королева з нульовим результатом: вежі в Болоньї

Входження в коридор на південноафриканський лад: Мандела вручає Кубок світу з регбі капітанові команди «Спрінгбокс» Пінаару

Входження в коридор на лагоський лад: «Сплатіть податки!»

Входження в коридор на боготський лад: Мокус-Супергромадянин

Міжнародна система держав: Роберт Мугабе – «посол доброї волі» ВООЗ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ЕСЕЙ

Основні аргументи, викладені в цій книжці, пов'язані з дослідженнями в багатьох галузях, і ми не можемо не віддати належне всім цим ідеям у короткому нарисі. Тому ми зосереджуємося на деяких найбільш близьких за темою дослідженнях і відсилаємо читача до (Acemoglu and Robinson 2016, 2019), де наведено ширший огляд літератури, а також проаналізовано зв'язки і відмінності нашої книжки та цієї наукової літератури.

Насамперед ми спиралися на наші попередні праці про важливість балансу між державою і суспільством — (Acemoglu 2005) і (Acemoglu and Robinson 2016, 2017). А також використовували широку літературу про роль інститутів (Acemoglu, Johnson, and Robinson 2001, 2002, 2005a, 2005b; Acemoglu, Gallego, and Robinson 2014; North, Wallis, and Weingast 2011; Besley and Pearson 2011; Acemoglu and Robinson 2012).

Головна тема нашої книжки — розвиток можливостей держави, дослідження якого провадили багато соціологів. Наша думка різко відрізняється від центрального мотиву, на якому наголошено в їхніх працях, — про важливість встановлення державного контролю над суспільством і насильством як передумови розвитку демократичних інститутів, громадянського суспільства і політичних прав (напр., Huntington 1968; Tilly 1992; Fukuyama 2011, 2014; а також Besley and Persson 2011). Натомість ми стверджуємо і доводимо, що мобілізація суспільства і його боротьба за владу — первинні для розвитку демократії, колективних інститутів та, по суті, ефективної держави. Ця позиція, зі свого боку, ґрунтується на (Acemoglu and Robinson 2000, 2006), а також (Therborn 1977) та (Rueschemeyer, Stephens, and Stephens 1992). Проте в цій книжці ми наводимо значно ширшу аргументацію, зокрема підкреслюємо важливість організованості суспільства й асоціацій (під впливом (Tocqueville 2002) і (Dahl 1970)); наголошуємо на ролі норм у цій боротьбі за владу (частково черпаючи ідеї з антропологічної літератури, наприклад (Bohannan 1958) і (Scott 2010)); під впливом думки (Migdal 1988, 2001) стверджуємо, що завелика сила цих норм, яка заважає виникненню політичної ієрархії, у результаті породжує «слабкі держави»; а також враховуємо, як програма, навколо якої точиться політична боротьба, змінює і потенційно посилює суспільство, водночас розвиваючи державні інститути (як зазначено в (Tilly 1995) та (Acemoglu, Robinson, and Torvik 2016)).

І насамкінець. Наш загальний підхід сформувався під впливом кількох важливих наукових праць. Серед них: (Mann 1986), де наведене подібне до нашого визначення влади деспотичної держави (як невідомої суспільству); підхід (Moore 1966), де походження різних політичних режимів і типів відносин держави й суспільства

пов'язано з історичними економічними й політичними обставинами, такими як наявність чи відсутність примусу до праці та виникнення суспільних коаліцій; теза (North and Thomas 1973) про «розквіт Заходу»; праця (Engerman and Sokoloff 2011) про історичне коріння порівняльного розвитку різних регіонів Нового Світу; аналіз Славної революції в (Pincus 2011); теорія порівняльної політекономії Африки у (Bates 1981); синтез археологічних й етнографічних свідчень у (Flannery and Marcus 2014) та їхні висновки про виникнення складного суспільства; а також думка (Brenner 1976) про роль співвідношення сил землевласників та селян у процесі переходу від феодалізму до капіталізму.

Передмова

Цитати з Джона Локка взято в (Locke 2003, 101-102, 124).

Свідчення про Сирію взято з (Pearlman 2017, 175, 178, 213).

Уривки з епосу про Гільгамеша — з (Mitchell 2004, 69-70, 72-74).

Про премію за гендерну рівність ОАЕ 2018 року див.: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-47028102>.

У (Holton 2003) див. про рух суффражисток у Британії та про зростання можливостей для жінок, звідки ми взяли ці факти.

Розділ 1. Як закінчується історія?

Протилежні аргументи Френсіс Фукуяма, Роберт Каплан і Ювал Ной Харарі наводять: у (Fukuyama 1989), (Kaplan 1994) і (Harari 2018). Ми цитуємо (Fukuyama 1989, 3) і (Kaplan 1994, 46).

Текст Конституції Демократичної Республіки Конго 2005 року можна побачити на сайті: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/kongo.pdf>.

Корисний огляд повстанських груп східної Демократичної Республіки Конго надано ВВС: <http://www.bbc.com/news/world-africa-20586792>.

Про Конго як світову «столицю звалтувань» див.: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/8650112.stm>.

Капланів опис Лагоса взято з (Kaplan 1994, 52).

Цитати Воле Шоїнки взято із (Soyinka 2006, 348, 351-354, 356-357).

Опис тіл під мостом — з (Cunliffe-Jones 2010, 23).

Про Лагос, який «потопає в смітті», див.: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/281895.stm>.

Філіпа Петтіта цитовано за (Pettit 1999, 4-5); також див. розробку цих ідей у (Pettit 2014).

Авторитетне дослідження проблем насильства в суспільствах мисливців-збирачів див. у (Ember 1978); тут ми покликаємося на праці (Keeley 1996) і (Pinker 2011); див., зокрема, (Pinker 2011, Figure 2-3 (53)). Про статистику вбивств серед гебусів див.: (Knauff 1987).

Усі цитати з Гоббса взято безпосередньо в (Hobbes 1996, розділи 13, 17-19): «безкінечний страх», 89; «звідси виходить, що туди», 87; «У такому становищі», 89; «люди живуть без спільної Влади» і «щоб кожен підкорив свою волю», 120.

Про Айхманна ми цитуємо (Arendt 1976, 44-45).

Гайдеггера цитовано за (Pattison 2000, 33-34).

Оповіді про «Великий стрибок» узято з (Jisheng 2012, 4-5, 18, 21, 24-25). Про долю Луо Хуншаня див.: Chinese Human Rights Defenders (2009); нашу цитату про «чорні в'язниці» і «систему громадської корекції» взято у (Freedom House 2015, 5).

Крейкшенка цитовано за (Cruikshank 1853, 31); Бонната — за (Wilks 1975, 667).

Ретрея цитовано за (Rattray 1929, 33). Історію про Гої і Бванікву взято з (Campbell 1933), розділи 18 і 19.

Спілсбері цитовано за (Howard 2003, 272). (Miers and Kopytoff, eds., 1977) — важливий збірник про природу «свободи» в доколоніальній Африці.

У (Ginsburg 2011) запропоновано аналіз пуштунвалі з погляду сучасного правознавства. Нашу цитату взято з перекладу пуштунвалі на: <http://khyber.org/>.

Факти про ранню історію Вайомінгу — з (Larson 1990); ми цитуємо с. 42-47, 233, 275. Докладний аналіз Війни ранчо округу Джонсон — подано в (Johnson 2008).

Розділ 2. Червона Королева

Існує чимало прекрасних досліджень історії класичної Греції та виникнення афінських інститутів, які розглянуто в цьому розділі. Насамперед ми спиралися на (Ober 2015a), (Morris 2010), (Hall 2013), (Osborne 2009), (Powell 2016) і (Rhodes 2011). Про політичні інститути див., зокрема, есеї в (Brock and Hodkinson, eds. 2001) і в (Robinson 2011).

Див. у (Finley 1954) опис суспільства Греції в Темні віки. (Plutarch 1914), «Тесеї» і «Солон» — джерела життєписів Тесея і Солона; наші цитати — з відповідних розділів. Конституції Афін наведені й проаналізовані в (Aristotle 1996): ця книжка стала безцінним джерелом для всього розділу, зокрема щодо природи держави, збудованої Клісфеном. Усі наші цитати з Арістотеля взято саме звідти. Про те, що лишилося від законів Солона, див.: (Leão and Rhodes 2016), закон Дракона про вбивства відтворено на с. 20. (Hall 2013) подає блискучий опис бюрократизованості реформ Солона. Див.: (Osborne 2009) про земельну реформу Солона. Важливі нариси про розвиток афінської політики — (Morris 1996) та (Ober 2005). (Forsdyke 2005, 2012) аналізує грецькі норми та їхню інституціоналізацію. Про фінансові інститути, розроблені Клісфеном, див.: (Ober 2015b), (Van Wees 2013) і (Fawcett 2016). Про те, як забезпечувалося виконання законів в Афінах, див.: (Lanni 2016) і (Gottesman 2014).

Канун наведено в Gjeçov (1989). Ми цитували с. 162 і 172 цієї книжки.

Американський «Біль про права» доступний онлайн на сайті: <https://www.archives.gov/founding-docs/bill-of-rights/what-does-it-say>.

Документи федералістів доступні в інтернеті на сайті: <https://www.congress.gov/resources/display/content/The+Federalist+Papers>.

Цитата Медісона у (Federalist no 51). Наш опис Конституції подано за (Holton 2008), (Breen 2011) і (Meier 2011). Лист Медісона про «розділай і владарюй» цитовано в (Holton 2008, 207). Джефферсона цитовано за (Jefferson 1904, 360-362). Токвілля цитовано за (Tocqueville 2002, т. 1, ч. 2, розд. 4, і т. 2, ч. 2, розд. 5).

Про Громадянську війну в США див.: (McPherson 2003). Про розвиток економіки і політики американського Півдня після Громадянської війни див.: (Woodward 1955) і (Wright 1986).

Про перегони Аліси з Червоною Королевою див. у (Carroll 1871, 28-30).

Класичне етнографічне дослідження тів — (Bohannan and Bohannan 1953). Див. у (Lugard 1922) найвідоміше твердження про філософію непрямого правління, й у (Perham 1960) див. повну біографію. Див. (Curtin 1995) про занепад бездержавних суспільств Західної Африки під час колоніальних завоювань європейців й (Osafo-Kwaako and Robinson 2013) — про деякі базові кореляти. Цитата Лугарда — з (Afigbo 1967, 694). (Afigbo 1972) — впливове дослідження інституту призначених ватажків. Цитати Боганнана подано за (Bohannan 1958, 3, 11). Спостереження Акігі — за (Akiga 1939, 264).

Поняття «непрозорості» взято зі (Scott 2010). Хороший огляд комуналізму в Лівані подано в (Cammatt 2014). Про зв'язки футбольних команд Лівану з громадами див.: (Reiche 2011). Про твіти-переможці щодо ліванського уряду див.: <https://www.beirut.com/l/49413>.

Про частоту засідань парламенту див.: <https://www.yahoo.com/news/lebanons-political-system-sinks-nation-debt-070626499—finance.html>, де також цитовано Гассана Мухейбіра. Про рух YouStink див.: <https://foreignpolicy.com/2015/08/25/theres-something-rotten-in-lebanon-trash-you-stink>.

Про Шоце 66 і «навзаходні міста» див.: (Candacy Taylor 2016), «The Roots of Route 66» на: <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2016/11/the-roots-of-route-66/506255/>.

Про площу Тяньаньмень див.: (Lim 2014). Про життя Лю Сяобо див.: (Jie 2015). Про рух Вейцян див.: (Pils 2014). Історію Чжао Хуа взято з (Dan Levin 2012), «A Chinese Education, for a Price», <https://www.nytimes.com/2012/11/22/world/asia/in-china-schools-a-culture-of-bribery-spreads.html>.

(Pei 2016) містить докладну інформацію про торгівлю посадами.

Щодо неточності й можливого перебільшення даних про зростання китайського ВВП див.: <https://www.cnbc.com/2016/01/19/what-is-chinas-actual-gdp-experts-weigh-in.html>, а також огляд у: <https://www.stlouisfed.org/publications/regional-economist/second-quarter-2017/chinas-economic-data-an-accurate-reflection-or-just-smoke-and-mirrors>. Дослідження фахівців з економіки підприємств про точність статистики китайського ВВП див. на: <https://www.wsj.com/articles/wsj-survey-chinas-growth-statements-make-u-s-economists-skeptical-1441980001>. Твердження Лі Кецяна про ненадійність статистики щодо китайського ВВП див. на: <https://www.reuters.com/article/us-china-economy-wikileaks/chinas-gdp-is-man-made-unreliable-top-leader-idUSTRE6B527D20101206>.

Розділ 3. Жага влади

Існує широка наукова література про життя Мухаммеда й іслам. Ми подаємо його життєпис за (Watt 1953, 1956), що опубліковане разом зі скороченою версією — (Watt 1961). Є чимало хороших праць про цей період історії, наприклад: (Hourani 2010), (Lapidus 2014) і (Kennedy 2015). Конституцію Медіни цитовано за (Watt 1961, 94).

Про поняття «переваги» («edge») див.: (Flannery 1999). Цю ідею розпрацьовано у (Flannery and Marcus 2014). Наш опис битви під Ісандлваною взято з (Smith-Dorrien 1925, розд. 1, «The Zulu War»). Про піднесення держави зулусів див.: (Eldredge 2014), (Wright and Hamilton 1989) і (Morris 1998). Наші цитати — з (Eldredge 2014, 7, 77). Генрі Флінна цитовано за (Flynn 1986, 71). Впливовий аналіз Зулуської держави подано в (Gluckman 1940, 1960). (Ritter 1985) переповідає сцену про Шаку та «винюхувачок відьом» у розділі 10.

Дослідження про формування державності на Гавайських островах почалося з праці (Kirch 2010, 2012), яка дуже вплинула на наш аналіз. (Kamakau 1992) — також важливе джерело, див., зокрема, його оповідь про скасування Ліголіго харчового табу. Нашу цитату з Девіда Мало взято з його книжки (Malo 1987, 60–61). Порухення табу обговорюється в (Kamakau 1992). Генді «фундаментально» процитовано в (Kuykendall 1965, 8); Генді («Мана оприявнюється») і Кепеліно цитовано за (Kirch 2010, 38, 40–41). (Kuykendall 1965, 68) — джерело сучасного опису порушення табу Ліхолохо.

Про історію і політекономію Грузії див.: (Wheatley 2005) і (Christopher 2004). Про сходження Шеварднадзе ми оповідаємо за (Driscoll 2015).

Розділ 4. Економіка за межами коридора

Колсона процитовано за (Colson 1974, розд. 3). Про кланову систему плато Тонга див.: (Colson 1962).

У (Turner 2007) запропоновано огляд конфлікту в Конго; описи нападів на Ньябіндо взято зі с. 135–138 цієї книжки.

Про старцювання і злидні в тонга див.: (Colson 1967). Наша цитата — зі с. 53–56.

(Bohannan and Bohannan 1968) — важлива праця про організацію економіки в тів; ми цитуємо в розділі 16. Історію Акігі опубліковано в (Akiga 1939).

У джерелах, цитованих у попередньому розділі, подано хороший огляд базових моментів політичної історії після сходження ісламської держави. Ми цитуємо (Ibn Khaldun 2015) й (Al-Muqaddasi 1994). Див.: (Watson 1983) про інновації в сільському господарстві. Про торгівлю в ісламських імперіях див.: (Shatzmiller 2009) та (Michalopoulos, Naghavi, and Prarolo 2018). Про економіку Близького Сходу див. (Rodinson 2007), (Kuran (2012), (Blaydes and Chaney 2013), (Pamuk 2014), (Ozmutur and Pamuk 2002) і (Pamuk 2006). У (Pamuk 2006) презентовано історичні дані про реальні заробітки, які ілюструють, що стандарт життя в пізньому Середньовіччі на Близькому Сході був уже значно нижчим, ніж у Західній Європі.

Конституційне положення про «розщеплене весло» 1978 року можна побачити тут: <http://lrbhawaii.org/con/conart9.html>.

У нашій оповіді про деспотичний ріст на Гаваїях ми послуговуємося тими самими джерелами, що й у попередньому розділі, зокрема знову ж таки працею Патріка Кірша, який також використовує метафору «акули на суходолі». Форнандера цитовано за (Kirch 2010, 41). Див. (Kamakau 1992) про державотворення Камегамеги. Див. (Kirch and Sahlins 1992) про торгівлю сандаловим деревом і сучасного відвідувача. Метісона та Елі цитовано за (Kirch and Sahlins 1992, розд. 3 і 4).

Відомості про «країну Зулуленд» узяті в (Eldredge 2014, 233). Цитата Глюкмана — із (Gluckman 1960), згадуваного в попередньому розділі.

Аналіз економічного зростання Грузії ґрунтується на тих самих джерелах, що й у попередньому розділі.

Розділ 5. Алегорія Доброго Уряду

Існує чимало наукової літератури на тему сієнських фресок і їхнього політичного значення, а також про італійські комуні в цілому. (Rubinstein 1958) і (Skinner 1986, 1999) — найвидатніші праці, у яких проаналізовано ці фрески. (Wickham 2015) пропонує дуже проникливе дослідження комун і їхнього походження. Нашу оповідь про імена міланських політиків узяті з його книжки. (Waley and Dean 2013) — доволі корисний вступ до дослідження італійських комун, так само як і ґрунтовніша праця (Jones 1997). (Bowsky 1981) і (Waley 1991) пропонують докладний опис сієнських інститутів.

Єпископа Оттона цитовано за (Geary, ed. 2015, 537).

Присягу Дев'ятьох узяті з (Waley 1991, розд. 3).

Веніаміна Тудельського цитовано за (Waley and Dean 2013, 11).
Інформацію про міланські імена взято з (Wickham 2015, розд. 2).
Про життя святого Франциска Ассізького див. (Thompson 2012). Про Шампанські ярмарки — (Edwards and Ogilvie 2012).
Про середньовічну торгівлю революцію див.: (Lopez 1976) і (Epstein 2009). (Mokyr 1990) і (Gies and Gies 1994) пропонують чудовий огляд розвитку середньовічних технологій. Дані про населення тридцятьох найбільших міст ми наводимо за (DeLong and Shleifer 1993). Див. (Acemoglu, Johnson, and Robinson 2002) на захист та використання історичних даних урбанізації як показника економічного розвитку. Дані про урбанізацію взято в (Bosker, Buringh, and van Zanden 2013); також див. у (Buringh and van Zanden 2009) про книгодрукування і письменність. Див. у (Goldthwaite 2009) інформацію про Флоренцію і у (Fratianni and Spinelli 2006) та (Pezzlo 2014) — про ширші економічні й фінансові тенденції. (Mueller 1997) містить докладну інформацію про тратти.
Життя Франческо ді Марко Датіні описане в (Origo 1957), звідки ми цитуємо оповідь про те, як Датіні розбагатів на Канарських островах (3-4). Життєпис святого Годріка як приклад соціального походження купців наведено в (Pirenne 1952); тут ми цитуємо біографію Годріка, написану його сучасником Реджинальдом Дургамським (1918).
Наша інтерпретація сапотекської держави переважно ґрунтується на дослідженнях Річарда Блентона, Гері Файнмена і Лінди Ніколас; див., зокрема: (Blanton, Feinman, Kowalewski, and Nicholas 1999) та (Blanton, Kowalewski, Feinman, and Finsten 1993). (Blanton and Fargher 2008) розвивають аргументи про конструкцію багатьох домодерних утворень за принципом «від низів угору». Історію про тортілью взято з (Flannery and Marcus 1996), де її подано трохи інакше і не так наголошено на її зв'язку з формуванням сапотекської держави.

Розділ 6. Європейські ножиці

Наш огляд історії Європи зроблено під впливом (Crone 2003) і чудової праці (Hirst 2009), у якій наголошено на унікальному поєднанні різних чинників у добу раннього Середньовіччя. Ми також багато в чому покладалися на аналіз ролі політики зборів у (Wickham 2016). Див. також (Reuter 2001), (Barnwell and Mostert, eds. 2003), (Pantos and Semple, eds. 2004) й особливо (Wickham 2009, 2017). Про «революцію комун» див. (Kumin 2013) та авторитетні праці (Blickel 1989, 1998).
(Gregory of Tours 1974) — головне джерело інформації про ранніх франків: звідти ми взяли опис коронації Хлодвіга і сцени про погрози обрізати волосся (123, 140, 154, 180-181). (Murray 1983) і (Todd 2004) обговорюють те, що нам відомо про організацію раннього суспільства Німеччини. (Wood 1994) подає огляд історії Меровінгів. Відповідні праці Гінкмара Реймського наведено в (Hincmar of Reims 1980). Ми цитуємо його опис зборів (222, 226). Тацитів опис германських зборів подано за (Tacitus 1970, 107-112).
В (Eich 2015) запропоновано огляд розвитку римської бюрократії. Див. також: (Jones 1964) і (Kelly 2005), присвячені писанням Іоанна Лідського; див. розділ 1.

«Салічну правду» цитовано за Avalon Project Єльського університету, <http://avalon.law.yale.edu/medieval/salic.asp>. Див. також (Drew 1991, 59, 79-80, 82-83). (Costambeys, Innes, and MacLean 2011) містить докладний огляд історії Каролінгів; див. також (Nelson 2003). Учені багато сперечаються щодо природи взаємин між римською і франкською державами — див.: (Wallace-Hadrill 1971, Wallace-Hadrill 1982; Geary 1988; James 1988; Murray 1988; Wolfram 2005; Wickham 2009; Wickham 2016).

Колапс римського Йорка описано у (Fleming 2010). Див. також опис постримського Йорка на с. 28. Про роль політики зборів в англо-саксонській Британії див. (Roach 2013, 2017) і (Maddicott 2012), чия праця сильно вплинула на нашу інтерпретацію політичної історії Англії. Спостереження Бертферта із Рамзі наведено у (Byrhtferth of Ramsey 2009); ми цитуємо с. 73, 105 і 107. Із (Bede 1991) ми цитуємо с. 281. Існує багато оглядів англо-саксонської історії; наш ґрунтується на (Stafford 1989) і (Williams 1999). Ельфріка з Ейншама цитовано за (William 2003, 17).

Ранні англійські кодекси законів перекладені й перевидані в (Attenborough, ed. 1922), і в продовженні — (Robertson, ed. 1925). Наші цитати — з (Attenborough 1922, 62-93). (Hudson 2018) — дуже якісне дослідження раннього англійського права; книжка також справила важливий вплив на нашу інтерпретацію.

Є чимало чудових книжок про 1066 рік і норманське завоювання: див., наприклад, (Barlow 1999). Про англійський феодализм див. (Crick and van Houts, eds. 2011), зокрема розділ Стівена Бакстера. Ми цитуємо (Bloch 1964, 141, і розд. 9-10). Про Кларендонський асиз див. <http://avalon.law.yale.edu/medieval/assizecl.asp>. Річарда Фіцніла цитовано за (Hudson 2018, 202). Текст «Великої хартії» відтворено в ельському Avalon Project, <http://avalon.law.yale.edu/medieval/magframe.asp>. Див. також (Holt 2015).

Наша інтерпретація і свідчення про формування держави в ранньомодерній Англії ґрунтуються на (Braddick 2000; Hindle 2000; Pincus 2011). Див. також (Blockmans, Holenstein, and Mathieu, eds. 2009). (Davison, Hitchcock, Keirn, and Shoemaker, eds. 1992) містить дискусію про образ «вулика, що гуде». Цитата з (Mandeville 1989), чия поезія вільно доступна в інтернеті: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Fable_of_the_Bees#The_poem.

Див. (Hindle 1999) про Своллоуфілд. Він повністю відтворює текст резолюцій. Судові справи, які ми описуємо, взято з (Herrup 1989, 75-76; див. розд. 4). (Goldie 2001) наголошує на важливості кількості посадовців у Британії XVIII століття; наші цифри взято з цієї статті.

Про походження європейських парламентів див. (Bisson 2009), у (Bisson 1964) — про Лангедок, а також редакований ним збірник (1973). Див. також у (Marongiu 1968; Myers 1975; Graves 2001) огляд історії європейських парламентських інститутів і розділи про Скандинавію в (Helle 2008). Див. у (Kümin and Würgler 1997) аналіз Гессену. Див. також (Guenée 1985; Watts 2009).

Нашу оповідь про історію Ісландії наведено за (Karlson 2000) і деякими розділами (Helle 2008); див. (Miller 1997) про невпинність традиції кривної помсти.

В (Angold 1997) і (Treadgold 1997) подано огляд відповідних періодів політичної історії Візантії. Прокопія цитовано за (Procopius 2007). Вислів «середньовічний долар» узят з (Lopez 1951). У (Laiou and Morriison 2007) наведено дуже корисний огляд економічної історії.

В оповіді про Червону Королеву в Британії XVIII століття використано (Tilly 1995); усі цитати — з розділу 1. (Brewer 1989) — авторитетне дослідження Британської держави XVIII століття.

«Законодавчі рішення щодо жінок» цитуються за (Edgar 2005). Блекстоун — за (Montgomery 2006, 13).

Брошура Кароліни Нортон «Розлука матері з дитиною за законом опікунства над немовлятами» доступна тут: <https://catalog.hathitrust.org/Record/008723154>. Її лист до королеви взято з <http://digital.library.upenn.edu/women/norton/alttq/alttq.html>. Ми також цитуємо (Wollstonecraft 2009, 103, 107) і (Mill 1869, розд. 1).

Матеріали про британську промислову революцію взято з (Acemoglu, Johnson, and Robinson 2005) й (Acemoglu and Robinson 2012). (Mokyr 1990) подає чудовий огляд технологічних проривів у часи Промислової революції. Про довготу всі цитати — із (Sobel 2007, розд. 3, 5, 7).

Розділ 7. Небесний мандат

Існує багато прекрасних оглядів історії Китаю англійською мовою: найбільш авторитетний з них — багатотомна «Cambridge History of China»; також дуже корисна шеститомна історія Harvard University Press. (Spence 2012) чудово подає ранньомодерний і модерний періоди. У (Dardess 2010) вміщено гарний стислий огляд більшості політичної історії. Див. у (Mote 2000) вичерпне дослідження імперської держави. (Von Glahn 2016) пропонує унікальний огляд економічної історії Китаю до падіння імперської держави, а також охоплює відповідну політичну і соціальну історію.

Цитати Конфуція подано за (Confucius 2003, 8, 193). Мен-цзи цитовано за (Mengzi 2008). Сюнь-цзи — за (Xunzi 2016).

Цзі-ляна цитовано за (Pines 2009, 191). Цзічаня — за (Pines 2009, 195).

У нашій інтерпретації раннього китайського державотворення ми йдемо за (Pines 2009, 2012); див. також книжку володаря Шана (Shang Yang 2017); ми цитуємо с. 79, 178, 218, 229-230, 233. На наш виклад вплинула трилогія (Lewis 2011, 2012a, 2012b). Див. у (Lewis 2000) порівняння грецьких полісів і китайських міст-держав «Епохи весни й осені». (Bodde and Morris 1967) — важлива праця з китайського права, у якій наголошено на поєднанні легістських і конфуціанських елементів, а також на відсутності верховенства права; див. також (Huang 1998), впливову працю про юридичну систему держави Цін та її наслідки для сучасного Китаю. (Perry 2008) подає дуже цікаву інтерпретацію «суспільної угоди» в Китаї та її тяглість аж

- до комуністичного періоду. (Von Glahn 2016) відстежує успішні спроби повторного встановлення колодязної системи. Про повіт Таньчен в епоху Мін див. (Spence 1978, 6-7). Про морську заборону держави Мін див. (Dreyer 2006). Перехід від Мін до Цін проаналізовано у (Farmer 1995) і (Wakeman 1986). Див. у (Kuhn 1990) про заходи проти людей, що відмовлялися перейняти маньчжурську зачіску та про реакцію китайської держави на «крадіїв душ».
- Фрагмент цитати Вана Сючу взято зі (Struve 1998, 28-48); див. також (Rowe 2009). Уривки з роману У Цзінці «Ліс вчених мужів» відтворено у (Chen, Cheng, Lestz, and Spence 2014, 54-63), де також згадано про злочини й багатства Хешеня. У (Zelin 1984; von Glahn 2016; Rowe 2009) наголошено на тому, як фінансовий занепад держави Цін підірвав здатність забезпечувати громадські блага, такі як інфраструктура. У (Rowe 2009, розд. 6) докладно описано злочини Хешеня.
- Про Ханькоу ми оповідаємо слідом за (Rowe 1984, 1989), на якого сильно вплинула критика у (Wakeman 1993); див. також (Wakeman 1998).
- Впливові праці про китайські роди — (Freedman 1966, 1971); ми цитуємо (Freedman 1966, розд. 3 та с. 80-82). Див. також: (Beattie 2009; Faure 2007) про роди південного Китаю, а також (Watson 1982).
- Факти про відносне економічне зростання Китаю не є предметом диспуту серед істориків економіки. Поняття «мінливості фортуни» описано в (Acemoglu, Johnson, and Robinson 2002). Хоча (Wong 1997) і (Pomeranz 2001) вважають, що насправді в Китаї чи принаймні його найбільш розвиненій частині, такий як долина річки Янцзи, стандарти життя у XVIII столітті наближалися до стандартів більшості країн Західної Європи, подальші дослідження не підтвердили цієї заяви. (Broadberry, Guan, and Li 2017) пропонують синтез праць про історичне вимірювання середнього стандарту життя, передбачаючи, що Китай в епоху Сун мав найвищий дохід на душу населення у середньовічному світі, після чого настала стагнація з певними коливаннями, зокрема з падінням в епоху Мін і пізню Цін. За їхніми даними, дохід на душу населення в Китаї становив приблизно третину доходу в Нідерландах у 1800 році й лише 30 % від цього показника в Британії. Навіть якщо у відносному порівнянні сфокусуватися на долині Янцзи, це не змінить загальної картини: у (Bozhong and van Zanden 2012) показано, що середній стандарт життя китайців був удвічі нижчим, ніж у Голландії в 20-ті роки XIX століття. Інші свідчення, що підтверджують цей факт, наприклад, у (Allen, Bassino, Ma, Moll-Murata, and van Zanden 2011), доводять, що реальний заробіток у китайських містах був значно нижчим. Ці факти роблять широку аргументацію Вона і Померанца менш переконливою, позаяк вони стверджують, що економічна дивергенція між Західною Європою і Китаєм була спричинена сприятливим розташуванням покладів вугілля в Європі та доступом до землі в колоніях. Проте це свідчення не підтверджує наявності в Китаї мальтузіанської пастки. Наприклад, у період переходу від династії Тан до Сун стався великий приріст населення. Ці аргументи проблематичні і в інших аспектах. Наприклад, на початку індустріалізації в Британії використовували енергію води, а не вугілля. Крім того, не зрозумілі механізми, що пов'язують велику кількість колоніальних земель з економічним зростанням.
- Наше пояснення повільного розвитку Китаю після періоду династії Сун почасти загальноприйняте (наприклад, про політику династії Мін або ранньої Цін, спрямовану проти розвитку, див. (Liu, 2015; von Glahn, 2016), а також праці (Faure 2006; Brandt, Ma, and Rawski 2014). Див. у (Morse 1920) про факти щодо слабого забезпечення суспільних благ. Ці праці визнають існування і важливість ринків у ранньомодерному Китаї, але водночас наводять численні свідчення про політично мотивовані стримування економічного зростання. Ми також скористалися матеріалами (Hamilton 2006) і (Brenner and Isett 2002). У цій праці ми йдемо за традицією ранніх дослідників, таких як (Wright 1957). Наш приклад про небажання будувати залізниці взято з (Wang 2015). Наукова література про тривалий розвиток Китаю почалася з праць Макса Вебера, який зосереджувався на культурних відмінностях з Європою, а також Карла Маркса, який розробив поняття про «азіатський спосіб виробництва» (див. у (Brook, ed., 1989) про перспективи цієї ідеї). Китай характеризували як «деспотичний» — див. (Wittfogel 1957); історики вільно послуговуються цим терміном для опису імперських держав і в наш час — напр., (Mote 2000; Liu 2015).
- Багато праць про відсутність капіталізму в Китаї зосереджені на торгівлі сіллю. Наш приклад того, як вони перейшли на державну службу, взято в (Ho 1954), див. також (Hung 2016) про родину Пан. Інша праця про торгівлю сіллю — (Zelin 2005).
- Модель Венчжоу описано в (Liu 1992), а цитату «Колективізація перетворилася...» взято зі с. 698.

(Huang 2008) наводить приклади Township Village Enterprises і ринку Сюшуй у Пекіні. Свідчення про невдоволення на селі та земельний податок див. у (O'Brien and Li 2006) і (O'Brien 2008). Про небажання Комуністичної партії сприймати капіталістів див. у (Nee and Oppen 2012).

Про теорію модернізації див. (Lipset 1959). Докази того, що країни, які стають багатшими або «модернізованими», не перетворюються автоматично на демократії, див. в (Acemoglu, Johnson, Robinson, and Yared 2008, 2009).

Про політику тотального контролю див. (Carney 2018). Див. (Human Rights Watch 2018) про репресії уйгурів.

Розділ 8. Зламана Червона Королева

Історію Маноджа і Баблі взято з (Dogra 2013). Існує багато літератури, у якій описано значення, історію і важливість каст в Індії. Основні праці: (Hutton 1961; Dumont 1980; Smith 1994). Дуже цінні численні етнографічні студії, які дають уявлення, як функціонують касті насправді, напр.: (Lewis 1965; Srinivas 1976; Parry 1979; Béteille 2012), а також як вони впливають на політику. У сучасній науковій літературі зазвичай наголошують на сильному впливі колоніалізму на кастову систему, напр.: (Bayly 2001; Dirks 2001; Chatterjee 2004). Хоча це і має певну ймовірність, сама система безумовно давня, і ця її особливість визначальна для нашого аналізу. Існує кілька праць, що пояснюють вплив каст на економіку, у яких думки розділилися між твердженням про те, що загалом у недосконалому світі з численними проблемами й фіаско на ринках кастова ідентичність може давати певні вигоди, як-от полегшення страхування та контроль за виконанням контрактів (див. (Munshi 2017)), і уявленням про те, що каста — це потужне джерело неефективності економічних відносин (див. (Hoff 2016)). Наша версія ближча до другої думки: див., напр., праці (Edmonds and Sharma 2006; Anderson 2011; Hoff, Kshetramade і Fehr 2011), а також (Anderson, Francois, and Kotwal 2015); проте ми виходимо за межі цих інтерпретацій, наголошуючи на тих наслідках, які каста мають для політики, а також на нездатності суспільства зробити державу підзвітною і надійною.

Каутілью цитовано за (Kautilya 1987, розд. I, підрозд. ii). Про три стани європейського суспільства див. (Duby 1982) й аналіз, наведений у (Britnell 1992).

Цитату Амбедкара про «багатоповерховий будинок» узято з (Roy 2014). Інші цитати Амбедкара — див. в (Ambedkar 2014). Інтерв'ю з робітниками-далітами в Ахмедабаді цитовано за (Human Rights Watch 1999, 1).

Усі цитати з (Béteille 2012) — із розділу 5. Див. у (Srinivas 1994) есеї, присвячені поняттю «домінантних каст». Про Тхілая Говіндана див. (Matthai 1915, 35-37; Human Rights Watch 1999, 31-32); інші цитати взято із того самого звіту Human Rights Watch (с. 88, 93, 98, 114).

У (Gorringe 2005, 2017) подано чудовий огляд й аналіз сучасних спроб далітів реалізувати політичну владу в Таміл-Наду. Аналіз Бланта див. у (Blunt 1931). Дані взято з розділу 12; див., зокрема, додаток, с. 247-252. Про стійкість каст і їхніх занять донині див. (Deshpande 2011), який подає сильні аргументи щодо економічної доцільності каст упродовж тривалого часу. Див. у (Shah, Mander, Thorat, Deshpande, and Baviskar 2006) про непохитність уявлення про недоторканність.

Опис системи джаджмані в Карімпурі взято з (Wiser 1936), а дві цитати — у (Wiser and Wiser 2000, 18-19, 53). У (Dumont 1980, 97-102) подано хороший огляд системи джаджмані, зокрема корисне узагальнення книжки Вайзера.

Є багато хороших загальних оглядів і описів давньої та середньовічної історії Індії; ми спиралися на (Thapar 2002) і (Singh 2009). Водночас серед учених існують певні розбіжності щодо інтерпретації багатьох давніх інститутів. Наприклад, вони сперечаються про те, що відбувалося на зборах, відомих як відатха, див. (Singh 2009, 188). Про давні республіки див. (Sharma 1968) і, зокрема, (Sharma 2005). Атхарваведа цитується за (Sharma 2005, 110). Про різні розміри вергельду і правову систему загалом див. (Sharma 2005, 245). Історію про державу Ліччаві взято в (Sharma 1968, 85-135), див. також (Jha 1970), де наведено дещо відмінну інтерпретацію. В останньому джерелі зазначено, що Ліччаві мала загальне чоловіче виборче право. У цьому ми йдемо за Sharma, чий погляд здається ближчим до наукового консенсусу. Про ґанасанґхи див. у (Kautilya 1987). «Дігха-нікаю» цитуємо за (Sharma 2005, 64-65). Каутілью щодо походження царів — за (Kautilya 1987). Важливі праці про походження держав і монархій у Північній Індії — (Thapar 1999) і (Roy 1994), у яких, зокрема, наголошено на зв'язку із системою варн, що робить і (Sharma 2005).

Шостий «кам'яний едикт» Ашоки цитуємо за (Hultzsch 1925, 34-35). Історію про чаухани взято з (Thapar 2002, 451).

Основні праці про суспільство та політичну систему Південної Індії в середньовічний і ранньомодерний період: (Subbarayalu 1974, 2012; Stein 1980, 1990; Veluhath 1993; Heitzman 1997; Shastri 1997). Штайн пропонує поняття «сегментної держави» як моделі відносин держави із суспільством у Південній Індії; його ідеї та свідчення сильно вплинули на нашу інтерпретацію відповідного історичного періоду. Опис виборів і місцевих політичних інститутів узято з (Thapar 2002, 375-377), проте широко цитовано. Два написи, що стосуються ролі зборів у будівництві каналів, цитуємо за (Heitzman 1997, 52). (Subbarayalu 1974) пропонує вичерпний аналіз наду на підставі написів і цитує склад усіх наду в Чоламандалами.

Існує багато давніх джерел про те, які сільські збори функціонували в Індії в кожен історичний період. Немає сумнівів щодо свідчень про гана-сангхи або Таміл-Наду, особливо в епоху Чола. З інших питань точиться чимало дебатів. Деякі вчені вважають, що сільські збори й багато інститутів превалювали в інших частинах Індії, див.: (Mookerji 1920; Majumdar 1922; Malaviya 1956). Інші, як-от (Altekar 1927), стверджують, що вони були наявні тільки на півдні Індії, хоча і охоплювали Карнатаку і Таміл-Наду (див. у (Dikshit 1964) підтвердження з Карнатаки). Він вважає, що в інших регіонах західної Індії такі збори були менш інституціоналізовані і набагато неформальніші. У (Wade 1988) наведено корисні відомості про величезну гетерогенність у ступені політичної участі індійського населення на локальному рівні. (Mathur 2013) подає легкий для сприйняття огляд панчаятів, роблячи акцент на їхніх функціях після здобуття незалежності.

Корисний вступ про організацію Імперії Великих Моголів містить (Richards 1993); у розділах 3 і 4 цієї книжки добре описано бюрократичну організацію держави та її взаємодію із суспільством. (Habib 1999) — авторитетне джерело, яке стосується організації сільської економіки в період моголів; див. розділ 4 про сільські громади і розділ 5 про заміндари.

«П'ятий звіт Обраного комітету» цитуємо за оригіналом (1812, 85). Меткалфа — за (Dutt 1916, 267-268). Подано цитати з книжки (Matthai 1915, 18, 20); зі «Звіту Комісії з розслідування голоду в Індії» процитовано с. 77.

На наш аналіз політики розвитку державного потенціалу в Біхарі сильно вплинули студії (Mathew and Moore 2011). Факти про недовитрати, незайняті робочі місця й політику Біхару взято саме з цього дослідження. Цитати про світовий банк наведено за (World Bank 2005). Цитати про уряд Біхару — за (Mathew and Moore 2011, 17). Є кілька корисних біографій Лалу Ядава, див., зокрема, (Thakur 2006). У (Witsoe 2013) блискуче проаналізовано політику стримування розвитку Лалу Ядава. Див. у (Kremer, Chaudhury, Rogers, Muralidharan, and Hammer 2005) дані про відсутність учителів. Поняття про те, що суспільство й держава в Індії співіснують, але фактично не взаємодіють, висловлене в багатьох джерелах, зокрема цю тезу наводять (Thapar 2002) і (Mookerji 1920).

Розділ 9. Диявол — у деталях

Цей розділ ґрунтується на теоретичних ідеях, розроблених в (Acemoglu and Robinson 2017).

Макиавеллі цитуємо за (The Prince 2005, 43). Висловлювання Вольтера про Пруссію часто цитується, але джерело його невідоме. Цитати про Черногорію — з (Djilas 1958, 3-4).

Найвідоміше формулювання ідей Тіллі про зв'язок між війною і державою — див. у (Tilly 1992). Див. також есеї в (Tilly, ed. 1975). Ідея про те, що міждержавні війни ведуть до формування держави, сягає (Hintze 1975) і (Roberts 1956), які розробляли поняття військової революції. Ця ідея широко дискутується в працях економістів — див. (Besley and Persson 2011) та (Gennaioli and Voth 2015). Див. інший погляд на британський приклад у (Pincus and Robinson 2012, 2016).

Про історію Швейцарії див. (Church and Head 2013) і (Steinberg 2016). (Sablonier 2015) — іще один чудовий огляд цього питання. Більш спеціалізовані наукові дослідження, зосереджені на народженні швейцарських політичних інститутів, уміщено в (Blickell 1992; Marchal 2006; Morerod and Favrod 2014). Федеральну хартію 1291 року в англійському перекладі можна знайти тут: <https://www.admin.ch/gov/en/start/federal-council/history-of-the-federal-council/federal-charter-of-1291.html>. Див. у (Clark 2009) огляд історії Пруссії, а також (Ertman 1997), де вміщено корисну інформацію про становлення пруської державності. (Rosenberg 1958) — класичне дослідження англійською мовою. (Carsten 1959) й (Asch 1988) зосереджуються на тому, як розвиток держави підривав силу представницьких інститутів у Німеччині. Див. у (Blanning 2016) нову блискучу біографію Фрідріха Великого; Георга Вільгельма та Фрідріха Вільгельма I, як і Елліота, ми цитуємо саме за цим джерелом.

У (Roberts 2007) подано огляд відповідної історії Чорногорії. Книжки (Djilas 1958, 1966) ґрунтовно ілюструють цю тему; наші цитати взято саме звідти. Основні студії Бема про кривну ворожнечу — з його книжки 1986 року; див. також його працю 1982 року. Ми цитуємо (Boehm 1986, 182). Кодекс законів Петра I процитовано за (Durham 1928, 78-88), а «Відавна свобода живе у верховині» — за (Durham 1909, 1). Броделя процитовано за (Braudel 1996, 39). Мармона — за (Roberts 2007, 174).

«Лише тоді, коли їхній головний проводир...» процитовано за (Simic 1967, 87). «Це було зіткнення...» і «започаткування уряду...» — за (Djilas 1966, 107, 115).

Цитата Гавела — із (Havel 1985, 11).

Наше трактування пострадянської дивергенції сформувалося під впливом (Easter 2012). (Kitschelt 2003) подає дуже цікаву інтерпретацію. (Castle and Taras 2002) й (Ost 2006) — чудові дослідження про перехідний період Польщі; (Treisman 2011) — про новітню історію Росії. (Urban, Igrunov, and Mitrokhin 1997) аналізують фіаско народження народної політики в Росії. Огляд піднесення російських олігархів див. у (Freeland 2000) і (Hoffman 2002). Обґрунтовану критику приватизації в Росії взято з (Black, Kraakman, and Tarassova 2000), а також із (Goldman 2003). Цитату Бертольда Брехта взято з його поезії «Рішення» 1953 року: <https://mronline.org/2006/08/14/brecht140806-html/>.

Лист Олександра Литвиненка, який ми цитуємо, доступний тут: <http://www.mailonsunday.co.uk/news/article-418652/Why-I-believe-Putin-wanted-dead-.html>.

Див. у (Driscoll 2015) про громадянську війну в Таджикистані. Див. також у (Collins 2006) про важливість кланів для розуміння політики Центральної Азії. Саодат Олімову цитуємо за її книжкою. Ми також цитуємо (Gretsky 1995).

Багато цитат наведено з приголомшливої книжки (Menchú 1984).

Хороші огляди недавньої історії Центральної Америки містять (Dunkerly 1988; Woodward 1991; Gudmundson and Lindo-Fuentes 1995). (Wortman 1982) — ґрунтовна праця про перехід від колоніального правління. У (Williams 1994; Paige 1997; Yashar 1997; Mahoney 2001; Holden 2004) подано блискучі історії політичної економії відповідного періоду; наші цифри про розмір війська й кількість учителів у Коста-Риці взято з останньої книжки. (Gudmundson 1986, 1997) першим задокументував, що малі кавові господарства мали більший вплив на політику XIX століття, ніж колоніальна спадщина. (Cardoso 1977) — впливовий нарис про кавову економіку Коста-Рики. Сарм'єнто цитуємо за (Dum 2006), яка наголошує на важливості міст як політичних гравців у Центральній Америці. Див. у (Karnes 1961) про політичну економію цього розмаїття. Дані про ціни на каву, експорт й обсяги торгівлі взято з (Clarence-Smith, Gervase, and Topik, eds. 2006). (McCreery 1994) — знакова робота на тему примусової праці в Гватемалі в контексті кавової економіки. Див. у (Pascali 2017) економетричні свідчення, які корелюють із нашою гіпотезою про дивергенцію між Гватемалою і Коста-Рикою.

Сарм'єнто процитовано за (Dum 2006, xviii).

Думки Вудворда про Карреру — узяті у (Woodward 2008, 254).

Розділ 10. Що сталося з Фергюсоном?

Подробиці про поведінку департаменту поліції Фергюсона взято зі звіту Департаменту юстиції (2015). ВВС (2017) доповідала про випадки посттравматичного стресового розладу в Атланті. Наше трактування неефективності «Білля про права» сягає авторитетного дослідження (Gerstle 2015), за яким ми цитуємо члена Верховного Суду Філда (с. 78). (Ansolabehere and Snyder 2008) — важлива книжка про політичні наслідки ухвали суду Воррена. (Amar 2000) — хороша праця про «Біль про права» в цілому; (McDonald 2000) — про права штатів. Є багато важливих досліджень істориків, соціологів і політологів про історичну природу американської держави. Для початку рекомендуємо (Novak 2008) і його коментаторів, зокрема (Gerstle 2008). Див. також (King and Lieberman 2009). Багато цієї літератури спростовує ідею американської держави як «слабкої» й усіяко показує, що держава розробила чимало інфраструктурної моці в багатьох вимірах ще в XIX столітті. (Orren and Skowronek 2004) — чудовий огляд праць з політології; інші важливі дослідження: (Skowronek 1982; Bense 1991; Skocpol 1995; Carpenter 2001; Balogh 2009). (Baldwin 2005) містить цікаву оповідь про одночасне існування державної сили та слабкості. Ідея «держави не на виду» (Balogh 2009) і «зануреної держави» (Mettler 2011), яка є невидимою, — у цій літературі ключова, як і ідея держави, що мусить дошукуватися рівноваги й синтезу з приватним сектором (див. також (Stanger 2011)).

Про Конституцію див. покликання та опис у бібліографічному есеї до розділу 1. Ідея «неспроможності» держави як спосіб завадити їй порушувати права громадян розвинута в (Levinson 2014). Див. також (Novak and Pincus 2017) про походження сильної американської держави.

Процес «Мепп проти штату Огайо»: <http://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/367/643.html>.

Ми цитуємо (Morgan 1975): «багато людей, які не виявляють зацікавленості...» (238) і «якщо раб опиратиметься...» (312).

Див. (John 1995, 1997) про важливість поштової служби і (Larson 2001) про інфраструктуру загалом, а також (Duran 2012) про економічний вплив трансконтинентальної залізниці. В (Acemoglu, Moscona, and Robinson 2016) подано економетричні свідчення про те, що створення поштової мережі й призначення поштмейстерів стимулювали патентування й інновації в США XIX століття. Цитату Зоріни Хан узято з цієї праці; див. також (Khan 2009).

«У ці неперехідні ліси доставляють...» — із (Tocqueville 2002, 283).

Абернати цитуємо за (Eskew 1997, розд. 7). Роберта Кеннеді й суддю Френка Джонсона — за (McAdam 1999, розд. 7). Промова Ліндона Джонсона доступна тут: <http://www.historyplace.com/speeches/johnson.htm>.

У (Hacker 2002) подано важливий аналіз того, як американська держава поєднує державне з приватним, а також висунуто вагомі аргументи про те, чому це створює, за нашою термінологією, «темний бік». Цитату речника Національної корпорації виробників молочних продуктів узято саме з цієї книжки. Автор, утім, не пов'язує це з архітектурою держави — так, як це робимо ми. Із цим тісно пов'язано поняття про «державу асоціацій» — див. (Balogh 2015). Праця (Alston and Ferrie 1993, 1999) містить важливий аналіз того, як південні політики блокували законодавство «Нового курсу», що загрожувало їхнім економічним інтересам й автономії. Див. також (Novak 2017) про державу «Нового курсу». (Friedberg 2000) пояснює, що державно-приватна модель американської держави мала важливі наслідки для перебігу холодної війни; див. також (Stuart 2008). Наш приклад того, як федеральне законодавство використовує судову систему для впровадження своєї політики, взято з (Farhang 2010); див. також у (Novak 1996) про важливість судової системи для формування потенціалу американської держави на ранньому етапі.

У праці (Hinton 2016) окреслене підґрунтя програми «Великого суспільства» Джонсона.

(Rothstein 2014) подає блискучий аналіз того, як Фергюсон став Фергюсоном, й аналізує історію расистської федеральної політики; див. ширший опис у (Rothstein 2017). (Gordon 2009) презентує докладну історію сегрегації та занепаду міста Сент-Луїс. У (Loewen 2006) вміщено важливу історію «навзаходних міст»; (Aaronson, Hartley, and Mazumder 2017) пропонує економетричні свідчення довготривалого негативного ефекту «червоних ліній».

Цитати взято з (Rothstein 2014).

Щодо процесу «Округ Колумбія проти Геллера» див. <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/554/570/opinion.html>. Про расову термінологію страхового довідника ФЖА див. <https://www.huduser.gov/portal/sites/default/files/pdf/Federal-Housing-Administration--Underwriting-Manual.pdf>.

Дані про рівні бідності можна знайти тут: <https://data.oecd.org/inequality/poverty-rate.htm>. Інформацію про охоплення системи охорони здоров'я див. на сайті: <http://www.oecd-library.org/docserver/download/8113171ec026.pdf?expires=1514934796&id=id&accname=guest&checksum=565E13BC154117F36688F63351E843F1>.

Дані про частку національного доходу, витрачену на охорону здоров'я, див. на сторінці <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.TOTL.ZS>.

У (Weiner 2012) чудово описано історію ФБР, на якій ґрунтується наша оповідь. Див. (Weiner 2008) про ЦРУ та (Edgar 2017) про АНБ і викриття Сноудена. Звіт Комітету Черча 1975 року можна знайти тут: <https://www.senate.gov/artandhistory/history/common/investigations/ChurchCommittee.htm>.

Про фразу Кита Александра «Чому ми не можемо весь час приймати всі сигнали?» див.: <https://www.theguardian.com/uk/2013/jun/21/gchq-cables-secret-world-communications-nsa>.

Прощальне звернення президента Айзенгавера можна знайти на сайті: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/eisenhower001.asp.

Розділ 11. Паперовий Левітан

Поняття «пацієнти держави» взято з (Auyero 2001); усі свідчення в першому підрозділі — також із цієї важливої праці. Ми цитуємо с. 10, 20, 71-72, 83, 85, 99, 109, 120. Про Веберове поняття «залізної клітки» див. (Weber 2001). Усі його спостереження про бюрократію взято з (Weber 1978); ми цитуємо с. 220-221 і 214. Корисним вступом до його праць із цієї теми можуть бути (Camic, Gorski, and Trubek, eds. 2005) і (Kim 2017). Про поняття «ньоки» в Аргентині див. (BBC2018a); про заходи президента Макрі проти непотизму — (BBC2018b). Осуд МВФ і його дії обговорюються в (International Monetary Fund 2016); про рішення The Economist припинити публікацію даних з Аргентини див. (The Economist 2012). (Auyero 2001) — ґрунтовне дослідження про «політику протекціонізму», яка тісно пов'язана з тим, що ми обговорюємо тут.

Дискусія про Паперового Левіятана ґрунтується на синтезі політичної економії Колумбії в (Robinson 2007, 2013, 2016). Він, зі свого боку, спирається на студії (Acemoglu, Bautista, Querubm, and Robinson 2008; Mazzuca and Robinson 2009; Acemoglu, Robinson, and Santos 2013; Acemoglu, García-Jimeno, and Robinson 2012; Acemoglu, García-Jimeno, and Robinson 2015; Chaves, Fergusson, and Robinson 2015; Fergusson, Torvik, Robinson, and Vargas 2016). Див. в (Acemoglu, Fergusson, Robinson, Romero, and Vargas 2016) про «фальшивий позитив». Веберове визначення держави взято з його праці «Політика як покликання», опублікованої у (Weber 1946).

Історію доріг у Мокоа взято з (Uribe 2017); ми цитуємо с. 29, 33, 45, 124-125, 128-130, 163.

Про Морено див. (Robinson 2016); про парамілітарні групи середньої Магдалени — (Robinson 2013, 2016); в останньому джерелі процитовано (Isaza 18-19). Про повстання шахтарів — с. 30, Brigard Urrutia — с. 29, батальйон Педро Нель Оспіни — с. 21. Див. також (Bautista, Galan, Restrepo, and Robinson 2019).

Боліварове «Ці добродії...» цитуємо за (Simon 2017, 108).

Лист Болівара до генерала Флореса відтворено в (Bolivar 2003), що також містить його звернення до законодавців на момент презентування його конституції Болівії та саму конституцію. (Gargarella 2013, 2014) — фундаментальні інтерпретації латиноамериканського конституціоналізму в ХІХ столітті й того, як (і чому) він відхилився від випадку США. (Simon 2017) — порівняльний аналіз, що стимулює до роздумів. Зокрема, автор акцентує увагу на тому, що він називає «консервативно-ліберальним сплавом», який створив конституції, що стали більш централізованими й давали більше влади президентам, ніж у США. Такі конституційні відмінності були частиною залежної від шляху рівноваги, що сягала своїм корінням у колоніальне минуле Латинської Америки. Цитату Кастільї взято із (Werlich 1978, 80); цитату Порталеса — із (Safford 1985). Див. у (Engerman and Sokoloff 2011) вагомий аргумент про розвиток дивергенції між Північною і Південною Америкою. Див. також про цю дивергенцію в (Acemoglu, Johnson, and Robinson 2001, 2002) й (Acemoglu and Robinson 2012).

(Dalton 1965) — ґрунтовне дослідження про політичну економію Ліберії; ми цитуємо с. 581, 584 і 589 цієї праці. Див. (Killick 1976) про Гану, с. 37, 40, 60, 231 і 233. (Bates 1981) — важливе дослідження про те, як політика пом'якшується через надання громадських послуг. Він перший запропонував деякі механізми, розроблені в цій книжці. Ми цитуємо с. 114 і 117 його праці. Наведено цитату з (Appiah 2007).

Див. (Mamdani 1996) про непряме правління в Африці. Див. (Acemoglu, Reed, and Robinson 2014) про докази впливу непрямого правління на локальний розвиток. Ширше див. у (Acemoglu, Chaves, Osafo-Kwaako, and Robinson 2015) і (Heldring and Robinson 2015) аргументи про інтенсивність збереження непрямого правління в Африці та (Acemoglu and Robinson 2010) — про те, як непряме правління вписується в загальну картину недорозвиненості Африки.

У (BBC2013) наведено інформацію про повне фіаско абітурієнтів у контексті оповіді про іспити в Університет Ліберії.

Розділ 12. Діти Ваххаба

Наша інтерпретація історії Близького Сходу і відносин між державою і суспільством зазнала великого впливу книжки Жана-Філіппа Платто (Platteau 2017). Є багато хороших книжок, у яких подано огляд теми, яку ми обговорюємо. Наш аналіз Саудівської Аравії та відносин між Саудом і Аль-Ваххабом ґрунтується на (Corancez 1995; Commins 2009; Vassiliev 2013), проте є чимало інших прекрасних досліджень, напр., (Steinberg 2005; Zuoob and Kosebalaban, eds. 2009) і класична праця (Philby 1928). У (Mouline 2014) особливо добре потрактовано сучасну ситуацію.

Роммеля цитуємо за (Liddell Hart 1995, 328). «Із настанням ранку...» цитуємо за (Vassiliev 2013). «Нехай говорить той...» — за (Doughty 1888), а Буркгардта — за (Buckhardt 1830, 116-117). «Абд аль-Азіз — арабам

племені ***» — процитовано за (Corancez 1995, 9).
Рішення скинути короля Сауда процитоване за (Mouline 2014, 123).
Аль-Газалі цитуємо за (Kerel 2005, 238). Щодо проамериканських фетв див. (Kurzman 2003), звідки ми цитуємо саудівську фетву 1990 року, видану після вторгнення в Кувейт.
Про пожежу в школі для дівчат у Мецці див. http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/1874471.stm. Про чоловіків-парамедиків — <http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2014/02/06/Death-of-Saudi-female--student-raises-uproar.html>. Обмеження для жінок добре підсумовано в Саудівській Аравії CNN: <https://www.cnn.com/2017/09/27/middleeast/saudi-women-still-cant-do-this/index.html>. «Питання здобуття жінкою...» і «Бог Усемогутній...», а також «неповноцінне мислення...» цитуємо за (Human Rights Watch 2016); див. також (Human Rights Watch 2008). Див. (Bursztyn, Gonzalez, and Yanagizawa-Drott 2018) про ставлення чоловіків до жіночої праці в Саудівській Аравії. Про питання водіння авто жінками див. <https://www.nytimes.com/2017/09/26/world/middleeast/saudi-arabia-women-drive.html>.
«Уражений горем Саддам...» цитуємо за (Mortimer 1990). Саддамове «стягом джихаду і віри...» — за (Baram 2014, 207–208). У (Platteau 2017) запропоновано ґрунтовний аналіз ставлення Саддама до релігії; див. також (Baram 2014; Helfont 2014; and Dawisha 2009). Англійський переклад фетви Усами бін Ладена 1996 року див. на сайті: https://is.muni.cz/el/1423/jaro2010/MVZ203/OBL___AQ___Fatwa_1996.pdf. (Platteau 2011, 245).

Розділ 13. Червона Королева виходить з-під контролю

Існує безліч наукової літератури про падіння Веймарської республіки. Наше потрактування ґрунтується на (Kershaw 2000) й (Evans 2005); ми також послуговувалися (Shirer 1960; Bracher 1970; Lepsius 1978; Winkler 2006). У (Myerson 2004) проаналізовано фіаско веймарських політичних інститутів. Див. у (Mühlberger 2003) і (King, Rosen, Tanner, and Wagner 2008) аналіз результатів голосування для ідентифікації тих, хто голосував за нацистів. Усе ще потужним джерелом є тогочасні свідчення німців, які підтримали Гітлера, зібрані в (Abel 1938). У (Tooze 2015) запропоновано чудовий огляд політичних наслідків Першої світової війни. У (Berman 2001) вміщено корисний огляд й інтерпретацію довеймарської імперської політичної системи в Німеччині.
Вельса цитуємо за (Edinger 1953, 347–348). Виборчий маніфест нацистів 1930 року — за (Moeller 2010, 44). Ельзу Геррманн процитовано за (Moeller 2010, 33–34). Англійський переклад Веймарської конституції доступний тут: http://www.zum.de/psm/weimar/weimar_vve.php. (Berman 1997) вказував, що піднесення нацистів було спричинене щільністю громадянського суспільства Веймарської Німеччини, а (Satyanath, Voigtlander, and Voth 2017) показали, що ця кореляція цілком загальна.
Стосовно промови Гітлера в Берлінському Палаці спорту див. (Evans 2005, 324). Публічне звернення Гітлера 17 жовтня 1932 року процитовано за (Evans 2005, 323). Оголошення Геббельса — за (Evans 2005, 312). Фердинанда Германа — за (Lepsius 1978, 44). Про суд над Гітлером після Півного путчу і відповідні цитати див. (Kershaw 2000, 216). Евансове «райдужна коаліція невдоволених» цитується за (Evans 2005, 294).
Фріцше цитуємо за (Fritzsche 1990, 76).
Слова Муссоліні цитуємо за його промовою «Доктрина фашизму», яку можна знайти на сайті: <http://www.historyguide.org/europe/duce.html>. Наведено цитату Германа Файнера з його «Муссолінівської Італії», яку можна знайти на: https://archive.org/stream/mussolinisitaly005773mbp/mussolinisitaly005773mbp_djvu.txt.
У нашому аналізі повалення чилійської демократії використано авторитетне дослідження (Valenzuela 1978). Його книжка стала частиною порівняльного політологічного проекту щодо колапсу демократії під редакцією Лінца і Степана. Підсумки в (Linz 1978).
(Angell 1991) пропонує хороший огляд історії доби, на якій ми зосереджені, а (Constable and Valenzuela 1993) подають чудове потрактування військової диктатури, встановленої після перевороту 1973 року. У (Baland and Robinson 2008) презентовано емпіричний аналіз політичного впливу запровадження таємного голосування в 1958 році. Сенатора Мартонеса цитуємо за (Baland and Robinson 2008, 1738–1739). Браяна Лавсмена — за (Loveman 1976, 219). Аналіз державотворення в період адміністрації Фрея див. у (Valenzuela and Wilde 1979). Ця праця, а також (Valenzuela 1978) тяжіє до інтерпретації програми Фрея як катастрофічної, позаяк напад на протекціонізм підірвав можливість укладання угод, коли до влади прийшов Альєнде. Ми тлумачимо це як природний складник ефекту Червоної Королеви.
Лорда Стенлі процитовано за (Kitson-Clark 1951, 112), а Девіда Рікардо — за (Ricardo [1824], 1951–1973, 506).

Промова Кеннеді, яка дала початок «Союзу за прогрес», доступна тут: <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1961kennedy-afp1.asp>.

Текст «статуту гарантій» Альєнде можна знайти тут: http://www.papelesdesociedad.info/IMG/pdf/estatuto_de_garantias_democraticas.pdf.

Інтерв'ю Сальвадора Альєнде Режісові Дебре див. на <https://www.marxists.org/espanol/allende/1971/marzo16.htm>. Промову 1972 року генерального секретаря Комуністичної партії цитуємо за (Valenzuela 1978, 68). Редакційну статтю з El Mercurio процитовано за (Valenzuela 1978, 69). Друга цитата з El Mercurio — за (Valenzuela 1978, 93).

Карлоса Альтамірано цитуємо за (Valenzuela 1978, 94). Звіт комітету Сенату про таємні операції в Чилі можна завантажити тут: <https://www.archives.gov/files/declassification/iscap/pdf/2010-009-doc17.pdf>. Цитуються с. II.10-11 і IV.31.

Хороший аналіз падіння італійських республік подано в (Dean 1999; Waley and Dean 2013; Jones 1997). Інформацію про перебіг зборів 1264 року у Феррарі взято з (Waley and Dean 2013, 180-181); див. також у (Dean 1987) глибший аналіз політики Феррари. Серед учених існує певна незгода щодо того, чи це були справді вільні вибори. (Jones 1997, 624) повідомляє про одного хронікера, який писав, що «все засідання було фарсом, сфабрикованим поплічниками партії Есте, які заповнили місто й громадські місця своїми озброєними прибічниками й чужинцями».

Декларацію про консорції в Перуджі цитуємо за (Waley and Dean 2013, 132-133). Про спостереження Веніаміна Тудельського в Генуї, Пізі та Луцці див. (Benjamin of Tudela 1907, 17). Про «чорних» і «білих» у Пістої див. (Waley and Dean 2013, 137-138). Див. (Jones 1997, розд. 4) про збереження влади та привілеїв феодальних еліт після формування комун. Про присягу капітана народу в Бергамо див. (Waley and Dean 2013, 142-143). Про законну владу пополю в Пармі див. (Waley and Dean 2013, 152). Про Буозо да Довара й Уберто Паллавічіно див. (Jones 1997, 622).

Макіавеллі цитуємо за (The Prince 2005, 35).

Аналіз того, як народна підтримка ліквідує систему стримувань і противаг, узято з (Acemoglu, Robinson, and Torvik 2013); Рафаеля Корреа процитовано за с. 868 цієї праці.

Розділ 14. Вхідження в коридор

Із (Plaatje 1916) цитуємо розділи 1 і 2.

Про загальну історію Південної Африки див. (Thompson 2014). Щодо Акта про тубільні землі див. (Bundy 1979), а про «кольорову планку» — (Feinstein 2005).

Див. (Feinstein 2005, 55) про комісію Голловея. Спеціальний комітет зі справ тубільців цитуємо за (Bundy 1979, 109).

Моелетсі Мбекі процитовано за <https://dawodu.com/mbeki.pdf>. Про Програму розширення економічних можливостей корінного африканського населення див. (Southall 2005; Cargill 2010; Santos-Villagran 2016). Про фінал Чемпіонату світу з регбі 1995 року і сцену між Манделою і Пінааром див. <https://www.theguardian.com/sport/2007/jan/07/rugbyunion.features1>.

Наша розповідь про піднесення японського милітаризму і повоєнну політичну систему ґрунтується на (Dower 1999; Buruma 2003; Samuels 2003). Подробиці про роль Кісі в до- і повоєнній Японії взято з (Kurzman 1960; Schaller 1995; Driscoll 2010).

Боннера Феллєрса цитуємо за (Dower 1999, 282). Стаття 9 Конституції Японії і новорічне звернення Хірохіто взяті з того самого джерела, с. 394 і 314.

(Zürcher 1984) і (Zürcher 2004) — найкращі джерела про перехід від Османської імперії до Турецької Республіки. Огляд нещодавньої історії Туреччини див. у (Pope and Pope 2011) і (Qagartay 2017). Дискусію про недавні економічні й політичні зміни та їх економічні наслідки див. в (Acemoglu and Uger 2015). Слова про «чорних турків і білих турків» Ердогана див. на <https://www.thecairoreview.com/essays/erdo%C4%9Ffans-decade>.

Про промову Ердогана див. на: <http://www.diken.com.tr/bir-alman-kac-turke-bedel/>.

Про журналістів, ув'язнених у Туреччині, див.: <https://cpj.org/reports/2017/12/journalists-prison-jail-record-number-turkey-china-egypt.php>.

Про кількість людей, «вичищених» після невдалої спроби державного перевороту, див.: <https://www.nytimes.com/2017/04/12/world/europe/turkey-erdogan-purge.html> та

- <https://www.politico.eu/article/long-arm-of-turkeys-anti-gulenist-purge/>.
- Найкращий аналіз подій у Лагосі після 1999 року — див. у (Gramont 2014). Див. у (Williams and Turner 1978, 133) про проєктний комітет нігерійської конституції 1976 року.
- Про Боготу див. есеї в (Tognato 2018). У (Devlin 2009) і (Devlin and Chaskel 2009) подано ґрунтовний огляд поліпшень у Боготі. Кабальєро цитуємо за (Devlin 2009). Мокусове «наче її щойно знудило» — за (Devlin and Chaskel 2009).
- Про історію Родезії та Зімбабве див. (Simpson and Hawkins 2018). Цитату «Щоб не піти шляхом Зімбабве...» взято з <http://www.researchchannel.co.za/print-version/oil-industry-empowerment-crucial-sapia-2002-10-21>.
- Цитату Мозеса Фінлі наведено за (Finley 1976).
- Огляд індустріалізації Південної Кореї та її переходу до демократії можна знайти в (Cummins 2005).
- Чудову історію Вільної Держави Конго і реакції на неї подає (Hochschild 1999), звідки взято цитати зі щоденника Кейсмент. Повний звіт Кейсмент можна знайти на сайті: <https://ia801006.us.archive.org/14/items/CasementReport/CasementReportSmall.pdf>. Про міжнародний рух за права людини див. (Neier 2012).
- Про роль Amnesty International в ухваленні резолюції ООН проти скалічення жіночих геніталій див.: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2012/11/fight-against-female-genital-mutilation-wins-un-backing/>
- Про призначення Роберта Мугабе «послом доброї волі» Всесвітньої організації охорони здоров'я див.: <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/22/robert-mugabe-removed-as-who-goodwill-ambassador-after-outcry> та <http://theconversation.com/robert-mugabe-as-who-goodwill-ambassador-what-went-wrong-86244>.
- Розділ 15. Життя з Левітаном**
- Вступ Гаєка до американського видання, цитати з нього і чудовий виклад Брюса Колдвелла містить (Hayek 2007). Цитати зі с. 71, 148, 44 і 48. Про Звіт Беверіджа див. (Beveridge 1944), а також (Baldwin 1990, 116), звідки ми цитуємо Джеймса Гріффітса.
- Щодо «коров'ячих торгів» і сходження шведської соціал-демократії див. (Baldwin 1990; Berman 2006; Esping-Andersen 1985; Gourevitch 1986). Цитати взято з (Berman 2006) й (Esping-Andersen 1985). Див. також розділи про освітні й житлові проєкти в (Misgeld, Molin, and Amark 1988), звідки ми цитуємо с. 325. (Moene and Wallerstein 1997) розробляють модель зв'язку між «стисненням» платні й інноваціями. Див. у (Swenson 2002) аналіз переваг капіталістів стосовно держави загального добробуту.
- Наша розповідь про роль коаліції пов'язана з авторитетними студіями демократизації (O'Donnell and Schmitter 1986).
- Про вплив автоматизації на платню й нерівність див. (Acemoglu and Restrepo 2018). Про наслідки глобалізації — (Autor, Dorn, and Hanson 2013). Показники зростання платні в різних освітніх групах і нерівності на ринку праці США взято з (Acemoglu and Autor 2011) та (Autor 2014). Про «найвищий 1 %» і «найвищу 0,1 %» у національному доході США можна знайти в (Piketty and Saez 2003): оновлені цифри одержано з <https://eml.berkeley.edu/~saez/> (стосуються показників, які охоплюють капітальні доходи). В (Acemoglu, Autor, Dorn, Hanson, and Price 2015) й (Acemoglu and Restrepo 2017) досліджено прогнозований ефект торгівлі з Китаєм і застосування роботів на робочих місцях у США.
- Інформацію про реформи фінансової системи США взято з (Johnson and Kwak 2010). Про відносні заробітки працівників і керівників у фінансовій галузі див. (Phillippon and Reshef 2012). Частка шістьох найбільших банків у сегменті вирахована вебсайтом «Global Financial».
- (Autor, Dorn, Katz, Patterson, and Van Reenen 2017) доводять, що великі компанії значно доклалися до збільшення частки капітальних доходів у ВВП, тимчасом як (Song, Price, Güvenen, Bloom, and von Wachter 2015) показують, що внесок у нерівність високопродуктивними компаніями, які платять своїм працівникам вищі ставки, з часом збільшився, зокрема у верхній частині розподілу доходів. Ринкова вартість п'ятих найбільших фірм, відносно ВВП в 1990 році й сьогодні, вирахована вебсайтом «Global Financial».
- Про те, що інституційну структуру однієї країни не можна скопіювати на іншу, див. в (Acemoglu, Robinson, and Verdier 2017).
- Про викриття Сноудена див. (Edgar 2017); про «логування сесій» данським урядом див.: <https://privacyinternational.org/location/denmark>.
- Беверіджа процитовано за (Beveridge 1994, 9).

Звернення Рузвельта «Про становище країни» 1944 року див. на сайті: http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/address_text.html. Коментар до Рузвельтових «чотирьох свобод» див. на сайті: <https://books.openedition.org/pufr/4204?lang=en>. Цитата про брак свободи для афроамериканців стосується промови Рузвельта — див. (Litwack 2009, 50). Загальну декларацію прав ООН див. на сайті: http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf.

ДЖЕРЕЛА

- Aaronson, Daniel, Daniel Hartley, and Bhash Mazumder (2017). “The Effects of the 1930s HOLC ‘Redlining’ Maps”. Federal Reserve Bank of Chicago Working Paper No. 2017–12. <https://www.chicagofed.org/publications/working-papers/2017/wp2017-12>.
- Abel, Theodore (1938). *Why Hitler Came into Power: An Answer Based on the Original Life Stories of 600 of His Followers*. New York: Prentice-Hall.
- Acemoglu, Daron (2005). “Politics and Economics in Weak and Strong States”. *Journal of Monetary Economics* 52: 1199–1226.
- Acemoglu, Daron, and David Autor (2011). “Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings”. In *Handbook of Labor Economics*, vol. 4: 1043–1171. Amsterdam: Elsevier-North.
- Acemoglu, Daron, David Autor, David Dorn, Gordon H. Hanson, and Brendan Price (2015). “Import Competition in the Great U.S. Employment Sag of the 2000s”. *Journal of Labor Economics* 34: S141–98.
- Acemoglu, Daron, Maria Angelica Bautista, Pablo Querubm, and James A. Robinson (2008). “Economic and Political Inequality in Development: The Case of Cundinamarca, Colombia”. In *Institutions and Economic Performance*, edited by Elhanan Helpman. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Acemoglu, Daron, Isaías N. Chaves, Philip Osafo-Kwaako, and James A. Robinson (2015). “Indirect Rule and State Weakness in Africa: Sierra Leone in Comparative Perspective”. In *African Successes: Sustainable Growth*, edited by Sebastian Edwards, Simon Johnson, and David Weil. Chicago: University of Chicago Press.
- Acemoglu, Daron, Leopoldo Fergusson, James A. Robinson, Dario Romero, and Juan F. Vargas (2016). “The Perils of High-Powered Incentives: Evidence from Colombia’s False Positives”. NBER Working Paper No. 22617. <http://www.nber.org/papers/w22617>.
- Acemoglu, Daron, Francisco A. Gallego, and James A. Robinson (2014). “Institutions, Human Capital and Development”. *Annual Review of Economics* 6: 875–912.
- Acemoglu, Daron, Camilo García-Jimeno, and James A. Robinson (2012). “Finding El Dorado: The Long-Run Consequences of Slavery in Colombia”. *Journal of Comparative Economics* 40, no. 4: 534–564.
- (2015). “State Capacity and Development: A Network Approach”. *American Economic Review* 105, no. 8: 2364–2409.
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson, and James A. Robinson (2001). “The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation”. *American Economic Review* 91: 1369–1401.
- (2002). “Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution”. *Quarterly Journal of Economics* 118: 1231–1294.
- (2005a). “The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth”. *American Economic Review* 95: 546–579.
- (2005b). “Institutions as Fundamental Determinants of Long-Run Growth”. In *Handbook of Economic Growth*, edited by Philippe Aghion and Steven Durlauf, vol. 1A, 385–472. Amsterdam: North-Holland.
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson, James A. Robinson, and Pierre Yared (2008). “Income and Democracy”. *American Economic Review* 98, no. 3: 808–842.
- (2009). “Reevaluating the Modernization Hypothesis”. *Journal of Monetary Economics* 56: 1043–1058.
- Acemoglu, Daron, Jacob Moscona, and James A. Robinson (2016). “State Capacity and American Technology: Evidence from the 19th Century”. *American Economic Review* 106, no. 5: 61–67.
- Acemoglu, Daron, Tristan Reed, and James A. Robinson (2014). “Chiefs: Elite Control of Civil Society and Development in Sierra Leone”. *Journal of Political Economy* 122, no. 2: 319–368.
- Acemoglu, Daron, and Pascual Restrepo (2017). “Robots and Jobs: Evidence from U.S. Labor Markets”. NBER Working Paper No. 23285. <https://www.nber.org/papers/w23285>.
- (2018). “The Race Between Machine and Man: Implications of Technology for Growth, Factor Shares and Employment”. *American Economic Review* 108, no. 6: 1488–1542.

- Acemoglu, Daron, and James A. Robinson (2000). "Why Did the West Extend the Franchise? Growth, Inequality and Democracy in Historical Perspective". *Quarterly Journal of Economics* 115: 1167-1199.
- (2006). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- (2010). "Why Is Africa Poor?" *Economic History of Developing Regions* 25, no. 1: 21-50.
- (2012). *Why Nations Fail*. New York: Crown.
- (2016). "Paths to Inclusive Political Institutions". In *Economic History of Warfare and State Formation*, edited by Jari Eloranta, Eric Golson, Andrei Markevich, and Nikolaus Wolf. Berlin: Springer.
- (2017). "The Emergence of Weak, Despotic and Inclusive States". NBER Working Paper No. 23657. <http://www.nber.org/papers/w23657>.
- (2019). "The Narrow Corridor: The Academic Debate". <https://voices.uchicago.edu/jamesrobinson>, <https://economics.mit.edu/faculty/acemoglu>.
- Acemoglu, Daron, James A. Robinson, and Rafael Santos-Villagran (2013). "The Monopoly of Violence: Theory and Evidence from Colombia". *Journal of the European Economics Association* 11, no. 1: 5-44.
- Acemoglu, Daron, James A. Robinson, and Ragnar Torvik (2013). "Why Vote to Dismantle Checks and Balances?" *Review of Economic Studies* 80, no. 3: 845-875.
- (2016). "The Political Agenda Effect and State Centralization". NBER Working Paper No. 22250. <https://www.nber.org/papers/w22250>.
- Acemoglu, Daron, James A. Robinson, and Thierry Verdier (2017). "Asymmetric Growth and Institutions in an Interdependent World". *Journal of Political Economy* 125: 1245-1303.
- Acemoglu, Daron, and Murat Üçer (2015). "The Ups and Downs of Turkish Growth: Political Dynamics, the European Union and the Institutional Slide". NBER Working Paper No. 21608. <https://www.nber.org/papers/w21608>.
- Afigbo, A. E. (1967). "The Warrant Chief System in Eastern Nigeria: Direct or Indirect Rule?" *Journal of the Historical Society of Nigeria* 3, no. 4: 683-700.
- (1972). *Warrant Chiefs Indirect Rule in Southeastern Nigeria, 1891-1929*. London: Longman.
- Akiga Sai (1939). *Akiga's Story: The Tiv Tribe as Seen by One of Its Members*. Translated by Rupert East. Oxford: Oxford University Press.
- Allen, Robert C., Jean-Pascal Bassino, Debin Ma, Christine Moll-Murata, and Jan Luiten van Zanden (2011). "Wages, Prices, and Living Standards in China, 1738-1925: In Comparison with Europe, Japan, and India". *Economic History Review* 64: 8-38.
- Al-Muqaddasi (1994). *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*. Translation of *Ahsan al-Taqasim fi ma'rifat al-Aqalim*, by B.A. Collins. Reading: Garnet.
- Alston, Lee J., and Joseph P. Ferrie (1993). "Paternalism in Agricultural Labor Contracts in the U.S. South: Implications for the Growth of the Welfare State". *American Economic Review* 83, no 4: 852-876.
- (1999). *Southern Paternalism and the American Welfare State: Economics, Politics, and Institutions in the South, 1865-1965*. New York: Cambridge University Press.
- Altekar, A. S. (1927). *A History of Village Communities in Western India*. Bombay: Oxford University Press.
- Amar, Akhil Reed (2000). *The Bill of Rights: Creation and Reconstruction*. New Haven: Yale University Press.
- Ambedkar, B. R. (2014). *Annihilation of Caste: The Annotated Critical Edition*. London: Verso.
- Anderson, Siwan (2011). "Caste as an Impediment to Trade". *American Economic Journal: Applied Economics* 3, no. 1: 239-263.
- Anderson, Siwan, Patrick Francois, and Ashok Kotwal (2015). "Clientelism in Indian Villages". *American Economic Review* 105, no. 6: 1780-1816.
- Angell, Alan (1991). "Chile Since 1958". In *The Cambridge History of Latin America*, edited by Leslie Bethell, vol. 8, *Latin America Since 1930: Spanish South America*, 311-382. New York: Cambridge University Press.
- Angold, Michael (1997). *The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History*. 2nd edition. New York: Longman.
- Ansolabehere, Stephen, and James M. Snyder Jr. (2008). *The End of Inequality: One Person, One Vote and the Transformation of American Politics*. New York: W.W. Norton.
- Appiah, Anthony (2007). "A Slow Emancipation". *New York Times Magazine*. <https://www.nytimes.com/2007/03/18/magazine/18WVWLNlede.t.html>.
- Arendt, Hannah (1976). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press.

- Aristotle (1996). *The Politics and the Constitution of Athens*. New York: Cambridge University Press.
- Asch, Ronald G. (1988). "Estates and Princes After 1648: The Consequences of the Thirty Years War". *German History* 6, no. 2: 113-132.
- Attenborough, F. L., ed. (1922). *The Laws of the Earliest English Kings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Autor, David (2014). "Skills, Education, and the Rise of Earnings Inequality Among the Other 99 Percent". *Science* 344: 843-851.
- Autor, David H., David Dorn, and Gordon H. Hanson (2013). "The China Syndrome: Local Labor Market Effects of Import Competition in the United States". *American Economic Review* 103: 2121-2168.
- Autor, David H., David Dorn, Lawrence F. Katz, Christina Patterson, and John Van Reenen (2017). "The Fall of the Labor Share in the Rise of Superstar Firms". NBER Working Paper No. 23396. <https://www.nber.org/papers/w23396>.
- Auyero, Javier (2001). *Poor People's Politics*. Durham, NC: Duke University Press.
- (2012). *Patients of the State: The Politics of Waiting in Argentina*. Durham, NC: Duke University Press.
- Baland, Jean-Marie, and James A. Robinson (2008). "Land and Power". *American Economic Review* 98: 1737-1765.
- Baldwin, Peter (1990). *The Politics of Social Solidarity: Class Basis of the European Welfare State 1875-1975*. New York: Cambridge University Press.
- (2005). "Beyond Weak and Strong: Rethinking the State in Comparative Policy History". *Journal of Policy History* 17, no. 1: 12-33.
- Balogh, Brian (2009). *A Government out of Sight: The Mystery of National Authority in Nineteenth-Century America*. New York: Cambridge University Press.
- (2015). *The Associational State: American Governance in the Twentieth Century*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Baram, Amatzia (2014). *Saddam Hussein and Islam, 1968-2003*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Barlow, Frank (1999). *The Feudal Kingdom of England, 1042-1216*. 5th edition. London and New York: Routledge.
- Barnwell, P. S., and Marco Mostert, eds. (2003). *Political Assemblies in the Earlier Middle Ages*. Turnhout, Belgium: Brepols.
- Bautista, Maria Angélica, Juan Sebastián Galán, Juan Diego Restrepo, and James A. Robinson (2019) "Acting like a State: The Peasant Self-Defense Forces of the Middle Magdalena in Colombia". Unpublished.
- Bates, Robert H. (1981). *Markets and States in Tropical Africa*. Berkeley: University of California Press.
- Bayly, Susan (2001). *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age*. Revised edition. New York: Cambridge University Press.
- BBC (2002). "Saudi Police 'Stopped' Fire Rescue". http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/1874471.stm.
- BBC (2013). "Liberia Students All Fail University Admission Exam". <http://www.bbc.com/news/world-africa-23843578>.
- BBC (2017). "US Inner-City Children Suffer 'War Zone' Trauma". <http://www.bbc.com/news/av/world-us-canada-42229205/us-inner-city-children-suffer-war-zone-trauma>.
- BBC (2018a). "Argentina's Parliament Sacks 'Gnocchi' Phantom Workers". <http://www.bbc.com/news/blogs-news-from-elsewhere-42551997>.
- BBC (2018b). "Argentine President Bans Family Members in Government". <http://www.bbc.com/news/world-latin-america-42868439>.
- Beattie, Hilary J. (2009). *Land and Lineage in China: A Study of T'ung-Ch'eng County, Anhwei, in the Ming and Ch'ing Dynasties*. New York: Cambridge University Press.
- Bede (1991). *Ecclesiastical History of the English People*. New York: Penguin.
- Benjamin of Tudela (1907). *The Itinerary of Benjamin of Tudela*. Edited by Marcus N. Adler. New York: Philipp Feldheim.
- Bensel, Richard F. (1991). *Yankee Leviathan: The Origins of Central State Authority in America, 1859-1877*. New York: Cambridge University Press.
- Berman, Sheri (1997). "Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic". *World Politics* 49, no. 3.
- (2001). "Modernization in Historical Perspective: The Case of Imperial Germany". *World Politics* 53, no. 3.
- (2006). *The Primacy of Politics: Social Democracy in the Making of Europe's 20th Century*. New York: Cambridge University Press.

- Besley, Timothy, and Torsten Persson (2011). *The Pillars of Prosperity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Béteille, André (2012). *Caste, Class and Power: Changing Patterns of Stratification in a Tanjore Village*. 3rd edition. New York: Oxford University Press.
- Beveridge, William H. (1944). *Full Employment in a Free Society: A Report*. London: Routledge.
- Bisson, Thomas N. (1964). *Assemblies and Representation in Languedoc in the Thirteenth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bisson, Thomas N., ed. (1973). *Medieval Representative Institutions: Their Origins and Nature*. Hinsdale: The Dryden Press.
- Bisson, Thomas N. (2009). *The Crisis of the Twelfth Century: Power, Lordship and the Origins of European Government*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Black, Bernard, Reinier Kraakman, and Anna Tarassova (2000). "Russian Privatization and Corporate Governance: What Went Wrong?" *Stanford Law Review* 52, 1731-1808.
- Blanning, Tim (2016). *Frederick the Great: King of Prussia*. New York: Random House.
- Blanton, Richard E., and Lane Fargher (2008). *Collective Action in the Formation of Pre-Modern States*. New York: Springer.
- Blanton, Richard E., Gary M. Feinman, Stephen A. Kowalewski, and Linda M. Nicholas (1999). *Ancient Oaxaca*. New York: Cambridge University Press.
- Blanton, Richard E., Stephen A. Kowalewski, Gary M. Feinman, and Laura M. Finsten (1993). *Ancient Mesoamerica: A Comparison of Change in Three Regions*. New York: Cambridge University Press.
- Blaydes, Lisa, and Eric Chaney (2013). "The Feudal Revolution and Europe's Rise: Political Divergence of the Christian West and the Muslim World Before 1500 ce". *American Political Science Review* 107, no. 1: 16-34.
- Blickel, Peter, ed. (1989). *Resistance, Representation and Community*. Oxford: Clarendon Press.
- Blickel, Peter (1992). "Das Gesetz der Eidgenossen: Überlegungen zur Entstehung der Schweiz, 1200-1400". *Historische Zeitschrift* 255, no. 13: 561-586.
- (1998). *From the Communal Reformation to the Revolution of the Common Man*. Leiden: Brill.
- Bloch, Marc (1964). *Feudal Society*. 2 vols. Chicago: University of Chicago Press.
- Blockmans, Wim, André Holenstein, and Jon Mathieu, eds. (2009). *Empowering Interactions: Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300-1900*. Burlington, VT: Ashgate.
- Blunt, E. A. H. (1931). *Caste System of Northern India*. Oxford: Oxford University Press.
- Bodde, Derk, and Clarence Morris (1967). *Law in Imperial China*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Boehm, Christopher (1982). *Montenegrin Social Organization and Values: Political Ethnography of a Refuge Area Tribal Adaptation*. New York: AMS Press.
- (1986). *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Bohannon, Paul (1958). "Extra-Processual Events in Tiv Political Institutions". *American Anthropologist* 60: 1-12.
- Bohannon, Paul, and Laura Bohannon (1953). *The Tiv of Central Nigeria*. London: International African Institute.
- (1968). *Tiv Economy*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Bolívar, Simón (2003). *El Libertador: The Writings of Simón Bolívar*. Edited by David Bushnell. New York: Oxford University Press.
- Bosker, Maarten, Eltjo Buringh, and Jan Luiten van Zanden (2013). "From Baghdad to London: Unraveling Urban Development in Europe, the Middle East, and North Africa, 800-1800". *Review of Economics and Statistics* 95, no. 4: 1418-1437.
- Bowsky, William M. (1981). *A Medieval Italian Commune: Siena under the Nine, 1287-1355*. Berkeley: University of California Press.
- Bozhong, Li, and Jan Luiten van Zanden (2012). "Before the Great Divergence? Comparing the Yangzi Delta and the Netherlands at the Beginning of the Nineteenth Century". *Journal of Economic History* 72, no. 4: 956-989.
- Bracher, Karl Dietrich (1970). *German Dictatorship: The Origins, Structure, and Effects of National Socialism*. New York: Praeger.
- Braddick, Michael J. (2000). *State Formation in Early Modern England, c. 1550-1700*. New York: Cambridge University Press.

- Brandt, Loren, Debin Ma, and Thomas G. Rawski (2014). "From Divergence to Convergence: Reevaluating the History Behind China's Economic Boom". *Journal of Economic Literature* 52, no. 1: 45-123.
- Braudel, Fernand (1996). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol. 1. Berkeley: University of California Press.
- Breen, T. H. (2011). *American Insurgents, American Patriots: The Revolution of the People*. New York: Hill and Wang.
- Brenner, Robert (1976). "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe". *Past and Present* no. 70 (February 1976): 30-75.
- Brenner, Robert, and Christopher Isett (2002). "England's Divergence from China's Yangzi Delta: Property Relations, Microeconomics, and Patterns of Development". *Journal of Asian Studies* 61, no. 2: 609-662.
- Brewer, John (1989). *The Sinews of Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Britnell, Richard H. (1992). *The Commercialisation of English Society 1000-1500*. New York: Cambridge University Press.
- Broadberry, Stephen, Hanhui Guan, and David Daokui Li (2017). "China, Europe and the Great Divergence: A Study in Historical National Accounting, 980-1850". https://www.economics.ox.ac.uk/materials/working_papers/2839/155aprilbroadberry.pdf.
- Brock, Roger, and Stephen Hodkinson, eds. (2001). *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece*. New York: Oxford University Press.
- Brook, Timothy, ed. (1989). *The Asiatic Mode of Production in China*. New York: Routledge.
- Bundy, Colin (1979). *The Rise and Fall of South African Peasantry*. Berkeley: University of California Press.
- Burckhardt, John Lewis [Johann Ludwig] (1830). *Notes on the Bedouins and Wahábys, Collected During His Travels in the East*. London: Henry Colburn and Richard Bentley.
- Bureau Topographique des Troupes Françaises du Levant (1935). Carte des Communautés Religieuses et Ethniques en Syrie et au Liban (Map of Religious Communities and Ethnic Groups). Institut Français du Proche-Orient. <https://ifpo.hypotheses.org/2753>.
- Buringh, Eltjo, and Jan Luiten van Zanden (2009). "Charting the 'Rise of the West': Manuscripts and Printed Books in Europe, A Long-Term Perspective from the Sixth Through Eighteenth Centuries". *Journal of Economic History* 69, no. 2: 409-445.
- Buruma, Ian (2003). *Inventing Japan: 1853-1964*. New York: Modern Library.
- Bursztyn, Leonardo, Alessandra González, and David Yanagizawa-Drott (2018). "Misperceived Social Norms: Female Labor Force Participation in Saudi Arabia". http://home.uchicago.edu/bursztyn/Misperceived_Norms_2018_06_20.pdf.
- Byrhtferth of Ramsey (2009). "Vita S. Oswaldi". In *Byrhtferth of Ramsey: The Lives of St. Oswald and St. Ecgwine*, edited by Michael Lapidge. New York: Oxford University Press.
- Çağaptay, Soner (2017). *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. New York: I.B. Tauris.
- Camic, Charles, Philip S. Gorski, and David M. Trubek, eds. (2005). *Max Weber's Economy and Society: A Critical Companion*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Cammett, Melani (2014). *Compassionate Communalism: Welfare and Sectarianism in Lebanon*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Campbell, Dugald (1933). *Blazing Trails in Bantuland*. London: Pickering & Inglis.
- Cardoso, Ciro F.S. (1977). "The Formation of the Coffee Estate in Nineteenth Century Costa Rica". In *Land and Labour in Latin America*, edited by K. Duncan and I. Rutledge. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cargill, Jenny (2010). *Trick or Treat: Rethinking Black Economic Empowerment*. Johannesburg: Jacana Media.
- Carney, Matthew (2018). "Leave No Dark Corner". ABC (Australian Broadcasting Corporation) News. <https://www.abc.net.au/news/2018-09-18/china-social-credit-a-model-citizen-in-a-digital-dictatorship/10200278?section=world>.
- Carpenter, Daniel (2001). *The Forging of Bureaucratic Autonomy: Reputations, Networks, and Policy Innovation in Executive Agencies, 1862-1928*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Carroll, Lewis (1871). *Through the Looking-Glass, and What Alice Found There*. London: Macmillan.
- Carsten, F. L. (1959). *Princes and Parliaments in Germany: From the Fifteenth to the Eighteenth Century*. Oxford: Clarendon Press.
- Castle, Marjorie, and Raymond Taras (2002). *Democracy in Poland*. 2nd edition. New York: Routledge.

- Chatterjee, Partha (2004). *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World*. New York: Columbia University Press.
- Chaves, Isaias N., Leopoldo Fergusson, and James A. Robinson (2015). "He Who Counts Wins: Determinants of Fraud in the 1922 Colombian Presidential Elections". *Economics and Politics* 27, no. 1: 124–159.
- Chen, Janet, Pei-Kai Cheng, Michael Lestz, and Jonathan D. Spence (2014). *The Search for Modern China: A Documentary Collection*. New York: W.W. Norton.
- Chinese Human Rights Defenders (2009). "Re-education Through Labor Abuses Continue Unabated: Overhaul Long Overdue". <https://www.nchr.org/2009/02/research-reports-article-2/>.
- Christopher, Barbara (2004). "Understanding Georgian Politics". DEMSTAR Research Report No. 22.
- Christopoulos, Georgios, ed. (1970). *Istoria tou Ellinikou Ethnous: Archaikos Ellinismos 1100–479*. Athens: Ekdotike Athinon.
- Church, Clive H., and Randolph C. Head (2013). *A Concise History of Switzerland*. New York: Cambridge University Press.
- Clarence-Smith, William Gervase, and Steven C. Topik, eds. (2006). *The Global Coffee Economy in Africa, Asia, and Latin America, 1500–1989*. New York: Cambridge University Press.
- Clark, Christopher (2009). *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Clower, Robert W., George Dalton, Mitchell Harwitz, and A.A. Walters (1966). *Growth Without Development: An Economic Survey of Liberia*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Collins, Kathleen (2006). *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. New York: Cambridge University Press.
- Colson, Elizabeth (1962). *The Plateau Tonga of Northern Rhodesia*. Manchester: University of Manchester Press.
- (1967). *Social Organization of the Gwembe Tonga*. Manchester: University of Manchester Press.
- (1974). *Tradition and Contract: The Problem of Social Order*. Piscataway, NJ: Transactions.
- Commings, David (2009). *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. London: I.B. Tauris.
- Confucius (2003). *Analects: With Selections from Traditional Commentaries*. Indianapolis: Hackett.
- Constable, Pamela, and Arturo Valenzuela (1993). *A Nation of Enemies: Chile Under Pinochet*. New York: W.W. Norton.
- Corancez, Louis A.O. de (1995). *The History of the Wahhabis*. Reading, UK: Garnet.
- Costambeys, Marios, Matthew Innes, and Simon MacLean (2011). *The Carolingian World*. New York: Cambridge University Press.
- Crick, Julia, and Elisabeth van Houts, eds. (2011). *A Social History of England, 900–1200*. New York: Cambridge University Press.
- Crone, Patricia (2003). *Pre-Industrial Societies: Anatomy of the Pre-Modern World*. London: Oneworld.
- Cruikshank, Brodie (1853). *Eighteen Years on the Gold Coast*. Vol. 2. London: Hurst and Blackett.
- Cummings, Bruce (2005). *Korea's Place in the Sun: A Modern History. Updated edition*. New York: W.W. Norton.
- Cunliffe-Jones, Peter (2010). *My Nigeria: Five Decades of Independence*. New York: St. Martin's Press.
- Curtin, Philip (1995). "The European Conquest". In Philip Curtin, Steven Feierman, Leonard Thompson, and Jan Vansina, *African History: From Earliest Times to Independence*. New York: Pearson.
- Dahl, Robert A. (1970). *Polyarchy*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, George H. (1965). "History, Politics and Economic Development in Liberia", *Journal of Economic History* 25, no. 4: 569–591.
- Dardess, John W. (2010). *Governing China, 150–1850*. Indianapolis: Hackett.
- Davison, Lee, Tim Hitchcock, Tim Keirn, and Robert B. Shoemaker, eds. (1992). *Stilling the Grumbling Hive: Response to Social and Economic Problems in England, 1689–1750*. New York: Palgrave Macmillan.
- Dawisha, Adeed (2009). *Iraq: A Political History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- de Gramont, Diane (2014). "Constructing the Megacity — The Dynamics of State-Building in Lagos, Nigeria, 1999–2013". Unpublished MPhil dissertation in government, University of Oxford.
- Dean, Trevor (1987). *Land and Power: Ferrara under the Este, 1350–1450*. New York: Cambridge University Press.
- (1999). "The Rise of the Signori". In *The New Cambridge Medieval History*, edited by David Abulafia, vol. 5, 1198–1300. New York: Cambridge University Press.

- De Long, J. Bradford, and Andrei Shleifer (1993). "Princes and Merchants: European City Growth Before the Industrial Revolution". *Journal of Law and Economics* 36, no. 2: 671-702.
- Department of Justice (2015). "Investigation of the Ferguson Police Department". https://www.justice.gov/sites/default/files/opa/press-releases/attachments/2015/03/04/ferguson_police_department_report.pdf.
- Deshpande, Ashwini (2011). *The Grammar of Caste: Economic Discrimination in Contemporary India*. Oxford: Oxford University Press.
- Devlin, Matthew (2009). "Interview with Liliana Caballero". <https://successfulties.princeton.edu/interviews/liliana-caballero>.
- Devlin, Matthew, and Sebastian Chaskel (2009). "Conjuring and Consolidating a Turnaround: Governance in Bogotá, 1992-2003". <https://successfulties.princeton.edu/publications/conjuring-and-consolidating-turnaround-governance-bogot%C3%A1-1992-2003-disponible-en>.
- Dikshit, G. S. (1964). *Local Self-Government in Mediaeval Karnataka*. Dharwar: Karnataka University.
- Dirks, Nicholas B. (2001). *Castes of Mind: Colonialism and the Making of Modern India*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Djilas, Milovan (1958). *Land without Justice*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- (1966). *Njegoš*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Dogra, Chander Suta (2013). *Manoj and Babli: A Hate Story*. New York: Penguin.
- Doughty, Charles M. (1888). *Travels in Arabia Deserta*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dower, John W. (1999). *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War II*. New York: W.W. Norton.
- Drew, Katherine Fischer (1991). *The Laws of the Salian Franks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Dreyer, Edward L. (2006). *Zheng He: China and the Oceans in the Early Ming Dynasty, 1405-1433*. New York: Pearson.
- Driscoll, Jesse (2015). *Warlords and Coalition Politics in Post-Soviet States*. New York: Cambridge University Press.
- Driscoll, Mark (2010). *Absolute Erotic, Absolute Grotesque: The Living, Dead, and Undead in Japan's Imperialism, 1895-1945*. Durham, NC, and London: Duke University Press.
- Duby, Georges (1982). *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dumont, Louis (1980). *Homo Hierarchicus: The Caste System and Its Implications*. 2nd revised edition. Chicago: University of Chicago Press.
- Dunkerly, James (1988). *Power in the Isthmus: A Political History of Modern Central America*. London: Verso.
- Duran, Xavier (2012). "The First US Transcontinental Railroad: Expected Profits and Government Intervention". *Journal of Economic History* 73, no. 1: 177-200.
- Durham, M. Edith (1909). *High Albania*. London: Edward Arnold.
- (1928). *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*. London: George Allen and Unwin.
- Dutt, Romesh C. (1916). *The Economic History of India Under Early British Rule, from the Rise of the British Power in 1757 to the Accession of Queen Victoria in 1837*. London: K. Paul, Trench, Trübner.
- Dym, Jordana (2006). *From Sovereign Villages to National States: City, State, and Federation in Central America, 1759-1839*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Easter, Gerald M. (2012). *Capital, Coercion and Postcommunist States*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- The Economist* (2012). "Don't Lie to Me, Argentina". <http://www.economist.com/node/21548242>.
- Edgar, H. Timothy (2017). *Beyond Snowden: Privacy, Mass Surveillance, and the Struggle to Reform the NSA*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Edgar, Thomas (2005). *The Lawes Resolutions of Womens Rights: Or The Lawes Provision for Woemen*. London: Lawbook Exchange.
- Edinger, Lewis J. (1953). "German Social Democracy and Hitler's 'National Revolution' of 1933: A Study in Democratic Leadership". *World Politics* 5, no. 3: 330-367.
- Edmonds, Eric V., and Salil Sharma (2006). "Institutional Influences on Human Capital Accumulation: Micro Evidence from Children Vulnerable to Bondage". <https://www.dartmouth.edu/~eedmonds/kamaiya.pdf>.
- Edwards, Jeremy, and Sheilagh Ogilvie (2012). "What Lessons for Economic Development Can We Draw from the Champagne Fairs?" *Explorations in Economic History* 49: 131-148.
- Eich, Peter (2015). "The Common Denominator: Late Roman Bureaucracy from a Comparative Perspective". In *State Power in Ancient China and Rome*, edited by Walter Scheidel. New York: Oxford University Press.

- Eldredge, Elizabeth A. (2014). *The Creation of the Zulu Kingdom, 1815-1828: War, Shaka, and the Consolidation of Power*. New York: Cambridge University Press.
- Elton, Geoffrey R. (1952). *The Tudor Revolution in Government: Administrative Changes in the Reign of Henry VIII*. New York: Cambridge University Press.
- Elvin, Mark (1973). *The Pattern of the Chinese Past*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Ember, Carol (1978). "Myths about Hunter-Gatherers". *Ethnology* 17: 439-448.
- Engerman, Stanley L., and Kenneth L. Sokoloff (2011). *Economic Development in the Americas Since 1500: Endowments and Institutions*. New York: Cambridge University Press.
- Epstein, Stephen A. (2009). *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000-1500*. New York: Cambridge University Press.
- Ertman, Thomas (1997). *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Eskew, Glenn T. (1997). *But for Birmingham: The Local and National Movements in the Civil Rights Struggle*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Esping-Andersen, Gosta (1985). *Politics Against Markets: The Social Democratic Road to Power*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Evans, Richard J. (2005). *The Coming of the Third Reich*. New York: Penguin.
- Evans-Pritchard, E. E., and Meyer Fortes, eds. (1940). *African Political Systems*. New York: Oxford University Press.
- Falkus, Malcolm E., and John B. Gillingham (1987). *Historical Atlas of Britain*. London: Kingfisher.
- Farhang, Sean (2010). *The Litigation State: Public Regulation and Private Lawsuits in the U.S.* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Farmer, Edward (1995). *Zhu Yuanzhang and Early Ming Legislation: The Reordering of Chinese Society Following the Era of Mongol Rule*. Leiden: Brill.
- Faure, David (2006). *China and Capitalism: A History of Business Enterprise in Modern China*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- (2007). *Emperor and Ancestor: State and Lineage in South China*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Fawcett, Peter (2016). "When I Squeeze You with Eisphorai": Taxes and Tax Policy in Classical Athens". *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 85, no. 1: 153-199.
- Feinstein, Charles H. (2005). *An Economic History of South Africa: Conquest, Discrimination and Development*. New York: Cambridge University Press.
- Feng, Li (2013). *Early China: A Social and Cultural History*. New York: Cambridge University Press.
- Fergusson, Leopoldo, Ragnar Torvik, James A. Robinson, and Juan F. Vargas (2016). "The Need for Enemies". *Economic Journal* 126, no. 593: 1018-1054.
- The Fifth Report from the Select Committee on the Affairs of the East India Company* (1812). New York: A.M. Kelley.
- Finley, Moses I. (1954). *The World of Odysseus*. New York: Chatto & Windus.
- (1976). "A Peculiar Institution". *Times Literary Supplement* 3887.
- Flannery, Kent V. (1999). "Process and Agency in Early State Formation". *Cambridge Archaeological Journal* 9, no. 1: 3-21.
- Flannery, Kent V., and Joyce Marcus (1996). *Zapotec Civilization: How Urban Society Evolved in Mexico's Oaxaca Valley*. London: Thames and Hudson.
- (2014). *The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fleming, Robin (2010). *Britain After Rome: The Fall and Rise, 400 to 1070*. London: Penguin.
- Flynn, Henry F. (1986). *The Diary of Henry Francis Flynn*, edited by James Stuart and D. Mc K. Malcolm. Pietermaritzburg: Shuter and Shooter.
- Fornander, Abraham (2005). *Fornander's Ancient History of the Hawaiian People to the Times of Kamehameha I*. Honolulu: Mutual Publishing.
- Forsdyke, Sara (2005). *Exile, Ostracism and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- (2012). *Slaves Tell Tales: And Other Episodes in the Politics of Popular Culture in Ancient Greece*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Fратиани, Michele, and Franco Spinelli (2006). "Italian City-States and Financial Evolution". *European Review of Economic History* 10, no. 3: 257-278.
- Freedman, Maurice (1966). *Lineage Organization in Southeastern China*. London: Athlone.
- (1971). *Chinese Lineage and Society: Fukien and Kwantung*. London: Berg.
- Freedom House (2015). "The Politburo's Predicament". <https://freedomhouse.org/china-2015-politiburo--predicament#.V2gYbpMrIU0>.
- Freeland, Chrystia (2000). *Sale of the Century: Russia's Wild Rise from Communism to Capitalism*. New York: Crown Business.
- Friedberg, Aaron L. (2000). *In the Shadow of the Garrison State*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fritzsche, Peter (1990). *Rehearsals for Fascism: Populism and Mobilization in Weimar Germany*. New York: Oxford University Press.
- Fukuyama, Francis (1989). "The End of History?" *The National Interest* 16: 3-18.
- (2011). *The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- (2014). *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Gargarella, Roberto (2013). *Latin American Constitutionalism, 1810-2010: The Engine Room of the Constitution*. New York: Oxford University Press.
- (2014). *The Legal Foundations of Inequality: Constitutionalism in the Americas, 1776-1860*. New York: Cambridge University Press.
- Geary, Patrick J. (1988). *Before France and Germany: The Creation and Transformation of the Merovingian World*. New York: Oxford University Press.
- Geary, Patrick, ed. (2015). *Readings in Medieval History*. 5th edition. Toronto: University of Toronto Press. Excerpt from Otto of Freising, *The Deeds of Frederick Barbarossa*.
- Gennaioli, Nicola, and Hans-Joachim Voth (2015). "State Capacity and Military Conflict". *Review of Economic Studies* 82: 1409-1448.
- Gerstle, Gary (2008). "A State Both Strong and Weak". *American Historical Review* 113, no. 3: 779-785.
- (2015). *Liberty and Coercion: The Paradox of American Government from the Founding to the Present*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gies, Joseph, and Frances Gies (1994). *Cathedral, Forge and Waterwheel: Technology and Invention in the Middle Ages*. New York: HarperCollins.
- Ginsburg, Tom (2011). "An Economic Analysis of the Pashtunwali". *University of Chicago Legal Forum* 89. https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=2432&context=journal_articles.
- Gjeçov, Shtjefën (1989). *The Code of Lekë Dukagjini*. Translated by Leonard Fox. New York: Gjonlekaj.
- Gluckman, Max (1940). "The Kingdom of the Zulu of South Africa". In *African Political Systems*, edited by Meyer Fortes and Edward E. Evans-Pritchard. London: Oxford University Press.
- (1960). "The Rise of a Zulu Empire". *Scientific American* 202: 157-168.
- Goldie, Mark (2001). "The Unacknowledged Republic: Officeholding in Early Modern England". In *The Politics of the Excluded, c. 1500-1850*, edited by Tim Harris. Basingstoke, UK: Palgrave.
- Goldman, Marshall I. (2003). *The Privatization of Russia: Russian Reform Goes Awry*. New York: Routledge.
- Goldthwaite, Richard A. (2009). *The Economy of Renaissance Florence*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Gordon, Colin (2009). *Mapping Decline: St. Louis and the Fate of the American City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gorringe, Hugo (2005). *Untouchable Citizens: Dalit Movements and Democratization in Tamil Nadu*. London: Sage.
- (2017). *Panthers in Parliament: Dalits, Caste, and Political Power in South India*. Delhi: Oxford University Press.
- Gottesman, Alex (2014). *Politics and the Street in Democratic Athens*. New York: Cambridge University Press.
- Gourevitch, Peter (1986). *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Graves, M. A. R. (2001). *Parliaments of Early Modern Europe: 1400-1700*. New York: Routledge.
- Gregory of Tours (1974). *A History of the Franks*. New York: Penguin.

- Gretsky, Sergei (1995). "Civil War in Tajikistan: Causes, Development, and Prospects for Peace". In *Central Asia: Conflict, Resolution and Change*, edited by Roald Sagdeev and Susan Eisenhower. Washington, DC: Eisenhower Institute.
- Gudmundson, Lowell (1986). *Costa Rica Before Coffee: Society and Economy on the Eve of the Export Boom*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.
- (1997). "Lord and Peasant in the Making of Modern Central America". In *Agrarian Structures and Political Power in Latin America*, edited by A.E. Huber and F. Safford. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Gudmundson, Lowell, and Hector Lindo-Fuentes (1995). *Central America, 1821-1871: Liberalism Before Liberal Reform*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Guenée, Bernard (1985). *States and Rulers in Later Medieval Europe*. Oxford: Basil Blackwell.
- Habib, Irfan (1999). *The Agrarian System of Mughal India, 1556-1707*. 2nd revised edition. Delhi: Oxford University Press.
- Hacker, Jacob S. (2002). *The Divided Welfare State: The Battle over Public and Private Social Benefits in the United States*. New York: Cambridge University Press.
- Hall, Jonathan M. (2013). *A History of the Archaic Greek World ca. 1200-479 bce*. 2nd edition. Malden, MA, and Oxford: Wiley Blackwell.
- Hamilton, Gary G. (2006). "Why No Capitalism in China?" In *Commerce and Capitalism in Chinese Societies*. New York: Routledge.
- Harari, Yuval Noah (2018). "Why Technology Favors Tyranny". *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2018/10/yuval-noah-harari-technology-tyranny/568330/>.
- Havel, Václav (1985). "The Power of the Powerless". In Václav Havel et al., *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe*. London: Routledge.
- Hayek, Friedrich A. (2007). *The Road to Serfdom, Text and Documents, the Definitive Edition*, edited by Bruce Caldwell. Chicago: University of Chicago Press.
- Heitzman, James (1997). *Gifts of Power: Lordship in an Early Indian State*. Delhi: Oxford University Press.
- Heldring, Leander, and James A. Robinson (2018). "Colonialism and Economic Development in Africa". In *The Oxford Handbook on the Politics of Development*, edited by Carol Lancaster and Nicolas van de Walle. New York: Oxford University Press.
- Helfont, Samuel (2014). "Saddam and the Islamists: The Ba'athist Regime's Instrumentalization of Religion in Foreign Affairs". *Middle East Journal* 68, no. 3: 352-366.
- Helle, Kurt, ed. (2008). *The Cambridge History of Scandinavia*. Vol. 1, *Prehistory to 1520*. New York: Cambridge University Press.
- Herrup, Cynthia B. (1989). *The Common Peace: Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England*. New York: Cambridge University Press.
- Hincmar of Reims (1980). "On the Governance of the Palace". In *The History of Feudalism*, edited by David Herlihy. London: Macmillan. All quotations from 222-227.
- Hindle, Steve (1999). "Hierarchy and Community in the Elizabethan Parish: The Swallowfield Articles of 1596". *The Historical Journal* 42, no. 3: 835-851.
- (2000). *The State and Social Change in Early Modern England, 1550-1640*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hinton, Elizabeth (2016). *From the War on Poverty to the War on Crime: The Making of Mass Incarceration in America*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hintze, Otto (1975). *Historical Essays of Otto Hintze*. Edited by F. Gilbert. New York: Oxford University Press.
- Hirst, John B. (2009). *The Shortest History of Europe*. Melbourne: Black, Inc.
- Ho, Ping-ti (1954). "The Salt Merchants of Yang-Chou: A Study of Commercial Capitalism in Eighteenth Century China". *Harvard Journal of Asiatic Studies* 17, no. 1-2: 130-168.
- Hobbes, Thomas (1996). *Leviathan: The Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical or Civil*. New York: Cambridge University Press.
- Hochschild, Adam (1999). *King Leopold's Ghost: A History of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*. Boston and New York: Mariner.
- Hoff, Karla (2016). "Caste System". <http://documents.worldbank.org/curated/en/452461482847661084/Caste-system>.

- Hoff, Karla, Mayuresh Kshetramade, and Ernst Fehr (2011). "Caste and Punishment: the Legacy of Caste Culture in Norm Enforcement". *Economic Journal* 121, no. 556: F449-F475.
- Hoffman, David (2002). *The Oligarchs*. New York: Public Affairs.
- Holden, Robert H. (2004). *Armies without Nations: Public Violence and State Formation in Central America, 1821-1960*. New York: Oxford University Press.
- Holt, J. C. (2015). *Magna Carta*. 3rd edition. New York: Cambridge University Press.
- Holton, Sandra S. (2003). *Feminism and Democracy: Women's Suffrage and Reform Politics in Britain, 1900-1918*. New York: Cambridge University Press.
- Holton, Woody (2008). *Unruly Americans and the Origins of the Constitution*. New York: Hill and Wang.
- Hourani, Albert (2010). *A History of the Arab Peoples*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Howard, Allen M. (2003). "Pawning in Coastal Northwest Sierra Leone, 1870-1910". In *Pawnship, Slavery, and Colonialism in Africa*, edited by Paul E. Lovejoy and Toyin Falola. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Huang, Philip C.C. (1998). *Civil Justice in China: Representation and Practice in the Qing*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Huang, Yasheng (2008). *Capitalism with Chinese Characteristics*. New York: Cambridge University Press.
- Hudson, John (2018). *The Formation of the English Common Law: Law and Society in England from King Alfred to the Magna Carta*. 2nd edition. New York: Routledge.
- Hultzsch, Eugen (1925). *Inscriptions of Asoka*. Oxford: Clarendon Press.
- Human Rights Watch (1999). "Broken People: Caste Violence Against India's Untouchables". <https://www.hrw.org/report/1999/03/01/broken-people/caste-violence-against-indias-untouchables>.
- (2008). "Perpetual Minors: Human Rights Abuses Stemming from Male Guardianship and Sex Segregation in Saudi Arabia". <https://www.hrw.org/report/2008/04/19/perpetual-minors/human-rights-abuses-stemming-male-guardianship-and-sex>.
- (2016). "Boxed In: Women and Saudi Arabia's Male Guardianship System". <https://www.hrw.org/report/2016/07/16/boxed/women-and-saudi-arabias-male-guardianship-system>.
- (2018). "Eradicating Ideological Viruses: China's Campaign of Repression Against Xinjiang's Muslims". <https://www.hrw.org/report/2018/09/09/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs>.
- Hung, Ho-fung (2016). *The China Boom: Why China Will Not Rule the World*. New York: Columbia University Press.
- Huntington, Samuel (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Hutton, J. H. (1961). *Caste in India*. 3rd edition. New York: Oxford University Press.
- Ibn Khaldun (2015). *The Muqaddimah: An Introduction to History*. Translated by Franz Rosenthal. The Olive Press.
- International Monetary Fund (2016). "IMF Executive Board Removes Declaration of Censure on Argentina". <https://www.imf.org/en/News/Articles/2016/11/09/PR16497-Argentina-IMF-Executive-Board-Removes-Declaration-of-Censure>.
- James, Edward (1988). *The Franks*. Oxford: Basil Blackwell.
- Jefferson, Thomas (1904). *The Works of Thomas Jefferson*. Vol. 5. London: G.P. Putnam's Sons.
- Jha, Hit Narayan (1970). *The Licchavis of Vaisali*. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office.
- Jie, Yu (2015). *Steel Gate to Freedom: The Life of Liu Xiabo*. Translated by H.C. Hsu. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Jisheng, Yang (2012). *Tombstone: The Great Chinese Famine, 1958-1962*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- John, Richard R. (1995). *Spreading the News: The American Postal System from Franklin to Morse*. Cambridge: Harvard University Press.
- (1997). "Governmental Institutions as Agents of Change: Rethinking American Political Development in the Early Republic, 1787-1835". *Studies in American Political Development* 11, no. 2: 347-380.
- Johnson, Marilynn S. (2008). *Violence in the West: The Johnson County Range War and Ludlow Massacre: A Brief History with Documents*. New York: Bedford / St. Martin's.
- Johnson, Simon, and James Kwak (2010). *13 Bankers: The Wall Street Takeover and the Next Financial Meltdown*. New York: Pantheon.
- Jones, A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford: Basil Blackwell.

- Jones, Philip (1997). *The Italian City State*. Oxford: Clarendon Press.
- Kamakau, Samuel M. (1992). *Ruling Chiefs of Hawaii*. Revised edition. Honolulu: Kamehameha Schools Press.
- Kaplan, Robert D. (1994). *The Coming Anarchy: Shattering the Dreams of the Post Cold War*. New York: Vintage.
- Karlsun, Gunnar (2000). *The History of Iceland*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Karnes, Thomas L. (1961). *Failure of Union*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Kautilya (1987). *The Arthashastra*. Translated by L.N. Rangarajan. New York: Penguin Books.
- Keeley, Lawrence H. (1996). *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*. New York: Oxford University Press.
- Kelly, Christopher (2005). *Ruling the Later Roman Empire*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Kennedy, Hugh (2015). *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. 3rd edition. New York: Cambridge University Press.
- Kepel, Gilles (2005). *The Roots of Radical Islam*. London: Saqi Books.
- Kershaw, Ian (2000). *Hitler: 1889–1936: Hubris*. New York: W.W. Norton.
- al-Khalil, Samir (1989). *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq*. Berkeley: University of California Press.
- Khan, B. Zorina (2009). *The Democratization of Invention: Patents and Copyrights in American Economic Development, 1790–1920*. Chicago: University of Chicago Press.
- Killick, Tony (1976). *Development Economics in Action*. London: Heinemann.
- Kim, Sung Ho (2017). “Max Weber”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2017 edition), edited by Edward N. Zalta. <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/weber/>.
- King, Desmond, and Robert C. Lieberman (2009). “Ironies of State Building: A Comparative Perspective on the American State”. *World Politics* 61, no. 3: 547–588.
- King, Gary, Ori Rosen, Martin Tanner, and Alexander Wagner (2008). “Ordinary Economic Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler”. *Journal of Economic History* 68, no. 4: 951–996.
- Kirch, Patrick V. (2010). *How Chiefs Became Kings: Divine Kingship and the Rise of Archaic States in Ancient Hawai‘i*. Berkeley: University of California Press.
- (2012). *A Shark Going Inland Is My Chief: The Island Civilization of Ancient Hawai‘i*. Berkeley: University of California Press.
- Kirch, Patrick V., and Marshall D. Sahlins (1992). *Anahulu: The Anthropology of History in the Kingdom of Hawaii*. Vol. 1, *Historical Ethnography*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kitschelt, Herbert P. (2003). “Accounting for Postcommunist Regime Diversity: What Counts as a Good Cause?” In *Capitalism and Democracy in Central and East Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*, edited by Grzegorz Ekiert and Stephen E. Hanson. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitson-Clark, G. S. R. (1951). “The Electorate and the Repeal of the Corn Laws”. *Transactions of the Royal Historical Society* 1:109–126.
- Knauff, Bruce (1987). “Reconsidering Violence in Simple Human Societies”. *Current Anthropology* 28, no. 4: 457–500.
- Kremer, Michael, Nazmul Chaudhury, F. Halsey Rogers, Karthik Muralidharan, and Jeffrey Hammer (2005). “Teacher Absence in India: A Snapshot”. *Journal of the European Economic Association* 3, no. 2–3: 658–667.
- Kuhn, Philip A. (1990). *Soulstealers: The Chinese Sorcery Scare of 1768*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kümin, Beat (2013). *The Communal Age in Western Europe, 1100–1800*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kümin, Beat, and Andreas Würgler (1997). “Petitions, *Gravamina* and the Early Modern State: Local Influence on Central Legislation in England and Germany (Hesse)”. *Parliaments, Estates and Representation* 17: 39–60.
- Kuran, Timur (2012). *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kurzman, Charles (2003). “Pro-U.S. Fatwas”. *Middle East Policy* 10, no. 3: 155–166. <https://www.mepc.org/pro-us-fatwas>.
- Kurzman, Dan. (1960). *Kishi and Japan: The Search for the Sun*. New York: Ivan Obolensky.
- Kuykendall, Ralph S. (1965). *The Hawaiian Kingdom, 1778–1854, Foundation and Transformation*. Honolulu, University of Hawai‘i Press.
- Laiou, Angeliki E., and Cécile Morrisson (2007). *The Byzantine Economy*. New York: Cambridge University Press.
- Lanni, Adriaan (2016). *Law and Order in Ancient Athens*. New York: Cambridge University Press.
- Lapidus, Ira M. (2014). *A History of Islamic Societies*. 3rd edition. New York: Cambridge University Press.

- Larson, John Lauritz (2001). *Internal Improvement: National Public Works and the Promise of Popular Government in the Early United States*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Larson, T. A. (1990). *History of Wyoming*. 2nd edition. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Leão, Delfim F., and Peter J. Rhodes (2016). *The Laws of Solon*. New York: I.B. Tauris.
- Lepsius, M. Rainer (1978). "From Fragmented Party Democracy to Government by Emergency Decree and National Socialist Takeover: Germany". In *The Breakdown of Democratic Regimes: Europe*, edited by Juan J. Linz and Alfred Stepan. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Levinson, Daryl J. (2014). "Incapacitating the State". *William and Mary Law Review* 56, no. 1: 181–226.
- Lewis, Mark Edward (2000). "The City-State in Spring-and-Autumn China". In *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, edited by Mogens Herman Hansen. Historisk-filosofiske Skrifter 21. Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- (2011). *The Early Chinese Empires: Qin and Han*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (2012a). *China between Empires: The Northern and Southern Dynasties*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (2012b). *China's Cosmopolitan Empire: The Tang Dynasty*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lewis, Oscar (1965). *Village Life in Northern India*. New York: Vintage Books.
- Liddell Hart, Basil, ed. (1953). *The Rommel Papers*. New York: Harcourt, Brace.
- Lim, Luisa (2014). *The People's Republic of Amnesia: Tiananmen Revisited*. New York: Oxford University Press.
- Linz, Juan J. (1978). *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown and Reequilibration*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lipset, Seymour Martin (1959). "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy". *American Political Science Review* 53, no. 1: 69–105.
- Litwack, Leon F. (2009). *How Free Is Free? The Long Death of Jim Crow*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Liu, Alan P.L. (1992). "The 'Wenzhou Model' of Development and China's Modernization". *Asian Survey* 32, no. 8: 696–711.
- Liu, William Guanglin (2015). *The Chinese Market Economy, 1000–1500*. Albany: State University of New York Press.
- Locke, John (2003). *Two Treatises of Government*. Edited by Ian Shapiro. New Haven: Yale University Press.
- Loewen, James W. (2006). *Sundown Towns: A Hidden Dimension of American Racism*. New York: Touchstone.
- Lopez, Robert S. (1951). "The Dollar of the Middle Ages". *Journal of Economic History* 11, no. 3: 209–234.
- (1976). *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350*. New York: Cambridge University Press.
- Lovejoy, Paul E., and Toyin Falola, eds. (2003). *Pawnship, Slavery, and Colonialism in Africa*. Trenton, NJ: Africa World Press.
- Loveman, Brian (1976). *Struggle in the Countryside: Politics and Rural Labor in Chile, 1919–1973*. Bloomington: University of Indiana Press.
- Lugard, Frederick (1922). *The Dual Mandate in Tropical Africa*. London: Frank Cass.
- Machiavelli, Niccolo (2005). *The Prince*. New York: Oxford University Press.
- Maddicott, J. R. (2012). *The Origins of the English Parliament, 924–1327*. New York: Oxford University Press.
- Mahoney, James L. (2001). *The Legacies of Liberalism: Path Dependence and Political Regimes in Central America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Majumdar, Ramesh C. (1922). *Corporate Life in Ancient India*. Poona: Oriental Book Agency.
- Malaviya, H. D. (1956). *Village Panchayats in India*. New Delhi: All India Congress Committee.
- Malo, David (1987). *Hawaiian Antiquities*. Honolulu: Bishop Museum Press.
- Mamdani, Mahmood (1996). *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Mandeville, Bernard (1989). *The Fable of the Bees: Or Private Vices, Publick Benefits*. New York: Penguin.
- Mann, Michael (1986). *The Sources of Social Power*. Vol. 1, *A History of Power from the Beginning to ad 1760*. New York: Cambridge University Press.
- Marchal, Guy (2006). "Die 'alpine Gesellschaft' ". In *Geschichte der Schweiz und der Schweizer*. Zurich: Schwabe.
- Marongiu, Antonio (1968). *Mediaeval Parliaments: Comparative Study*. London: Eyre & Spottiswoode.
- Mathew, Santhosh, and Mick Moore (2011). "State Incapacity by Design: Understanding the Bihar Story". <http://www.ids.ac.uk/files/dmfile/Wp366.pdf>.

- Mathur, Kuldeep (2013). *Panchayati Raj: Oxford India Short Introductions*. Delhi: Oxford University Press.
- Matthai, John (1915). *Village Government in British India*. London: T. Fisher Unwin.
- Mazduca, Sebastián L., and James A. Robinson (2009). "Political Conflict and Power-Sharing in the Origins of Modern Colombia." *Hispanic American Historical Review* 89: 285–321.
- McAdam, Doug (1999). *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*. 2nd edition. Chicago: University of Chicago Press.
- McCreery, David J. (1994). *Rural Guatemala, 1760–1940*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- McDonald, Forrest (2000). *States' Rights and the Union: Imperium in Imperio, 1776–1876*. Lawrence: University Press of Kansas.
- McPherson, James M. (2003). *Battle Cry of Freedom: The Civil War Era*. New York: Oxford University Press.
- Meier, Pauline (2011). *Ratification: The People Debate the Constitution, 1787–1788*. New York: Simon & Schuster.
- Menchú, Rigoberta (1984). *I, Rigoberta Menchú*. London: Verso.
- Mengzi (2008). *Mengzi: With Selections from Traditional Commentaries*. Indianapolis: Hackett.
- Mettler, Suzanne (2011). *The Submerged State: How Invisible Government Policies Undermine American Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Michalopoulos, Stelios, Alireza Naghavi, and Giovanni Prarolo (2018). "Trade and Geography in the Spread of Islam." *Economic Journal* 128, no. 616: 3210–3241.
- Miers, Suzanne, and Igor Kopytoff, eds. (1977). *Slavery in Africa: Historical and Anthropological Perspectives*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Migdal, Joel (1988). *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- (2001). *State-in-Society: Studying How States and Societies Transform and Constitute One Another*. New York: Cambridge University Press.
- Mill, John Stuart (1869). *The Subjection of Women*. London: Longmans, Green, Reader and Dyer.
- Miller, William Ian (1997). *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. Chicago: University of Chicago Press.
- Misgeld, Klaus, Karl Molin, and Klas Amark (1988). *Creating Social Democracy: A Century of the Social Democratic Labor Party in Sweden*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Mitchell, Stephen (2004). *Gilgamesh: A New English Version*. New York: Free Press.
- Moeller, Robert G. (2010). *The Nazi State and German Society: A Brief History with Documents*. New York: Bedford/St. Martin's.
- Moene, Karl-Ove, and Michael Wallerstein (1997). "Pay Inequality." *Journal of Labor Economics* 15, no. 3: 403–430.
- Mokyr, Joel (1990). *The Lever of Riches*. New York: Oxford University Press.
- (2009). *The Enlightened Economy*. New Haven: Yale University Press.
- Montgomery, Fiona A. (2006). *Women's Rights: Struggles and Feminism in Britain c. 1770–1970*. Manchester: University of Manchester Press.
- Mookerji, Radhakumud (1920). *Local Government in Ancient India*. Oxford: Clarendon Press.
- Moore, Barrington (1966). *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon Press.
- Morerod, Jean-Daniel, and Justin Favrod (2014). "Entstehung eines sozialen Raumes (5.–13. Jahrhundert)." In *Die Geschichte der Schweiz*, edited by Georg Kreis. Basel: Schwabe.
- Morgan, Edmund S. (1975). *American Slavery, American Freedom*. New York: W.W. Norton.
- Morris, Donald R. (1998). *The Washing of the Spears: The Rise and Fall of the Zulu Nation*. Boston: Da Capo Press.
- Morris, Ian (1996). "The Strong Principle of Equality and the Archaic Origins of Greek Democracy." In *Demokratia: A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, edited by Joshua Ober and Charles Hedrick. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- (2010). "The Greater Athenian State." In *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*, edited by Ian Morris and Walter Scheidel. New York: Oxford University Press.
- Morse, H. B. (1920). *The Trade and Administration of China*. 3rd edition. London: Longmans, Green.
- Mortimer, Edward (1990). "The Thief of Baghdad." *The New York Review of Books* 37, no. 14. <https://web.archive.org/web/20031014004305/http://www.nybooks.com/articles/3519>.
- Mote, Frederick W. (2000). *Imperial China 900–1800*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Mouline, Nabil (2014). *The Clerics of Islam: Religious Authority and Political Power in Saudi Arabia*. New Haven: Yale University Press.
- Mueller, Reinhold C. (1997). *The Venetian Money Market: Banks, Panics, and the Public Debt, 1200–1500*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mühlberger, Detlef (2003). *The Social Bases of Nazism, 1919–1933*. New York: Cambridge University Press.
- Munshi, Kaivan (2017). “Caste and the Indian Economy”. http://www.histecon.magd.cam.ac.uk/km/Munshi_JEL2.pdf.
- Murray, Alexander C. (1983). *Germanic Kinship Structure*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- (1988). “From Roman to Frankish Gaul”. *Traditio* 44: 59–100.
- Myers, A. R. (1975). *Parliaments and Estates in Europe to 1789*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Myerson, Roger B. (2004). “Political Economics and the Weimar Disaster”. <http://home.uchicago.edu/rmyerson/research/weimar.pdf>.
- Nee, Victor, and Sonja Opper (2012). *Capitalism from Below: Markets and Institutional Change in China*. New York: Cambridge University Press.
- Neier, Aryeh (2012). *International Human Rights Movement: A History*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Nelson, Janet L. (2003). *The Frankish World, 750–900*. London: Bloomsbury Academic.
- North, Douglass C., and Robert Paul Thomas (1973). *The Rise of the Western World: A New Economic History*. New York: Cambridge University Press.
- North, Douglass C., John Wallis, and Barry R. Weingast (2009). *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. New York: Cambridge University Press.
- Novak, William J. (1996). *The People’s Welfare: Law and Regulation in Nineteenth-Century America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- (2008). “The Myth of the ‘Weak’ American State”. *American Historical Review* 113, no. 3: 752–772.
- (2017). “The Myth of the New Deal State”. In *Liberal Orders: The Political Economy of the New Deal and Its Opponents*, edited by N. Lichtenstein, J.-C. Vinel, and R. Huret. Forthcoming.
- Novak, William J., and Steven C.A. Pincus (2017). “Revolutionary State Foundation: The Origins of the Strong American State”. In *State Formations: Histories and Cultures of Statehood*, edited by J.L. Brooke, J.C. Strauss, and G. Anderson. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ober, Josiah (2005). *Athenian Legacies: Essays in the Politics of Going On Together*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- (2015a). *The Rise and Fall of Classical Greece*. New York: Penguin.
- (2015b). “Classical Athens [fiscal policy]”. In *Fiscal Regimes and Political Economy of Early States*, edited by Walter Scheidel and Andrew Monson. New York: Cambridge University Press.
- O’Brien, Kevin J., ed. (2008). *Popular Protest in China*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- O’Brien, Kevin J., and Lianjiang Li (2006). *Rightful Resistance in Rural China*. New York: Cambridge University Press.
- O’Donnell, Guillermo, and Philippe C. Schmitter (1986). *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Origo, Iris (1957). *The Merchant of Prato*. New York: Alfred A. Knopf.
- Orren, Karen, and Stephen Skowronek (2004). *The Search for American Political Development*. New York: Cambridge University Press.
- Osafo-Kwaako, Philip, and James A Robinson (2013). “Political Centralization in Pre-Colonial Africa”. *Journal of Comparative Economics* 41, no. 1: 534–564.
- Osborne, Robin (2009). *Greece in the Making 1200–479 bc*. New York: Routledge.
- Ost, David (2006). *Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Özmucur, Süleyman, and Sevket Pamuk. (2002) “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489–1914”. *Journal of Economic History* 62, no. 2: 293–321.
- Paige, Jeffrey M. (1997). *Coffee and Power: Revolution and the Rise of Democracy in Central America*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pamuk, Şevket (2006). “Urban Real Wages around the Eastern Mediterranean in Comparative Perspective, 1100–2000”. In *Research in Economic History*, vol. 23, edited by Alexander Field, Gregory Clark, and William A.

- Sundstrom, 209–228. Bingley, UK: Emerald House.
- (2014). “Institutional Change and Economic Development in the Middle East, 700–1800”. In *The Cambridge History of Capitalism*, edited by Larry Neal and Jeffrey G. Williamson, vol. 1, *The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*. New York: Cambridge University Press.
- Pantos, Alike, and Sarah Semple, eds. (2004). *Assembly Places and Practices in Medieval Europe*. Dublin: Four Courts Press.
- Parry, Jonathan P. (1979). *Caste and Kinship in Kangra*. New York: Routledge.
- Pascali, Luigi (2017). “The Wind of Change: Maritime Technology, Trade, and Economic Development”. *American Economic Review* 107, no. 9: 2821–2854.
- Pattison, George. (2000). *Routledge Philosophy Guidebook to the Later Heidegger*. London: Routledge.
- Pearlman, Wendy (2017). *We Crossed a Bridge and It Trembled: Voices from Syria*. New York: Custom House.
- Pei, Minxin (2016). *China’s Crony Capitalism: The Dynamics of Regime Decay*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Perham, Margery (1960). *Lugard: The Years of Adventure, 1858–1945 and Lugard: The Years of Authority, 1898–1945*. 2 vols. London: Collins.
- Perry, Elizabeth J. (2008). “Chinese Conceptions of ‘Rights’: from Mencius to Mao — and Now”. *Perspectives on Politics* 6, no. 1: 37–50.
- Pettit, Philip (1999). *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. New York: Oxford University Press.
- (2014). *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. New York: W.W. Norton.
- Pezzolo, Luciano (2014). “The Via Italiana to Capitalism”. In *The Cambridge History of Capitalism*, edited by Larry Neal and Jeffrey G. Williamson, vol. 1, *The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*. New York: Cambridge University Press.
- Philby, Harry St. John B. (1928). *Arabia of the Wahhabis*. London: Constable.
- Phillippon, Thomas, and Ariell Reshef (2012). “Wages in Human Capital in the U.S. Finance Industry: 1909–2006”. *Quarterly Journal of Economics* 127: 1551–1609.
- Piketty, Thomas, and Emmanuel Saez (2003). “Income Inequality in the United States, 1913–1998”. *Quarterly Journal of Economics* 118, no. 1: 1–41.
- Pils, Eva (2014). *China’s Human Right Lawyers: Advocacy and Resistance*. London: Routledge.
- Pincus, Steven C.A. (2011). *1688: The First Modern Revolution*. New Haven: Yale University Press.
- Pincus, Steven C.A., and James A. Robinson (2012). “What Really Happened During the Glorious Revolution?” In *Institutions, Property Rights and Economic Growth: The Legacy of Douglass North*, edited by Sebastián Galiani and Itai Sened. New York: Cambridge University Press.
- (2016). “Wars and State-Making Reconsidered: The Rise of the Developmental State”. *Annales, Histoire et Sciences Sociales* 71, no. 1: 7–35.
- Pines, Yuri (2009). *Envisioning Eternal Empire: Chinese Political Thought of the Warring States Era*. Honolulu: University of Hawai’i Press.
- (2012). *The Everlasting Empire: The Political Culture of Ancient China and Its Imperial Legacy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pinker, Steven (2011). *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Penguin Books.
- Pirenne, Henri (1952). *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Plaatje, Sol (1916). *Native Life in South Africa*. London: P.S. King and Son.
- Platteau, Jean-Philippe. (2011). “Political Instrumentalization of Islam and the Risk of Obscurantist Deadlock”. *World Development* 39, no. 2: 243–260.
- (2017). *Islam Instrumentalized: Religion and Politics in Historical Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Plutarch (1914). *Lives*. Vol. 1, *Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*. Translated by Bernadotte Perrin. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pomeranz, Kenneth (2001). *China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pope, Nicole, and Hugh Pope (2011). *Turkey Unveiled: A History of Modern Turkey*. New York: Overlook Press.

- Powell, Anton (2016). *Athens and Sparta: Constructing Greek Political and Social History from 478 bc*. 3rd edition. New York: Routledge.
- Procopius (2007). *The Secret History*. New York: Penguin.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi, and Raffaella Y. Nanetti (1994). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rattray, Robert S. (1929). *Ashanti Law and Constitution*. Oxford: Clarendon Press.
- Reginald of Durham (1918). "Life of St. Godric". In *Social Life in Britain from the Conquest to the Reformation*, edited by G.G. Coulton, 415-420. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reiche, Danyel (2011). "War Minus the Shooting". *Third World Quarterly* 32, no. 2: 261-277.
- Reuter, Timothy (2001). "Assembly Politics in Western Europe from the Eighth Century to the Twelfth". In *The Medieval World*, edited by Peter Linehan and Janet L. Nelson. London and New York: Routledge.
- Rhodes, Peter J. (2011). *A History of the Classical Greek World: 478-323 bc*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Ricardo, David ([1824] 1951-1973). "Defense of the Plan of Voting by Ballot". In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, edited by Maurice H. Dobb and Piero Sraffa, vol. 5. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards, John F. (1993). *The Mughal Empire*. New York: Cambridge University Press.
- Ritter, E. A. (1985). *Shaka Zulu: The Biography of the Founder of the Zulu Nation*. London: Penguin.
- Roach, Levi (2013). *Kingship and Consent in Anglo-Saxon England, 871-978: Assemblies and the State in the Early Middle Ages*. New York: Cambridge University Press.
- (2017). *Æthelred: The Unready*. New Haven: Yale University Press.
- Roberts, Elizabeth (2007). *Realm of the Black Mountain: A History of Montenegro*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Roberts, Michael (1956). "The Military Revolution, 1560-1660". *Reprinted with some amendments in Roberts, Essays in Swedish History*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Robertson, A. J., ed. (1925). *The Laws of the Kings of England from Edmund to Henry I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, Eric W. (2011). *Democracy Beyond Athens*. New York: Cambridge University Press.
- Robinson, James A. (2007). "Un Tipico Pais Latinoamericano? Una Perspectiva sobre el Desarrollo". In *Economía Colombiana del Siglo XX: Un Análisis Cuantitativo*, edited by James A. Robinson and Miguel Urrutia Montoya. Bogota: Fondo de Cultura Económica.
- (2013). "Colombia: Another 100 Years of Solitude?" *Current History* 112 (751), 43-48.
- (2016). "La Miseria en Colombia". *Desarrollo y Sociedad* 76, no. 1: 1-70.
- Rodinson, Maxime (2007). *Islam and Capitalism*. London: Saqi Books.
- Rosenberg, Hans (1958). *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience*. Cambridge, MA: Beacon Press.
- Rothstein, Richard (2014). "The Making of Ferguson". <http://www.epi.org/files/2014/making-of-ferguson-final.pdf>.
- (2017). *The Color of Law: A Forgotten History of How Our Government Segregated America*. New York: Liveright.
- Rowe, William T. (1984). *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796-1889*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- (1989). *Hankow: Conflict and Community in a Chinese City, 1796-1895*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- (2009). *China's Last Empire: The Great Qing*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Roy, Arundhati (2014). "The Doctor and the Saint". In *B.R. Ambedkar, Annihilation of Caste: The Annotated Critical Edition*. London: Verso.
- Roy, Kumkum (1994). *The Emergence of Monarchy in North India, Eighth to Fourth Centuries b.c.* Delhi: Oxford University Press.
- Rubinstein, Nicolai (1958). "Political Ideas in Sieneese Art: The Frescoes by Ambrogio Lorenzetti and Taddeo di Bartolo in the Palazzo Pubblico". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 21, no. 3-4: 179-207.
- Rueschemeyer, Dietrich, Evelyn H. Stephens, and John D. Stephens (1992). *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sablonier, Roger (2015). "The Swiss Confederation". In *The New Cambridge Medieval History, edited by Christopher Allmand*, vol. 7. New York: Cambridge University Press.

- Safford, Frank (1985). "Politics, Ideology and Society in Post-Independence Spanish America". In *The Cambridge History of Latin America*, edited by Leslie Bethell, vol. 3, *From Independence to c. 1870*, 347-421. New York: Cambridge University Press.
- Samuels, Richard (2003). *Machiavelli's Children: Leaders and Their Legacies in Italy and Japan*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Santos-Villagran, Rafael (2016). "Share Is to Keep: Ownership Transfer to Politicians and Property Rights in Post--Apartheid South Africa". <https://sites.google.com/site/rjsantosvillagran/research>.
- Satyanath, Shanker, Nico Voigtlander, and Hans-Joachim Voth (2017). "Bowling for Fascism: Social Capital and the Rise of the Nazi Party". *Journal of Political Economy* 125, no. 2: 478-526.
- Schaller, Michael (1995). "America's Favorite War Criminal: Kishi Nobusuke And the Transformation of US Japan Relations". Japan Policy Research Institute, <http://www.jpri.org/publications/workingpapers/wp11.html>.
- Scott, James C. (2010). *The Art of Not Being Governed*. New Haven: Yale University Press.
- Shah, Ghanshyam, Harsh Mander, Sukhadeo Thorat, Satish Deshpande, and Amita Baviskar (2006). *Untouchability in Rural India*. Delhi: Sage.
- Shang Yang (2017). *The Book of Lord Shang*. Translated and edited by Yuri Pines. New York: Columbia University of Press.
- Sharma, J. P. (1968). *Republics in Ancient India: c. 1500 b.c.-500 b.c.* Leiden: Brill.
- Sharma, Ram Sharan (2005). *Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India*. 5th edition. Delhi: Motilal Banarasidass.
- Shastri, K.A. Nilakanta (1997). *A History of South India: From Prehistoric Times to the Fall of Vijayanagar*. 4th edition. Delhi: Oxford University Press.
- Shatzmiller, Maya (2009). "Transcontinental Trade and Economic Growth in the Early Islamic Empire: The Red Sea Corridor in the 8th-10th centuries". In *Connected Hinterlands*, edited by Lucy Blue, Ross Thomas, John Cooper, and Julian Whitewright. Oxford: Society for Arabian Studies.
- Shirer, William L. (1960). *The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany*. New York: Simon & Schuster.
- Simić, Andrei (1967). "The Blood Feud in Montenegro". University of California at Berkeley, Kroeber Anthropological Society Special Publications 1.
- Simon, Joshua (2017). *The Ideology of Creole Revolution*. New York: Cambridge University Press.
- Simpson, Mark, and Tony Hawkins (2018). *The Primacy of Regime Survival: State Fragility and Economic Destruction in Zimbabwe*. London: Palgrave Macmillan.
- Singh, Upinder (2009). *History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Education.
- Skinner, Quentin (1986). "Ambrogio Lorenzetti: The Artist as Political Philosopher". *Proceedings of the British Academy* 72: 1-56.
- (1999). "Ambrogio Lorenzetti's Buon Governo Frescoes: Two Old Questions, Two New Answers". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 62: 1-28.
- Skocpol, Theda (1995). *Protecting Mothers and Soldiers: The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Skowronek, Stephen (1982). *Building a New American State: The Expansion of National Administrative Capacities, 1877-1920*. New York: Cambridge University Press.
- Smith, Brian K. (1994). *Classifying the Universe: The Ancient Indian Varna System and the Origins of Caste*. New York: Oxford University Press.
- Smith-Dorrien, Horace (1925). *Memories of Forty-Eight Years' Service*. London: John Murray.
- Sobel, Dava (2007). *Longitude*. New York: Bloomsbury.
- Song, Jae, David J. Price, Fatih Güvenen, Nicholas Bloom, and Till von Wachter (2015). "Firming Up Inequality". NBER Working Paper No. 21199.
- Southall, Roger (2005). "Black Empowerment and Corporate Capital". In *The State of the Nation: South Africa 2004-2005*, edited by John Daniel, Roger Southall, and Jessica Lutchman. Johannesburg. HSRC Press.
- Soyinka, Wole (2006). *You Must Set Forth at Dawn*. New York: Random House.
- Spence, Jonathan D. (1978). *The Death of Woman Wang*. New York: Viking Press.

- (2012). *The Search for Modern China*. 3rd edition. New York: W.W. Norton.
- (2014). *The Search for Modern China: A Documentary Collection*. New York: W.W. Norton.
- Srinivas, M. N. (1976). *The Village Remembered*. Berkeley: University of California Press.
- (1994). *The Dominant Caste and Other Essays. Revised and expanded edition*. Delhi: Oxford University Press.
- Stafford, Pauline (1989). *Unification and Conquest: A Political and Social History of England in the Tenth and Eleventh Centuries*. New York: Hodder Arnold.
- Stanger, Allison (2011). *One Nation Under Contract: The Outsourcing of American Power and the Future of Foreign Policy*. New Haven: Yale University Press.
- Stein, Burton (1980). *Peasant State and Society in Medieval South India*. Delhi: Oxford University Press.
- (1990). *Vijayanagara*. New York: Cambridge University Press.
- Steinberg, Jonathan (2016). *Why Switzerland?* New York: Cambridge University Press.
- Steinberg, Guido (2005). "The Wahhabi Ulama and the Saudi State: 1745 to the Present". In *Saudi Arabia in the Balance: Political Economy, Society, Foreign Affairs*, edited by Paul Aarts and Gerd Nonneman. London: Hurst.
- Struve, Lynn A., ed. (1998). *Voices from the Ming-Qing Cataclysm: China in Tigers' Jaws*. New Haven: Yale University Press.
- Stuart, Douglas T. (2008). *Creating the National Security State*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Subbarayalu, Y. (1974). *Political Geography of Chola Country*. Madras: Government of Tamil Nadu.
- (2012). *South India Under the Cholas*. Delhi: Oxford University Press.
- Swenson, Peter A. (2002). *Capitalists Against Markets: The Making of Labor Markets and Welfare States in the United States and Sweden*. New York: Oxford University Press.
- Tacitus (1970). *The Agricola and the Germania*. Translated by Harold Mattingly. London: Penguin Books. All quotations from 107-112.
- Thakur, Sankharshan (2006). *Subaltern Saheb: Bihar and the Making of Laloo Yadav*. New Delhi: Picador India.
- Thapar, Romila (1999). *From Lineage to State: Social Formations in the Mid-First Millennium b.c. in the Ganga Valley*. New York: Oxford University Press.
- (2002). *Early India: From the Origins to ad 1300*. Berkeley: University of California Press.
- Therborn, Goran (1977). "The Rule of Capital and the Rise of Democracy". *New Left Review* 103: 3-41.
- Thompson, Augustine (2012). *Francis of Assisi: A New Biography*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Thompson, Leonard (2014). *A History of South Africa*. 4th edition. New Haven: Yale University Press.
- Tilly, Charles, ed. (1975). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tilly, Charles (1992). *Coercion, Capital and European States*. Oxford: Basil Blackwell.
- (1995). *Popular Contention in Great Britain, 1758 to 1834*. London: Paradigm.
- Tocqueville, Alexis de (2002). *Democracy in America*. Translated and edited by Harvey C. Mansfield and Delba Winthrop. Chicago: University of Chicago Press.
- Todd, Malcolm (2004). *The Early Germans*. 2nd edition. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Tognato, Carlos, ed. (2018). *Cultural Agents RELOADED: The Legacy of Antanans Mockus*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tooze, Adam (2015). *The Deluge: The Great War, America and the Remaking of the Global Order, 1916-1931*. New York: Penguin.
- Treadgold, Warren (1997). *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Treisman, Daniel (2011). *The Return: Russia's Journey from Gorbachev to Medvedev*. New York: Free Press.
- Turner, Frederick Jackson (1921). *The Frontier in American History*. New York: Holt.
- Turner, Thomas (2007). *The Congo Wars: Conflict, Myth and Reality*. London: Zed Books.
- Uberoi, J.P. Singh (1962). *Politics of the Kula Ring: An Analysis of the Findings of Bronislaw Malinowski*. Manchester: University of Manchester Press.
- Urban, Michael, Vyacheslav Igrunov, and Sergei Mitrokhin (1997). *The Rebirth of Politics in Russia*. New York: Cambridge University Press.
- Uribe, Simon (2017). *Frontier Road: Power, History, and the Everyday State in the Colombian Amazon*. New York: Wiley.
- Valenzuela, Arturo (1978). *The Breakdown of Democratic Regimes: Chile*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Valenzuela, Arturo, and Alexander Wilde (1979). "Presidential Politics and the Decline of the Chilean Congress". In *Legislatures in Development: Dynamics of Change in New and Old States*, edited by Joel Smith and Lloyd D. Musolf. Durham, NC: Duke University Press.
- van Wees, Hans (2013). *Ships and Silver, Taxes and Tribute: A Fiscal History of Archaic Athens*. New York: I.B. Tauris.
- Vassiliev, Alexei (2013). *The History of Saudi Arabia*. London: Saqi Books.
- Veluhath, Kesavan (1993). *The Political Structure of Early Medieval South India*. Delhi: Orient Blackswan.
- von Glahn, Richard (2016). *The Economic History of China: From Antiquity to the Nineteenth Century*. New York: Cambridge University Press.
- Wade, Robert H. (1988). *Village Republics: Economic Conditions for Collective Action in South India*. New York: Cambridge University Press.
- Wakeman, Frederic, Jr. (1986). *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China*. 2 vols. Berkeley: University of California Press.
- (1993). "The Civil Society and Public Sphere Debate: Western Reflections on Chinese Political Culture". *Modern China* 19, no. 2: 108-138.
- (1998). "Boundaries of the Public Sphere in Ming and Qing China". *Daedalus* 127, no. 3: 167-189.
- Waley, Daniel (1991). *Siena and the Sieneze in the Thirteenth Century*. New York: Cambridge University Press.
- Waley, Daniel, and Trevor Dean (2013). *The Italian City-Republics*. 4th edition. New York: Routledge.
- Wallace-Hadrill, J. M. (1971). *Early Germanic Kingship in England and on the Continent*. New York: Oxford University Press.
- (1982). *The Long-haired Kings and Other Studies in Frankish History*. Toronto: University of Toronto Press.
- Wang, Hsien-Chun (2015). "Mandarins, Merchants, and the Railway: Institutional Failure and the Wusong Railway, 1874-1877". *International Journal of Asian Studies* 12, no. 1: 31-53.
- Watson, Andrew M. (1983). *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*. New York: Cambridge University Press.
- Watson, James L. (1982). "Chinese Kinship Reconsidered: Anthropological Perspectives on Historical Research". *The China Quarterly* 92 (December 1982): 589-622.
- Watt, W. Montgomery (1953). *Muhammad at Mecca*. Oxford: Clarendon Press.
- (1956). *Muhammad at Medina*. Oxford: Clarendon Press.
- (1961). *Muhammad: Prophet and Statesman*. New York: Oxford University Press.
- Watts, John (2009). *The Making of Polities: Europe, 1300-1500*. New York: Cambridge University Press.
- Weber, Eugen (1976). *Peasants into Frenchmen*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Weber, Max (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology*. Edited by Hans H. Gerth and C. Wright Mills. New York: Oxford University Press.
- (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. 2 vols. Edited by Guenther Roth and Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.
- (2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated by Talcott Parsons. New York: Routledge.
- Weiner, Tim (2008). *Legacy of Ashes: The History of the CIA*. New York: Random House.
- (2012). *Enemies: A History of the FBI*. New York: Random House.
- Werlich, David P. (1978). *Peru: A Short History*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Wheatley, Jonathan (2005). *Georgia from National Awakening to Rose Revolution: Delayed Transition in the Former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Wickham, Christopher (2009). *The Inheritance of Rome*. New York: Penguin.
- (2015). *Sleepwalking into a New World: The Emergence of Italian City Communes in the Twelfth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- (2016). *Medieval Europe*. New Haven: Yale University Press.
- (2017). "Consensus and Assemblies in the Romano-Germanic Kingdoms". *Vortrage und Forschungen* 82: 389-426.
- Wilks, Ivor (1975). *Asante in the Nineteenth Century: The Structure and Evolution of a Political Order*. New York: Cambridge University Press.
- Williams, Ann (1999). *Kingship and Government in Pre-Conquest England c. 500-1066*. London: Palgrave.
- (2003). *Athelred the Unready: The Ill-Counselled King*. New York: St. Martin's Press.

- Williams, Gavin, and Terisa Turner (1978). "Nigeria". In *West Africa States: Failure and Promise*, edited by John Dunn. New York: Cambridge University Press.
- Williams, Robert G. (1994). *States and Social Evolution: Coffee and the Rise of National Governments in Central America*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Winkler, H. A. (2006). *Germany: The Long Road West*. Vol. 1, 1789–1933. New York: Oxford University Press.
- Wiser, William H. (1936). *The Hindu Jajmani System*. Delhi: Munshiram Manoharlal.
- Wiser, William H., and Charlotte Wiser (2000). *Behind Mud Walls: Seventy-five Years in a North Indian Village*. Berkeley: University of California Press.
- Witsoe, Jeffrey (2013). *Democracy Against Development*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wittfogel, Karl (1957). *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press.
- Wolfram, Herwig (2005). *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*. Berkeley: University of California Press.
- Wollstonecraft, Mary (2009). *A Vindication of the Rights of Woman and A Vindication of the Rights of Men*. New York: Oxford University Press.
- Wong, R. Bin (1997). *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Wood, Ian (1990). "Administration, Law and Culture in Merovingian Gaul". In *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe*, edited by Rosamond McKitterick. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1994). *The Merovingian Kingdoms, 450–751*. Harlow, UK: Pearson Education.
- Woodward, C. Vann (1955). *The Strange Career of Jim Crow*. New York: Oxford University Press.
- Woodward, Ralph L., Jr. (1965). "Economic and Social Origins of Guatemalan Political Parties (1773–1823)". *Hispanic American Historical Review* 45, no. 4 (November 1965), 544–566.
- (1991). "The Aftermath of Independence, 1821–1870". In *Central America Since Independence*, edited by Leslie Bethell, 1–36. New York: Cambridge University Press.
- (2008). *Rafael Carrera and the Emergence of the Republic of Guatemala, 1821–1871*. Athens: University of Georgia Press.
- World Bank (2005). *Bihar: Towards a Development Strategy*. New Delhi: World Bank.
- Wortman, Miles L. (1982). *Government and Society in Central America, 1680–1840*. New York: Columbia University Press.
- Wright, Gavin (1986). *Old South, New South: Revolutions in the Southern Economy Since the Civil War*. New York: Basic Books.
- Wright, John, and Carolyn Hamilton (1989). "Traditions and Transformations: The Phongolo-Mzimkhulu Region in the late Eighteenth and Early Nineteenth Centuries". In *Natal and Zulu-land: From Earliest Times to 1910: A New History*, edited by Andrew Duminy and Bill Guest. Durban: University of Natal Press.
- Wright, Mary C. (1957). *The Last Stand of Chinese Conservatism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Xiao, Jianhua (2007). "Review on the Inefficiency and Disorganization of Judicial Power: Consideration on the Development of Civil Proceedings". *Frontiers of Law in China* 2, no. 4: 538–562.
- Xunzi (2016). *Xunzi: The Complete Text*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Yashar, Deborah J. (1997). *Demanding Democracy: Reform and Reaction in Costa Rica and Guatemala, 1870s–1950s*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Zelin, Madeleine (1984). *The Magistrate's Tael: Rationalizing Fiscal Reform in Eighteenth Century Ch'ing China*. Berkeley: University of California Press.
- (2005). *The Merchants of Zigong: Industrial Entrepreneurship in Early Modern China*. New York: Columbia University Press.
- Zürcher, Erik Jan (1984). *The Unionist Factor. The Role of the Community of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905–1926*. Leiden: Brill.
- (2004). *Modern Turkey: A History*. London: I.B. Tauris.
- Zyoob, Mohammed, and Hasan Kosebalaban, eds. (2009). *Religion and Politics in Saudi Arabia: Wahhabism and the State*. Boulder, CO: Lynne Rienner.